

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA
DISSERTATIONES

Redigit
PÁL FODOR



Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Academiae Scientiarum Hungaricae
Budapestini, 2016

X. 226.238

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK
ÉRTEKEZÉSEK

Magyarok és szerbek a változó
határ két oldalán, 1941–1948
Történelem és emlékezet

Szerkesztette:
Hornyák Árpád és Bíró László



MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2016

A kötet megjelenését
az OTKA 101 629. számú kutatási projektje, a Magyar–Szerb Akadémiai
Vegyes Bizottság Magyar Tagozata, a Magyar Tudományos Akadémia,
valamint Sólyom László,
Magyarország volt köztársasági elnöke támogatta

OTKA



SZTE Klebelsberg Könyvtár



J001139293

© A szerzők, 2016
© MTA BTK, 2016



Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes tanulmányokat illetően is

ISBN 978-963-416-031-1
ISSN 2063-3742

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál
A könyvsorozat logóját Szakács Imre festőművész készítette
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Borító: Böhm Gergely
Tördelés: Fűdecz Andrea
Nyomdai munka: OOK-Press Kft.
Felelős vezető: Szathmáry Attila

TARTALOM

Előszó (Hornyák Árpád–Bíró László)..... 7

I. ÉRTELMEZÉSEK ÉS TÉNYFELTÁRÁSOK

- JUHÁSZ József: Királyságból a szocialista föderációba.
Jugoszlávia, 1941–1948 19
- SOKCSEVITS Dénes: Viktimológia a horvát történetírásban.
A bleiburgi áldozatok a horvát és a nemzetközi
szakirodalomban 39
- BÍRÓ László: Pártdirektívák és múltértelmezés.
Szemléletváltozások és megközelítések a jugoszláviai
és a szerb történetírásban 55
- LUKÁCS B. György: A második világháborút követő
tömeggyilkosságok szlovén áldozatai. A tudományos
kutatások és a historiográfia eddigi eredményei 85
- A. SAJTI Enikő: „A nemzeti lelkiismeret őrállója.”
Cseres Tibor: *Hideg napok* és a „még hidegebb napok” 97
- PIHURIK Judit: „Vagy ők, vagy mink.” Harminc évvel
a csurogi razzia után 109

II. EGYÉN ÉS KÖZÖSSÉG AZ IMPÉRIUMVÁLTÁSOK SODRÁBAN

- KOVÁCS Csaba: A „Délvidék” és a „Vajdaság” 1941–1948 között
a sajtó és az emlékezet tükrében 129
- PAPP Árpád: Az elmondhatatlan leírása. Az 1940-es évek
a kollektív történeti tudatban a visszaemlékezések alapján 159
- NÉMETH Ferenc: Élet a Bánátban a német megszállás alatt, 1941–1944.
A mindennapok és a magyarságtudat alakulása
a *Torontál* című lap tükrében 177
- ÓZER Ágnes: A szerbiai sajtó képe Magyarországról
1941–1944 között 207
- HALÁSZ Tibor: Perekben írt történelem. Bírószági ítéletek
a magyar közigazgatás idején 223
- MEZEI Zsuzsanna: A második világháború áldozatai adatbázisának
forrásai a vajdasági és szerbiai levéltárakban 251
- FORRÓ Lajos: Az 1944–1945-ös magyarellenés atrocitásokkal
kapcsolatos irattípusok a Vajdasági Levéltárban.
Különös tekintettel Magyarokanizsa községre 263
- MOLNÁR Tibor: Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsa. Adalékok
a vajdasági közigazgatás működéséhez, 1944–1945 289
- SZÜGYI Ferenc: Egy köztisztviselő álló zentai személy
életpályája és likvidálásának dokumentumai.
Felsőhegyi András (1885–1944) 303

X 226238



III. SZEMLELÉTVÁLTÁS ÉS ÚTKERESÉS: KISEBBSÉGEK A VILÁGHÁBORÚ UTÁN

HORNYÁK Árpád: Határkijelölés, határsáv és a magyarországi délszlávok. Vitás kérdések a magyar–jugoszláv kapcsolatokban a második világháború után	315
TÓTH Ágnes: A „nagypolitika” erőterében. Délszlávok Magyarországon, 1945–1948	337
VUKMAN Péter: Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon, 1948–1949	373

Előszó

A történetírásban már régóta kiemelt figyelmet kap a határterület problematikája, a vegyes lakosság, a társadalmi heterogenitás kérdése, mivel ezek a tényezők együttesen konfliktusok forrásait jelentik. Ilyen, számos ütközés lehetőségét magában hordozó régió volt az időnként változó szerb–magyar határ menti terület. Az 1941–1948 közötti időszak az itt élő délvidéki/vajdasági nemzetek számára a történelem egy rövid, de annál viharosabb szakaszát jelentti – háborúval, megszállással, felszabadulással, bosszúval, megtorlással, tömeges népmozgásokkal, hogy csak néhányat említsünk a korszak eseményei közül, amelyet a régió lakossága reményekkel és csalódásokkal, örömmel és szenvedésekkel átélt. Az említett évtizedben alapvetően megváltozott a világ, így a terület geopolitikai meghatározottsága is. 1941-ben még a Német Birodalom befolyása határozta meg a közép- és délkelet-európai térséget, 1948-ban már az új, alapvetően bipoláris világpolitikai rendszerben a Szovjetunióhoz kellett igazodni az országoknak. Mindeközben a két szóban forgó államban királyságból (nép)köztársaság lett, s a társadalmi-gazdasági viszonyok is jelentősen átalakultak.

1941-ben a már nagyobb célokat maga előtt látó Németország nem elégedett meg azzal a közvetett kapcsolattal, amit a magyar–jugoszláv örök barátsági szerződés jelentett, közvetlen elkötelezettségre akarta bírni Belgrádot a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás révén. 1941. március 25-én a fenyegetések és ígéretek hatására a jugoszláv kormány Bécsben aláírta a csatlakozási megállapodást a háromhatalmi egyezményhez. A következő nap azonban Dušan Simović tábornokok vezetésével katonai fordulatot hajtottak végre Belgrádban, megdöntötték az 1939-ben a horvátokkal megegyező régens uralmát és a Cvetković–Maček-kormányt. Simović, az új miniszterelnök ígéretei ellenére Hitler már nem bízott Jugoszláviában, és elrendelte az ország megszállását. A külpolitikai mozgásterében egyre korlátozottabb, de revíziós sikereket remélő Magyarország is részt vett a közben már részeire szakadt egykori jugoszláv állam területeinek megszállásában. A Bácska és egyéb területek visszakerültek Magyarországhoz. A visszaszerzett részek újbóli beillesztése Magyarországra azonnal megkezdődött, aminek befejezését követően került sor a sajkásvidéki és az újvidéki razziára, a két véres eseménysorra, amelyek a mai napig megterhelik a két nemzet kapcsolatát. A magyar források szerint ezeknek a razziáknak január

végéig 3340 – köztük 147 gyermek – áldozata volt, 2550 szerb, 743 zsidó, 11 magyar és 36 más nemzetiségű lakost végeztek ki. A szerb források 3809 halottról emlékeznek meg.

Az ellenállás megszervezése Jugoszlávia megszállását követően szinte egyből megkezdődött. A Délvidék területére 1944 őszén értek el a szovjet és az akkor már a szövetségesek által is elismert partizáncsapatok. Tito Belgrád bevételére készülve főhadiszállását a bánáti Versecbe helyezte át, az itt hozott első intézkedéssel 1944. október 17-én katonai igazgatást vezettek be a Bácskában, a Bánátban és Baranyában. Ennek egyik kimondott célja az volt, hogy a terület délszláv jellegét biztosítsák. A katonai igazgatást végül 1945. január 27-én törölték el, ezt követően vették a kezükbe a főképpen baloldaliakból álló népi bizottságok a helyi közigazgatást. A katonai igazgatás idején elrendelték a kollektív bűnösnek tekintett németek táborokba zárását, és megkezdődött a megtorlás a magyarokkal – és Jugoszlávia területén a partizánokkal szembe szegülő valamennyi erővel, néppel – szemben is. Az első időszakban a likvidálás gyakran megelőzött bármilyen jogi eljárást, és sok esetben olyanokat érintett, akik semmilyen bűncselekményt nem követtek el (a valódi bűnösök közül pedig sokan már korábban elmenekültek). Az 1944 őszén hozott rendeletek megteremtették a jogi alapot a vagyonekbevételekhez, így a fizikai megsemmisítés mellett az ellenségnek tekintett erők gazdasági erejét is megtörték. A gazdasági-társadalmi átalakítás első döntő lépései így módon gyakorlatilag már a háború utolsó szakaszában lezajlottak Jugoszláviában.

A háborút követően Jugoszlávia a győztesek között foglalt helyet, a nemzetközi életben a délszláv állam ellenállási mozgalmának sikerei következtében nagy tekintélyre tett szert. Magyarország és Jugoszlávia háború utáni nemzetközi helyzete gyökeresen különbözött egymástól. Míg Magyarország a vesztesek, Jugoszlávia a győztesek oldalán fejezte be a háborút. Az ebből fakadó egyenlőtlen tárgyalási pozíciók gyakorlatilag a politikai és a gazdasági élet minden területén megmutatkoztak, s 1945–1948 között a két ország kapcsolatát nagymértékben befolyásolták. Jugoszlávia helyzete csak 1948-ban változott meg, amikor a szocialista tábor első számú vezetője úgy vélte, Jugoszlávia túlterjeszkedett a neki szabott határokon. Ez azonban már egy új korszak kezdetét jelentette. Összességében az imént említett események határozták meg a magyar–szerb határ mentén élők, a tanulmányokban részletesen tárgyalt népek sorsát.

A magyarok – akik a két világháború közötti időszakban elveszítették iskoláik, gazdasági befolyásuk jó részét, illetve vezető szerepüket a városokban, ezenkívül politikai képviselőik, ha volt egyáltalán, igen gyenge lábakon állt – örömmel fogadták a bevonuló magyar katonai egységet és a Délvidék visszacsatolását Magyarországhoz. Fellélegeztek, hogy ismét az államalkotó nemzet részének érezhetik magukat. Elfoglalták a közigazgatás posztjait, újra nyitottak iskoláik (igaz, gyakran Magyarországról kinevezett kádereket ültettek a helyiek nyakára), valamint bekapcsolódtak a magyar politikai életbe is. Három év múltával azonban minden megváltozott.

Az új hatalom idején úgy tűnt, hogy a magyarok is könnyen arra a sorsra juthatnak, mint a németek. A partizánegységek bácskai bevonulása után számos községben és városban magyarokat tartóztattak le, sokakat internáltak, illetve kivégeztek. 1944 végétől azonban lassú enyhülés következett be, olyan döntés született ugyanis, hogy a magyarok esetében differenciált bánásmódot kell alkalmazni. Megkezdődött a magyarok kiengedése a táborokból (a háborús bűnösnek tartottak kivételével), és az új államba való integrálásuk keretében engedélyezték, hogy magyar nemzetiségűekből egy katonai egység álljon fel (Petőfi-brigád). Miután a magyarság elvesztette korábbi gazdasági-értelmiségi elitjét, felkínálták neki a beilleszkedés lehetőségét az új rendszerbe. A korabeli, a népek és nemzetiségek egyenlőségét hirdető elvekből fakadóan a háború utáni években idővel a magyarság valóban jelentős jogokat kapott a kultúra és az oktatás területén, minden bizonnyal több jogot is élvezett, mint a két világháború között, viszont cserébe az új rendszer folyamatos lojalitást követelt, a magyaroknak nem lehetett politikai szervezete, és a szellemi életben is figyelembe kellett venni számos ideológiai korlátot.

A szerbek és az egyéb délszláv nemzethez tartozók együttesen 1918-ban a szerb–horvát–szlovén államhoz került területek lakosságának 40 százalékát sem tették ki. Ezen a szempontjukból hátrányos helyzetben különböző gazdasági (kolonizáció, a kisebbségek nem kaptak földet a földosztáskor, földek, nagybirtokok államosítása) és kulturális intézkedésekkel (állami iskolák rendszere, nyelvhasználat) igyekeztek változtatni a királyi Jugoszlávia idején. A magyar érdekek számos sérelem érte őket (iskoláik, tudományos szervezeteik háttérbe szorítása, az 1918 után betelepültek visszatelepítése). A háború ideje alatti és utáni népességmozgásoknak köszönhetően 1948-ra a délszlávok aránya a Vajdaságban meghaladta a 60 százalékot (a szerbeké pedig az 50 százalékot).

Magyarországon a délszlávok a lakosság egy százalékát sem tették ki, a két világháború közötti időszakban politikai tényezőként nem jelentek meg a színpadon. Nagyobb jelentőségre a világháború utolsó szakaszában, majd pedig azt követően tettek szert. Jugoszlávia az ő helyzetükre, érdekeire hivatkozva kívánta megindokolni esetleges területi követeléseit, illetve erősíteni a magyarországi baloldali – főképpen kommunista – erőket. A közösség vezetői is késznek mutatkoztak a Jugoszlávia által rájuk osztott szerep eljátszására. A délszlávok nemzetiségi szervezete a kommunista párthoz igazodott, a szocialista tábor és Jugoszlávia szakítása után azonban politikai jelentősége megszűnt.

Magyarország és Jugoszlávia második világháborús történetéről könyvtárnyi irodalom született már, az utóbbi két évtizedben pedig nemcsak a magyar, de a szerbiai történetírás is számos kérdésben újragondolta a korszak történetét. Magyar vonatkozásban kiemelendő elsősorban a magyar külpolitika lehetőségeinek újabb szempontok bevonásával folytatott vizsgálata, a revízió és a terület-visszacsatolások árnyaltabb megközelítése, a szerb történetírásban pedig az ellenállás politikailag egymással szemben álló erőinek újraértékelése, illetve a kommunista hatalom kiépüléséről, berendezkedéséről szóló korábbi hivatalos történeti kánon meghaladása.



A Délvidék 1941–1945 közötti történetéről a magyar és a szerb történetírásban merőben ellentétes narratívák születtek, s maguk az események és emlékezetük a közvéleményben mindkét oldalon heves érzelmeket váltanak ki napjainkban is. 1942 januárja és 1944 ősze két meghatározó, bár rendkívül rövid időszak a Délvidéken élő magyarok és szerbek életében. Az elsőhöz, 1942 januárjához kötődik az úgynevezett „razzia”, amely minden bizonnyal a legsötétebb fejezete a délvidéki szerbek modern kori történelmének, amikor is több mint háromezer személyt öltek meg a magyar katonai és csendőri erők. 1944 ősze hasonlóan traumatikus a délvidéki magyarság életében, mivel sok ezer ártatlan magyart likvidáltak a bevonuló partizánegységek.

A Délvidék 1941–1945 közötti történetéről mindkét oldalon születtek fontos monográfiák, tanulmányok és dokumentumkötetek. Az 1980-as évektől a történészeknek egyre szabadabban írhattak a korszakról, s megjelenhettek az első összefoglaló munkák. A magyar történészek közül A. Sajti Enikő, a szerbiai (jugoszláviai) történészek közül pedig Mészáros Sándor, Aleksandar Kasaš és Josip Mirnić vonatkozó munkáit kell megemlíteni, amelyek feltárták az 1941-es délvidéki magyar bevonulás történetét, a magyar kormányok délszlávokkal kapcsolatos politikáját, bemutatták az 1942-es „partizánvadász” razziát, a bácskai szerbek és németek magyar éra alatti történetét, a terület jugoszláv partizánok által történő visszafoglalását, valamint kitértek az 1944–1945-ös partizán megtorlásokra is.¹

A szocialista korszak utolsó éveiben, valamint a rendszerváltás után mindkét országban folytatódott a kutatások. A szerb történészek között többen – összhangban az egész országban megmutatkozó trenddel, hogy a szocialista korszakban tabutémának tekintett kérdésekről, a szerb nemzet ellen elkövetett gaztettekről immár szabadabban lehet írni – a megszállás sötét eseményeit helyezték a középpontba.² A fiatalabb generációhoz tartozó szerb kutatók között ugyanakkor voltak olyanok, akik a vajdasági nemzetiségek sorsának szentelték munkásságukat,³ illetve cikkeikben az új jugoszláv hatalmi szervek kiépülésének és nemzetiségpolitikájának összegzésére is vállal-

koztak.⁴ Az ezredfordulót követően megsaporodtak a Délvidék történetéről szóló írások. A magyar kutatók szélesebb keretekbe ágyazva, gazdaság-, társadalom-, kultúrtörténeti vonatkozásokat és a nemzetek közötti viszonyokat előtérbe helyezve közelítettek a témához.⁵

Az 1990-es évek táján kialakult szabadabb légkör lehetővé tette, hogy a második világháború végén a magyar lakossággal szemben elkövetett atrocitásokról beszélni lehessen. Újságírók, helytörténészek és az egykori áldozatok családtagjai láttak hozzá elsőként a feltáró munkához, az áldozatok nevének összeírásához, a sírhelyek felkutatásához. Bátorságuknak, eredményeiknek – azonkívül, hogy a kutatások hozzájárulást jelentettek az események rekonstrukciójához – jelentős társadalmi hatása volt, áttörték a hallgatás falát és egy hatalmas traumával szembesítették a közvéleményt.⁶

A háború – legalábbis a köztudatban és a közgondolkodásban való – lezáratlanságát a vajdasági politikai erők is észlelték. A második világháború vajdasági veszteségeinek kutatására 2000. december 11-én a tartományi képviselőház bizottságot hozott létre, aminek az volt a célja, hogy megnyugtató eredmények birtokában a jövőben elkerüljék az események napi politikai felhasználását, a rosszindulatú manipulációkat. A nehézkesen haladó munkát gyakorlatilag ellehetetlenítette, hogy nem álltak rendelkezésre a korabeli levéltári források, ezért a bizottság csak részeredményeket tudott elérni. Az Igazságtételi Bizottság megállapításait csak szűk kör számára tették hozzáférhetővé. Ezek szerint a Vajdaság területén elkövetett megtorlások áldozatai közül 83 881 név szerint ismert. A legtöbb áldozat a szerbek közül került ki, több mint 42 ezer fő. Őket követték a németek (15 ezer), a zsidók (15 ezer), a magyarok (4600), a horvátok (2700). A tényfeltáró bizottság 2009 tavaszán publikált kutatási adatai szerint a partizánok 1944–1945-ben, majd Tito kom-

(szerk.): *Impériumváltás a Vajdaságban (1944)*. = *Promena imperije u Vojvodini 1944 godine*. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár–Zenta, Történeti Levéltár, 2010. 41–53.

4 Bjelica, Slobodan: A kommunista hatalom és a nemzetiségi kérdés a Vajdaságban a második világháború utáni első években. In: Berta–Biernacki–Fodor (szerk.): *Impériumváltás a Vajdaságban (1944)*. i. m. 103–110.

5 Néhány munka a korszak terméséből: A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió és kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004; Délvidék 1941–1944. *Limes*, 22. (2009) 2–3. sz.; Berta–Biernacki–Fodor (szerk.): *Impériumváltás a Vajdaságban (1944)*. i. m.; Molnár Tibor: *A zentai Városparancsnokság válogatott iratai 1944–1945*. = *Odabrani spisi Komande grada Senta 1944–1945*. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár–Zenta, Történelmi Levéltár, 2011.

6 Néhány példa a teljesség igénye nélkül: Matuska Márton: *A megtorlás napjai. Ahogy az emlékezet megőrizte*. Budapest, Montázs, 1992; Mészáros Sándor: *Holttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum*. I. köt. Bácska. II. köt. Bánság, Szerémség, Baranya, Muravidék. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 1995, 2000; Teleki Júlia: *Keresem az apám sírját. Visszatekintés a múltba*. Tóthfalu, Logos, 1999; Mojzes Antal: *Halottak napja Bajmokon*. Tóthfalu, Logos, 1994; Csorba Béla–Matuska Márton–Ribár Béla (szerk.): *Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellenes atrocitásokról*. Újvidék, Atlantis, 2004; Forró Lajos: *Jelöletlen tömegsírok Magyarokanizsán, Martonoson és Adorjánon, 1944*. Szeged, Hálózat a Szabad Információért Alapítvány, 2007.

1 A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987; Mesaroš, Šandor: *Mađari u Vojvodini 1929–1941*. Novi Sad, Filozofski fakultet, Institut za istoriju, 1989; Kasaš, Aleksandar: *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad, Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, 1996.; Mirnić, Josip: *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*. Novi Sad, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1974.

2 Golubović, Zvonimir: *Racija u Južnoj Bačkoj 1942*. Novi Sad, Istorijski muzej Vojvodine, 1992; Golubović, Zvonimir: *Šarvaska golgota. Proterivanje i logorisanje Srba Bačke i Baranje, 1941–1945*. Novi Sad, Matica srpska, 1995; Njegovan, Drago (prired.): *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini*. Knj. 1–6. Novi Sad, Prometej–Malo istorijsko društvo, 2009–2015; Lopičić, Đorđe N. (prired.): *Mađarski ratni zločini 1941–1945. Presude jugoslovenskih sudova*. Beograd, Muzej žrtava genocida, 2010.

3 Janjetović, Zoran: *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*. Belgrade, 2000; Janjetović, Zoran: *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji, 1918–1941*. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2005; Janjetović, Zoran: *A magyarok helyzete Vajdaságban a második világháború után*. In: Berta Tibor–Biernacki Karol–Fodor István

munistái 1948-ig 106 ezer embert végeztek ki.⁷ Ezeket az adatokat azonban sokan nem tekintették sem hitelesnek, sem véglegesnek, mivel többek között nem tartalmazzák több gyűjtőtábor áldozatait.

Nagy előrelépést jelentett a kutatások tekintetében, hogy 2009 augusztusában a szerbiai kormány arra kötelezte a szerbiai Igazságügyi Minisztériumot, hogy hozzon létre egy bizottságot, amely feltárja az 1944–1946 közötti kivégzéseket, valamint a titokban tartott tömegsírokat. Ennek nyomán 2009. november 10-én az Igazságügyi Minisztériumon belül megalakult az 1944. szeptember után kivégzett személyek eltitkolt sírhelyeinek feltárásával megbízott állami bizottság.

A fent jelzett historiográfiai eredmények mellett is számos kérdés vár még tisztázásra, elsősorban a nemrégiben megnyílt szerbiai levéltárak anyagának szisztematikus feltárása és elemzése révén. Ezen az úton meggyőződésünk szerint előrelépést jelent ez a kötet, amelynek eredményei reményeink szerint beépülnek a Délvidék, a Vajdaság 1941–1945 közötti történetéről meglévő ismereteinkbe. A kötet létrehozásának számos – a tudományos kutatás lehetőségének alakulása szempontjából meghatározó, de a tudósközösség életén túlmutató – lényeges előzménye van.

Mind szélesebb körben vált nyilvánvalóvá, hogy a két nemzet közötti megbékélés és a jó kapcsolatok fejlődésének egyik fontos alapfeltétele a múlt reális feltárása. E felismerés jegyében 2009 decemberében Boris Tadić szerb köztársasági elnök magyarországi hivatalos látogatása alkalmával merült fel egy olyan bizottság megalakításának ötlete, amelynek keretei között szakemberek megvitathatják a múlt vitás kérdéseit, és az álláspontok kölcsönös megismerése után javaslatokat tehetnek, miként lehet elősegíteni, hogy a múltbeli sérelmek és konfliktusok ne árnyékolják be a jövőt. Súlyom László magyar és Boris Tadić szerb köztársasági elnök közösen kezdeményezték egy a Magyar és a Szerb Tudományos Akadémiák együttműködésén alapuló, azok által intézményesített tudományos vegyes bizottság létrehozását. Egy év elteltével, 2010 decemberében alakult meg a Magyar Tudományos Akadémia és a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia közötti történeti múltfeltárás bizottsága, amely kidolgozta azt a kutatási programot, aminek alapján a két nemzet és nép közötti megbékélést legnagyobb mértékben hátráltató – a mai napig indulatokat és elmérgesedett vitákat kiváltó – eseményeket és folyamatokat, az 1941–1944/45 közötti, kölcsönös atrocitásokkal terhelt időszakot szakmailag megalapozottan, tudományosan és a teljesség igényével fel lehet tárni.

A magyar részről Glatz Ferenc akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia korábbi elnöke, majd 2014 januárjától Kocsis Károly akadémikus, szerb

részről pedig Vojislav Stanovčić akadémikus, a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Társadalomtudományi Osztályának elnöke által vezetett, paritáson alapuló bizottság komoly tevékenységet folytatott annak érdekében, hogy a mindkét állam politikai vezetése részéről biztosított elvi szintű támogatás a gyakorlati munkához szükséges források formájában is megjelenjen. Mind a magyar, mind a szerb tagozat elnöke nagy hangsúlyt helyezett a vegyes bizottság munkájának sikeres és hatékony elvégzéséhez szükséges feltételek megteremtésére. Ebbéli tevékenységük eredményeként sikerült megfelelő mértékű anyagi támogatást előteremteni a kutatások folytatásához. A Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság működése jól példázza, hogy politikai akarat és kellő forrás megléte esetén kényes témákban is lehet hatékony és sikeres együttműködést folytatni a szerbiai tudományos intézményekkel és a szerb kollégákkal.⁸

Politikai szempontból is kedvező feltételek mellett folyt a kutatás. A szerb kormány és törvényhozás is segítette a tudományos kutatómunkát. 2010. április 29-én a szerbiai Igazságügyi Minisztérium feloldotta azoknak a dokumentumoknak a titkosságát, amelyek az 1944 szeptemberét követő időszak törvénytelen kivégzéseire vonatkoznak. Hasonlóképpen elősegítette a kutatómunkát az is, hogy a szerbiai parlament 2011 decemberében elfogadta a rehabilitációról szóló törvényt, amely kimondta, hogy a törvény erejénél fogva rehabilitálandók azok, akiket a kollektív bűnösség elve alapján háborús bűnössé nyilvánítottak. Ugyancsak a szerb–magyar történelmi megbékélést szolgálta, hogy 2013. június 26-án Áder János magyar és Tomislav Nikolić szerb államfő együtt hajtott fejet a világháborúban ártatlanul kivégzett magyar és szerb áldozatok előtt Csúrogon, abban a községben, ahol a legkegyetlenebb volt a megtorlás a vértlen polgári lakossággal szemben.

A kutatómunka alapját a levéltári kutatások jelentették, amelyek sok helyszínen zajlottak: a magyarországi egyházi és állami levéltárak iratanyagában (Magyar Országos Levéltár, Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, Esztergomi Prímási Levéltár, Bács-Kiskun Megyei Levéltár), a szerbiai regionális (Újvidék, Sremska Mitrovica, Zenta, Fehértemplom, Kikinda, Pancsova, Nagybecskerek, Szabadka, Zombor), tartományi (Vajdasági Levéltár, Újvidék) és köztársasági levéltárakban. Az első és második Jugoszlávia történetére vonatkozó forrásokat az Arhiv Jugoslavije, a külügyminisztériumi levéltár (Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije), a katonai levéltár (Vojni arhiv Srbije), illetve a második világháború utáni Jugoszlávia első emberének, Titónak a személyes irattára (Arhiv Josipa Broza Tita) őrzi. E levéltárakban több ezer irat-folyókérdőny dokumentum tartalmaz adato-

⁷ Živković, Dragoljub (odgovorni ur.): *Na putu ka istini*. Novi Sad, Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, 2008; *Na putu ka istini. Elektronski izvor*. Novi Sad, Skupština AP Vojvodine, 2009. Minderről lásd: Pál Tibor: Az igazság útján. A Tartományi Igazságfeltáró Bizottság munkájáról, kutatásairól az 1941–1948 közötti eseményekről. In: Berta–Biernacki–Fodor (szerk.): *Impériumváltás a Vajdaságban (1944)*. i. m. 289–298.

⁸ A vegyes bizottság tevékenységéről, valamint tudományos eredményeiről lásd: Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarok és szerbek 1918–2012. Együttélés, múltfeltárás, megbékélés*. = *Hungarians and Serbs, 1918–2012: Coexistence, Revealing the Past, Reconciliation*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2013.

kat az 1944–1945-ös délvidéki vérengzésekkel kapcsolatban. Sokszor azonban csak áttételesen, közvetett módon érintik ezek az iratok a térség sorsát. Ennek a hatalmas iratmennyiségnek a szisztematikus áttekintésére került sor az eltelt esztendőben magyarországi és szerbiai kutatók, történészek és levéltárosok bevonásával.

A legnagyobb szabású levéltári munka eredményeként megkezdődött a megtorlások áldozatai adatbázisának kiépítése. Eddig 86 500 áldozat neve került be a szerb nyelvű adatbázisba,⁹ s folyamatban van a magyar nyelvű adatbázis kiépítése is, amelyben az 1944–1945-ben elhunyt magyar civil áldozatok szerepelnek majd. Ebben közzéteszik mindazon elhunytak nevét és személyes adatait (a halál ideje, az arra vonatkozó dokumentum típusa, fellelhetősége), akiket bírósági ítélettel vagy anélkül végeztek ki, illetve akik gyűjtőtáborokban vesztették életüket, ismeretlen módon hunytak el, vagy pedig eltűntek. Jelenleg a magyar adatbázisban 7511 név szerepel, a Bácskából 111 településről 6006, a Bánátról 92 településről 827, a Szerémségből 26 településről 127 magyar áldozat. Hátravan még Zombor és Újvidék áldozatainak számbavétele. A Vajdasági Múzeumban megtalálták a jelzetét az Újvidéken és környékén likvidáltak névsorának, az irat azonban nem volt a helyén. Mindkét város és környéke esetében különböző becslések vannak az elhunytakra vonatkozóan (ezek szerint Újvidéken körülbelül 1500, Zomborban pedig 1500–2000 áldozat volt). Az adatbázis összeállítása nyomán várhatóan nagy pontossággal ismertté válik a magyar áldozatok száma, valamint az áldozatok személye.¹⁰

A levéltári feltáró munkálatokkal párhuzamosan kiterjedt gyűjtés is folyt, amelynek során rögzítették, feljegyezték a még élő szemtanúk, az atrocitásokat elszenvedők visszaemlékezéseit. Az elbeszélések által megismerhetővé válik az események „belső olvasata”, vagyis hogy milyen módon tekint a megtörténtekre a magyar közösség, s emlékei mennyiben térnek el a mindenkori hivatalosnak tekintett történetírás értékelésétől. A kutatások során feltárt adatok digitalizálása, őrzése és feldolgozása a zentai Vajdasági Magyar Művelődési Intézetben folyik, ahol egyebek mellett hagyatékok, korábbi kutatási eredmények publikálása is zajlik.¹¹ Aligha lehet kétséges bárki számára, hogy csak egy ilyen átfogó, szisztematikus, a legkülönbözőbb forráscsoportokat bevonó munka eredményezheti a Délvidék második világháborús történetének megnyugtató szakmai feltárását, amelynek révén lezárulhat az áldozatok számáról folytatott erősen politikai töltetű „számháború” is.

A kötet, amelyet az olvasó a kezében tart, a Magyar–Szerb Akadémia Vegyes Bizottság, valamint a hozzá kapcsolódó OTKA-projekt eredményeit tartalmazza. A bizottság a Délvidék 1941–1948 közötti történetének – ezen belül főképpen a magyarok és a szerbek sorsának – minél részletesebb bemutatását

tűzte ki célul, jórészt olyan megközelítésekből, amelyek ez idáig nem kaptak hangsúlyos szerepet. Olyan kérdésekre keres és kínál is válaszokat, hogy az 1941–1945 közötti időszakban bekövetkezett két impériumváltás, a magyar és a jugoszláv hatalomváltás során az erőszakos állami beavatkozás, a magyar és a jugoszláv állam erőteljes nacionalizálási lendülete miként hatott a térség soknemzetiségű társadalmára, különösen a magyarok és a szerbek gazdasági, társadalmi, valamint szellemi-kulturális viszonyainak alakulására, illetve milyen volt az éppen aktuális hatalom viszonya a kisebbségekhez. A Délvidék 1941–1945 közötti történetét, a kétszer bekövetkező hatalomváltást és annak hatását a helyi soknemzetiségű társadalomra a maga komplexitásában kell vizsgálni, amit azonban tágabb viszonyrendszerbe kell helyezni. Ennek legfontosabb elemei: a geopolitikai és a nagyhatalmi viszonyok átalakulása, a magyar és a jugoszláv államszervezés különböző módszerei és történelmi hagyományai, valamint a regionális és a lokális tényezők eseményekre gyakorolt hatása. Különösen fontos figyelmet fordítani a helyi sajátosságokra, a mindennapok magyar–szerb együttélésének vizsgálatára.

A korábbi évtizedek hallgatása miatt a magyar és a szerbiai magyar közvéleményt még ma is élénken foglalkoztatják a magyarok elleni 1944–1945-ös jugoszláv megtorlások, de hasonlóképpen nem csökkent a vajdasági szerbek érdeklődése sem a magyar katonaság és csendőrség által végrehajtott 1942-es razziák iránt. A tanulmányok igyekeznek választ adni olyan, mindkét nemzetben mindmáig fájdalmas emlékeket idéző kérdésekre is, hogy miért, milyen eszmék nevében történt a Délvidék Magyarországhoz, majd pedig Jugoszláviához való visszacsatolása után a „másik” demonizálása, miért zúdult rá a délvidéki szerb, illetve a magyar nemzetiségre a „hódítók gögje”, miként történt az „ellenség” közösségi tudatának, nemzeti emlékezetének, értékrendjének, tárgyi és szellemi kultúrájának pusztítása, valamint miért gyilkolták halomra 1942 „hideg napjaiban”, majd 1944–1945 „még hidegebb napjaiban” a hatalmi és nemzeti szempontból megbízhatatlannak nyilvánított népcsoportokhoz tartozókat.

A tanulmányok több témakör köré csoportosíthatók, amelyek bemutatják az 1941–1948 közötti viharos évek számos vonatkozását: a mindennapi élet, a társadalmi szerveződés alakulását, számba veszik a magyarellenességet, a megtorlások fellelhető forrásait, az akkori jogszolgáltatás ellentmondásosságát. Az írások kitekintenek arra, milyen szerepet játszottak a kisebbségek az államközi kapcsolatokban a háború után, és milyen kép él a korszakról az egyén és a közösség emlékezetében. Végül, de korántsem utolsósorban képet nyújtanak arról, hogy miként változott a háborús időszak értékelése a történetírásban.

A tanulmányok a magyarok, a délvidéki magyarság sorsát helyezik középpontba, azon belül is központi helyet foglal el az 1944 őszével kapcsolatos események tárgyalása. A kötet összeállításánál azonban igyekeztünk azt a koncepciót érvényesíteni, hogy az eseményeket szélesebb kontextusba helyezve, egyúttal különböző forrástípusokat felhasználva mutassuk be. Ezt a célt szol-

⁹ <http://vojvodinakom1941.org.rs/>.

¹⁰ A készülő magyar adatbázis a <http://martirium.vmmi.org> oldalon lesz olvasható.

¹¹ Papp Árpád (szerk.): *Igaz történetek Mindenkeföldjéről. Vajdaság/Délvidék (1941–1944)*. 1. köt. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2015.

gálják egyrészt a historiográfiai tanulmányok, amelyek a második világháború végén lezajlott partizán tisztogatások áldozataival kapcsolatos délszláv kutatások és szakirodalom eredményeit és álláspontját ismertetik, másrészt pedig azok az írások, amelyek egy-egy kérdéskört különböző források alapján vizsgálnak. Reményeink szerint a kutatások eredményeként létrejött tanulmánykötettel és a hozzá kapcsolódó forráskiadványokkal – egymás szempontjainak jobb megismerése érdekében – elősegíthetjük a magyar–szerb tudományos párbeszéd intenzívebbé tételét. A szerzők és szerkesztők remélik, hogy a tanulmánykötet által is hozzájárulhatnak egy korszerűbb, realisabb múltismeret és történet szemlélet kialakulásához, valamint hogy kutatási eredményeik idővel beépülnek a magyar és a szerb nemzeti emlékezetbe is.

A szerkesztők

I. ÉRTELMEZÉSEK ÉS TÉNYFELTÁRÁSOK



JUHÁSZ JÓZSEF

Királyságból a szocialista föderációba

Jugoszlávia, 1941–1948

1941 áprilisában véget ért a Jugoszláv Királyság története. A náci Németország és szövetségesei (Olaszország, Magyarország, Bulgária) megtámadták és alig két hét alatt lerohanták az országot: április 6-án kezdődött az intervenció, amely már 15-ére II. Péter és a kormánytagok zömének emigrációba vonulásához, 17-ére pedig a hadsereg kapitulációjához vezetett. (Ezután a győztesek felosztották Jugoszláviát. A szlovén területeket Németország és Olaszország annektálta, s ez utóbbi megkapta Észak-Dalmáciát és a Kotori-öblöt is. Magyarország visszakapta a Muravidéket, a Muraközt, a Drávaszöveget és a Bácskát. A Bánát papíron Szerbia része maradt, de gyakorlatilag a helyi németiség uralma alá helyezték.) Macedónia nagyobbik, keleti része és néhány – részben 1918 előtt is bolgár – kelet-szerbiai település Bulgáriának jutott. Koszovó nagy részét – bizonyos macedóniai és montenegrói területekkel együtt – az olasz uralom alatt álló Albániához csatolták. A maradék országrészt három bábállamra osztották, a német ellenőrzésű Szerbiára (amely területileg lényegében az 1878-as szerb államnak felelt meg), az olasz felügyelet alá helyezett Montenegróra, valamint a német–olasz közös ellenőrzésű „Független Horvát Állam”-ra (*Nezavisna Država Hrvatska*, NDH), amely felölelte Bosznia-Hercegovinát is.¹

Szerbia földrajzi helyzeténél és bányakincseinél fogva igen fontosnak számított a német háborús célok szempontjából, ezért ott a németeké volt a döntő szó. Hitler olyan közigazgatást akart működtetni, mely képes a rendet és az ország „használhatóságát” biztosítani, azaz az ország erőforrásait a német hadicélok szolgálatába állítani. Ezért 1941. augusztus 29-én egy nacionalista tábornok, Milan Nedić volt hadügyminiszter vezetésével felállították „a nemzeti megmentés kormányát”, igyekezvén olyan látszatot kelteni, mintha a szerb nép sorsát a szerb nép kezébe tennék le. A szerbek „Pétain marsallja” legfőbb feladatának azt tartotta, hogy a németek oldalára állva valahogy átmentse az országot, hogy aztán a háború után „jutalmul” létrehozassa Nagy-Szerbiát. Tevékenysége ennyiben eredetileg mentes volt a fasiszta ideológiai szándékoktól (már amennyiben a náci uralom keretében vállalt „nemzetmentést” egyáltalán ideológiamentes szándékúnak lehet tekinteni), de a gyakorlatban mindazonáltal csak a németek által ráosztott bábszerepet játszotta el. Kormányzata például

¹ Az olasz kapituláció (1943. szeptember 8.) után mindenütt a németek vették át Olaszország helyét.

éppúgy „zsidótlanította” Szerbiát, mint az NDH Horvátországot. Még azt sem sikerült elérnie, hogy Szerbia is megkapja azt a „szövetségi” státuszt, amellyel (persze csak papíron) az NDH rendelkezett. Nem csoda, hogy a Nedić-rezsimnek nem volt szilárd belső bázisa, így a szerb országrész egyszerűen megszállt terület maradt egészen 1944 szeptemberéig.

Az NDH kikiáltását (1941. április 10.) sok horvát örömmel fogadta, mert a függetlenség ígéretét látta benne. Sőt Bosznia-Hercegovina bekebelezésével a nagyhorvát nacionalizmus régi álma teljesült. Az új rendszer kezdeti népszerűsége azonban hamar megkopott a német–olasz megszállás nyilvánvaló jegyei, a Mussolininek adott területi engedmények² és a rezsim terrorisztikus jellege miatt. A megszállók ugyanis – miután a németek által preferált Vladko Maček nem vállalt kormányzati szerepet³ – az 1930-as években teljesen elfásizálódott horvát nacionalista mozgalomnak, Ante Pavelić usztrasáinak kezébe adták az NDH kormányzatát, akik szabad folyást engedtek minden sovíniszta rögeszméjüknek a „fajilag tiszta nagyhorvát állam” létrehozásáról. Ezek a célok egy etnikailag tarka államban – ahol a 6,3 milliós népességből 3,3 millióan voltak a horvátok, 1,9 millióan a szerbek és 700 ezren a muzulmánok (igaz, ez utóbbiakat az usztasa propaganda a „horvátság virágjának” nevezte és horvátként tartotta számon) – csakis népiértő politikához vezethettek. A rezsim a szerbeket tekintette fő ellenségének, s a „szerbkérdést” a kitelepítés, a katolizálás és a kiirtás hármas eszközével akarta „megoldani”. Mindez tömegmészárlásokhoz és koncentrációs táborok felállításához vezetett (ezek közül a leghírhedtebb a mintegy 80 ezer áldozatot követelő jasenovaci láger volt), illetve ahhoz, hogy a kibontakozó ellenállás révén már 1941 nyarán háborús állapotok uralkodtak el az NDH területének jelentős részén.⁴

Mivel a megszállás súlyos helyzetbe juttatta a lakosságot, amely történeti okoknál fogva egyébként is hajlamos volt a harcias reakciókra, igen hamar kibontakozott a fegyveres ellenállás. Ennek egyik irányzatát a csetnikek alkották, vagyis Dragoljub (Draža) Mihailović szerb nacionalista felkelői.⁵ Ők azonban nem válhattak az antifasiszta függetlenségi háború valódi letéteményeseivé, mert restaurációs célokat hirdettek (a régi nagyszerb arculatú királyság visszaállítását), harcmódorukat pedig a kivárás jellemezte: az angolszász haderők remélt balkáni partraszállásához akarták időzíteni a felkelést, addig viszont, félve a megszállók valóban brutális bosszújától, kerülni akarták a „felesleges áldozatokkal” járó harcokat. Nacionalista platformjuk elidegenítette őket a nem szerb népektől, halogató taktikájuk pedig ambivalensen hatott az NDH szerb lakosságára, amelynek az usztasa terrortól gyötörve nem volt ideje kivárni „a király felkelésre hívó szavát”, így a csetnikek elsősorban a szerbiai szerbségre számíthattak. 1943 végén szakított a csetnikekkel a brit kormány is, mert London olyan ellenállásban volt érdekelt, amely képes (sőt hajlandó!) a tengelyhatalmak bizonyos erőit lekötöni, nem pedig arra vár, hogy a világháború döntő frontjain elért szövetséges győzelmek következményeként ölébe hulljon a helyi hatalom. Ilyenformán a csetnik akciók egyre inkább a Jugoszláviát és a szerbséget „eláruló” horvátok és muzulmánok elleni bosszúhadjáratokra, illetve a „kommunista lázadás” letörésére irányultak, s végül – angolbarát retorikájuk ellenére – a csetnikek a kollaboránsok oldalán kötöttek ki. Bár az emigráns kormány és a partizánok 1944-es egyezményei nyomán (lásd később) sok csetnik áttért a partizánokhoz, maga a csetnik vezérkar nyíltan összefogott előbb az olaszokkal, majd a németekkel és a nedicsistákkal is.

Egy partizánállam születése

Az ellenállás másik szárnyát a Josip Broz Tito vezette Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) partizánmozgalma képezte, amely a honvédelem, a népfronteszmé és a föderális Jugoszlávia jelszavaival minden népet közös felszabadító háborúra szólított fel. Ez a nemzetek feletti platform lehetővé tette, hogy a JKP egy sikeres többnemzetiségű ellenállás centrumává válhasson.⁶ A náci megszállás

dik legnagyobb Európában. A több mint egymillió főből 487–530 ezerre tehető a szerbek, 192–207 ezerre a horvátok és 86–103 ezerre a (délsláv) muszlimok száma, illetve az elesett partizánoké 240 ezerre. Žerjavić, Vladimir: *Yugoslavia – Manipulations with the Number of Second World War Victims*. Zagreb, Croatian Information Centre, 1992. 6. (<http://www.hic.hr/books/manipulations/p06.htm>, letöltés: 2015. szeptember 30.)

5 Nem tévesztendő össze Kosta Pećanac csetnikjeivel, akik kezdetől a németek kollaboránsai voltak.

6 Az elvadult és kölcsönös etnikai leszámolások idején ez az antinacionalista attitűd érthetően sokakat vonzott, mert – ahogy Maček írja – a partizánok ugyan hideg értelemmel irtottak mindenkit, akit politikailag ellenfélnek tartottak, de az elvakult gyűlölettel telített etnikumközi tömegvérengzések nem őket, hanem az usztrasákat és a csetnikeket jellemezték. Maček, Vladko: *Memoari*. Zagreb, HISS, 1992. 172.

2 Az olaszokkal szembeni területi engedmények sokkolóan hatottak: ahogy a zágrábi magyar konzul Budapestre jelentette, az új dalmáciai olasz–horvát határ „reakciója minden képzeletet meghalad. Utcákon, vendéglőkben hangosan szidalmazzák Pavelićet, mint aki eladta az országot.” (Idézi A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Budapest, Kossuth, 1987. 85.) A horvátok a Muraköz Magyarországhoz csatolását sem fogadták el. Ennek a Pavelić-rezsimre nézve nem volt olyan destabilizáló hatása, mint a dalmáciai területi veszteségeknek, ugyanakkor lehetetlenné tette, hogy a Horthy-kormányzat jó viszonyt építsen ki az elvben vele azonos szövetségi táborba tartozó NDH-val. (Sokcsevits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, Mundus Novus, 2011. 525–526.)

3 A legfontosabb horvát politikai erő, a Horvát Parasztpárt (HSS) vezére, Vladimir (Vladko) Maček 1941 áprilisában az NDH-hoz való lojalitásra hívott fel, ám ő maga nem vállalt benne szerepet. Berlin a Nedić-kormány felállításához hasonló megfontolásokból többször is kapacitálta (a náciak úgy látták, hogy az usztrasáknál lényegesen népszerűbb HSS-re épülő közigazgatás működőképesebb lenne), Maček azonban nem bízott a tengelyhatalmak világháborús sikerében, ezért inkább passzivitásba vonult.

4 A második világháború áldozatainak száma, etnikai megoszlása és politikai hovatartozása, valamint a felelősség kérdése permanens ideológiai háborúskodás tárgya az egykori Jugoszláviában. A legmegbízhatóbb becsléseknek mindmáig Vladimir Žerjavić és Bogoljub Kočović negyedszázaddal ezelőtti számításai tekinthetők, miszerint a háború összesen (pontosabban az 1941 előtti országterületre vetítetten) 1014–1027 ezer halálos áldozatot követelt, a lakosság csaknem 7%-át, ami népességarányosan a szovjet, lengyel és német veszteségek után a negye-

ugyanis csapdába juttatta a délszlávokat, mert az akkor létrehozott bábrezsimek legalább annyira nem feleltek meg az elvárásaiknak, mint az 1941 előtti status quo. Ezért ahogy elillant a függetlenség kezdeti illúziója (ami a szerbek, a szlovének, az olasz uralom alá került dalmáciaiak stb. számára meg sem adatott!), úgy talált visszhangra a JKP neojugoszlávizmusa: nem a királyság idején lejárátódott unitarizmus (a délszlávok nemzeti azonossága), hanem a jugoszláv egység mint a délszláv népek történelmi sorsközössége és felszabadulásuk záloga. Így a partizánok eleinte főleg szerb bázisa fokozatosan többnemzetiségűvé bővült,⁷ és katonailag is megerősödtek, olyannyira, hogy 1944 szeptemberére, mire a szovjet csapatok elérték a jugoszláv határokat, az ország területének nagy részét (főleg az NDH vidéki térségeit) önerőből már felszabadították.⁸ Ilyen teljesítményre egyetlen más európai ellenállás sem volt képes.

A felszabadult területek közigazgatásának megszervezésével a JKP már 1943-ra lerakta az új jugoszláv állam intézményi alapjait. Létrehozták a népfelszabadító bizottságok hálózatát, a bizottságok egyszerre voltak helyi közigazgatási szervek, a népfrontos összefogás mozgalmi testületei, valamint – mint-hogy általában akkor is tevékenykedtek, amikor az adott területet katonailag fel kellett adni – az illegális politikai ellenállás sejtjei. Ezeket a bizottságokat – csakúgy, mint a partizánok harci osztagait – a Tito vezette Legfelsőbb Parancsnokság fogta össze, amely személyi összetételét tekintve gyakorlatilag azonos volt a JKP vezetőségével. A partizánok 1942 végére jutottak el odáig, amikor Nyugat-Bosznia jelentős részét felszabadították, hogy differenciálják a polgári és a katonai struktúrákat.

1942. november 26–27-én Bihać városában megalakították Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsát (AVNOJ), amely egyrészt a partizán-

állam „parlamentje” volt, másrészt a népfrontos összefogás szervezeti kereke. Ennek megfelelően az AVNOJ elnökévé egy régi demokrata párti (DS) ellenzéki politikust választottak, Ivan Ribart, a tényleges irányítás azonban Tito kezében maradt.⁹ 1943–1944-ben megalakultak az AVNOJ regionális testületei (az egyes országrészek, későbbi tagköztársaságok antifasiszta tanácsai), 1943. november 29–30-án pedig a szintén boszniai Jajcében megtartották a tanács második ülését. Ekkor a magát legfőbb népképviselői és törvényhozó szervnek nyilvánító AVNOJ Tito elnökletével ideiglenes kormányt állított fel (Nemzeti Felszabadítási Bizottság), II. Péter királyt kitiltotta az országból (bár külpolitikai okokból a monarchia felszámolását formálisan nem mondta ki), s elfogadta a második Jugoszlávia alapító nyilatkozatának tekinthető deklarációt.

Eszerint „Minden nemzet önrendelkezési joga alapján, beleértve az elszakadás-hoz és a más nemzetekkel történő egyesüléshez való jogot is, továbbá Jugoszlávia összes nemzeteinek igazi akaratával összhangban (...) [az AVNOJ] meghozza a következő határozatot: 1. Jugoszlávia népei soha nem ismerték el és nem ismerik el Jugoszlávia szétarabolását a fasiszta imperialisták részéről... 2. Hogy megvalósulhasson Jugoszlávia nemzeteinek szuverenitása, és hogy Jugoszlávia az összes nemzeteinek igazi hazájává válhasson, továbbá hogy soha többé ne válhasson valamely hegemonista klikk birtokává, Jugoszlávia föderatív elven fog kiépülni, amely föderatív elv biztosítani fogja a szerbek, horvátok, szlovének, macedónok és crnagoraiak, vagyis Szerbia, Horvátország, Szlovénia, Macedónia, Crna Gora és Bosznia-Hercegovina nemzeteinek teljes egyenjogúságát. (...) 4. A nemzeti kisebbségeknek Jugoszláviában biztosítva lesznek az összes nemzetiségi jogok...”¹⁰

A tényleges államszervező munka a szép elvek ellenére a JKP ideológiai mintaképének, a sztálini Szovjetuniónak a gyakorlatát követte. Ezért az ideiglenes kormány a katonai ellenállás irányítása, a felszabadított területek mindennapi életének megszervezése, valamint a föderatív államszerkezet alapjainak a lerakása mellett hozzájárított a tulajdonviszonyok átalakításához is. Ily módon az iparvállalatok és a bankok mintegy 80%-át részben elkobzás (a megszállók és a kollaboránsok tulajdona esetében), részben zárolás (az

7 Például 1941 végén a horvátországi partizánegységek hétezer létszámának zömét a szerbek tették ki (5400 fő), egy 1944. november 30-ra vonatkozó adat szerint viszont az időközben 121 ezerre nőtt létszám nagyobbik felét (73 ezer, 60%) már a horvátok, noha a szerbek (35 ezer, 29%) száma továbbra is mintegy kétszeresen felülmúlta a lakosságon belüli részarányukat. Goldstein, Ivo–Goldstein, Slavko: Srbi i Hrvati u narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj. In: Fleck, Hans-Georg–Graovac, Igor (ur.): *Dijalog povjesničara–istoričara* 7. Zagreb, Friedrich Naumann Stiftung, 2003. 262–263.

8 A partizánok persze korántsem csak a jugoszlávizmusuknak köszönhetik a sikereiket. A megszállók és kollaboránsaik elleni harcban ők bizonyultak az egyetlen következetesen hazafias erőnek (bár 1943 márciusában ők is kötöttek egy tisztavirág-életű tűzszünetet a németekkel). Politikai és katonai értelemben egyaránt ők voltak a legjobban szervezett ellenállók, csak ők rendelkeztek az ország egészét átfogó struktúrával. Fontos volt a mozgalom forradalmi aspektusa, mert a régi királyi rendszert és az új bábrezsimeket az etnikai és vallási konfliktusok mellett súlyos szociális feszültségek is jellemezték, amelyekre szintén megoldást ígért a szocializmus perspektívája; ráadásul a szocialista jövőkép összezsengett a pánszláv tradíciókkal, mivel a forradalom mintasországa a „legnagyobb szláv testvér” volt. Ezenkívül a partizánok lettek a legszilárdabb nemzetközi támogatásra azzal, hogy az antifasiszta nagyhatalmak teheráni csúcskonferenciája (1943. november 28.–december 1.) mellettük tette le a voksát a csetnikek szemben. Mindez nemcsak a megszállók, az usztrasák és a csetnikek elleni harcban segítette őket, hanem abban is, hogy az ellenállás és a megújulás többi potenciális irányzata (a saját esélyeit eltaktikázó királyi emigráció, HSS, DS) fölé kerekedhessenek.

9 A horvát Ivan Ribar ismert személyiségnek számított (1920–1922-ben a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság alkotmányozó nemzetgyűlésének elnöke, később ellenzéki vezető, sőt érdekeséggé tehető, hogy horvátországi delegáltként egykor tagja volt a magyar országgyűlésnek is), de rajta kívül más jelentős polgári politikust a JKP nem tudott magához vonzani. A hamar polgárháborús karaktert (is) öltő összecsapások nemcsak a csetnik–partizán szembenállást mélyítették el, hanem azt is lehetetlenné tették, hogy a JKP az 1941 előtti ellenzék meghatározó és a megszállást szintén elutasító pártjaival (HSS, DS) összefogva hozzon létre átfogó ellenállási egységfrontot. Ebben az érintett pártok antikommunista elfogultsága és óvatoskodó, passzív magatartása mellett a JKP gyakori (különösen 1941–1942 fordulóján jellemző) keményvonalassága is szerepet játszott.

10 Az AVNOJ II. ülésének dokumentumai. Újvidék, Forum, 1974. 69–71.; *Deklaracija Drugog zasedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije*, 29. novembar 1943. http://www.arhivyyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/deklaracija_drugog_zasedanja_avnoja.html (letöltés: 2015. október 14.).

egyéb külföldi tőke esetében) útján de facto már a háború során államosították. A háborús körülményekből fakadóan és saját sztálinista iskolázottságának megfelelően a JKP számára igen fontos volt az átfogó rendészeti és titkosszolgálati apparátus kiépítése is. Ezért a partizán-főparancsnokság egyik osztályának kibővítésével már 1944. május 13-án létrehozták a később *Udba*-ként elhíresült Népvédelmi Osztályt (OZNA), 1944. augusztus 15-én pedig a belső karhatalmi funkciókat betöltő Jugoszláv Népvédelmi Hadtestet (KNOJ).¹¹

A belső hatalom biztosítása mellett a JKP fontosnak tartotta az antifasiszta nagyhatalmak támogatásának megszerzését is. Ebben meghatározóak voltak a teheráni konferencia már említett döntései, valamint a brit kormány álláspontja (a szovjetek ugyanis 1944 elejéig a saját nehézségeik és az óriási földrajzi távolságok miatt nem tudtak a partizánok gyakorlati segítségére lenni, az amerikaiak pedig akkor még nem mutattak különösebb érdeklődést a térség iránt). A kollaborációba hajló passzivitás miatt London szakított a csetnikekkel, ugyanakkor ismételt erőfeszítéseket tett az emigráns kormány és a partizánok összebékítésére. Jóllehet a balkáni angol törekvések középpontjában a Görögország feletti ellenőrzés megszerzése állt, a britek igyekeztek biztosítani jugoszláviai befolyásukat is, részben nagyhatalmi alkukkal (Churchill és Sztálin 1944. októberi nevezetes érdekszféra-megállapodása értelmében Jugoszláviában 50-50%-os arányban osztanak meg „felelősségüket”), részben patronáltjaik hazaségítésével.

Jól látták, hogy a belső jugoszláv rivalizálásokból a partizánok fognak győztesen kikerülni, ezért II. Pétert egy olyan kormány kinevezésére vették rá, amelynek lehet esélye a velük való megegyezésre. Az új kormányfő Ivan Šubašić horvát parasztpárti politikus lett, aki 1944. június 16-án egyezséget kötött Titóval. Eszerint az emigráns kormány a partizánokat ismeri el az egyetlen legitim hazai erőnek, amelyet nemzetközi tevékenységével segíteni fog, cserébe a partizánok elfogadják az államforma eldöntésének háború utánra halasztását. November 1-jén újabb egyezményt kötöttek, amelyet később az antifasiszta nagyhatalmak jaltai konferenciája is jóváhagyott, így a felszabadulás után ezek az egyezmények (kiegészítve egy december 7-i függelékkal) képezték az egyesített kormány felállításának politikai alapjait. Az egyezmények reményt adtak Londonnak és az emigráns kormánynak arra, hogy eredeti patronáltjaik, a csetnikek bukása ellenére befolyásolhatják a háború utáni fejleményeket – igazi hasznát azonban a partizánoknak hozták, mivel megerősítették nemzetközi pozícióikat. Jól mutatja ezt, hogy Churchill augusztus 12–13-án Nápolyban személyesen is tárgyalt Titóval.

11 Az OZNA-t 1946 márciusában kettébontották, s akkortól Állambiztonsági Igazgatóságnak (UDB) nevezték a politikai rendőrséget, elválasztva tőle a Katonai Elhárító Szolgálatot (KOS). Ranković bukása (1966) után az UDB megszűnt, és a polgári titkosszolgálatokat beolvasztották a belügyminisztériumba. Az új, decentralizáltabb szerkezetű és korlátozottabb hatalmú Állambiztonsági Szolgálatot (SDB) azonban a köznyelv továbbra is Udbaként emlegette. A KNOJ 1953 januárjában szűnt meg.

A „nemzeti sztálinizmus” évei

Ilyenformán a második világháború befejeződésekor a kelet-európai kommunista pártok közül a JKP volt a legkedvezőbb helyzetben. Az 1945 májusában sikerrel véget ért antifasiszta felszabadító háború eredményeképp komoly belső támogatottsággal, nemzetközi elismertséggel és Tito személyében népszerű vezérrel rendelkezett, s 140 ezer fős tagságával és 800 ezresre duzzasztott hadseregével kezében tartotta az ország teljes területét. Így nyugodtan folytathatta ideológiai és politikai példaképe, a sztálini Szovjetunió társadalmi rendszerének a hazai gyakorlatba való átültetését.¹²

Ennek szerves része volt az ország „megtisztítása” minden valós és vélt ellenségtől. 1946 végére gyakorlatilag befejezték a háború után megmaradt csetnik, usztasa és ballista (albán nacionalista) csoportok felszámolását, bár szórványos szabotázsakciók és merényletek még évekig előfordultak, emellett az OZNA és a KNOJ 1944 ősze és 1945 nyara között a kollaboránsok elleni harcra hivatkozva szisztematikus bosszúhadjáratot folytatott. Jól példázza a tömegterroret a partizánok elől menekülő – zömmel horvát – katonák és civilek között rendezett bleiburgi vérengzés, a koszovói és a vajdasági katonai közigazgatás időszakában tetőző albán-, német- és magyarellenes megtorlások, vagy a szerb értelmiség és polgárság megtizedelése a Belgrád felszabadítását követő időszakban. Ezek közül csak a bleiburgi vérengzés áldozatainak számát ma 50–80 ezerre becsülik.¹³

Nem kétséges persze, hogy valóban volt az országban nagyon sok fasiszta háborús bűnös és kollaboráns, de az ellenük folytatott eljárások nélkülöztek a jogszerűséget, másfelől sokakat teljesen szubjektív módon, minden ok nélkül soroltak közéjük. 1941–1945 között ugyanis nemcsak antifasiszta felszabadító háború zajlott az országban, hanem osztályharcos polgárháború, valamint különböző népcsoportok között etnikai háború is; a győztes partizánok pedig minden vesztest besoroltak a kollaboránsok közé, sőt a kiépülő új rezsim mérsékelt ellenzékével (polgári pártok, egyházak) való leszámolásra is felhasználták az alkalmat.

12 A korszak történetéhez: Tito, Josip Broz: *Önéletrajzi vallomások*. I–II. Újvidék, Forum, 1985; Kardelj, Edvard: *Visszaemlékezések*. Újvidék, Forum, 1981; Djilas, Milovan: *Találkozások Sztálinnal*. Budapest, Magvető, 1989; Djilas, Milovan: *Tito – kritikai életrajz*. (é., h. n.); *A Jugoszláv Kommunista Szövetség története*. Újvidék, Forum, 1985; A. Sajti Enikő: Josip Broz Tito. In: Polonyi Péter–A. Sajti Enikő: *Mao – Tito*. Budapest, Pannonica, 2000; Petranović, Branko–Zečević, Momčilo: *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*. Beograd, Rad, 1988; Petranović, Branko: *Istorija Jugoslavije 1918–1988*. Knj. II–III. Beograd, Nolit, 1988; Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Budapest, Aula, 1999.

13 Calic, Marie-Janine: *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung (BpB), 2010. 172–173.; Gajger, Vladimir: Embervesztesség Horvátországban 1941–1944. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarok és szerbek 1918–2012 – Együttélés, múltfeltárás, megbékélés*. Budapest, MTA BTK TTI, 2013. 171., 175.; Zerjavić: *Yugoslavia – Manipulations with the Number*. i. m. 7.

Tették ezt annak ellenére, hogy az antifasiszta nagyhatalmak 1945. február 11-i jaltai nyilatkozata és a Tito–Šubašić-egyezmények előírták a szabadság- és tulajdonjogok biztosítását, valamint a politikai szintér pluralizálását. Ez azonban csak korlátozottan és átmenetileg érvényesült. Lényegében kimerült abban, hogy a Demokratikus Föderatív Jugoszlávia (DFJ – az új Jugoszlávia első hivatalos elnevezése) 1945. március 7-én Tito elnökletével megalakult első kormányában adtak néhány helyet a régi polgári politikusoknak (közülük azonban csak Šubašić kapott komoly tárcát mint külügyminiszter), és hogy az ideiglenes országgyűléssé átminősített, akkor 270 tagú AVNOJ-t kibővítették az utolsó választott parlament, az 1939-es skupština nem kollaboráns tagjaival, a polgári pártok további delegáltjaival és néhány közéleti notabilitással (összesen 121 fő). Ám a JKP arra törekedett, hogy a pluralizmus merüljön ki abban, hogy a felújított pártvezetőségek deklarálják – az AVNOJ állami és mozgalmi funkcióinak szétválasztásával önálló szervezetként is létrehozott, hivatalosan az 1945. augusztus 5–7-i első kongresszusán megalakult – Jugoszláv Népfrontnak a támogatását, de valódi tevékenységet ne fejtsenek ki (illetve csak egyéni politikusokként vagy szakemberekként, mint a Népfront tagjai).¹⁴

A JKP-től mint sztálinista iskolázottságú párttól eleve távol állt a többpártrendszer gondolata, s a partizánoknak mint önbizalommal teli friss győzteseknek a legkevésbé sem volt ínyükre az a lehetőség, hogy a fegyveres felkeléssel véghezvitt társadalmi átalakulások most békésen, egyszerű pártversengés eredményeképp revízió alá kerülhetnek. Emellett úgy látták, hogy a katonailag megvert nacionalizmusok „lágyabb formáit” megjelenítő polgári pártok engedélyezése újra kiélezné a nemzeti konfliktusokat, minthogy a polgári pártok általában több-kevesebb fenntartással éltek az új föderatív rendszer iránt. Különösen a szerb nemzeti pártként fellépő, Milan Grol vezette Demokrata Párt (DS) ellenezte az államstruktúrának az „öt nemzet – hat köztársaság” elvére építését, elvitatva a Crna Gora-i és a macedón népességnek a szerbtől elkülönült nemzetekké nyilvánítását, valamint a vajdasági és kosovói autonómiák létjogosultságát (a DS a szerb–horvát–szlovén trializmus platformján állt, s esetleg még Bosznia-Hercegovinának mint szerb–horvát átmeneti zónának az autonóm elkülönítését tudta volna elfogadni).

Több kis párt vezetősége a Népfronthoz csatlakozva a JKP elvárásai szerint járt el, a régi pártrendszer azon két pártjának, amelyek 1945-ben újra politikai jelentőségre tettek szert, azaz a Horvát Parasztpártnak és a Demokrata Pártnak a vezetői azonban nem. Ők szerették volna elérni pártjaik teljes újjászervezését, és csak akkor lettek volna hajlandók csatlakozni a Népfronthoz, ha az pártkoalíciós alapon működik. Ebben a helyzetben a JKP mindent elkö-

vetett a legális, ám Népfronton kívüli pártok összeroppantására. Nem folytathattak országos szervezőmunkát, normális politikai kampányt, orgánumaik alig jelenhettek meg, a kormányon belül háttérbe szorították a minisztereiket (akik a potsdami konferencia után belátták, hogy nemzetközi segítségre sem számíthatnak, így sorra beadták lemondásukat), százezrek emigrációba kényszerítésével és a választójog korlátozásával drasztikusan szűkítették a választóbázisukat (mintegy 200 ezer embertől háborús tevékenységükre hivatkozva megvonták a szavazati jogot).

Mindezzel a JKP súlyos csapást mért az ellenzékre, de annak helyzetét a saját hibái is nehezítették. Ilyenek voltak a DS kapcsán fentebb már említett nemzetiségpolitikai szűkkeblűség, valamint a háború idején tanúsított passzív magatartás, illetve annak demoralizáló hatása. Ezt különösen a HSS sínylette meg, amelyet Maček taktikája zsákutcába vitt. Ahogy már szintén említettük, a HSS vezére 1941 áprilisában nem vállalta el az NDH vezetését, mert nem bízott a tengelyhatalmak végső győzelmében. Maček azonban az ellenállást sem vállalta, hanem abban reménykedve, hogy pártját megóvhatja, majd pedig később az usztasák és a kommunisták közötti „demokratikus harmadik erőként” léphet fel, a passzivitást választotta. Csakhogy a nagyon kiélezett helyzetekben, amikor valóban embertömegek élet-halál harcáról és nemzetek sorskérdéseiről van szó, nem lehet büntetlenül félreállni. A passzív kivárással a parasztpárti tábor sem lehetett összetartani: a HSS jobbszárnya idővel az usztasákhoz, balszárnya a partizánokhoz csatlakozott, külföldre ment tagjai pedig az emigráns kormányhoz igazodtak. Magának Mačeknak a háború utolsó időszakában fogant elképzelései, miszerint a Parasztpárt és a ZAVNOH (az AVNOJ horvátországi regionális tanácsa) paritásos alapon, egyforma súlyal léphetne együttműködésre, már végképp nélkülözték a politikai realitást, majd azzal, hogy gyorsan, már 1945 májusában emigrációba vonult, gyakorlatilag magára hagyta a pártját.

Többszörösen hátrányos helyzetükre hivatkozva végül az ellenzéki pártok a választások bojkottja mellett döntöttek, és híveiket is távolmaradásra szólították fel. A választásokat, melynek során egyetlen listára, a Népfront listájára lehetett szavazni, november 11-én ennek ellenére megtartották (lehetett ugyan a Népfront listájára nemmel is szavazni, de a bojkott és a kampánymanipulációk miatt a lakosságban az a meggyőződés alakult ki, hogy a hatóságok tudni fogják, ki hogyan szavaz...). Végül a jogosultak 88,7 százaléka szavazott, és 90,8 százalékuk a népfrontlistára – ami a választási szabadság minden korlátozása ellenére azt is mutatja, összehasonlítva a kelet-európai kommunista pártok 1945–1946-os választási eredményeivel, hogy a JKP valóban rendelkezett népi támogatással. Ilyenformán Jugoszláviában gyakorlatilag már 1945 végére létrejött az egypártrendszer. A választások után ugyanis a Népfronton kívüli pártok előtt megszűnt minden cselekvési lehetőség, a Népfronton belüli kis pártok pedig eleve nem képeztek ellensúlyt a JKP-vel szemben és gyorsan elhaltak.

¹⁴ Mivel a háború idején nem jött létre átfogó ellenállási egységfront, a későbbiekben a JKP semmi értelmét nem látta a pártközi együttműködésnek. Ezért a kelet-európai államok korabeli gyakorlatától eltérően a Jugoszláv Népfront nem pártkoalíciós alapon működött, hanem az egyéni tagságra épült, szimbolizálандó a kommunisták és a pártonkívüliek szövetségét.

A megválasztott nemzetgyűlés november 29-én eltörölte a monarchiát és kikiáltotta a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságot, december 1-jén törvényesítette az AVNOJ addigi rendeleteit, 1946. január 31-én pedig elfogadta az ország új szocialista alkotmányát (amelyet teljesen az 1936-os szovjet alkotmány mintájára fogalmaztak meg).¹⁵ Ezzel teljessé vált a JKP egyeduralma. Igaz, a felszínen, a mindennapos politikai tevékenységben vagy a sajtóban továbbra is a Népfront állt az előtérben, kifejezendő a felszabadító háborúban kialakult összefogás folytatódását, a valóságban azonban a JKP kizárólagos hatalma érvényesült. Ezt a JKP-nak az 1919-es alakuló értekezletet leszámítva első legális kongresszusa, az 1948. július 21–28-i V. kongresszus is elismerte, azzal a megállapítással, hogy a jugoszláv népi demokrácia rendszere valójában a proletárdiktatúra funkcióit tölti be.

A tisztogatások és a többpártrendszer felszámolása mellett az egyházak ellenőrzés alá vonása jelentette az új politikai rendszer kiépítésének harmadik fő csapásirányát. A megtorlások a papságot is elérték, s különösen nagy erőfeszítéseket tettek a politikailag legveszélyesebbnek tartott horvát klérus megtörésére. Ennek során a korszak egyik legnagyobb politikai perében 1946. október 11-én az usztasákkal való kollaborálás vádjával 16 éves fegyházbüntetésre ítélték Alojzije Stepinac zágrábi érseket (a másik nagy per Draža Mihailović csetnikvezér halálos ítélettel végződő, 1946. július 10–15-i pere volt).

Az egypárti diktatúra nyílt bevezetése nem rendítette meg az ország nemzetközi helyzetét: nemcsak Moszkva támogatta a Tito-kormányzatot, hanem annyiban legalábbis a nyugati nagyhatalmak is, hogy hamar elismerték az új jugoszláv államot. Az 1947. február 10-i párizsi békeszerződések előkészítésében pedig Jugoszlávia győztes államként, az antifasiszta nagyhatalmak szövetségeiként vehetett részt. A békeszerződések véglegesítették az ország határait. A jugoszláv területi igények (lásd később) közül csak az Olaszországgal szembeni követeléseket akceptálták, bár azokat sem teljes mértékben. Jugoszlávia így is megkapott 7000 négyzetkilométernyi területet mintegy 470 ezer lakossal (Isztriát, Fiumét, Zárát, a szlovén etnikai terület délnyugati sávját), és megítéltek számára 220 millió dollár háborús jóvátételt. A Trieszt hovartartozása körüli olasz–jugoszláv vitát pedig egy átmeneti kompromisszummal, a Trieszti Szabad Terület (1947–1954) létrehozásával hidalták át.¹⁶

A politikai átmenettel párhuzamosan a gazdaságot is a szovjet minták alapján szervezték át. Mint már említettük, az államosítások az AVNOJ elkobzási és zárolási rendeletei alapján már a háború alatt megindultak, majd 1945 márciusa után a DFJ-kormány is folytatta a kisajátításokat. Így az 1946. de-

cember 5-i államosítási törvény lényegében csak kodifikálta a de facto már végbement folyamatot. Ilyenformán a mezőgazdaság, kisipar és kiskereskedelem kivételével már 1946-ra felszámolták a magántulajdont, de egy 1948. április 28-i törvény a kisipari és a kiskereskedelmi szférát is szoros állami felügyelet alá vonta. 1945. augusztus 23-án a telepítésekkel egybekötött földreformról hoztak törvényt, amelynek alapján kisajátították az egyházi és a 45 hektár feletti magánbirtokokat, összesen 1,57 millió hektárt. Ennek felét, 800 ezer hektárt kiosztottak, a többi területen pedig állami gazdaságokat és földműves-szövetkezeteket szerveztek. A földosztással egybekötve mintegy 60 ezer családot, nagyjából szerbeket telepítettek a mezőgazdaságilag passzív déli területekről az északi termékeny vidékekre, mintegy háromnegyed részben a Vajdaságba, elsősorban az elűzött németek helyére. Bevezették a kötelező beszolgáltatást és 1948–1949-ben kísérletet tettek a kollektivizálásra. Az ország külkereskedelmét Keletre orientálták át, a parlament pedig 1947. április 28-án elfogadta az 1947–1951-re szóló első ötéves tervet, amivel bevezették a centralizált tervgazdálkodást. Az első ötéves terv középpontjában az újjáépítés befejezése, a villamosítás és a nehézipar fejlesztése állt; ezek jegyében a terv 1939-hez viszonyítva a gyáripari termelés ötszörös és a mezőgazdasági termelés másfélszeres növekedését írta elő.

Ezeket az utópikus tervszámokat természetesen nem lehetett realizálni (bár ennek részben az 1948-ban kirobbant szovjet–jugoszláv hidegháború volt az oka), azt azonban el kell ismerni, hogy az újjáépítési programok többé-kevésbé sikeresen haladtak. Jugoszlávia az egymillió emberveszteségen kívül anyagilag is óriási károkat szenvedett a háborúban: a közlekedési hálózat romokban hevert, az ipar 35–40%-a elpusztult, a lakásállományt ért károk miatt 3,5 millióan voltak fedél nélkül. Mindez egy háborús pusztítások nélkül is fejletlennek számító országban (például a parasztgazdaságok alig 44%-a rendelkezett vaskével!) rendkívül súlyos örökséget jelentett az új hatalom számára.¹⁷ 1948-ig az újjáépítés és az iparfejlesztés valóban nagy ütemben haladt (az ipari termelés már 1947 végén mintegy 20%-kal múlta felül a háború előtti), s hozzáálltak a tömeges írástudatlanság felszámolásához is. Az újjáépítési eredmények egyik magyarázatát a külső forrásokban jelölhetjük meg (a csaknem 420 millió dolláros UNRRA-segélyben, a szovjet támogatásban és a meginduló jóvátételi szállításokban), alapvető hajtóerejét azonban a vezetés céltudatos következetessége és legfőképpen a jugoszláv társadalom önfeláldozó erőfeszítései adták. „*Nema odmore dok traje obnova*” (nincs pihenés, amíg tart az újjáépítés) – ez a korabeli jelszó találón fejezi ki az újjáépítés egyszerre megterhelő és felemelő hangulatát.

15 *Konstitutivni akti Jugoslavije*. http://www.arhivju.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije.html (letöltés: 2015. október 12.).

16 A Trieszti Szabad Terület A zónája (lényegében a város és az olasz irányból odavezető part menti sáv) angolszász, B zónája (a várostól Cittanova/Novigradig húzódó isztriai partvidék) pedig jugoszláv ellenőrzés alá került. Később, 1954-ben az A zónát Olaszországhoz, a B zónát pedig Jugoszláviához csatolták, s az utóbbit Belgrád a Dragonja folyó mentén kettéosztotta a szlovén és a horvát tagköztársaságok között.

17 Calic: *Geschichte Jugoslawiens*. i. m. 183–186.; Lampe, John R.: *Yugoslavia as History – Twice There Was a Country*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2000. 239.

„Testvériség-egység” – föderális válasz a nemzeti konfliktusokra

A királyi korszak nemzeti sérelmeinek orvoslása céljából és az 1943. novemberi AVNOJ-igéretnek megfelelően a JKP az országot szövetségi államként szervezte meg. Ezzel Jugoszlávia öt nemzet (szerb, horvát, szlovén, macedón, montenegrói – a boszniai és a szandzsáki délszláv muszlimokat akkor még csak vallási csoportnak tekintették) hat köztársaságának (Szerbia, Horvátország, Szlovénia, Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Montenegró) föderációjaként alakult újjá, és Szerbián belül létrehoztak két további egységet, a soknemzetiségű Vajdaság Autonóm Tartományt és a jugoszláviai albánok többségének otthont adó Koszovó-Metohija Autonóm Körzetet. A belső határok meghúzása során általában követték a történelmileg kialakult állami és/vagy tartományi határokat, néhány esetben azonban az etnikai elvhez igazodtak (például a Kelet-Szerémség Vajdasághoz és a Kotori-öböl Montenegróhoz csatolásakor, vagy a háború előtt Olaszországhoz tartozott területek Szlovénia és Horvátország közötti szétosztásakor). A tagállamok ideiglenes állami testületeit 1945. április-május folyamán hozták létre, amikor az AVNOJ regionális tanácsai köztársasági parlamentekké alakultak át, és kinevezték a helyi kormányokat. Ezek azonban a szövetségi kormánytól eltérően már akkor sem voltak koalíciósak. A hat tagköztársaság elvben széles körű önállósággal (sőt elszakadási joggal) rendelkezett, elsősorban a kultúra és az oktatás, a belső közigazgatás, valamint a szociálpolitika és az egészségügy terén, de voltak gazdaságpolitikai kompetenciáik is. A szövetségi parlamentet kétkamarás struktúrában állították fel, az állampolgári képviselő elvére épülő Szövetségi Tanács és a tagállami képviselőt biztosító Népek Tanácsa formájában. A szerb-horvát mellett hivatalos nyelv lett a szlovén és az irodalmi nyelvként csak akkoriban standardizált macedón.

A gyakorlatban persze a szövetségi állam létrehozása során is a szovjet mintát követték, illetve azt a régi baloldali hitet, hogy a munkásosztály internacionalista szolidaritása felülemelkedik a nemzeti megosztottságokon. Ezért az új Jugoszlávia kezdetben (egészen az 1960-as években felgyorsuló tényleges decentralizációig) csupán pszeudoföderációnak volt minősíthető – Sztálint parafrazálva „föderális a formájában, szocialista a tartalmában”. A kormányzati jogköröket, hatalmi és pénzügyi erőforrásokat a központi szintre, azon belül is a végrehajtó szervekre koncentrálták, így eljelentéktelenítették mind a tagállamok, mind a föderális parlament szerepét. A hatalomkoncentrációt csak fokozta az egész rendszer centralizált pártállami jellege, hiszen a politikai rendszer tengelye, a hatalom monopóliumával rendelkező JKP még elvileg sem a föderalizmuson épült fel, hanem a „demokratikus centralizmuson”. Ezért a kezdeti jugoszláv föderalizmus lényegében két dologra redukálódott. Egyfelől a köztársaságok bizonyos fokú – de a szovjet tagköztársaságokénál kezdettől fogva nagyobb – adminisztratív és kulturális autonómiájára. Jugoszláviában ugyanis a köztársasági vezetők rendszerint a helyi káderekből kerültek ki, és a központi kormányzat tolerálta azokat a mérsékelt helyi nacionalizmusokat, amelyek beilleszkedtek a jugoszláv egységbe. Sőt a szlovén, macedón és montenegrói

(majd később, az 1960-as évektől a délszláv muzulmán) identitások erősítését kifejezetten preferálta, hogy ellensúlyozhassa a szerb és horvát túlsúlyt, illetve a macedónok esetében a bolgár vonzerőt.

A korai föderalizmus másik gyakorlati vetülete az államalkotó egységek közötti egyensúlyozás volt: Tito igyekezett elkerülni, hogy bármelyik nemzet vagy köztársaság túlsúlyra jusson szövetségi szinten, ezért a pártvezetőség, a kormány és a tábornoki kar vegyes összetételének fenntartására törekedett. Jól példázza ezt, hogy továbbra is a partizánháború többnemzetiségű vezérkara állt az ország élén. A hatalom csúcspozícióit birtokló, horvát-szlovén származású Tito mellett – aki Sztálint meghazudtoló személyi kultuszával egy személyben töltötte be a pártfőtitkári, kormányfői, népfrontelnöki és hadsereg-főparancsnoki posztokat – a szerb Aleksandar Ranković felügyelte a káderpolitikát és az erőszakszervezeteket, a montenegrói Milovan Đilas és a szlovén Edvard Kardelj az ideológiai ügyeket és a külpolitikát, a horvát Andrija Hebrang és a szlovén Boris Kidrič a gazdaságot.

A föderáció létrehozása a hiányosságok ellenére előrelépés volt, mert felszámolta azt a rossz emlékü hegemoniát, amivel Szerbia a királyi korszakban rendelkezett – ezt azonban nem kell összetévesztenünk a szerbség egészének a helyzetével. A gyakorlatban ugyanis változatlanul a szerbek maradtak Jugoszlávia politikailag hegemon nemzete, mégpedig nemcsak relatív számbeli többségük arányában: ők (és a montenegróiak) kezdettől fogva felülreprezentáltak voltak a fegyveres testületekben, a horvátországi és a bosznia-hercegovinai vezető posztokon, de a legfelső vezetést kivéve a szövetségi apparátusban is. Míg azonban a királyi Jugoszláviát maga Szerbia dominálta, a titói Jugoszlávia – legalábbis eleinte – inkább a partizánháborúban kiemelkedő szerepet vállalt horvátországi és boszniai szerbséget preferálta.¹⁸

Mint az eddigiekből látható, 1948-ig nem volt szó semmifajta jugoszláv különutaságról – vagy ha igen, akkor az éppen hogy a sztálini despotikus államszocializmus „időszerűtlenül gyors” bevezetését jelentette, már 1944–1945-ben, akkor, amikor Moszkva Közép-Kelet-Európa átalakítását nemzetközi okokból még egy hosszabb népi demokratikus átmenet közbeiktatásával képzelte el. Jugoszlávia lett – az akkoriban tőle függő Albánia mellett – a térség első „sztálinizált” állama. A szovjet társadalmi modell bevezetése azonban nem a moszkvai diktátumokból következett, hanem belső okokból, egy helyi sztálinista párt erejéből és szuverén politizálásából eredt, s kezdettől összekapcsolódott a jugoszláv nagyállami érdekek képviselésével. Ezt a „nemzeti sztálinizmust” csak a szovjet-jugoszláv konfliktus kiobbanása után (1948) fogja felváltani az alternatív szocializmusmodell keresése, s csak 1950-

18 A föderációra részletesen lásd Beckmann-Petey, Monika: *Der jugoslawische Föderalismus*. München, Oldenbourg, 1990; Ramet, Sabrina P.: *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation 1918–2005*. Bloomington, Indiana University Press, 2006; Juhász József: *Föderalizmus és nemzeti kérdés. Az etnoföderalizmus tapasztalatai Közép- és Kelet-Európában*. Budapest, Gondolat, 2010.

től kezdtek kialakulni a titoista jugoszláv szocializmus sajátosságai (vállalati munkásönigazgatás, a kollektivizálás feladása, piaci szocializmus, el nem kötelezett külpolitika, liberalizált kultúr- és útleveél-politika).

Jugoszlávia külpolitikája 1945–1948 között

A JKP hatalomátvétele után a szovjetorientált mintakövető belpolitikához egyoldalúan szovjetbarát külpolitika társult, felváltva a partizánháború idején követett többirányú külpolitizálást. A két ország már 1945. április 11-én barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött és rendszerint azonos – de legalábbis egymáshoz igen közeli – álláspontot képviselt a nemzetközi életben. Katonai megszállásról nem beszélhetünk, mert a harcok lezárulása után a Vörös Hadsereg elhagyta a szövetségesnek és győztesnek számító Jugoszláviát, de az országba szovjet katonai, belügyi és gazdasági szakértők hada érkezett, a Szovjetunió lett a legfontosabb külkereskedelmi partner, a két állam vegyes vállalatokat (a Juspad Duna-hajózási és a Justa légiforgalmi társaságot) és a kulturális közeledést szolgáló közös társaságokat alapított. Mindez tovább növelte a titói Jugoszlávia első éveinek azt a jellegzetességét, hogy az élet minden területét a szovjet gyakorlathoz igyekeztek igazítani.

Különösen szoros volt a jugoszláv–szovjet pártközi együttműködés. Ennek keretében az SZKP mellett a JKP volt a fő szószólója a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform, Informbüro) megalakításának. Ennek köszönhető, hogy a vezető európai kommunista pártokat tömörítő szervezetnek, amelyet az 1947. szeptember 22–27-i Szklarska Poręba-i (Lengyelország) konferencián hoztak létre, Belgrád lett a székhelye. Hamar megkezdődött az új kelet-európai államközi kapcsolatrendszer kiépítése is: Jugoszlávia már 1947 végére, vagyis a Szovjetuniót megelőzve teljessé tette az úgynevezett népi demokráciákkal kötött barátsági szerződéseinek hálózatát (Magyarországgal például 1947. december 8-án írták alá). Különösen Bulgáriával és Albániával alakult ki szoros együttműködés. A három állam vezetői nyíltan beszéltek a Balkán-föderációban való egyesülés perspektívájáról, például Tito és Georgi Dimitrov bolgár pártfőtitkár-kormányfő 1947-es bledi és várnai találkozáin, Albánia pedig de facto jugoszláv protektorátusként egészített.

Ellenben Jugoszláviának a nyugati nagyhatalmakkal és több más szomszédjával való viszonya igen feszült volt. Anglia csalódottan vette tudomásul Jugoszlávia egyoldalú szovjetorientációját, ami miatt semmi sem maradt a korábbi befolyásából. A görög polgárháborúban a kommunista partizánoknak nyújtott belgrádi támogatás, a Marshall-terv elutasítása és a jugoszláv területi igények tovább növelték a jugoszláv–nyugati feszültségeket. Belgrád a szlovén, horvát és macedón etnikai határokig akarta kiterjeszteni a jugoszláv államhatárokat (a szlovén, horvát és macedón nemzeti célok vállalása már

pusztán azért is fontos volt a partizánvezérek számára, hogy ez a három nemzet még inkább azonosuljon Jugoszláviával). Ezért magának követelte az 1918 után olasz és osztrák fennhatóság alá került szlovén- és horvátlakta – bár többnyire vegyes népségű és nem is mindig délszláv többségű – területeket, a macedónkérdést pedig az égei és a pirini Macedóniának az újonnan létrehozott Macedón Népköztársasággal való egyesítésével akarta megoldani. Különösen a Triesztre bejelentett jugoszláv igények váltak konfliktusok forrásává az angolszász hatalmakkal (és persze az olaszokkal), de a görög partizánok támogatása mögött is álltak – a forradalmi célok mellett – területi szándékok. Belgrád ugyanis azt remélte, hogy a győztes partizánok hozzájárulnak majd az égei macedón régió önrendelkezéséhez, amelyen a jugoszlávok az új skopjei köztársasággal való egyesülést értették. Végül, mint a párizsi békeszerződések kapcsán már említettük, a jugoszláv területi követeléseket csak Olaszországgal szemben és csak részlegesen teljesítették.

A szoros szovjet–jugoszláv kooperáció hátterében az állt, hogy Moszkva a jugoszláv pártot és államot fontos támpontként kezelte kelet-európai céljai megvalósításában, Belgrádnak pedig szüksége volt a nagyhatalmi támaszra mind külpolitikai okokból (hiszen, mint láttuk, hamar megromlott a viszonya az angolszász hatalmakkal, szomszédjai egy részével pedig területi vitája volt), mind gazdasági szempontból (mert külső forrásokra volt szüksége az újjáépítéshez és a tervezett iparosításhoz). Emellett a két államot ideológiai közösség is összefűzte, ami a forradalmi radikalizmustól fűtött Belgrád szemében az együttműködés további fontos indítéka volt. Mindazonáltal a jugoszláv–szovjet szövetség működése nem volt zökkenőmentes. A jugoszláv antifasiszta felkelés önállóságára és sikereire (tegyük hozzá: joggal) büszke JKP féltve őrizte döntési szabadságát mindenkivel, így Moszkvával szemben is, ráadásul szinte „természetes jussának” tekintette a kelet-európai – de legalábbis a balkáni – „népi demokráciák” közötti regionális vezető szerepet. S ez nemcsak párt- és államközi szinten nyilvánult meg, hanem személyi síkon is: a pártjához hasonlóan büszke és ambiciózus Tito nem tartotta magátval egyenrangúnak, érdemekben hozzá felérőnek a kelet-európai vezetőket (Dimitrovtól eltekintve, akiben az 1933-as lipcsei per hőségét és a Komintern egykori vezetőjét látta). Sőt Sztálinnak sem kívánt egyoldalúan alárendelődni, jóllehet ideológiai primátusát és az egyetemes kommunista mozgalomban betöltött vezéri szerepét elismerte.

Ezek következtében már az 1948-as szakítás előtt felmerültek bizonyos nézetkülönbségek: Belgrád és Moszkva nem egyformán látta a Balkán-föderáció lehetőségét és a görög polgárháború esélyeit. Belgrád az egész Balkán forradalmi átalakításában gondolkodott, ezért sokkal lelkesebb híve volt mind a föderációnak, mind a Görög Kommunista Párt támogatásának, miközben Sztálin elsietettnek látta a föderációt és esélytelennek a görög felkelést, amit aztán az 1944. októberi brit–szovjet alku szellemében gyakorlatilag magára is hagyott. Emellett a jugoszláv területi követelések is okoztak vitákat, mivel Moszkva nem támogathatta olyan erővel a jugoszláv igényeket, mint ahogy

azt Belgrád szerette volna. Ez főképp Triesztet illetően volt igaz, mert a szovjetek nem akartak emiatt éles konfliktusba kerülni a nyugati hatalmakkal, vagy cserealapként feladni valamely más követelésüket, ráadásul az olasz kommunisták érdekeire is tekintettel kellett lenniük. Belgrádot ingerelte továbbá a jugoszláv területeken 1944–1945-ben átvonuló szovjet katonák egy részének erőszakos és fegyelmezetlen viselkedése, a gazdasági kapcsolatok terén a vegyes vállalatok szovjet kihasználásában megmutatkozó egyenlőtlenség, a szakértők gyakran „parancsnoki” viselkedése, a Balkán brit–szovjet érdekszférákra osztásáról szállingózó hírek, és különösen az, hogy a szovjet titkosszolgálatok megpróbálták a Tito-vezetés háta mögött beépülni a jugoszláv apparátusokba, s ezáltal egy közvetlen, Belgrádot kikerülő információs és ügynökhálózatot kiépíteni.

Az effajta nézeteltérések ellenére a szovjet–jugoszláv együttműködés éveken át lényegében töretlen maradt, s a kapcsolatok végzetessé váló megromlása csak 1948 tavaszán következett be. Akkor, amikor a hidegháborús tendenciák erősödésével a „béketábor” immár teljesen homogenizálni és centralizálni akaró Sztálin a jugoszláv függetlenségi érzelmeket vérig sértve az országot a többi „népi demokráciához” hasonló szigorú alárendeltségbe, teljes hierarchikus függőségbe akarta juttatni – de ez már egy másik történet.

A korszak a posztjugoszláv nemzeti történetírások tükrében

A korai Tito-rezsim megítélése, a délszláv népek történelmében elfoglalt helyének értékelése az 1980-as évek óta meglehetősen negatív, ugyanakkor mindmáig viták tárgya mind a történettudományban, mind a szélesebb közvéleményben. Természetesen érthető, hogy a diktatúra enyhülésével, majd a jugoszláv állam eltűnésével végbement a jugoszláv történelem revíziója is. Ennek a folyamatnak volt sok pozitív aspektusa, például a második világháború áldozatszámáról szóló titoista mítosz (1,7 millió, ebből 600–700 ezer jasenovaci szerb áldozat) megcáfolása. Azonban a régi egyoldalúságok felszámolása hamarosan átcsapott egy másik egyoldalúságba. A régi korlátoktól megszabaduló történettudomány hamarosan újra ideológiai funkciót kapott: az új nemzetállamok legitimálását, amelyet Jugoszlávia démonizálásával és a viktimológiai viaskodással („mi szenvedtünk a legtöbbet”) próbált teljesíteni. Különösen az 1990-es években, a nacionalista érzelmek tetőzésének idején találkozhattunk gyakran ilyen elfogult véleményekkel, főképp a saját nemzetüket a „jugokommunista totalitarizmus legnagyobb áldozatának” feltüntető szerb és horvát interpretációkban.

Jellemző, hogy akkoriban horvát részről még egy olyan baloldali, a Tito-rendszer és általában Jugoszlávia korrekt megítélésére törekvő, egykor a Tito-érában politikai szerepet vállalt szerző is, mint Dušan Bilandžić, miképp írt a korszakról. Szerinte „Horvátország a második Jugoszláviába való belépéssel még annál is jobban eltolódott saját természetes közép-európai közegéből a Balkánra,

mint amennyire ez 1918-ban megtörtént. Emellett Horvátország azzal, hogy Jugoszlávia többi részével együtt elfogadta a szovjet rendszert és belépett a Szovjetunió érdekszférájába, bekerült egy totalitárius-despotikus rezsimbé. Civilizációs értelemben mindez nagy történelmi aberráció volt, tekintettel az évezredek horvát múlt sajátosságaira.” Ami pedig mégiscsak akceptálható a korszakból, az jórészt Horvátországnak köszönhető, mert „Horvátország a maga antifasiszta partizánharcával az egész háborús időszakban a legerősebb tényezője volt Jugoszlávia felújításának. 1942 nyarától a Szerbia felszabadításáért folyó 1944-es harcokig Horvátország adta a partizánereket körülbelül 50%-át. (...) A horvát kommunista mozgalom jugoszláv opciója válasz volt a királyi Jugoszlávia nagyszerb rezsimjére és a második világháborús csetnik mozgalomra, amely Horvátországnak még a létét is fenyegette, valamint válasz volt a fasiszta megszállásra és arra az usztasa rezsimre, amely Horvátországot a világháborús vereség szakadéka felé vezette.”¹⁹ Az érvelés sok igazságot tartalmaz, és szinte el is fogadhatnánk – ha például a kétoldalas összefoglaló fejtegetésben nem csupán egyetlen röpké félmondatos utalás történne arra, hogy Horvátország hozzájárulását a második Jugoszlávia megalakításához jelentős részben a horvátországi szerbek tevékenysége képezte.

Nemzeti elfogultság árad az egyik vezető szerb történész, Ljubodrag Dimić 1998-as értékeléséből is. Az 1986-os szerb akadémiai memorandum²⁰ történeti eszmefuttatásaira emlékeztető bírálata ugyan inkább a Tito-érának az 1974-es alkotmánnyal reprezentálható későbbi szakaszát célozta, de kritikusan szólt a titói Jugoszlávia egészéről is. Szerinte „a megújított szocialista Jugoszláviában, amelyért pedig több mint egymillió emberéletet áldozott fel, a szerb népnek sokkal kisebb szerepe volt, mint az 1918–1941 közötti korszakban”. Nemzeti mozgalmát (értsd: a csetnikeket) szétverték, értelmiségét megtizedelték, kisebbségeinek privilegizálásával (például Koszovóban), a mesterséges nemzetteremtéssel (a montenegróiak és a bosnyákok elkülönítésével) és a belső föderalizációval (a Szerbián belüli autonóm tartományok felállításával) feldarabolták, gazdaságilag diszkriminálták, politikailag pedig háttérbe szorították annak érdekében, hogy ne kérdőjelezhesse meg az elhibázott állami berendezkedést. Vagyis a szerbek „egy álföderációként megkonstruált államban kezdtek élni”, amelynek erőviszonyai úgy voltak elrendezve, hogy a háború során létszámában, gazdasági erejében, tradícióiban, morális erejében amúgy is súlyosan megkárosított Szerbia, illetve a szerb nemzet „ne nyithassa meg a szerbkérdést”, és „ne vethesse fel az állam átstrukturálásának ügyét”.²¹

Ha valaki ezek után azt gondolná, hogy Szerbia és a szerb nemzet volt Jugoszlávia és a titoizmus legnagyobb áldozata, akkor annak elég felütnie Hrvoje Matković szintén ekkoriban (1998) született Jugoszlávia-történetét.

19 Bilandžić, Dušan: *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb, Golden marketing, 1999. 244–245.

20 *Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts – Answers to Criticism*. Beograd, SANU, 1995. <http://www.rastko.org.rs/istorija/iii/memorandum.pdf> (letöltés: 2015. szeptember 27.).

21 Dimić, Ljubodrag: *Srbi i Jugoslavija – Prostor, društvo, politika (Pogled s kraja veka)*. Beograd, Stubovi kulture, 1998. 64–67., 182.

Ebből megtudhatja, hogy „természetesen” Horvátország és a horvát nemzet volt az igazi áldozat. Már az Előszó első mondatai megadják a könyv alaphangját. Eszerint a 20. századi horvát politika lényegében nem volt más (mint ha a horvátoknak közük sem lett volna Jugoszlávia kétszeri létrehozásához), mint a horvátság „szüntelen konfrontációja Jugoszlávia vezető erőivel azért, hogy megvéddesse nemzeti individualitását és területi integritását”. Ugyanis „Horvátország számára Jugoszlávia mindig is a nemzeti egyenjogúság negációja volt, nemcsak a két világháború közötti időszakban, hanem a kommunista rezsim idején is, hiába proklamálták az egyenjogúságot az alapvető állami dokumentumokban (alkotmányokban) és hangoztatták a nyilvános fellépésekben”.²²

Napjainkra ez – az alapvetően nacionalista – historiográfiai revizionizmus túljutott a csúcspontján,²³ de persze továbbra is jelen van. Így azok a narratívák, amelyek Jugoszláviát történelmi tévedésnek, eleve elhibázott politikai és ideológiai opciónak tartják, a Jugoszláviát felújító Tito-rezsimet is ab ovo elutasítják. Ehhez ezúttal csak annyit tennék hozzá, hogy a második világháború utáni lehetőségeket a délszláv népek minden bizonnyal Jugoszlávia helyreállítása révén aknázhatták ki a legnagyobb mértékben: mindannyian a győztesek oldalára kerültek (az usztasa NDH ellenére az 1943-tól létező föderális Horvátország révén a horvátok is), területi nyereséghez és háborús jóvátételhez jutottak, stb.

Van azonban a kritikáknak egy másik típusa is. Ennek alapja nem, vagy legalábbis nem elsősorban a Tito-rezsim jugoszlávizmusa, hanem kommunista jellege, s ebből fakadóan diktatórikus, sőt kezdetben kifejezetten despotikus berendezkedése. Ezek a bírálatok megalapozottak, mert a JKP antidemokratizmus kétségtelen, mint ahogy az is, hogy a szovjet modell átvétele modernizációs vakvágánynak, történelmi zsákutcának bizonyult. Vitathatónak tartom azonban az effajta kritikák azon sugalmazásait, sőt gyakran nem is csak implicit állításait, miszerint a JKP nélkül minden bizonnyal egy demokratikus Jugoszlávia emelkedett volna ki a második világháború kataklizmájából. Az adott korszak körülményeit, erőviszonyait, nemzetközi és belső feltételeit szem előtt tartva inkább azt mondhatjuk, hogy a partizán-Jugoszlávia valódi alternatívája a csetnik-Jugoszlávia volt, illetve – a tengelyhatalmak győzelme esetén – a kis fasisztoid bábállamok világa. Ezeket aligha kell sajnálni. 1945-ben fennállt persze a demokratikus Jugoszlávia elvi alternatívája, sőt valamelyest a gyakorlati esélye is, de sokkal valószínűbb, hogy az akkori Jugoszlávia a JKP nélkül sem lépett volna a nyugati demokrácia útjára, hanem

ismét a Nyugat dél-európai perifériáján kötött volna ki. Fejlett demokratikus polgárság, fejlődő gazdaság, erős demokratikus pártok nélkül viszont a csetnikekkel együtt nehéz elképzelni egy stabil polgári demokráciát, s mint a hiszán diktatúrák, a görög és a török katonai junták (sőt 1948 után a titói Jugoszlávia!) támogatása mutatja, a hidegháború idején nyugati nagyhatalmak számára még Európában is fontosabb volt egy ország szovjetellenessége, mint demokratikussága. Vagyis egy JKP nélküli második Jugoszlávia – ha a történeti komparatiztika jegyében szabad eljátszanunk a dél-európai, főképp a görög hasonlaltal, szem előtt tartva persze az analógiák korlátait – alighanem maga is csak a demokratizálás „huntingtoni harmadik hullámának” első, dél-európai fázisában (1974–1983)²⁴ demokratizálódhatott volna – feltéve persze, hogy abban a folyamatban sikerül elkerülnie a háborús széthullást, amire szintén nincs garancia.

²² Matković, Hrvoje: *Povijest Jugoslavije – Hrvatski pogled*. Zagreb, Naklada Pavičić, 1998. 5.

²³ Jól mutatja ezt a 2010. május 7–9-i belgrádi nemzetközi Tito-konferencia, amelyre az 1990-es évek egyoldalú elfogultságával szemben a tarkaság és a többarcúság volt jellemző. Egyesek inkább pozitívan interpretálták Tito bizonyos tetteit (antifasizmus, szembeszállás Sztálinnal, Jugoszlávia föderalizálása), míg mások nemzeti-revizionista alapon és/vagy az 1944–1945-ös bosszúhadjárat miatt egyszerűen egy totalitárius diktatúra önkényuraként láttatták. Lásd Manojlović Pintar, Olga (ur.): *Tito – viđenja i tumačenja. Zbornik radova*. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije–Arhiv Jugoslavije, 2011.

²⁴ Huntington, Samuel P.: *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman, University of Oklahoma Press, 1993.

Viktimológia a horvát történetírásban

A bleiburgi áldozatok a horvát és a nemzetközi szakirodalomban

Mielőtt a Bleiburg-kérdés horvát és nemzetközi irodalmának ismertetéséhez látnék, röviden összefoglalva bemutatom magát a történelmi eseményt, illetve a problémakört. Bleiburg, egy ausztriai kisváros neve a horvátok többségének ugyanazt jelenti, mint a lengyelek számára Katyń. Míg azonban mára Lengyelországban a katyíni áldozatokkal kapcsolatban nemzeti konszenzus alakult ki, Horvátországban ugyanez Bleiburg kapcsán nem mondható el. Noha a horvát parlament a rendszerváltozás után emlénapot szentelt a bleiburgi áldozatoknak, amely felett a törvényhozó testület védnökséget vállalt, Zoran Milanović baloldali kormánya (2011–2015) javaslatára a kormánypárti többség megszüntette a szabor védnöki szerepét. A 2016 januárjában felálló új, jobbközép kormányt támogató pártok egyik első intézkedése volt visszaállítani a parlament védnöki szerepét.

A Bleiburg-kérdés politikai pártállástól függő, ma is fennálló eltérő megítélésének oka az alábbiakban rejlik: a második világháború horvát területen négy évig tartott és mérhetetlen szenvedések sorát zúdította a lakosság minden rétegére. A háború – a pusztítás, az áldozatok magas száma mellett – súlyos politikai megosztottsággal is járt a horvát társadalomban, s nyomait máig fel lehet fedezni a közéletben. Ennek oka, hogy a világháború idején kialakult sokrétű szembenállás árkokat és töréseket hozott létre Horvátország lakói között. Összetett, többszereplős fegyveres harc zajlott a horvát területeken. Egyszerre folyt idegen, német, olasz megszállók elleni nemzeti felszabadító küzdelem és népiirtásba torkolló etnikai jellegű összecsapás horvátok és szerbek között, majd a partizánfelkelés széles körűvé válása nyomán politikai ellentétekből fakadó horvát–horvát polgárháború is (sőt szerb–szerb belharc is a kommunisták és a királypártiak között). Az usztasa rezsimmel szembe forduló horvát lakosság nagy számban harcolt Tito soknemzetiségű partizánhadserégében, különösen 1943-tól. Tény viszont, hogy sok horvát nem tudta elfogadni a partizánok által megalakítani kívánt új jugoszláv államot, és kitartott a különálló horvát állam oldalán.

Bleiburg és a Keresztút

Az 1941. április 10-én kikiáltott Független Horvát Állam, amelynek része volt Bosznia és Hercegovina is, csak nevében volt független, területén német és olasz csapatok tartózkodtak. A horvát állam létrejöttét a tengelyhatalmaknak köszönhetjük, s ezek bukása megpecsételte a sorsát. A második világháború utáni jugoszláv történetírás alapján az olvasó nehezen kaphat objektív képet a Független Horvát Állam történetéről. Évtizedekig a világ csak az usztasák rémtetteiről olvashatott vastkos jugoszláv kiadványokat, amelyek szerzői alig szóltak a csetnikek által elkövetett tudatos etnikai tisztogatásokról, s mélyen hallgattak a partizánok által elkövetett jelentős méretű tömeggyilkosságokról. Ugyanakkor a nyugati horvát emigráció – bár korántsem minden tagja – igyekezett megszépíteni a megszépíthetetlen múltat.

A szerémségi front áttörése (1945. április 12.) után a jugoszláv partizán-hadsereg feltartóztathatatlanul nyomult előre nyugati-északnyugati irányban. Az usztasa rendszer és vele együtt a Független Horvát Állam napjai meg voltak számlálva. Május 6-án az usztasák és a németek kiürítették Zágrábot, a kormány is elhagyta a várost, és megindult Ausztria felé. Május 8-án a partizánhadsereg bevonult Zágrába.

A visszavonuló usztasa és horvát domobran (honvéd) egységekhez a partizánoktól félve sok ezer civil is csatlakozott (számuk a mai becslések szerint a százezret is elérte). Velük együtt vonult vissza több tízezer német, szerb csetnik és szlovén domobran is, összesen – a történészek mai ismeretei szerint – körülbelül 150–200 ezer ember, bár mind a horvát emigráns, mind a korabeli brit források ennél jóval nagyobb, 500–600 ezres tömegről beszélnek. A brit hadsereg 5. hadteste parancsnokságának egyik 1945. májusi jelentése 500 ezer katonát és 200 ezer civilt említ, bár aligha volt idő és lehetőség pontosan megszámolni a menekülőket.¹ Miután a britek a Jugoszláv Hadseregnek átadták a hadifoglyokat, a partizánok a Dravograd és Maribor közötti úton négyes sorokban hajtották végig a tömeget. Milan Basta partizántábornok későbbi visszaemlékezéseiben megírta, hogy itt 60 kilométeres menetoszlopot látott. Mivel a túlélők elbeszélése alapján egy-egy négy emberből álló sor között egy méter távolság volt, ezer méteren 4000 fogoly lehetett. Ha Basta állítása igaz, 60 kilométeren ez közel 250 ezer embert jelent!²

Az általános pánik következtében a horvát katonák családtagjain kívül is nagyon sok polgári személy próbált menekülni. A kommunista hatalomátvételtől retteghetve Bosznia-Hercegovinából egész katolikus gimnáziumok diákostul-tanárostul elindultak Nyugat felé. Ante Pavelić, az összeomlott usztasa

állam vezetője útközben elvált a tömegtől, s külön utakon eljutott az angolszászok által ellenőrzött területre. Ausztriában az usztasa kormány több tagja, köztük az akkori miniszterelnök, Nikola Mandić, valamint számos miniszter a brit megszálló hatóságok kezére került, amelyek kiadták őket Jugoszláviának, ahol bíróság elé állították, halálra ítélték és kivégezték valamennyiüket. Pavelić Olaszországba szökött, majd Argentínában telepedett le, s megúsztatta a bíróság előtti felelősségre vonást (végül egy, valószínűleg a jugoszláv titkosszolgálat által ellene elkövetett merénylet következményei okozták halálát).

A visszavonuló horvát katonák és civilek többsége 1945. május 15-re elérte a mai osztrák–szlovén határt, sőt Bleiburg mellett többségük átkelt Ausztriába, a brit hadsereg Harold Alexander tábornok parancsnoksága alá tartozó egysége által ellenőrzött területre. Ivan Herenčić tábornok tárgyalta a britekkel a megadásról, de ők a szövetségesek közti megegyezésre hivatkoztak, miszerint minden hadifoglyot annak a kormánynak kell átadni, amely ellen harcoltak, s a szövetségesek pedig ekkor már Tito kormányát ismerték el. De volt még egy ok, amiért a britek sürgősen kiadták őket: a jugoszláv hadsereg – akárcsak Trieszt esetében – a későbbi területi követelések alátámasztása érdekében szeretett volna bevonulni Karintia tartományba, Klagenfurt vidékére. Ezt a britek nem kívánták lehetővé tenni, ezért igyekeztek minél gyorsabban megszabadulni a hadifoglyoktól, s velük együtt – Churchill utasítására – az osztrák földre ájtott jugoszláv partizánoktól is.

Pontosan nem tudjuk, hány hadifogoly és civil került Bleiburnál a partizánok fogságába, mivel a fegyverletételkor sokaknak sikerült elmenekülni a környező erdőkbe. Leginkább azok távoztak ily módon, akik bizonyosak voltak benne, hogy tetteikért felelősségre vonják őket. Azok viszont, akik úgy gondolták, nem követtek el olyasmit, amiért halálra ítélnék őket, nem kockáztatták meg a szökést a fegyveres – tűzparancssal rendelkező – brit őrség mellett. A britek a hadifoglyok többségét átadták a Kosta Nađ tábornok parancsnoksága alatt álló partizánoknak. Utóbbiak mind szerbiai alakulatok voltak, soraikban számos nemrég átállt szerbiai csetnikkel, akik a következő napokban a hadifoglyok jelentős részét, valamint számos civil, köztük az említett boszniai gimnáziumok több, fegyvert soha nem viselt tizenéves diákját legyilkolták. Csak egy példa (de több ilyen eset is volt): a Zágrábból 1945. május 7-én evakuált 548 gimnazistából, akiket horvát hadifoglyokkal együtt a britek kiadtak a partizánoknak, több mint 200 veszett oda.³ Május 21–25. között Nikolai Tolstoy kutatásai szerint még további 12 196 horvátot, 5480 szerbet, 8263 szlovént és 400 montenegróit is kiadott a brit hadsereg a jugoszlávoknak. A partizánok Bleiburg közelében, a szlovéniai Kočevski Rog mellett és a maribori úton alig néhány nap alatt tízezreket végeztek ki, végrehajtva így a második világháború befejezése utáni legnagyobb tömegmészárlást Európában.⁴

1 A brit dokumentum menetről készült fényképét lásd: Mijatović, Anđelko (ur.): *Bleiburg 1945–1995. Međunarodni znanstveni skup = An international symposium, Zagreb, 12.–13. V. 1995.* Zagreb, Hrvatska matica iseljenika, 1995. 153. Lásd még: Grahek Ravančić, Martina: *Controversies about the Croatian Victims at Bleiburg and in „Death Marches”.* *Review of Croatian History*, 2. (2006) 1 sz. 44.

2 Basta, Milan: *Rat je završen sedam dana kasnije.* Zagreb, Globus, 1976. 418.

3 Obrdaj, Tomislav: „Kolona duga više od 70 kilometara...” In: Mijatović (ur.): *Bleiburg 1945–1995.* i. m. 134.

4 Tolstoy, Nikolay: *Blajburški pokolj.* In: Mijatović (ur.): *Bleiburg 1945–1995.* i. m. 53–63.

A bleiburgi vérengzésről a horvát emigráció körében túlzó, 200–300 ezer áldozatot emlegető adatok keringenek. A horvátok elleni bosszúakciók, ha nem is ekkora mértékben, egészen 1948-ig folytatódtak (különösen Nyugat-Hercegovinában). Vladimir Žerjavić demográfus szerint Bleiburgban és másutt, jugoszláv területen a megtorlásoknak 1945 tavaszán–nyarán mintegy 50–55 ezer horvát és 20 ezer szlovén, bosnyák és szerb esett áldozatul. Rajtuk kívül mintegy 60–70 ezer német hadifoglyot öltek meg, illetve ennyien haltak meg jugoszláv táborokban.⁵ Amikor a britek tudomására jutott, hogy a partizánok rövid úton végeznek a kiadott hadifoglyokkal, hatezer, június 1-jén átadni kívánt horvátot visszatartottak és olaszországi brit táborokba szállítottak, így ők életben maradtak.

A partizánok az életben hagyott foglyokat gyalogmenetben a Jugoszlávia különböző részein – a távoli Vajdaságban, Macedóniában – felállított táborokba hajtották. A horvát történeti terminológiában e meneteket a *Keresztút* (*Križni put*) nevet kapták. Útközben még sokakat megöltek, többen nem bírták ki az út megpróbáltatásait. Csak a táborokban kezdődött meg az emberek szétválasztása, és csak ekkor állítottak egyeseket háborús bűncselekmények vádjával bíróság elé. Az 1944–1945-ös, partizánok által végrehajtott jugoszláviai megtorlások áldozatainak számát 250 ezerre becsülik, ami egyes demográfusok szerint túlzás, bár a neves brit Balkán-kutató, Noel Malcolm szerint hiteles ez a szám.⁶ A kivégzettek, a lágerekben embertelen körülmények közt meghalt horvátok, németek, magyarok, szlovének, bosnyákok, szerbek, albánok, olaszok száma azonban mindenképpen elérte a 180 ezret.

Megtorlások és hatalomváltás

A megtorlások nem 1945 májusában kezdődtek, hanem 1944-ben, ráadásul a „megtorlás” vagy „bosszú” kifejezés használata elfedi a partizánok által elkövetett háborús bűncselekmények valódi célját. A bosszúvágy nyilván motiválhatta a gyilkosságok végrehajtóit, de az akciókat az új államhatalom

szervezte és irányította. Már a háború végén végrehajtott tömeggyilkosságok is részben a horvát társadalom megtörését szolgálták, de 1945 májusa után a hivatalos bírósági eljárások is gyakorta a polgári társadalom megsemmisítését, a kommunista hatalomátvételt készítették elő, noha mindig az usztasa rezsim kiszolgálása volt a vád. Ugyanezt a politikát követte a titói vezetés mindenütt az egész országban, Szerbiában, a Vajdaságban és Szlovéniában is. Ráadásul a jugoszláv vezetés nemzeti kisebbségekkel szembeni fellépése sem nevezhető spontán bosszúakciónak. A német és az olasz kisebbség túlnyomó többségét távozásra kényszerítő intézkedéseket nem a megtorlás vágya, hanem a délszláv nacionalizmusnak az ország szláv jellegét erősíteni kívánó politikai szándéka vezényelte. Források tanúskodnak arról, hogy a magyar és az albán kisebbséget illetően is léteztek hasonló tervek, de esetükben végül Tito – valószínűleg szovjet nyomásra – eltekintett közösségük egészének kollektív büntetésétől.

Még tartottak a harcok, de a Népvédelmi Osztály (OZNA) és a katonai bíróságok tevékenysége már a hatalomváltást segítette elő. Erről több dokumentum is tanúskodik. Egy szlavóniai OZNA-egység 1945. január 15-i jelentésében a bírósági ítélet nélküli kivégzéseket így indokolta: *„Minden fenntartás nélkül likvidálni kell azokat, akik ellenségeink, s akik holnap is ellenünk lesznek.”*⁷ Egy Gorski kotar területén tevékenykedő OZNA-egység parancsnoka 1945 nyarán ennél is világosabban fogalmazta meg tevékenységük politikai céljait: *„A régebben felszabadult területeken már sikerült a teljes felszabadulás előtt az egész körzetből eltüntetni a reakció tevékenységét, különösen a HSS-ét [Horvát Parasztpárt], amely a legerősebb ellenségünk volt, és pedig letartóztatásokkal és likvidálásokkal, vagy politikai munkával és tisztán politikai harccal, melynek során ezek az egyének elvesztették minden tekintélyüket a nép előtt, úgyhogy ma nem jelentenek semmi veszélyt a nép számára.”*⁸

A háború végső szakaszában a partizánok fő politikai ellenfelüknek már nem az usztasákat, hanem a Horvát Parasztpártot tekintették (az usztasákról tudták, hogy a náci Németország veresége nyomán úgyis eltűnnek a politikai porondról). A Jugoszláv Kommunista Párt egyeduralma kiépítése érdekében össze akarta roppantani az 1941 előtti korszak legnagyobb demokratikus horvát partját.

A kommunisták Jugoszlávia-szerte minden vallási közösséget igyekeztek meggyengíteni vagy állami ellenőrzés alá vonni. A legnagyobb csapást a horvát katolikus egyházra mérték, hiszen társadalmi befolyása, történelmi szerepe miatt horvát területen ez az intézmény számított ekkor a totalitárius modell bevezetése során a leghatékonyabb akadálnak. A katolikus egyház

5 Žerjavić, Vladimir: *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb, Globus, 1992. Žerjavić szerint az osztrák és a szlovén területen kivégzett horvátok száma körülbelül 30–35 ezer lehetett (további 20 ezret az úgynevezett Keresztúton, illetve a táborokban öltek meg), de ugyancsak osztrák és szlovén területen több ezer német hadifoglyot, szlovén domobrant és szerb csetniket is kivégeztek, majd komoly szervezőmunkát igénylő módon (ezt az OZNA végezte) tömegsírokba, illetve teherautókon elszállítva elhagyott bányákba, barlangokba, víznyelőkbe, tankelhárító és lövészárkokba rejtették a holttesteket. Erről ma már számos lejegyzett visszaemlékezés is rendelkezésre áll a kutatóknak, mert némelyik mészárlásnak voltak túlélői, akik elrejtőztek a halottak között, majd később előbújtak és elmenekültek, de manapság egykori partizánok, OZNA-tagok is nyilatkoznak.

6 Karapandzich, Borivoje M.: *The Bloodiest Yugoslav Spring 1945. Tito's Katyns and Gulags*. New York, Carlton Press, 1980. 21. Noel Malcolm nem tartja túlzásnak ezt az adatot. Malcolm, Noel: *Povijest Bosne. Kratki pregled*. Zagreb, Erasmus Gilda, Novi Liber–Sarajevo, Dani, 1995. 261.

7 Trgo, Fabijan (ur.): *Zbornik dokumenata o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*. II/2. Beograd, Vojnoizdavački zavod Vojno delo, 1954.

8 Hrvatski državni arhiv, Zbirka dokumenata NOV i PO Hrvatske, NOV – 6/774. Idézi: Radelić, Zdenko: *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb, Školska knjiga–Hrvatski institut za povijest, 2006. 33.

üldözése már a háború végén megindult. Hivatkozási alapként egyes katolikus egyházi személyek usztasákkal való együttműködése szolgált, de a megtorlás sokszorta több áldozatot követelt, mint ahányan a papság soraiból valóban aktív támogatói lettek volna Pavelić rendszerének. Ráadásul Isztriában arra is akadt példa, hogy olyan papot is megöltek, aki az antifasiszta ellenállás aktív résztvevőjének számított, így például Mirosław Bulešićet Pazinban. Neki 1947-ben azért kellett meghalnia, mert – Matuska Mártontól kölcsönözve a kifejezést – „rossz hős” volt: antifasiszta, de nem kommunista. Nyilvánvaló, hogy a gyilkos akció valódi célja a katolikus egyház megfélemlítése volt. A horvát püspöki kar 1946-ban 243 meggyilkolt és 89 eltűnt katolikus papról tudott. Újabb adatok szerint 583 katolikus papot, szerzetest, apácát és teológushallgatót öltek meg, túlnyomó részüket 1944 és 1951 között. Itt meg kell jegyezni, hogy hivatalos bírósági eljárás során „csak” 32 katolikus papot ítélték halálra – a többit hivatalos eljárás nélkül végezték ki. Kétségtelenül etnikai alapú bosszú is szedett közülük áldozatokat, többségüket azonban a partizánok tudatosan, az egyház megtörése érdekében gyilkolták meg. A hercegovinai Široki Brijeg híres ferences gimnáziumának 12 szerzetes tanárát (további 16 ferencessel együtt) végezték ki a partizánok 1945-ben. Tudták jól, hogy a horvát nemzeti tudat fejlődésében és ápolásában mekkora szerepe volt a katolikus egyháznak, ezért igyekeztek gátolni szabad működését.

A titói Jugoszláviában a legteljesebb hallgatás övezte a bleiburgi, illetve az ezzel a névvel fémjelzett eseményeket, amelyek bizonyos mértékig mind a mai napig megterhelik a horvát nemzeti emlékezetet. Bár kétségkívül voltak a hadifoglyok között háborús bűnösök, akik az előző négy évben maguk is hasonlóan bántak az elfogott partizánokkal és civilekkel, s emiatt hivatalos eljárásban is halálbüntetést szabtak volna ki rájuk, de bizonyos, hogy rendes bírósági eljárás során többségük még a korabeli Jugoszláviában is legfeljebb börtönbüntetést kaphatott volna. Milovan Đilas szerint éppen azért végeztek a partizánok gyorsan az elfogottakkal, mert tudták, hogy még a partizánbíróságok sem ítélték volna halálra tízezreket (a háború végén már nemcsak a domobran, de az usztasa egységek állománya is jórészt sorozottakból állt). Ugyancsak Đilas állítja, hogy a britek által kiszolgáltatott és később kivégzett horvát katonák és civilek többségének semmi vétke nem volt, egyszerű parasztok voltak, csak a kommunistáktól való félelem miatt próbáltak elmenekülni az országból.⁹

A bírói ítélet nélküli tömeges kivégzések intenzitása július végén csökkent, de kisebb méretekben még 1945 őszén is folytatódott. A titói korszak jugoszláv történetírása jórészt elhallgatta, másrészt jogosnak vélte a megtorlást, de Tito legújabb életrajzírói közül is egyesek – például a brit Jasper Ridley –

megpróbálják kisebbiteni mind a megtorlás mértékét, mind pedig a legfőbb párvezető abban játszott szerepét. Igaz, a brit szerző a magyarok és a németek elleni megtorlások áldozatainak kérdését annyival intézi el: „Többségük együttműködött a megszállókkal.”¹⁰ A valóságban Tito tudta nélkül aligha kerülhetett volna sor a bleiburgi vérengzésre, tekintettel arra, hogy 1944 őszén bizonyíthatóan tudomása volt a hasonló méretű vajdasági megtorlásokról. Igaz, 1945. május 14-én a marsall utasította a szlovéniai partizán főparancsnokságot, hogy ne öljék meg a hadifoglyokat, de az ilyen cselekedetek elkövetőivel szemben semmilyen konkrét szankciót nem helyezett kilátásba (a parancson egyébként nem szerepel Tito aláírása). Éppen a tömegmészárlásokat leállító intézkedése, az augusztus 3-i részleges amnesztia-rendelet – amelynek nyomán tényleg javult a helyzet – bizonyítja, ha komolyan akarta volna, előbb is megálljt parancsolhatott volna az öldöklésnek. Egyes visszaemlékezők (Đilas, Steiner) szerint Tito sokallotta a likvidáltak számát, a jövőre nézve politikai szempontból hátrányosnak tartotta, de sokáig mégsem állította le a kivégzéseket, noha 1945. május 26-i ljubljanei beszédében úgy fogalmazott, hogy a nép ellenségeinek többségét már elérte az igazságszótó, bosszúálló kéz.¹¹

Likvidálásokat elrendelő írásos parancs Tito aláírásával nem maradt fenn. Jefto Šašić alezredes, az OZNA III. (kémelhárító) osztálya vezetőjének visszaemlékezése szerint valamikor 1945. május 9–12. között magához hívatta őt Tito és elküldte Szlovéniába az ott harcoló partizánseregek parancsnokaihoz azzal a szóbeli utasítással, hogy végezzék ki az elfogottakat, de ezt az elbeszélést egyelőre más forrás nem erősítette meg.¹² Ugyanakkor mégis létezik írásos bizonyíték arra, hogy a tömeges kivégzéseket a partizánvezetés legfelsőbb szintjén határozták el. Tito marsall leghűségesebb emberének, Aleksandar Rankovićnak, az OZNA irányítójának 1945. május 15-én a Jugoszláv Hadsereg vezérkara nevében írt üzenete a szervezet zágrábi egységéhez ezt az állítást egyértelműen igazolja: „Tevékenységetek Zágrábban nem megfelelő. Tíz nap alatt [sic! – még csak hét napja voltak a partizánok a horvát székvárosban] a felszabadított Zágrábban még csupán 200 banditát lőttetek agyon. Meglep minket ez a határozatlanság Zágráb gonosztevőktől való megtisztításában. Parancsaink ellenében tevékenykedtek, hiszen megmondtuk, hogy gyorsan és energikusan cselekedjetek és végezzetek mindennel az első napokban.”¹³ Nehezen hihető, hogy a vezérkar Tito háta mögött mert volna ilyen döntést hozni.

10 Ridley, Jasper: *Tito. Biografija*. Zagreb, Prometej, 2000. 280–284.

11 Tito, Josip Broz: *Sabrana dela*. Knj. 28. 1 maj – 6 juli 1945. Beograd, Izdavački centar Komunist, 1988.

12 Simić, Pero: *Tito, tajna veka*. Beograd, Novosti-Službeni glasnik, 2009. 221–222. Pero Simić szerb kutató, több Titóról szóló könyv és tanulmány szerzője, aki a KGB moszkvai archívumában számos Titóra vonatkozó titkos dokumentumot talált az elmúlt két évtizedben, közli részletesen Šašić elbeszélését.

13 Dizdar, Zdravko–Geiger, Vladimir–Pojić, Milan–Rupić, Mate (prired.): *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*. Slavonski Brod, Hrvatski institut za povijest Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005. 113–114. (28. sz. irat.)

9 Urban, George: A Conversation with Milovan Djilas. *Encounter*, 1979. december 40–42. Idézi Beljo, Ante: *YU-Genocide. Bleiburg. Death Marches. UIDBA (Yugoslav Secret Police)*. Zagreb, Croatian Information Centre–Toronto, Northern Tribune Publishing, 1995. 170. Lásd még: Đilas, Milovan: *Wartime*. London, Secker & Warburg, 1977.

A parancsnak meglelt a foganatja, az elkövetkező napokban domobran tiszték és altiszték, hivatalnokok, civilek ezreit gyűjtötték össze, köztük kórházban fekvő sebesült katonákat is, és többségüket kivégezték. Az utasításban egyébként Ranković sürgette a Horvát Parasztpárt politikusaival szembeni erőteljesebb fellépést és a letartóztatásokat, aminek a helyi OZNA új vezetője eleget is tett (az előző parancsnokot nem eléggé „energikus” fellépése miatt leváltották). Tito felelőssége kapcsán idézném A. Sajti Enikő szavait: „Az »osztályellenség« Sztálintól elsajátított ideológiájába az ellenség fizikai megsemmisítése nagyon is belefért, és Tito sem ekkor, sem később nem kérte számon parancsnokain vagy éppen az OZNA vezetőjén, Rankovićon a hadbírószági ítéletek nélkül kivégzett halottakat.”¹⁴

Tény, hogy a második világháború után Nyugaton is voltak megtorlások a nációkkal kollaboráló vagy annak minősített személyekkel szemben, időnként lincselések is, de ott mégis igyekeztek jogállami keretek közé terelni az ügyeket, és a bosszúállás sehol sem öltött ennyire tömeges méreteket – leginkább azért, mert a lassan helyreálló demokratikus jogállami rendszerek nem tekintették politikai céljuknak ellenfeleik fizikai megsemmisítését, a jugoszláv kommunisták viszont igen! „Hadifoglyok ellen elkövetett háborús bűntett volt ez, ami nem igazolható sem erkölcsi, sem politikai, sem jogi szempontból” – írta nemrégiben a partizán megtorlásokkal kapcsolatban Slavko Goldstein, maga is egykori antifasiszta ellenálló.¹⁵ Az említett események, a büntetlenül maradt háborús bűncselekmények súlyosan érintették az új jugoszláv állam nemzeti közti viszonyt, még úgy is, hogy évtizedekig, gyakorlatilag a rendszerváltásig nem lehetett beszélni a második világháború véres záróakkordjáról. Nemcsak a ma egyre nagyobb számban feltárt tömegsírok maradtak rejtve a jugoszláv és a nemzetközi közvélemény előtt, hanem 1945-ben a titói kormányzat elrendelte valamennyi ellenséges katona (usztasák, csetnikek, németek, olaszok, magyarok, bolgárok) síremlékének megsemmisítését, nem csupán bosszúvágyból, hanem a „múltat végképp eltörölni” jelszó jegyében. Ezzel párhuzamosan viszont a fasizmus áldozatainak számát erőteljesen eltúlozták, a demográfusok által már 1947-ben is körülbelül egymillió fő körülinek tartott második világháborús jugoszláv emberveszteséget a hivatalos kormányzat a párizsi béketárgyalásokon a nagyobb jóvátétel elérése reményében mintegy 700 ezerrel megnövelte. Az így megemelt áldozati létszám zömét a szerb közvélemény szerbnek tekintette, ami a háború végi megtorlások elhallgatásával együtt egyáltalán nem segítette elő a valódi megbékélést a szerbek és a horvátok között. A jasenovaci usztasa koncentrációs tábor áldozatainak az igazságszolgáltatás igyekezett elégtételt adni. A tömeggyilkosságokért felelős usztasa vezetők többségét elítélték a jugoszláv bíróságok. A jasenovaci tábor valamennyi parancsnoka megbűnhődött (egyikük, Dinko Šakić már 1990 után, az

önálló Horvát Köztársaság bírósága előtt). Ugyanakkor a második világháború végén, a partizánok által elkövetett tömeggyilkosságokért még senki sem felelt. Mindez részben napjainkig megosztottságot idéz elő a horvát társadalomban, különösen annak fényében, hogy az 1991–1995 közötti függetlenségi háborúban horvát részről elkövetett háborús bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonását az egész nemzetközi közösség elvárta Horvátországtól.

A Bleiburg-kérdés historiográfiája

A második világháború befejezését követően Nyugaton is sokáig főleg csak a horvát – és a többi érintett nemzetiségű – emigránsok foglalkoztak a háború végén végrehajtott partizán megtorlások kérdésével.¹⁶ Egy-két kivételt leszámítva, mint például Theodor Benković könyve,¹⁷ csak az 1960-as években kezdtek jelentősebb számban megjelenni publikációk a témában, elsősorban memoár jellegű dokumentumok, szemtanúk elbeszéléseit tartalmazó gyűjtemények. Két országot kell kiemelni, Argentínát, illetve az Amerikai Egyesült Államokat. Argentínában telepedett le a legtöbb horvát emigráns, itt működött a Latin-amerikai Horvát Kulturális Intézet és a *Hrvatska revija* című folyóirat, amelyik rendszeresen közölt cikkeket a háború végi eseményekről és megtorlásokról.¹⁸ Buenos Aires volt az emigráns könyvkiadás egyik központja, itt jelentek meg az első kötetek a csetnikek és a partizánok horvátokkal szemben elkövetett atrocitásairól.¹⁹ 1963-ban pedig Ivo Bogdan kezdeményezésére egy körülbelül 400 oldalas könyvet adtak ki a bleiburgi tragédiáról, amely többnyire szemtanúk visszaemlékezéseit tartalmazza.²⁰ Ugyancsak Argentínában jelent meg a visszaemlékezések közül az egyik legfontosabb írás, Danijel Crljen könyve. Crljen ugyanis jelen volt a tárgyalásokon, amelyet a Független Horvát Állam hadseregének vezetése folytatott a fegyverletételről a bleiburgi kastélyban Patric T. D. Scott brit és Milan Basta jugoszláv tábornokokkal.²¹

Az USA területén, Chicagóban 1960-ban alakult meg John Ivan Prcela vezetésével a Bleiburgi Tragédiát Vizsgáló Bizottság, amely több kiadvány megje-

16 A historiográfiai rész írásánál elsősorban a következő művekre támaszkodtam: Geiger, Vladimir: Osvrt na važnju literaturu o Bleiburgu 1945. *Časopis za suvremenu povijest*, 35. (2003) 1. sz. 189–216.; Grahek Ravančić, Martina: *Bleiburg i križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*. Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009. 14–25.

17 Benković, Theodor: *The Tragedy of the Nation. An American's Eyewitness Report*. Chicago, 1947.

18 Lásd például: Korsky, Ivo: *Bleiburg. Hrvatska revija*, 15. (1965) 1–2. sz. 1–7.

19 Omrčanin, Ivo: *Mártíres da la fe. Los sacerdotes croatas asesinados por los chetniks y los comunistas*. Buenos Aires, Libreria catolica accion, 1961.

20 Bogdan, Ivo (ed.): *La tragedia de Bleiburg. Documentos sobre las matanzas en masa de los croatas en Yugoslavia comunista en 1945*. Buenos Aires, Studia croatica–Instituto croata latinoamericano de cultura, 1963.

21 Crljen, Danijel: *Bleiburg. Svjedočanstvo prof. Danijela Crljena iz god. 1945. Hrvatska misao*, 30. (1963).

14 A. Sajti Enikő: Tito. In: Polonyi Péter: *Mao.–A. Sajti Enikő: Tito*. Budapest, Pannonica Kiadó, 2000. 275.

15 Goldstein, Slavko: 1941. *Godina koja se vraća*. Zagreb, Novi Liber, 2007. 422.

lentetéséhez járult hozzá. A legkiemelkedőbb ezek közül a túlélők számos értékes visszaemlékezését magában foglaló kötet,²² amely *Horvát holokaust* címmel két kötetben, 2001-ben és 2005-ben Horvátországban, kiegészítve, átdolgozva, horvát nyelven is megjelent.²³ A horvát emigráció Beliburg témájú, az 1960-as években az Egyesült Államokban megjelent írásai közül megemlíthetjük Oton Knezović, valamint Joseph Hecimovic könyveit.²⁴ Az 1980-as években is folytatódott a horvát tragédiát bemutató könyvek megjelentetése.²⁵

A nyugat-európai horvát emigrációs Bleiburg-irodalomból kiemelkedik a Vinko Nikolić által a tragédia 40. évfordulóján kiadott *Bleiburg: okok és következmények* című kötet, amely nem csupán visszaemlékezéseket, de tudományos elemzéseket, történeti tanulmányokat és gazdag fotódokumentációt is tartalmaz.²⁶ Ugyancsak megemlíthető még az évforduló könyvterméséből Ante Beljo dokumentumokat és elemzéseket magában foglaló könyve, amely 1995-ben Zágrábban is megjelent.²⁷

A szlovén nyelvű irodalomban az első munka, amely emléket állít az áldozatoknak, Klagenfurttban jelent meg.²⁸ Az emigrációban a britek által a partizánoknak kiadott szlovén fegyveresek legyilkolásáról Tomaž Kovač írt megrendítő visszaemlékezést.²⁹ Ugyancsak fontos az az 1960-ban Clevelandben megjelentetett visszaemlékezés-gyűjtemény, amely az ausztriai Viktring táborából a britek által a partizánok kezére adott szlovének kivégzéséről szól.³⁰

A szerb emigrációt is élenként foglalkoztatta a kérdés, hiszen a Tito partizánmozgalmához átállni nem akaró és a németekkel, a horvát haderővel, a szlovén fegyveresekkel és a kozákokkal visszavonuló szerb királypárti csetnik alakulatok katonái közül is sokakat kiadtak a britek a partizánoknak (mármint azok közül, akik osztrák területre, brit megszállási zónába érkeztek). A talán legnagyobb hatású munkákat Borivoje M. Karapandžić jelentette meg.³¹

A második világháború után Jugoszláviában a győztesek által végrehajtott tömeges megtorlásokkal, a hadifoglyok és civilek ezreinek kivégzésével,

lágerekbe zárásával, társadalomból való kirekesztésével a totalitárius diktatúra viszonyai között sokáig senki sem foglalkozott, kizárólag a partizánháború dokumentumait összegyűjtő forráskiadványokban szerepelhetett a kérdés (igaz, ott a történettudomány számára igen hasznos források is megjelentek). A legismertebb a belgrádi Hadtörténeti Intézet (*Vojnoistorijski institut*) által 1949–1986 közt megjelentetett forráskiadvány-sorozat (*Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*). Ennek XI. kötete tartalmazza a jugoszláviai hadműveletek befejező szakaszára vonatkozó dokumentumokat, s érdekes a XII. kötet, amely német dokumentumokat közöl. Ugyancsak fontos részletek vannak az említett belgrádi intézet 1957-ben megjelentetett *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941.–1945. (Od drugog zasjedanja AVNOJ-a do konačne pobjede)* című kiadványában. Az egyetlen jelentős munka, amelyik a horvátországi eseményeket bemutatta, Milan Basta partizántábornok memoár jellegű, *Háború a háború után. Pavelić tábornokai megadják magukat* című, 1963-ban Zágrábban kiadott könyve volt.³²

Csak az 1980-as években jelentek meg nagyobb számban memoárok az egykori partizánparancsnokok tollából, illetve visszaemlékezéseket rögzítő kiadványok.³³ Fontos visszaemlékezés a III. (partizán) hadsereg tábornoka, Kosta Nađ *Győzelem* címmel 1980-ban Zágrábban megjelent könyve,³⁴ valamint Jove Popović *Tito elvtárs, a háború május 15-én 16 órakor véget ért a Drávánál* című munkája,³⁵ amelyben többek között Kosta Nađ tábornok is nyilatkozott. Érdekes visszaemlékezés és tanúság a szlovén Franci Strle műve, amely némileg korábban jelent meg az előbb említett könyveknél, s a jugoszláv hadsereg 1945. tavaszi szlovén határ menti és karintiai hadműveleteit írja le.³⁶

Már a rendszerváltozás idején, illetve után jelentek meg az egykori OZNA-tisztek visszaemlékezései, amelyek nyilvánvalóvá teszik, hogy kik és hogyan hajtották végre a tömeges kivégzéseket, mintegy igazolva a visszaemlékező túlélők állításait. Kettőt mindenképpen kiemelnék közülük. Az egyik a szlovén Zdenko Zavadlav *Egy maribori OZNA-tiszt naplójegyzéseiből* című visszaemlékezése,³⁷ a másik könyv Simo Dubajić *Élet, bűn és megbánás* című Belgrádban, 2006-ban megjelent memoárja.³⁸

A bleiburgi eseményekről német visszaemlékezések is szólnak, bár e művek többségének fő témája Alexander Löhr tábornok visszavonuló balkáni

22 Prcela, John–Guldescu, Stanko (eds.): *Operation Slaughterhouse. Eyewitness Accounts of Postwar Massacres in Yugoslavia*. Philadelphia, Dorrance and Company, 1970.

23 Prcela, John Ivan–Živić, Dražen (ur.): *Hrvatski holokaust. Dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji*. I–II. Zagreb, Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, 2001–2005.

24 Knezović, Oton: *Pokolj hrvatske vojske 1945. Dokumenti o zločinima Srba nad Hrvatima*. Chicago, 1960; Hecimovic, Joseph: *In Tito's Death Marches and Extermination Camps*. Chicago, 1961 (második kiadás: New York, Carlton Press, 1962).

25 Omračanin, Ivo: *Holocaust of Croats*. Washington, 1986.

26 Nikolić, Vinko (prired.): *Bleiburg: uzroci i posljedice. Spomen-zbornik četrdesete godišnjice tragedije*. München–Barcelona, Knjižnica Hrvatske revije, 1985.

27 Beljo, Ante: *Yugoslavia: Genocide. A Documented Analysis = Jugoslavija: genocid. Dokumentarna analiza*. Sudbury, Northern Tribune Publishing, 1985, illetve Beljo: *YU-Genocide*. i. m.

28 Mauser, Karel: *Vetrinjsko polje*. Celovec, Slovenska vetrinjska družina, 1952.

29 Kovač, Tomaž: *V Rogu ležimo pobiti*. Buenos Aires, 1968.

30 *Vetrinjska tragedija. V spomin nesmrtnim junakom, izdanim v Vetrinju od 27.–31. maja 1945 in pomorjenim za velike ideje svobode*. Cleveland, Zveza Slovenskih Protikomunističnih Borcev, 1960.

31 Karapandžić, Borivoje M.: *Kočevje: Tito's Bloodiest Crime*. Cleveland, 1965; Karapandžić: *The Bloodiest Yugoslav Spring*. i. m.

32 Basta, Milan: *Rat posle rata. Pavelićevi generali se predaju*. Zagreb, Stvarnost, 1963.

33 Ilyen volt például: Matović, Ivo (gl. ur.), Anić, Nikola–Radinić, Radovan (ur.): *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije. Učesnici govore. Naučni skup 23. i 24. april 1985*. Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar, 1986. (Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije, 278., Posebna edicija Za pobjedu i slobodu, 9.)

34 Nađ, Kosta: *Pobeda*. Zagreb, Spektar, 1980.

35 Popović, Jovo: *Druže Tito rat je završen 15 maja 16,00 na Dravi*. Beograd, Kultura, 1985.

36 Strle, Franci: *Veliki finale na Koroškem*. Ljubljana, Učne delavnice, 1976.

37 Zavadlav, Zdenko: *Iz dnevnika zapiskov mariborskega oznočca. Izbrani listi. Del 1. Leto 1945. Maribor, Založba za alternativno teorijo*, 1990.

38 Dubajić, Simo Š.: *Život, greh i kajanje. Ispovedna autobiografska hronika*. Knj. 1. *Od Kistanja do Kočevskog Roga*. Novi Beograd, Vesti, 2006.



német hadseregének sorsa. Horvát vonatkozásokkal szolgál Erich Schmidt-Richberg, a hadseregcsoporthoz tartozó vezérkari főnöke memoárja,³⁹ kifejezetten a horvát hadszíntérre koncentrál Franz Schraml visszaemlékezése.⁴⁰ Németországban az 1980-as években nagyszabású kutatómunka kezdődött a Jugoszláviából elmenekült-elűzött németek sorsának feltárására, s ezen kutatások eredményei más nemzetek szempontjából sem érdektelenek.⁴¹

A brit visszaemlékezések sorát közvetlenül a háború után maga Scott tábornok nyitotta meg *The Irish Brigade in Italy and Austria March to July 1945* címmel egy Londonban megjelenő folyóiratban.⁴² Nagy-Britanniában az 1970-es évek végén, de főleg az 1980-as években élénk érdeklődést, sőt botrányt váltottak ki Nikolai Tolstoy művei. Tolstoy a szovjeteknek kiadott és Sztálin által kivégeztetett kozákok sorsát kutatta és határozottan felvetette a korabeli brit politikai és katonai vezetés felelősségének kérdését. Különösen élesen bírálta Harold Macmillan, az 1945-ben az itáliai-ausztriai helyszíneken tartózkodó brit miniszter (később miniszterelnök) szerepét *A klagenfurti összeesküvés* című cikkében.⁴³ Eszerint Macmillan és a titói vezetés összejátszott a hadifoglyok ügyében, noha a britek sejtették, milyen sors vár az átadott emberekre. Ezt az állítást a szerző később *A miniszter és a mészárlások* című könyvében részletesen is kifejtette.⁴⁴ Macmillan rokonai Tolstoyt beperelték, aki a pert elvesztette, de azért, mert a vonatkozó adatok titkosítását meghosszabbították, s így nem tudta bizonyítani igazát a bíróság előtt. Ezzel párhuzamosan állításának cáfolatára is kutatások indultak, amelyek eredménye az úgynevezett Cowgill-jelentés, amit könyv formájában csak 1990-ben adtak ki.⁴⁵ Két évvel korábban azonban már megjelent egy előzetes jelentés, amely nagy visszhangot váltott ki. A könyv második kötete tartalmazza a dokumentumok másolatait.⁴⁶ Cowgill és társai azonban nem tudták egyértelműen tisztára mosni a brit hadsereg és a korabeli brit politikai döntéshozók becsületét. Itt meg kell jegyezni, hogy 1945-ben az amerikaiak ellenezték a hadifoglyok kiadatását, de az érintett ausztriai meg-

szállási övezetben nem ők parancsoltak.⁴⁷ A kérdés angol nyelvű (brit és amerikai) szakirodalma az 1990-es és a 2000-es években is gazdagodott, kiemelném John Corsellis, Marcus Ferrar, Jozo Tomasevich műveit.⁴⁸

A szlovén nyelvű szakirodalom a rendszerváltozás és Jugoszlávia szétbomlása után gyarapodott, mindenekelőtt meg kell említeni a *Mi is a hazáért haltunk meg. Eltitkolt sírok és áldozataik, 1941–1945* című kötetet.⁴⁹ A kérdés irodalma különösen azután bővült, hogy a szlovén kormány létrehozta a rejtett tömegsírok feltárását végző bizottságot. Különösen sok horvát vonatkozása van Mitja Ferenc munkáinak.⁵⁰ A szlovén kormánybizottság 2008-ban külön kötetben jelentette meg a sírfeltárások eredményeit.⁵¹ Itt jegyezném meg, hogy 1991-ben a horvát jobboldali kormányzat is alapított egy bizottságot a háború után elkövetett bűncselekmények és áldozataik felkutatására, de ezt 2002-ben az akkori baloldali kormány megszüntette.

Horvátországban a Jugoszláviától való függetlenné válás után a közvélemény is tudomást szerezhetett a bleiburgi tragikus eseményekről. A memoáriradalom mellett szakmai tanulmányok is egyre nagyobb számban jelentek meg. Legelőször – még a jugoszláv állam fennállásának utolsó éveiben – a demográfusok publikáltak komoly munkákat a második világháború áldozatairól, amelyek a háború végi, háború utáni megtorlások emberveszteségének kérdését is tárgyalták. Figyelemre méltók szerb részről Bogoljub Kočović, horvát részről pedig Vladimir Žerjavić művei, még ha egyes számadataikat ma is vitatják.⁵² Az első szöveggyűjtemény, amely már címében (*Nyitott dosszié*) jelzi, hogy hazai földön is lehetővé váltak a kutatások Bleiburggal kapcsolatban,

39 Schmidt-Richberg, Erich: *Der Endkampf auf dem Balkan. Die Operationen der Heeresgruppe E von Griechenland bis zu den Alpen*. Heidelberg, K. Vowinkel, 1955.

40 Schraml, Franz: *Kriegsschauplatz Kroatien. Die deutsch-kroatischen Legions-Divisionen: 369., 373., 392. Inf.-Div. (kroat.) ihre Ausbildungs- und Ersatzformationen*. Neckargemünd, K. Vowinkel, 1962.

41 *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*. I–VII. München, Verlag der Donauschwäbischen Kulturstiftung, 1991–2007.

42 Scott, Patrick T. D.: *The Irish Brigade in Italy and Austria March to July 1945. The Faugha Ballagh. The Regimental Gazette of the Royal Irish Fusiliers*, 37. (1946) 161. sz. Lásd még Scott, Pat: *Irish Brigade: The Story of the 38th (Irish) Brigade in the Second World War*. <http://www.irishbrigade.co.uk/pages/brigadier-narratives/irish-brigade-in-italy-by-brigadier-tpd-scott.php>.

43 Tolstoy, Nikolai: *The Klagenfurt Conspiracy. War Crimes and Diplomatic Secrets. Encounter*, 40. (1983) 5. sz. 24–37.

44 Tolstoy, Nikolai: *The Minister and the Massacres*. London, Century Hutchinson, 1986.

45 *The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry*. London, Sinclair-Stevenson, 1990.

46 Cowgill, Anthony–Brimelow, Thomas Brimelow–Booker, Christopher: *The Repatriations from Austria in 1945. The Report of an Inquiry. The Documentary Evidence Reproduced in Full from British, American, German and Yugoslav Sources*. London, Sinclair-Stevenson, 1990.

47 Érdekesként kell megjegyezni, hogy a horvátországi szakirodalomban a Bleiburg-kérdés első megjelenése éppen a brit kutatás kapcsán írt bíráló cikk volt Darko Bekić tollából. Bekić, Darko: *Slučaj Bleiburg: nova istraživanja, nova iskušenja. Časopis za suvremenu povijest*, 21. (1989) 3. sz. 197–214.

48 Corsellis, John: *Uspješan otpor prema prisilnoj repatriaciji*. In: Mijatović (ur.): *Bleiburg 1945–1995*. i. m. 64–69.; Corsellis, John–Ferrar Marcus: *Slovenia 1945. Memories of Death and Survival after World War II*. London–New York, I. B. Tauris, 2005; Tomasevich, Jozo: *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Collaboration*. Stanford, Calif., Stanford University Press, 2001.

49 Perme, Franc–Žitnik, Anton–Žitnik, Davorin (ur.): *Slovenija 1941–1948–1952. Tudi mi smo umrli za domovino. Zamolčani grobovi in njihove žrtve*. Ljubljana–Grosuplje, Društvo za ureditev zamolčanih grobov, 2000.

50 Ferenc, Mitja: *Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*. Celje, Muzej novejšje zgodovine, 2005; Ferenc, Mitja–Kužatko Želimir: *Prikrivena grobišča Hrvata u Republici Sloveniji = Prikrita grobišča Hrvata u Republici Sloveniji = Hidden Croatian Mass Graves in the Republic of Slovenia*. Zagreb, Počasni bleiburški vod, 2007.

51 Dežman, Jože (ur.): *Poročilo Komisije vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2005–2008*. Ljubljana, Družina, 2008.

52 Kočović, Bogoljub: *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*. London, Veritas Foundation Press, 1985 (illetve Sarajevo, Svjetlost, 1990); Žerjavić, Vladimir: *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb, Jugoslavensko viktimoško društvo, 1989; Žerjavić, Vladimir: *The Losses of Yugoslav Population in the Second World War. Geographical Papers*, 8. (1991) 83–108.; Žerjavić: *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*. i. m.

1990-ben jelent meg.⁵³ Az elkövetkező években, a megváltozott, szabadabb légkörben számos konferenciát tartottak, melyek anyagai kötetekben is megjelentek. Ezek a kiadványok tanulmányokat is tartalmaznak, de mindegyikben vannak értékes forrásnak számító visszaemlékezések is.⁵⁴

Az 1990-es évektől kezdve a horvát történészszakma komoly forráskutatásba kezdett, amelynek eredményei folyamatosan jelennek meg. A leggazdagabb anyagot a Horvát Történettudományi Intézet munkatársai által közreadott, a partizán és a kommunista megtorlások és büntettek dokumentumait tartalmazó forráskiadvány kötetei nyújtják.⁵⁵ Az elsősorban a jugoszláviai-horvátországi németek második világháború utáni sorsát kutató Vladimir Geiger Bleiburggal kapcsolatban is több kiváló tanulmányt írt, amelyek e kényes témában mindig megmaradnak az objektivitásra törekvő történetírás talaján.⁵⁶ Akadnak ugyanis mind a jobb-, mind a baloldali térfélen olyanok, akik nem képesek e témában a *sine ira et studio* szabályához alkalmazkodni (a jobboldalon túlbecsülik, a baloldalon pedig alábecsülik az áldozatok számát, vagy az uszta-sa rezsim, vagy pedig a partizánok bűneit kisebbítik). A fiatalabb történészgeneráció e témával foglalkozó legjelentősebb tagja Martina Grahek Ravančić, aki számos tanulmányt írt e kérdésről, s a *Bleiburg és a Keresztút* című, 2009-ben Zágrábban megjelent átfogó, jelentős forrásanyagot és szakirodalmat feldolgozó munkája megkerülhetetlen a témával foglalkozók számára.⁵⁷

Az utóbbi években számos megemlékezést és tudományos konferenciát szerveztek, sok újabb cikk és tanulmány jelent meg, a publikált visszaemléke-

zések száma viszont az idő előrehaladtával érthetően egyre csökken.⁵⁸ A kutatások szempontjából fontos fejlemény a szlovéniai, horvátországi stb. tömegsírok feltárása lenne, ami sok kérdésre választ adhatna. Nagyobb baj, hogy Horvátországban jelenleg a két egymással szemben álló politikai oldal közötti verbális politikai-ideológiai küzdelem részévé vált a második világháború megítélése, az uszta-sák és a kommunisták szerepének értékelése, s mindez nem segíti elő, hogy a reális, objektív szakmai megközelítések kerüljenek előtérbe a sajtóban és a közbeszédben.

53 Grčić, Marko (ur.): *Bleiburg. Otvoreni dossier*. Zagreb, Vjesnik, 1990.

54 Néhány közülük: Marević, Jozo (ur.): *U Bleiburgu iskra. Zbornik radova o Bleiburgu i križnom putu. Znanstveni, prigodničarski i autobiografski prilozi s 1. međunarodnog znanstvenog simpozija u Bleiburgu 15. i 16. svibnja 1993.* Zagreb, Vidokrug, 1993; Marević, Jozo (ur.): *Od Bleiburga do naših dana. Zbornik radova o Bleiburgu i križnom putu s Drugog međunarodnog znanstvenog simpozija u Zagrebu, 14. i 15. svibnja 1994.* Zagreb, Marabu, 1994; Marević, Jozo (ur.): *50 godina Bleiburga. Zbornik radova o Bleiburgu i križnim putovima s trećeg međunarodnog znanstvenog simpozija u Bleiburgu, 14. i 15. svibnja 1995.* Zagreb, Croatiaprojekt, 1995; Valentić, Mirko (ur.): *Spomenica povodom 50-te obljetnice Bleiburga i Križnog puta, 1945.–1995.* Zagreb, Quo vadis, 1995; Mijatović, Anđelko (ur.): *Međunarodni znanstveni skup „Bleiburg 1945.–1995.” = An International Symposium „Bleiburg 1945–1995.”* Zagreb, 12.–13. V. 1995. Zagreb, Hrvatska matica iseljenika, 1997.

55 *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946.* Knj. 1. Dokumenti. Prired.: Dizdar, Zdravko–Geiger, Vladimir–Pojić, Milan–Rupić, Mate. Knj. 2/1–2. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja. Prired.: Geiger, Vladimir–Rupić, Mate–Dizdar, Zdravko–Penava, Šimun. Knj. 3/1–2. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska. Prired.: Geiger, Vladimir–Rupić, Mate–Kevo, Mario–Kraljević, Egon–Despot, Zvonimir. Slavonski Brod–Zagreb, Hrvatski institut za povijest Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005–2008.

56 Geiger, Vladimir: *Folksdojčeri pod teretom kolektivne krivnje*. Osijek, Njemačka narodnosna zajednica–Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, 2002; Geiger, Vladimir: *Osvrt na važniju literaturu o Bleiburgu 1945. Časopis za suvremenu povijest*, 35. (2003) 1. sz. 189–216.; Geiger, Vladimir: *Titova odgovornost za ratne i poratne zločine. Masovne likvidacije ne mogu biti ekscs.* In: Despot, Zvonimir: *Tito. Tajne vladara. Najnoviji prilozi za biografiju Josipa Broza*. Zagreb, Večernji posebni proizvodi, 2009.

57 Grahek Ravančić: *Bleiburg i križni put 1945. i. m.*

58 Például: Jurčević, Josip: *Bleiburg. Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*. Zagreb, Dokumentacijsko informacijsko središte, 2005; Hrženjak, Juraj–Piškulić, Krešimir–Strčić, Petar (ur.): *Bleiburg i Križni put 1945. Zbornik radova sa znanstvenog skupa, Zagreb 12. travnja 2006.* Zagreb, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2007; Baković, Anto: *Hrvatski martirologij XX. stoljeća. Svećenici – mučenici Crkve u Hrvata*. Zagreb, Martirium Croatiae, 2007; Mijatović, Anđelko: *Bleiburška tragedija i križni put hrvatskoga naroda godine 1945.* Zagreb, Hrvatski svjetski kongres, 2007.

BÍRÓ LÁSZLÓ

Pártdirektívák és múltértelmezés

Szemléletváltozások és megközelítések a jugoszláviai és a szerb történetírásban

A második világháború idején Jugoszláviában gyökeres fordulat következett be. Egyrészt hatalomváltásra került sor, másrészt az ország a korábbiakhoz képest új elvek alapján újjáalakult.¹ A felszabadító harc során a partizánok a francia forradalom szabadság–egyenlőség–testvériség jelszavát követve meghirdették a népek egyenlőségének és összefogásának gondolatát (*bratstvo i jedinstvo*), majd az elveket belefoglalták az új alkotmányba is. Még a háború utolsó éveiben az ország szerkezetét átalakították, a Jugoszláv Királyság korábbi centralizmusa helyett föderalizmust hirdettek, hat szövetségi köztársaságot hoztak létre, amelyeket az évtizedek során egyre több autonóm joggal ruháztak fel. A központi pártakat érvényesítéséről azonban – többek között a demokratikus centralizmus elvének alkalmazásával – megfelelően gondoskodtak.²

Politikai keretek, nemzeti célok

Annak elismerése, hogy Jugoszláviát több egyenrangú nemzet lakja, valamint az ország decentralizációja a korábbi nemzeti politika meghaladását szolgálta. A kommunista felfogás szerint ugyanis a királyi Jugoszláviában nagyszerb nacionalizmus érvényesült, amely elnyomta a többi nemzetet, s gátolta a többi nemzet gazdasági és kulturális kiteljesülését. Mint Tito később idézendő irányadó beszédéből is kitűnik, az új, kommunista hatalom is számolt azzal, hogy a délszláv népek valamiféle közösséget alkotnak, s a soraikban kialakult – de mindig megerősítést igénylő – együvértartozás-tudat erősíti a népek közötti kölcsönös szolidaritást, illetve a Jugoszlávia iránti lojalitást. Újabban vita folyik arról, hogy Tito és a párt álláspontja miként változott a jugoszlávizmussal kapcsolatban: alapjában véve egységes volt, vagy pedig az 1960-as évek közepén módosult; számoltak-e az egységes jugoszláv nemzettudat kialakításával vagy pedig inkább csak a meglévő kapcsok erősítését akarták.³

1 A kutatást az OTKA K 101 629. számú projektje támogatta.

2 Bíró László: Szerbia és Montenegró. In: Kardos József–Simándi Irén (szerk.): *Európai politikai rendszerek*. Budapest, Osiris, 2004. 813–822.

3 Marković, Predrag J.: Titova shvatanja nacionalnog i jugoslovenskog identiteta. In: Fleck, Hans-Georg–Graovac, Igor (prired.): *Dijalog povjesničara–istoričara*. 2. Zagreb, Zaklada Friedrich Naumann, 2000. 235–253.; Milosavljević, Olivera: Titov Jugosloven – nacionalni ili državni

Az egységes nemzettudat kialakítása a királyi Jugoszlávia idején nem sikerült, hiába deklarálták 1918-ban, hogy a szerbek, horvátok, szlovének egy nemzetet alkotnak, és valamennyi nép nem más, mint ugyanazon „háromtörzsu” nemzet egyik ága. A Sándor király által szorgalmazott integráns jugoszlávizmus sem hozta meg a várt eredményt, az ország iránti lojalitás erősödését. Nem is volt egyszerű feladat egy közös nemzettudat kialakítása, 1918-ra ugyanis már több nemzet elitje készen állt egy saját nemzetállam vezetésére, volt, amelyik a modern korban is évtizedes tapasztalatokkal rendelkezett az államszervezésben, s volt, amelyik rendkívül széles körű, az államélet szinte minden területére kiterjedt autonómiával rendelkezett.⁴ Emellett számos sérelmet kellett volna orvosolni, többfajta ellentétet feloldani, köztük olyanokat is, amelyek meghatározzák egy nemzet lelkületét. A második világháború utáni új berendezkedés, az új, egyre erősödő köztársasági autonómiákat biztosító rendszer – a kommunista párt hatalmának biztosítása és az új társadalmi formáció megteremtése mellett – azt kívánta elérni, hogy az államalkotó ambíciókat megfékezze, valamint a nemzetek közti ellentéteket csillapítsa.⁵

A szocialista Jugoszlávia egész történetét meghatározta a decentralizáció és a (re)centralizáció közötti ingadozás és harc. A decentralizáció hívei közé gyakorta felsorakoztak a nagyobb nemzeti önállóságot követelő erők, ezek egy része gyakran szembehelyezkedett a rendszerrel is, de sokkal nagyobb hatású volt, ha a köztársasági kommunista vezetés is a nemzeti törekvések mellé állt (ez volt megfigyelhető az 1960–1970-es évek fordulóján Horvátországban, majd az 1980-as évek végén Szlovéniában, valamint Szerbiában is).

Az 1960-as évek közepéig a nemzetek közti viszonyt a hivatalos politikában nem említették, noha a pártvezetésen belül is megvoltak a centralizmus, a föderalizmus és a konföderalizmus hívei. A Jugoszláv Kommunista Szövetség 1964. decemberi, VIII. kongresszusán került elő először nyilvánosan a nemzetek közti viszony. „De nem azért, mintha a nemzeti kérdést elvileg nem oldottuk volna meg”, szögezte le Tito, a párt első embere. „Akađnak azonban emberek, még kommunisták is (...), akik azt hiszik, a nép egysége megköveteli a nemzetek megszüntetését és valamilyen új, mesterségesen egységesített jugoszláv nemzet kialakítását, holott ez némileg asszimilációra, bürokratikus centralizmusra, unitarizmusra és hegemonizmusra hasonlít. A jugoszláv szocialista integráció egy új típusú társadalmi közösség, amelyben minden nemzetiség megtalálja közös érdekét.” A tézis szerint a fő-

identitet? In: Fleck, Hans-Georg–Graovac, Igor (prired.): *Dijalog povjesničara–istoričara*. 7. Zagreb, Zaklada Friedrich Naumann, 2002. 175–192.

4 Úgy véljük, hogy a kifejlődött nemzeti mozgalmak végcélja egy nemzetállam megalapítása. Ez a célkitűzés a Miroslav Hroch-i tipologizálás C szakaszában is megjelenik, a nagy birodalmaktól való elszakadást követő nemzetállam-építést egy újabb szakaszban lehetne nevezni, a szakirodalom újabban az államépítő nacionalizmus fogalmát használja. Lásd: Hroch, Miroslav: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig. A nemzetépítés folyamata Európában. *Regio. Kisebbség, Politika, Társadalom*, 11. (2000) 3. sz. 3–26.

5 Lásd például: Djokić, Dejan (ed.): *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea 1918–1992*. London, Hurst & Co., 2003.

deráció útján hosszan tartóan megoldották a nemzeti kérdést Jugoszláviában, ugyanakkor – a hivatalos optimizmus mellett, érzékelve a történelmi ellentéteket, fejlettségbeli különbségeket, valamint a nehézségeket, ellentmondásokat a fejlődés során, amit, miként a pártvezetés értékelte, a sovinizták és a nacionalisták kihasználnak – a párt egyik fő feladatának a nacionalizmus és a sovinizmus elleni harcot tekintti, illetve egyidejűleg egyes területeknek a saját érdekeit védő önzése ellen is fel kell lépni.⁶

Az 1960-as évtized második felében már felszínre kerültek a nemzeti ellentétek és a külön utas nemzeti érdekek. 1966-ban a belső harcok közepette eltávolították a pártvezetésből Aleksandar Rankovićot, a szerbek „erős emberét”, Dobrica Ćosić megfogalmazása szerint a szerb államiség szimbólumát, majd a következő évben „A horvát irodalmi nyelv elnevezéséről és helyzetéről szóló nyilatkozat”-tal megkezdődött a nemzeti jogok, a nagyobb önállóság követelése a jugoszláv államon belül szerte az országban. A következő években mindegyik tagköztársaságban nemzeti igényekkel álltak elő. 1968-ban Szerbiában a köztársasági párt központi bizottsági ülésén Jovan Marjanović történész és Dobrica Ćosić író felhívta a figyelmet, hogy erősödik a koszovói albánok nacionalizmusa és szerbellenessége, valamint növekvő szeparatista tendenciák figyelhetők meg. (Ekkor álláspontjukat nacionalistának bélyegezték, majd idővel kizárták őket a központi bizottságból.) Az egész országra kiterjedő forrongás, az „új nemzeti ébredés” fejleményei kapcsán meg lehet említeni a bosnyák nemzet elismerését, az ohridi érsekség és a Macedón Tudományos Akadémia létrehozását, a szlovén útvitát, a koszovói albán tüntetéseket.

A legnagyobb hatású mozgalom mindazonáltal a szélesebb körű gazdasági, kulturális önállóságot követelő „horvát tavasz”, illetve a szerb liberálisok reakciója volt. A pártközpont válasza a nemzeti igényekre kétirányú volt: egyrészt a jugoszláv parlament két háza újabb decentralizáló alkotmánymódosításokat fogadott el (XX–XLII. kiegészítések), másrészt a renitens köztársasági pártvezetések eltávolították (1971–1972-ben), ezzel egyúttal elszállt az esélye, hogy a rendszer valamicskét is liberálisabbá és demokratikusabbá váljon. A nemzeti mozgalmakat támogató intézményeket és személyeket megbélyegezték: „...akik már régen rászolgáltak arra, hogy ne csak elszigeteljük, hanem teljesen ártalmatlanná tegyük őket. (...) a Horvát Maticából afféle párhuzamos párt lett, amely ma már rendkívül erős. Onnan, a Horvát Matica szárnyai alól bújnak elő a szocialistaellenes szervezetek... az egész jugoszláv államnak is ellenségei. (...) ők valamilyen más, olyan Pavelić-féle államot akarnak.”⁷

A nemzeti igényeket kinyilvánító kulturális szervezetek tevékenységét az 1970-es évek elejétől még erőteljesebben felügyelték, és számos értelmiségit bocsátottak el állásából. A szélesebb tömegeket is megérintő folyamat lezá-

6 A JK SZ VIII. kongresszusa elé terjesztett beszámoló, 1964. december 7. Tito, Josip Broz: *A nemzeti kérdés és a forradalom*. Újvidék, Forum, 1980. 164–172.

7 Tito zárszava a JK SZ Elnökségének 21. ülésén, 1971. december 4. Idézi: Tito: *A nemzeti kérdés*. i. m. 275.

rását az 1974. évi alkotmány (a decentralizált jogok megerősítése, az egyes köztársaságok és autonóm tartományok hatásköreinek kiszélesítése), valamint a május 27–30-i X. pártkongresszus jelentette (itt viszont a párt föderalizálása ellen léptek fel, megerősítve a demokratikus centralizmus elvét, vagyis a pártközpont hatalmát).⁸ Az indulatok lecsendesedni látszottak, hogy közel másfél évtized múlva nagyobb robbanás rázza meg a jugoszláv világot. Tito halála után a köztársaságok közötti kapcsolatok tovább lazultak, a nemzeti gondolat tovább erősödött.

Az újabb gyökeres változásokra, a nemzeti követelések határozottabb megjelenésére az 1980-as évekig kellett várni. 1980. május 4-én életének 88. évében meghalt Tito, a karizmatikus vezető, aki a rendszer egyik legerősebb oszlopának számított. Halála után bevezették a rotációs rendszert a párt- és az állami vezetésben, de a kollektív elnökségnek már közel sem volt akkora tekintélye, mint Titónak. Az 1980-as évek elején–közepén a párt még tett bizonyos kísérleteket a forradalom eszméisének és a szocialista jugoszláv államiság megvédésére, Stipe Šušar, a Horvát Kommunisták Szövetsége ideológusa 1983-ban még szeánsokat rendezett, amelyeken elítélte a sovinizmust a történettudományban, valamint egyes szerzőket, akik Jugoszláviát denúciálják (a népek börtönének írták le, ahol nem érvényesül a gondolkodás szabadsága), „Fehér könyve” 1984-ben felsorolta a kultúra és a tudományos élet terén tapasztalható elhajlásokat,⁹ de ezekkel szemben a JKSZ már nem tudott, az egyes köztársasági pártok pedig – azonosulva a nemzeti célokkal, majd az évtized végére belátva, hogy nem lehet megakadályozni a politikai pluralizmus kialakulását – idővel már nem is akartak erőt felmutatni.

Az 1980-as évek elején–közepén a jugoszláv rendszerrel szembeni leghangosabb elégedetlenség Szerbiából hallatszott. A koszovói albán megmozdulások alkalmat adtak (1981-től), hogy a következő években a nemzeti értelmiség megfogalmazza mindazokat a sérelmeket, amelyeket Szerbia elszenvedett a második Jugoszláviában, s amelyekért jórészt – a horvátként és a szerb nép ellenségeként aposztrofált – Titót tették felelőssé (számlájára írták a csetnikekkel és Draža Mihailovićsal szembeni fellépést, a szerb pravoszláv egyház visszaszorítását és mindenekelőtt az autonóm területek létrehozása következtében Szerbia feldarabolását). A hat köztársaság kialakításának célját a föderatív rendszerben a szerbek nagy része nem abban látta, hogy valamiféle

8 Minderről lásd például: Ramet, Sabrina P.: *Die drei Jugoslawien. Eine Geschichte der Staatsbildungen und ihrer Probleme*. München, R. Oldenbourg Verlag, 2011. 290–438.; Sundhaussen, Holm: *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*. Beograd, Clio, 2008. 371–415.; Никифоров, К. В. (отв. ред.): *Югославия в XX веке. Очерки политической истории*. Москва, Издательство Индрик, 2011. Az eseményekre magyarul az OTKA keretében elkészült *Balkán-kronológia, 1878–2007*. http://www.academia.edu/1887483/Balk%C3%A1n-kronol%C3%B3gia_1878-2007_; illetve Lukács B. György: *Nemzeti törekvések a szocialista Jugoszláviában (1966–1971)*. Budapest, 2014. [Kézirat, doktori disszertáció. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/lukacsgyorgy/diss.pdf>].

9 Šušar, Stipe: *Bijela knjiga. Originalni dokument Centra CK SKH za informiranje i propagandu od 21. ožujka 1984*. Zagreb, Večernji list, 2010.

– nemzetek közti – egyensúly jöjjön létre Jugoszláviában, hanem abban, hogy megakadályozzák egy erős Szerbia létrejöttét a délszláv államon belül. (Történelmi előzményként említhető, hogy a szerb elképzelések között voltak olyanok az 1940-es évek első felében, amelyek hajlandónak mutatkoztak Jugoszlávia államszerkezeti átalakítására, de oly módon, hogy az ország súlypontját a minden szerbet magában foglaló nagy Szerbia alkotná. Miután elismerték a délszláv állam megújításának szükségességét, valamiféle trialista koncepció keretében egy nagy szerb egység létrehozását célozta a Szerb Kultúrklub elképzelése, majd pedig a világháború utolsó szakaszában a csetnik mozgalom is 1944. januári „Szent Száva” kongresszusán.) A szerb területek erőszakos feldarabolását vélték felfedezni abban, s így a szerbek számára nem volt elfogadható, hogy köztársasági státuszt kapott Montenegró, Bosznia-Hercegovina, Macedónia (itt ráadásul a titói politika nemzetet csinált egy olyan etnikumból, amelyet a szerbek a két háború között szerbnek tekintettek, még akkor is, ha az valójában nem volt szerb).¹⁰

A szerbek Koszovóból való elvándorlása és a történelem különböző korszakaiban a szerbekkel szemben elkövetett gaztettek fokozatosan a közbeszéd részeivé váltak. Először az írók nyúltak a korábban kerülendő témákhoz (Dobrica Ćosić, Vuk Drašković, Jovan Radulović, Danko Popović stb.), majd a nagy tekintélyű Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia is hozzászólt a szerb nemzet vitális kérdéseire.

Memoranduma, amely alapvetően a gazdasági-társadalmi válság leküzdéséhez kívánt hozzájárulni, a gazdasági válságból indult ki. A szerzők szerint a decentralizáció dezintegrációhoz, az egységes piac megszűnéséhez vezetett. Emellett kifogásolták, hogy az 1974. évi alkotmány – a gyenge Szerbia erős Jugoszlávia elvének szellemében – konföderalizálta az országot, a tagköztársaságok érdekeit a jugoszláv összérdekek elé helyezte, s ebből következően nem garantálja a további fejlődés lehetőségét. A szerb gazdaság elmaradt az országos átlagtól, mert a gazdaságot és a politikát Szlovénia és Horvátország „dominálja”. A szerbek kívülről a többi nemzet célja Jugoszlávián belül a föderáció gyengítése, a szeparatizmus. Az alkotmány nem biztosítja a szerbek integrációját Jugoszláviában, sőt ellenkezőleg: annak a nemzetnek, amely a háborúk során 2,5 millió emberveszteséget szenvedett, nincs állama, mivel Szerbiát három részre darabolták. Nemcsak Koszovóban nehéz a szerbek helyzete, ahonnan folyamatosan menekülni kényszerülnek, mert elűzik őket, hanem Horvátországban is, ahol állandó asszimilációnak voltak kitéve – áll a szövegben.¹¹

10 Sundhaussen: *Istorija Srbije*. i. m. 417–419.

11 A Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia memoranduma két részben jelent meg a *Večernje novosti* 1986. november 24–25-i számaiban. Olvasható: <http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/memorandum%20sanu.pdf>. Korabeli közlése még: Memorandum grupe akademika Srpske akademije nauka i umetnosti o aktuelnim društvenim pitanjima u našoj zemlji. *Naše teme*, 33. (1989) 1–2. sz. 128–163.

A koszovói etnikai zavargásokat és viszályokat kihasználva a határozottabb, keményebb fellépést követelő ifjabb generáció az 1980-as évek utolsó harmadában átvette a hatalmat a Szerb Kommunista Szövetségében és a szerbiai köztársasági vezetésben. Slobodan Milošević, az új vezető kijelentette: Szerbia nagy lesz, vagy egyáltalán nem lesz. A szerb nemzeti gondolat kifejtését a felső politikai vezetés többé nem korlátozta.

Az 1980-as évek végén, a szocialista rend ismételt – ezúttal már leküzdhetetlen – válsága idején az egyes nemzetek, illetve tagköztársaságok a saját gazdasági érdekeiket szem előtt tartva nem egy közös kilábolást tűztek ki célul (a szocializmus keretei között ez nem is volt lehetséges, hiszen máshol is összeomlott a rendszer), hanem saját nemzeti, illetve köztársasági (kvázi nemzetállami) kereteik között képzeltek el a jövőt. A föderációnak egyre kevesebb támogatója akadt, a nemzeti területek összegyűjtésének, megőrzésének viszont befolyásos hívei voltak. Problémát jelentettek, összeütközéseket váltottak ki a kevert lakosságú területek, éles ellentéteket szült, hogy a nemzetek szállásterületei nem estek egybe a köztársaságok határaival. Az államot alkotó nemzetek végső elválása, a délszláv állam felbomlása véres harcokkal járt, miként az 1941–1945 közötti államépítési kísérletek is.¹²

A politikai eseményeket és ideológiai változásokat azért vázoltuk az imént, mivel részben ezek a körülmények határozták meg a szellemi életet 1945 után, egyúttal ezen viszonyok közepette hatott a tudományos-művészeti élet – benne a történetírás – a társadalmi és politikai folyamatokra, számos esetben befolyásolva az eseményeket.

A történetírás új feladatai, a jugoszláv történelem értékelésének új kurzusa

A világháború idején megújult Jugoszláviában a történetírásra is új feladatok vártak, mindenekelőtt a nemzetek közti megértés hirdetése, valamint annak bizonyítása, hogy a délszláv népek között a múltban is szoros, sokrétű kapcsolatok voltak, illetve annak bemutatása, hogy a szocialista állam a délszláv népek fejlődésének a csúcspontja. Az új hatalom célul tűzte ki a kommunista párt társadalmi bázisát képező munkás- és paraszttömegek történetének feldolgozását.¹³ A Jugoszláv Kommunista Párt – hasonlóan a többi kelet-európai

12 Az eseményekre 1974-től például: Ramet: *Die drei Jugoslawien*. i. m. 439–509.; *Balkán-kronológia*. i. m., Sundhausen: *Istorija Srbije*. i. m. 398–449.

13 A történetírára lásd: Banac, Ivo: *Historiography of the Countries of Eastern Europe: Yugoslavia. The American Historical Review*, 97. (1992) 4. sz. 1084–1104.; Stanković, Đorđe-Dimić, Ljubodrag: *Istorijografija pod nadzorom*. Beograd, Službeni list SRJ, 1996; Repe, Božo: *Jugoslovenska historiografija po drugi svetovni vojni. Tokovi istorije*, 7. (1999) 1–4. sz. 312–325.; Dimić, Ljubodrag: *Jugoslovenska država i istoriografija. Tokovi istorije*, 7. (1999) 1–4. sz. 326–339.; Marković, Predrag: *Istoričari i jugoslovenstvo u socijalističkoj Jugoslaviji. Jugoslovenski istorijski časopis*, 34. (2001) 1–2. sz. 151–164.; Trgovčević, Ljubinka: *Historiographie in der BR Jugoslawien* 1991–2001. *Österreichische Osthefte*, 44. (2002) 1–2. sz. 397–409.; Repe, Božo: *Between Myths and Ideology. Some Views on Slovene Contemporary Historiography*. Ljubljana, University of Ljubljana, Faculty of Arts, 2009; Höpken, Wolfgang: *Von der Mythologisierung zur Stigmatisierung: „Krieg und Revolution“ in Jugoslawien 1941–1948 im Spiegel von Geschichtswissenschaft und historischer Publizistik*. In: Schmidt-Hartmann, Eva (Hrsg.): *Kommunismus und Osteuropa: Konzepte, Perspektiven und Interpretationen im Wandel*. München, Oldenbourg, 1994. 165–201.; Marković, Predrag J.: *Kako (ni)smo pronašli „pravu istorijsku istinu“? Srpska istoriografija posle 1991. godine. Prispjeki za novejšo zgodovino*, 44. (2004) 2. sz. 45–66.; Marković, Predrag J.–Ković, Miloš–Miličević, Nataša: *Developments in Serbian Historiography*. In: Brunnbauer, Ulf (Hg.): *(Re)Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism*. Münster, Lit, 2004. 277–316.

14 Tito, Josip Broz: *Beszédek és cikkek*. III. köt. 1947. I. 1.–1948. VIII. 13. Novi Sad, Forum, 1962. 210.

15 Uo. 269–435.

16 Uo. 287.

újonnan hatalomra került kommunista párthoz – új ideológiai alapokra kívánta helyezni a történetírást, valamint a korábbi történésznezmedék osztálykötdéseit felszámolva a múlt folyamatait megfelelő kontextusba helyezni. Vezetői úgy vélték ugyanis – mint Tito a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia díszülésén 1947. december 28-án kifejtette –, hogy a korábbi történetírás torzított. „Állíthatjuk-e, hogy történelmünk hiteles? Állíthatjuk-e, hogy nincsenek benne hamisítások? Nem állíthatjuk! Nem állíthatjuk azért, mert a történelemírás szintén az uralkodó osztályok, egyes klikkek, sőt egyes személyek hatása alá volt vetve. (...) lankadatlanul kell dolgoznunk azon, hogy lerántsuk a leplet történelmünkről, azaz hogy felfedjük az igazságot és eltiintessünk minden hamisítást a délszlávok történelméből. Hamisítás pedig volt jócskán.”¹⁴

Változást hozott az új módszertan bevezetése, illetve a történetírás érdeklődési körének kiszélesedése is. A párt ajánlatosnak tartotta a marxista módszer alkalmazását, emellett a történettudományban a többi szocialista országhoz hasonlóan bizonyos témák előnyt élveztek, így a munkásmozgalom története, a szocialista és kommunista gondolat terjedése, valamint a fennálló feudális vagy kapitalista hatalom elleni megmozdulások, mindenekelőtt a parasztfelkelések. Azok a témák, események, amelyekben kimutatható volt valamilyen pozitív kapcsolat, összefogás a délszláv népek között, különösen fontosak voltak a hatalom ideológusai számára.

A vezérfonalat a kutatók és eredményeik számára Tito beszéde és a Központi Vezetőség beszámolója adta a párt V. kongresszusán.¹⁵ Egyfajta „kratkijs kurz” volt ez, bár egyáltalán nem volt rövid, az előadói beszéd közel nyolc órában keresztül tartott. A beszámoló először is felsorolta a haladó hagyományokat, a munkásmozgalom kialakulását az egyes területeken. Megállapította: „A délszlávok egyesülése igenis szükséges volt; a délszláv területek leghaladóbb embereinek eszméje volt ez. (...) hogy [a délszláv népek] nemzetileg egyenjogúak és szabadok legyenek az új, egyesült államban.”¹⁶

Nem az 1918-ban létrejött állam volt azonban az igazi Jugoszlávia, mert társadalmi („Kiderült, hogy az egész jugoszláv burzsoázia alaposan megijedt a forradalmi hullámtól... Kiderült, hogy pártra, nemzetiségre és vallásra való tekintet nélkül

az egész burzsoázia egyesült, és szilárdan eltökélte, hogy erélyes intézkedésekkel leszámol a munkásosztály legöntudatosabb részével...”),¹⁷ illetve nemzeti elnyomás jellemzte („...a nemzeti kérdés mindjobban kiéleződött. (...) A király és az uralkodó klikk azonban már nem volt hajlandó bármilyen lényegesebb nemzeti jogot adni a horvátoknak vagy a többi nemzetiségnek”).¹⁸

A nemzeti elnyomás jellegéről Tito már 1942 decemberében, a *Proletar* hasábjain is értekezett *A nemzeti kérdés Jugoszláviában a népfelszabadító harc megvilágításában* című cikkében. A mozgósítás céljából készült írás megállapításai azonban a későbbiekben is irányadónak bizonyultak. Eszerint a versailles-i Jugoszlávia a nemzeti elnyomás legtipikusabb állama lett Európában. A gazdagodni vágyó nagyszerb erők, élükön a királlyal, 27 évig uralkodtak az országban. A horvátok, szlovének és egyéb nemzetiségek legreakciósabb elemeit korrumpálták, pártjaikat megvesztegették, és így megbontották az egyenjogúságért küzdő népek erejét. A nagyszerb erők célja a többi nemzetiség elszerbesítése volt, hiába is beszéltek a háromtörzsű nemzetről. A legnagyobb ellenállást a horvátok fejtették ki, de a Horvát Parasztpárt tulajdonképpen a hatalom megosztására törekedett, és gyűlöletet szított a szerbekkel szemben, ugyanúgy, ahogy a szerb urak a horvátokkal szemben. A szlovének és más nemzetiség körében is voltak hasonló felfogású vezetők. Ante Pavelić és bandája, valamint Draža Mihailović a megszállók ügynökei, „akiknek segítségével a megszállók könyörtelenül irtják népeinket”. Az egyes népeknek nem volt közük vezetőik politikájához.¹⁹

Az igazi ország – hangsúlyozta Tito kongresszusi előadói beszéde –, amely távlatokat nyitott, a népfelszabadító háborúban formálódott ki a JKP vezetésével. Az új Jugoszlávia megteremtésében fontos és elengedhetetlen lépés volt, hogy az 1930-as évek közepén a párt szakított céljával, amely Jugoszlávia felbomlását irányozta elő. 1941-ben „A párt a sorsdöntő események előestéjén bátran irányt vett az ország megvédésére, és bátran harcolt az árulók és az ötödik hadoszlop tagjai ellen... [A forradalmi harcban] a célok a következők voltak: 1. a megszállók kiűzése és az ország felszabadítása (...) 3. a régi Jugoszlávia államrendszerénél jobb első rendszer kialakítása.”²⁰

Tito felszólalásában részletesen felsorolta az egyes területeken folyt küzdelmeket, a JKP szerepét a felszabadító harc megszervezésében és irányításában. A szövegben több helyen hangsúlyosan szerepelt az ellenség brutalitása, a terror, amelyet a helyi lakosság megfélemlítésére alkalmazott. Erőszakról csak abban a formában olvashatunk, hogy azt az ellenség követte el. A háborúról szóló rész végén Tito kiemelte a korszak fő tényezőit, a győzelem feltételeit. Ezek a következők voltak: a JKP helyes politikája, amellyel megszerezte a népek bizalmát, a párt szervezőkészsége, a Szovjetunió szerepe, amely

segítsége nélkül lehetetlen lett volna a győzelem a fasiszták felett, valamint hogy Jugoszlávia népei becsületbeli kötelességüknek tekintették részvételüket a megszállók elleni harcban.²¹ (A Szovjetunió szerepének kiemelése fontos volt, mert bár már megtörtént a szakítás a Szovjetunió és Jugoszlávia között, ezúttal a jugoszláv pártvezető a világháborús győzelem megítélésének kérdésében nem akarta fokozni a feszültséget.)

A későbbi történelemértelmezés szempontjából lényegesnek bizonyult, hogy a hivatalos felfogás aláhúzza: a felszabadító harcban valamennyi nép legjobbjai részt vettek. Ez a megállapítás, tudniillik hogy mindegyik nemzet részt vett a küzdelemben, alaptétellé vált. Tito a felszabadulás 30. évfordulója alkalmából elmondott beszédében is aláhúzza: „A tömegek – minden nemzet és nemzetiség fiai – vallási hovatartozás nélkül magukévá is tették a jelszavakba foglalt célt [vagyis: Halál a fasiszmusra – szabadság a népnek! Testvériség–egység]. (...) Minden nép, amelyet magával ragadott a második világháború sodra, hozzájárult a harchoz. Minden nép annyit adott, amennyi tőle telt. Igaz, egyeseknek talán nagyobb lehetőségük is volt... Mindenesetre minden nép hozzájárult valamivel ehhez a küzdelemhez, a fasiszmus leveréséhez.”²²

Annak taglalása viszont, mégis melyik nemzet hozott nagyobb áldozatokat, tabunak számított. Miként kerülendő volt annak túlzott kiemelése, hogy a királyi Jugoszlávia létrehozói a dinasztia és a polgári erők voltak, teljes mértékben eltérő koncepciók léteztek a nemzeti célok meghatározásában az első világháború idején, valamint annak kidomborítása is, hogy a nemzetek között a korábbi kölcsönös sérelmekből kifolyólag számos történelmi ellentét feszült – hogy csak néhány példát említsünk. A nemzeti ellentéteket illet valamilyen osztályharcos megfogalmazásba csomagolni, például hogy a nagyszerb burzsoázia elnyomta a más nemzetiségű munkásosztályt, a soviniszta usztasák elvették a szerb parasztok tulajdonát, sőt elűzték őket.

A párt direktívák ellenére a történész szakma bizonyos fokú autonómiájából és a nemzeti érzés következtében a historiográfiai viták – mint várható volt – a nemzeti kérdés körül élesedtek ki, különös hangsúllyal érintve az egyes nemzetek közti viszonyt a nemzeti ébredés korszakától kezdve, illetve az egyes nemzetek részvételét a népfelszabadító küzdelemben és a szocialista forradalomban. Az 1963-ban kiadott párttörténet körüli vitákra reagálva, illetve Velemir Terzić könyvének megjelenése után a párt is „megszólalt”, s 1964-ben harc kezdődött a történettudományban megmutatkozó „devianciák” ellen.

Az alaphangot Tito adta meg a JKSZ VIII. kongresszusán, 1964 decemberében elmondott beszédében. A soviniszta jelenségek, mondotta, „olykor társadalmi életünk minden területén kiütözkönek: gazdasági téren és a gazdasági fejlődésben, a kultúrában, a művészetekben és a tudományban, főképpen a történelemírásban, és egyebütt. Fokozatos leküzdésük elsősorban a gazdasági viszonyok állapotától és

17 Uo. 288.

18 Uo. 292.

19 Tito: *A nemzeti kérdés*. i. m. 39–45.

20 Tito: *Beszédek és cikkek*. III. köt. i. m. 404.

21 Uo. 400–402.

22 Tito: *A nemzeti kérdés*. i. m. 316–318.

gazdasági intézkedéseinktől függ, vagyis attól, hogyan oldjuk meg gazdasági problémáinkat.” Miután a pártfőtitkár hosszasan taglalta a gazdaságilag kevésbé fejlett területek fejlesztésének kérdését, annak fontosságát, hogy egy-egy gazdasági intézkedés kapcsán nemcsak a saját területet érintő – esetleg negatív – hatásokat, hanem az egész ország érdekeit kell figyelembe venni, elítélte a nemzeti elzárkózás káros hagyományait, amelyek „a művelődés és a történelem területén tartják magukat a legszívósabban”, majd harcot hirdetett azokkal szemben. Kifogásolta, hogy „a nemzeti történelem eseményeit és alakjait nem marxi módon, hanem kritikátlanul, tudománytalanul ítélik meg. Sőt itt-ott változtatás nélkül átvesszük bizonyos burzsoá-nacionalista értékítéleteket. (...) olyan jelenséggel is találkozunk, hogy közvetett módon bizonygatják valamely nemzet történelmének és kultúrájának felsőbbbségét egy másik felett.”²³ A kongresszusi küldöttek csatlakoztak Tito mondanivalójához. A kongresszusi hozzászólások során elhangzott például Dušan Petrović Šane szerb funkcionárius szájából, „hogy történetírásunkban számos dolgot tudománytalanul ítélnék meg”, sok esetben polgári szemlélettel. A Szerb Kommunisták Szövetsége kongresszusán pedig a kispolgári sovinizmust ítélték el.

Tito ezekben az években megvádolta a történészeket és az irodalmárokat, hogy élezik a népek közötti viszonyt, hátrafelé mennek. „Vegyük például, hogy miként és mit csinálnak irodalmáraink és történészeink. Mérgezik a viszonyt a nemzetiségek között. Nézetük visszafelé fordultak. Arról beszélnek (...), vajon kinek a történelme volt jobb, (...) vetélnék, ki volt nagyobb a múltban. Mindannyian, hogy úgy mondjam, kicsik voltunk a múltban. De nem mi vagyunk a bűnösök, hogy kicsik voltunk, hanem a feltételek és a viszonyok konstellációja a világban nem tették lehetővé, hogy úgy fejlődjünk, ahogy kell.” Jugoszlávia első embere sajnálatosnak tartotta, hogy túl sok történelemtankönyv van az országban, és azok inkább az egyes köztársaságok/népek történetével foglalkoznak a közös hagyományok helyett. „Állandóan kitarítottam amellett, hogy nekünk közös kell. Nem mondom, hogy mellőzni kell a nemzetiséget, történelmét, sajátosságát. Azt is tanulni kell, de más módon. A gyerekeknek minden köztársaságban meg kell ismerni valamennyi népünk múltját, művészetét stb.”²⁴ Tito többször aláhúzta, hogy eddig az egyes népek valóban ki voltak téve a világpolitika széljársának, és nem fejlődhettek megfelelően. De közösen bebizonyították, hogy együtt keményen helytálltak az ellenséggel szemben. Együtt minden alkalommal hitet tett a közös jövő mellett.

Sokáig megvolt a politikai szándék a szocialista jugoszláv nemzet vagy – más felfogás szerint csupán – a közös, egységes jugoszláv szocialista kultúra létrehozására. A történetírást – mint ahogy az iménti idézetből is látszik – gyakran ösztökélték a délszláv népek sorsközösségének, az összekötő kapcsoknak a nyomatékosítására az ellentétek, a konfliktusok, az eltérő fejlődés és a megkülönböztető jegyek hangsúlyozása helyett. A történetírás – belső fejlő-

déséből adódóan – azonban más irányt vett, a nemzeti múlt tárgyalásából, a nemzeti szempont elsődlegességéből következően csatlakozott a nemzeti mozgalmakhoz, sőt gyakran azok előfutára volt az 1960-as évektől kezdve egészen a jugoszláv állam felbomlásáig. Tette ezt annak ellenére, hogy időnként felelősségre vonták a nemzeti érzület fokozódásáért (például a horvát tavasz idején). A történészek politikai szerepet vállaltak, a történeti kérdések pedig megjelentek az új nemzeti programok kidolgozásában az 1980-as évek második felében (lásd például a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Memorandumát 1986-ban, vagy a *Nova Revija* 1987. januári számában megjelent Hozzájárulás a szlovén nemzeti programhoz című tanulmány sorozatot).²⁵

A történetírás intézményrendszere

Az ország közigazgatásának decentralizálása egyúttal azt is jelentette, hogy a tudományos életet sem központosították. Miközben a hivatalos felfogás a jugoszláv nemzetek közötti közeledést tűzte ki célul, a humán tudományok kutatása alapvetően köztársasági, mondhatni, nemzeti keretek között zajlott. Ez azzal járt, hogy az egyes nemzeti/köztársasági történetírások nem tekintették kutatási témájuknak a másik nemzet történetét, ily módon egyfajta „békés egymás mellett élés” állapot alakult ki, s uralkodott közel két évtizedig.²⁶

Az 1960-as évek felállt a jugoszláviai történettudomány intézményrendszere, mindegyik köztársaságban létrehozták az akadémiai történettudományi intézeteket. Ezekben a kezdetektől 1914–1918-ig folytak a kutatások, a későbbi korszakokat a munkásmozgalom-történeti intézetek kompetenciájába sorolták. Emellett még a háború ideje alatt a vezérkar alárendeltségében történeti részleget hoztak létre, amelyből később a Jugoszláv Néphadsereg Hadtörténeti Intézete kifejlődött. Az intézet leginkább a népfelszabadító harccal foglalkozott.

A tagköztársaságokban megalakultak a történelmi társulatok is, egy közös szervezetet is létrehoztak, a Jugoszláv Történészek Szövetségét (*Savez Istoričara Jugoslavije*), amely négyévente kongresszust tartott, az első 1954-ben, az utolsót pedig 1987-ben. A jugoszláv társulat jelentette meg a *Jugoslovenski Istoriceski Časopis* című folyóiratot. A folyóirat története 1935-ig nyúlik vissza, ekkor látott napvilágot az első száma. Kiadása a világháború idején szünetelt, majd megújult formában 1962-ben újraindult, ezúttal mint a jugoszláv történetírás reprezentatív periodikája. A közös társulat működése azonban nem volt zavartalan. A szövetség vezetői időnként panaszkodtak, hogy a történetírásnak sok, sőt túl sok központja van, valamint az egyes tagszervezetek között gyenge a kapcsolat. Voltak időszakok, amikor a szervezet gyakorlatilag nem működött.

23 Uo. 167–168.

24 Idézi: Marković: *Istoričari i jugoslovenstvo*. i. m. 155–157.

25 Repe: *Between Myths and Ideology*. i. m. 38–39.

26 Höpken: *Von der Mythologisierung zur Stigmatisierung*. i. m. 173–174.

A szövetség tudományos folyóirata az 1980-as években hosszabb ideig nem jelent meg. Az 1986-ban ismételten megjelenő kiadvány reprezentatív jugoszláv témákat kívánt előtérbe helyezni, így 1988-ban a folyóirat a pristinai történészkongresszus főbb előadásait közölte. Maga a kongresszus is a jugoszláv útra helyezte a hangsúlyt: a délszláv népek és nemzetiségek történelmi közeledése és egyesülése, valamint a történelemoktatás Jugoszláviában, Európában és az Egyesült Államokban volt a két fő témakör. A felkért neves előadók közül többen betegsége, illetve más hivatalos elfoglaltságra hivatkozva lemondták a részvételt. Az előadások és a folyóiratban megjelent írások többsége diplomatikusan nem mondott semmi érdemlegeset, csupán a történelmi kapcsolatok meglétét konstataálta – ami senki számára nem volt meglepő –, és további mélyreható kutatások szükségére hívta fel a figyelmet.²⁷

A korszakban „stílusosan” utolsóként *Jugoszlávia hetvenéves* címmel jelent meg tematikus szám. A szerkesztők előzetesen felkérték Milorad Ekmečićet egy vitaindító írásra (*A délszláv egység történelmi gyökere és társadalmi dinamikája a 19. században*), ezt követően egy kerekasztal-beszélgetésre is sor került. A folyóirat az előzetes tanulmányhoz küldött megjegyzéseket, valamint a vitaülé- sen elhangzott hozzászólások szerkesztett változatát közölte. A főszerkesztő bevezetőjében számos kérdést tett fel: például törvényszerű volt-e Jugoszlávia megalakulása, miért maradt fenn a gazdasági, kulturális széttagoltság, mik voltak az 1941–1945-ös forradalom gyökerei, miért került Jugoszlávia válság- ba, s végül válságban van-e maga a jugoszláv állam és rendszere?

Ekmečić professzor az ország megalakulását hosszú távú történelmi fo- lyamatok eredményének tartotta, instabilitásának okát a gazdasági függésben és abban látta, hogy nem a népnyelven alapuló nemzettudat győzött. A hoz- zások egy része kritikus volt az állam teljesítményével szemben, Janko Prunk megállapította, hogy az 1918–1941 között fennálló rendszer nem szer- zett magának támogatókat, Aleksandar Apostolov pedig úgy összegzett, hogy a feldarabolt földrajzi Macedónia sok gazdasági-kulturális veszteséget szen- vedett el, cserébe viszont 12 ezer csendőrt kapott. A vitában Čedormir Popov főszerkesztő megjegyezte, hogy a mostani és a jövőbeni Jugoszláviának új, közös, vitális érdekeket kell kialakítani nemzetei között, ha fenn akar maradni mint állami egység.²⁸

A kapcsolattartás az egyes nemzetek/köztársaságok történései között az 1980-as években egyre inkább a személyes ismeretségre korlátozódott. 1987-ben tartotta utolsó nagy ülését a Jugoszláv Történészek Szövetsége, a pristinai kongresszus után a szervezet gyakorlatilag beszüntette működését, annak felújítása már elképzelhetetlen volt. Nemcsak a történészek között éle-

27 Beszámoló a kongresszusról: Dašić, Miomir: Deveti kongres istoričara Jugoslavije. In: *Jugoslo- venski istorijski časopis*, 23. (1988) 1–2. sz. 205–222. A tanulmányok is ebben a számban jelentek meg.

28 Lásd: *Jugoslovenski istorijski časopis*, 24. (1989) 1–4. sz. Bevezető tanulmány: Ekmečić, Milorad: Istorij- ski koren i socialna dinamika jugoslovenskog jedinstva u XIX veku. *Jugoslovenski istorij- ski časopis*, 24. (1989) 1–4. sz. 11–30.

ződött ki a nemzeti szembenállás, hasonló folyamat játszódott le az írók kö- rében is. A Jugoszláv Írószövetség 1985. áprilisi újvidéki kongresszusán már erőteljesen érződtek az ellentétek. A következő években heves vita bontako- zott ki az elnökjelölt megválasztása kapcsán. 1987. június 19-én a Jugoszláv Írószövetség varaždini gyűlésén – az addigi bevett gyakorlat, a rotációs elv ellenére, mely szerint ezúttal a jelölés joga a Szerb Írószövetséget illette meg – nem választották meg elnöknek a szerbek jelöltjét, Milodrag Bulatovićot, mivel a szlovén, horvát, koszovói írók szerb nacionalizmussal vádolták a szerb írókat. A nemzeti ellentétek következtében a Jugoszláv Írószövetség ha- marosan felbomlott. Ez volt az első jelentős jugoszláv szervezet, amelyik a tagok ellentétei miatt megszűnt.²⁹

Szintézisek

A történelmi kutatásokat a párt apparátusán belül felállított ideológiai bizottság igyekezett felügyelni. A közös múlt új szempontú bemutatására több kísérlet történt. 1949-ben a szövetségi tudományügyi és kulturális minisztérium égi- sze alatt egy szerkesztőség jött létre a *Jugoszlávia népeinek története* című, nagy ívű áttekintés előkészítésére. Ez a munka szolgálhatott volna támaszul az is- kolai tankönyvek szerzői számára, és az egyetemi hallgatók is megfelelő iránymutatást kaphattak volna belőle. 1953-ban és 1959-ben megjelentek az összefoglalás első kötetei,³⁰ a szintézis azonban már a 19. század bemutatása előtt véget ért, a későbbi korszakokat tárgyaló kötetek nem készültek el (még a szerkesztőbizottság összetételében sem tudtak megállapodni). Politikai szándék pedig volt egy közös szintézis megalkotására, még 1985-ben is szüle- tett ezzel kapcsolatban egy párthatározat, amely aláhúzta, hogy az akkori nemzetközi és instabilnak értékelt hazai politikai körülmények között kifeje- zetten szükséges egy, a közös történelmet feldolgozó munka megírása és ki- adása. Mi több, a párt XIII. kongresszusa a finanszírozásról is határozott. A terv mindazonáltal nem valósult meg.

A legátfogóbb történelmi ismereteket a nagyközönség számára a *Jugo- szláv Enciklopédia* kötetei közvetítették, amelyek valószínűleg Miroslav Krleža kimagasló tekintélyének köszönhetően készültek el. Az első kiadás nyolc kö- tete 1955–1971 között jött ki, a második, modernizált sorozatban a tervezett 12 kötetből 6 jelent meg („A-tól Kat-ig”, 1980–1990 között). A második sorozat szerkesztése az 1970-es évek második felében kezdődött. Ennek során megál- lapodtak, hogy a történelmet köztársasági, illetve tartományi keretek között mutatják be. Ennek ellenére már az első kötetek tervezése során felmerült, hogy az autonóm tartományokra, a Vajdaságra (szerbül Vojvodina) és Koszo-

29 Repe: *Between Myths and Ideology*. i. m.; *Balkán-kronológia, 1878–2007*. i. m.

30 *Istorija naroda Jugoslavije*. Knj. 1. *Do početka XVI veka*. Knj. 2. *Od početka XVI do kraja XVIII veka*. Beograd, Prosveta, 1953, 1959.

vóra vonatkozó ismeretek külön jelenjenek-e meg, vagy pedig a Szerbia címszó részeként (a szerb ábécében a „v” a harmadik betű). A szerbiai szerkesztőség lecserelése után végül kompromisszumos megoldás született: miszerint lesz külön Vajdaság és Koszovó címszó is, és az ezekkel a területekkel kapcsolatos ismeretek szerepelnek a szerbiai tételek alatt is.³¹ Talán mondani sem kell, hogy az első kötetek megjelenése után viták bontakoztak ki a történelmi címszavak körül (Bosznia-Hercegovina kapcsán a szerb és a horvát történelmi értékelés különbségei mutatkoztak meg, s a Crna Gora-i államiság ábrázolása is vitákat váltott ki). Végül a második sorozat – nem kifejezetten a tudományos ellentétek miatt – az ország elhalása következtében torzóban maradt.

A párttörténetet írók valahogy fegyelmezettebbnek mutatkoztak, így a szocialista korszakban több összefoglalás készült – persze korántsem viták nélkül – a JKSZ történetéről: 1963-ban, illetve 1985-ben.³² Az összefoglalások – fontosságukra való tekintettel – megjelentek az egyes nemzetek és nemzeti-ségek nyelvein, így magyarul is.³³ A kötetek a kommunista párt hivatalosnak tekintett történetét voltak hivatva bemutatni, így némi politikai nyomásgyakorlásra is szükség volt, hogy bizonyos – főképpen a nemzeti – kérdésekben kompromisszum jöjjön létre. 1963-ban, a párttörténet megjelenése után Zágrábban horvát történészek vitaülést rendeztek, amelyen kifogásolták, hogy a munka nem szentel elég figyelmet a nemzetiségi kérdésnek, valamint erősen kétségbe vonták a kötet azon állítását, miszerint az 1941. áprilisi felkelés a szerbek körében volt a legerősebb. Sőt olyan nézet is megfogalmazódott, hogy a királyi Jugoszlávia a nemzeti ellentétek miatt esett szét, illetve az 1939-es paktum megoldást jelenthetett a horvát kérdésre. (Emlékeztetülül: Tito 1948-ban a polgári kormányok és az udvar árulását, külpolitikáját jelölte meg a délszláv állam felbomlása okaként, a Cvetković-Maček-megállapodást és a Horvát bánság kialakítását pedig mélységesen elítélte.) A Horvát Kommunista Szövetsége KB megfelelő bizottsága el is ítélte az elhajló véleményeket, a nacionalista-burzsoá felfogást.

Az 1970-es évek elején a négy szerb szerző által írt *Jugoszlávia története* című összefoglalás váltott ki heves ellenérzéseket.³⁴ A könyvet angolra is lefordították, így ez a munka jelenítette meg az angolul olvasó külföldi közvélemény előtt az ország történetét.³⁵ A nem szerb, más nemzetiségű történészek

már a címet is provokatívnak találták, a korábbi összefoglalásnál és egyéb munkáknál ugyanis mindig gondosan ügyeltek arra, hogy a Jugoszlávia népeinek története kifejezést használják, ha nem csak az 1918-ban megalakult ország történetét tárgyalják. A még a jugoszlávizmus szempontjait figyelembe vevő vitában a horvát történészek bírálták a nemzeti mozgalmak szerintük egyoldalúan szerb szempontúra sikerült bemutatását, valamint az 1941–1945 közötti felszabadító háború időszakát.

A 19. századot bemutató, Milorad Ekmečić által írt *Harc a nemzeti államért és a modern társadalomért* című fejezet valóban azt az érzetet kelti, hogy a szerző magasabb rangúnak, demokratikusabbnak értékeli a szerb paraszti társadalmat és a népiség gondolatából kiinduló szerb nemzeti mozgalmat (lásd Vuk Karadžić tevékenységét), mint a horvát társadalmat és nemzeti fejlődést. Határozottabbnak, célratörőbbnek írja le a szerb nemzeti törekvéseket, amelyek egy szuverén állam megteremtésére irányultak. Emellett eredményesebbnek s nagyobb történelmi jelentőséggel bírónak tartja a szerb államiságot, mint a horvátot. A horvát nemzeti mozgalmat az illírizmusból vezeti le, amely egyfajta jugoszláv irányzat volt, határozott állam elképzelések nélkül. Az Ausztrián belüli délszláv terveket a kötet későbbi, Vladimir Dedijer által írt fejezetei is negatív színben tüntetik fel. A szerb radikálisok, köztük Nikola Pašić is, írta a szerb történész, csak idővel, politikai okokból fogadták el a nagy szerb állam helyett a délszláv állam gondolatát. A nagyhatalmak végül jóváhagyták, hogy az elnyomott népek elszakadása következtében végbement az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása. A két világháború közti korszak politikatörténete a *Jugoszlávia a centralizmus és a föderalizmus között* címet viseli, s az egyes politikai erők bemutatása után megállapítja, hogy az 1939-es megállapodással a szerb és a horvát burzsoázia érdekszférák szerint felosztotta Jugoszláviát.

A horvát történészek szerint Ekmečić nem megfelelően értékelte, lekicsinyelte a horvát társadalom fejlődését, a nemesség szerepét a nemzetté válásban, az idegen hatásokkal szembeni védelemben, a kiegyezés nyomán megerősödő horvát államiságot. Nem kapott hangsúlyt a horvát nemzet kialakulása sem, az illírizmus csak kiindulópontja és az egyik ága volt a horvát nemzeti gondolatnak, a 19. század második felében pedig már több irányzat hatott a horvát társadalomban. Mirjana Gross bírálta, hogy a szerb történész nem vette figyelembe a közös szerb–horvát akciókat, terveket, nem hangsúlyozta, hogy a horvátoknál a jugoszlávizmus is – mint az egyik nemzeti ideológiai áramlat – integráló szerepet játszott, míg a szerbeknél és a szlovéneknél nem, s az csak a későbbi szakaszban jelent meg. Hiányolta emellett, hogy Ekmečić a szerb elképzelések bemutatásakor nem elemezte, melyekben szerepelt jugoszláv gondolat, s melyek voltak „szűk szerb” ideológiák. Vera Čiliga aláhúzta, a nemzeti fejlődés a horvátoknál és a szerbeknél másképpen zajlott, a horvátországi autonómia keretei között is szabadon bekövetkezhett a nemzet kifejlődése, valamint hogy nem a népnyelvi alapon végbemenő integráció a legdemokratikusabb. Ha csupán a nyelvjárás alapján, Vuk Karadžić felfogása szerint határozzuk meg a nemzetiséget, a što dialektust beszélő hor-

31 Dragović-Soso, Jasna: „Saviours of the Nation”: Serbia’s Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism. Montreal, McGill-Queen’s University Press, 2002. 72–77.

32 Čolaković, Rodoljub i dr.: *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*. Beograd, Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1963; illetve Pleterski, Janko i dr.: *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*. Beograd, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, 1985.

33 Čolaković, Rodoljub et al.: *A Jugoszláv Kommunista Szövetség rövid története*. Novi Sad, Forum, 1963; Pleterski, Janko et al.: *A Jugoszláv Kommunista Szövetség története*. Újvidék, Forum, 1985.

34 Božić, Ivan–Čirković, Sima–Ekmečić, Milorad–Dedijer, Vladimir: *Istorija Jugoslavije*. Beograd, Prosveta, 1972.

35 Božić, Ivan–Čirković, Sima–Ekmečić, Milorad–Dedijer, Vladimir: *History of Yugoslavia*. New York, McGraw-Hill Book Company, 1974.

vátokat is szerbnek kellene tekinteni. A vita végén a felek eljutottak Ante Starčević nézeteihez, hogy azok mennyiben járultak hozzá az usztasa mozgalom ideológiájának megalapozásához (Gross ezt visszautasította), valamint mennyire tekinthetők rasszistának. A horvát történészek kifogásolták, hogy Dedijer szövegében a horvát politikai rendszert és életet pontatlanul mutatja be, nem ír Pašić nagyszerb koncepciójáról a délszláv állam létrehozása során, valamint nem alapos a centralizmus-föderalizmus problémájának bemutatása sem, illetve nem érti a Cvetković–Maček-megállapodás jelentőségét sem az autonóm Horvát bánság létrehozásáról.³⁶

Repedések, törések, szakadékok

Az 1960-as évekig megjelent történeti művekben különösebben nem voltak érzékelhetőek a nemzetek közti múltbeli ellentétek, illetve az események különböző megítélése. Az 1960-as években megindult változások: a centralizáció híveinek visszaszorulása, a nagyobb köztársasági önállóság kialakulása az alkotmánymódosítások során – ha nem is vargabetűk nélkül – azonban a szellemi életben is éreztették hatásukat. A nemzeti történetírások sok tekintetben szabadabbá váltak, és a jugoszláv nemzet létrehozását – vagy virtuális meglétének bizonyítását – egyre kevésbé szigorúan követelte meg a hatalom, sőt idővel, az 1980-as évek legvégén a nemzeti ellentétek miatt maga az uralkodó párt is szétesett. Az ezt megelőző években a köztársasági pártkorifeusok is kifejezetten nemzeti irányt vettek.

Már említettük a párttörténeti munka körüli vitákat az 1960-as évek elején, azokkal egy időben jelent meg Titogradban Velemir Terzić tábornok *Jugoszlávia az áprilisi háborúban* című kötete, amelyben a szerző a délszláv állam felbomlása okainak szerb olvasatát adta. Terzić – szemben a korábbi felfogással, amely általában a burzsoáziát tette felelőssé az ország széteséséért – azt állította, hogy a horvátok, különösképpen a Horvát Parasztpárt jelentős szerepet játszottak az állam felbomlasztásában.³⁷ Nem sokat késett a szerbeket elmarasztaló válasz horvát részről sem.³⁸ Ezek a gondolatok megsértették azo-

kat az új Jugoszláviában hallgatólagosan elfogadott elveket, miszerint az egyes nemzetek nem vádolják meg egymást a királyi állam felbomlása miatt, a háborúban elkövetett gaztetteket sem nemzeti alapon ítélik el, valamint az ország népei-nemzetei egyforma módon, „szimmetrikusan” vettek részt a felszabadító háborúban.

Az 1960-as évek végén Jugoszlávia-szerzte nemzeti követelésekkel léptek fel az egyes nemzetek. Az 1970-es évek elején Titónak még sikerült rendet vágania a köztársasági pártvezetések soraiban (ugyanakkor az 1971-es alkotmány-módosítások és az 1974-es alkotmány újabb jogokat adtak a köztársaságoknak, s ezzel egy időben már kevesebb pénzt kellett befizetniük a központi költségvetésbe, így több pénz maradt a köztársaságoknak saját fejlesztéseikre). Az 1980-as évek közepétől azonban ismét harc kezdődött a centralizálni és a még inkább föderalizálni kívánó erők között, illetve megindult az egyes nemzetek/köztársaságok kiütkeresése a gazdasági válságból. Az 1980-as évek közepén sorra jelentek meg a nemzeti problematikát érintő és egyúttal valamilyen nemzeti programot adó írások. A politikai atmoszféra alól a történetírás sem vonhatta ki magát, és az igazat megvallva, nem is mindegyik történész akarta.

Ugyan nem történeti munka, de jól jelzi a közhangulat és a történelemszemlélet változását a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia – az ország berendezkedése körüli elképzelések kapcsán már említett – *Memorandum*a. Már szó sem esik benne az egységről, testvériségről, kölcsönös szolidaritásról, hanem arra a történelmi útra helyezték a hangsúlyt, amely Szerbia – a szöveg megalkotói szerint hátrányos, háttérbe szorított – helyzetét előidézte. A dokumentum hangsúlyosan szól arról a szerb érzésről, hogy a világháború, illetve az ország átalakítása idején, „állandó vádak közepette – miszerint »elnyomó«, »unitarista«, »centralista«, »rendőr« – a szerb nemzet nem érte el az egyenrangúságot Jugoszláviában, amelynek megalkotásáért a legnagyobb áldozatokat hozta. A szerbek elleni revánspolitika már a háború előtt megkezdődött azzal, hogy úgy tartották, az »elnyomó« szerb népnek nem kell a Kommunista Párt. A JKP KB-ban a szerbek viszonylagosan kis mértékben képviseltették magukat, néhányukat közülük... más nemzetiségűnek deklarálták. Szerbia a háború során nem volt abban a helyzetben, hogy egyenjogúan részt vegyen azokban a döntésekben, amelyek prejudikáltak Jugoszlávia nemzetek közötti viszonyait és társadalmi rendjét. (...) Mindez nem jelenti azt, hogy Szerbia nem önként döntött a föderalizmus mellett, mint amely a legalkalmasabb berendezkedés egy többnemzetiségű közösség számára, de figyelembe kell venni, hogy [a döntéseket] előkészítés, [Szerbia] politikai szervezeteinek támogatása nélkül, háborús körülmények között fogadták el, és ezek széles lehetőséget nyújtottak [Szerbia] szétveréséhez.”³⁹

Visszatérve a történetírás problémáihoz, Tito életének utolsó éveiben, illetve halála után felerősödtek a múltszemlélet korrekciójának tendenciái, a differenciáltabb megközelítés igényei. A főbb kérdéskörök, amelyek addig nem vagy csak a hivatalosnak tekintett felfogásnak megfelelően szerepeltek

36 A horvát történészek először a Časopis za suvremenu povijestben tették közzé bírálatukat. O „Istoriji Jugoslavije”, izd. „Prosvete”, Beograd, 1972. Časopis za suvremenu povijest, 5. (1973) 2. sz. 7–76. (Mirjana Gross, Vera Ciliga, Bogdan Krizman, Hrvoje Matković, Stanislava Koprivica-Oštrić, Zorica Stipetić, Ivan Jelić, Slobodan Žarić írásai.) A vita a Jugoslovenski istorijski časopis hasábjain folytatódott. Ekmečić, Milorad: Odgovor na neke kritike „Istorije Jugoslavije”. Jugoslovenski istorijski časopis, 13. (1974) 1–2. sz. 217–281.; Gross, Mirjana: Ideja jugoslovenstva u XIX stoleću i „dogmatinski nacionalizam”. Jugoslovenski istorijski časopis, 14. (1975) 3–4. sz. 121–160.; Ciliga, Vera: O ogledima Milorada Ekmečića na hrvatsku povijest. Jugoslovenski istorijski časopis, 14. (1975) 3–4. sz. 161–169.

37 Terzić, Velemir: *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*. Titograd, Grafički zavod, 1963.

38 Lásd például Tuđman doktori disszertációját és egyéb írásait: Tuđman, Franjo: *Uzroci krize monarhističke Jugoslavije od ujedinjenja 1918. do sloma 1941*. Disertacija. Zagreb, 1965; Tuđman, Franjo: *Velike ideje, mali narodi*. Zagreb, Matica hrvatska, 1969.

39 Memorandum. i. m. 20. (<http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/memorandum%20sanu.pdf>).

a szerb történetírásban, a következők voltak: az 1941 előtti Jugoszlávia története, a világháború korszakával kapcsolatosan a csetnikek tevékenységének újraértékelése, valamint a szerb áldozatok kérdése, a kommunista hatalomátvétel és megtorlás.⁴⁰

A jugoszláv állam fennállásának utolsó évtizedében nemzeti szempontú és társadalomkritikai bírálat érte a történetírás részéről a szocialista korszakra vonatkozó korábbi téziseket, mivel a korábbi alapvetést, a „nemzeti felszabadító harc, Tito, öngazgatás” szentháromságát kikezdte az idő.⁴¹ Első ízben jelentek meg rendszerelemző, a szocializmussal és kialakulásával szemben kritikus, így a jugoszláv berendezkedést is bíráló munkák. Olyan művek is napvilágot láthattak, amelyek az egypártrendszer bírálatát sugallták. Vojislav Koštunica és Kosta Čavoški munkája – a korábbi felfogással szemben, mely „természetesnek” vette a kommunisták vezető szerepét – elsőként vetette fel a többpártrendszer elsorvadásának kérdését. A két szerző leírta, hogy a még létező pártok 1944–1945-ben mit képviseltek, majd pedig milyen módon tűntek el, milyen törvényhozó tevékenység, demokráciaszűkítő rendeletek és politikai gyakorlat következtében voltak kénytelenek beszüntetni tevékenységüket.⁴²

Megkezdődött Tito szerepének értékelése, az első lökést korábbi hű életrajzírója adta. Dedijer felvillantotta az addig csak magasztalt vezető magánéletének néhány epizódját, feltette a kérdést, milyen szerepet játszott Tito az 1930-as években a korábbi pártvezetés letartóztatásában a Szovjetunióban, megemlékezett, hogy Tito 1914-ben az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének katonájaként részt vett a Szerbia elleni támadásban (ezzel a szerb közvélemény számára azt sugallta, hogy a kommunista vezető szerbellenes volt) – mindez a pártvezető jellemének tekintetében volt mítoszromboló. A politikai tabukat azzal döngette, hogy elsőként említette: a Szovjetunió 1941-ben bizonyos okokból elfogadta a horvát államot, a különálló horvát kommunista pártot. Emellett Dedijer írt a partizánháború árnyoldalairól, az agresszióról, valamint hogy a partizánok a királyhoz hű csetnikek legyőzését tekintették a legfontosabbnak.⁴³

Az 1980-as évek második felében, az újonnan jelentkező nemzeti elképzelések fényében újraértékelték a jugoszlávizmust, a jugoszláv állam kérdését. Az ekkoriban készült hasznos, a kor szellemét magán viselő összefoglalásokban és forráskiadványokban érezhető volt, hogy az egyes nemzetek történetírói más hangsúlyokkal tekintenek a közös múltra.⁴⁴ A soha meg nem valósult

jugoszláv szintézis előkészítése során a horvát Dušan Bilandžić bírálta a szerb történészeket, hogy azok rehabilitálni kívánják a királyi Jugoszláviát. Ezzel egy időben vita folyt arról, hogy az egyes jugoszláv nemzetek miként jutottak el a szocialista forradalomhoz, mik voltak a szocialista fejlődés főbb állomásai. A szlovén Janko Pleterski *Nemzetek, Jugoszlávia, forradalom* című kötetében például azt vitatta, hogy csak egy forradalom volt, ő több, párhuzamos mozgalomról beszélt.⁴⁵

Pleterski – bár nem az első Jugoszlávia állt műve középpontjában – ugyanakkor azt is kimondta: a királyi Jugoszlávia megalakulásával csak a szerbkérdés oldódott meg, a többi nemzeté nem. A szocialista korszakban ugyan lehetett kárhoztatni a szerb burzsoázia rövidlátó politikáját, de Jugoszlávia megalakulásának szükségességét, valamint azt, hogy abban a nemzeti kérdés megoldása előrehaladt, nem volt szabad kétségbe vonni. Pleterskit Belgrádba rendelték, és a kommunisták szövetsége Marxizmus Központjában vitát rendeztek a könyvről. A szerb történészek vitatták, hogy csak a szerbkérdés oldódott volna meg, tagadták, hogy Szerbia gazdaságilag kiszákmányolta a többi országrészt, az ilyen jellegű megállapításokat a horvát burzsoá propaganda részének értékelték. Dicsérték Szerbiának a többi nemzet felszabadításáért, a közös állam megteremtéséért folytatott harcát, mert „bármilyen Jugoszlávia jobb, mint ha semmilyen nem lett volna”, mondta például Čedomir Popov. Momčilo Zečević elismerte: elvben a föderalista berendezkedés a genfi megállapodásoknak megfelelően jobb lett volna (mi mást mondhatott volna a szocialista föderációban?), de annak nem voltak meg a feltételei.⁴⁶ A tudományos érdeklődés, egyben a közvélemény figyelme is egyre inkább már a nemzetállami törekvések és tradíciók, az egyes nemzeteknek a Jugoszláviában megélt sorsa vagy a közös állami léthez képest jobbnak tűnő történelmi alternatívák felé fordult.⁴⁷

Az 1980-as években a nemzeti aspirációkat és ellentéteket bemutató munkák témája immár zömmel a 20. század volt. Ezek a művek az országgal kapcsolatos, a nyilvánosságban megjelenő álláspontokra korábban a pártigencsak ügyelt. (Zárójelben jegyezném meg, olvastam olyan megközelítést is, hogy a hivatalos történelemszemlélet nemcsak Tito hatalmát erősítette, hanem hozzájárult a Balkán békéjéhez is. Lehet, tehetjük hozzá, de csak ideig-óráig, mivel az elfojtás után minden összecsapás viharossággal tör felszínre.) Előkerült Nikola Pašić személye, politikája és szerepe a délszláv állam megalkotásában. A többféle megítélésre okot adó személyiség immár államférfiként jelent meg, olyan személyként, aki csak lassan, fokozatosan, a külpoliti-

40 Marković: *Kako (ni)smo pronašli „pravu istorijsku istinu”?* i. m. 50–53.

41 Uo. 52.

42 Koštunica, Vojislav–Čavoški, Kosta: *Stranački pluralizam ili monizam. Društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944–1949*. Beograd, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 1983.

43 Dedijer, Vladimir: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza*. Knj. I–III. Zagreb, Mladost–Rijeka, Liburnija, 1980–1984.

44 Bilandžić, Dušan: *Historija Socijalističke federativne republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985*. Zagreb, Školska knjiga, 1985; Petranović, Branko–Zečević, Momčilo: *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata*. Beograd, Rad, 1985.

45 Pleterski, Janko: *Nacije, Jugoslavija, revolucija*. Beograd, Komunist, 1985.

46 A vitailés anyaga megjelent: *Revolucija i istoriografija. Marksistička misao*, 1986. 4. sz. 189–263.

47 Lásd például: Petranović, Branko–Zečević, Momčilo: *Agonija dve Jugoslavije*. Šabac, Zaslon, 1991; Petranović, Branko: *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*. Beograd, Službeni list SRJ, 1993.

kai realitásokat figyelembe véve fogadta el a jugoszláv gondolatot. Jugoszlávizmusát azonban mindig meghatározta a szerb államiság kérdése, s ezt az újabb szerb munkák már pozitívan értékelték.⁴⁸

A szerb történészek igyekeztek kibújni az alól a vád alól, hogy – sarkosan fogalmazva – a királyi Jugoszlávia minden bajáért a szerb burzsoázia tehető felelőssé. Elítélően említették és a horvátok szemére is hányták a horvát elszakadási törekvéseket, és szerb nemzeti szempontból hátrányosnak ítélték meg a Cvetković–Maček-megállapodást, a Horvát bánság létrehozását.⁴⁹ Ezzel párhuzamosan a nemzetegység, a nemzeti terület egyben tartásának igénye magával hozta, hogy a jugoszláv állam átalakításával kapcsolatban megfogalmazott gondolatokat is vizsgálni kezdték. 1989-ben jelent meg az első nagyobb lélegzetű írás a Szerb Kultúrklubról, egy olyan szervezetről, amelyik a szerb akadémiai elitet tömörítette. Kényszerből elfogadva az 1939. évi államszerkezeti változást, az egyesület a szerb földek egyesítését javasolta (végül is egyfajta trializmust). A Szerb Föld, ahogy akkor nevezték, magában foglalta Szerbia mellett a ma már független Macedóniát, Koszovót, Montenegrót és Bosznia-Hercegovina egy részét is.⁵⁰ Ugyancsak megjelentek a második világháborús eseményekkel foglalkozó munkák: szerb részről mindenekelőtt a csetnikek és a nemzeti szempontok vizsgálata jelentett szakítást a korábbi felfogással (erről részletesebben a következő fejezetben), idővel azonban valamennyi nemzet elkezdte feldolgozni saját nem partizán mozgalmait, a háború utáni rendezésre vonatkozó elképzeléseit, illetve sérelmeit és az ellene elkövetett gyilkosságokat a háború során.

Az 1980-as években újból meginduló koszovói menekülés, a félelem a szerb területek csökkenésétől erőteljesen tükröződött a történetírásban is. Az 1980-as évek közepétől kezdve ismét előkerült az addig többnyire elhallgatott erőszak kérdése, így a jugoszláv nemzetek egymás ellen elkövetett atrocitásai, a másik nemzet elűzése, a háborús bűntettek és ezek között a genocídium. 1983-ban a Szerb Tudományos Akadémia égisze alatt bizottság alakult a szerb nemzet – és névleg Jugoszlávia többi népei, így a bosnyákok és a macedónok – ellen a 19–20. században elkövetett genocídiumok tanulmányozására. A fő csapásirányt mindazonáltal a Független Horvát Állam, főképpen a jasenovaci tábor története, az uszítás és a Vatikán kapcsolatai jelentették. A bizottság működését az akadémia vezetősége és a köztársasági pártvezetés 1987-ig, Slobodan Milošević pozícióba kerüléséig rossz szemmel nézte.⁵¹

48 Stanković, Đorđe Đ.: *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*. Knj. 1–2. Beograd, BIGZ, 1985.

49 Terzić, Velimir: *Slom kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*. Knj. I–II. Beograd, Narodna knjiga, Partizanska knjiga–Titograd, Pobjeda, 1982.

50 Popović, Nebojša A.: Srpski kulturni klub (1937–1941). *Istorija 20. veka*, 7. (1989) 1–2. sz. 109–140. Ezt követően többen foglalkoztak a kultúrklubbal. Például: Dimić, Ljubodrag: Srpski kulturni klub između kulture i politike. *Književnost*, 99. (1993) 9–10. sz. 858–903.

51 Bougarel, Xavier: Od krivičnog zakona do memoranduma. Upotrebe pojma „genocid” u komunističkoj Jugoslaviji. *Političke perspektive*, 1. (2011) 2. sz. 15–16.

Vasilije Krestić a szerbekkel szemben elkövetett genocídiumról szóló átörözt jelentő dolgozata 1986-ban egy irodalmi folyóiratban jelent meg – talán mert az irodalmárok érzékenyebbek vagy szabadabbak voltak –, s a szerb múltmegközelítés sajátos vonulatát alapozta meg. Krestić azt bizonyította, hogy a szerbek elleni erőszak a modern kori történelemben szinte mindig jelen volt. Kezdetét a 19. századra teszi, ideológiai alapját pedig a horvát politikai nemzet felfogásából vezeti le.⁵²

A déli vidékeken, így a Koszovóban és Macedóniában elkövetett genocídiumokkal Dimitrije Bogdanović ugyancsak 1986-ban megjelent könyve foglalkozott részletesen. Eszerint az elnemzettelenítés a török uralommal kezdődött, s a közigazgatási pozícióért folytatott küzdelmek idején erősödött fel, többek között az oszmán uralom visszaszorulásakor. Az albánok a második világháború ideje alatt is a szerbek elűzésére törekedtek, s népiertást hajtottak végre (több százezer szerb tűnt el Koszovóból). Szakítani kell – szögezte le állásfoglalásaként Bogdanović – a politikai okokból támasztott hibás koncepciókkal, melyek számára nemcsak a szerbekkel szembeni erőszak említése elfogadhatatlan, mert az sérti az albán nemzet önérzetét, hanem a szerb–albán kapcsolatok története is tabu.⁵³ Az egyes nemzetek bűneinek kutatása az 1990-es években nagy lendületet kapott.

Nemzeti szempontból még egy téma vált kiemelten fontossá: a horvátországi szerbek története. A kutatások vezéralakja Vasilije Krestić lett, aki korábban kitűnő szakmai színvonalú munkákat írt a szerb–horvát kapcsolatokról a 19. században, a magyarországi szerbek történetéről, a szerb újságokról. Az újonnan megkezdett munkálatok azt kívánták bemutatni, hogy a szerbek jelentős szerepet játszottak Horvátország történetében, a gazdaságban, az 1848-as forradalomban stb. Sérelemként sorolták a művek, hogy a szerbek nemzetként való elismerése viszont nehezen történt meg, a horvát politikai életben mindig voltak olyan erők, amelyek tagadták azt, sőt szerbellenes elképzeléseket hangoztattak (például a Tiszta Jogpárt). A szerbekkel szembeni legszükségesebb megnyilvánulások – így a nemzeti alapon történt kivégzések a Független Horvát Állam idején felállított koncentrációs táborokban is – a nagyhorvát gondolatból erednek a szerb történetírás szerint. Kulturális téren is gyakorta sérelem érte a szerbeket Horvátországban (a cirill ábécé tiltása, a szerb egyházi népiskolák háttérbe szorítása a különböző korszakokban). A második világháború után a szerb kulturális egyesület – amely a kulturális autonómia keretei között a szerbek politikai képviseletét is elláthatta volna – ellehetetlenítésével megakadályozták a szabad szerveződést nemzeti alapon.⁵⁴

52 Krestić, Vasilije: O genezi genocida nad Srbima u NDH. *Književne novine*, 1986. szeptember 15.

53 Bogdanović, Dimitrije: *Knjiga o Kosovu*. Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti, 1986.

54 A Szerb Tudományos Akadémia támogatásával a horvátországi szerbek történetének szentelt könyvsorozat indult. Első kötete 1989-ben jelent meg. Krestić, Vasilije (ur.): *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj*. 1. Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti, Odbor za istoriju Srba u Hrvatskoj, 1989. A következő években megszorodtak a horvátországi szerbek történetével foglal-

A második világháború megközelítései

A második világháború jugoszláviai eseményeinek megítélése szintén változott az évtizedek folyamán, és idővel a történészi viták középpontjába került.⁵⁵ Az események értékelését hosszú ideig a kommunista párt álláspontja határozta meg (ennek lényegét Tito 1948-as beszéde kapcsán említettük már). A háborút követő évtizedekben a partizánok győzelmének leírása és dicsőítése szerepelt a történeti munkákban és a közbeszédben. Ezekből úgy tűnik, hogy rémtetteket, agressziót csak a békés lakosság és a partizánok ellen követtek el. A Jugoszláviára rátámadó országok mellett kollaboránsként, árulóként az ellenség közé soroltak minden olyan politikai erőt és katonai szervezetet, amely vagy valamiféle együttélésre törekedett a megszálló hatóságokkal (például végezte a közigazgatást a megszállt területeken), vagy pedig nem szövetkezett a partizán ellenállással (királyi hadsereg). „Emlékeztek-e, hogyan követett el mindent a német hódító a szörnyűsége 1941-es évben szolgálja, Pavelić segítségével, később pedig a szerb nép árulója, Nedić és Mihailović, valamint a szlovén nép árulója, Rupnik segítségével, hogy tovább mélyítse a szakadékot nemcsak a horvát és a szerb népe között, hanem Jugoszlávia összes népei között.”⁵⁶

A feldolgozásokban ugyanakkor sokáig ügyeltek arra, hogy az egyes népeket ne azonosítsák az egyes politikai vagy katonai szervezetekkel (még akkor sem, ha azok kifejezetten nemzeti jellegűek voltak), ne mondják bűnösnek, felelősnek a vezetőik tevékenysége miatt. (A csetnikekkel való politikai leszámolásra a Mihailović elleni per keretében került sor, az usztasákat pedig Alojzije Stepinac perében bélyegezték meg, azt hangsúlyozva, hogy a katolikus egyház vezetői is felelősek a szerbek erőszakos áttérítésében,⁵⁷ valamint az usztasák rémtetteiért a Független Horvát Államban.) Azt is erőteljesen hangoztatták – főképpen 1948, a Szovjetunióval való szakítás után –, hogy a nemzeti felszabadító háború egyben szocialista forradalom is volt, melynek során egy új államszerkezetet és egy új politikai rendszert hoztak létre.⁵⁸

Az 1970-es években valamelyest differenciálódott a háborúról kialakított kép. Bizonyos fordulatot hozott a Tito 80. születésnapja alkalmából készített rádióriport. Ebben Tito utalt arra, hogy Horvátországban az usztasáknak jelentős támogatottsága volt, és heves harcok folytak a társadalmon belül. Ezt

követően megszülettek az első munkák, amelyekben szerepeltek bizonyos utalások arra vonatkozóan, hogy a partizánmozgalmon belül is voltak nehézségek, útkeresések.⁵⁹

Részben a korábbi felfogást követte a négyszerzős Jugoszlávia-történet is, a világháborús fejezet szerzője, Vladimir Dedijer azonban alkalmazni kezdte a *genocídium* szót, a nemzetközi jogban bevett kifejezést. Hogy hangsúlyossá tegye a kérdést, egy egész fejezetrészt szánt a jugoszláviai népölöztetéseknél, népirtásoknak. A germanizáló német törekvések eszközének nevezte a genocídiumot, Jugoszlávia esetében Németország kihasználta a délszláv népek vallási, nemzeti és osztályellentétét. Hitler tervéhez, a nemzetek kitelepítéséhez segítséget nyújtott „a horvát burzsoázia jobb szárnya, élén Pavelićsel, amely a Független Horvát Államban megkezdte a szerbek kiirtását”. Pavelić a német rasszisták eszköze volt, de terve, a szerbek és a zsidók megsemmisítésének gondolata nemcsak a náci ideológiából származott, hanem „hazai gyökerei is voltak”. A szerző a Frank-pártiakat jelöli meg hazai előfutárként. A genocídium lényeges előkészítő mozzanata, hogy nem ismerik el egy nép, etnikai vagy vallási közösség létét. A Frank-pártiak pedig nem akarták elismerni a szerbek nemzeti szubjektumát Horvátországban. Pavelić átvette Hitler módszerét: már nemcsak asszimilációval, „kulturális genocídiummal” akarta véghezvinni az elnemzettelenítést, mint a korábbi időszakokban a polgári nemzeti politikusok, hanem a terület saját nemzeti jellegűvé tételével, vagyis a más nemzethez tartozók elűzésével, megsemmisítésével: „tisztá genocídiummal”. De nem csak a korabeli horvát vezetők készültek tisztá nemzeti területek kialakítására (ma már úgy mondanánk: etnikai tisztogatásra), „a szerb burzsoázia jobb szárnya, élén Draža Mihailovićsal és Milan Nedićsel szintén alkalmazta a genocídium (egy terület megtisztításának) koncepcióját a muszlimokkal és a horvátokkal szemben”. A fejezet további része vázlatosan ismerteti a lakosság-áttelepítéseket (szlovének, bácskai, koszovói, macedóniai szerbek elűzése), a nemzeti kultúra elleni lépéseket (például a cirill ábécé betiltása Horvátországban, a bolgár nyelv kötelezővé tétele a macedóniai iskolákban). A horvátországi szerb áldozatok számát még nem állapították meg pontosan, írta Dedijer, az egyes történészek munkáikban 200–600 ezer fő közé teszik.⁶⁰ A *Jugoszlávia története* újat hozott abban az értelemben, hogy megemlítette a jugoszláv nemzeti konfliktusokat és az erőszakot, valamint bevezette az addig került genocídium fogalmát, aláhúzva, hogy Jugoszláviában is történt népirtás.

1973-ban Mladen Čolić könyvében azt állította, hogy a Független Horvát Államban állami politika szintjére emelkedett a szerbek elleni terror, a szerbek elűzése, az ellenük elkövetett atrocitások a terület nemzeti jellegének megváltoztatását szolgálták.⁶¹ Az említett írások első ízben állították közép-

kozó kötetek és forráskiadványok. Lásd például: Krestić, Vasilije: *Istorija Srba u Hrvatskoj i Slavoniji 1848–1914*. Beograd, Politika, 1991.

55 Erről részletesen lásd: Sindbæk, Tea: *Usable History? Representations of Yugoslavia's Difficult Past from 1945 to 2002*. Aarhus, Aarhus University Press, 2012.

56 Tito beszéde a felszabadult Zágrábban, 1945. május 21. Tito: *A nemzeti kérdés*. i. m. 56.

57 Ez a történettudomány számára is kutatási témává vált. Lásd például: Novak, Viktor: *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1948. A könyvet a nemzeti feszültségek éleződése idején Belgrádban a Nova knjiga 1986-ban újra kiadta.

58 Az első jelentősebb szintézis: Marjanović, Jovan–Morača, Pero: *Nas oslobodilački rat i narodna revolucija 1941–1945. Istorijski pregled*. Beograd, Prosveta, 1958.

59 Hurem, Rasim: *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*. Sarajevo, Svjetlost, 1972.

60 Božić–Čirković–Ekmečić–Dedijer: *Istorija Jugoslavije*. i. m. 465–470.

61 Čolić, Mladen: *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*. Beograd, Delta-pres, 1973.

pontba a civilekkel szembeni agressziót, mégpedig úgy, hogy egy nemzeti közösséget az áldozat szerepében mutattak be.⁶²

Közel egy évtized telt el, míg a nemzetközpontú megközelítés ismételen megjelent. Dedijer új Tito-életrajzában⁶³ – miközben részletesen írt a partizánháborúról – hangsúlyosan utalt a szerbek elűzésére Horvátországból, a jasenovaci táborra (ahol a legtöbb áldozat szerb volt), valamint a csetnikek terrorjára is. Végső soron megállapította, hogy háborús bűnöket valamennyi oldalon követtek el, amivel kiváltotta a világháborús veteránok haragját és a hivatalos értelmezés kritikáját.

Áttört a gát, így az 1980-as évek második felétől korábban tabuként kezelt témák, valamint új értékelések jelentek meg a szakirodalomban és a közbeszédben. A szerbek elleni agresszió tematizálása – a koszovói bandák, a szerbek elűzésének és menekülésének, a velük szemben elkövetett genocídium említése – egyúttal eltávolodás volt a hivatalos felfogástól, a „nemzeti szimmetria” elvétől. A csetnikek jobb színben való feltüntetésére irányuló törekvés pedig a nemzeti gondolat rehabilitálását célozta. A kommunista múltszemlélet nemzeti árulóknak, kollaboránsoknak, háborús bűnösöknek tekintette a királyhoz hú erőket. Az újabb meglátások szerepüket úgy interpretálták, hogy a csetnikek kezdetben antifasiszta erők voltak, amit ugyan későbbi együttműködésük a németekkel és a helytartó rezsimmel megkérdőjelez (Branko Petranović),⁶⁴ illetve a szerb veszteségek csökkentésére törekedtek (Veselin Đuretić).⁶⁵

Đuretić elsőként használt nyugati forrásokat, melyek segítségével bemutatta, miért változott meg az angolszász államok viszonya a királyi erökhöz (többek között a szovjet propaganda miatt, amely eltúlozta a nagyszerb törekvéseket és elhallgatta a szerbek szenvedéseit a Független Horvát Államban). A szerző interpretációja szerint a csetnikek is harcot hirdettek a megszállókkal szemben, de egyfajta „nemzeti realizmussal”, amely tekintetbe vette a civil lakosság túlélésének szempontjait, valamint a németek erejét. A partizánok forradalmi lendülete kevésbé figyelt a veszteségekre, és végül a szövetségesek támogatásával győzelmet arattak. A legnagyobb veszteségeket a szerbek szenvedték el: a külső és a hazai erők elnyomása, megtorlásai által, valamint a külföld elárulta a szerbeket. Ez a felfogás hozzájárult „a szerbek a háború áldozatai” toposz kialakulásához és elterjedéséhez.

Hogy végül hová jutott a szerb historiográfia az 1990-es évekig a háborús időszak megítélésében, Branko Petranović kapitális műve alapján lehet megítélni.⁶⁶ A *Szerbia a második világháborúban* című kötet ugyan 1992-ben, már egy

új korszakban jelent meg, de egy 789 oldalas könyvet nem lehet egyik pillanatról a másikra megírni, így joggal tekinthető irányadónak a historiográfiai változásokat illetően. A munka – miként címe is utal rá – a szerb nemzetet érintő eseményeket, törekvéseket és mindenekelőtt az államszervezési koncepciókat, azok nemzetközi támogatásának változásait állította a középpontba, noha ekkor Szerbia nem létezett önálló államként. Előzményként megemlíti a szerző, hogy Szerbia és Montenegró feláldozta függetlenségét Jugoszlávia megalakítása érdekében, ennek ellenére nem rendelkezett saját közigazgatási területtel a délszláv államban. A szerb nép teljes mellszélességgel az 1941. március 27-i események, a Cvetković-kormány és a régens elkergetése, a német orientáció elutasítása mellé állt. A megszállás után Milan Nedić tábornok, az egykori legendás katona azt hitte, hogy az „új európai rendben” megteremtheti Szerbiát. Tévedett. A szerb polgári erők antant-pártiak és németellenesek voltak. Szerbiában két mozgalom alakult ki, az egyik a status quo megőrzése érdekében defenzív taktikát választott, a másik forradalmi utat. Utóbbi módszere és stratégiája eleve kizárta, hogy összefogás jöjjön létre a két erő között. Az összeütközések már a csetnikek kollaborációja előtt megkezdődtek. A kommunistáknak nem voltak támogatóik a falvakban, a helyzet csak 1943 őszén és 1944 első felében változott meg.

Az államszervezés tekintetében a kommunisták a föderáció hívei voltak, idővel a csetnikek is – ha megkésve is – hajlottak Jugoszlávia átalakítására, de úgy, hogy mindenekelőtt ki kell jelölni Szerbia határait. A föderalizmust a szövetségesek sem utasították el, mivel Nagy-Britannia is elismerte a partizán felszabadító mozgalmat, Teherán után pedig a Szovjetunió látszólag engedett Nagy-Britannia kompromisszumos javaslatának, de a briteknek, miként Božidar Purić emigráns miniszterelnök megállapította, nem volt hatásos jugoszlávpolitikája, gyakorlatilag átengedték a térséget az oroszoknak. 1943 után a csetnikek nemzeti vereségnek tekintették az AVNOJ-i elveket (végső soron a föderációt), amelyek a szerb befolyás csökkentésére irányultak. Katasztrófának tartották, hogy három horvát (Tito, Ribar, Šubašić) uralkodik az országban. A szerb kommunisták nem voltak abban a helyzetben, hogy hatásosan védjék a szerb érdekeket, amúgy is föderációpártiak voltak. 1944-ben a szerb partizánok részt vettek Szerbia felszabadításában, és paradox módon végül ők semmisítették meg Mihailović erőit.

A politikatörténet mellett, az egyéb témákhoz hasonlóan, az 1980-as évek második felében ismét előkerült a háborús áldozatok száma és a demográfiai veszteség kérdése.⁶⁷ Az első adatok 1947-ben láttak napvilágot, amikor is a párizsi békekonferencián a jóvátételi igények alátámasztására a jugoszláv de-

62 Sindbak: *Usable History?* i. m. 103–106.

63 Dedijer: *Novi prilozii*. i. m.

64 Petranović, Branko: *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*. Beograd, Rad, 1983.

65 Đuretić, Veselin: *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*. Knj. 1. *Između nacionalnih i ideoloških izazova*. Knj. 2. *Prestrojanje u znaku kompromisa*. Beograd, Narodna knjiga–Balkanoloski institut SANU, 1985.

66 Petranović, Branko: *Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

67 A demográfiai veszteségek és a háborús áldozatok számának megállapításáról lásd: Boda Zoltán: Egy történelmi mítosz elhantolása. Bogoljub Kočović könyveiről és egy elektronikus adathordozóról. *Limes*, 22. (2009) 3. sz. 225–235.; Bogosavljević, Srđan: *Drugi svetski rat – žrtve*. Jugoslavija. In: Fleck, Hans-Georg–Graovac, Igor (píred.): *Dijalog povjesničara–istoričara*. 4. Zagreb, Zaklada Friedrich Naumann, 2001. 487–506.

legáció 1,7 millió főben adta meg a jugoszláviai áldozatok számát.⁶⁸ A számítással megbízott, akkor még fiatal egyetemista Vladeta Vučković később, egy külföldön megjelent könyvben azt állította: olyan utasítást kapott, hogy a végső számjegy jelentős legyen, de statisztikailag megalapozott. Ugyanakkor azt is mondta, hogy ő a különböző, akkor rendelkezésére álló statisztikák alapján a demográfiai veszteséget határozta meg 1,7 millió főben. A kézirat végső változatában azonban a veszteség szó helyett az áldozat kifejezés szerepelt, s a jugoszláv delegáció ezzel az adattal operált a tárgyalásokon. (Vučković akkor az áldozatok számát 800–950 ezer főre tette, de ebbe nem számította bele a szerémségi és a boszniai fronton elhunytakat, valamint a bleiburgi áldozatokat.) Tito egyik beszédében 1947-ben 1,7 millió főben jelölte meg a jugoszláviai áldozatok számát, s ez az adat hosszú időre megkérdőjelezhetetlenül bekerült a köztudatba, valamint a történelmi művekbe.

Idővel voltak bizonyos próbálkozások, hogy az újabb népszámlálások tükrében pontosítsák az adatokat. 1951-ben Dragoljub Tasić hívta fel a politikai vezetés figyelmét arra, hogy túlzó az 1,7 milliós áldozati szám, ő maga 1,4 millióra tette, majd 1952-ben Ivo Lah állt elő kutatásaival (1 millió áldozat, 2,1 millió főnyi demográfiai veszteség). 1964-ben, két évtizeddel a háború után megkísérelték összeállítani az áldozatok név szerinti listáját. Közel 600 ezer főt írtak össze, de nem számították be azokat, akiket „ideológiailag” nem tekintettek áldozatnak (csetnikek, a kisebbségek ellen elkövetett atrocitásokban elhunytak stb.). Az 1980-as évek második felében két egymástól függetlenül dolgozó kutató körülbelül egymillió főben határozta meg az áldozatok számát, és kétmillióra tette a demográfiai veszteséget.⁶⁹ Az egymillió főnyi áldozat a lakosság közel 6%-át jelentette. Az egyes etnikumok közül a zsidók (77,9%) és a cigányok (31,4%) szenvedték el a legnagyobb arányú veszteséget, a szerbek 6,9%-a, a bosnyákok 6,8%-a, a horvátok 5,4%-a pusztult el.⁷⁰ Az újabb demográfiai kutatások tehát egy újabb területen kérdőjelezték meg a korábbi hivatalosnak tekinthető történetírási álláspontját.⁷¹

A nemzetek közti feszült helyzet lökést adott a háború alatt egymás ellen elkövetett agresszió kutatásának. Nem meglepő módon az egyik legnagyobb vitákat kiváltó téma a horvátországi szerbek sorsa lett. Bogoljub Kočović adatai szerint a 295 ezer áldozatból 125 ezer volt szerb, a horvátországi szerbek 17,4%-a

halt meg (a horvátoknak 4,5%-a). Vladimir Žerjavić a Független Horvát Állam területén – amely magában foglalta Bosznia-Hercegovina egy részét is – 322 ezer szerb áldozatot említ,⁷² a szerb történészek nagyobb számokról beszéltek. A legérzékenyebb kérdést a horvátországi táborokban elhunyt szerb áldozatok száma jelentette. Az 1980-as évek második felében megszorodtak a jasenovaci koncentrációs tábor – mint a szerbek elleni erőszakot szimbóluma – történetét feldolgozó munkák.⁷³ A tábor a maga több tízezer szerb áldozatával beleillett abba a felfogásba, miszerint a szerbek ellen folyamatosan népiirtás folyik, s minél nagyobb az áldozatok száma, annál nagyobb a másik nemzet bűne.

A tábor áldozatainak száma körül az 1980-as évek végén vita kezdődött. Kiindulópontul szolgált az 1945-ben alakult horvátországi bizottságnak a nürnbergi nemzetközi bíróságnak küldött jelentése, amelyben 500–700 ezerre tették az áldozatok számát (miközben az összes háborús áldozat számát akkor 1,7 millió főben állapították meg). Hosszú ideig ez szerepelt a történelmi művekben,⁷⁴ illetve Dedijer is 700 ezer és 1,2 millió közé tette az áldozatok számát. Az adatot először az 1964-es áldozatokat számláló bizottság kérdőjelezte meg (Jasenovacban összesen 50 ezer áldozatot nevesített, ebből 26 ezer fő volt szerb), majd az 1980-as évek második felében a már említett történész-demográfusok (Žerjavić, Kočović) is elvetették. Kutatásaik alapján 80 ezer fő körül határozták meg az elhunytak számát, a horvát történészek ma is ezt az adatot tartják megalapozottnak.⁷⁵ A szerb történészek viszont továbbra is kitartottak a korábbi álláspontjuk mellett, 700 ezer (Bulajić), illetve 1,1 millió (Bulatović) áldozatról írtak.⁷⁶

72 Kočović: *Žrtve Drugog svetskog rata*. i. m. 65.; Žerjavić, Vladimir: *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga: gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb, Globus, 1992. Lásd még: Geiger, Vladimir: *Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili „okupatori i njihovi pomagači”*. Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi). *Časopis za suvremenu povijest*, 43. (2011) 3. sz. 699–749.

73 Miletić, Antun: *Ustaška fabrika smrti 1941–1945*. Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar, 1988; Miletić, Antun: *Koncentracioni logor Jasenovac, 1941–1945. Dokumenta*. Knj. 1–3. Beograd, Narodna knjiga–Jasenovac, Spomen-područje Jasenovac, 1986; Dedijer, Vladimir: *Vatikan i Jasenovac. Dokumenti*. Beograd, Rad, 1987; Bulajić, Milan: *Tudjman's „Jasenovac Myth”: Ustasha Crimes of Genocide*. Belgrade, The Ministry of Information of the Republic of Serbia, 1992; Opačić, Petar (ur.): *Genocid nad Srbima u dvadesetom veku*. Beograd, Grafopublik, 1992; Živković, Nikola–Kačavenda, Petar: *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Izabrana dokumenta*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1998.

74 Például: Nikolić, Nikola: *Jasenovački logor*. Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1948, illetve újabb belgrádi kiadásai: 1977, 2015.

75 A horvát álláspont historiográfiai áttekintése: Geiger, Vladimir: Brojdbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941–1945. Procjene, izračuni, popisi. *Časopis za suvremenu povijest*, 45. (2013) 2. sz. 211–242. Az egyes szerzők és a műveikben megadott áldozatok száma táblázatban összefoglalva: Geiger: *Ljudski gubici*. i. m. 721. A jasenovaci emlékhely honlapja szerint 83 145 fő vesztette életét a táborokban (köztük 47 627 szerb, 16 173 roma, 13 116 zsidó, 4255 horvát, 1128 bosnyák). <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>.

76 Bulajić, Milan: *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*. Knj. 1–4. Beograd, Rad, 1988–1989; Bulatović, Radomir: *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu. Istorijsko-sociološka i antropološka studija*. Sarajevo, Svetlost, 1990.

68 Kiadása: *Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941–1945*. Beograd, Reparaciona komisija pri Vladi FNR Jugoslavije, 1950.

69 Kočović, Bogoljub: *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*. London, Veritas Foundation Press, 1985; Žerjavić, Vladimir: *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb, Jugoslavensko viktimoško društvo, 1989. (Az egyes nemzetek áldozatai Kočovićnál és Žerjavićnél [ezer fő]: szerb: 487, illetve 530, horvát: 207, illetve 192, bosnyák: 86, illetve 103, zsidó: 60, illetve 57, montenegrói: 50, illetve 20, cigány 27, illetve 18, német: 26, illetve 28, albán 6, illetve 18, macedón 7, illetve 6, magyar: 5, illetve 2.)

70 Kočović: *Žrtve Drugog svetskog rata*. i. m. 124–125.

71 A jugoszláv állam felbomlását követően írt könyvében Životije Đorđević azt állítja, hogy a szerb áldozatok száma 1,6 millió fő volt. Đorđević, Životije: *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*. Beograd, ABC-Grafika, 1997.

Mindent összevetve megállapítható, hogy a világháború történeti megközelítése a szocialista korszak végére nagymértékben megváltozott. A kezdeti időszak „etnikummentes”, osztályszempontú szelektív emlékezete eljutott az emlékezet nemzeti szempontúvá tételéhez. A mindenkorai politikai vezetés saját érdekei szerint alakította az emlékezetpolitikát, a kommunista szocialista forradalom legitimálásához használták fel a külső ellenséggel vívott harc érzelmi töltetét, majd az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején az új vezetők is gyakran hivatkoztak a háborúban elszenvedett sérelmekre, az 1943-ban megalapozott államszerkezet hátrányos hatásaira. Szerbiában az új történelmi tudat kialakítása részeként – a vitézség hagyományára építve – ismét a nemzet harcokban edzett oldalát emelték ki, valamint hogy a szerbek áldozatai és szenvedései a többi délszláv nemzetével nem hasonlíthatók össze, így módon szakítottak a – szerintük álságos és hamis – történelmi szimmetria koncepciójával, amelyet a második világháborút követően hirdetett meg az akkori hatalom a nemzetek megbékélése céljából. A szerbek elleni genocídium, a szerbek elűzése – a történelmi szakmunkák és a tankönyvek tanúsága szerint – konstans jelenség a szerb történelemben, az oszmán időktől kezdve a világháborúkon át egészen az 1990-es évek közepéig, Horvátország elszakadásáig és a délszláv háborúig. Ezt a koncepciót támasztották alá azok az írások, amelyekben a titói korszak feldolgozásainál is több áldozatot mutattak ki a Független Horvát Állam idejéből. A Jasenovac körüli vita túlment az akadémiai kereteken, a nemzet mobilizációját segítette elő az 1990-es évek elején (hasonló szerepet töltött be a horvátoknál Bleiburg emlékezete). A korábbi háborús jelképek, jelvények, ruhadarabok ismételt megjelenése az 1980–1990-es évek fordulóján jelezte: a hétköznapi emberek egy része is szakítani kíván a korábbi értékelésekkel, s nemzete függetlenségi hagyományai mellé áll.⁷⁷

*

Az 1980-as évek kutatási irányai nagymértékben meghatározták a következő évtizedek műveinek tematikáját. Ezek középpontjában a szerbek 20. századi sorsa állt. A munkák szemlélete is hasonló maradt, a nemzeti fejlődést és létet közel sem ábrázolták megelégedetten és optimistán a történészek. Miként Ljubodrag Dimić, a belgrádi egyetem professzora írta átfogó esszéjében: a 20. század háborúval kezdődött – ennek befejeződése után, 1918-ban létrejött a közös délszláv állam –, és háborúval, a jugoszláv állam szétesésével végződött. Az egész időszak alatt „a szerbkérdést nem sikerült véglegesen megoldani”. A 20. században a szerb nemzet öt háborút folytatott, két okkupációt és genocídiumot élt át, és háromszor veszítette el és háromszor alakította ki államiságát. A szerb nemzet demográfiailag, kulturálisan meggyengült, nem fejlődött kellő mértékben. Szerbia érdekeinek háttérbe

⁷⁷ Höpken, Wolfgang: War, Memory, and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia. *East European Politics and Societies*, 13. (1999) 1. sz. 205–211.

szorítása, felosztása (autonóm tartományok léte), a kisebbségek érdekeinek hangsúlyozása Koszovóban, az elhallgatott igazságtalanságok, sérelmek mind előrevetítették, hogy egyszer a felszínre kerül a szerbkérdés, az állam átrendezésének szükségessége.⁷⁸

2001-től kezdődően, a hosszú szocialista párti uralom után lehetővé vált, hogy a kutatók tényszerűbben, részletesebben feltárják a korábbi, a 20. század közepén kezdődő korszak árnyoldalait, az elnyomó rendszer mechanizmusait (ennek keretében a titkosrendőrség szerepét).⁷⁹ A második világháború kutatása továbbra is a szerb nemzeti szempontok figyelembevételével történt, a rendszer- és szemléletváltozás hatása az évek során a politikai életben is megnyilvánult (rendeletet hoztak, hogy az egykori csetnikek hasonló ellátásban részesüljenek, mint a partizánok, valamint megtörtént Draža Mihailović rehabilitálása). A szerb kormány 2009-ben bizottságot állított fel a titkos tömegsírok feltárására, ahová 1944 szeptembere után az állami terror áldozatait eltemették. Egyúttal nagyobb erővel indultak meg a nemzeti kisebbségek sorsát bemutató kutatások is, az ellenük elkövetett agressziók és bűntettek feltárása.⁸⁰

⁷⁸ Dimić, Ljubodrag: *Srbi i Jugoslavija. Prostor, društvo, politika (pogled s kraja veka)*. Beograd, Stubi kulture, 1998.

⁷⁹ Lásd például: Cvetković, Srđan M.: *Između srpa i čekića*. Knj. 1. *Represija u Srbiji 1944–1953*. Knj. 2. *Političke represije u Srbiji 1953–1985*. Knj. 3. *Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941–1991*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2006–2013.

⁸⁰ Például: Kasaš, Aleksandar: *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad, Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, 1996; Kasaš, Aleksandar: *Problem kolektivne krivice vojvođanskih Nemaca i Mađara u Drugom svetskom ratu. Usporedna analiza*. In: Mikavica, Dejan (ur.): *Izvori o istoriji i kulturi Vojvodine. Zbornik radova*. Novi Sad, Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, 2009. 387–402.; Janjetović, Zoran: *Between Hitler and Tito: The Disappearance of the Vojvodina Germans*. Beograd, SD Publik, 2005; Cvetković, Dragan: *Ljudski gubici Vojvodine u Drugome svetskom ratu*. In: Fleck, Hans-Georg–Graovac, Igor (prired.): *Dijalog povjesničara–istoričara*, 9. Zagreb, Zaklada Friedrich Naumann 2005. 489–508.

LUKÁCS B. GYÖRGY

A második világháborút követő tömeggyilkosságok szlovén áldozatai

A tudományos kutatások és a historiográfia
eddigi eredményei

Európában a második világháború utolsó hadműveletei a mai Szlovén Köztársaság területén zajlottak, a háborút lezáró fegyverszüneti szerződés berlini aláírása idején a német hadsereg Horvátországot elhagyva, szlovén területen vonult vissza. A náci haderőt számos különböző nemzetiségű katonai alakulat és hozzájuk csatlakozó civilek követték. A Tito győzedelmes partizáncsapatái elől menekülők már osztrák területen, brit csapatoknak adták meg magukat, abban reménykedve, hogy azok tartani fogják magukat a hadifoglyokról szóló nemzetközi konvenciókhoz. Egyes, a szlovén tengeremelléken és Isztria területén harcoló szerb csetnik alakulatok az Isonzón átkelve olasz területen adták meg magukat a brit erőknek, majd sikerült nyugatra menekülniük.¹ A fegyvert 1945. május 14-én, a Karintiában állomásozó brit csapatok előtt letevő, jóval nagyobb számú horvát, szlovén, szerb és montenegrói katonákat és civileket azonban a casertai szövetséges főparancsnokság döntése értelmében ki kellett szolgáltatni a partizánoknak. A casertai döntés idején a Független Horvát Állam (NDH) katonái és a velük tartó civilek többsége még szlovén területen tartózkodott, ők brit nyomásra május 15-én, az ausztriai Bleiburnnál adták meg magukat a partizánoknak. A horvát foglyokat a Dráva mentén Horvátország irányába hajtották. A nácikkal és szövetségeseikkel hosszú hónapokon át élet-halál harcot vívó, bosszúszomjas partizánok szlovén területen 30–35 ezer horvátot bírósági ítélet nélkül legyilkoltak, majd főleg a Maribor melletti Tezno, valamint Ptuj és Škofja Loka közelében hantoltak el.² A szlovéniai vérengzést követő halálmeneteknek további mintegy 20 ezer horvát halálos áldozata volt.³

Az ausztriai táborokban elhelyezett foglyok is hiába reménykedtek abban, hogy a nácikkal szövetséges egységek tagjaiként a britek megértést fognak tanúsítani irányukban: május második felében valóban átadták őket Tito csapatai-

1 Tomasevich, Jozo: *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941.–1945.* Zagreb, Liber, 1979. 385.

2 Radelić, Zdenko: *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza.* Zagreb, Školska knjiga, 2006. 45.

3 Sokcsevits Dénes: *Horvátország. A 7. századtól napjainkig.* Budapest, Mundus Novus Könyvek, 2011. 591–592.

nak, így május 28. és 31. között a mintegy tízezer szlovén domobránt és a velük tartó 500–600 civilt – jórészt Ljubljana környékéről származó földműveseket – is vonatra tették.⁴ A források tanúsága szerint a foglyok abban a hiszemben, hogy Olaszországba szállítják őket, önszántukból szálltak be a vagonokba. Egy fennmaradt visszaemlékezésben szereplő beszámoló szerint az egyik domobrán vezetőt, Franc Krennert még május 26-án felkereste két szerb katona, akik azt állították, hogy megszöktek a vonatról, mely a britek állításával ellentétben nem nyugat felé, hanem délre, azaz Jugoszlávia irányába tartott. Krenner nem hitt nekik, pedig ezt követően más szerbek is bizonygatták neki a britek árulását, és a szlovén katonák között is egyre hangosabbak voltak az erről szóló szóbeszéd terjesztői. A szlovén domobrán vezetők tanácskozást tartottak az ügyben, aminek eredményeképpen arra jutottak, hogy a szerbek cseléről lehet szó, mégpedig a domobránok megosztásának céljával, hiszen jó ideje tudvalevő volt, hogy egyes képviselőik a csetnikekhez való csatlakozásukat akarják kikényszeríteni. Krenner az elkövetkező napokban brit katonai parancsnokokat is felkeresett, akik szóban biztosították arról, hogy a szóbeszéd alaptalan. A domobrán vezető csak május 30-ára értette meg, hogy mi történik, mikorra embereinek többségét már átadták a partizánoknak.⁵ Valószínűleg örökre megválaszolatlan kérdés marad, hogy a foglyok ellenállása esetén a brit erők mit tehettek volna a parancs teljesítése érdekében.

A jugoszláv államvédelmi osztagok a szlovén foglyokat Podrožca és Podgorje településeken vették át, ahol sokukkal rögtön végeztek, többségüket pedig koncentrációs táborokba hurcolták. A táborok létesítése a teljességgel a kommunisták befolyása alatt álló, 1944 májusában alakult OZNA (Népvédelmi Osztály) feladata volt, tagjai követték el később a tömeggyilkosságokat is. Az OZNA a hírszerző tevékenység mellett a párt ellenségei elleni küzdelmet is vezette,⁶ s a sok elemében a kezdetektől decentralizált új Jugoszláviában is hangsúlyosan „oszthatatlan” volt.⁷ A szervezet szlovéniai vezetője Ivan Maček-Matija lett, aki napi kapcsolatban állt a politikai bizottság tagjaival, így Boris Kidričcsel, aki a legnagyobb hatással volt a párt szlovéniai működésére.

A koncentrációs táborokat egy kivételével mind 1945 májusában és júniusában hozták létre. Az első táborokat a megszállókkal való együttműködéssel vádolt német és részben a magyar kisebbség tagjainak internálására alakították ki, s csak ezt követően kerülhetett sor a brit erők által visszaszolgáltatott csoportoknak, illetve a szlovén területen elfogott domobránoknak szánt táborok meg-

építésére.⁸ A táborokat kutató Milko Mikola szerint az azokba hurcoltak későbbi sorsának ismeretében nem túlzás megsemmisítő táborokról beszélni.⁹ Több szerző azonban a náci konnotáció miatt a koncentrációs tábor kifejezést is kerüli, holott a kevés fennmaradt dokumentumból kiderül, hogy azokra létrehozóik is így hivatkoztak. A táborok közül a legnagyobb a Ljubljana melletti Šentvid településen és a Celje melletti Teharjében volt, a harmadik legjelentősebbnek az előbbieknél jóval kisebb Škofja Loka melletti tábor számított.

A táborokban raboskodó szlovén foglyokat három csoportba osztották: néhányukat szabadon bocsátották vagy katonai bíróság elé állították, a többségüket meggyilkolták. A legtöbb šentvidi rab Kočevski rog környékén, a teharijeiek többsége pedig Stari Hrastnik bányáiban lelte halálát,¹⁰ holttesteiket bányajáratokba, szakadékokhoz és tankelhárító árkokba szállították, ahol aztán gondosan elfedték a tömegmészárlások nyomait. A szlovén Legújabb Kori Történettudományi Intézet kutatásainak köszönhetően ma már tudjuk, hogy az 1945 májusa és júliusa között Szlovénia területén, bírósági ítélet nélkül kivégzett több tízezer ember között 11 800 szlovén domobrán és majd 2000 szlovén civil volt, ami azt jelenti, hogy a második világháborúban és közvetlenül utána elszenvedett szlovén emberveszteség mintegy 15 százalékaért a mézárások elkövetői felelősek.¹¹

A kommunista hatalom különleges katonai egységei leszámoltak minden vélt vagy valós ellenségükkel, ami nem csak a kollaboráns és kommunistaellenes erőket sújtotta, a Trieszt Jugoszláviához való csatlakozását ellenző olasz antifasisztákat és politikailag el nem kötelezett lakosokat hasonlóan könyörtelenül üldözték.¹² A stájer területeken és a Muravidéken a represszió a német és részben a magyar kisebbség képviselői ellen irányult. A koncentrációs táboroknak kevés túlélője volt, főleg civilek és kiskorú domobránok, akiket az 1945. augusztus 8-án kihirdetett amnesztia értelmében szabadon bocsátottak. A szlovéniai táborokat viszonylag korán, már 1945 őszén felszámolták, míg Jugoszlávia más területein sok helyütt egészen 1948-ig működtek. Ennek oka a közelgő választások mellett az lehetett, hogy azok meglátta a legnyugatibb fekvésű tagköztársaságban a hatalom számára kellemetlen volt. A kihirdetett

8 Griesser-Pečar: *Razdvojeni narod*. i. m. 464.

9 Mikola, Milko: *Komunistična koncentracijska in delovna taborišča v Sloveniji*. In: Hančič, Damjan (ured.): *Totalitarizmi na Slovenskem v 20. stoletju*. Zbornik slovenskih prispevkov z javne tribune z naslovom *Zločini totalitarnih režimov, ki je potekal 8. aprila 2008 v prostorih Evropske komisije v Bruslju*. Ljubljana, Študijski center za narodno spravo, 2010. 154.

10 Perme, Franc-Žitnik, Anton-Žitnik, Davorin (ured.): *Slovenija – zamolčani grobovi in njihove žrtve: 1941–48*. Zbornik. Ljubljana–Grosuplje, Društvo za ureditev zamolčanih grobov, 1998. 124.

11 Čepič, Zdenko–Borak, Neven–Fischer, Jasna–Perovšek, Jurij–Lazarevič, Žarko et al.: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznavanja Republike Slovenije. 1848–1992*. Knj. I. Ljubljana, Mladinska knjiga–Inštitut za novejšo zgodovino, 2005. 790–795.

12 Vodopivec, Peter: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana, Modrijan, 2007. 309.

4 Cowgill, Anthony–Brimelow, Thomas–Booker, Christopher: *The Repatriations from Austria in 1945: The Report of an Inquiry*. London, Sinclair-Stevenson, 1990. 299.

5 Griesser-Pečar, Tamara: *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945*. Ljubljana, Mladinska knjiga, 2004. 474–480.

6 Jurčević, Josip: *Crna knjiga komunizma u Hrvatskoj. Zločini jugoslavenskih komunista u Hrvatskoj 1945. godine*. Zagreb–Wien–Melbourne, Dokumentacijsko informacijsko središte–Institutum Historicum Croaticum–Croatian Herald, 2006. 59.

7 Dornik Šubelj, Ljuba: *Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo*. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije, 1999. 110.

amnesztia ellenére a fogvatartottakat a táborok szlovén belügyminisztériumnak való átadását követően egy kisebb, Maribor melletti táborba szállították, és a közeli erdőkben velük is végeztek. Ilyen esetek a források tanúsága szerint egészen 1946 januárjáig előfordultak.¹³

A közvetlenül a második világháborút követően elkövetett bűntett a 20. századi szlovén történelem legnagyobb traumája, ami a mai napig aktuális politikai téma. Sok szó esik róla a közéletben, a szlovén parlamenti választásokat megelőző időszakokban pedig rendre még inkább aktualizálják.¹⁴ A tömeggyilkosságok nem történhettek volna meg a legfelsőbb jugoszláv és szlovén kommunista vezetés tudta nélkül. Az egykori kommunista vezetők szemében a kiadott csoportok tagjai kollaboránsok, árulók és veszélyes potenciális ellenfelek, a kommunista hatalom megszilárdulását veszélyeztető elemek voltak. A jugoszláv kommunista rezsim legitimitását a megszállás alatti és a közvetlenül a világháborút követő időszak eseményeiből eredeztette, ami a korszak historiográfiáját is nagyban meghatározta. A tömeggyilkosságokról a titói Jugoszláviában nyilvánosan nem lehetett beszélni, azokról a lakosság nagy része nem rendelkezett információkkal, ám a többség nem érzett szimpátiát a domobránok iránt, akikben a kollaboránsokat és a vesztes oldal képviselőit látták.¹⁵ A jugoszláv monarchia kontinuitását remélő, annak folytatását nagyobb szlovén önállósággal elfogadhatónak tartó domobránok a kommunisták elleni harcban a náci Németország szövetségesei voltak. Az orosz mintára, tévesen fehérgárdistáknak is nevezett domobránok kollaborációjának mértéke körüli vita egyik jelentős kérdése az, hogy a náci megszállás alatt valójában milyen esküt tettek. A világháborút követő perekben a megszállókkal való kollaborálás vádját többek között azzal támasztották alá, hogy a domobránok felesküdték Hitlerre. A vádlottak ezt tagadták, állításuk szerint a hazára esküdtek fel, az eskü szövege csak kényszerből tartalmazta „a nagy Németország vezetőjét... az SS-csapatok és a rendőrség irányítóját”, akikkel a domobránok „közösén harcolnak a banditák és a kommunisták ellen... a szlovén hazáért mint a szabad Európa tagjáért”.¹⁶ A nyugati szövetségesek az eskünek azt a részét kifogásolták, mely azt tartalmazta, hogy a domobránok a kommunisták mellett azok szövetségesei ellen is küzdelmet fognak folytatni.

A szocialista Jugoszláviában a szlovén értelmiség több képviselője először az 1960-as évek végétől, a rendszer lazulását követően mert utalást tenni a közvetlenül a világháborút követő véres eseményekre, először Tone Svetina író – egyes vélemények szerint argentinai szlovén emigránsok visszaemlékezéseire támaszkodó – *Cselszövések (Ukane)* című háborús regényében jelentek meg a legyilkolt domobránok. 1975-ben Boris Pahor és Alojz Rebula olaszországi

(trieszti) szlovén írók jelentettek meg egy interjút a Jugoszláviában élő, a partizánmozgalomban annak idején aktív Edvard Kocbek keresztényszocialista íróval, melyben az író nyíltan beszélt a tömeggyilkosságokról. Az interjú tartalma Szlovéniában is ismerté vált, azzal Kocbeket elítélve a hazai média is foglalkozott.¹⁷ Az ügy az 1980-as évek közepén került ismét elő, amikor Spomenka Hribar szlovén filozófus írásainak és az azt követő nyilvános vitáknak köszönhetően a közvélemény előtt is ismert lett az ellenforradalmi erők sorsa. A filozófust kizárták a pártból, de ez sem akadályozta meg abban, hogy egy 1986-ban, a *Nova revija* című lapban megjelent cikkében 34 nagyobb tömegsírrol és a Szlovén Kommunisták Szövetsége Központi Bizottságának Történelmi Levéltárában fellelhető, a tömeggyilkosságokkal kapcsolatos iratok szándékos megsemmisítéséről is beszámoljon. Szlovéniában a nyolcvanas évek második felében vált köztudottá, hogy a kommunisták a világháború után több mint tízezer domobránt öltek meg, majd azt követően megpróbálták eltüntetni a nyomokat.

Igazi fordulatot a rendszerváltás hozott, az 1990 áprilisában megtartott első szabad választások után Alojz Šuštar érsek júliusban misét celebrált Kočevski rognak, az egyik legnagyobb tömegsír közelében,¹⁸ amelyen részt vett Milan Kučan, az utódpart vezetője is. Megtörténtek tehát a szimbolikus gesztusok, 1993-ban Jože Pučnik vezetésével parlamenti vizsgálóbizottság alakult, 1995-ben a parlament felkérésére történészek jelentést készítettek a világháborút követő mészárlásokról,¹⁹ érdembeli kutatómunka azonban nem folyt. A világháborút követő mészárlások áldozatai sírjainak felkutatásáért az 1990-es évek elején az állami intézmények helyett magánszemélyek, elsősorban Ivo Žajdela újságíró és a Franc Perme vezette Egyesület az Eltitkolt Sírok Rendezésére (*Društvo za ureditev zamolčanih grobov*) tették a legtöbbet.²⁰

A leszámolások a historiográfiában

A szlovén történetírás nagyot lépett előre Jera Vodusek Starič 1992-ben megjelent, a kommunisták jugoszláviai – tehát nem csak a szlovéniai – hatalomátvételének politikai eseményeit részletesen tárgyaló monográfiájával.²¹ A munka nemcsak témaválasztását, de módszertanát tekintve is újszerű volt, fordulóponthoz jelentett. Vodusek volt az első, aki a rendelkezésre álló források alapján, tudományos munkában mutatta be a legyilkolt domobránok sorsát. A könyv alapvető, forrásokkal alátámasztott megállapítása volt, hogy az 1945-ben meg-

17 Repe, Božo: Povojna represija v nacionalni identiteti in kolektivnem spominu Slovencev. In: Golob, Janvit et al. (ured.): *Žrtve vojne in revolucije: zbornik*. Ljubljana, Državni svet Republike Slovenije, 2005. 52.

18 Ferenc, Mitja: *Prekopi žrtev iz prikritih grobišč (1991–2011)*. Ljubljana, Univerza v Ljubljani–Filozofska fakulteta, 2012. 9.

19 Golob et al. (ured.): *Žrtve vojne in revolucije*. i. m. 54.

20 Ferenc: *Prekopi žrtev*. i. m. 9.

21 Vodusek Starič, Jera: *Prevzem oblasti 1944–1946*. Ljubljana, Cankarjeva založba, 1992.

13 Mikola: *Komunistična koncentracijska in delovna taborišča*. i. m. 159.

14 Golob, Janvit et al. (ured.): *Žrtve vojne in revolucije. Zbornik*. Ljubljana, Državni svet Republike Slovenije, 2005. 56.

15 Vodopivec: *Od Pohlínove slovnice*. i. m. 312.

16 Griesser-Pečar: *Razdvojeni narod*. i. m. 301.

alakult új kommunista berendezkedés elsősorban erőszakon alapult, a második világháborút követő leszámolásokat pedig nem csupán a háború előtti és főleg a háború alatti sérelmek miatti bosszú motiválta, hanem szervezett, szisztematikus akciót jelentettek, mégpedig az új társadalmi berendezkedés megszilárdításának céljával.²²

A ljubljana Legújabb Kori Történettudományi Intézet vezetésével 1997-től komoly kutatás kezdődött, melynek célja a teljes második világháborús embervesztesség felmérése volt, s ez kiterjedt a háborút követő áldozatokra is. A tömeggyilkosságok szlovén áldozataival foglalkozó történészek, kutatók ugyanakkor az ezredfordulóig tartó korszakot „elveszett évtizednek” tartják, hiszen a még létező dokumentumok felkutatása és a tömegsírok feltárása terén sem történt jelentős előrelépés. Különböző szlovén civil szervezetek irányításával alapos kutatómunka folyt, megjelentek szlovén monográfiák, de ezek az áldozatok egyes csoportjaira vagy még gyakrabban egy szűk földrajzi helyre koncentráltak.

A háborút követő áldozatok kutatása terén változás a 2000-es évtől kezdődött, ezt jelezte a szlovén parlament által elfogadott törvény is, mellyel a tömegsírokat állami védelem alá helyezték. Ekkortól kezdett intenzíven dolgozni a témán Mitja Ferenc, a Ljubljana Egyetem történésze, aki annak fő kutatójává vált. A 2000-es évek első felében jelentek meg a kérdéskört tárgyaló első komoly művek. Boris Mlakar 2003-ban publikálta a szlovén domobránokról szóló monográfiáját,²³ melynek fő megállapítása az volt, hogy azok kollaborációja taktikai jellegűnek tekinthető, az okkupátorok ideológiai céljaival való azonosulásról nem volt szó. Ugyanebben az évben látott napvilágot Bécsben a szlovén születésű Tamara Griesser-Pečar 1941–1946 közötti eseményeket tárgyaló, német nyelven írott műve,²⁴ melynek szlovén fordítása a következő évben jelent meg. A szerző tudományos munkájában számos új részletet tárt fel a domobránok kiadatásával és legyilkolásával kapcsolatban, interpretációjáról megállapítható, hogy egyértelműen a legyőzött fél szemszögéből világítja meg az eseményeket. Ugyanez mondható el a 2005-ben megjelent, a témát érintő másik két külföldi publikációról: a jogász Dieter Blumenwitz könyvéről,²⁵ valamint az újságíró Marcus Ferrar és a kiadás eseményeinek egyik szemtanúja, John Corsellis egykori brit katona által közösen jegyzett műről is.²⁶ A két, új részleteket feltáró

munka hamarosan szlovén fordításban is megjelent. A politikatörténeti művek mellett a 2000-es évek közepén több mikrotörténeti munka is napvilágot látott, melyek szerzői jórészt a domobránok egyéni sorsait igyekeztek bemutatni.

A ljubljana Legújabb Kori Történettudományi Intézet több, a témát tárgyaló írásokat tartalmazó tanulmánykötetet adott ki. A szerzők a tömeggyilkosságokról szóló tanulmányokat jórészt brit források, kisebb részben osztrák levéltári dokumentumok alapján írták meg. A jelentős állami támogatáshoz jutó kutatóknak ugyanis hamar szembesülniük kellett a hazai levéltári anyag szinte teljes hiányával. Ahogy azt Spomenka Hribar már 1986-ban megírta, a jugoszláv hatóságok nemcsak a gyilkosságok helyszínén tettek meg mindent a nyomok eltüntetése érdekében, hanem később ismeretlenek a levéltárakban is igyekeztek megsemmisíteni a bizonyítékokat, illetve a brit–jugoszláv titkos tárgyalásokról szóló dokumentumok sem hozzáférhetőek. Egyes szerzők szerint 1945 májusa és júniusa között a túlélők beszámolóit alapján terjedelmes listákat állítottak össze, amelyek az 1980-as évek közepén még megvoltak, ám ezt követően nyomuk veszett.²⁷

A forráshiány mértékét jól jelzi a Mitja Ferenc által 2005-ben, a Ljubljana Történeti Levéltárban felfedezett dokumentum körüli hírverés. Egy rövid táviratról van szó, melyet Edvard Kardelj, a jugoszláv kormány alelnöke küldött Boris Kidričnek, a szlovén kormány elnökének. A dokumentumban Kardelj a „tisztogatás” gyorsítására szólított fel, mégpedig arra hivatkozva, hogy hamarosan amnesztiát fognak hirdetni. A távirat 1945. június 25-i keltezésű, ami azt jelenti, hogy már a legvéresebb események után keletkezett. Szlovén történészek között vita alakult ki arról, hogy a „tisztogatás” szó ebben az esetben valójában mit is jelent, a dokumentum azonban bizonyítja, hogy a belgrádi és a köztársasági vezetés is tudott a gyilkosságokról és azok üteméről is, hiszen annak gyorsítására szólított fel.

A hivatalos iratok ugyan jórészt hiányoznak, az évek során azonban előkeült jó néhány korabeli feljegyzés, felvétel és levél, melyek segítenek az események megértésében. Meg kell említeni Milko Mikola 2008-ban kiadott, a koncentrációs táborokról szóló dokumentumgyűjteményét, mely főleg az áldozatok írásait és túlélők, valamint szemtanúk beszámolóit, visszaemlékezéseit tartalmazza. A még élő szemtanúkkal készített interjúk is sok esetben hasznos információkkal szolgáltak, szlovén kutatók 2009-ben például felvették a kapcsolatot két, a boszniai Travnikban élő férfival, akik jelen voltak a gyilkosságoknál. A rengeteg visszaemlékezés között vannak igen hasznosak, ilyenek Zdenko Zavadlav, a maribori OZNA parancsnokhelyettesének emlékiratai, melyekben részletesen beszámol a módszerekről, melyekkel a Népvédelmi Osztály a gyilkosságok helyszíneinek elfedésén dolgozott.²⁸

22 Godeša, Bojan: *Historiografija drugog svjetskog rata u Sloveniji između nauke i politike*. In: Katz, Vera (ur.): *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije. Zbornik radova*. Sarajevo, Institut za istoriju, 2007. 178.

23 Mlakar, Boris: *Slovensko domobranstvo 1943–1945. Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana, Slovenska matica v Ljubljani, 2003.

24 Griesser-Pečar, Tamara: *Das zerrissene Volk. Slowenien 1941–1946: Okkupation, Kollaboration, Bürgerkrieg, Revolution*. Wien–Köln–Graz, Böhlau Verlag, 2003.

25 Blumenwitz, Dieter: *Okkupation und Revolution in Slowenien (1941–1946). Eine völkerrechtliche Untersuchung*. Wien, Böhlau Verlag, 2005.

26 Corsellis, John–Ferrar, Marcus: *Slovenia 1945: Memories of Death and Survival after World War II*. London–New York, I. B. Tauris, 2005.

27 Griesser-Pečar: *Razdvojeni narod*. i. m. 458.

28 Zavadlav, Zdenko: *Iz dnevninskih zapiskov mariborskega oznovca. Izbrani listi*. Del 1. Leto 1945. Maribor, Založba za alternativno teorijo, 1990.

A tömegsírok feltárásának megkezdése

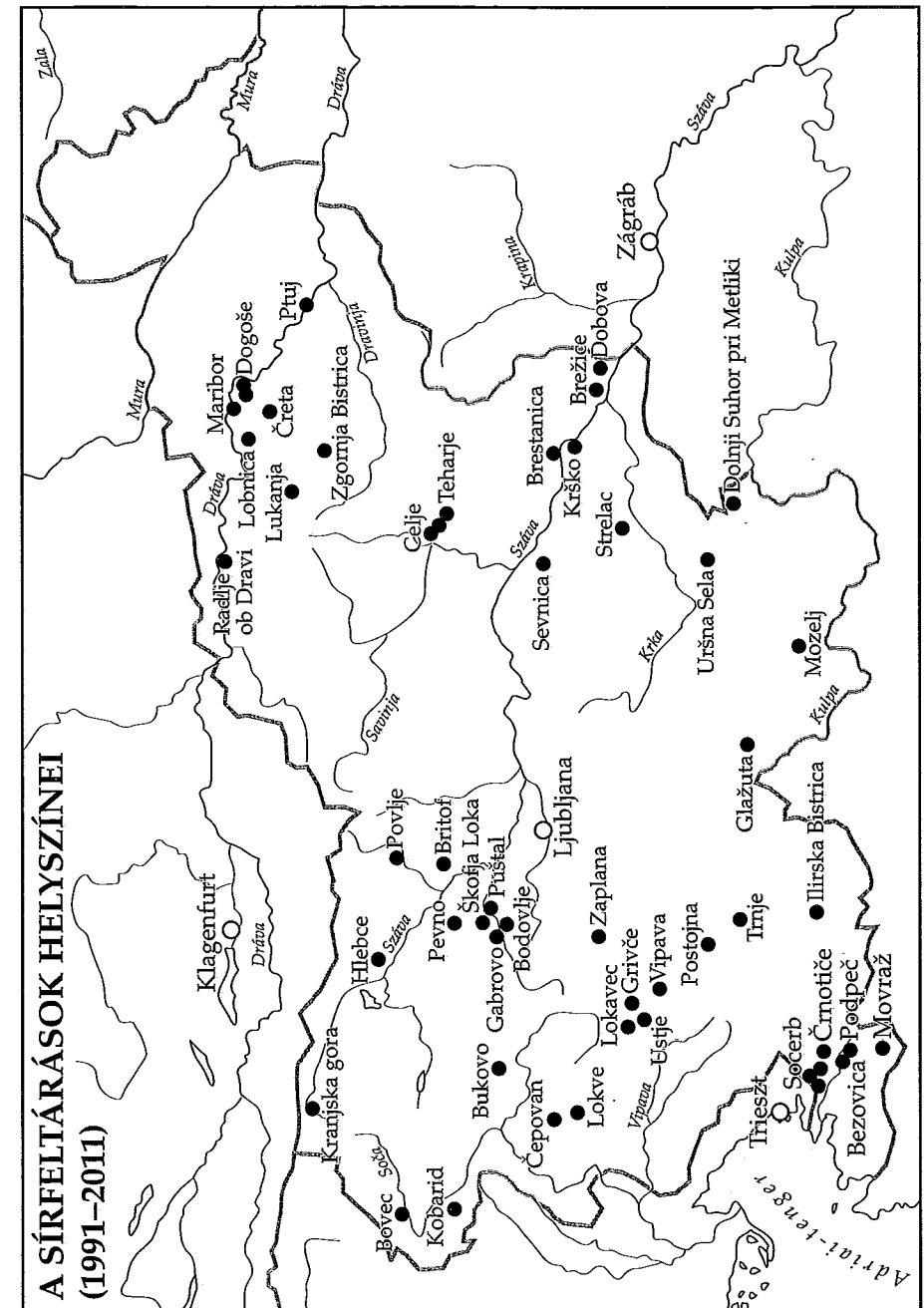
A hagyományos források szinte teljes hiánya a szlovén történészek között gyakran ideológiai ellentétekkel is terhelt vitákhoz vezetett. Napjainkig is megoszlanak a vélemények arról, hogy a történész feladata-e ilyen esetben a terepmunka, annál is inkább, mert a tömegsírokat módszeresen elfedő gyilkosok az áldozatokat a legtöbb esetben szinte meztelenre vetkőztették, s nemzetiségük meghatározása a legtöbb esetben problémás, azonosításuk költséges DNS-vizsgálat nélkül sokszor nem lehetséges. A sírok feltárása mégis megkezdődött: 2002-ben a szlovén közvélemény nagy érdeklődése övezte a Zgoranja Bistrica település mellett zajló munkálatokat, melyek során a kutatók 431 áldozat földi maradványaira bukkantak. Ezt követően vált igazán aktuális kérdéssé a feltárások folytatásának szükségessége. A szlovén kormány kötelezte magát arra, hogy az állami szervek mindent meg fognak tenni a sírok feltárására, a kormány által alakított bizottságnak pedig meghagyták, hogy kezdje meg a „második világháborúban vesztes fél áldozatait rejtő sírok felkutatását”.²⁹ A sírok helyzete rendezésének egyik legfőbb akadályát az jelentette, hogy nem volt meg a szükséges törvényi szabályozás. Ebben az első komolyabb előrelépést 2003 júniusa hozott, amikor elfogadták *A katonai sírhelyekről szóló törvényt*, melynek értelmében az illetékes minisztériumnak gondoskodnia kell az összes sírhely védelem alá helyezéséről.³⁰

A tömegsírok szisztematikus feltárása 2006-ban, a Maribor melletti Pohorje területén kezdődött meg (lásd a térképen), ahol egy idős lakos gyermekkori emlékei alapján 15-ből 12 sír helyét gyorsan azonosították. Ezt megelőzően nagyobb sírok csak véletlenszerűen, főleg útépitések során kerültek elő, illetve Skofja Loka és Slovenska Bistrica környékén a helyi lakosság kezdeményezésére került sor feltárásukra. 2007-ben jelentősen javultak a világháborús áldozatok számának minél pontosabb meghatározását célzó kutatási lehetőségek is, az anyakönyvi kivonatokhoz való hozzájutást és azok tudományos célból történő publikálásának lehetőségét törvényben rögzítették. Az addigi adatok pontosításával realisabb kép alakult ki a második világháborús veszteségekről, és az azt követő tömeggyilkosságok szlovén áldozatainak számát is pontosították. A rendszerezett kutatásnak köszönhetően már több mint 100 sírt feltártak, amikor 2009 márciusában 400 köbméter törmelék kiásása és 11 beton-, illetve téglafal áttörése után bukkantak az addigi legtöbb halott maradványait tartalmazó tömegsírra a Laško közelében található, Huda jama nevű elhagyott bányában.³¹

29 Ferenc, Mitja: Zamolčana grobišča druge svetovne vojne v Sloveniji. In: Hančič, Damjan (ured.): *Totalitarizmi na Slovenskem v 20. stoletju*. Zbornik slovenskih prispevkov z javne tribune z naslovom *Zločini totalitarnih režimov, ki je potekal 8. aprila 2008 v prostorih Evropske komisije v Bruslju*. Ljubljana, Študijski center za narodno spravo, 2010. 147.

30 Jamnik, Pavel: Fizični posegi v grobišča. In: Dežman, Jože (ured.): *Resnica in sočutje: prispevki k črni knjigi titozma: poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2009–2011*. Ljubljana, Družina, 2011. 287.

31 Ferenc: *Prekopi žrtev*. i. m. 125.



A mumifikálódott holttestekről készített sokkoló felvételek bejárták a világot, a leletről hetekig cikkeztek, ezt követően azonban vége szakadt a szisztematikus sírfeltárasnak, a szlovén kormány jelentősen csökkentette annak anyagi támogatását.

Az áldozatok földi maradványait rejtő sírokat a szlovén kutatók négy csoportra osztották. A számszerűleg legnagyobb csoportba az ásott mélyedések tartoznak, melyek Szlovénia-szerte számos, lakott területektől távol eső, eldugott részen: ritka erdőségekben, erdei tisztásokon, illetve halastavak, szeméttelpek, parkolók, ültetvények alatt helyezkednek el. Az ebbe a kategóriába sorolható sírokra az esetek túlnyomó többségében nem módszeres feltárasnak köszönhetően, hanem véletlenszerűen vagy az áldozatok családtagjainak információi alapján bukkantak. A sírok második kategóriáját a bányák jelentik, melyekből 15-öt tártak fel. Ezek közül a legismertebb az említett Huda jama Sv. Barbara nevű bányájára, ahol a kutatók nyolc hónapos munka után találtak rá a mintegy 3000 áldozat maradványait rejtő bányájára. Az eddigi kutatások szerint a legnagyobb számú áldozatot – főleg boszniai és montenegrói csetnikek és szlovén domobránok maradványait – a Stari Hrastnik bányájára rejtik. A harmadik kategóriát a tankelhárító árkok és egyéb már meglévő, nem az áldozatok elrejtésére ásott mélyedések jelentik, melyek közül három jelentősebb feltárasa történt meg: a már említett Teznónál (Maribor mellett), Celje közelében és Mostec pri Brežicah településen. A sírok utolsó kategóriáját a karszt szakadékok jelentik, melyekből már több mint százat azonosítottak. Bizonyos szakadékokat a holttestek eltüntetését végző partizánok berobbantottak, másokat érintetlenül hagytak, így sok helyütt valójában a szabad ég alatt porladnak a csontok. A szakadékok feltárasa 2007-ben kezdődött, ezt követően viszonylag rövid idő alatt tízet tártak fel alaposabban.³² Az elhantolt áldozatok számának megállapítása a berobbantott szakadékok esetében a legnehezebb.

Nincsenek írásos dokumentumok a sírok helyéről sem, ezek is eltűntek, pedig bizonyított, hogy a hatóságok a háborút követően erről összeírást készítettek. A kutatók megbizonyosodhattak arról, hogy az írásos források megléte nagymértékben megkönnyítené a dolgukat, amikor az Ilirska Bistrica közelében folyó feltárasnál egy helyi hivatalnok fiókjából hosszú évtizedek után előkerült egy dokumentum, mely tartalmazta a környék 120 elfedett sírjának pontos helyét. Szlovéniában a hivatalos adatok szerint 3986 második világháború idejéből származó hivatalosan regisztrált sírhely található,³³ ebben azonban nincsenek benne az elfedett sírok, ezek száma jelenlegi ismereteink szerint meghaladja a hatszázat, melyek közül mintegy ötszázban a világháborút követően meggyilkoltak földi maradványai fekszenek. A szlovéniai tömegsírok túlnyomórészt katonai sírok, a szlovén áldozatokat rejtő helyszínek között azonban számukat tekintve a civilek földi maradványait rejtő sírok vannak többségben.

A sírok mindössze öt százalékánál került sor a halottak exhumálására és újratemetésére, ám annak tudatában, hogy még az 1990-es években is csak néhány tucat sírról lehetett tudni, az azonosítás is nagy eredménynek számít.³⁴ Szlovéniában ugyanakkor sokakat zavar az a sajátos helyzet, hogy az ország területét egykor megszálló német és olasz erők áldozatainak ügye sokkal rendezettebb, mint a szlovéneké. Az Olaszországgal 1997-ben, Németországgal 1999-ben aláírt kétoldalú szerződések adta lehetőséggel élve a megszálló német katonák földi maradványait a feltárt sírokból a három szlovéniai német katonai temető valamelyikébe, az olaszok esetében pedig a szlovén határhoz közeli olasz katonai temetőbe szállítják.³⁵ Az okkupátorok katonai egységeinek mozgásáról fennmaradtak az iratok, így sok esetben még a halottak azonosítása is lehetséges.

Konklúzió

Összességében elmondható, hogy a függetlenné válás óta a szlovén historiográfia közvetlenül a második világháborút követő tragikus események megismerésében jelentős eredményeket ért el, megkezdődött az események tudományos kutatása és a sírok feltárasa, ám számos kérdésben változatlanul hiányzik a kutatók közötti konszenzus, sok részlet maradt tisztázatlan, az eseményeknek nincs minden fél által elfogadott értékelése. Egyes történészek meglátása szerint a téma felelevenítése önmagában is revizionizmus, a szlovén kommunisták vezette felszabadítási mozgalom jelentőségének relativizálásával egyenlő,³⁶ míg a másik oldalon álló egyes szerzők eljutottak a kollaboráció tényének megkérdőjelezéséig.³⁷

A tragikus események fontos részletei, így az, hogy milyen egységek milyen parancsra gyilkoltak, kik a valódi felelősök, a jelenleg rendelkezésre álló dokumentumokból nem megállapíthatóak. Szlovéniában két esetben próbáltak vádat emelni el nem évülő bűncselekmény miatt: először a nagy karriert befutott, a tömeggyilkosságok idején a szlovén államvédelem vezetőjének helyetteseként tevékenykedő Mitja Ribičič, illetve az egyik OZNA-egység parancsnoka ellen, azonban egyik esetben sem sikerült elég bizonyítékot találni. A nemcsak Szlovéniában, de Jugoszlávia-szerte is közsímet Ribičič ügye 2005-ben nagy sajtónyilvánosságot kapott. Ribičič a világháborút követő gyilkosságok feltárasára létrehozott parlamenti bizottság előtt még 1994-ben elismerte, hogy részt vett a Szlovénia területén maradt kollaboránsok letartóztatásában, a gyilkosságokban való érintettségét azonban tagadta. Az ügyben

34 Ferenc: *Prekopi žrtev*. i. m. 5.

35 Ferenc: *Zamolčana grobišča*. i. m. 148.

36 Luthar, Oto: Between Reinterpretation and Revisionism. Rethinking Slovenian Historiography of the 1990s. In: Brunnbauer, Ulf (Hg.): *(Re)Writing History – Historiography in South-east Europe after Socialism*. Münster, Lit Verlag, 2004. 331–349.

37 Godeša: *Historiografija drugog svjetskog rata*. i. m. 184.

32 Ferenc: *Zamolčana grobišča*. i. m. 147–148.

33 Uo. 143.

1999-ben szólalt meg ismét, ekkor már arról is nyíltan beszélt, hogy a pártvezetés tudott a tömeggyilkosságokról.³⁸ A Szlovén Köztársaság Államügyész-sége népirtás miatt vádat emelt ellene, mégpedig több olyan dokumentumra hivatkozva, amelyek arra utalnak, hogy Ribičič 234 személy bírósági ítélet nélküli kivégzéséért felelős, ám a bíróság az ügyet végül „bizonyítékok hiányában” lezárta.

A szlovén történészek a hozzájuk eddig eljuttatott kevés anyag, illetve az alapján, hogy a szerb áldozatok kutatásánál már sok minden előkerült, feltételezik, hogy a belgrádi levéltárakban sok értékes dokumentum maradhatott fenn a szlovéniai eseményekre vonatkozóan. Több kutató biztosra veszi, hogy Belgrádban megvannak a különböző helyszíneken meggyilkoltak nevét tartalmazó listák. 2010 őszén és 2011 januárjában a Szlovén Köztársaság Legfőbb Ügyész-sége segítségével a szlovén fél hozzájutott néhány, a belgrádi Hadtörténelmi Levéltárban őrzött, szlovén szempontból is érdekes dokumentumhoz. A gyilkosságokban részt vevő egyik egység, a III. Jugoszláv Hadsereg 17. kelet-boszniai hadosztályára vonatkozó dokumentumok alapján a kutatók betekintést nyerhettek a végrehajtás módjába, rengeteg távirat került elő, melyekben egyértelműen gyilkolásra vonatkozó parancsok szerepelnek, mégpedig pontosan meghatározott hellyel és időponttal. A szlovén történészek reményei szerint a Ljubljánában eltüntetett iratok másolatai is előkerülhetnek, mivel a titói Jugoszláviában a köztársasági szervek minden dokumentum másolatát kötelesek voltak megküldeni Belgrádnak. Emellett elsősorban a katonai levéltárak és azon belül is a kémelhárítás (KOS) archívumának anyagára lennének kíváncsiak, a szerb fél azonban az iratanyag jegyzékeit sem adja ki. Az egykori szövetségi állambiztonsági iratok közel negyed évszázaddal Jugoszlávia felbomlása után sem hozzáférhetők.

38 <http://www.rtvsl.si/slovenija/umrl-je-mitja-ribicic/260722> (letöltés: 2015. január 5.).

A. SAJTI ENIKŐ

„A nemzeti lelkiismeret őrállója”

Cseres Tibor: *Hideg napok*
és a „még hidegebb napok”

„A halott nemzedékek lidérces álmokként kísértik az élők emlékezetét. (...) a rossz álmokat többféleképpen is kezelhetjük. El lehet őket nyomni, be lehet szorítani az ébrenlét sötétebb zugaiba, de felszínre is lehet őket hozni, hogy jobban megértsük lényegüket.”

Geoff Eley

Éppen fél évszázada, 1964-ben jelent meg Cseres Tibor *Hideg napok* című regénye.¹ A szerző egy történelmi traumát állít műve középpontjába, az 1942. januári újvidéki razziát, amely történet éppen az ő regénye nyomán „hideg napok”-ként ivódott nemzeti emlékezetünkbe. Megjelenésének idején alig húsz év telt el a pusztító második világháború óta, Rákosi Mátyás még csak pár éve nevezte utolsó csatlósnak a magyarokat, amikor ezzel a regényével Cseres a háborús bűnökkel kapcsolatos személyes és kollektív emlékezet határait feszegette. A szerző azáltal, hogy a razzia történetét nem az események valóság-hű rekonstrukciója alapján idézte fel, hanem a tettes-trauma és a szegényen dichotómiájának keretei közé állította, kiemelte azt a történettudomány, sőt az irodalom kérdései közül, és erkölcsi, nemzeti lelkiismereti kérdéssé tette. Erejét, hatását, úgy vélem, ez adta, ez adja ma is, s a körülötte kialakult közhangulatot és vitákat is ez váltotta, s váltja ki ma is. A regénynek ezt az erkölcsi mondandóját a Kovács András által rendezett nagy hatású, azonos című film csak felerősítette.

Hideg napok

A regény esztétikai, irodalomelméleti elemzésére történészként természetesen nem vállalkozhatom, annyit azonban a mai olvasók miatt mégis szükséges elmondani, hogy négy évvel az újvidéki vérengzés után, 1946-ban vagyunk, négy férfi vár az ítéletére. Három tiszt és egy altiszt kerül össze egy

1 A „Fejezetek a Délvidék múltjából” címmel 2015. január 23-án, Szegeden megrendezett konferencián elhangzott előadás eredeti, szerkesztett változata. Megjelent: *Forrás*, 47. (2015) 4. sz. 97–106.

börtöncellában, Büky százados (őrnagy), Pozdor zászlós, Tarpataki főhajónagy és Szabó tizedes (miért éppen ők, kérdezték annak idején sokan). Belső monológok, részben beszélgetések és a narrátor kommentárjai révén bomlik ki a razzia három napjának története, amelynek metszéspontjában Büky feleségének és zsidó háziasszonyának, valamint kislányának meggyilkolása áll. Büky felesége titokban látogatott Újvidékre, mivel Grassy József vezérkari ezredes, a zombori 15. gyalogdandár parancsnoka, a razzia egyik vezetője megtiltotta, hogy a tiszteket a családtagjaik meglátogassák. Úgy vélem, a családját gyászoló úri tiszt, Büky és az „*alhasig megalázott*” örök szolga, Szabó tizedes konfliktusa teszi irodalmilag is mindmáig érvényessé a szöveget. Figurái nem gonosztevők, nem született gyilkosok, hanem a történelem kifürkészhetetlen szeszélye folytán mundérba öltöztetett hétköznapi emberek, katonák, akik váratlanul olyan helyzetbe kerülnek, amikor úgymond csak végrehajtják azokat az ártatlannak tűnő lépéseket, amiket ez, a parancsok alapján működő militáns világ megkíván, s így válnak részesévé több ezer ártatlan civil szerb és zsidó meggyilkolásának.

Miért nyúl Cseres éppen ehhez a témához, mi inspirálja a szerzőt? Sokat és sokszor nyilatkozott erről, többször írt is róla, de talán leghitelesebben, legbővebben egy kéziratban fennmaradt, *Növeli, ki elfödi a bajt!* című írásában fejtette ki, amelynek motívumai aztán más írásaiban is felbukkannak.² Cseres, mint ismeretes, 1941 áprilisában szakaszparancsnokként vett részt a Dálnoky Miklós Béla vezette gyorshadtest délvidéki harcaiban, és az elsők között vount be Újvidékre. Saját elmondása szerint „*délre nyomulásunk közben némely templomtornyokból lövöldöző csetnikek és egyéb szerb hazafiak gátolni, fékezni próbálták haladásunkat. Alig is törődünk némi visszatüzeléseken túl ezekkel a magukat hiábavalóan feláldozó orvlövészekkel, sokkal nagyobb méretű fegyveres cselekményekre számítottunk az induláskor kapott harctájékoztatások alapján.*” Majd miután Werth Henrik, a vezérkar főnöke úgy gondolta, hogy a magyar csapatok is vegyenek részt az egykori Magyarország határain kívül eső Szerbia katonai leverésében, a gyorshadtest átlépte a Szávát, és minden katonai ellenállás nélkül Valjevóig nyomult előre. Mint írja, „*józanabb polgári vezetőink megmásították, visszavonták a vezérkari főnök vérszomjas ígéreteit, s a mi harcra, s tán halálra szánt zászlóaljainkat*”, s a hadtestet visszaparancsolták a déli határok mögé. Ezután őt is „*sebtében*” leszerelték, majd 1942 májusában másodszor járt Újvidéken, hogy milyen minőségében, nem derül ki. Az biztos, hogy ekkor már ismét katona volt, mivel a Szovjetunió elleni hadüzenet után ismét behívták. Ekkor készítette azt a néhány oldalas feljegyzést azokról a „*jártában-keltében*” hallott történetekről, „*amelyek legtöbbje még mindig a közeli hideg január ama három rettenetes napjára emlékezett*”. Ekkor rögzítette „*annak a két-három együvé tartozó, mert egy házban lakó családnak a sorsát, tragédiáját, amelyeket különbözőségük véletlene sodort a közös végzetbe: a magyar királyi őrnagy tilalom ellenére a hely-*

őrségben tartózkodó feleségének, a zsidó szállást adó családdal és a szerb háztartásbelivel együttes, halálos minősítése ragadta meg egyenruhába tiltott írói képzeletemet”.³ Még azelőtt, hangsúlyozza, hogy értesült volna Bajcsy-Zsilinszky Endre és mások „*protestálásáról*”.⁴

Büky százados története tehát valós tényeken alapul. Az író figyelme akkor irányult ismét az ügyre, amikor Horthy 1943 októberében elrendelte a razzia fő bűnösének felelősségre vonását.⁵ Ekkor azonban úgy vélte, „*ennyi tájékozottság*” nem elegendő, hogy írásba kezdjen. Valamikor az 1950-es évek közepén aztán felkereste azokat az enyhébb büntetést kapott tiszteket, akik ekkorra már kiszabadultak, s kifaggatta őket, hogyan ítélik meg saját szerepüket a razziában. „*Valamennyien büntetlennek érezték magukat, akkori helyzetükben nem tehettek mást, mint amit tettek. Közülük választottam ki a Hideg napok négy börtönbéli személyét*” – olvashatjuk írásában.⁶ De hogy pontosan kiket választott ki, nem mondja meg. S bár e beszélgetések révén, mint írja, sok „*áttételes tapasztalatra*” tett szert, ezzel azonban nem elégedett meg, hanem levéltári kutatásokat is végzett. Ismerte a kétségkívül legautentikusabb forrást, tanulmányozta a Babós József hadbíró ezredes által 1943-ban a razziáról készített harmincoldalas összefoglalót, amelyet Babós egy általa készített, háromezer oldalas vizsgálati anyag alapján Szombathelyi Ferenc számára állított össze.⁷ Így kezdett hozzá az 1950-es évek végén

3 Uo. 1.

4 Már a razzia idején is voltak tiltakozások, illetve kísérletek arra, hogy megfékezzék a vérengzést. A razzia Zsablya–Sajkásgyörgye–Sajkásszentiván–Dunagárdony vonalában egy partizánosztág felszámolása céljából, 1942. január 6-án kezdődött. Újvidékre január 21-én terjesztették ki, és három napig, január 24-ig tartott. Szombathelyi Ferenc már január 22-én elrendelte a kivégzések beszüntetését, ezt azonban csak egy nappal később hajtották végre. A hadsereg és a csendőrség ezután megtisztította a partizángyanúsokat minősített szerbektől Óbecsét és Szenttamást, ekkor azonban már nem végezték ki ítélet nélkül az elfogottakat, hanem átadták őket a katonai bíróságnak, illetve internálták őket. Szombathelyi január 30-án adott parancsot a dél-bácskai razzia befejezésére. Bajcsy-Zsilinszky Endre Milan L. Popović képviselő adatai alapján már január 19-én tiltakozott a sajkásvidéki vérengzés ellen. De említhetjük Fernbach Péter főispán január 23-án Grassy Józsefhez intézett levelét is, vagy pedig Nagy Miklós újvidéki polgármester tiltakozását is. A tiltakozások január végén tovább folytatódtak, 1942. január 29-én például Bajcsy-Zsilinszky és több ellenzéki képviselő a parlament külügyi bizottságában szigorú vizsgálatot követelt, majd memorandumot intézett Horthy Miklós kormányzóhoz is. Tavasszal, a Kállay-kormány kinevezése után ezek a tiltakozások felerősödtek és a parlament nyilvánosságát is elérték. Bővebben lásd: A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987. 152–188.; Pihurik Judit: *Hideg napok. Délvidék 1941–1944. Rubicon*, 20. (2009) 5. sz. 20–29.

5 A perre lásd A. Sajti Enikő–Markó György: Ismeretlen dokumentum az 1942. januári délvidéki razzia résztvevőinek peréről (1943. december 14.–1944. január 14.). *Hadtörténelmi Közlemények*, 32. (1985) 2. sz. 426–456.; Markó György: Az 1942-es „újvidéki” razziaival kapcsolatban újonnan előkerült dokumentumok forrásértékéről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 125. (2012) 1. sz. 175–190.

6 PIM Kézirattár, Cseres Tibor hagyatéka. Gy. n. sz.: 2003/46. Cseres Tibor: „*Növeli, ki elfödi a bajt!*” 5.

7 Ezt a több ezer oldalas anyagot sajnos még nem sikerült a történészeknek megtalálni. Babóst a vezérkar főnöke 1943 áprilisában bízta meg a vizsgálat lefolytatásával, amelynek hatására

2 Petőfi Irodalmi Múzeum (a továbbiakban: PIM) Kézirattár, Cseres Tibor hagyatéka. Gy. n. sz. 2003/46.

a könyv írásához. Idézett kéziratában olvashatjuk: „Állításaimban sehol nem terjeszkedtem túl Babós ezredes vádiratán. Minthogy nem volt okom kétségbe vonni az ő nyomozatának tárgyyszerű hitelét.”⁸

A román kiadás⁹ elé írt előszavában, amelynek *Levél Bukarestbe* című kézírata rendelkezésünkre áll, írói szándékát már egyetemes keretek között fogalmazza meg: „Amit én regényemben mondani és kifejezni akarok, azt minden nép, minden hatalom és minden kor fegyvereseinek szántam: úgy ontsanak vért, mintha mindjárt másnap, csatavesztéseként az egész emberiség ítélőszéke előtt kellene felelniök testvérgyilkos cselekedeteikért.

Népem, a magyar nép a történelem újkori szakaszában csupa elvesztett háború részese volt, ez talán megmagyarázza, hogy igazságérzetünk fejlettebb, mint az olyan népek fiainak, akik csatavesztések szenvedésein által egyszer, másszor győzelmeknek is örvendhettek. (...) Miért mégis, hogy regényem témájaként mégis olyan eseményt választottam, amely minden részletdicsőségtől megfosztja azokat a férfiakat, akik benne részt vettek? Miért, hogy éppen azt a történelmileg meghatározott, s a történelmi időben három naptári nappal körülhatárolt eseménycsoportot választottam könyvem tárgyául, amely az újkori magyar történelemben a legbecstelenebb bűnök, a magyar nép nevében elkövetett leghitványabb cselekedetek három napja volt?

Mert védtelen ártatlanok ellen elkövetett fegyveres erőszak becstelenségében nemcsak azt terheli a felelősség, aki a fegyvert használja, hanem azt is, aki tud a gyilkos merényletről és hallgat.

Ezt a hallgatást akartam én megtörni, a magam nevében és népem nevében, amikor a Hideg napokban egy nemzeti szégyennel akartam leszámolni. Ha lehet, egyszer s mindenkorra. (...)

Úgy tetszik talán, hogy regényem története egyszeri történet – sehol máshol nem eshetett volna meg, mint ahol és akikkel megesett –, szándékom mégis a legszélesebb körre törekvő általánosítás, s a legáltalánosabb visszaható és előremutató, óvó figyelmeztetés.

Mert amit leírok, bárhol megtörténhetett volna a világon, hol ember fegyverrel ront emberre. Sőt meg is történik ma is, napjainkban is, csak a vérükbe roskadók nem tudnak kiáltani, s ha kiáltanak, a megbúvó gyávák nem adják tovább a haldoklók hangját, mert becstelen lelkük lényege a hallgatás, megfélemlített életük elrendelt jövője.

Szombathelyi július 10-én elrendelte a razziában részt vevő tisztek ellen az ügyészi nyomozó eljárást, majd október 11-én Horthy elrendelte a bűnösök bíróság elé állítását, december 14-én pedig megkezdődött a per. Mint ismeretes, a vádlott katonatisztek: Feketehalmy-Czeydner Ferenc, Grassy József és Zöldi Márton megszöktek az ítélethozatal előtt. 1945-ben a magyar kormány a főbűnösöket, Feketehalmy-Czeydner Ferenc altábornagyot, Grassy József vezérőrnagyot, Gaál Lajos csendőr alezredest, Zöldi Márton csendőr századost és magát Szombathelyi Ferencet is, akit itthon a népbíróság már elítélt, kiadta Jugoszláviának. 1946. október 30-án valamennyiüket halálra ítélték és kivégezték. Magyarországon még az 1970-es években is voltak perek a razziában részt vevő csendőrök ellen.

8 PIM Kézirattár, Cseres Tibor hagyatéka. Gy. n. sz. 2003/46. Cseres Tibor: „Növeli, ki elfüdi a bajt!” 4.

9 A román kiadás 1967-ben látott napvilágot Bukarestben, *Zile geroase* címmel és Cseres ragaszkodott hozzá, hogy külön előszót írjon hozzá.

terhe, s a lelkükre osztott büntetési bűnrészesség, a társgyilkosság, melyet hallgatással követtek és követnek el. (...) A védtelen embercsoportok ügye a fegyveres hatalommal szemben mindig igaz ügy.”¹⁰

A könyv, amelyet először a Magvető Kiadó jelentetett meg 1964-ben, élénk érdeklődést váltott ki, de már a *Kortársban* megjelent részletekre is felfigyelt a kritika és az olvasóközönség. Egyes kritikusok és az értő olvasók egyenesen remekműnek kiáltották ki, mások pedig hazaárulásról beszéltek. Ő maga röviden így foglalta össze könyve hatását: „Sokan üdvözölték bátorságomat, sokan mások meg hazaárulást emlegettek még hozzám intézett leveleikben is.”¹¹ Máshol a „magyar lelkiismeret” regényének nevezte írását, egy helyen pedig így ír: „A Hideg napok csak három nap történetére vállalkozott, s mindössze annyi ravaszsággal toldja meg a tárgyat, a mezítelen, s minden oldalról körülbiztosított és elszigetelt szégyenteljes valóságot, hogy négy olyan szereplő tudatán szűrje újra az időt, akik maguk nem követtek el semmi olyat, amiért a világi törvények szerint felelősségre vonhatók lennének – csak jelen voltak, vétküik csupán az, ahogyan gondolkodnak arról a három napról, négy esztendő múltán.”¹²

A mű sok kiadást ért meg, a Magvető Könyvkiadó többször is megjelentette, amit más kiadók, például a Szépirodalmi is követett, de külön kötet készült 1967-ben Kovács András filmje kapcsán is, *Ötlettől a filmig* címmel, s az alkotás 1968-ban bekerült a filmkritikusok által a tizenkét legjobbnak tartott magyar film közé, illetve számos díjat nyert nemzetközi fesztiválokon is. A rendező ezt a filmjét joggal nevezte „a személyes felelősség drámájának”. A hivatalos kultúrpolitika persze igyekezett a könyvet beilleszteni a korszak „szocialista hazafiság” koncepciójába, amely szerint „az igazi hazafiság” kialakításához nemcsak értékeink és erényeink ismerete és szeretete tartozik hozzá, de „a nemzeti szégyenérzet” is.

A könyv első külföldi kiadására, nyilván nem véletlenül, Jugoszláviában került sor, „szerbhorvátul”, még 1966-ban, a pár éve elhunyt kitűnő műfordító, Sava Babić fordításában. Ezt követte a román kiadás 1967-ben, amelyhez, mint már említettük, a szerző külön előszót írt. De olvasható a *Hideg napok* angolul, csehül, oroszul, németül, horvátul, sőt még kazah nyelven is. Gergely Ferenc, Cseres Tibor veje, az író leveleinek közreadója a *Hideg napok* fogadtatása kapcsán így fogalmaz: „A szitkozódó levelektől az életveszélyes fenyegetésekig, az egyetértő olvasói dicsérettől a harcokban részt vevők, valamint a bácskai túlélők segítőkész bátorításáig minden található a szerző postaládájában. Ennek a pattanásig feszült légkörnek a rovására írható, hogy a szerző megsemmisítette az anyaggyűjtés során a résztvevőkkel, szemtanúkkal készített magnetofonfelvételeket.”¹³

10 PIM Kézirattár, Cseres Tibor hagyatéka. Gy. n. sz. 2003/46. Cseres Tibor: *Levél Bukarestbe*. 2–3.

11 PIM Kézirattár, Cseres Tibor hagyatéka. Gy. n. sz. 2003/46. Cseres Tibor: „Növeli, ki elfüdi a bajt!” 5.

12 Cseres Tibor: *Vérbosszú Bácskában*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1991. 98–99.

13 Gergely Ferenc: *Levelek Cseres Tibornak (1960–1969)*. *ArchívNET*, 12. (2012) 1. sz. 4. http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/levelek_cseres_tibornak_19601969.html?oldal=3 (a letöltés ideje: 2014. december 9.).

Az író így vall a könyvét ért vádakról: „Leginkább azonban az a személyes találkozás ütött szíven, amelyben a könyv megjelenésének másnapján volt részem. A könyvheti sátonnál a bezdáni ember panaszkodta, hogy nincsen benne véres munkában semmi abból, ami Bezdánban történt. Ahol is az ő apját és öccsét másfél száz falubéli társukkal együtt 1944 októberében a jugoszláv partizánok kivégezték, lemészárolták. Ez a panasz volt az első tételes értesülésem a '44 őszén Bácskában történtekről...”¹⁴

1990-ben a kolozsvári *Korunk*ban azt nyilatkozta, hogy egy belgrádi találkozón, ahol a könyvről beszélgettek, szóba került, miért írta meg a *Hideg napokat*, s ő világosan megfogalmazta, hogy jugoszláv részről kompenzációt várt, s most is azt várja, íróik tárják fel az ártatlanul meggyilkolt magyarok történetét. Mint mondta: „Azért írtam meg ezt a művet, mert reméltem és remélem azt, hogy a 3500 Újvidéken kivégzett ártatlan embernek vagy nagyrészt ártatlan embernek a vére úgy száll vissza a gyilkosokra, hogy a következő 40-50-60 ezer magyar vére is viasszaszállhat a gyilkosokra, akik '44-ben, miután a veszített háború után a partizánok visszatértek Bácskába, vagy bevonultak Bácskába, ott 3500-nak tízszeresét, hússzorosát végezték ki. Én reméltem és remélem, mondtam akkor Belgrádban, hogy ennek a történetét egy szerb író írja meg. Erre csodálkozás következett, és valaki felállt, nevét már nem tudom, szerb író, elmondta, hogy nem tudja, hogy ők tudnak-e ezzel foglalkozni, mert számukra ez a szám, akkor is, ha 60 ezerig felmegyünk a kivégzett bácskai férfiak számát illetően, bagatell az egész jugoszláv embervesztéshez képest.”¹⁵ A névtelen szerb író szájába a *Vérbosszú Bácskában* című könyvében ezeket a szavakat adja: „A második világháború táján Jugoszláviában háborús, polgárháborús körülmények között közel kétfélmillió embert öltek meg, pusztítottak el, végeztek ki. Ehhez a hullatömeghez (hősi halotthoz) képest a bácskai áldozatok száma csekélység – csepp a tengerben.”¹⁶

Vérbosszú Bácskában

Mivel Cseres Tibor reményei nem váltak valóra, és hiába várta – sokakkal együtt – valamely jugoszláviai író hasonló művét, megírta a *Bezdáni embert*, amely – főleg külpolitikai okok miatt – kilenc évig nem jelenhetett meg, míg végül a *Kortárs* 1973. 11. száma közölte. Főhőse, a bezdáni ember, akinek apját és öccsét az elbeszélés szerint még száztizenhat másik ártatlan magyarral együtt a partizánok 1944 őszén kivégezték, nem bosszúra vágyik, s csak anynyit szeretne elérni, adja hőse szájába írása szándékát a szerző, hogy „Hát hogy tudják: ártatlanok voltak. Hirdessék ki, hogy ezek és ezek, név szerint valameny-

nyien ártatlanok voltak. (...) írják le egy könyvben vagy egy újságban a névsort.”¹⁷ A bezdáni embernek és Cseresnek is több mint harminc esztendő kellett várnia, hogy kívánsága teljesüljön, de a névsor ma már olvasható.¹⁸

1990-ben jutott odáig, hogy papírra vesse „a *Hideg napokra* következő bosszúállás megismert rémségeit, s *Vérbosszú Bácskában* c. könyvemben a *Magvetőnek* felajánljam”.¹⁹ A könyv 1991-ben jelent meg. A hazai politikai változások, a rendszerváltás kétségkívül segítette a könyv megírását és megjelenését, valamint érdemes utalnunk arra is, hogy a felbomló Jugoszláviában már egy évvel korábban megkezdte az újvidéki *Magyar Szó* és a szabadkai *Napló* közölni azokat a főként Matuska Márton által összegyűjtött visszaemlékezéseket, amelyek a partizánok 1944–1945-ös bácskai vérengzését idézték fel. A magyar közösség jó része megkönnyebbülten sóhajtott fel, „végre”, míg a szerb közvéleményben kemény tiltakozást váltott ki, s az ország antifasiszta múltjának meggyalázását látták benne, mondván, mindenki, akit akkor kivégeztek, háborús bűnös, fasiszta vagy a „nép ellensége” volt. Ekkor már a magyar történetírás is megkezdte a téma kutatását.

Cseres írói szándékát meglehetősen pontosan tudjuk rekonstruálni, illetve egész életművéből adódik az a következtetés, hogy ezúttal is annak az írói ethosznak a jegyében nyúlt a témához, amely az irodalmat a nemzeti sorskérdések számbavétele eszközének tekintette. Azt azonban nem tudjuk, miért döntött úgy, hogy ezúttal nem valamely irodalmi műfaj keretei közé helyezi mondandóját, hanem erőteljes történelmi érdeklődését kvázi történetíróként kamatoztatja. De szólaltassuk meg ismét őt magát: „Tőlem hazám java értelmiségének egy része, írók is, azt kérték számon, miért nem róttam az újvidéki ezrek mellé a nyolcvan bácskai község kivégzett magyar tízezreit” – írja könyvében. De a bezdáni ember szavai mellett mélyen beleivódott lelkébe és megrázta az a bizonyos, többször is említett belgrádi írói találkozó is, amikor a bácskai magyar áldozatok „csekély” számára hivatkozva utasították el a jugoszláviai írók saját hideg heteik megírásának még csak a gondolatát is, vagy ahogyan én nevezem Cseres nyomán, saját „még hidegebb napjaik” megírását.

Közvetlenül a könyv megjelenése után hívott fel az Írószövetség lapjának, a *Magyar Naplónak* a szerkesztősége, s mint történészt felkértek, írjak kritikát a *Vérbosszú Bácskában*ról.²⁰ Most, csaknem huszonöt év után újraol-

14 PIM Kéziratár, Cseres Tibor hagyatéka. Gy. n. sz. 2003/46. Cseres Tibor: „Nőveli, ki elfödi a bajt!” 5.

15 Kolozsvári Papp László: Sós vízben konzerválva (Beszélgetés Cseres Tiborral). *Korunk*, 3. (1990) 5. sz. 561.

16 Cseres Tibor: *Vérbosszú Bácskában*. Budapest, Magvető Kiadó, 1991. 24–25. Ma mintegy 1 millió 27 ezer főre teszik Jugoszlávia második világháborús embervesztését.

17 Cseres Tibor: A bezdáni ember. In: Cseres Tibor: *Hideg napok, Búcsú nélkül, Bizonytalan század*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983. 189., 191.

18 Balla Ferenc–Balla István: *Bezdán története. A jugoszláv közigazgatás bevezetésétől a termelő parasztszövetkezetek felbomlásáig (1944–1953)*. Tóthfalu, Logos, 2001; Balla Ferenc–Balla István: *A bezdáni vérengzés, 1944*. Topolya, Panonia-Print, 2013. Kutatásaikból úgy tudjuk, 146 magyar és német bezdánit öltek meg a partizánok.

19 PIM Kéziratár, Cseres Tibor hagyatéka. Gy. n. sz. 2003/46. Cseres Tibor: „Nőveli, ki elfödi a bajt!” 6.

20 A. Sajti Enikő: Döbbenet és hitelesség. *Magyar Napló*, 1991. október 4. 36–38. A Magyar Napló egyébként egyidős a rendszerváltással. Cseres Tibor, az Írószövetség akkor elnöke 1989-ben indította útjára a lapot.

vastam ezt az írásomat, s a könyv történelmi hitelességéről ma sem tudnék nagyon mást írni, legfeljebb kiegészíteném a hazai és a délvidéki történetírást, valamint a nemzetközi történetírást, főként a horvát, a szlovén és a szerb történetírást azóta elért igen komoly eredményeivel. Jelen írásnak azonban nem az a célja, hogy a történész szakmája szabályaival, a forráskritika kemény valóságával szembesítse az írókat, még akkor sem, ha a könyv bevallottan nem irodalmi műfajt választott mondandója keretének, hanem a *public history*, azaz a szubjektív történetírás sajátos műfaját. Ez már csak azért sem lenne elegáns, mert minden tudományos vita alapkövetelménye, hogy a megszólított vitapartner a nyilvánosság előtt tudjon reflektálni a felvetett kérdésekre. Cseres Tibor ezt ma már sajnos nem teheti. Inkább azokat a friss kutatásaimat szeretném megosztani az olvasóval, hogyan jutott hozzá Cseres az akkor még csak kéziratban lévő *Halottak hallgatása. Requiem 40 000 1944-ben ártatlanul kivégzett bácskai magyarért* című íráshoz,²¹ amelyet két áldozatkész, bátor bácskai plébános állított össze, a bácsszőllősi esperes plébános, Szűcs Márton és a martonosi plébános, Kovács József, s amely kézirat könyve vezérfonalául szolgált. Ebből a munkából vette át Cseres, hogy 1944 őszén 40 ezer ártatlan civil magyar esett áldozatul a partizánmegtorlásoknak, s ennek alapján szinte kitörölhetetlenül terjedt el a hazai és a nemzetközi közvéleményben, sőt a történelmi irodalom egy részében is a 40 ezres szám, amelyről ma már tudjuk, hogy erősen túlzó.

Juhász László, a Szabad Európa Rádió egykori tudósítója, majd a Magyar Televízió hírigazgatója *Hideg napok. Cseres Tibor emlékének* címmel cikket írt az *Új Horizont* 2001. évi 1. számában, illetve *Barangolás a magyar múltban* című kötetében megjelent írásában állított emléket annak,²² hogyan jutott el hozzá a két plébános írása, illetve ő hogyan juttatta el azt Csereshez. A *Barangolásban* csak annyit jegyez meg lábjegyzetben, hogy hozzá 1989 őszén jutott el titkos csatornákon a két plébános kézírata, s ő azt a Szabad Európa Rádió *Barangolás* című adásában 1990. május 18-án dolgozta fel. Majd hozzáteszi, a kéziratot Cseres kérésére juttatta el hozzá, amelyet az író *Vérbosszú Bácskában* című könyve „vezérfonalának” tekintett. Az *Új Horizontban* már bőbeszédűbb, s meg tudjuk, hogy Cseres az 1990. május 18-ai adás után levélben fordult a SZER Magyar Osztályának szerkesztőségéhez, és kérte „a műsor kéziratának” elküldését. Ezt akkor, Juhász távollétében kollégája, Román István teljesítette is. Pár héttel később Juhász levelet kapott Cserestől, amelyben az író először megköszönte a műsor gépiratát, majd így folytatta: „Minthogy jelenleg a *Hideg napok* ellenkönyvének megírásával foglalkozom, nagyon érdekelne a két »tisztaszándékú« bácskai plébános kézira-

21 Itt jegyezzük meg, hogy Szűcs Márton és Kovács József munkája pár évvel Cseres könyvének kiadása után jelent meg. Szűcs Márton–Kovács József: *Halottak hallgatása. Requiem 40 000 1944-ben ártatlanul kivégzett bácskai magyarért. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 7. (1995) 1–2. sz. 197–231.

22 Juhász László: *Barangolás a magyar múltban*. Lakitelek, Antológia Kiadó, 1992. 130–136. Megjegyezzük, hogy a Juhász által a *Halottak hallgatásának* előszavából idézett rész nem pontosan azonos a Magyar Egyháztörténeti Vázlatokban közölt szöveggel.

tának teljes szövege: a szöveg terjedelme és holléte. Megköszönném, ha efelől tájékoztatna engem. Még nagyobb köszönettel tartoznám Önnek, ha – amennyiben a kéziratnak birtokában van – egy másolatot készíttetve róla, azt megküldené nekem, a mindenkori vizontszolgálat ígéretével részemről.” Miután a kéziratot, írta válaszában Juhász, amelyet „egyházi körökből” kapott, már visszaküldte „forrásához”, azt vissza kellett kérnie, s így kissé megkésve, de mégis el tudta küldeni a lemásolt kéziratot Cseresnek.²³

Cseres hagyatékában van egy bizonyos D. F. által 1992. szeptember 2-án, a vajdasági Palicson írott levél. Mára sikerült kiderítenünk, hogy D. F. azonos Dongó Ferenc (1922–1996) tanárral, aki 1967-től tanított a szabadkai klasszikus gimnáziumban, a Paulinumban (ma Püspökségi Klasszikus Gimnázium és Kollégium Paulinum), és 1974–1979 között e gimnázium és papnevelő intézet igazgatója volt.²⁴ Ebben D. F. arról értesítette Cserest, hogy ez év augusztusában II. János Pál pápa a Pro Ecclesia et Pontifice érdemrendkereszttel tüntette őt ki „Isten ügyének a hűséges és kitartó szolgálatáért a »Paulinum« Papnevelő Intézetben Szabadkán. Egyéni meggyőződése, hogy a jó Isten ezt a kitüntetést elsősorban az 1944-es események körül történt kutatómunkámért adományozta.” A levélből kiderül, hogy a *Halottak hallgatása* szerzőinek, Szűcs Márton és Kovács József halála után ő, D. F. fejezte be „úgy ahogy” a munkát, tíz példányban legépelte, és a következő helyekre, illetve személyekhez juttatta el a kéziratot: a szabadkai és a becskerekai püspökséghez, a zentai Szent István király plébániára, a Magyar Televízió Századunk rovatához Budapestre, az esztergomi érsekséghez, Nemeskürty István közvetítésével a Magyar Tudományos Akadémiához, a Szabad Európa Rádióhoz Münchenbe, a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia munkaközösségnek Torontóba és dr. Teleki Béla jezsuita atyának Szegedre. Egy példányt megtartott magának. Kérte Cserest, küldjön neki egy példányt a *Vérbosszú Bácskában* című könyvéből Kecskeméten élő fiának keresztül, majd utalt arra, hogy az anyaggyűjtést sajnos nem tudták befejezni. Végül így zárta levelét: „Nagyon sajnálom, de nem tudok többet tenni. Én mozgásképtelen vagyok. A mai fiatalabb papok nemigen érdeklődnek az akkori események iránt. Az öregek – az egykor a szemtanúk – lassan elhalnak, és az eseményekre feledés borul.”²⁵

23 Juhász László: *Hideg napok. Cseres Tibor emlékének. Új Horizont*, 29. (2001) 1. sz. http://www.pikk.hu/ujhorizont/2001_1/15.html (a letöltés ideje: 2014. december 10.). Juhász két levelet közöl ebben az írásában, amit Cseressel váltott, de sajnos a dátumok nem szerepelnek a leveleken, így nem tudjuk, pontosan mikor jutott el Csereshez az „átlátszó, vékony papírra íródott” kézirat másolata, de a szöveg alapján biztos, hogy valamikor szeptember 10. után.

24 Vass Zoltánnak, Dongó Ferenc rokonának és Msrg. Miócs Józsefnek, a szabadkai Püspökségi Klasszikus Gimnázium és Kollégium, a Paulinum jelenlegi igazgatójának szíves közlése. Lásd még Dongó Ferenc fiának, Dongó Zoltánnak apjáról írott rövid életrajzát: Dongó Ferenc–Kovács József–Gulyás M. Fulgencia–Savelin Zoltán–Bagi M. Romarika: *A martonosi egyházközség története*. Martonos, 2011. 217–218.

25 D. F. levele Cseres Tibornak, 1992. szeptember 2. Lásd: Gergely Ferenc: Cseres Tibor élete és munkássága a rendszerváltás kezdetén. *ArchívNET*, 9. (2009) 4. sz. 12–13. http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/cseres_tibor_elete_es_munkassaga_a_rendszervaltas_kezdeten.html (a letöltés ideje: 2014. december 11.).

A *Vérbozzú Bácskában*, ellentétben a *Hideg napokkal*, mindössze angolul és horvátul jelent meg. Az angol kiadás mentora a Torontóban élő Magyaródy Szabolcs, a Hunyadi Mátyás Öregcserkész Munkaközösség vezetője, a Corvinus Library alapítója és működtetője volt. Magyaródy és az író között az akkor az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozó Vekerdi József, neves nyelvész, orientalista, romológus közvetített.²⁶ A horvát kiadás politikai hátszelét a Jugoszláviából pár éve kiváló, identitását kereső Horvátország biztosította, fordítója Horváth László volt, aki egy évvel később a Horvátországi Magyarok Demokratikus Közösségének alelnöke lett.²⁷

A hazai irodalomkritika kevésbé volt lelkes, mint a *Hideg napok* megjelenésekor – s ez megítélésem szerint elsősorban a *Vérbozzú* műfaja miatt történt, hiszen Cseres nem regényt írt. Szubjektív történetiszemlélete, az adatok „laza” kezelése azonban tőlük is jogos kritikát kapott.²⁸ Jómagam nemcsak történetiszemléletével vitatkoztam, de számos egyszerű összeadási hibára is felhívtam a figyelmét, mivel nem ellenőrizte az áldozatok számára vonatkozó adatait, forrását, Szűcs Márton és Kovács József munkáját nem vetette alá még minimális forráskritikai vizsgálatnak sem. Több helységben annyi magyar áldozatot mutatott ki, amennyi meghaladta ezen falvak egész magyar lakosságának létszámát. Könyve azonban, állítottam akkor is, és most is, komoly inspirációt adott a további kutatásokhoz.

A főként történetiszemléletét, forráskritikai hiányosságait bíráló méltatásokat azonban minden bizonnyal ellensúlyozta a magyar közvélemény pozitív reagálása, és különösen a „bezdáni ember” 1992 decemberében hozza intézett levele (a nap nincs rajta a levélen). Teljes nevét sajnos nem tudjuk, levelén csak a szignója szerepel, Cs. P. Mivel azonban ma már ismerjük a Bezdánban kivégzettek névsorát, s abban két cs betűvel kezdődő áldozat van, CS. P. vezetéknéve tehát minden bizonnyal Csapó.²⁹

„Kedves Mester! – kezdi levelét CS. P. – Valamikor úgy 32 évvel ezelőtt, amikor a »Hideg napok« c. könyve megjelent, s azt a Vígsház előtti sátrnál dedikálta, úgy nyárelő tájkán, ott ólalkodtam egy ideig, miután a könyv megvásárlására szántam magam. Nem is annyira az újvidéki események izgattak, hanem sokkal inkább az, hogy foglalkozik-e azzal, hogy mi történt Bezdánban 1944. nov. 3-án. Mert amint mondani szokás, addig arról mélyen hallgatott a fáma. Pedig akkor ott az ún. szerb partizánok, fegyvertelen, ártatlan civil bezdáni magyarok tömeges legyilkolását hajtották végre, – köztük Feri öcsém, ki nemcsak testvérem, hanem legjobb gyermekkori barátom is volt – őt is megölték. S vele együtt az egyik nagybátyám, két kisgyermek édesapját, s jó néhány barátom, és sokan másokat. De az utasító és végrehajtó pribékekkel szemben jugoszláv részről semmiféle bírósági felelősségre vonás nem történt – de tudtommal

26 Dr. Vekerdi József levele Cseres Tibornak, 1992. január 29. Uo. 5–6.

27 Horváth László levele Cseres Tibornak, 1992. április 8. Uo. 7–8.

28 Bundula István: A pontosság kötelező. *Magyar Napló*, 1991. október 4. 39–40.

29 A két áldozat Csapó Ferenc 33 éves géplakatos, aki Cs. P. nagybátyja volt és öccse, Csapó Ferenc 19 éves földműves. Bővebben lásd: Balla–Balla: *Bezdán története*. i. m.; Balla–Balla: *A bezdáni vérengzés*. i. m.

azóta sem! Akkor ott, a Vígsház előtti könyvsátrnál tettem minderről említést, s Ön arra kért, hogy beszéljek részletesebben az ott történetekről! Amiről részleteket nem tudtam sokat mondani, mivel én akkor nem Bezdánban, hanem már szovjet hadifogságban voltam. Amint a fentieket elmondtam, legalább nekem úgy tűnt, mintha különösebben nem érdekelné, kételkedve hidegen hagyná e história! S én csalódva, bemutatkozás nélkül távoztam. Mint paraszti ivadék, akkor sok mindent nem tudtam... S ha sértőn, stíltalanul jártam el? Ezennel kérem szíves elnézését! (...) sajnálom, hogy akkor az Ön megítélésében tévedtem! Mert mint kiderült, hogy mennyire foglalkoztatja, s mennyire szívügyének tekintette a 44-es bezdáni véres események feltárását, természetesen írói eszközökkel. S bizonyítja azt nemrég megjelent »Bácskai vérbozzú« c. könyve is... (...) sajnos más módon nem tudom, csak így leírva fejezem ki az Igazság, a humánus érdekében kifejtett tevékenységéért, rangos munkájáért a legmagasabb fokú elismerésem és hálás köszönetemet.”³⁰ Úgy érezhette, feloldozták.

Évtizedekkel a *Hideg napok* és a *Vérbozzú Bácskában* megjelenése után, amelyek a maguk idején sikerkönyveknek számítottak, joggal tesszük fel a kérdést: kiállták-e az idők próbáját? Ugyanúgy szólunk-e ma is hozzájuk, mint az 1960-as, illetve az 1990-es évek elején? Ezt a kérdést az Írószövetség pár évvel ezelőtt már feltette, és *Újraolvasás* címmel szervezett tanácskozást, ahol, több más akkor sikeres szerző művével együtt, nyilván nem véletlenül, a két Cseres mű közül csak a *Hideg napokat* és a belőle készült filmet elemezték fiatal kritikusok. Ők egyetértettek abban, hogy a könyv mindmáig érvényes értékét, olvashatóságát az időfelbontás, a párhuzamos hosszú monológok, a belső beszédek konfrontálódása, valamint a történelmi tények és az emlékezők lelkiismeretének, erkölcsi ítéletének divergálása adja.³¹

A *Vérbozzú* itt szóba sem került – de műfajánál fogva nem is kerülhetett –, mert az irodalom esztétikai, formai szempontjai szerint ez a mű nem tehető mérlegre. Cseresnek ez a műve, véleményem szerint, az egyéni és a kollektív emlékezet, valamint a történelem viszonyában ragadható meg, és mint ilyen azt üzeni a mának, mit nem szabad elfelejteni egy közösségnek. Ez a szubjektív történelemkönyv radikálisan áttörte a délvidéki magyarok elleni partizán vérengzés köré itthon és odaát politikai okokból emelt hallgatás falát, s a „hideg napokkal” együtt ennek a traumának történetét is beemelte a nemzeti emlékezetbe. Hatása sokkoló volt, nemcsak a kínzások részleteinek feltárása miatt, hanem azért is, mert kiderült, szó sincs „magyar fasistákról”, a bűnösök elmenekültek, ártatlan civilek ezreit „likvidálták”, gyilkolták le, üzték el otthonukból és fosztották meg tulajdonuktól.

Cseres könyvéből kétféle magyar emlékkultúra fakadt. Egyrészt a Jan Assman német történész által „hideg emlékkultúrának” nevezett emlékezet,

30 Cs. P. levele Cseres Tibornak, 1992. december. Lásd: Gergely: *Cseres Tibor élete és munkássága*. i. m. 14.

31 Szepesi Dóra: A Rozsdametétől az Adáshibáig. Fialat kritikusok a hatvanas, hetvenes évek elfeledett népszerű műveiről. *Bárka online*, 2010. december 18. <http://www.barkaonline.hu/helyszini-tudositasok/1791-ujraolvasas-az-iroszovetsegben> (a letöltés ideje: 2014. november 28.).

amely az áldozat és a tettes összebékíthetetlen nézőpontjából közelíti meg a múltat, ahol a múlt „megfagy”, csak bosszú (vérbosszú) van, és nincs megbocsátás. Ebben a történeti narratívában nemzetáruló lett például minden olyan történész, aki kutatásai alapján ki merte mondani, nem tekinti szentírásnak a partizán vérengzés áldozatainak Cseres által leírt 40 ezres számát, és hogy tovább kell kutatni a szerbiai levéltárakban. De ma már, nem függetlenül az időközben egyre több eredményt felmutató magyar és szerb kutatásoktól, felerősödött az úgynevezett *befogadó emlékkultúra* híveinek hangja is, akik még a traumák parancsoló kibeszélése mellett is jövőorientált emlékkultúrát építenek, nyitottak a történelmi változások és a tudomány kritikai szemlélete iránt, s azon munkálkodnak, hogy a nemzeteket ne zárhassák be sehol egy hamis, soha nem létezett múltba, és ne lehessen letagadni hatalmi megfontolásokból a múlt nemkívánatos eseményeit, ne lehessen kijátszani egymás ellen a nemzeti traumákat.

Cseresnek a *Hideg napok* és a *Vérbosszú Bácskában* című mindkét könyve a 20. századi magyar nemzeti emlékezet nagy hatású műve, hiszen a traumák kibeszélése nemcsak tudományos, de legalább ennyire etikai kérdés is. Olyan művek, amelyek akarva-akaratlan nyomot hagytak a múlt elbeszélésének történeti narratíváján – magamról legalább bizton állíthatom ezt.

PIHURIK JUDIT

„Vagy ők, vagy mink”

Harminc évvel a csurogi
razzia után

A tanulmány az 1942. januári csurogi razziában való részvétellel gyanúsított 33 személy ügyét állítja középpontba. Pontosabban azt, hogy az 1967-től folyó nyomozás után bíróság elé állított, majd 1973-ban elítélt vádlottak miként dolgozták fel magukban a történeteket, mivel magyarázták saját tetteiket, és hogyan ítélték meg társaik cselekedeteit. A feltárt források jellegéből adódóan az alábbiakban a történetek rekonstrukciójára csak a tettesek szemszögéből tehetünk kísérletet, az áldozatok és túlélők hangja itt nem szólal meg. A hasznosított források megfigyelési és nyomozati iratok, valamint az ügyben lefolytatott per anyagai: 16 kötetbe foglalva összesen mintegy négyezer oldalnyi dokumentáció.¹ A szokványos irattípusok – kihallgatási jegyzőkönyvek, összefoglalók, intézkedési tervek, vallomások, vádirat, ítélet – mellett rendkívül fontosak a részletes környezettanulmányok, munkahelyi vélemények és a zárkaügynöki jelentések, melyek a gyanúsítottak személyes sorsáról, háttéréről differenciáltabb kép kialakítását teszik lehetővé. Az állambiztonsági iratok forrásértékéről és vizsgálatuk szempontjairól eltérőek a vélemények,² de kétségtelen, hogy esetenként hasznos adalékkal szolgálnak a kutatás tárgyához.

Az 1960-as években Cseres Tibor *Hideg napok* című regénye és az abból készült film – mindkettő nemzetközi visszhangot kiváltó alkotás – hívta fel a figyelmet a délvidéki razziákra.³ Az író nem egyoldalúan közelítette meg a történetet, nem gonosztevőket állított a középpontba, hanem azt a folyamatot, melynek során a végrehajtókban tudatosult, hogy egy gépezet engedelmes fogaskerekeként tömeggyilkosságban váltak bűnrészessé. Az egyén felelősségét vizsgálva keresett válaszokat arra, hogyan fajulhatott a civil lakossággal szembeni véres megtorlássá a tervezett partizánellenes tisztogató akció. Cseres témaválasztását sokféle szempontból támadták és dicsérték, mert a háborús bűnök tematikája Magyarországon sem volt mentes a vitáktól, és nem

1 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL), 3.1.5. O-14962/1-5 Vállalkozó; és ÁBTL 3.1.9. V-159118/1-11 Radnai László és társai.

2 Lásd Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Budapest, Libri Kiadó, 2014. vonatkozó tanulmányait.

3 Cseres Tibor: *Hideg napok*. Budapest, Magvető Kiadó, 1964. A regény alapján készült filmet Kovács András 1966-ban rendezte. Talán az újvidéki razziát a középpontba állító mű miatt vélik úgy sokan, hogy a délvidéki tömeggyilkosság e városra korlátozódott.

mentes ma sem. A kérdés tárgyalását nem könnyíti meg, hogy a bűnök számontartása általában az áldozatok oldalán történik meg, ezért számított úttörőnek Cseres Tibor regénye, mely a háborús tettekkel való szembenézés szimbólumává válva a délvidéki razzia történetével szembesítette a magyar társadalmat.⁴ Bár monografikus feldolgozása még nem történt meg, a sajókásvidéki és újvidéki tömeggyilkosság a magyar történeti kutatásban sem volt elhallgatott epizód.⁵

Kísérlet a razzia rekonstrukciójára

Az 1942. januárjában lezajlott razzia előzményeihez tartozik, hogy a Bácskában 1941. nyarán–őszén működtek kommunista szervezetek, és voltak partizánakciók is. 1941. december 13-án Csurogon, 17-én Mozsoron történt halálos áldozattal és fogolyejtéssel is járó incidens, karácsony előtt pedig meggyilkolták a sőregi csendőrőrs tagjait.⁶ 1942. első napjaiban elterjedt, hogy a Bánátról – ahol a bácskai eseményekkel egy időben a németek is tisztogató akciót tartottak –, „gyanús elemek” szivárognak be a Délvidékre, ezért a belügyminiszter katonai karhatalom kirendelését kérte. 1942. január 4-én egy Zsablya környéki lakatlan tanyánál a magyar járőrök és a partizánok között véres tűzpárbaj bontakozott ki,⁷ melynek során elesett két csendőr és négy határvasdász, valamint halálosan megsebesült a csurogi csendőrőrs parancsnoka.⁸ 1942. január 5-től a térség kar-

hatalmi erőinek irányításával a Zsablyán állomásozó Deák László ezredest,⁹ a 9. gyalogezred parancsnokát bízták meg. Szombathelyi Ferenc, a Honvéd Vezérkar főnöke még aznap parancsot adott a Sajókásvidék átkutatására,¹⁰ ez azonban a partizánvédekenység megszüntetésére vonatkozott, nem civilek elleni fellépésre, tömeggyilkosságra. Mégis ez történt: a Csurog, Zsablya, Sajókászentiván, Dunagárdony és a Tisza által határolt területen közel kétezren váltak áldozattá, közülük 887 – szerb adatok szerint 893 – fő Csurogon, ahol az egész razzia legtöbb áldozatot követelő tömeggyilkossága zajlott le.¹¹ Január 12-én Feketealmay-Czeidner Ferenc, az V. hadtest parancsnoka az eseményekről tájékoztatást adva félrevezette Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert, Bartha Károly honvédelmi minisztert és Szombathelyi Ferencet, mert azt állította, hogy a partizánok behúzódtak Újvidékre, ezért a razziát ki kell terjeszteni a városra.¹² A magyar források szerint e razziáknak január végéig 3340 – köztük 147 gyermek – áldozata volt, 2550 szerb, 743 zsidó, 11 magyar és 36 más nemzetiségű lakost végeztek ki.¹³ A szerb források 3809 halottról emlékeznek meg.¹⁴

Ezen eseménynek van egy külpolitikai szempontból fontos vonatkozása is: időben egybeestek Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter (1942. január 6–9.), majd Wilhelm Keitel vezértábornagy, a német véderő főparancsnoksága főnökének (1942. január 20–22.) magyarországi látogatásával. A tárgyalások célja a magyar háborús szerepvállalás növelése volt, és a magyar fél a délvidéki partizánveszélyre hivatkozva próbált elzárkózni a teljes haderő frontra küldésétől. A sajókásvidéki razzia Ribbentrop, az újvidéki pedig Keitel látogatásának napjaiban zajlott, és a tárgyalásoknak feltehetően szerepük volt abban, ahogyan a magyar katonai vezetés a kérdést kezelte.¹⁵

1941-ben a 10 830 lakost számláló Csurogon 6927 szerb élt, a magyarok lélekszáma 3600 fő volt.¹⁶ A település rendőr-, csendőr- és határvasdászörsein mintegy ötven fegyveres szolgált, létszámuk 1942. január elején hozzávetőleg

4 Cseres Tibor célja ennél több volt: jugoszláv oldalról az 1944-es bácskai tömeggyilkosságok feltárását és az áldozatok ártatlanságának elismerését remélte. Mivel ez nem történt meg, közel harminc esztendővel a *Hideg napok* megjelenése után a *Vérbosszú Bácskában* (Budapest, 1991) című kötetével próbálta pótolni e hiányt. Újabb másfél évtizednek kellett azonban eltelnie ahhoz, hogy Szerbiában is megindulhasson a titói megtorlások történetének feltárása és szakszerű feldolgozása. A két kötetnek a nemzeti emlékezetben betöltött szerepéről legutóbb A. Sajti Enikő tartott előadást „A nemzeti önismeret őrállója”: Cseres Tibor: *Hideg napok és a „még hidegebb napok”* címmel (Délvidék Kutató Központ, Szeged, 2015. január 23. Fejezetek a Délvidék múltjából II. Közös múlt és közös jövő a Délvidéken).

5 Buzási János: *Az újvidéki „razzia”*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1963; A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987; A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió és kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004; Pihurik Judit: *Magyarok és szerbek a Délvidéken 1941–1944. Limes*, 22. (2009) 2. sz. 83–102. (Délvidék 1941–1944. tematikus szám I.)

6 1941. áprilisában a terület visszacsatolásakor Sőreg-Kisdobrovoljácánál az előrenyomuló magyarok és egy visszavonuló jugoszláv alakulat között tűzharc bontakozott ki. Ennek következménye súlyos megtorlás lett: az adatok bizonytalanok, 100 és 500 között volt a civil áldozatok száma. Valószínűleg ezt a vérengzést megtorlandó érte partizántámadás a sőregi csendőrőrsöt. Csima János (összeáll.): *Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához: 1938–1945*. Budapest, Honvédelmi Minisztérium Központi Irattár, 1961. 55–62.

7 Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) VKF 1942 vkf hdm. csf. [eln./49] 1–400. 1. számú helyzettájékoztató. 1942. január 6.

8 „Hősi halált haltak a közbiztonsági szolgálat hűségese és vitéze teljesítése közben.” *Csendőrségi Lapok*, 1942. augusztus 15. 37.

9 Deák László ezredes (1891–1945) 1944. januárjában Németországba szökött a hadbíróági tárgyalás ítélete elől. A továbbiakban részt vett a Waffen-SS szervezésében, majd a 61. SS-gránátos ezred parancsnoka lett. 1945. májusában öngyilkosságot követett el.

10 HL VKF 1942-1/a-8882/eln.

11 A magyar adatok szerint a hatvanezer lakosú Újvidéken 879 embert öltek meg, a szerb szakirodalom 1246 kivégzettet említ, de ott a helyi zsidóság köréből került ki az áldozatok többsége. Golubović, Zvonimir: *Racija u Južnoj Bačkoj 1942*. Novi Sad, Istorijski Muzej Vojvodine, 1992. 147.

12 PL Mikrofilm 634. f.

13 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) K 28. ME Kisebbségi osztály 1944 – R 27709.

14 Golubović: *Racija*. i. m. 147.

15 Felmerült az a valószínűtlen feltételezés is, hogy a németek által megszállt Bánát elleni, annak magyar elfoglalását célzó támadás előzménye lett volna a razzia. A. Sajti Enikő–Markó György: Ismeretlen dokumentum az 1942. januári délvidéki razzia résztvevőinek peréből. 1943. december 14.–1944. január 14. *Hadtörténelmi Közlemények*, 32. (1985) 2. sz. 430.

16 Dr. Kepecs József (szerk.): *A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941)*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1998. 263. Mintegy 300 fő egyéb népességű lakosa volt még a községnek.

350 fővel gyarapodott az odavezényelt 9. gyalogezred I. zászlóaljának 2. századával és géppuskás szakaszával, valamint a Kiskunhalasról és Zomborból érkezett két csendőrszakasz tagjaival. A helyi karhatalmat ezen fegyveres alakulatok alkották, parancsnoka a 2. századot vezénylő Károlyfalvy János százados¹⁷ lett, távozása után Stépán László csendőr főhadnagy vette át a parancsnokságot.¹⁸ A lakosság köréből 40–50 fős nemzetőrség alakult, vezetője Erős László tanító volt.

A szerb többségű községben már a terület visszacsatolása után is feszült lehetett a hangulat. Határtelepülés volt, fokozott magyar ellenőrzéssel, szemben vele a Tisza túlpartján a németek által megszállt Bánát. Környékén partizántevékenység folyt, így annak veszélyességét könnyen fel lehetett nagyítani, és a vallomások harminc évvel később is egyértelműen tanúskodnak a kialakult szerbellenes hangulatról, ami a feszültségek hatására csak fokozódott, és hozzájárult ahhoz, hogy a nemzetőrség közreműködésével a karhatalom 1942. január 4. és 8. között öt nap alatt megtizedelte Csurog szerb lakosságát. A járőrök számára a begyűjtendő „partizángyanús” szerbek és zsidók listáját a vallomások szerint Varga Gyula főjegyző, Erős László tanító és Füstös József községi bíró állították össze, részben a csurogi magyarok bemondása alapján.¹⁹

1942. január 4-én estétől a karhatalmi parancsnokok és községi előjárók számára tartott eligazításokon korbácsolták fel az indulatokat, félelemkeltő híreket terjesztettek a szerb karácsonyra, január 7-ére prognosztizált Bánát felőli támadásról, a magyarok kiirtásának szándékát feltételezve: „A község-házán Varga Gyula főjegyző eligazítást tartott a jelen levő fegyveres alakulatok parancsnokai és beosztottai, valamint az ott levő fegyveres polgári személyek részére. Ennek során ismertette a délután lefolyt eseményeket, kitérve arra, hogy továbbra is tartani lehet a partizántámadástól, meg kell akadályoznunk, hogy a községben élő szerbekkel kapcsolatot teremthessenek, mert az a helyi csendőr, rendőr és határ vadász őrs megtámadásával és a községben élő magyar lakosság kiirtásával járna. Kijelentette, hogy a mi feladatunk lesz a megbízhatatlan partizángyanús szerbek összeszedése, illetve a község házán való előállítás.”²⁰

A foglyok – először a férfiak, majd családtagjaik – kivégzése több napon át, több helyszínen folyt. A község házán és a Tisza-parton kisebb csoportokban agyonverték őket, két magtárban golyószóróval tüzeltek rájuk, kézigránátot dobtak közéjük, majd szuronnyal és puskatussal mészárolták le a túlélőket. Az áldozatokat megfosztották ruháiktól, személyes tárgyaiktól, so-

kuk házat a helyi lakosok később kirabolták. A tömeggyilkosság során 873 szerb, 13 izraelita és egy magyar lakost öltek meg, közöttük 664 férfi, 122 nő, 91 időskorú és 10 gyermek volt, de a felnőttek között 38 tizenévest is számon tartanak.²¹

A Csurogon 1942. január 4-én megkezdődött tisztogató akcióról szóló, a Honvéd Vezérkar számára megfogalmazott első jelentés csupán harc közben elesetteket említ – magyar részről hat halottat és hét sebesültet, a „csetnikek” oldalán 10 fő veszteséget feltételezve – és váratlan fordulattal zárul: „A csetnik támadás terrorajzát a razzia alkalmával Freund Frigyes csurogi zsidó lakosnál megtalálták. Freundot menekülés közben agyonlőtték.”²²

A történet leghomályosabb, de fontos motívumai közé tartozik az említett eset. A razzia legfőbb indokaként felhasználta „dokumentum” a leírás szerint csupán egy pauszpapírra rajzolt térképvázlat volt, rajta néhány nyíllal. Varga Gyula csurogi főjegyző vallomása szerint állította a lapot megtaláló rendőr, hogy ez a felkelésnek és a magyarokkal való leszámolásnak a szerb karácsony napjára, január 7-ére datált terve. Neki ugyan voltak kétségei, de ennek nem adott hangot: „Ezzel a megállapítással én magam is egyetértettem és úgy értékeltem a megtalált rajzot, hogy az a felkelés terve, bár erre vonatkozóan a rajzon semmiféle adatok és támpontok nem voltak. Valójában ma sem tudom megmondani, hogy mit találtak az említett Freundnél, de én ennek ellenére a hajnali órákban azt jelentettem telefonon Vukovári Béla fősolgabírónak, hogy megtaláltuk a csetnikek, illetve a partizánok felkelési tervét.”²³ A rajzot másnap elvitte Zsablyára, és állítása szerint egy csendőr ezredesnek adta át. Feltehetően Fóty Ferenc csendőr alezredesről van szó, akit 1941 novemberében rendelt ki a Délvidékre a Honvéd Vezérkar Főnökségének kémelhárító alosztálya.²⁴ Fóty szerepe ellentmondásos: egyrészt ő volt az, aki túldimenzionálva a veszélyt bánáti irányú partizántámadást jósolt, másrészt azonban ezt felettesei utasítására tette, akik vélhetően a nagyobb arányú háborús részvételt követelő német igények mérséklése céljából szólították fel erre.²⁵ A „tervrajz” így látszólag igazolta a közelgő bánáti partizántámadást, és az ennek megelőzésére lefolytatott tisztogatást.

A vallomások alapján a következőképpen rekonstruálható az események sorrendje: az 1942. január 4-én a zsablyai határban történt lövöldözést követően Csurogon a rendőr-, csendőr- és határ vadászőrs parancsnokai, a községi előjárók és a Zsablyáról érkező Szirányi Béla főhadnagy²⁶ a helyzetet megtár-

21 Golubović: *Racija*. i. m. 147. A csurogi áldozatok névsora: 330–351.

22 HL VKF 1942 vkf hdm. csf. [eln./49] 1–400. 1. számú helyzettájékoztató. 1942. január 6. Kezdetben váltogatják a csetnik – királypárti, nacionalista – és a partizán kifejezést, később az utóbbit használják a jelentésekben.

23 ÁBTL 3.1.9. V–159118/2. 142–173. Folytatólagos jegyzőkönyv Varga Gyula terhelt vallomásáról. 151–152.

24 Sajti–Markó: *Ismeretlen dokumentum*. i. m. 433. A kutatás eddigi fázisáig Fóty neve nem merült fel az 1971-es per kapcsán.

25 Uo. 431.

26 A Zsablyán székelő 55/1. portyázó határ vadász század parancsnoka.

17 Károlyfalvy János százados 1944-ben eltűnt a hadszíntéren.

18 Stépán László csendőr főhadnagy 1942. január 5-től a Csurogra rendelt csendőrök, január 6-tól a karhatalom parancsnoka. 1945-ben külföldre menekült, nincs az 1971-es vádlottak között, de vallomása olvasható az 1943–1944-es per anyagában. Sajti–Markó: *Ismeretlen dokumentum*. i. m. 440–441.

19 Erős László például 1941 őszén került Csurogra, nem tudott szerbül, nem ismerte a helyieket.

20 ÁBTL 3.1.9. V–159118/1. 188–197. Összefoglaló jegyzőkönyv Bernáth Mihály terhelt kihallgatásáról. Budapest, 1971. június 4. 191.

gyalva döntött a nemzetőrség felállításáról, felfegyverzéséről és a gyanús szerbek névsorának összeállításáról, majd begyűjtésükről. A vegyes összetételű járőrök még aznap este 80-90 szerb férfit állítottak elő a községházán. A nagyteremben helyezték el őket, ahonnan kisebb csoportokat vittek kihallgatásra a rendőrszobába és a kisbíró szobájába. A tanúk elmondása szerint egyiküket a főjegyző pofon ütötte, ezután el akarták hagyni a helyiséget. Az örök ekkor kaptak parancsot arra, hogy akadályozzák meg a távozásukat, és agyonverésükre is ekkor szólították fel őket. Többségükkel a községházán végeztek, egy 15-20 fős csoportot a Tisza-parton öltek meg.

Másnap érkeztek Csurogra az odavezényelt karhatalmi alakulatok, vezetőjük, Károlyfalvy János százados kihirdette a statáriumot és a kijárási tilalmat is.²⁷ A községházán és a szerb iskolában 5-én is folytatódott a szerb lakosság előállítása és megölése, a kivégzettek lélekszámát nyolcvanra becsüli az ítélet. Ugyanennyire tehető a január 6-i áldozatok száma, közöttük már nők és gyermekek is voltak. 7-én kezdték a Lampl (300 fő) és a Topalov magtárba (150 fő) gyűjteni a foglyokat. Este – az állítólagos hangoztatott kitörési kísérlet miatt – golyószóróval lőttek közéjük, a túlélőket – az ítélet szerint Radnay László²⁸ csendőr hadnagy és Pálfi Károly hadnagy, a 2. század parancsnok-helyettese parancsára – szuronnyal szúrták le, vagy agyonverték, a járőképeket pedig a községházára vitték, ott végezték ki.²⁹ Radnay maga is a lövések hangjára érkezett a magtárhoz, a vallomások alapján nem egyértelmű, hogy kinek a parancsára és miért lőttek a foglyok közé.

Pálfi Károly hadnagnak tulajdonítják a január 8-án elhangzott utasítást: *„Amennyiben a tömegszállítás ügyében vizsgálat indul, azt kell mondaniuk, hogy a foglyok ki akartak törni, ezért volt szükséges a fegyverhasználat.”*³⁰ Pálfi azt is kijelentette, hogy a történetek katonai titkot képeznek, a fegyverhasználat pedig jogos volt. Ezen a napon gyűjtötték össze a családtagokat, és ekkor történt a Lampl magtárban az újabb tömeggyilkosság, melyben szintén Radnay Lászlónak tulajdonítottak kezdeményező szerepet, bár ő ezt tagadta, mert állítása szerint aznap már nem tartózkodott Csurogon. Ugyancsak 8-án jelentették a történeteket Zsabyán Deák Lászlónak, aki az áldozatok számáról érdeklődött. Stépán László 450–500 fő kivégzéséről tájékoztatta, azt állítva, nincs lista róluk.³¹

27 Sajti-Markó: *Ismeretlen dokumentum*. i. m. 449. Radnay László vallomása.

28 Radnay (Rainer) László csendőr hadnagy (nevét Radnainak is írták) Ludovika Akadémiát végzett, hadnaggyá avatása után jelentkezett a csendőrséghez. 1942 januárjában Zomborban szárnyparancsnok-helyettes, 1942. január 6-án vezényelték egy szakasz csendőrré Csurogra.

29 A vallomásokban a január 4-én és 5-én, valamint a 6-án és 7-én történeteket többen összevonták, keverték.

30 ÁBTL 3.1.9. V–159118/1. 33. Előterjesztés. 1971. június 14.

31 1943-as vallomásában Stépán László 1942. január 7-én felvett névjegyzéket említ, és 464 kivégzettet.

Ez a történet merőben eltér a Bajnóczy József altábornagy³² által Szombathelyi Ferenc számára, a hozzá érkező jelentések alapján készített helyzet-tájékoztatókban foglaltaktól. Eszerint január 6-án estétől 7-én reggelig különösebb esemény nem történt, de csetnik részről több száz halottat említ minden kommentár nélkül.³³ A tisztogatási akciót január 13-án jelentette, még mindig csetnikekről írva, de a továbbiakban már partizánokat említ. Részben egybecseng viszont a vallomásokkal az az állítás, hogy a felkelést a Bánátról szították, a partizánok feltételezett célja a kommunista forradalom kiiktatása, a magyar és a német lakosság kiirtása, a honvédségi, csendőrségi és rendőrségi erők megsemmisítése, a Bácska elfoglalása, és onnan kiindulva a Bánátra, majd az egész Balkánra kiterjedő akció lenne.³⁴ Ilyen nagyszabású terv elkészítését és végrehajtását azonban a Bácskában működő, alig hatvan főt számláló partizáncsoportról nem lehetett feltételezni. A jelentés azt is megemlíti, hogy szerb községi elöljárók és pópák tűntek el a razzia idején. Úgy véli, az elrettentő példával megteremthető a rend, és megszabadulnak a nemkívánatos elemektől. Sikeresnek véli az akciót: *„A szerbekre legjobb benyomást gyakorolta a komoly erőszak alkalmazása. Ők az erőszakhoz vannak szokva és eddig gyengének, tehetetlennek hittek minket.”* A január 15-én íródott 6. jelentés szerint a szerb lakosság zöme támogatja a partizánokat, a terület *„a kommunizmustól példátlanul fertőzött”*.³⁵

Késői nyomozás és a vallomások a csurogi razzia ügyében

A csurogi razzia kivizsgálása és a tettesek felderítése céljával indított nyomozás legkorábbi irata egy 1967. augusztus 15-én, Szegeden kelt bejelentés,³⁶ melynek írója, Kovács György azt állította, hogy utcai találkozás során felismerte egykori katonatársát, Juhász Mihály határőr századost, akivel korábban együtt szolgált a 9. gyalogezred 2. századában. Kovács a tisztogató akció meglehetősen pontatlan leírását adja, saját szerepéről csupán mint őrséget adó szemtanúéről ír, Juhásztól viszont mint a gyilkosságok részeséről. A *Hideg napok* keltette érdeklődésnek bizonyára szerepe volt az ügy kipattanásában, mert arra hivatkozik, hogy a találkozás során megkérdezte Juhászt, látta-e a filmet, és annak válasza – *„hagyjuk ezt a dolgot”* – késztette a bejelentésre. Kovács azonban első kihallgatása után felakasztotta magát, feleségéhez és egy bizonyos „örnagyrúrhoz” – feltehetően az általa megvádolt Juhász Mihályhoz – címzett búcsúleveleket hagyva hátra. A jelentés szerint

32 Bajnóczy József altábornagy ekkor a Honvéd Vezérkar főnökének helyettese.

33 HL VKF 1942 vkf hdm. csf. [eln./49] 1–400. 3. számú helyzettájékoztató. 1942. január 6.

34 HL VKF 1942 vkf hdm. csf. [eln./49] 1–400. 5. számú helyzettájékoztató. 1942. január 13.

35 HL VKF 1942 vkf hdm. csf. [eln./49] 1–400. 6. számú helyzettájékoztató. 1942. január 15.

36 ÁBTL 3.1.5. O–14962/1. 16–17. Kovács György bejelentése.

italos állapotban korábban is többször fenyegetőzött öngyilkossággal, de utolsó üzeneteiben az elindult eljárással indokolta tettét. „*Nem volt választásom*” – írta, homályban hagyva, mire gondol: a feljelentésre vagy öngyilkossági szándékára, esetleg a razziában való részvételre. „*Hamis tanúzásban nem vettem részt*” – állította levelében, néhány tanú nevét is megemlítve, de megint csak nem világos, mi „*nem felel meg a valóságnak*”: vajon az, amit ő mondott, vagy pedig az, amit róla közöltek.³⁷ Elképzelhető, hogy azért vett véget életének, mert csak utólag mérte fel a történetek súlyát – benne saját szerepét –, és pánikba esve kalkulált a lehetséges következményekkel.

Az ügy kipattanása után széles körű nyomozás kezdődött: korabeli dokumentumokból és kiadványokból gyűjtöttek adatokat, felhasználva a *Csendőrségi Lapok* és a *Honvédségi Közlöny* híradásait, közleményeit, valamint belügyi, honvédelmi és igazságügyi iratokat.³⁸ Az események rekonstruálása ezen források alapján nem sikerülhetett maradéktalanul, mert hiányos, pontatlan és különböző irányban tendenciózus leírások is szerepeltek bennük, de a történetekre egyértelmű bizonyíték volt az 1942 tavaszán elkészített lista az eltűnt személyekről.³⁹ Beazonosították a Csurogra rendelt alakulatokat, és megkísérelték felderíteni az akkor és ott szolgálatra vezényelteteket. Többeket kitüntetési javaslatok alapján vádoltak meg, másokra a tanúvallomások során terelődött a figyelem.

A megfigyelték köre fokozatosan bővült, a Csurogon állomásozó rendőrök, csendőrök, határvasadászok és az 1942. január 4. után odavezényelt katonai és csendőralakulatok tagjai mellett a helyi nemzetőrök után is folyt a nyomozás. Értelemszerűen a Magyarországon élő gyanúsítottak felderítését tűzték ki célul, de megvolt a törekvés arra, hogy a csurogi körülményeket, helyszíneket is tisztázzák.⁴⁰ Az eljárás során hangsúlyozták, hogy csak a csurogi ügyben még felelősségre nem vont személyeket szándékoznak bíróság elé állítani.⁴¹ Végül harminchárom gyanúsított került a hatóság látókörébe, többségük 1942-ben különböző rendfokozatú határvasadász (8), csendőr (5), katona (10) és rendőr (4) volt, mellettük a főjegyző (1) és nemzetőrként szolgáló helyi lakosok (5) is a vádlot-

tak padjára kerültek. Közülük tizenheten a razzia idején alig húsz év körüliek, mindannyian a fegyveres erőknél szolgáltak. A tisztek, parancsnokok és nemzetőrök nagyjából 25 és 35 év közöttiek voltak (13), ketten közelítették a negyven évet, és Varga Gyula főjegyző volt a legidősebb, 50 éves.⁴²

A gyanúsítottak nagy száma miatt három csoportban javasolták tárgyalni az ügyet, különválasztva a katonákat, a határvasadászokat és a csendőröket, rendőröket, nemzetőröket.⁴³ Végül a már 1943-ban és 1947–1948-ban is kihallgatott, de el nem ítélt Radnay László csendőr hadnagy lett az első rendű vádlott. Mellette kiemelt szerepet a következőknek tulajdonítottak: Pálfi Károly hadnagy, a 9/I. zászlóalj 2. század parancsnokhelyettese, Szirányi Béla határvasadász főhadnagy, Varga Gyula főjegyző, Rákos Sándor határvasadász szakaszvezető, csurogi őrsparancsnok, Tapodó József főtörzsőrmester (2. század), Erős László tanító, Vinkó György rendőr őrmester, az őrsparancsnok helyettese. A vádlottak között nem voltak ott a karhatalom döntési helyzetben levő vezetői: Deák László ezredes 1945-ben öngyilkos lett, Károlyfalvy János százados eltűnt a fronton, Stépán László 1945-ben külföldre távozott. A csurogi tömeggyilkosság felelőssége így az alacsonyabb rendfokozatú tisztekre, tiszthelyettesekre és a főjegyzőre hárult.

A kihallgatások során kirajzolódó képben számos ellentmondás található, mert nincs egyetértés abban, mi volt az események időbeli sorrendje, és abban sem, hogy milyen előzmény után, ki adott ki tűzparancsot. Valóban történt-e provokáció a foglyok részéről,⁴⁴ vagy előre eldöntött tény volt kivégzésük, mint azt többen is állították.⁴⁵ A gyanúsítottak többsége kezdetben tagadta, hogy bűnt követett el, pontosabban nem ismerte fel, hogy amit tett, azért felelősségre vonható, és nem volt tisztában a történetek jelentőségével sem. Nyilvánvaló volt, hogy emlékeik elfojtására törekedtek, s úgy vélték – abban reménykedtek –, hogy az események óta eltelt harminc év és igazodásuk az új rendszerhez elmosta vétküket. Magánéletük és munkájuk alapján is beilleszkedett – esetenként megbecsült – tagjai voltak Kádár-kori környezetüknek, néhányan szakszervezeti vagy párttagként is aktivizálták magukat, ketten fegyveres testület tagjaivá válhattak. A volt tisztek és a csendőrök, valamint a hadifogságból szabadultak számára a beilleszkedés egyáltalán nem volt egyszerű, mert e „horthysta múlttal” számon tartottak még az 1960-as években is a rendszer lajstromozott ellenségei közé tartoztak akkor is, ha semmilyen büntetést nem követtek el.⁴⁶ Akadt

37 ÁBTL 3.1.9. V–159118/9. 110–113. Kovács György öngyilkosságára vonatkozó iratok.

38 ÁBTL 3.1.5. O–14962/5. 4–22. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1970. május 26.

39 ÁBTL 3.1.5. O–14962/1. 120/1–42. Névjegyzék a délvidéki kommunista felkeléssel kapcsolatban Csurog községből eltűnt egyénéről. A 784 csurogi és tíz nádaljai lakos nevét tartalmazó lista a szegedi csendőrkörlet csurogi őrsén 1942. március 24-én készült irat fotómásolata. A perben tanúként meghallgatott Kender Imre volt csendőr alhadnagy szerint 1942 tavaszán ő állította össze a névsort, de ennek pontos körülményeire már nem emlékezett. 1942. február-márciusban helyezték a községbe, ezt követően írta meg a listát, vélekedése szerint az adóügyi től kaphatta az adatokat. ÁBTL 3.1.5. O–14962/3. 161–162. Jelentés Kender Imre meghallgatásáról. Budapest, 1970. február 7.

40 A nyomozati anyagban fotók és térképvázlatok találhatók a csurogi helyszínekről, és arra vonatkozó adat is szerepel, hogy a politikai rendőrségnek szándékában állt felvenni a kapcsolatot a jugoszláv hatóságokkal, ennek megvalósulására utaló tény azonban nem szerepel az iratokban. ÁBTL 3.1.5. O–14962/1. 32–37. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1968. december 18. és ÁBTL 3.1.5. O–14962/1. 50–51. Agócs István rendőr alezredes feljegyzése. Budapest, 1969. április 22.

41 ÁBTL 3.1.5. O–14962/1. 32–37. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1968. december 18.

42 ÁBTL 3.1.9. V–159118/9. 64–72. Jelentés. Budapest, 1971. május 17. és ÁBTL 3.1.5. O–14962/5. 55–94. Összefoglaló jelentés Radnai László és társai ügyében. Budapest, 1971. augusztus 10.

43 ÁBTL 3.1.5. O–14962/5. 52. Jelentés. Budapest, 1971. május 17.

44 Sajti-Markó: *Ismeretlen dokumentum*. i. m. 426–456.

45 Sárkány István volt honvéd számos pontatlanságot tartalmazó vallomása szerint Tapodó József, aki később az egyik csurogi járőr parancsnoka lett, a perben pedig a hetedrendű vádlott, 1942. január 2-án, a Délvidékre vezénylésük előtt arról beszélt, hogy „*mennek csetnikeket ölni*”. ÁBTL 3.1.5. O–14962/1. 23–25. Feljegyzés Sárkány István rendőr főtörzsőrmester meghallgatásáról. 23.

46 1954-ben született határozat az államvédelmi szervek ellenőrzött anyagai alapján a „horthysta elnyomó fegyveres szervek hivatásos tisztjeit és tagjait” számon tartó személyi nyilvántartás összeállításáról. Kajári Erzsébet (összeáll.), Gyarmati György–S. Varga Katalin (szerk.): *A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 1953–1956*. II. köt. Budapest, Állambiztonsági Szol-

olyan vádlott, aki azt is hangoztatta, hogy 1956-ban nem távozott az országból, amikor megtehetette volna, holott ha bűnösnek érzi magát, minden bizonnyal él a menekülés lehetőségével.⁴⁷

Az eljárás során lassan bomlottak ki a részletek, a felejtés vagy a tagadás kezdeti attitűdje után a terheltek próbálták magyarázni tetteiket, menteni magukat, hivatkoztak arra, hogy pszichológiai nyomás alatt álltak. A legfiatalab-
bak vagy azok esetében, akik számára a fegyveres szolgálat a szegénységből való kitörés lehetőségét jelentette, részben érthető is, hogy nem szálltak szembe feljebbvalóikkal. Kihallgatásukon többen az „*én nem ilyen ember vagyok, csak parancsra tettem*” önfelmentő fordulattal éltek. Olyan gyanúsított is akadt, aki a civil lakosság elleni fellépést a háborús események törvényszerű velejárójának tekintette. A második világháború eseménytörténetének valóban tragikus kísérőjelensége volt a civil lakosság ellen elkövetett bűnök sora,⁴⁸ és nehéz magyarázatot találni arra, vajon hogyan s miért váltak sokan képessé erre. A történetek még élő szereplőit megszólaltató források feltárásának legnagyobb hozadéka ennek a környezetnek a hiteles felidézése.

Fontos tény, hogy a vádlottak többségét 1941 utolsó hónapjaiban vagy 1942. január elején helyezték Csurogra, így nem volt helyismeretük, nem beszéltek szerbül sem. Az egyértelmű, hogy hiányzott az események áttekintése és a felelős irányítás. Stépán László csendőr főhadnagy január 6-án megpróbálta felvenni a kapcsolatot a Zsablyán levő Deák Lászlóval, utasítást kérve, de nem sikerült személyesen beszélnie vele. Az ezredes csak üzent neki, hogy „...amit főztünk, azt együk meg”, és „*takarítsák el, amit szemeltek*”.⁴⁹ Stépán Radnay állítása szerint ezt követően mondta, hogy minden foglyot kivégeztet, és vállalja a felelősséget.⁵⁰ Zsablyán ekkor már szintén folytak a kivégzések, de erre való utalás nincs a csurogi ügy irataiban.⁵¹

A vallomások egymást alátámasztó, kiegészítő elemeket is tartalmaznak. Cáfolhatatlannak tűnik a tény, hogy a razzia végrehajtóinak nem adtak

gálatok Történeti Levéltára, 2005. 99. A jegyzék végül – az ellenségnek tekintett csoportok körét újra és újra meghatározva – 1962-re készült el. Lásd: BM Kollégium III. kollégiumi előterjesztés az antidemokratikus elemek nyilvántartásának felülvizsgálatára és az operatív nyilvántartási szabályzat módosítására. Uo. 707.

47 ÁBTL 3.1.9. V–159118/1. 264–266. Jegyzőkönyv Bárdos Ferenc kihallgatásáról. Budapest, 1971. június 16. 265.

48 A polgári lakossággal szembeni erőszakról lásd: Snyder, Timothy: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában*. Budapest, Park Kiadó, 2012.

49 ÁBTL 3.1.9. V–159118/1. 104–120. Folytatólagos jegyzőkönyv Radnay László kihallgatásáról. Budapest, 1971. június 22. 111. 1943-ban Deák azt állította, hogy január 6-án adott parancsot Csurog átkutatására, ezt követően arról tájékoztatták, hogy „*a lázadás fegyverhasználat által le lett verve*”. Nem emlékezett Stépán jelentésére, tagadta, hogy tudott a több száz áldozatról, és utasítást adott volna a nyomok eltüntetésére. Sajti–Markó: *Ismeretlen dokumentum*. i. m. 436.

50 ÁBTL 3.1.9. V–159118/1. 104–120. Folytatólagos jegyzőkönyv Radnay László kihallgatásáról. Budapest, 1971. június 22. 111. 1943-as vallomásában Radnay még azt állította, Stépán nem adott kivégzési parancsot. Sajti–Markó: *Ismeretlen dokumentum*. i. m. 449.

51 Zsablyán 624 szerb és 29 zsidó áldozat volt, közöttük 33 gyermek és 143 nő. Golubović: *Racija*. i. m. 147.

semmilyen utasítást arra vonatkozóan, hogy kik, és milyen kritériumok alapján tekinthetők partizángyanúsoknak. Egybehangzó az az állítás is, hogy csupán szerb és zsidó mivoltuk alapján ölték meg az áldozatokat, és a kivégzettek zöme nem lehetett sem kommunista, sem partizán. Ugyancsak cáfolhatatlannak tűnik a kivégzések brutalitása. Többen a lehető legrészlete-
sebben idézik fel a kegyetlen gyilkosságokat, kísérletet téve a tettesek motívációinak magyarázatára is, hiszen a foglyok jelentős részével nem távolról, közvetlen fizikai kapcsolat nélkül végeztek, hanem testközelből, nem tűzfegyverrel, hanem szuronnyal, doronggal és egyéb eszközökkel gyakorlatilag agyonverték-agyonszúrták a védtelen embereket, köztük gyermekeket, nőket és idős embereket is. Volt, aki azt állította, hogy parancsnoka fenyegetésére cselekedett: „*ha nem engedelmeskedem, én is az áldozatok közé kerülök*”,⁵² vagy Varga Gyula főjegyző szavait idézte: „*vagy ők, vagy mink*”.⁵³ Hasonlóképpen érvelt Somos Antal csurogi csendőr: „*Én iszonyodtam ettől a feladattól – hiszen a vér mindenfelé folyt és a sebesültek jajongva ordítottak –, de nem volt más választásom, ugyanis a parancsnokok csendőrtisztek, katonák pisztollyal a kezükben hadonásztak és lövöldöztek*”.⁵⁴ Bárdos Ferenc is a parancsra hivatkozott: „*Soha életemben nem voltam olyan ember, aki embertársaihoz durva vagy kegyetlen lett volna. Azt, hogy Csurogon voltam csendőr, nem én döntöttem el, s mivel ott voltam, részt kellett vennem abban a vérengzésben, amit magamban kezdettől fogva nem helyesltem*”.⁵⁵

Saját tetteikről szólva többen azt hangsúlyozták, hogy csak további szenvedéseiktől szabadították meg a sebesülteket, szájalomból végezve velük, míg társaik cselekedeteit brutális őszinteséggel tárták fel. Jellemző az is, hogy némelyek saját szerepüket a megfigyelőjére korlátozták: őrségben voltak, foglyot kísérték, járőröztek, így nem tartozhattak a cselekvők közé. A tettesek mentális állapotának és nyelvének kutatása külön szakmai területeket jelent, esetünkben mindkét tényezőt vizsgálhatjuk: a hiszterizált hangulat, a félelem stresszes lelkiállapotot idézett elő, a történetek elbeszélésekor pedig árulkodó a nyelvhasználat. A kihallgatottak félelmének, ellenérzésének felidézése harminc év távlatából is őszintének tűnik, amikor konkrét eseteket említenek, a részletek pontos leírásával, különösen a gyermekek, nők, családok kivégzése kapcsán. A nyomozás idején elhangzott állítások összevetése során csoportosították a vádakát, egyes tanúkat szembesítették azzal, hogy mások vallomásai alapján tettesként fogják őket felelősségre vonni. Néhány esetben kiderült, hogy a szemtanúk tévedtek, és a gyanúsított valóban nem tartózkodott a helyszínen, egyébként kevesen tagadták következetesen a gyilkosságokban való részvételüket.

52 ÁBTL 3.1.9. V–159118/1. 244–282. Folytatólagos jegyzőkönyv Bárdos Ferenc kihallgatásáról. 245., 274.

53 ÁBTL 3.1.9. V–159118/2. 20–55. Pintér Sándor terheltkénti kihallgatási jegyzőkönyvei. 22.

54 ÁBTL 3.1.9. V–159118/1. 304–324. Folytatólagos jegyzőkönyv Somos Antal terhelt kihallgatásáról. Budapest, 1971. július 20.–1971. augusztus 4. 315.

55 ÁBTL 3.1.9. V–159118/1. 244–276. Folytatólagos jegyzőkönyv Bárdos Ferenc kihallgatásáról. Budapest, 1971. április 16.–1971. augusztus 2. 264–265.

A kihallgatottak közül hárman lettek öngyilkosok: a már említett Kovács Györgyön kívül Szereda Márton rendőr és Fehér Sándor István csendőr. Szereda Márton Kovácshoz hasonlóan szintén első kihallgatása után vetett véget életének, mérget ivott. Búcsúüzenete rossz helyesírással íródott, tartalma homályos, összefüggéstelen. Nem tagadta tetteit, melyekről harminc évig hallgatott, vélhetően lelkiismeret-furdalás gyötörhette. Élettársának azt írta, ne haragudjon rá, nem tudja elviselni a nehéz napokat, mert tudja, mi lesz a vége: „ha az ember nem [e] világra való jól [teszi] ha [el]pusztul[,] megettem a kenyerem javát”.⁵⁶

Fehér Sándor István az előzőekhez képest részletesebb és jól érthető levelet írt szeretteinek, mielőtt házuk udvarán felakasztotta magát. 1969. szeptember 17-én tett vallomása szerint jelen volt az 1942. január 4-i összeütközésen, és azt követően nyolc napig Zsablyán tartózkodott szakaszával, de nem vettek részt a partizánvadászatban.⁵⁷ Öt nappal a kihallgatást követően kelt búcsúlevele hitelesíti a vallomásokban szereplő egyes állításokat, mert több olyan jellemző tény, fordulat szerepel benne, melyek a kihallgatásokon is elhangzottak:

„Kedves Jó Anyukám, Aranyos gyerekeim!

Megremeg a toll a kezemben most amikor búcsúszok tőletek és ettől a szomorú élettől. Az én életem mindig csak keserű volt, tele szegénységgel. Gyermekkorom mostoha, még 15 éves koromban is mezítelen lábbal jártam akkor, amikor már deres volt a határ. A lábam fázott a négyökrös béresség meg nehéz volt. Semmi kiút nem volt a megszabaduláshoz. Húsz éves koromban, hogy kissé könnyebb kenyerem legyen, elmentem csendőrnek. Ez az egy lehetőség volt, cselédi sors megszabadulásától. Jaj ha tudtam volna, hogy mibe sodródok, inkább maradtam volna cseléd. Így már régen és nagyon sokat felsóhajtottam.

Jöttek a nehéz háborús napok, a fronttól megmenekültem, mert oda nem küldtek ki, idegenbe, de úgy látszik, még szörnyűbb most a számomra, hogy idehaza voltam. Délvidéken a partizánok a csendőrörsöket támadták meg, oda vezényeltek egy vasárnapon egy lovasjárőr kiment szolgálatba, az egyik csendőrt a partizánok lelőtték, a másik segítségért rohant, engem több csendőrrel és határvadászokkal kivezényeltek a partizánok ellen, amire a tanyát elértük volna, ők lőttek ránk, miközülünk sebesült és halott is lett, de mire a tanyát elértük a partizánoknak hűlt helye volt. Tehát mi csak a ház oldalát lőttük.

Most már csak arra emlékszem, hogy egy-két nap múlva 8 halottat temettünk, csendőrt és határvadászt.

És ezért háborús bűnös lettem, mert az én koporsóm nem volt ott. Pedig csak azt tettem, amit parancsoltak és amit most ez a karhatalom tesz. Hidjétek el soha senkit meg nem öltem, nem loptam, nem raboltam, csak a kötelességemet igazságosan a törvények és parancsok szerint láttam el. Ezt másként nem is tehettem volna.

56 ÁBTL 3.1.9. V-159118/9. 94-97/1-3. Szereda Márton öngyilkosságával kapcsolatos iratok, köztük búcsúlevele.

57 ÁBTL 3.1.5. O-14962/3. 65-68. Jegyzőkönyv Fehér Sándor István meghallgatása alkalmával. Kaposvár, 1969. szeptember 17.

A felszabadulás után igyekeztem minden erőmmel és tudásommal a családom legjavát és ezt a magyar hazát építeni. Beilleszkedtem ebbe a társadalomba, úgy érzem, minden szegény embernek többet ad ez az államforma, mint a múlt. Boldog voltam, hogy dolgozhattam, és munkámmal segíthettem.

Most 28 év múltán jön ellenem a vád, hogy háborús bűnös vagyok, ezt a vádat elviselni nem tudom, mert lelkileg és testileg tönkre vagyok. Az életem már úgyszólván lejárt, hisz 60 éves elmúltam. Csak néhány évem lenne már mindenhogyan vissza. Tehát én elmegyek most az élők sorából.

Kedveseim bocsássatok meg, hogy így határoztam és itt hagylak benneteket, de a megnyugvásom csak a föld alatt lesz meg.

Kedves gyermekeim! Én arra kérlek benneteket, hogy legyetek továbbra is olyan becsületes tagjai ennek a társadalomnak, mint eddig voltatok. Hidjétek el, a múlt nem adott ennyit, azt ne kívánjátok vissza. Igaz nem is ismertétek.

Még egyszer bocsánatot kérek minden rokonomtól, testvéreimtől és édesanyámtól.

Csókol benneteket Apátok.

Somodor, 1969. IX. 22.”⁵⁸

Ítéletek – az igazságtétel igénye?

Az eddigi kutatások alapján egyértelmű, hogy nem volt bizonyíték a tervezett nagyszabású partizántámadásra, és az is, hogy Szombathelyi Ferenc parancsa nem a polgári lakosság elleni fellépésre irányult. A bel- és a külpolitikai helyzet, a Honvéd Vezérkar és a helyi tényezők, de főként a háborús viszonyok együttesen járulhattak hozzá a razzia tömeggyilkossággá fajulásához. A felelősség a legmagasabb köröktől a végrehajtó közemberekig oszlik meg, és az 1971-es per főként az utóbbiakat állította középpontba. A Fővárosi Bíróság elsőfokú ítéletét 1971. május 10-én hirdették ki,⁵⁹ a Legfelsőbb Bíróság eljárása 1973. január 30-án zárult le.⁶⁰ Első fokon a vádlottak sorrendjét figyelembe véve Radnay László 15, Pálfi Károly 14, Szirányi Béla 10, Varga Gyula 15, Erős László 10, Vinkó György 10 év szabadságvesztést kapott. Öt évnél hosszabb börtönbüntetéssel tizennégy főt sújtottak – főként rendőrök, csendőrök, nemzetőrök vannak közöttük. Ötéves vagy annál kevesebb szabadságvesztést az alacsonyabb rendfokozatú, legfiatalabb vádlottak kaptak. Mellékbüntetésként a közügyektől való eltiltás és részleges vagyoneklobzás is szerepel minden ítéletben.⁶¹

58 ÁBTL 3.1.5. O-14962/3. 71. Boríték, benne Fehér Sándor István búcsúlevele. A kézírásos levelet eredeti helyesírását megőrizve közlöm.

59 ÁBTL 3.1.9. V-159118/11. 243-425. A Budapesti Fővárosi Bíróság első fokú ítélete. 1972. május 10.

60 ÁBTL 3.1.5. O-14962/5. 176-205. A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának ítélete. 1972. december 19-20. és 1973. január 15-16. és 30.

61 ÁBTL 3.1.9. V-159118/11. 243-425. A Budapesti Fővárosi Bíróság első fokú ítélete. 1972. május 10.

A Legfelsőbb Bíróság indoklásában hosszasan kitért a razzia során elkövetett bűnök társadalmi veszélyességére, a Horthy-korszak általános jellemzőjeként utalva rá emelte ki „az egész fasizmusra jellemző nagyfokú embertelenség”-et. Bár enyhítő körülménynek tekintette, hogy a vádlottak többsége parancsra cselekedett, azt is leszögezte: „...a szolgálati parancs csak abban az esetben mentesít, ha az elkövető a parancsot jóhiszeműen törvényes alappal bírónak vélte, mert ilyen esetben az elkövető bűncselekményéből hiányzik a törvényellenesség tudata, mint a háborús bűntett egyik eleme. Ezzel szemben ha a parancs törvénytelen sége mérlegelés, fontolgatás nélkül nyomban felismerhető, akkor az elkövető annak végrehajtásáért már büntetőjogi felelősséggel tartozik. Helyesen állapította meg az elsőfokú bíróság, a továbbiakban azt is, hogy a katonáknak kifejezetten a parancs megtagadása volt a kötelességük, ha a parancs éppen bűncselekmény elkövetésére utasított. (...) Ezek az ölési cselekmények mélységteljes-jellegű magatartást öltöttek, amelyekből még a legalacsonyabb képzettséggel rendelkező emberek számára is nyilvánvaló volt ezek törvénytelen sége.”⁶²

A fentiek alapján az ítélet helybenhagyta az első fokon hozott súlyosabb büntetéseket, de – a családtagok anyagi helyzetére való tekintettel – csökkentette a vagyonelkobzás mértékét, és az alsóbbrendű vádlottak esetében a szabadságvesztés időtartamát is. Csak egyes vádlottak ügyében tekintették enyhítő körülménynek, hogy parancsra cselekedtek, figyelembe vették viszont az elkövetéstől az elbírálásig eltelt időt, az 1942-ben éppen csak bevonult három katona fiatal életkorát, illetve azt a hatást is, amely a cselekmény elkövetése idején érte a tetteseket. De a tömeghangulatnak, a politikai légkörnek a tekintetbevétele csak azon vádlottak esetében jöhetett szóba, akik nem tartoztak az irányítókhoz. A Legfelsőbb Bíróság – elfogadva az első fokon megállapított tényállást – összegezte a történeteket. A legnagyobb szerepet Varga Gyulának tulajdonította a községben kialakult riadalom, izgalom, feszült hangulat fokozásában. A vallomások alátámasztják, hogy Varga valóban nem elsimítani igyekezett az ellentéteket, hanem szította a szerbek elleni indulatot. A bíróság véleménye szerint ő volt felelős a partizántámadásról szóló hír terjesztéséért, a szerb lakosság begyűjtéséért és a foglyok megölésére felszólító parancsért. Bár a főjegyző nem egyedül játszott irányító szerepet, és Varga ezt következetesen tagadta is, többen tanúsították: január 4-én ő utasította az őröket, hogy akadályozzák meg a foglyok távozását, és agyonverésükre is ekkor szólította fel őket. Hatalmi pozíciója, tekintélye révén nagy befolyása volt, így felelőssége is vitathatatlan, de ebben mások is osztoztak vele, mert a karhatalom január 5-étől átvette az irányítást. Ennek megfelelően exponálták többen Stépán László, mások Vinkó György rendőr őrmester szerepét.⁶³

62 ÁBTL 3.1.5. O–14962/5. 176–205. A Legfelsőbb Bíróság ítélete. 201. Az érvelés nyomán óhatatlanul eszünkbe jut: vajon a fentiek értelmében hányan tagadhatták volna meg a törvénytelen eljárások során 1945 után a parancsot, és vajon mentesültek volna a következmények alól?

63 A vallomásokban Varga mellett leggyakrabban Vinkó György rendőr őrsparancsnok-helyettest említik az első kivégzési parancs kiadójaként. ÁBTL 3.1.9. V–159118/1. 188–197. Össze-foglaló jegyzőkönyv Bernáth Mihály terhelt kihallgatásáról. Budapest, 1971. június 4. 191.

Magyarországon ellenzéki képviselők már 1942. január végén követelték az ügy tisztázását és a felelősök bíróság elé állítását. Az első vizsgálatot maga Feketealmy-Czeydner Ferenc altábornagy, az V. hadtest parancsnoka és a Délvidékre kirendelt karhatalom vezetője – a későbbi négy fővádlott egyike – folytatta le még februárban.⁶⁴ A fegyverhasználat jogosságát állító jelentését Szombathelyi Ferenc el is fogadta, de mivel Magyarországon és külföldön egyre több hír keringett a történetekről, újabb vizsgálatokat rendeltek el. 1942 áprilisában kezdték meg a nyomozást, melynek során bebizonyosodott, hogy tömeggyilkosság történt, ezért eljárást indítottak a katonai karhatalmi vezetők és csendőrtisztek ellen. Még ekkor is azt állapították meg: „A csurogi eset az ügyészi jelentés szerint iskolapéldája volt a jogos fegyverhasználatnak.”⁶⁵ Ennek ellenére 1944 januárjában tizenegy csendőrtisztet 10–15 év szabadságvesztésre ítélték.⁶⁶ A katonatisztek elleni nyomozást azonban Horthy még 1942 nyarán leállította. 1943 decemberében álltak ismét hadbíróóság elé, de ügyükben már nem tudtak ítéletet hirdetni: a szabadlábban védekező négy főbűnös, Feketealmy-Czeydner Ferenc altábornagy, Grassy József vezérőrnagy és Deák László ezredes, valamint dr. Zöldi Márton csendőr százados 1944 januárjában Németországba szökött.⁶⁷ A háború után magyarországi elítélésüket követően – az öngyilkosságot elkövetett Deák László kivételével – kiadták őket Jugoszláviának, ahol ismét bíróság elé állították, halálra ítélték és kivégezték valamennyiüket. Ez a sors várt a razzia leállítójára, Szombathelyi Ferencre is.

A háború utáni népbíróági perekben 60-ra tehető az 1945–1946-ban, és 120–130-ra az 1950-ig délvidéki tetteik miatt felelősségre vontak száma. A szovjet fogságból hazatérők közül többeket internáltak abban az esetben is, ha nem sikerült rájuk bizonyítani, hogy tevőleges résztvevői voltak a tömeggyilkosságoknak, tizenegy főt el is ítélték. Ügyüket 1956 nyarán felülvizsgálták, és kegyelemben részesítették őket.⁶⁸ 1956-ot követően a megtorlások során a háborús bűnök ismét a vádak közé kerültek: 1957 és 1967 között 195 személyt ítélték el háborús és népellenes bűncselekményekért, közülük huszonötön bűnhődtek a délvidéki kegyetlenkedésekben való részvételük miatt.⁶⁹

64 A fegyverhasználat jogosságát rögzítő jelentést az V. hadtest parancsnoksága visszakérte a Honvéd Vezérkar hadműveleti csoportfőnökétől, „mert ezek nem alkalmasak arra, hogy a nem katonai körök azokba bepillantassanak”. Vagy ha ez elkerülhetetlen – mint a miniszterelnök esetében, akit Szombathelyi Ferenc 1942. február 12-én tájékoztatott –, „akkor se képezhetik polgári ügykezelés tárgyát” – indokolták a kérést. HL Mikrofilm B 249. 2701. 3276. sz. eln. I. – 1942.

65 Sajti-Markó: *Ismeretlen dokumentum*. i. m. 456.

66 Markó György: Csendőrtisztek a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar főnökének bírósága előtt. *Rendvédelem-történeti Füzetek*, 21. (2011) 24. sz. 79.

67 Sajti-Markó: *Ismeretlen dokumentum*. i. m. 429–430.

68 Markó: *Csendőrtisztek*. i. m. 75–76.

69 Soós Mihály: A háborús és népellenes bűntettek elkövetőinek felelősségre vonásával kapcsolatos iratok az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában. In: dr. Gyenesi József (szerk.): *Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás? Népbíróság-történeti tanulmányok*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2011. 69.

Vajon valóban az igazságtétel igénye motiválta erre a hatalmat, vagy a potenciális ellenség felmutatása? A háborús múlt utólagos értékelése függ attól is, hogy az aktuális politikai hatalom hogyan viszonyul a háború idején regnáló rendszerhez. A magyar szerepvállalás bizonyos negatívumainak a számontartása a Rákosi- és a Kádár-korban is lehetőséget nyújtott a Horthy-rendszer kritikájának napirenden tartására. Az 1971-ben bíróság elé állított egykori elkövetők többsége azonban kisember volt 1945 előtt és azután is, legtöbbjük a mélyszegénységből való kiemelkedés járható útjaként választotta a csendőri, rendőri hivatást, alacsony rendfokozatuk sem tette lehetővé, hogy a Horthy-korszak tipikusnak tekintett népelnyomó jellegét megjelenítsék. Ennek ellenére a – nevesítetten – jugoszláv partizánokkal szembeni fellépést még ezen eljárás során is – csakúgy, mint a Szovjetunió elleni háborúban való részvételt – elsősorban kommunistaellenes, rendszerellenes cselekedetként ítélték el: „A hitleri Németország rabló háborújához csatlakozott magyar uralkodó körök súlyos árulásainak egyikeként jegyezte fel a történelem a Jugoszláviával kötött örök barátsági szerződés megszegését, a Délvidék katonai lerohanását és megszállását 1941 tavaszán.”⁷⁰ A jelentésben idézik Bárdossy Lászlónak a Délvidék visszatérése alkalmából tartott beszédét, melyben ugyan üdvözölte a nemzetiségeket is, ám hozzáteszi: a „testvéri szeretetnek azonban hamis kicsengést adott a magasra szítt nacionalizmus, sovinizmus, a féktelen antibolsevizmus, a nemzeti felszabadító mozgalmaktól való rettegés”. A feltételezés szerint ekkor már készen voltak a nemzetiségiek, a haladók, a hazafiak és a kommunisták kiirtására vonatkozó tervek is.

A Rákosi-féle, terrorra épülő és a Kádár-kori „puha diktatúra” eljárásai között hasonlóságok és különbségek is megfigyelhetők. Az 1950-es években koholt vádakkal, anakronisztikus módon visszavetített bűnökkel is szembe kellett nézniük a perbe fogottaknak, az 1960–1970-es években lefolytatott eljárások nyomozati és bírósági anyagai szerint – bár az ideológiai megközelítés egyértelmű volt – már nem csupán szólamokban törekedtek törvényes eljárás lefolytatására. A megfigyelési iratok arról is tanúskodnak, hogy a politikai rendőrség eszközei, reakciói részben jogfolytonosak a korábbi időszakéval, de fontos például az áldozatokkal való bánásmód megváltozása. Fizikai erőszakra való utalásoknak nincs nyoma a dokumentációban – ami természetesen nem zárja ki automatikusan ennek meglétét, de az iratok elemzése erre enged következtetni. Az eljárás során végig hangsúlyozták a bizonyítékok fontosságát, az ítéletek meghozatalakor nem általánosságokra, hanem konkrét esetekre hivatkoztak. Körültekintő és alapos – nem sztereotípiákkal megtűzdelt – környezetrajzok készültek, a cselekmények súlya mellett figyelembe vették az enyhítő körülményeket is.

Van még egy olyan aspektusa a kutatásnak, ami a közelmúlt történetének megismerésében kulcsszerepet játszik: ez az emlékezet működésének vizsgálata. Az elsőfokú tárgyaláson még a bíró is állást foglalt e kérdésben, hangsúlyozva, hogy az eltelt idő befolyásolhatta az emlékezést, ugyanakkor azt is

kijelentette: „Az adott ügyben azonban nem hétköznapi eseményekről, hanem olyan súlyú történésekről van szó, amelyek a vádlottak életében is kiemelkedő jelentőségűek, és nem ismétlődőek voltak.” Ezért a bíróság kizárt dolognak tartotta, hogy bárki elfelejtette volna, miben és hogyan vett részt. Az események lényegi részére utalva leszögezte: „...nyilván nincs úgydöntő jelentősége annak, dátum szerint pontosan mikor, milyen napszakban, melyik helyiségben (a rendőr vagy a kisbíró szobában), milyen eszközzel és esetenként ki és hány személy kivégzésében vett részt.”⁷¹

A Legfelsőbb Bíróság ítéletében visszautalt az első fokon született döntések indoklására, bizonyos pontokon megerősítve, másutt vitatva az abban foglaltakat: „Kétségtelen ugyanis – mint ahogy egyébként az elsőfokú bíróság utalt is rá –, hogy ezeknek a vádlottaknak az emlékezőtehetségét a súlyos és maradandó, tehát az ölési cselekményekhez tapadó mozzanatok töltik ki. Az a megítélés is okszerű, hogy lehetnek olyan lényeges részecselekmények is, amelyek tekintetében csak a több és más részletnek, valamint ezek összefüggésének a fellelevenítése nyomán frissül fel a kétségtelen és tiszta emlékezés. Ezért az egyes részmozzanatokra történő korábbi vallomáskor még fennálló bizonytalanság vagy ellentmondás még nem hat ki a bizonyítékok egybevetése, értékelése nyomán kialakult bírói meggyőződésre és a vádlott bűnössége megállapításának a helyességére.”⁷²

Az elkövető kiszolgáltatottsága – a szabad döntés lehetősége

A csurogi esetről eddig megismert több mint négyezer oldalnyi dokumentáció és a témára vonatkozó, másutt fellelhető forrásanyag feltárását abból a szempontból tartom fontosnak, hogy az események lehetséges legpontosabb rekonstrukciója mellett az elkövetők oldaláról is bemutatható legyen az egyén kiszolgáltatottsága, a kisember döntési lehetőségeinek beszűkülése a háborús helyzetben. Különösen tanulságos megfigyelni a saját interpretációjuk alapján feltáruló történetet, azt, hogy miképp jelölik ki saját helyüket, miben látják felelősségüket, vagy milyen okból utasítják azt el. Az iratok alapján az arctalan gyilkosoknak is karaktere lesz, feltárulnak élettörténetük részletei. Az elítéltek háborús bűnös voltahoz nem férhet kétség, tényleges cselekedeteik miatt aligha mentő körülmény, hogy „parancsra tették”. Más kérdés, hogy egyfelől az adott viszonyok között, másfelől a fegyveres testületek hierarchiájában legalul elhelyezkedők számára mekkora esély adatott kibújni a rendszer-, a háborús és a szolgálati fegyelem alól. E tekintetben vethető fel, hogy bár elítélt tettesek, eközben a háború – életben maradt, s felelősséget hordozó – áldozatai is egyben. A „vagy ők, vagy mink” parancsa a tűzharcról elterjedt hírek nyomán az elhangzás pillanatában valós veszélyt sugallhatott, és az csak az események sodrában

71 ÁBTL 3.1.9. V–159118/11 R. L. és társai. 243–245. A Budapesti Fővárosi Bíróság elsőfokú ítélete. 1972. május 10. 306–307.

72 ÁBTL 3.1.5. O–14962/5 Vállalkozó. 176–205. A Legfelsőbb Bíróságának ítélete. 199.

70 ÁBTL 3.1.9. V–159118/9. 147–186. Összefoglaló jelentés. 1971. augusztus 10. 166.

vált világossá, hogy a nevesített ellenség – a partizánok – helyett vétlenek lettek áldozattá. Ezt a tragikus vétséget tovább fokozta a tanúk eltüntetésének szándékával eszkalálódó tömeggyilkosság, melyben nem harctéri fegyveres ellenfelek szembenállásáról volt szó, hanem háborús és emberiség elleni bűnről.

Bár az 1944-es, a jugoszláv partizánok által országszerte elkövetett tömeggyilkosságok nem etnikai okból történtek, hanem az antifasiszta harc jegyében kollaboránsnak nyilvánított – és hatalmukat veszélyeztetőnek tekintett – rétegek ellen irányultak, és az áldozatok százezres nagyságrendű csoportjában számos nép tagjai – köztük szerbek is – szerepeltek, valószínű, hogy helyi szinten nem mindig ez volt a döntő motiváció a begyűjtendő lakosok listáinak összeállításakor. Sokkal inkább történhetett az meg, hogy az éppen hatalmi pozícióba jutott népesség egyes tagjai fordulhattak szembe a vesztes oldalra és kisebbségbe került szomszédjaikkal. A magyar áldozatokat tekintve különösen súlyosak voltak a megtorlások azon községekben – Csurogon, Zsablyán, Mozsoron –, amelyek az 1942-es magyar razzia által érintettek voltak. Vélhetően a csurogi szerbek sem felejtették el az 1942-es „hideg napokat”, melyek során közösségükből került ki a legnagyobb létszámú kivégzett csoport: a 2249 szerb áldozat közül 873 csurogi volt. Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy a partizánok által elkövetett tömeggyilkosságok kiváltó oka nem lehetett a razzia, csupán súlyosbító tényezőnek tekinthetjük megtörténtét.

A csurogi tettesek elleni per harminc évvel az események után tárt fel egyes helyi részleteket, s ha vannak is bizonytalanságok a történetek rekonstrukciójában, a források vizsgálata teljesebbé teszi eddigi tudásunkat, s talán a „miért”-re is segít választ találni. A délvidéki tisztogató akció gyökerei mélyre nyúltak, és a külpolitikai környezet is befolyásolta alakulását, de helyi, konkrét eset indította el, és látható, hogy a tragédia bekövetkeztében nagy szerepe volt az 1942. január 4-én estére Csurogon (és vélhetően a többi érintett településen) kialakult hangulatnak. A partizántámadástól való félelem bizonyosan hozzájárult ahhoz, hogy felelős irányítás hiányában tragédiába forduljanak az események, de abban, hogy az elszabaduló indulatoknak nem vetettek gátat, a német tárgyalások is szerepet játszottak. A szerb lakosság elleni akcióban a helyi magyarok egy csoportja is részt vett, de az is bebizonyosodott, hogy a tettesek köre jóval szűkebb volt, mint az 1944 októberétől a kollektív bűnösség jegyében kivégzett, internált magyarok létszáma. Csurogon 1942-ben félszázan lehettek a karhatalommal együttműködő helyiek, de 1944-ben a község teljes magyarsága szenvedte el a megtorlást.

II. EGYÉN ÉS KÖZÖSSÉG AZ IMPÉRIUMVÁLTÁSOK SODRÁBAN



A „Délvidék” és a „Vajdaság” 1941–1948 között a sajtó és az emlékezet tükrében

Az 1941–1948 közötti időszak két impériumváltással is terhelt, tekintve hogy 1941 tavaszán a királyi Jugoszlávia egykori magyar területeinek nagyobb része Magyarországhoz, kisebb része pedig Németországhoz, illetve a Független Horvát Államhoz került, 1944 őszén pedig a kommunista társadalmi berendezkedést megvalósító Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság részévé vált a régió. Mindezek miatt ez a korszak túlzás nélkül tekinthető sorsfordítónak a térség magyarságának életét illetően (legyen szó az 1941-ben visszacsatolt délvidéki részről vagy a Vajdaságot teljes egészében magában foglaló területről).¹ 1948 is fordulópontnak tekinthető az állam életében, mivel ekkor romlott meg Jugoszlávia viszonya a Szovjetunióval és annak szövetségeseivel. A szocialista táborral való szakítás Jugoszláviát egy új külpolitikai koncepció kidolgozására készítette, és az elnemkötelezettség idővel a titói politika egyik meghatározó elemévé vált.² Munkám célja, hogy a jelölt időintervallum egyes fordulópontjait, illetve az időszak némely jellemző jelenségét – makro- és mikroszintű megközelítésben – bemutassam.³

A források

Írásomhoz forrásként az Újvidéken megjelenő két magyar nyelvű napilap, az 1929. december 1. és 1944. október 3. között kiadott *Reggeli Ujság*⁴ 1941. április 17. és 1944. október 3. közötti számait, valamint az 1944. december 24-től megjelenő *Szabad Vajdaság*, illetve utódlapja, a *Magyar Szó* (1945. szeptember 27-től jelenik meg e néven) 1945 szeptembere és 1948 vége közötti

1 Tanulmányomban, bár azok nem mindig ugyanazt a területet jelentették, a Délvidék és a Vajdaság kifejezést szinonimaként használom.

2 Gow, James: The People's Prince – Tito and Tito's Yugoslavia: Legitimation, Legend and Lynchpin. In: Bokovoy, Melissa K.–Irvine, Jill A.–Lilly, Carol S. (eds.): *State-Society Relations in Yugoslavia 1945–1992*. Basingstoke, Macmillan, 1997. 36.

3 A tanulmányhoz felhasznált sajtóanyag rendezésében nyújtott segítségért köszönetet mondok Derzsy Márk kéziratárósnak, Ispán Ágota Lídia néprajzkutató-történésznek és Kálmán Rita könyvtárosnak.

4 Gerold László: *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2001. 176.

cikkeit, továbbá az általam készített interjúkat és publikált visszaemlékezéseket, naplókat használtam.

A *Reggeli Ujság* – amely a *Délbácska* (1920–1929) című lap helyébe lépett – megalakulásától kezdve a magyar szellemi és kulturális élet szervezője kívánt lenni, célja a magyar nyelv, a magyar nemzeti kultúra és a hagyományok megőrzése volt.⁵ A lapot 1929–1934 között Tomán Sándor, 1934-től 1944. októberi megszűnéséig Andrée Dezső szerkesztette. A megalakulás utáni több mint egy évtizedet a kormányzattal való szembenállás jellemezte, 1941–1944 között azonban – az impériumváltás következtében – az újság nyugodtan nevezhető a politikai elit törekvéseit támogató fórumnak. Ugyanis míg a „délvidéki bevonulást követően a civil élet hamarosan konszolidálódott, addig a sajtó a háborús propaganda szolgálatába került”.⁶ Az újság nevet is változtattott, s *Újvidéki Reggeli Ujság* néven jutott el az olvasókhoz.⁷

Míg a királyi Jugoszláviában a *Reggeli Ujság*nak több vetélytárssal kellett osztoznia a sajtópiacra, a kommunista rezsim a napilapkiadás terén sem tűrte meg a többszólamúságot, így a *Szabad Vajdaság*nak nem akadt kihívója. A *Szabad Vajdaság* és a *Magyar Szó* történetét bemutató Kalapis Zoltán lényeglátóan foglalta össze a kezdeti idők: „A magyar lakosság bizalmának megnyerése, mozgósítása és bekapcsolása az új társadalmi vérkeringésbe a *Szabad Vajdaság* elsőrendű feladata volt, amit hol sikeresen, őszinte hangvétellel, hol pedig esetlenül vagy éppen a kollektív bűnösség kritikátlan hangsúlyozásával teljesített is.”⁸ A napilap első szerkesztője az egykori szabadkai református lelkész, Kek Zsigmond volt.⁹ Kek a posztot 1948-ig töltötte be. 1948-ban kiállt a Tájékoztató Irodának a Jugoszláv Kommunista Pártot támadó határozata mellett, ami miatt több évre a hírhedt börtönszigetre, a Goli otokra került.¹⁰ Végső soron mindkét újság – bár eltérő mértékben és egyes témákat tekintve különböző módon – a fennálló rezsim szócsövének tekinthető.

A felhasznált narratív források egyik részét alkotó, a nyomtatásban megjelent visszaemlékezések közül kiemelkedik a zentai székhelyű Vajdasági Magyar Művelődési Intézet által kiadott visszaemlékezés-sorozat, amelynek szerkesztői tudatosan törekednek a kéziratban lappangó vagy csak részben publikált önéletírások kiadására. Az elbeszélő források másik típusát oral history interjúk alkotják,¹¹ közülük három életút-interjút az

1956-os Intézet Oral History Archívuma (OHA) számára, 61 interjút pedig PhD-disszertációhoz készítettem. Utóbbi tematikus interjúk a történeti emlékezet és a nemzeti identitás vizsgálatát célozták. (Az anyagból a jelen munkához többnyire olyan interjúkat használok, amelyek olyan személyekkel készültek, akik a második világháború előtt vagy a háború alatt születtek, így már legalább gyerekként megélték a háborút.)¹² Az interjúk felvétele során egyrészt azt igyekeztem szem előtt tartani, hogy a Vajdaság különböző vidékein élő magyarok eltérő helyzetben voltak/vannak. Az egyéni tapasztalatok minél szélesebb körű megismeréséhez mind a Bácska, mind a Bánát, mind pedig a Szerémség több településén készítettem interjúkat. A települések a következők: Bácsföldvár, Temerin, Bácspalánka, Szenttamás, Óbecse, Zenta, Felsőhegy, Újvidék, Temerin, Szabadka, Torontálvásárhely, Csóka, Satrinca, Maradék és Szolnok – utóbbi esetben interjúalanyom a felvétel előtt egy évvel még Doroszlón lakott. Az interjúalanyok kiválasztásánál arra törekedtem, hogy különböző korosztályú és foglalkozású embereket szolgáltassak meg, hogy ezáltal mind a magyar éra három és fél éve, mind pedig a második világháború utáni délszláv állam időszakának ábrázolása, értékelése változatos módon jelenjen meg. A különféle források jellemzői alapján úgy vélem, azok kiválóan alkalmasak a kormányzati nézőpont és az egyéni tapasztalatok összehasonlítására, vagyis a „kétféle valóság” egymás mellé állítására, illetve bemutatására.

Bár mindkét időszakból csak néhány jelenségre fókuszálok, véleményem szerint azok mindegyike jól illusztrálja az adott korszakot. A háború idején a terület-visszacsatolás közvetlen kísérőjelenségeire, a háború megjelenésére, a kommunista berendezkedés első éveiből pedig a magyarok elleni atrocitásokra, illetve az új országba való betagozódásra térek ki.

A magyar éra, 1941–1944

A visszacsatolás élménye és hozadéka

Bár a háború már másfél éve tartott, a térség lakói csak 1941 tavaszán tapasztalták meg azt testközelből. A magyar csapatok 1941. április 11-én hatoltak be Jugoszlávia területére, április 13-án már Újvidéken jártak, másnap pedig befejezték a Duna–Tisza köze és a Muraköz elfoglalását, a jugoszláv hadsereg néhány nappal később kapitulált.¹³ A Magyarországhoz került 11 475 km²-nyi terület az 1920-as békeszerződés által elcsatoltak 55,2%-át tette ki. A vissza-

5 Mák Ferenc: Magyar sajtó a Délvidéken 1914–1989. In: Apró István–Paál Vince (szerk.): *A határon túli magyar sajtó Trianonától a XX. század végéig. Fejezetek a magyar sajtószabadság történetéből*. Budapest, Médiatudományi Intézet, 2014. 176–178.

6 Uo. 185.

7 Főszerkesztőjét, Andrée Dezsőt újságírói, szerkesztői tevékenysége miatt 1944. december végén kivégezték. Uo. 178.

8 Kalapis Zoltán: *A Magyar Szó fél évszázada*. Újvidék, Magyar Szó, 1994. 32.

9 Fodor István: *Magyar Szó. Hét évtized*. Újvidék, Magyar Szó, 2014. 11.

10 Uo. 35.

11 A 2013–2014-ben felvett interjúk elkészítését a Balassi Intézet által felügyelt Dunatáji népek kutatása című pályázat (azonosító: NÉI/233-3/2012), a Klebelsberg Kunó-ösztöndíj (2013) és a Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal által felügyelt Dunatáji népek kutatása című pályázat

(azonosító: PRO-RENO-B-13-E-0005) támogatta. A tanulmány elkészültéhez az OTKA K 101 629. sz. projektje nyújtott segítséget.

12 Munkámban az anonimitás megőrzése érdekében az interjúalanyokat csak monogrammal tüntetem fel.

13 A. Sajtó Enikő: *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987. 20–23.

csatolt terület nemzetiségi megoszlása magyar számítások szerint a következőképpen alakult: az 1 millió 30 ezer főnyi lakosság 39%-a magyar, 19%-a német, 16%-a szerb nemzetiségű volt, a jugoszláv számítások szerint azonban a terület népességének mindössze 30%-a volt magyar, a délszlávok együttes aránya pedig több mint 43%-ot tett ki.¹⁴

Az 1941. áprilisi események a Délvidék magyarságának zöme számára örömteliek voltak, a bácskai, a baranyai, a muravidéki és a muraközi területek ugyanis magyar fennhatóság alá kerültek. A hirtelen változás nem egy visszaemlékezésben is érzékelhető: *„Valahogy egyik napról a másikra kivonult a jugoszláv hadsereg. Kivonult a jugoszláv hadsereg, felrobbantották a [z újvidéki] hidakat ugye, és kivonult, akkor már tudtuk, hogy jönnek a magyarok, mert hát akkor ez már nyilvánvalóvá vált. Aztán arra, a Temerin utcaról ugye bevonultak, bejöttek. Emlékszem, olyan apró, azt hiszem, Dávidnak hívták ezeket az apró magyar páncélosokat. Úgyhogy a nagy templom előtt vártuk őket, hát, aki tudott, az beszerzett egy piros-fehér-zöld szalagot. (...) A nagy templom tornyáról egy hatalmas, hosszú magyar zászlót engedtek le, majdnem a földre ért.”*¹⁵

D. K. 1941-ben Zágrábban élt, ott is született, édesapja ugyanis a jobb megélhetés érdekében horvát területre költözött, 1941-ben azonban hazatértek Zentára. *„... úgy gondolták [a szüleim], hogy legjobb lesz hazajönni. Meg hát valószínű, hogy örültek neki, hogy Délvidék visszatért. Hazajöttek, mer a gyökerek, azok hazahúzták [őket]... ’41 májusában [jöttünk haza]. És akkor volt az, hogy betettek bennünket egy dobrovójác házba. (...) ...amikor megtörtént, a Délvidék visszatért, ugye, hát akkor az egy nagy öröm volt ott a magyar kolóniában, és akkor anyuka vette ezt a selymeket, piros-fehér-zöld selymet, csináltatott egy zászlót, apuka megrajzolta a címet. Gyönyörűen és szépen a közepre ki volt hímezve. (...) És ezzel a zászlóval jöttünk haza, és úgy emlékszek rá, hogy így lobogtattuk ki az ablakon, és énekeltük, hogy: »Fújja a szél, fújja, hazafelé fújja, a bácskai magyarokat hazafelé fújja.«”*¹⁶

A terület hovatartozásának változását, szimbolikus és tényleges birtokbavételét az addig a jugoszláv hatóságok részéről nem jó szemmel nézett vagy kifejezetten tiltott magyar nemzeti jelképek újbóli felbukkanása fejezte ki leginkább az ott lakók számára: *„...várt a sorsára a zászló. Úgyhogy (...) a bevonulás előtt már megint fölmentem a padlásra, de akkor már tizenegy éves voltam, és lehoztam ezt. (...) És mikor megszületett a döntés, akkor egy ilyen dal honosodott meg, hogy »Szabadka, Zombor, Újvidék, honvédsereg virága légy!«, amit aztán Zentán megmászítottak, és az így hangzott, hogy: »Szabadka, Zenta, Újvidék, honvédsereg virága légy!«. Ez azért volt teljesebb, mert Zomborban mindegy, hogy megyeszékhely volt, ott már nem nőttek virágok, Újvidéken pláne nem. Újvidéken már nagy szerb többség volt, Zomborban meg horvát–szerb többség, bunyevác többség volt, de Zentán ez tökéletesen így volt. Úgyhogy itt az állomástól, ahogy jövünk befelé, akkora virág-*

*erdő volt a földön, hogy tényleg ezt a dalt teljes egészében fődte: »Szabadka, Zenta, Újvidék, honvédsereg virága légy!« – mert ilyen virágerdőben érkeztek a magyar csapatok, akik gyalogosokkal, meg kerékpárosokkal jöttek, tehát nem tankokkal, meg nem huszárezred, hanem... És vonultak be, de hát nem bírtak vonulni, (...) mert vagy ölelgették, vagy csókolgatták őket...”*¹⁷ A jelenséget tudatosan erősítette a magyar állam is, a bevonuló hadsereg például a Miniszterelnökség Sajtóosztálya által rendelkezésére bocsátott „3 ezer zászlót és 50 ezer nemzetiszínű kokárdát” osztott szét.¹⁸

1941 áprilisa előtt egy ideig úgy tűnt, hogy nemcsak a Bácska, hanem a Bánát jugoszláv része is Magyarországhoz kerül, az ott élő magyaroknak azonban csalódniuk kellett várakozásukban. Az akkortájt Szajánban gyerekkorát töltő, majd később újságíróként dolgozó interjúalanyom így vallott erről: *„Mink vártuk, hogy jönnek a magyarok majd, de Addig jöttek, nem jöttek tovább, pedig volt diadalkapu is, meg főzték a borjúpörköltet, mi meg vártuk. (...) Minden háznál kitettünk magyar zászlót, kitettük a zászlókat. Anyám is szépen, piros, fehér, zöld, ilyen ruhadarabokból vágott szét. Még a mienk volt – dicsekedtünk az utcában – a legnagyobb, szép nagy zászló, az kint volt a magyar zászló, kiraktuk. (...) és akkor, egyszer csak Kikinda felül nagy segédmotoros német katonák bevonultak, ilyen előőrsek bejöttek...”*¹⁹

A Reggeli Ujság kiadása 1941. április 6-tól április 17-ig szünetelt. A terület visszacsatolását követően azonban egyből igen markáns nézeteket közvetített a revízió és a délszláv államban eltöltött 23 év megítélésével kapcsolatban. A magyar éra idején megjelent legelső lapszám a főszerkesztő vezércikkével nyitott, amely húsvétal párhuzamot vonva, magyar feltámadásként értékelte az eseményeket. Az első bekezdések a túlradó örömről szólnak: *„Olyan erővel tódul lelkünkbe az öröm zuhataga s úgy elszoktunk a boldog nevetéstől, hogy a vidámság egymagában nem is elég indulatunk levezetésére. Huszonkét esztendeje készültünk erre a mai örömnünpre, most mégis olyan erővel borít el bennünket boldogság-áradata, hogy szinte elernyeszti szívünket-lelkünket. Huszonkét esztendeje készültünk a mai örömnünpre, s most mégis szinte váratlanul ér bennünket. (...) Magyar honvédek menetelnek Újvidék uccáin (!), Horthy Miklós katonái!”* Aztán a szerző az örömhír, a területi revízió tényének közlése után a közelgő munkára hívja már fel a figyelmet: *„Az ezeréves Magyarország ölelő karjaiba visszatérő magyarok vajon megértik-e, hogy a kisebbségi élet huszonkét néhez esztendeje után nem a pihenés tétlensége következik, hanem újabb munka kemény megpróbáltatásai.”*²⁰

Egy oldallal hátrább a lap a március 25-től április 12-ig történt eseményeket magyarázta el, amelyek végén az újvidéki bevonulás állt (Jugoszlávia

14 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 251.

15 Interjú D. Gy.-vel. Készítette Kovács Csaba Újvidéken 2013-ban. 6–7. A szerző tulajdonában.

16 Interjú D. K. orvosi asszisztenssel. Készítette Kovács Csaba Zentán 2013-ban. 5–7. A szerző tulajdonában.

17 Interjú K. J. újságíróval. Készítette Kovács Csaba Zentán 2013-ban. 21. A szerző tulajdonában.

18 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Mikrofilmtár X 4233. Kormányzói Kabinetiroda, Kormányzó félhivatalos iratai (1919–1944). 8937. doboz, 39. cím, C/4. 7. (Eredeti iratok: K 589.)

19 Interjú T. I. újságíróval. Készítette Kovács Csaba Zentán 2013-ban. 9. A szerző tulajdonában.

20 Magyar feltámadás. *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 97. sz. 1. (1941. április 17.)

március 27-én mondta fel a háromhatalmi egyezményt, ami közvetlen kiváltója volt az április 6-án az ország ellen megindított német támadásnak). Az írás szerint, ahogy a rádió bemondta azt, hogy a magyar csapatok átlépték a határt: „Pillanatok alatt megváltozott a város képe. (...) Tömegek siettek a nagytemplom felé, ahol öt órakor kezdődött a Feltámadás. Igaz magyar feltámadás. Ezrek, tízezrek tolongtak az uccákon (!), mindenkin a megszentelt három szín, a piros-fehér-zöld, amely huszonkét éven keresztül csak lelkiünkben virágozhatott, most kihajtott s ott díszelgett mindenki szíve felett. Pillanatok alatt zászlóerdő lepte el a várost.”²¹ Ezután a szabadkai bevonulásról adott az újság hírt.²²

A zászló állandóan visszatérő eleme volt a túlárado nemzeti érzések kifejezésének, így ahogy az egyik publicisztika írta, a *Reggeli Újság* kirakatába kitett képkiállításnál természetesen voltak a dekorációként megjelenő piros-fehér-zöld színek.²³ A zászlókultusz hangsúlyosabb tétele Magyarországon az 1920-as évekhez kötődik, az évtized végén rendelte el a kultuszminiszter, hogy az ország oktatási intézményeiben az évnnyitón nyomatékosítsák az iskolák vezetői a nemzeti zászló kiemelkedő szerepét.²⁴ E jelenség részeként került sor 1928-ban a budapesti Szabadság téren az Ereklýs Országzászló felavatására is,²⁵ amely gyakorlat olyannyira elterjedt, hogy a magyar települések túlnyomó része hasonló országzászlót állított fel. Ehhez a Délvidék is csatlakozott, a *Reggeli Újság* 1942. február 24-i közlése szerint – amely a budapesti székhelyű Ereklýs Országzászló Nagybizottság jelentésére támaszkodik – 1941-ben, vagyis nem egészen kilenc hónap alatt 137 országzászlót avattak fel a délvidéki településeken.²⁶

A megemlékezések, ünnepségek nem zárultak le a kezdeti napok elmúltával, a magyar csapatok bevonulásának – ami szimbolikus és valós értelemben is egy korszaknak a záró-, egy másinak pedig a kezdőpontját jelentette – megünneplése községenként, illetve egy központi ünnepség keretében történt. 1941. július 27-én Szabadkán tartották a magyar kenyér ünnepét, amely egyben a délvidéki központi bevonulási ünnepség is volt. Magának az eseménynek a jelentőségét az adja, hogy végre magyar nemzeti ünnepségen vehettek részt a helyi magyarok, korábban ugyanis a jugoszláv kormányzat tiltotta a magyar ünnepek megtartását. Az ünnepségen több „szinten” is felbukkantak a magyar nemzeti jelképrendszer részét képező szimbólumok. Fennmaradt többek között annak protokolláris leírása, s a program részletes ismertetése is.

A központi ünnepség megnyitásaként a megjelent helybéliek elénekelték a Himnuszt és a Szózatot is, amit addig szintén nemigen tehettek meg korábban nyilvánosan. „1200 főnyi népviseleti ruhába öltözött és különböző küldöttségeket magában foglaló hódoló menet” is felvonult az eseményen, valamint népművészeti bemutató, illetve a „hódoló felvonuláson résztvevő (!) bokréta ének-, tánc- és népszokásokból álló bemutatója” is szerepelt a műsorpontok között.²⁷ Az ünnepség programjába és látványvilágába a helyi szervezők és az állami politikai propaganda tudatosan – és nagy valószínűséggel a résztvevők zöme nem fogadta ellenérzéssel – beemelte a programba a népi kultúra elemeit is, utalva ezzel az „egykori” anyaország és a helyi magyarság összetartozására.

A sajtó több alkalommal is írt a magyar kenyér ünnepének előkészületeiről, majd hosszú írásban tudósított magáról az eseményről is. Az újság az ünnepi külsőségek leírása után teljes egészében közölte Bárdossy László miniszterelnök terjedelmes és Horthy Miklós kormányzó rövidre szabott beszédét is. Az ünnepi beszédek után az ország minden részéből – így a visszacsatolt területekről is – érkezett földművesek felvonulása kapcsán a cikk szerzője külön kiemelte az egyes nemzetiségek, illetve a Bácskába telepített bukovinai székelyek menetét.²⁸

A községek, városok bevonulási ünnepségei is hasonló módon, de kevésbé nagyszabású keretek között zajlottak.²⁹ A visszacsatolás élménye ihlette azt a váltófutást is, amelynek zárásaként a Szabadkáról Budapestre érkezett futók megkoszorúzták a Szabadság téren álló irredenta szoborcsoportból a Dél szobrot.³⁰ De emellett is számos olyan esemény volt, amely az áprilisi bevonulásról kívánt megemlékezni, Tóth István zentai származású szobrászművész például felszabadulási emlékművet tervezett.³¹

21 Piros-fehér-zöld feltámadás Újvidéken. Uo. 2–3.

22 A szabadkai bevonulás. Uo. 4.

23 Horthy-oltár. *Reggeli Újság*, XXII. (1941) 105. sz. 1. (1941. április 26.)

24 *Hivatalos Közlöny*, XXXVII. (1929) 5. sz. 43–44. (1929. március 1.)

25 Az országzászló bemutatására, ünnepélyes avatásra lásd: Póty János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 52–56. Az Ereklýs Országzászló leírására lásd még: Zeidler Mikós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 2009. 203–205.

26 Százharminchét új országzászlót avattak az elmúlt évben. *Reggeli Újság*, XXIII. (1942) 41. sz. 5. (1942. február 24.)

27 MNL OL. Mikrofilmtár X 4233. Kormányzói Kabinetiroda, Kormányzó félhivatalos iratai (1919–1944). 8937. doboz, 39. cím, C/4. 7. (Eredeti iratok: K 589.)

28 A kormányzó a visszatért Délvidéken. *Reggeli Újság*, XXII. (1941) 182. sz. 1–2. (1941. július 29.)

29 A teljesség igénye nélkül ezek közül néhány: Bácskertes ünnepe. *Reggeli Újság*, XXII. (1941) 114. sz. 2. (1941. május 7.); Bácskossuthfalvai hírek. *Reggeli Újság*, XXII. (1941) 122. sz. 5. (1941. május 16.); Fényes külsőségekkel ünnepelte meg Horgos községe a felszabadulást. *Reggeli Újság*, XXII. (1941) 123. sz. 5. (1941. május 17.); Nemesmilitics ünnepe. *Reggeli Újság*, XXII. (1941) 130. sz. 3. (1941. május 27.); Felszabadulási ünnepség Doroszlón. Uo. 5.; A felszabadulás ünnepe Adán. *Reggeli Újság*, XXII. (1941) 131. sz. 2. (1941. május 28.); Hősök napja, felszabadulás ünnepe Feketehegyen. Uo. 4.; Magyarkanizsa nagy ünnepe. *Reggeli Újság*, XXII. (1941) 137. sz. 5. (1941. június 5.); Apatin nagy lelkesedéssel ünnepelte meg felszabadulását. *Reggeli Újság*, XXII. (1941) 139. sz. 3. (1941. június 7.); Martonos ünnepe. *Reggeli Újság*, XXII. (1941) 145. sz. 6. (1941. június 15.); Országzászló avatás és bevonulási ünnepség Újverbáson. *Reggeli Újság*, XXII. (1941) 154. sz. 6. (1941. június 26.).

30 Havas esőben, sötét éjszakában... *Reggeli Újság*, XXII. (1941) 113. sz. 7. (1941. május 6.).

31 Felszabadulási szobrot tervez szülővárosának Tóth István, a zentai származású fiatal magyar szobrászművész. *Reggeli Újság*, XXII. (1941) 120. sz. 3. (1941. május 14.); Tóth István, a zentai származású fiatal szobrászművész megnyerte a székesfevárosi ideai szobrászati díját. *Reggeli Újság*, XXII. (1941) 162. sz. 7. (1941. július 5.). Tóth István jelentős életutat járt be képzőművészként, életéről könyv is megjelent. Domány Katalin: *Zentától Hollywoodig. Tóth István szobrászművész életútja*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2009.

Szintén látványos változás állt be a magyar kulturális életben. Az impériumváltás talán leginkább pozitív hozadéka ezen a területen nyilvánult meg. Ennek részeként ismét nagyobb teret nyert a magyar nyelv a mindennapi használatban. 1941. április végén megkezdődött – egy, az újságban közzétett lista segítségével – a visszacsatolt települések magyar elnevezéseinek (új) béli meghonosítása, mivel „a lakosság egy része talán már elfelejtette, a fiatalabb nemzedék meg talán meg sem tanulta a községek és városok régi elnevezését”.³² A közterületek Zentától Zomborig, Szabadkától Újvidékig visszakapták a magyar nevüket vagy olyan magyar eseményekről, személyekről nevezték el azokat, amelyek/akik a nemzeti érzést voltak hivatottak közvetíteni.

A magyar ünnepek megtartását szintén a területi revízió kulturális hozadékanak lehet tekinteni. Ezek sorába tartozott március 15. is, amelynek első megünneplésére egészen 1942. márciusig kellett várnia a Délvidék lakosságának. Akkor viszont a „felszabadult Újvidék lakossága boldog ünnepeléssel ülte meg az első szabad március tizenötödikét”. A számos szavalatnak, szónoklatnak és a felvonulásnak a város egyik feldíszített nagy tere adott otthont.³³ Az újvidéki események mellett a *Reggeli Ujság* a szabadkai ünnepségről is tudósított.³⁴ Egy évvel később hasonlóan díszes külsőségek közepette ünnepelték meg Újvidéken az 1848-as forradalmat és szabadságharcot, a városban az összegyűlt tömeg a felvonulás után az ünnepi műsor mellett meghallgatta a kormányzó rádiószózatát is.³⁵ Számos más településen is megemlékeztek március 15-éről.³⁶ 1944. március 15-én szintúgy ünnepeltek Újvidéken, a megemlékezést azonban néhányszor repülőgépek berepülése zavarta meg. Talán éppen a támadások miatti óvatosság jegyében már nem szabadtéren, hanem a leventetthonban tartották a rendezvényt; az erről tudósító cikk több másik település ünnepségére is kitért.³⁷

A háború megjelenése

A visszacsatolt Délvidék lakói az ország többi részén élőkhöz képest kezdetől fogva sokkalta jobban érzékelték a háború hatásait. Sok helyen már a bevonulás sem volt békés, ugyanis olykor, miként az az alábbi visszaemlékezésben is olvasható, lövésekkel fogadták a magyar csapatokat: „1941. április 12-én, virágvasárnap reggelén (...) A [szabadkai] városháza körüli téren már nagy tömeg

gyűlt össze, és ott mondták, hogy a magyar honvédek bejöttek Szabadkára. Éljezték őket, én csak egy pár honvédet láttam, a katonaviselt emberek tudták, hogy ez csak egy járőr, utánuk jönnek a többiek is a Halasi úton. (...) Nemsokára, amikor már az egész városháza körüli teret betöltötte a tömeg, és általános volt az öröm a felszabadulás pillanatában, hirtelen megdermedve hallottuk, hogy megszólalt egy géppuska. A honvédek megállapították, hogy a lövések annak a háznak a kupolájából jöhettek, amelyik a városi könyvtár és a színház épülete között van. A honvédek nemsokára egy kisebb ágyút húztak a patika elé, és egyetlen találattal szétlőtték a ház kupoláját. (...) A tömeg erre az esetre nagyon izgatottá vált, és mérséklődött az előbbi ünneplés és jó hangulat. (...) hírül ment, hogy a lövöldözők civil ruhás csetnikek, akik így fejezték ki nemtetszésüket a magyar hadsereg bevonulása miatt.”³⁸

A szórványos lövöldözésre³⁹ a magyar reakció gyakran eltúlzott volt, így már az áprilisi bevonulás is nagyszámú szerb áldozattal járt, a magyar oldal szerint 2142, míg a jugoszlávok szerint 3506 áldozatot követelt.⁴⁰ A vérengzések nemcsak a szerb és a zsidó, hanem a magyar lakosságban is nyomot hagytak: „Hát mi vártuk őket, de csalódtunk, a razzia után egy kicsit csalódva féltünk a következményektől.”⁴¹ Alig ültek el a kedélyek, amikor a partizánok és partizánygánus személyek ellen folyó 1942. januári razzia újabb áldozatokkal járt. Bár a közhangulat az idő múltával ismét nyugodt lett, a Délvidék magyarsága egyre inkább szembesült a háborús viszonyokkal. Ennek egyik legszembeötlőbb eleme a területek emberanyagának igénybevétele, a férfiak katonai sorozása volt. A délvidéki területek hadra fogható korosztályainak háborúba való bevonása 1943 végétől még inkább fokozódott, miután egy hadügyminiszteri rendelet mind az ország elhagyását, mind pedig a külföldi tartózkodás meghosszabbítását jogellenes tettnek minősítette.⁴²

A katonaság szerencsésebb esetben – ahogy a következő földműves visszaemlékező esetében is – csak hátországi kötelezettséget jelentett, gyakorta azonban frontszolgálatot járt. „Az 1944. évbe értünk. Január 29-én be kellett rukkolnom katonának Zomborba. Kaptunk fegyvert, mindent, kijártunk gyakorlatozni. Nagyon szépen hangzott az a magyar vezényszó, nem úgy, mint mikor jugoszláv katona voltam. Ott is a puskát nagyon megutáltam. (...) És most a 45. évemben vagyok, ismét fegyvert adtak a kezembe. (...) Eljött az első hét szombat délutánja, osztják az egy napi eltávozást, mindenki szeretne menni... (...) Akik nem voltunk magyar katonák az első világhábo-

32 A visszaterő városok és községek elnevezése. *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 104. sz. 6. (1941. április 25.)

33 A Délvidék óriási lelkesedéssel ünnepelte március 15-ét. *Reggeli Ujság*, XXIII. (1942) 58. sz. 2. (1942. március 16.)

34 Március 15. ünnepése Szabadkán. Uo. 4.

35 „Legyetek mindig méltók nagy őseitekhez.” *Reggeli Ujság*, XXIV. (1943) 60. sz. 2. (1943. március 16.)

36 Március 15. a déli végeken. *Reggeli Ujság*, XXIV. (1943) 61. sz. 2. (1943. március 17.)

37 A Délvidék nagy lelkesedéssel ülte meg a szabadság ünnepét. *Reggeli Ujság*, XXV. (1944) 62. sz. 3. (1944. március 16.)

38 Szöllősi Gyula: *Emlékeim nyomában*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2014. 62–63.

39 A magyar hadsereg összes vesztesége az áprilisi bevonulás során 126 halott, 241 sebesült, ezenkívül tíz embert eltűntként tartanak nyilván. A Sajtí Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004. 172.

40 A Sajtí Enikő: Megtorlás vagy konszolidáció? Délvidék 1941–1944. In: Braham, Randolph L.–Pók, Attila (eds): *The Holocaust in Hungary Fifty Years Later*. New York, Columbia University Press, 1997. 379.

41 Interjú D. Gy. egyetemi tanárral. Készítette Kovács Csaba Újvidéken 2013-ban. 14. A szerző tulajdonában.

42 A 18–60 éves férfiak nem hagyhatják el az ország területét. *Reggeli Ujság*, XXIV. (1943) 294. sz. 4. (1943. december 29.)

rúban, nyolcan ebből az alakulatból, megyünk haza. (...) Ezeket mind azért írom le, hogy a Jóisten mindég megszabadított a katonálettől. Mert volt velünk Zomborban, abban az alakulatban két szilágyi ember is, és mikor itt Zomborban veszélyes volt a helyzet, felvitték őket Gödöllőre, és egyik sem jött haza, soha nem tudták meg, hol vesztek el. Lehet, hogy én is odavesztem volna.”⁴³

Kezdetől fogva a mindennapi élet részét jelentette a készletekkel való állami gazdálkodás is, vagyis a beszolgáltatás és a terményforgalom szabályozása. 1940–1941 során az állam zár alá vonta a mezőgazdasági termények kereskedelmét, s központilag osztotta szét azokat, illetve szabott áron való értékesítésre, vagyis beszolgáltatásra kötelezte a termelőket. Az intézkedések a sertésszirt, a gabonát, a kukoricát, a cukrot és a burgonyát érintették, a későbbiekben pedig előírták egyes ipari növények kötelező termelését is. 1942-ben új, még szigorúbb beszolgáltatási rendszert vezettek be.⁴⁴ Mindezen intézkedések a nem földműves lakosság számára a jegyrendszerben öltöttek testet: „...már a '41-es évtől (...) nem volt olyan jó élet, akkor már pontrendszer volt. Akkor ponttal kaptuk a húst meg cukrot, minden ponttal ment. És a háború után, mikor az oroszok átvonultak, akkor meg nagyon csúnya, cudar élet volt. Nem volt semmi se. Abszolút teljesen az üzletek üresek voltak, a népek a bennmaradt cukorrépát, mert ugye a front átvonult, a gyárak nem dolgoztak, a cukorrépák bennmaradtak a földben. És tavasszal a népek mentek a cukorrépát kiszedni, és abból főztek ilyen szirupot, és az volt az édesítő. Cukor nem volt. Só is annak volt, aki esetleg tartalékolta, hogy volt neki tartalék. Hát nem lehetett kapni, nem volt. Az üzletek üresek voltak. '45 nyarán, akkor kezdtek megalakulni az állami üzletek, akkor lehetett, de akkor is már jegyre ment. Szintén jegyre ment, a Jugoszlávia rendszerbe is jegyre ment. Még a cipő is, még a magyarok alatt a fél talpat is csak úgy lehetett kapni, hogy bement a hivatalba, és kért fél talp jegyet, és avval lehetett elmenni a cipészhez, és úgy kapott fél talpat a cipőjére.”⁴⁵

Mivel az egykori délvidéki területeknek közel fele, így a Szerémség is, 1941-ben nem került vissza Magyarországhoz, az ottani magyarok közül sokan átszöktek a területrevízió révén közelebbre került magyar határon. A motiváció – akárcsak az idézetben megszólaló interjúalanyom esetében – leginkább a horvát vagy a német hadseregbe való sorozás elől való menekülés volt: „...átmentem Magyarországra [a Száván], vót a nagynénám, meg hát fogadtak, ahogy fogadtak... (...) Hát, elmentem Siklóra jelentkezni, hát nem vagyok magas, a főszolgabíróhó köll, hogy menjek jelentkezni. Főmentem a község házáhó, hát olyan egyszerű három ajtó, de sehunn nem írja, hogy ki van vagy mi. Egyszé kigyűn egy ajtón egy magos ember, elvesztem mellette, vót nagykabátom, zsebbe a kezem, vót zseb így is, úgy is, kigyűnt a másik szobábó, elébe mentem, aztat mondom: »Bocsánat – mondom – a főszolgabíró úrhó köllene jelentkeznem. Nézek föl, ő meg le. – A maga úr erre-amarra Istenét – aszond-

ja – első sorba a kezit ki a zsebbű. – Ő vót a főszolgabíró. Akko bementem hozzá, hát mint mondom: – Hát magyar szökevény vagyok Horvátországbű... – Azt a csetnik erre-arra, amarra... – összebaszkurált úgy, hogy csoda.« Hazagyűttem, azt mondom a nagy-námnak meg a sógoromnak, mondom: »Baszom a magyar anyjukat! – így mondtam. Mondom: Összecsetnikezett, aszt... Mondom: Nem vagyok én ez, hát magyar vagyok. – Micsoda magyar, hazaáruló meg...« Elmúlt. Akko onnét legyűttem Újvidékre, aszt itt vótam kovácsinas.”⁴⁶

Miután a front mind közelebb került a délvidéki területekhez, a terület lakói megtapasztalták a bombázások hatásait is. A bombázás egy gyerek – interjúalanyom később Újvidéken lett újságíró – számára nem a pusztításával, hanem a hangjával és látványával okozott nehezen kitörölhető élményt: „...volt egy ilyen rakoncátlan fiatal, még majdnem csikó lovunk... (...) Az kirúgott, és engem eltalált. (...) és be köllött hozzanak [Újvidékre] a kórházba. (...) Itt nagyon veszélyes volt akkor már a helyzet, bombáztak. Akkor jöttek az amerikai Liberátorok, rettenetes zúgással, tele volt velük az ég, és egyszer csak hullottak belőlük a bombák. Hát a kórház ugyan nem kapott találatot, de a közelben hullottak a bombák. Minket ugyan le kellett volna hogy tereljenek a pincébe, az ilyen légoltalmi pincébe, de a Törteli sógorom – aki később sógorom lett – az meg leesett a kocsiról, és ő is ott volt a kórházban. Ketten voltunk temeriniek, eléggé nagy volt köztünk az időkülönbség, de hát utcabéli gyerek volt majdnem ő is, és ő ajnározgatott engem, és mondta: »Ne menj oda be, nem lesz itt a kertben semmi bajunk.« Akkor kimentünk a kórház kertjébe, és onnan néztük az eget, meg a légvédelmi ágyúkat, azok valahol a közelben voltak. Hát ez nagy szórakozás volt nekiünk.”⁴⁷

Egy szita- és drótkészítéssel foglalkozó interjúalanyom a mozikból ismert westernfilmek képeivel vetette össze azokat az élményeket, amelyeket a front Szabadkára értekor tapasztalt: „Annyira szerettek [a szomszédok], mintha gyerekkük lettem volna, nem vót családjuk, tehát mindennap [ott voltam a moziban] a gépházba, mindennap. És amikor főmentem szóni, hogy: »Gyuszi bácsi! Kűdjük haza a népet, itt vannak az oroszok meg a partizánok!« (...) Leállítom a gépet, főgyűjtom a villanyt a Lifkába, le a lépcsőn, be a balkonra, a nép ül bent, rátámaszkodok az első páholyra. »Kérem szépen – mondom –, itt vannak az oroszok meg a partizánok. Jó lenne, hogy még világos van, mindenki világosba haza tudjon érní, hagyják el a termet!« (...) Kint vagyunk az üzlet előtt, lent van az a kép az üzletről, az üzlet előtt állunk négyen-öten és beszélgetünk, és a magyar hadseregből a nagytemplom háta mögött (...) rakodtak be a teherautókba. (...) Elég az hozzá, hogy az utcából kijön két lovas és megállt mellettünk a járda szélénél, és úgy intenek. Mondom: »Apa, te jobban nyomod a sódert – így –, menj oda te, beszélj velük!« Azt hittem, a németek, mert nem magyar ruha vót rajtuk. (...) és amikor befejezték a beszédet (...) amikor el akarja indítani a lovat, azt mondja neki, hogy: »Brrr!« Akkor az szöget ütött a fejembe, hogy nálunk ezt nem így mondják. Nálunk azt mondják, hogy: Gyí! (...) ...és az apám mutatott, még mielőtt

43 Idősb Bálint József: *Imádkozzál és dolgozzál!* Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2010. 76–77.

44 Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956.* Békéscsaba, Tevan Kiadó, 1992. 8–13. A kérdésre lásd még: Honvári János: *Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig.* Budapest, Aula Kiadó, 2005. 88.

45 Interjú T. I. cipésszel. Készítette Kovács Csaba Szolnokon 2014-ben. 28. A szerző tulajdonában.

46 Interjú Sz. I. földművessel. Készítette Kovács Csaba Maradékon 2013-ban. 4–5. A szerző tulajdonában.

47 Interjú Matuska Márton újságíróval, íróval. Készítette Kovács Csaba 2008–2009-ben Újvidéken. Országos Széchényi Könyvtár, 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 909. sz. 45–46.

odajött volna, hogy ott vannak a katonák, beszéljenek velük. (...) Kozákok, hát oroszok [voltak]. Ez volt az első kontaktus velük, hogy úgy mondjam. Akkor erre a szövegre már megsarkantyúzták a lovakat és mentek át abba az irányba, és néztük, hogy beszélgetnek a magyar katonákkal. Igen ám! Egyszer csak elváltak, és ez a kettő, a lovas, visszatért a sarokra, a templom háta mögött van egy differencia, van egy kis ház, kilovagoltak és megsarkantyúzták a lovakat, mert ezek a magyar katonák puskával szaladtak má ki az utca közepére és lőttek utánuk. A segédnek szótam is, hogy »Húzd má le a rolót! Gyerrünk be!«. Az ember kapcsolt mingyá, hogy piff-puff, westernfilm meg minden, hogy láttam, nincs kukoricázás.”⁴⁸

A Reggeli Újságban a háború első megjelenése – az egyéni elbeszélésekhez hasonlóan – a bevonuláshoz kötődik, amikor is elszórt lövöldözés volt a visszamaradt vagy helybeli fegyveresek és a magyar katonák között. 1941. április 18-án csetnikbandák akciójáról lehetett olvasni, az újvidéki lövöldözéseket a Reggeli Újság a jugoszláv hadsereg fegyvereinek illetéktelen kézbe kerülésének tulajdonította. „Vasárnap közel hatezer ember tette le a fegyvert Újvidék város kapui előtt. Természetes, hogy ez alkalommal sok fegyver illetéktelen kezekbe is került. (...) Szinte úgy tűnt, hogy valóságos hisztéria vett erőt a lakosságon a csetnikektől való félelem következtében, a későbbi események azonban – sajnos – azokat igazolták, akik komolyan tartottak a gonosztevők orgyilkos munkájától.”⁴⁹ Ugyanebben a lapszámban jelentek meg a szabadkai és a zombori szerb fegyveres ellenállásról, továbbá a cservenkai eseményekről szóló hírek is.⁵⁰

A háborús viszonyokat a lakosság többféleképpen érzékelte. A sajtó többek között nyomon követte a jugoszláv katonaként német vagy olasz hadifogságba esett magyarok sorsát. Az első erről szóló híradás már 1941. április 20-án megjelent, s arról tudósított, hogy az újvidéki polgárőrség helyettes parancsnoka Belgrádban jártakor összeírta azoknak a bácskai magyaroknak a nevét, akik jugoszláv katonaként estek fogságba.⁵¹ A fogságba esett katonák nagy számára való tekintettel és a hozzátartozók megnyugtatósa érdekében meg is kérte a lap a már hazaérkezett katonákat, hogy tudásuk, kikkel szolgáltak együtt.⁵² Két oldallal hátrébb albán fogságból szabadult magyarokról adott hírt az újság (a németek internálták őket Albániába), egyikük sok, még raboskodó társa nevét és az általuk küldött üzenetet is elmondta az újságíróknak.⁵³

48 Interjú K. T. szita- és drótkészítővel. Készítette Kovács Csaba Szabadkán 2013-ban. 13–14. A szerző tulajdonában.

49 Orgyilkos csetnikbandák aljas merénylete Újvidék ellen. *Reggeli Újság*, XXII. (1941) 98. sz. 5–6. (1941. április 18.)

50 A honvédség villámgyorsan leverte a csetnikek szabadkai és zombori megmozdulásait. Uo. 7.; A csetnikek rémuralma Cservenkán. Uo.

51 Belgrádban számos bácskai magyar nemzetiségű katona van. *Reggeli Újság*, XXII. (1941) 98. sz. 4. (1941. április 20.)

52 A jugoszláv hadseregben szolgált katonák figyelmébe. *Reggeli Újság*, XXII. (1941) 110. sz. 4. (1941. május 2.)

53 Albán fogságban lévő bácskai magyar katonák üzenete. *Reggeli Újság*, XXII. (1941) 110. sz. 6. (1941. május 2.)

A következő hetekben jó néhány cikk bukkan fel itt-ott raboskodó magyar hadifoglyokkal kapcsolatosan. Május 4-én a csíkszeredai hadifoglyok listáját tette közzé az újság.⁵⁴ Május 9-én az egykori jugoszláv állam területén szétszóródott hadifoglyokról érkezett hír a Bácskába.⁵⁵ Az első hír a hadifoglyok visszatéréséről igen korán, 1941. május 10-én jelent meg. Az írás szerint a Koszovó északi részén lévő táborból hazatérő 400 magyar hadifogly tárgyalások eredményeképp szabadult ki. A cikk igen szemléletes, így érdemes röviden idézni belőle: „...minden magyar katona sapkáján ott volt a piros-fehér-zöld kokárda, sőt a jugoszláv katonasapkák a fogolytábor magyar szabójának keze alatt percek alatt alakultak át magyar katonasapkákká. (...) A német parancsnokság május 4-én délben szerelvényt állított össze, és még aznap délután a fogolytábor magyar hadifoglyai magyar zászlók alatt, hazafias dalokat énekelve vonultak végig Koszovoszka Mitrovica utcáin, ki a vasútállomásra...”⁵⁶

Nem minden hadifogly ért haza azonban 1941-ben, sokan csak a következő év során vagy még később tudtak hazatérni. Az 1942. június 3-i hír szerint a hazaérkezettek közül sokan 14 hónapot raboskodtak (332 bácskairól volt szó).⁵⁷ A német hadifogság az egyéni elbeszélésekben is felbukkan: „[Apám] fogságba került, és akkor vitték őket Bulgáriába, és akkor onnan Romániába. (...) És akkor mentek tovább Budapestre. Ott volt, az volt a legkellemetlenebb élménye, hogy mikor odaértek, akkor a pályaudvarra, akkor ilyen közúti zúdíttattak rájuk, hogy csetnikek meg minden, és akkor mondták, hogy hát nem csetnikek, magyarok. De azt mondták, hogy nem vagytok ti magyarok, csak megtanultatok magyarul, hogy becsapjatok bennünket meg minden. (...) És aztán, hát nem lett semmi se abból, amiben reménykedtek, hogy Horthy majd nem engedi, kivitték Németországba, és akkor ott kint volt hadifogságban nyolc-kilenc hónapig. Ott volt egy német gazdánál, annak kiadták, és akkor annál dolgozott.”⁵⁸

A napilapban gyakran felbukkantak a partizánok által elkövetett szabotázsok, lövöldözések, amelyek közül nem is a magyar, hanem a horvát területen zajló partizánakciók kaptak nagyobb publicitást (olykor ugyanazt a támadást egyszer a csetnikeknek, máskor a kommunista partizánoknak tulajdonították). Az 1942. januári partizánok elleni razziának azonban – annak ellenére, hogy Újvidéken, ahol a napilap megjelent, három napon keresztül tartott a magyar katonaság és csendőrség akciója – a sajtóban alig van nyoma. A partizánok és a horvátok közötti harcok gyakran követeltek civil áldozatokat is, az ilyen események sorából két eset kapott nagy publicitást (az első esetben csak sejtés volt az, hogy kommunisták okozták a pusztítást).

1941. június 8-án rövid írás adta hírül, hogy ismeretlen okból felrobbant a szmederevói (szendrői) lőszerraktár. Az újság tudósítása szerint a robbanás ak-

54 Csíkszeredán bácskai magyar hadifoglyok vannak. *Reggeli Újság*, XXII. (1941) 112. sz. 2. (1941. május 4.)

55 Üzenet bácskai hadifoglyokról. *Reggeli Újság*, XXII. (1941) 116. sz. 4. (1941. május 9.)

56 A magyar hadifoglyok visszatérése. *Reggeli Újság*, XXII. (1941) 117. sz. 3. (1941. május 10.)

57 Hadifoglyok érkeztek Németországból. *Reggeli Újság*, XXIII. (1942) 121. sz. 6. (1942. június 3.)

58 Interjú B. N. íróval. Készítette Kovács Csaba Újvidéken 2013-ban. 9–10. A szerző tulajdonában.

kora kárral járt, hogy a város és a lakosság nagy része elpusztult, így az ott lakó, megmenekült magyarokat – összesen mintegy 500 főt – Újvidékre szállítják.⁵⁹ Két nappal később hírt adtak arról, hogy a szendrői magyarok első csoportja már elhagyta korábbi lakhelyét, és róluk az újvidéki városparancsnokság gondoskodott. A cikk szerint a robbanás négyezer halottal és sebesülttel járt, s a 12 ezer ház felében kár keletkezett.⁶⁰ A következő napon egy teljes oldalt kitevő riport jelent meg a város pusztulásáról és a megmenekült, Újvidékre érkezett magyarokról: *„Hétfő délelőtt negyedtizenkettőkor útnak indultak a magyar katona kocsik, amelyek egyszer már felszabadulást hoztak a Délvidékre, s most újra a felszabadulásba vitték Szendrő magyarjait.”* Ez a hír már négyezer halottról és hatezer sebesültről írt, s közölte, hogy a robbanás háttérében pokolgépes merényletet sejtene a hatóságok.⁶¹ A másik, a sajtó által részletezett eset is a Szerémségben történt. 1942. június 8-án jelent meg a *Reggeli Ujság*ban, hogy kommunista partizánok Rakovácon megölték három temerini magyar szőlőmunkást, akik egy helyi birtokon dolgoztak.⁶² Két nappal később pedig arról adott hírt a lap, hogy a meggyilkolt magyarokat falujukban helyezték örök nyugalomra, s hogy a temetésükre a községből igen sokan mentek el.

A sajtóban híradások jelentek meg a bombázásokról is. Az 1942-ből származó írások még csak a légitámadások elleni előkészületről szólnak. 1942. március végén arról írt az újság, hogy Újvidéken is megszervezik a légvédelmi szolgálatot.⁶³ Másfél hónappal később légoltalmi próbariadóról jelent meg híradás,⁶⁴ majd október végén arról lehetett olvasni, hogy miként kell az óvóhelyen viselkedni.⁶⁵ A cikkek arra hívták fel a figyelmet, hogy a pályaudvarokra ne menjenek az emberek, ezek helyett az óvóhelyeket ajánlották, mivel az *„óvóhelyek csak igen kis százalékban pusztulnak el”*.⁶⁶ 1944. április 4-én hírt adott a napilap a Budapest és környékét ért heves bombázásról,⁶⁷ június elején pedig már arról, hogy a Bácskában is légitámadások voltak, amelyek Verbász és Hódság környékét érintették.⁶⁸ Augusztus elején az Újvidéket ért bombatá-

madásról jelent meg tudósítás a *Reggeli Ujság*ban.⁶⁹ Bár az első Újvidék elleni légitámadás idején – a híradás tanúsága szerint – a lakosság megőrizte nyugalmát, az óvóhelyek épségben maradtak, és a hatóságok szervezeten tették a dolgukat,⁷⁰ maga a támadás számos emberéletet követelt.⁷¹ A szovjet és a partizánsereg bevonulása idejére a *Reggeli Ujság* már beszüntette működését, így az erőteljesebb légicsapásokról már nem számolhatott be.

Noha a háború egyre inkább érezte hatását a Délvidéken is – ahogy az az alábbi visszaemlékezésben is elhangzik –, a nemzeti érzés egy ideig még segített a nehézségek elviselésében. *„Nem éhezünk, nem haltunk éhen. Bevezették a beszolgáltatást, ugye, ez magyar találmány. Azután már ezek is bevezették. Tehát az, hogy be kellett szolgáltatni a zsírt, be kellett szolgáltatni a gabonát, ezt-azt. Úgyhogy kaptuk azt a mit tudom én, hány dekát. Ez nehéz volt. De, aki, és majdnem mindenki fölfogta azt (...) aki nem érte föl ésszel, mondjuk kisebb-nagyobbak, hogy karácsonykor nincsen szaloncukor a karácsonyfán, de ettől magyar vagyok. Az én apám ezt mondta: »Örülj annak, hogy magyar vagy! Aztán majd lesz valahogy!« Ez volt az, meg általában így éltük meg, így emlékszem rá.”*⁷²

Mások úgy vélik, hogy a magyar éra túl rövid volt, hogy jelentős változások kezdődjenek: *„...nekünk nem számított semmit, mert az olyan rövid vót, mire átalakult vóna minden, mire beindult vóna minden, akkorára visszaváltott. Rövid vót az a három és fél év. Vagy na, legyen négy év. Mert, hogy valami beinduljon, vagy valamit észre is lehessen venni, hogy jaj de, oda kell nyolc-tíz év.”*⁷³ Megint más vélemény szerint az 1941–1944 közötti időszak hosszú távon hátrányos következményekkel járt: *„Hát mi itt, őszintén megmondva azt, amit hallottam, azt már többször hallottam, hogy nem kellett volna a magyaroknak megint jönni. Azért ittuk meg a levit, mert visszajöttek. Örültek a magyarok, akik itt voltak, virágcsokrokkal várták őket... és a végén mi történt.”*⁷⁴

A kommunista Jugoszlávia első évei, 1944–1948

A berendezkedő új jugoszláv rezsim számos lépést tett hatalmának megerősítésére. Egyrészt a tisztogatásokon keresztül eltüntette politikai és gazdasági ellenfeleit, másrészt átalakította a társadalmat és a gazdaságot.⁷⁵ A titói éra

59 A felrobbant lőszerraktár elpusztította Szmederevó városát. *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 140. sz. 5. (1941. június 8.)

60 Négyezer halottja és sebesültje van a szmederevói robbanásnak. *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 141. sz. 4. (1941. június 10.)

61 Amit nem tudott elpusztítani évszázadokon át az idő, pillanat alatt megölte az ekrazit. *Reggeli Ujság*, XXII. (1941) 142. sz. 3. (1941. június 11.)

62 A szerémségi Rakovácon megölték három temerini munkást. *Reggeli Ujság*, XXIII. (1942) 140. sz. 4. (1942. június 8.)

63 *Reggeli Ujság*, XXIII. (1942) 66. sz. 3. (1942. március 26.)

64 Légoltalmi próbariadó Újvidéken. *Reggeli Ujság*, XXIII. (1942) 101. sz. 3. (1942. május 8.)

65 A rádióelőadás alapján készült cikk szerint az „óvóhelyen nyugalomnak és békességnek kell uralkodnia”. Hogyan viselkedjünk az óvóhelyen? *Reggeli Ujság*, XXIII. (1942) 225. sz. 4. (1942. október 9.)

66 Hogyan viselkedjünk légitámadás idején? *Reggeli Ujság*, XXV. (1944) 37. sz. 2. (1944. február 15.)

67 A terrortámadások még jobban megerősítették a magyar nép hitét a végső győzelemben. *Reggeli Ujság*, XXV. (1944) 77. sz. 1. (1944. április 4.)

68 Bácskában a szántóföldön dolgozó munkásokat géppuskáztak az amerikai terrorbombázók. *Reggeli Ujság*, XXV. (1944) 125. sz. 1. (1944. június 3.)

69 Légi terrortámadás érte Újvidéket. *Reggeli Ujság*, XXV. (1944) 178. sz. 3. (1944. augusztus 7.)

70 Az első légitámadás tanulságai. *Reggeli Ujság*, XXV. (1944) 179. sz. 3. (1944. augusztus 8.)

71 Nagy részvétellel temették el az újvidéki terrortámadás áldozatait. *Reggeli Ujság*, XXV. (1944) 181. sz. 3. (1944. augusztus 10.)

72 Interjú B. J. közgazdással és politikussal. Készítette Kovács Csaba Csókán 2014-ben. 13–14. A szerző tulajdonában.

73 Interjú M. M. földművessel. Készítette Kovács Csaba Zentán 2013–2014-ben. 20. A szerző tulajdonában.

74 Interjú F. G. munkással. Készítette Kovács Csaba Újvidéken 2013-ban. 10. A szerző tulajdonában.

75 A gazdaság átalakításának legfontosabb eleme az államosítás volt, amelynek kiemelt része volt a földkérdés. A földreformot, az ahhoz kapcsolódó telepítéseket, illetve a földek állami kontroll alatt történő megművelését, a szövetkezetek kialakítását nem részletezem. Minderre

kezdeti éveiben a társadalom élére – így a magyaréra is – új elit került. Az el-
lenség elemnek tekintett csoportok elleni fellépés során 1944 végén, 1945-
ben erőteljes intézkedéseket fogantatosítottak a nem délszlávokkal szemben.
A nemzeti szempontokat hamarosan felváltották a hatalmi-ideológiai célki-
tűzések, ekkor már nem a retorzióknak kitett személy nemzetisége, hanem po-
litikai beállítottsága volt a mérvado tényező. Az alábbiakban az 1944–1945-ös
kiteleptési és kivégzési hullámra, valamint a vajdasági magyarok társadalmi
integrációjára fókuszálók.

A háború végi atrocitáshullám

A vajdasági területekre benyomuló partizánok 1944. október 17-én katonai köz-
igazgatást vezettek be a Bánát, a Bácska és Baranya területén.⁷⁶ Az intézkedések
ki nem mondott célja a nem délszlávok egy részének fizikai likvidálása, gazda-
sági, politikai elitjének megtizedelése, sőt felszámolása, továbbá a más ajkúak
tömegeinek elűldözése és megfélemlítése volt. Mindezek jegyében 1944. no-
vember 18-tól a tizenhat és ötven év közötti magyar férfiakat munkaszolgálatra
hívták be – ezenkívül gyakori volt a nők kényszermunkára fogása is –, majd
november 20-án elkezdtek internálni a magyar lakosság egy részét.⁷⁷

Matuska Márton szülőhelyén, az Újvidéktől nem messze fekvő Temerin-
ben sokakat kivégeztek, az interjúalany családjából pedig az apját és a nővé-
reit kényszermunkára fogták. *„Az anyánk mint a tyúkanyó a szárnya alá fogott
bennünket, akik még otthon maradtunk, és aggódott, hogy nemcsak hogy a férjét elvit-
ték, hanem még a lányoknak is el kellett menni. (...) Újvidékre kellett több napon át
járni, a repülőtérré dolgozni. (...) Temerin északi határa mellett két szerb falu van,
Nádalj és Turja. Oda is vitték őket több napon át, a szerbekhez, ott is a szerb paraszt-
gazdánál köllött dolgozzanak. (...) Néhány nap beletellett, mire mi arról értesültünk,
hogy az apánk talán nem a kivégezettek között van, hanem valahol máshol. Aztán ké-
sőbb megtudtuk, hogy Karlócára vitték őket az érseki palotába, ott dolgoztatták, szin-
tén ilyen terménybetakarításra. (...) Karácsonyra már itthon volt.”*⁷⁸

1945 januárjában mint kollektív bűnösöket a járeki táborba telepítették a
csurogi és zsabylai magyarokat, majd április 12-én Járekre került Mozsor ma-
gyar lakossága is. A kitelepítést vagyonekobbzással is súlyosbították. B. P. csa-
ládjából többeket is kivégeztek, az életben maradt családtagokat pedig lakhe-
lyükről, Zsablyáról az egykor németek lakta Járeken kialakított lágérbe telepi-
tették ki. *„...akkor az unokaöcsém bent volt a központban, a rokonság erre-arra, és én
szaladtam mondani, hogy mink ki leszünk hajtvva. (...) Nyilvánosan csak az édesapám*

részletesen lásd: Kovács Csaba: Fordulat után: a jugoszláviai földkérdés a sajtóban és vissza-
emlékezések tükrében. In: Varga Zsuzsanna–Pallai László (szerk.): *Föld, parasztság, agrárium.
Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében*. Hajdúnánás, Hajdúnánási Önkor-
mányzat, 2015. 287–312.

⁷⁶ A. Sajtó: *Impériumváltások, revízió*. i. m. 314–323.

⁷⁷ Uo. 323.

⁷⁸ Interjú Matuska Mártonnal. i. m. 112–113.

*lett [kivégezve], mint olyan ugye. Föl is készültünk, és tényleg úgy volt, hogy mink
másnap reggel ki leszünk hajtvva, de csak kizárólag, akiknek valakije ki lett végezve. Föl-
öltöztünk, rendeztük magunkat, lehet mondani, vártuk is őket, tudtuk, hogy mi vár
ránk.”*⁷⁹ 1945 júniusának elején átszállították a magyarokat Szépligetre és Duna-
bökényre, ahol már jobb bánásmódban részesültek, mint az előző helyen. A tá-
borokat ősszel hagyhatták el, s miután lakóhelyükre többé nem térhettek visz-
sza, többségük Dél-Bácska településein keresett új otthont.⁸⁰

A helybéli vagy távolabbi vidékről származó irreguláris fegyveresek már
a délvidéki területekre benyomuló partizánegységek megjelenése előtt is gyil-
kolták, zaklatták a nem délszláv ajkú lakosságot, a magyarokat és németeket.
A katonai közigazgatás felállása után a korábbi akciókat szervezettebb kere-
tek között folytatták, ekkor ugyanis már szisztematikusan hurcolták el és vé-
gezték ki azokat a magyarokat, akiket összefüggésbe tudtak vagy akartak
hozni valamilyen módon a szerbek elleni korábbi atrocitásokkal. A meggyil-
kolt, meghurcolt magyarok többsége nem vett részt a háború idején a szerbek
elleni akciókban, a büntetést érdemlők közül pedig sokan hamar menekülőre
fogták. Ahogy azt egyik interjúalanyom látta: *„Azok, akik akkor, a hideg napok-
ban a határt járták, azok arcára nem emlékezett senki. Azok eltűntek. (...) akik ott
voltak és valami vétség volt rajtuk, azokkal nem történt semmi.”*⁸¹ Így a helyben
maradtak a korábbi magyar kormányzati hibák, túlkapások és bűnök miatt,
valamint magyarságukért fizettek iszonyú árat.

Szinte mindegyik interjúalany és visszaemlékező elbeszélésében megje-
lennek az 1944 végén–1945 első felében történt események. Sokuknak közeli
vagy távolabbi hozzátartozója, barátja, ismerőse veszett oda, de az atrocitások
intenzitásából fakadóan a személyes kötődéssel nem rendelkezők is a korszak
kiemelt jelentőségű eseményeként értékelik a történeteket. F. G. elbeszélése
szerint édesapja vesztét az okozta, hogy a magyar időkben állami alkalmat-
zotként dolgozott: *„Akkor apukámék ugye jöttek hazafelé, és mikor ideértek (...) Novi Szádra, akkor (...) valami zsabylai szomszédasszony [azt kiabálta]: »Ovaj
odžačar, ovaj odžačar! Itt van, itt van a kéményseprő!« És akkor apukámat letartóztat-
ták, hazavitték, elvitték Zsablyára. (...) Akkor ott a községházán bezárták őket, és ak-
kor ugye ezek, akiknek olyan kedvük volt, hogy kínozzák az embereket... Akkor anyu-
kámnak szóltak, hogy mehet, vigyen ebédet vagy vacsorát apukámnak. Akkor a Pista
bátyámmal ketten elmentek estefelé. (...) Na és akkor egyszer jött egy ember, aki ismer-
te szintén apukámat, egy szerb ember, és akkor azt mondta anyukámnak, hogy (...) »Menjen haza, és a gyerekekkel! A férje – azt mondja –, ő jó helyen van.«*”⁸²

⁷⁹ Interjú B. P. finommechanikai műszerésszel. Készítette Kovács Csaba Bácspalánkán 2004-ben. 20. A szerző tulajdonában.

⁸⁰ Mészáros Sándor: A járeki haláltábor. In: Csorba Béla (szerk.): *S nem törődtek vele, a holnap mit
őröl...* Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 1999. 204–208. (Források a Délvidék történetéhez, 3.)

⁸¹ Interjú L. S. közművel. Készítette Kovács Csaba Bácsföldváron 2005-ben. 3. A szerző tulajdo-
nában.

⁸² Interjú F. G.-vel. i. m. 12–13.

A zentai születésű, később Újvidékre költöző, s ott íróként dolgozó B. N. rokonának élete is csak hajszálon múltott: „A [zentai] városháza alatt volt a börtön, és odavitték őket. (...) ...nekem is volt egy rokonom, az kint, tanyavilágba lakott Gunarasba, és hát ott is az történt, hogy [1941-ben] mikor ezeket, összeszedték ott is a szerbeket, hogy majd kitoloncolják, akkor egy elszaladt. Nem akart velük menni, és akkor többen is lőttek utána, és el is találták. (...) ...mikor bejöttek az oroszok meg a partizánok, akkor mindjárt normális, hogy keresték azt az embert, hogy ki az. (...) És akkor elmentek ehhez az én nagybátyámhoz, (...) mert őt is úgy hívták. (...) És akkor azt mondták neki, hogy ameddig meg nem találják, addig beviszik, (...) aztán később, ugye, ő mesélte el, hogy mikor vitték, verték őket állandóan. És akkor ott volt egy olyan rögtönzött bíróság, ott mindenkit halálra ítélték. De ő így hátul össze volt drótozva, összedrótolták a kezüket, és akkor egy hosszú drót után még, és akkor ő megérezte, hogy a harapófogó elvágta a drótot, és akkor mikor kivitték őket az épületből, akkor nagyon ilyen havas eső esett, akkor vitték őket oda, a Tisza partra. (...) Na, ő mindjárt, mikor kiléptek ott, hát ezek részek voltak, ezek, akik kísérték őket, akkor mindjárt, ugye kilépett a sorból és elszaladt.”⁸³

Egy szerémségi földműves interjúalanyom elmondása alapján olykor komoly ok sem kellett ahhoz, hogy valaki börtönbe kerüljön: „Akko, mikó begyűttek a partizánok, erre, ugye, föl vót szabadítva, akkor hát anyám elgyött látogatába, ez '44-ben vót, oszt kísértem le anyámat a kompra. Hát megyünk, aszt a halpiacná, valahogy abba a tájba egy gyerekpartizán, talján puska vót a vállán, nagyobb vót a puska, mint ő, hosszabb. Hát hány éves vagyok, magyar vagyok? Magyar. Álljak a fal mellé! Fal mellé álltam, oszt be, rabnak, [az újvidéki] Folyamőr kaszárnnyába le. Akkor hát ott vótam egy tizenkét-tizenhárom nap, halálkamrának mondom máma is, az vót. (...) Különcsuktak má – vertek, akit értek, gondolom, aztán má minden tizediket... Úgyhogy vótam nyócadik – ments Isten! Mikor különcsuktak benünket, harmincunkat, szerencsénkre az éccaka nem gyűtt be a főkolompos, vezér, az izéből, aki vót a börtönyök fölött. Úgyhogy élve maradtunk reggelre.”⁸⁴

Az áldozatul esettek pontos száma nem ismert, az egyes szakmunkák és a publicisztikák a különféle források alapján 5 és 40 ezer főt szoktak a két szélső értéként megadni. Az egykorú, Magyarországra eljuttatott jelentések pedig 20–60 ezer főben jelölték meg az áldozatok létszámát.⁸⁵ A jelenleg zajló kutatások alapján biztosnak tűnik, hogy tízezres nagyságrendű számról lehet beszélni.⁸⁶

Annak ellenére, hogy a retorziók széles rétegeket érintettek, a sajtó az erőszak- és kitelepítési hullámnak igen csekély teret szentelt. A kitelepítés említésére mindössze egy konkrét példát találtam, amikor a *Szabad Vajdaság*

közli, hogy a háborús bűnök megállapítására létrejött vajdasági bizottság mozsori magyarokat vett le a háborús bűnösök listájáról, ahová 1945. március 26-án kerültek fel.⁸⁷ Jóval többször tudósított az újság a katonai bíróságok ítéleteiről, amelyek közt a leggyakoribb a halálbüntetés volt, majd azt követte gyakoriságban a kényszerszolgálat. Az ítéletek mellett feltüntették a büntetés okát is. A legelső általam talált elítélt (kivégzett) neve után ez olvasható: „mert a megszállás alatt feljelentett három embert, akiket kivégeztek”. Szerepelt az indoklások között az is, hogy „mert részt vett a razziában, fosztogatta az elvezetett embereket”, „mert a Bácska megszállása után a fasiszta hatóságoknál feljelentett egy embert, akit aztán családjával együtt táborba internáltak”, „mert népünk hírhedt hóhérijának, Fernbach Péternek⁸⁸ szolgálatában állott és munkájával sokban ártott népünknek”. A nevek alapján feltételezhető, hogy a híradásban említett hét személy közül öt magyar volt.⁸⁹

Pár nappal később újabb listát tett közzé az újság, az ott megnevezett személyekre kiszabott ítélet a sajkásvidéki razziában való részvétel miatt jogvesztéssel és vagyonelkobzással súlyosbított halálbüntetés volt. A lista ezúttal is bácskaiakat sorol fel, az elítéltek között egytől egyig magyarok találhatók, összesen kilenc fő.⁹⁰ A *Szabad Vajdaság* 1945. január 23-án újabb öt magyar halálos ítéletét közölte, január 26-án egy hatfős (magyar név nélkül),⁹¹ majd február 8-án egy tizenkét fős névsor jelent meg,⁹² amelyben kilenc magyar név tűnt fel. A tudósítások szerint a kivégzéseket többnyire nyilvánosan hajtották végre. Pár nappal később egy újabb cikk közölte, hogy „a bácskai, bánáti és szerémségi katonai bíróságok megszakítás nélkül folytatják az ítélkezést a fasiszta hóhérok (...) felett”. A halálra ítélték névsora ezúttal 15 nevet tartalmazott, közöttük hat bácskai és egy bánáti magyar neve szerepelt.⁹³

Az ítélkezés a katonai közigazgatás megszűnte, 1945. január 27. után is folytatódott⁹⁴ (a hatalmat február 15-ig kellett civil kézbe adni), tavasztól azonban megkezdődött a polgári bírósági rendszer kiépítése. Ennek keretében 1945. április 27-én a Vajdasági Legfelsőbb Népfelszabadító Bizottság Elnöksége meghatározta a vajdasági népbíróságok szervezetét, május 4-én pedig döntést hozott a (nép)bírósági hálózat létrehozásáról.⁹⁵ A háborús bűnnel

87 Töröltek a háborús bűnösök listájáról 14 mosorini lakost. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 168. sz. 2. (1945. július 24.)

88 Fernbach Péter 1941-től 1943 elejéig, illetve 1944 tavaszától a magyar kormányzat kivonulásáig Újvidék főispánja volt. A Sajtó: *Impériumváltások, revízió*. i. m. 239.

89 A katonai bíróság ítéletei. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 12. sz. 2. (1945. január 18.)

90 A katonai bíróság ítéletei. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 15. sz. 3. (1945. január 21.)

91 A katonai bíróság ítéletei. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 16. sz. 3. (1945. január 23.); A katonai bíróság ítéletei. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 19. sz. 2. (1945. január 26.)

92 Fasiszta gonosztevők és hazaárulók elítélése. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 30. sz. 3. (1945. február 8.)

93 Igazságos népi ítéletek. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 37. sz. 2. (1945. február 16.)

94 A Sajtó: *Impériumváltások, revízió*. i. m. 335.

95 Molnár Tibor: *A zentai bíróság 135 éve*. Zenta, Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre, 2007. 206–208.

83 Interjú B. N.-nel. i. m. 18–19.

84 Interjú Sz. I.-vel. i. m. 5.

85 A Sajtó Enikő: Hány magyar áldozata volt a partizán megtorlásoknak? In: A Sajtó Enikő: *Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskola, 2010. 201–227.

86 Hornyák Árpád: Jugoszlávia a nulladik évben. Új berendezkedés – régi ambíciók. *Korunk*, Harmadik folyam, 26. (2015) 5. sz. 91.

perbe fogottak feletti ítélkezés méreteit mutatja, hogy a *Szabad Vajdaság* 1945. február közepe–szeptember vége között 15 esetben tett közzé bírósági ítéleteket (az ítéletek zöme halálbüntetés volt); hírtétekük csökkenését jelzi azonban, hogy a bírósági tudósítások egyre hátrébb kerültek az újságban, s végül már a rövid hírek között tűntek fel.⁹⁶ 1945 során 92 magyar és 42 más nemzetiségű személy elítéléséről adott hírt a *Szabad Vajdaság*.⁹⁷

A *Magyar Szó* 1946 és 1948 közötti számaiban változás érződik, jelentősen csökkent az olyan cikkek száma, amelyben megjelent az állami erőszak. 1946-ban és 1947-ben még több ízben is felbukkantak bírósági ítéletekről és kivégzésekről szóló rövid írások, 1948-ban azonban már nem találtam ilyet.⁹⁸ Terjedelmes formában tudósítottak viszont azokról a nagy nyilvánosságot kapó perekről, amelyek a magyar éra egykori polgári és katonai/rendőri vezetői, tisztviselői ellen irányultak.⁹⁹ A legnagyobb érdeklődésre az 1942.

januári razzia ideje alatt elkövetett vérengzésekért fő felelősöknek tartott Szombathelyi Ferenc volt magyar vezérkari főnök és a magyar honvédség két főtisztje Feketealmay-Czeydner Ferenc altábornagy, Grassy József vezérőrnagy, illetve Gaál Lajos csendőr alezredes, Zöldi Márton csendőr százados, továbbá Nagy Miklós egykori újvidéki polgármester, Bajsai Ernő háború alatti bácskai főispán-helyettes, Bajor Ferenc korábbi újvidéki városparancsnok, valamint Perpatics Pál egykori kereskedő és kémelhárító pere volt.¹⁰⁰ Bár a per 1946. október 22-én kezdődött,¹⁰¹ a *Magyar Szó* már előre beharangozta azt,¹⁰² s mindennap tudósított a fejleményekről. Ítéletet október végén hirdettek, minden vádlottat halálbüntetéssel sújtottak.¹⁰³ Az ilyen típusú utolsó per az 1947 decemberében, a razzia során Óbecsén történt vérengzésért felelősnek tartott Siflis Imre és társai ügyében tartott tárgyalás volt.¹⁰⁴

A büntetés sajátos formája volt a népi becsülettől való megfosztás, amit a „népi becsület megsértése” vont maga után. Ezekben az ügyekben az ügynevezett nemzeti vagy népi becsületbíróságok hoztak ítéletet. A minden tagköztársaság területén működő becsületbíróságok mintájul a szerb nemzeti becsületbíróság szolgált, amely még 1944 őszén jött létre. A Szerb Népfelszabadító Antifasiszta Tanács (ASNOS) döntése értelmében az ilyen típusú bíróságok felállításának az volt a célja, hogy olyan személyek felett ítélkezzen, akik nem követtek el hazaárulást vagy háborús bűnt, de vétettek a szerb nép becsülete ellen. Ilyen vétségnek számított a megszállókkal és a hazai árulókkal való mindenféle együttműködés, nemcsak a gazdasági, politikai, hanem a kulturális, művészeti is. A bűnösnek talált emberek meghatározott időre elvesztették „nemzeti becsületüket”, és ennek következtében kizárták őket a közéletből. A büntetési tételek között szerepelt még a könnyű és a nehéz kényszermunka, továbbá – mint azt a vajdasági becsületbíróság ítéletei is mutatják – a vagyonvesztés is. Bár a becsületbíróságok az igazságszolgáltatáson belül különleges feladatkörrel rendelkeztek, ítélkezési gyakorlatuk szervesen illeszkedett abba az intézkedéssorozatba, amely a korábbi – vagyis az új hatalom számára nem megbízható – elit és középosztály gazdasági, társadalmi és

96 Általában A katonai bíróság ítéletei címmel jelent meg a hír. Lásd: *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 51. sz. 6. (1945. március 5.); II. (1945) 72. sz. 2. (1945. március 30.); II. (1945) 73. sz. 2. (1945. március 31.); II. (1945) 75. sz. 2. (1945. április 4.); II. (1945) 76. sz. 2. (1945. április 5.); II. (1945) 79. sz. 4. (1945. április 8.); II. (1945) 88. sz. 2. (1945. április 20.); II. (1945) 125. sz. 2. (1945. június 4.); II. (1945) 130. sz. 6. (1945. június 10.). Egyéb cikkek: Noviszádon nyilvánosan kivégeztek egy fasiszta gonosztevőt. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 80. sz. 5. (1945. április 10.); Novibecsejen nyilvánosan kivégeztek egy háborús bűnöst. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 96. sz. 4. (1945. április 29.); Muravidéken a nép ítélkezik a háborús bűnösök felett. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 107. sz. 4. (1945. május 14.); Kötéláltali halálra ítélték Hegyi Józsefet, az „Armija” hóhérait. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 128. sz. 2. (1945. június 8.); Magyar SS katona – bunyevác honvéd. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 137. sz. 3. (1945. június 18.); Halálra ítélték három bácskai fasiszta gonosztevőt. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 172. sz. 2. (1945. július 29.); Húszévi kényszermunkára ítélték a pancsevói volt detektívönköket, aki a megszállás alatt együttműködött a németekkel. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 192. sz. 4. (1945. augusztus 21.). Mind a Szabad Vajdaság, mind a Magyar Szó korai éveire jellemző volt, hogy a településeknek nem a magyar nevét, hanem a szerb elnevezés fonetikus formáját tüntették fel. Ennek megfelelően lett Újvidékből Novi Szád, Kis-hegyesből Mali Idjos vagy Mali Igyos, Szabadkából Szubotica, Zentából Szentá.

97 Az összesítéshez a Szabad Vajdaság január–szeptemberi számait használtam fel. A magyarok közül 85 bácskai, öt bánáti, egy szerémségi volt, illetve akadt köztük egy magyarországi is. A nem magyarok közül 16-an bácskaiak, 8-an bánátiak, 7-en szerémségiek, 11-en pedig horvátországiak voltak – egyvalaki közülük muravidéki származású volt. (A Muravidék a háború alatt Magyarország része volt.)

98 1946-ban a következő cikkeket találtam: Szuboticán kivégezték Takács Mihály háborús bűnöst. *Magyar Szó*, III. (1946) 37. sz. 5. (1946. február 12.); Két ítélet – egy szellem: A törvény előtt az ország minden nemzetiségű polgára egyenlő. *Magyar Szó*, III. (1946) 51. sz. 5. (1946. március 1.)

99 Együtt felelnék közös véres tetteikért a magyar és szerb népárulók. Popovics L. Milán, Dr. Deák Leó, Batori Géza, Zombori Gyula a hadbíró előtt. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 149. sz. 2. (1945. július 2.). 1945. augusztus 18–26. között Pummer Sándor topolyai ügyvéd perének hét napon keresztül szentelt írást az újság, az utolsó ezek sorában: Golyóáltali halálra ítélték Pummer Sándort. *Magyar Szó*, III. (1946) 202. sz. 3. (1946. augusztus 26.). Az 1947 novemberében, Rosendal Alfréd ügyében tartott tárgyalás is e típusba sorolható, az ügy vádlottja egy ideig a bástapolyai internálótábor parancsnoka volt. Szemérmetlenül tagad a topolyai internálótábor egykori teljhatalmú parancsnoka. *Magyar Szó*, IV. (1947) 285. sz. 1. (1947. november 22.); Kötéláltali halálra ítélték a topolyai internálótábor parancsnokát. *Magyar Szó*, IV. (1947) 286. sz. 1. (1947. november 23.).

100 E per vádlottjai és több más, a magyar éra alatt történt esemény miatt bíróság elé állított személy kiadási eljárására, illetve azok háttérére lásd: Galántha Gergely: Adalékok a délvidéki háborús bűnösök Jugoszláviába irányuló kiadási eljárásaihoz. *Limes*, XXII. (2009) 3. sz. 177–202.

101 Bácska hóhérainak és zsarolóinak bűnperében ma kezdődik a tárgyalás. *Magyar Szó*, III. (1946) 252. sz. 2. (1946. október 22.)

102 Népgyilkosok a népbíróság előtt. *Magyar Szó*, III. (1946) 250. sz. 3. (1946. október 20.)

103 Népitélet. *Magyar Szó*, III. (1946) 259. sz. 1. (1946. október 31.)

104 A fasiszta megszállók becsei szálláscsinálói, bérencei és gyilkosai a népbíróság előtt. *Magyar Szó*, IV. (1947) 302. sz. 2. (1947. december 12.); A becsei tárgyalás második napja. *Magyar Szó*, IV. (1947) 303. sz. 3. (1947. december 13.); A becsei per. Szemtanúk leleplezik a gyilkosokat. *Magyar Szó*, IV. (1947) 305. sz. 3. (1947. december 15.); Tiszavidék népe ítélte a megszállók véreskezű bérencei felett. *Magyar Szó*, IV. (1947) 306. sz. 2. (1947. december 16.)

politikai ellehetetlenítését szolgálta. A becsületbíróóságok szerepét, jogkörét idővel a népbíróóságok vették át.¹⁰⁵

A *Szabad Vajdaság* terjedelmes írásban mutatta be a vajdasági népi becsületbíróóság megalakulását és feladatát, a cikk szerzője maga a főszerkesztő, Kek Zsigmond volt. Az írás szerint az új jugoszláv rendszer alapja az ország népeinek jogegyenlősége, s az új állam megvédi minden egyes nép népi becsületét is, ezért „bíróóságokat is állít fel népei becsületének védelmére”. A bíróság pedig fellép az olyan személlyel szemben, aki „életmódjával vagy tevékenységével veszélyezteti” a népi becsületet. A bíróság a „polgári büntetőtörvénykönyv minősítésein kívül tisztán a népi becsületérzésen alapuló minősítéssel is büntet és tisztít. Nem a polgári rend ellen, hanem a népe s nemzete ellen vétőt látja a vádlottban.” A bíróságok összetétele – a Vajdasághoz hasonlóan – többnemzetiségű volt. A cikkben olvasható vélemény szerint az „új Jugoszlávia (...) nem azt bünteti, aki jó magyar (...), hanem azt, aki népét elárulja, aki népe érdekei ellen vét”.¹⁰⁶

Az ilyen típusú ügyekben is a népbíróóságok ítélkeztek (a büntetés szólhatott néhány évre vagy akár életfogytiglanig is), de a becsületfosztáshoz gyakran kényszermunka is párosult. Az egyik ilyen ügy ítéletének indoklása szerint (a vád az volt, hogy nem tisztelte a magyar nemzeti ünnepet, 1848. március 15. emlékét, továbbá a fasiszták mellett agitált): „A vádlott nem érdemli meg (...), hogy a becsületes dolgozó nép tagjai közé számítsuk. Meg kell fosztani népi becsületétől. De melyik népi becsületől. (...) A magyarság ellen vétett legtöbbet, tehát magyar népi becsületétől kell megfosztani!”¹⁰⁷ A becsületfosztásra főként 1945 során találtam példákat (mintegy 10 esetet),¹⁰⁸ aztán 1946-ban már kifejezetten ritkává vált,¹⁰⁹ utána pedig nemigen bukkant fel az ítéletek palettáján.

Betagozódás az új országba

A vajdasági magyarság sorsának javulása érdekében két helyről várhatott segítséget, egyrészt az anyaországtól, másrészt pedig a saját politikai, gazdasági, szellemi elitjétől. Magyarország – mivel vesztesként fejezte be a háborút – azonban rendkívül gyenge érdekérvényesítő képességgel rendelkezett, Jugoszlávia viszont igen erős pozícióval, mivel a győztesek közé sorolták, de a magyarországi segítségnek emellett vagy éppen ebből kifolyólag több más hátráltatója is akadt. A Magyarországon hatalomra került politikai pártok nem támogatták olyan mértékben a területi revíziót, mint a korábbiak, a győztes Jugoszláviával szemben nem is látták esélyét sem a sikernek. Ezenkívül számos magyar politikus úgy vélte, a jó viszonyt Jugoszláviával, illetve az esetleges jugoszláv támogatást külpolitikai kérdésekben (például a csehszlovákiai magyarok kitelepítése ügyében) nem szabad olyan ügyekkel veszélyeztetni, mint a délvidéki területek hovatartozása vagy az ott élő magyarok sorsa. Ezen okok miatt nem tiltakoztak többek között a magyarok elleni atrocitások miatt sem.¹¹⁰

Az anyaország közreműködését várták azok a délvidéki magyarok, akik a háború utáni magyar kormány első hivatalos képviselőjeként vajdasági körutakat tevő belgrádi magyar követtel, Szántó Zoltánnal találkoztak. Az 1947. júniusi bácskai körút után a követ a magyar állam segítségnyújtásában reménykedő magyarokról a következőket vetette papírra: „...látogatásom első két napján bizonyos szorongással telt feszült érdeklődést tapasztaltam a magyarok között”. Szántó igyekezett megnyugtatni az összegyűlt vajdasági magyarokat, akikben – mint írta – még élénken élt a háborús idők emléke, bár konkrét eseményeket nem említett: „A dolgozó emberek rettegve gondolnak esetleges újabb kalandok és konfliktusok lehetőségére.” A követ mindenütt hangsúlyozta a magyar kormány álláspontját a határkérdésben, újvidéki felszólalásakor pedig el is hangzott, hogy „az új Magyarország végleg elvetette a Horthy-rendszer háborúra törekvő revizionizmusát és az irredentizmust”. Megjegyezte azonban: „Találkoztam itt-ott olyanokkal is, akik ha nem is kívánják, de mégis számolnak a revíziós politika újjáéledésének lehetőségével, és ezért tartózkodóan, passzívan viselkednek.” Rögzítette továbbá azt is, hogy a helybéli magyarság tisztában volt azzal, sorsa nagyban függ a két ország viszonyától, illetve attól, miként bánik Magyarország a délszláv kisebbségével.¹¹¹ Decemberi bánati útjáról jelentve, Szántó szintén hatalmas érdeklődésről számolt be. Ezúttal már egy reális kérést is megfogalmaztak a vajdasági magyarok: azt szerették volna elérni, hogy könnyítsék meg az utazást a két ország között.¹¹²

110 A kérdés bővebb elemzésére lásd: A. Sajti Enikő: Külpolitika, magyarság, 1944–1947. In: A. Sajti: *Büntudat és győztes fölény*. i. m. 119–132.; A. Sajti Enikő: *Büntudat és győztes fölény: a magyar–jugoszláv kapcsolatok 1944–1947*. In: A. Sajti: *Büntudat és győztes fölény*. i. m. 133–144.

111 MNL OL, Belgrádi nagykövetség. TÜK iratok (a továbbiakban: XIX-J-4-a), 40/pol. 1947. Jelentés bácskai utamról. 1. d.

112 Uo.

105 Törőcsik Ferenc: A nemzeti becsületbíróóságok Jugoszláviában. *Bácsország*, 9. (2006) 3. sz. 44–46.

106 *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 142. sz. 3. (1945. június 24.)

107 A magyar nép becsületét védi Vajdaság népbíróósága. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 132. sz. 4. (1945. június 12.) Az ítélet négyévi könnyű kényszermunkát is tartalmazott.

108 Néhány ezek közül: Magyar népi becsületét veszítette el a revolveres közellátási főnök. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 133. sz. 3. (1945. június 14.). A további büntetés négyévi kényszermunka volt. Megfosztottak a magyar nemzeti becsületétől két bácskai árulót. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 161. sz. 4. (1945. július 16.) A becsületfosztás örök időkre szólt, továbbá kétévi kényszermunkával súlyosbították; Megfosztották magyar nemzeti becsületétől a volt debeljacsai községi elnököt. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 174. sz. 3. (1945. július 31.) Az ítélet szerint: „Általában szoros együttműködést fejtett ki a megszállókkal politikai és közigazgatási vonalon egyaránt, amivel beszennyezte nemzeti becsületét.” A becsülettől való megfosztás mellett vagyoneklkobzást és háromévi kényszermunkát is kirótt a bíróság; A vajdasági népi becsületbíróóság három ítélete. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 193. sz. 3. (1945. augusztus 22.). Ezekben az ítéletekben is vagyoneklkobzás és kényszermunka társult a becsületfosztáshoz.

109 Ezek egyike a következő cikk: A megszállókkal való együttműködés miatt magyar nemzeti becsületének öt évi elvesztésére ítélték Bencze Mihály petrovgrádi bútorgyárost. *Magyar Szó*, III. (1946) 52. sz. 2. (1946. március 3.) Az ítéletben büntetési tétel volt a vagyoneklkobzás is.

A magyar közösség társadalmi ereje a háború alatt nagymértékben meggyengült. Az országból történő elűldözés, a vagyon- és jogfosztás, illetve a magyarok soraiban végrehajtott mészárlások következtében szinte megszűnt létezni a vajdasági magyarság korábbi vezetőrétege. Igaz, idővel felemelkedett egy új, immár kommunista magyar vezetőréteg, az azonban természetesen más szempontokat tartott szem előtt, más elveket vallott, mint a két világháború közötti időszak délvidéki magyar elitje. Szántó Zoltán követ az értelmiség kapcsán meg is jegyezte, hogy *„igen nagy a hiány magas képzettségű magyar értelmiségiekben (...), nagy a magyar pedagógushiány. 400–500 magyar tanítóra és tanárra volna szükség.”*¹¹³ A tanítói/tanári réteg hiánya ellenére a Miniszterelnökség Kisebbségi és Nemzetiségi Osztályának délszláv ügyekkel foglalkozó tisztviselője azt vetette papírra: *„az előadási nyelv tekintetében mégis annyi kétségtelenül megállapítható úgy a számokból, mint a Jugoszláviából érkezők elbeszéléséből, hogy a vajdasági gyermekek iskoláztatása ma egészségesebb alapon nyugszik, mint régebben.”*¹¹⁴ Ennélfogva tulajdonképpen nem volt realitása annak, hogy az új Jugoszláviában a magyarság jelentős mértékben számolhasson Magyarország és/vagy a helyi magyar vezetőréteg segítségével.

A partizánok hatalomátvételekor még javában zajlott a háború, így a partizán hadvezetés a Vajdaság területének emberanyagával is számolt a maradék német és magyar haderő legyőzéséhez. Megindult az önkéntes és a kényszer-sorozás a jugoszláv hadseregbe. A következő részlet annak az interjúalanynak a visszaemlékezését tartalmazza, aki a sorozás előtt nem sokkal még Újvidéken raboskodott: *„Itthon vótam négy nap, öt, úgyhogy december 6-án katonának bevettek a partizánok, mobilizáltak bennünket. (...) Újvidékrű ezen a vasúton, a marhavagonyokba mentünk Zomborba. Akko Zomborba ott vótunk egy tíz nap, vártuk az oroszoktól a, szerencsénkre maradékiak majdnem mindnyájan odamentünk, a tüzerágyúkat vártuk az oroszoktól, akko mikó meggyűttek az ágyúk, akko a frontra. (...) Szlavónia, Baranya, aszt Ausztriáig gyalog. Mindég az eszembe van a Siklós. Mentünk, még egy falu, vót hó, ide léptünk, ide csúsztunk, kifáradtunk, még csoda akko... Siklósra, miko bementünk, üres iskola, meg mi oda be, aszt kicsit enyhélre elszunnyadtunk, aztán alig keltünk föl, megmeredtek, fagytak a lábaink, az izmok. Úgyhogy aztán hát megin onnén tovább, oszt Ausztria. Grósfóriánba, ott vótunk egy két hónapig, mint partizánok. Deutschlandsberg meg ott. (...) Punileč, tőtő. Hatan vótuk maradékiak egy ágyúná. Elsők vótunk az elkészülésre meg mindenre. Harcótunk, meg veszélyben is vótunk nagyon, de mégis, nem vótunk olyan veszélyben, mint a gyalogság, mer mink hátúrú, azt, ugye, az ágyúva. Lúttunk, meg hát kaptuk a, gondolom, az elementeket, hogy hova kő lúni, meg mi van meg hogy. Ments meg Úristen! Nem is lehet elképzelni, hogy mi vót.”*¹¹⁵

113 Uo.

114 Az Újvidéken felnőtt, majd Szabadkán újságíróként dolgozó, onnan pedig Szegedre, majd Budapestre költöző Csuka János jelentését közli: A. Sajti: *Impériumváltások*, revízió. i. m. 368. Csuka János életrajzára lásd: Gerold: *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon*. i. m. 49.

115 Interjú Sz. I.-vel. i. m. 7–8.

A harcok elültével az egyik legsürgetőbb feladat a munka ismételt megindítása volt. A kormányzat felszólította a lakosságot, álljon munkába. A fent már idézett interjúalany édesanyja férje kivégzése után került internálótáborba, ahonnan hónapok múltán kiszabadulva rögtön munkába állt. *„A lágerbe, hogy szakács lett, meg főzni, meg minden, akkor ötet áthozták, és anyukám jó pár hónapot itt főzött. Mondom a nagynénémel, apukámnak a nővérével, akinél voltam, aki minket kocsival elvittek, ők hoztak ide be engemet, meg a bátyámat Budiszaváról, hogy meglássuk anyukámat. (...) És akkor, mikor letellett neki az ideje, hogy mehet szabadon haza, vagy amerre akar, akkor kérték, hogy maradjon, és akkor ő azt mondta: »Nem!« Hát mondtuk neki, hogy Budiszaván nehéz volt az élet. Ő is ment napszámba, szegény dolgozott, amit ő is nem szokott meg. Ment a géphöz cséplni a búzát, hogy kapjon, nem tudom, hány száz kiló búzát, hogy legyen kenyerünk. Szóval hát ez mind nagyon nehéz volt, de éhezni nem éhezünk soha. (...) Mindig volt hála Istennek, annyira mindent megteremtett, és vigyázott ránk.”*¹¹⁶

Az élelmiszer-ellátás nehézségei miatt megjelent a feketézés is, amelybe – bár veszélyes volt – egyik paraszti származású interjúalanyom a jobb megélhetés végett vágott bele: *„’46-ba, ’7-be nagyon le volt szegényedve az ország. Élelmiszerből annyira, a háború tönkretett mindent. És hát, mivel hogy apámék termelők voltak, megnyílt a disznó is, meg a sajt is, meg a tejföl is, meg a túró is, minden volt, mert volt egy-két tehén a házba. Disznókkal vergődtek, baromfival teli volt az udvar. Tehát nem vettem észre, hogy valamiből hiány vóna. Le lettek szürkálva a disznók, szalonma, zsír, kolbász, sonka, szappany, liszt. Kocsira föl, ami fölfért, mondjuk egy 300 kg ilyen élelmiszer, éjjélkor indultam Szabadkára, körösztiül Suplyákon, az harmincnegyzé kilométer. Ott vártak, reggel nyolc órakor ott voltam, meg volt beszélve. Leraktam, kifizettek. Ott jegyre ment minden. Jegyre eladták azt a kaját, megfőzték, ötször annyiért. Én is jól jártam, ők is jól jártak, meg azok is jól jártak, akik ettek.”*¹¹⁷

Az új kormányzat igyekezett a jugoszláv államot összekovácsoló szálakat, a társadalom különböző részei közötti kohéziót erősíteni. Idetartozott Tito kultuszának kialakítása, a kommunista vezető nemcsak képviselte az országot, hanem haláláig mintegy atyáskodott is a soknemzetiségű állam felett. A korabeli alapvetés folytán az ifjúságot – legyen az bármely nemzet(iség) tagja – még inkább megszólítandó rétegnek tekintették, ugyanis azt a párt a rendszert fenntartó, azt újra és újra legitimáló, megerősítő erőnek tartotta, és akként is kívánta felhasználni. Az elgondolás alapjául egyrészt a háborús évek szolgáltak, amikor nagyszámú fiatal harcolt a megszálló erők ellen, másrészt pedig az tény, hogy a háború után igen sok fiatal tűnt fel az infrastruktúra és az ipar újjáépítésekor. Az ifjúság szerepét még inkább kiemelte Tito, amikor 1957-ben május 25-ét az „ifjúság napjának” nevezte el. Bár az ifjúságot megmozgató események – felvonulások, stafétafutások, ünnepségek, kulturális események stb. – igen jelentős politikai töltetet, üzenetet hordoztak, azokra közösségteremtő és élményt adó jellegükből fakadóan az egykori résztvevők

116 Interjú F. G.-vel. i. m. 16–17.

117 Interjú M. M.-mel. i. m. 15.

nemritkán pozitív megítéléssel gondolnak vissza. Egyik interjúalanyom máig jó szívvel emlékszik vissza egy ilyen alkalomra: „Akkor a vajdasági iskolákból, illetve a vajdasági tornászokat Szabadkán gyűjtötték össze, a tó partján sáttortáborokba éltünk, és Szabadkán a szabadkai iskolákba aztán hát elegyítették egybe ezeket a különböző (...) ifjakat, hogy egyöntetűen mozogjanak. Na, amikor így összekovácsoltak bennünket, akkor a társaságnak a kétharmadát hazaengedték, hogy köszönjük szépen, ezek mennek tovább. Akkor mi, benne maradtam abba a magba ugye, és mentünk Ljubljanába. (...) Voltunk vagy háromszázan az egész országból. Azért volt ez nagy dolog, mert egy egész húszmillió ország, vagy mennyi volt ugye, háromszázan maradtunk, és nagyon nagy volt a részvétel. Miért? Azért is, mert elsősorban utazol. Senki se utazott abba az időbe sehova, másodsorban kaptunk nagyon szép uniformist. Nem azt a zsinórost, civil öltönyt, szürke, nagyon szép szövet, világoskék ing, piros nyakkendő, zokni, cipő, tornafelszerelés, Bata pacsnik, ilyesmik, gatyák, mojcák. Az akkor nagy szó volt. (...) Úgyhogy (...) '48-at írunk, ugye, vonatra, Prágába. A vonatunk zászlódíszben, ugye jugoszláv címerek, stb. Jön a válogatott. Magyarországon: »Éljen!« – itt-ott, itt-ott, virágokat dobálnak ránk. Csehországba ünneplés, amerre a vonat elment.”¹¹⁸

A délvidéki magyar társadalom betagolódását az új rendszerbe a sajtóban megjelenő cikkek alapján a következőképpen lehet rekonstruálni. Az alábbiakban néhány fontosabb kérdést emelek ki. Az új hatalommal való együttműködést kezdetben legmarkánsabban a harcokban való részvétel mutatta, annak kiemelkedő formája a Petőfi-brigád tevékenysége volt. A Petőfi-brigád létrejött 1943. augusztusra tehető, amikor Szlavóniában, horvát területen megalakult egy kevesebb mint száz főből álló katonai egység, a Petőfi Sándor magyar zászlóalj, amely akkor a horvát partizán-főparancsnokság alá tartozott. Vezetője Kis Ferenc százados volt. Az egység 1943 nyárutója és 1944 vége között a Dráva mentén tevékenykedett, feladata a harc és a magyar lakosság körében kifejtendő propagandatevékenység volt. Brigáddá azt követően alakult, hogy 1944 októberében és novemberében a Bácska néhány településéről – főként Bácsstopolyáról – több mint ezer önkéntes jelentkezett (az önkéntesség sokak esetében csak névleg volt igaz), majd a decemberi kiképzés után csatlakozott az akkor Magyarország területén tartózkodó zászlóaljhoz; szintúgy az év végén száznál valamivel kevesebb magyarországi magyar is belépett a kötelékbe. A felduzzadt zászlóalj ekkor vette fel a Tizenötödik Vajdasági Petőfi Sándor-brigád nevet, vagyis átkerült a vajdasági parancsnokság alá; vezetője személye nem változott.¹¹⁹ (Magyarok persze harcoltak más alakulatokban is, de a jugoszláv érdekekért harcoló magyarok kapcsán leginkább a Petőfi-brigád neve merült fel korábban, s merül fel ma is, így többnyire én is csak a Petőfiről elnevezett

katonai egységet említő vagy kifejezetten arról szóló, 1945 első fél évében megjelent írásokkal foglalkozom.)

Már a *Szabad Vajdaság* legelső számában, Tito hosszú beszédében megjelenik a Petőfi-brigád. A beszéd a nemzetiségi kérdés új kezelése kapcsán hozta fel pozitív példaként a magyar egységet: „...egy év előtt Szlavóniában magyar zászlóaljat szerveztünk és hogy ez a lépés példaként szolgált arra, hogy hogyan kell a magyar nemzetiséggel bántani. Nem lehet minden magyart felelőssé tenni Horthy és Szálasi bűneiért.” Később így folytatódik a szöveg: „A nemzetiségeket pedig be kell vonni a fasiszmus elleni küzdelembe; Jugoszláviát az ő földjükké tenni, s életüket hozzá kötni minden tekintetben.”¹²⁰

1945. január 24-én a lap hosszú cikket jelentetett meg a bácsstopolyai harcokról. Sőt a topolyai brigádtagok hozzátartozóinak írt egyik levelét is közli a *Szabad Vajdaság*, bizonyítva, hogy hiába híreszteli „egy-két felelőtlen elem”, az egységet nem verték szét. Az idézett levél cáfolja a veszteségeket, még sebesültről sem tesz említést, s közli, miért fogtak fegyvert: céljuk a fasiszmus legyőzése és egy új, demokratikus állam felépítése. Egy további motiváció is megjelent, eszerint a fasisztákkal és a rémhírterjesztőkkel való „leszámolásnál fegyverrel a kézben mi is ott leszünk és jaj lesz az árulóknak! Lemossuk ezt a szennyet is a magyar névről árulóink vérével.”¹²¹

A cikk mellett egy tudósítás is található arról, hogy Kishegyesen magyarok és szerbek közösen megkezdték a község életének átszervezését, amelynek egyik első megnyilvánulása az volt, hogy 215 magyar jelentkezett harcolni a Petőfi-brigádba, az otthon maradók pedig az önkéntes terménybetakarítást és tűzifagyűjtést is megszervezték.¹²² Egy február 16-i cikk példaként állítja a ruhaneműt gyűjtő és azt a fronton lévőknél felajánló nagybecskerekieket. Azok számára szólított fel gyűjtésre a lap, akik „Petőfi szabadságáért harcolnak a hóval borított hegyeken, a hegyek alatt, a folyók partjain, mindenütt”.¹²³ Március végén egy, a III. Jugoszláv Hadsereg lapjában már megjelent tudósítást közölt a *Szabad Vajdaság*. Az írás egy Dráva menti csata lefolyásának erősen idealizált leírása.¹²⁴ Ugyanezen az oldalon egyébként még egy munkában feltűnik a brigád, abban a politikai biztos, Jontovics Rudolf köszöni meg a számukra gyűjtött adományokat.¹²⁵

120 Politikánk lényege a népek testvérisége. *Szabad Vajdaság*, I. (1944). 1. sz. 1. (1944. december 24.)

121 A Petőfi-brigád levelet ír! *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 17. sz. 3. (1945. január 24.)

122 Mali Idjos munkája. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 79. sz. 3. (1945. április 8.)

123 Alakítsuk meg a gyűjtés Petőfi-brigádjait! *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 37. sz. 3. (1945. február 16.) A harcokban részt vevő magyarok számára való gyűjtés nem volt egyedi alkalom, jó egy hónappal később a kikindai népfelszabadító front és az antifasiszta nőszervezet magyar tagjai is gyűjtést rendeztek: Kikinda gyűjtése a Petőfi brigádnak. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 66. sz. 3. (1945. március 23.); Május elején pedig Bácsfeketehegyen gyűjtöttek a brigád számára: Feketicsen lábbelikészítő és varró-szabó szövetkezet alakult. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 100. sz. 4. (1945. május 5.)

124 Harcol, támad és győz a Petőfi-brigád. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 70. sz. 3. (1945. március 27.)

125 A Petőfi-brigád parancsnokságának levele. Uo.

118 Interjú D. Gy.-vel. i. m. 26–27.

119 Mészáros Zoltán: *A Petőfi-zászlóalj és -brigád története. Parancstól parancsig*. Budapest, Pannónia Nyomda Kiadó, 2013. 14–20.

1945. április elején az egyik cikk az elesett brigádparancsnokkal,¹²⁶ Kis Ferencsel foglalkozott. A közös harcokat lírai és magasztos hangnemben mutatja be, s egy rövid életrajzt is közöl Kisről. A hangnem miatt érdemes röviden idézni a cikkből: „Elvesztettük a Petőfi-ezred tanítómesterét, aki harcolni tanított bennünket és fegyelemre. A mi kapitányuk sohasem félt, sohasem riadt vissza a fasisztáktól. Ő volt legelől, ha rohamra indult az ezred és példaadóan mutatta meg elvtársainknak: hogyan kell harcolni.” A szerző az életrajzi adatok mellett nem felejt el kitérni a munkásmozgalmi és katonai múltjára sem.¹²⁷ A március végi harcokból villant fel képeket a két oldallal hátrébb lévő cikk is, amely a brigád egy elesett gépfegyverkezelőjét magasztalja.¹²⁸

A Petőfi-brigádot a Dráva mentén zajló harcokban vetették be utoljára, az 1945. február–márciusi, Bolmán környéki csatákban ugyanis olyan rendkívül nagy veszteségeket szenvedett, hogy végül feloszlatták (egyesekeket leszereltek, másokat pedig más alakulatokhoz osztottak be).¹²⁹ A hírt a *Szabad Vajdaság* is közli: „A népfőlszabadító hadsereg és a partizánosztatok átvesszik a Jugoszláv Hadsereg nevet. (...) Megszűnt a Petőfi-brigád is, mint külön magyar szabadharcos alakulat, s a magyar fiúk ezentúl a jugoszláv hadsereg többi fiaival együtt üzik az ellenséget és védik hazánkat.”¹³⁰ A Petőfi-brigádról szóló írások általában a hősiesség, az eredményes harcok mellett a jugoszlávizmus egyik alaptételét, az ellenség közös erővel való legyűrését emelik ki. Ez az együttes harc pedig a későbbiekben mintegy mítosszá, legendává növe jogalapot teremtett a teljes vajdasági magyarság számára, egyúttal elősegítette sikeres betagozódását a titói rendszerbe.

A német kapitulációt követően, 1945. május 11-én a címlapon egy publicisztika jelent meg, amely a győzelmet élteti, kiemelve, hogy „az egész világ csodálata kísérté Jugoszlávia hős népeinek harcát”, s a „győzelem örömnapijait után jönnek a béke napjai”. A magyarság szempontjából a legfontosabb megállapítása az, hogy a magyar részvétel, a Petőfi-brigád és más egységek magyar katonái révén a győzelemben a vajdasági magyarok is osztozhatnak: „Mi magyarok ünnepeljük a győzelmet úgy, mint a mi győzelmünket is, és úgy szervezzük, építsük a jövőt, mint a mi sorsunkat.”¹³¹

A vajdasági magyarság megmaradásáért és integrációjáért cserébe a kormányzat elvárásokat és kötelezettségeket fogalmazott meg. Az ideológia területén a kezdetektől megfogalmazódott: szakítani kell a nacionalizmussal és a sovinizmussal. A nacionalizmus kárhoztatása hamar megjelent, egy 1945. február eleji publicisztika a *Szabad Vajdaságban* a nacionalizmust a „fasiszta im-

perializmus” termékeként ostromozza, ami „hazug ábránd” és „megtévesztő eszme”, azonban a felkorbácsolt „nagy lázát lehűtötte az óriási gyorsasággal haladó győzelmes hadsereg”, a Vörös Hadsereg.¹³²

A sovinizmus elítélése sem váratott magára túl sokáig. Egy 1945. júniusban íródott, szinte az egész oldalt kitevő munka szerzője szerint a különböző népek egyenjogúsága és testvérisége nem csak üres beszéd. A kormányzat számos intézkedése eddig is elősegítette megvalósulását. A sovinizmus bebizonyította, szögezte le az írás, hogy nem tudja megoldani a vajdasági népek problémáit, inkább „gyűlölséget vetett és még több gyűlölséget aratott”. Más népek jogainak tiszteletben tartása mellett „a sovinizmustól mentes magyarság emelt hangon, gátlás nélkül hirdetheti magyarságát és vádolhatja azt, aki ebben őt megakadályozza vagy gyűlölséget szít ellene”.¹³³ Egy hónap múlva pedig Kek Zsigmond egy egész oldalas cikkben ítélte el a sovinizmust.¹³⁴

A rendszer további elvárásait is igen korán ecsetelte a lap. 1945 februárjának végén ezt olvashatjuk a lapban: „a becsületes gondolkozású magyarok között is sokan vannak, akik (...) nem látják a magyarság helyét és szerepét az új államban”, pedig „az egész egyszerűen megfogalmazható: annyi helye van a magyarságnak ebben az országban, amennyi részt vesz a munkában, annyi joga van az államban, amennyi kötelességet magára vállal”. Elismeri ugyanakkor az írás szerzője, hogy a testületekben igen alulreprezentált a magyarság, de ez azért van, mert a „fasiszta megszállás az egész magyarságot fasiszta-gyanúval feketített be”.¹³⁵

A vajdasági magyarsággal szembeni elvárások többször megjelentek a *Szabad Vajdaság* hasábjain. 1945. április 10-i száma hírül adta, hogy Belgrádban összeült a Szerb Népfelszabadító Antifasiszta Tanács (ASNOS), az ülésen részt vett a kormány több tagja és az AVNOJ (Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács) elnöksége is.¹³⁶ Az ülészak fő célja az volt, hogy döntést hozzon a Vajdaság Szerbiához való csatlakozásáról. Itt elhangzott az is, hogy a becsületes magyarok jó viszonyra töreksenek a többi vajdasági néppel, ezt bizonyítja a népfelszabadító harcban való részvételük is. A magyarok az összes olyan joggal rendelkezni fognak, amellyel a többi nemzetiség (példaképp megemlégték a magyar elemi iskolákat, gimnáziumokat, illetve a magyar nyelvű napilapot, a *Szabad Vajdaságot* is). Leszögezték azt is, hogy csak a fasiszta elemeket fogják megbüntetni, vagyis nem fognak minden magyart bűnösnek tekinteni.¹³⁷

132 A letűnt világ propagandája. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 25. sz. 1. (1945. február 2.)

133 Harc a sovinizmus ellen a magyarságért. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 136. sz. 3. (1945. június 17.)

134 A magyar demokrácia legfőbb kötelessége a sovinizmus elleni harc. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 160. sz. 3. (1945. július 15.)

135 A magyarság helye. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 47. sz. 1. (1945. február 27.)

136 A háború utáni Jugoszlávia első kormánya 1945. március 7-én alakult meg, az AVNOJ-t pedig ideiglenes országgyűlésnek nyilvánították. Juhász József: A titói Jugoszlávia első évtizede. In: A. Sajti Enikő–Juhász József–Molnár Tibor: *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955)*. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár–Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zentai Történelmi Levéltár, 2013. 8.

137 Szerbia szkupstinája elismeri Vajdaság jogát az önkormányzatra, Szerbia keretében. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 80. sz. 1–2. (1945. április 10.)

126 Kis halálának részletei amúgy meglehetősen homályosak, egyesek szerint nem kizárható a baráti golyó általi halál sem. Mészáros: *A Petőfi-zászlóalj*, i. m. 163–167.

127 A Petőfi brigád hősi halottja: Kis Ferenc kapitány. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 74. sz. 3. (1945. április 1.)

128 A Petőfi brigád hőse: Gyula, a gépfegyverlövész. Uo.

129 Mészáros: *A Petőfi-zászlóalj*, i. m. 139–175.

130 Petőfi brigád és munkászászlóalj helyett Jugoszláv Hadsereg. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 90. sz. 2. (1945. április 22.)

131 Győzelem. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 104. sz. 1. (1945. május 11.)

Két nappal később az újság közzétette a vajdasági magyarok álláspontját (azt Kek Zsigmond és Sóti Pál fogalmazta meg) a csatlakozásról, amely szerint: „Ha szeretjük a szabadságot és demokráciát, ha tiszteljük a népjogokat és keressük a mi népünk jogait is, akkor (...) A népjog és a testvériség nevében kell Vajdaság magyarságának (...) a demokratikus Szerbiához való csatlakozás mellett [állnia]. (...) A fasiszta megszállással félrevezetett és megrontott, de alapjaiban becsületes és jó szándékú magyarságnak most ezzel a kiállással kell megmutatnia, hogy megtagadja a múltat és igaz jövőért küzd.”¹³⁸

Néhány nap múlva Zomborban – az újság szerint – ötezer fő előtt a magyarság nevében a Szerbiához való csatlakozás mellett szólalt fel Herceg János író. Elítélte a fasisztabarát reakció működését és kijelentette: „Most először kapja meg a magyarság kisebbségi jogait a maguk teljességében, [továbbá a magyarságnak] nincsen miért félnie az új, szabadszellemű és demokratikus Szerbiától, Jugoszlávia demokratikus és föderatív közösségében.”¹³⁹

A háború utáni években a magyarság valóban jelentős jogokhoz jutott a kultúra és az oktatás területén, minden bizonnyal több jogot is élvezett, mint a két világháború között, viszont cserébe az új rendszer folyamatos lojalitást követelt, s voltak olyan témák, amelyeket sem a történetírásban, sem a művészetekben nem lehetett érinteni. Az új, szocialista államban a magyar kultúrát viszonylag szabadon lehetett ápolni, amihez intézményes keretet a Vajdasági Magyar Kultúrszövetség adott. A szövetség megalakulásakor elhangzott beszéd jól tükrözte a megváltozott helyzetet, megtalálható volt benne minden olyan elem, amit a kormányzat elvárt (így szerepelt benne, hogy megszabadulva a múlt örökségétől az új rendnek megfelelő elveket vall a vajdasági magyarság), ugyanakkor kifejezte a magyarok igényét is a kulturális jogok gyakorlása iránt.¹⁴⁰

Az új alapok lefektetése után már csak a meglévő feltételrendszer méltatása maradt „a sajtó feladata”. Ennek megfelelően magát Titót idézte a *Magyar Szó* 1946 februárjában: „Az új Jugoszlávia sohasem fogja megengedni, hogy olyan kisebbség éljen határai között, amely az országot nem tekinti hazájának.” A beszámoló szerzője pedig továbbmegy és a beszédet elemezve kijelenti, hogy „Jugoszlávia az itt élő magyaroknak hazájává vált: jogokban, szabadságban, jogegyenlőségben”, mivel „földet kap a magyar földtelen, iskolát a magyar diák, sajtót, kultúregyesületet a magyarság”.¹⁴¹

138 Az autonóm Vajdaság Szerbia keretében. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 81. sz. 1. (1945. április 12.)

139 Vajdaság népe a Szerbiához való csatlakozás mellett. *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 84. sz. 2. (1945. április 15.)

140 „Teljes öntudattal és szabadsággal műveljük nyelvünket és kultúránkat Jugoszlávia szabad népei között testvéri, közös célokért.” *Szabad Vajdaság*, II. (1945) 167. sz. 1–2. (1945. július 23.)

141 Haza csak ott van, ahol jog van. *Magyar Szó*, III. (1946) 26. sz. 1. (1946. február 1.)

PAPP ÁRPÁD

Az elmondhatatlan leírása

Az 1940-es évek a kollektív történeti tudatban a visszaemlékezések alapján

A vajdasági magyarság 20. századi történelmének (egyik) legtraumatikusabb időszakának az 1941 és 1948 közötti időszak tekinthető. Az az évtizedeken keresztül hangoztatott hagyományos történelmi-ideológiai felfogás, miszerint a jó és a rossz közötti küzdelem és a rosszal való leszámolás színtere lett volna a Vajdaság – ezen belül a Bácska – is, nyilvánvalóan és elsősorban a győztes oldal megközelítését és álláspontját tükrözi.¹ A hivatalos, „külső” álláspont mellett létezett az eseményeknek egy másik, „belső” olvasata, amelyet elsősorban a visszaemlékezések rögzítettek. Ezek lehetséges értelmezése, valamint megfogalmazása, nyelvezete több szempontból is legalább annyira problematikus, mint a győztesek által leírt változat.

A visszaemlékezések – amellet, hogy szubjektív jellegűek, s gyakran a visszaemlékezők önigazolását szolgálják – egyrészt hajlanak az események tipologizálására és az időszak kapcsán már megerősítést nyert közhelyek „újraelfogadtatását” erősítik, lehetetlenné téve a finomabb megállapításokat, másrészt viszont elősegítik olyan összefüggések bemutatását, amelyek másfajta történelemleíró módszerek esetében rejtve maradnak, ezenkívül az események megítélésének árnyalását is elősegítik.

Az 1940-es évek eseményeinek a vajdasági magyarok részéről történő „saját” vagy „belső” vizsgálatára tett kísérletek egyik sajátossága, hogy a hivatalos ideológia bipoláris logikáját tették magukévá, és ily módon legalább annyira egyoldalú képet mutat(hattak), mint azt az évtizedekkel korábbi hivatalos történetírás tette. Ez a megközelítés sokszor gátolta a sokrétűbb értelmezést, így a közösségen belül rögzült magyar áldozat – kommunista/partizán bűnös ellentétpár pontosabb kifejtését is.

Az újabb kutatások kizárólag az 1944–1945-ös megtorlás és az azt követő időszak negatív élményeinek – ártatlanok kivégzése, kínzása, meghurcolása, haláltáborok – pontos vagy lehetőség szerint pontos feltárására és dokumentálására összpontosítottak. A szemlélet egyoldalúsága ellenére sem hallgatha-

1 Miként azt A. Sajti Enikő is megjegyzi: „A győzelem mindent igazoló tételéből kiindulva a politika által szoros pórázon tartott jugoszláv történetírás letagadta, illetve szükséges igazságtételtként állította be a fasiszta magyarok és a kollektív bűnösnek nyilvánított fasiszta németek elleni megtorlásokat.” A. Sajti Enikő: A magyarok elleni partizán megtorlás a Délvidéken. In: Szabó József (szerk.): *Mementó 1944–45. Bajmok, Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság*, 2010. 11.

tó el, hogy a közösség háború utáni életérzésére súlyos nyomásként nehezedt a győztesek által megkövetelt hallgatás kényszere, illetve a „bűnös nemzet, fasiszta kollaboráns” képzetének módszeres súlykolása. A nyomás hatása és következményeire vonatkozó kutatások eredményei előttem nem ismertek, de ennek ellenére kétségtelen, hogy döntően negatívan hatottak a magyar közösség otthonosságérzetére.

E tanulmány nem tekinti céljának a vajdasági magyarság 1940-es évekbeli történetével kapcsolatos történeti kutatások pillanatnyi állásának összefoglalását, hiszen ezt már többen elvégezték saját munkásságuk eredményeit is felhasználva,² sokkal inkább a jelzett korszakra vonatkozó néprajzi kutatások összegzését, illetve a recens – elsősorban a Magyar és a Szerb Tudományos Akadémia által életre hívott akadémiai vegyes bizottság és az általa jóváhagyott – kutatások eredményeinek bemutatását tekinti feladatának.

Az 1940-es években zajló etnográfiai- szociográfiai kutatások

A jugoszláviai – egyúttal vajdasági – magyar néprajz kutatástörténetének összefoglalását az 1950-es évektől több szerző feladatának tekintette,³ minden esetben jótékony homályban hagyva az 1941–1944 között fennálló magyar közgazgatás rövid időszakának néprajzi kutatásait, eredményeit. Az összefoglalások alapján az alábbi következtetések vonhatók le: a két világháború között megszakadt a korábbi gyakorlat, amit az amatőr helyi gyűjtők élénk tevékenysége jellemezett, és aminek nyomán viszonylag nagy számban jöttek létre helyi gyűjtemények. A helyi kutatók nevét a *Kalangya*,⁴ illetve a *Híd* bizonyos számai-

ban látjuk viszont, és a folyóiratok szerkesztéspolitikájából, illetve érdeklődéséből fakadó sajátosságok is kitapinthatóak.⁵

A továbbiakban röviden áttekintjük azokat a korabeli néprajzi vizsgálatokat, amelyek az időszak társadalomtörténeti vagy helytörténeti/szociográfiai kutatását jelentették, illetve azokat a törekvéseket, amelyek a vajdasági magyarság (ismert történelmi okokból kifolyólag csak a bácskai magyarságot értve ezalatt) társadalmának leírását célozták az 1941–1944-es időszakban. A legújabb levéltári kutatások azt mutatják, hogy a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség szociográfiai vizsgálatokat is folytatott, ezek dokumentációja azonban – ha egyáltalán fennmaradt – ismeretlen helyen lappang.

A magyar bevonulást megelőző években a *Kalangya* lapjain a jugoszláviai magyarság birtokviszonyaival foglalkozó, szociográfiai szempontból is használható adatokat tartalmazó beszámoló jelent meg.⁶ Az 1941 és 1944 közti időszakra – de különösen az 1942–1943. évekre – a néprajzi írások számának tiszteletet parancsoló növekedése jellemző. A gyarapodáshoz hozzájárultak azok a leírások, amelyekben a Bácska magyar, szerb, bunyevác, német lakosságának telepítéstörténete is tisztos helyet kapott, akárcsak a számbelileg kisebb nemzetiségek történeti statisztikai adatai is.⁷

A hagyományosan soknemzetiségű visszacsatolt vidék a magyarok bevonulása után nagy vonzerőt fejtett ki. A kutatók nagy lendülettel kezdték meg a gyűjtőmunkát a húsz évig kisebbségben élő nemzetiségek körében, a magyar néprajzi kutatások esetében az érdeklődés valóban felerősödött. A szakmailag értékes kutatások kétségtelenül legmarkánsabb vonulatát a Bácskába telepített bukovinai székelyek vizsgálata jelentette. Nemcsak a *Kalangya* oldalain olvasható leírások szép száma tanúskodik erről, hanem egy módszeres kutatásról is beszámolhatunk, amit a „Bácskai Táj- és Népkutató Tábor Munkaközössége”

2 Lásd a legfrissebb írások közül: A. Sajti: *A magyarok elleni megtorlás*. i. m. 11–20.; Forró Lajos: *Az 1944–1945-ös délvidéki megtorlások helytörténeti kutatásainak lehetőségei, lehetséges irányai*. Magyarokanizsa, Adorján és Martonos vesztesége. In: *Memento 1944–45*. i. m. 45–59.; Pál Tibor: *Az igazság útján. Az 1941-től 1948-ig tartó időszakban történt események valóságát feltárására alakult tartományi tényfeltáró bizottság munkájáról*. In: Biernacki Karol-Fodor István (szerk.): *Impériumváltás a Vajdaságban* (1944). Szeged, Csongrád Megyei Levéltár–Zenta, Zentai Történelmi Levéltár, 2010. 89–96.

3 Például Kósa László: *Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában. Néprajzi és településtörténeti áttekintés. Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*, IV. (1972) 11. sz. 5–23.; Gunda Béla: *Magyar népköltészeti kutatások Jugoszláviában. Alföld*, 30. (1979) 3. sz. 48–51.; Katona Imre: *Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában. Forrás*, 15. (1983) 10. sz. 75–89.; Bori Imre: *A jugoszláviai magyar folklórkutatás eredményei és szerepe a jugoszláviai magyarok kultúrájában. Artes Populares*, 8. (1982) 202–216.; Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története*. Újvidék, Forum, 1993.

4 A *Kalangya* első száma 1932. május 1-jén, irodalmi folyóiratként jelent meg. Három korszakát különböztetjük meg: az első korszak a helyi színek felfedezésével (1932–1936), a második a dilettantizmus elleni harccal (1936–1941), a harmadik, a háborús korszak a regionalizmus, a magyarok és szerbek szellemi sorsközösségének vállalásával jellemezhető.

5 Az 1934-től megjelenő *Híd* az 1938–1944 közötti időben a Jugoszláv Kommunista Párt magyar nyelvű folyóirata, amely helyenként néprajzi, elsősorban szociográfiai ihlettségű tanulmányokat közölt. Faluleírások kapnak helyet benne, így Törökkanizsáról, Temerinről, Feketicsről (Bácsfeketehegyről), Bajmokról, Moravicáról, Szenttamásról, Moholról, Topolyáról, Felsőhegyről, Telecskáról (Bácsgyulafalváról), Magyarcsernyéről és Muzsláról (Bori: *A jugoszláviai magyar irodalom*. i. m. 305.). A vizsgált időszaktól időben és térben is elkülönülnek a Szerémség területéről származó adatok, melyek valójában a Julianus-mozgalom kapcsán rögzített faluleírások, amelyek ugyancsak szociográfiai ihlettségről tanúskodnak. Deák Imre leírásai tulajdonképpen jelentések, amelyek a szerémségi magyarok kiábrándítóan nehéz helyzetét mutatják be. (Lásd: Deák Imre szociográfiai anyagai. Kézirat. Budapest, 1939. MKI Archivum, 432/1987.)

6 Kerék Mihály: *Agrárreform. Kalangya*, X. (1941) 1–2. sz. 55–60.

7 Lásd például Csuka János: *Délvidék a történelem sodrában. Kalangya*, XI. (1942) 7–8. sz. 287–297.; Léway Endre: *Magyarok a déli végeken. Kalangya*, XI. (1942) 1–2. sz. 24–30.; Csuka János: *A mai délvidéki szerb lélek. Kalangya*, XII. (1943) 2. sz. 49–52.; Csuka János: *Szlovákok, ruszinok, sokácok. Kalangya*, XI. (1942) 6. sz. 271–280.; Vukovich Gergely: *A bácskai bunyevácok helyzete a megszállás alatt. Kalangya*, XII. (1943) 3. sz. 95–98.; Csuka János: *A bácskai németek. Kalangya*, XI. (1942) 4. sz. 179–182.; Léway Endre: *A németiség helyzete a Délvidéken. Kalangya*, XI. (1942) 4. sz. 162–170.; Bálint Sándor: *A délmagyarországi bolgár népet. Kalangya*, XI. (1942) 10. sz. 446–451.; Jurg János: *Asszimiláció a Bácskában. Kalangya*, XI. (1942) 9. sz. 410–413.

folytatott.⁸ A munkaközösség 1942-ben és 1943-ban a Bácskába telepített bukovinai székelyek körében végzett gyűjtést Újvári Béla és Újvári Béláné Kerékgyártó Adrienn vezetésével. A Magyar Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában megtalálható anyagot K. Kovács Péter *Amit a Bácskai Táj- és Népkutató Táborról tudunk* címmel foglalta össze 1967-ben.⁹

A bizonyos szempontból tömegmozgalom jellegű tevékenység eredményeként jól-rosszul összeállított népeleti összefoglalások születtek, például a cserkészek falutörténeti kérdőívei, a vezérfonalként szolgáló kérdései alapján készült dolgozatok. A néprajzi-szociográfiai kutatások korábbi, hagyományos vonalát a helyi értelmiségiek (ez esetben újságírók) képviselték, akik íásaikban az 1930-as évektől igyekeztek felhívni olvasóik – elsősorban a városi lakosság – figyelmét a nyilvánvaló társadalmi egyenlőtlenségekre. Az ilyen írások aránya viszonylag szerény.¹⁰ A helyi értelmiség, a szélesebb teret nyerő tömegmozgalmak tevékenysége és a szervezett, leíró kutatómunka párhuzamosan, egy időben folyt: míg az első soknemzetiségű terület „élhetőségét” és kulturális sokszínűségét hangsúlyozta, a cserkészmozgalom tagjai – a népből vétetvén – inkább írott folkloranyagot hoztak létre. A tudományos néprajzi kutatómunka a maga körülhatárolt céljaival a bukovinai székelyek vizsgálatára összpontosított, nem bocsátkozva a bácskai táj egyébként nyilvánvaló sokszínűségének kutatásába.

A múltat végképp eltörölni?

Az 1940-es évekre vonatkozó, évtizedekkel később végzett néprajzi vizsgálatok összefoglalását és a kutatások állásának mostani számbavételét több szempont indokolja. A korszakról sok tekintetben csak hiányos, egyoldalú ismeretekkel rendelkezünk, ennek számos politikai, társadalmi oka van. Ezzel együtt is e helyütt kell hangot adnunk annak a megjegyzésünknek, hogy a

8 A Táj- és Népkutató Központ jogutódja az 1941 őszen életre hívott Teleki Pál Tudományos Intézet Államtudományi Intézetének Táj- és Népkutató Osztálya lett. A Táj- és Népkutató Intézet, illetve Osztály sorozatos kiszállásokat és kutatótáborokat szervezett fiatal szakemberek és egyetemi hallgatók részvételével. Programjában az általános szociográfiai érdeklődés mellett a legjelentősebb szerepet a néprajzi gyűjtés kapta. A kutatások eredményeiről az intézet kiadásában megjelent „A Magyar Táj- és Népkutatás Könyvtára” kötetei számolnak be. 1945-ben a Táj- és Népkutató Osztály Néptudományi Intézet néven önállósult és a Teleki Intézet utódja, a Kelet-európai Tudományos Intézet tagintézete lett. Az 1949 novemberében bekövetkezett feloszlásáig a háború utáni nehézségekkel küszködve folytatta tudományos kutatásait. Néprajzi gyűjtéseket kezdeményezett többek között a bukovinai-tolnai székelyek közt és a Börzsöny-hegység falvaiban. *Magyar néprajzi lexikon*. V. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982. 146–147.; Kósa: *Magyar néprajzi kutatások*. i. m.

9 A Magyar Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára (EA) az őrzője a gyűjtés anyagának. EA-8175. A kutatásokról részletesen: Papp Árpád: *A néprajzi kartográfia Európában*. [PhD-disszertáció.] Budapest, ELTE, 2006. <http://doktori.btk.elte.hu/folk/papparpad/diss.pdf>.

10 Például Csuka János: A magyar földmunkás élet- és bérviszonyai. *Kalangya*, IX. (1940) 450–463.; Csuka János: A délvidéki magyar munkás útja. I. *Kalangya*, XI. (1942) 12. sz. 551–554.; Tóth Kálmán: A délvidéki magyar munkás útja. II. *Kalangya*, XII. (1943) 1. sz. 7–9.

mindennapi életre vonatkozó korabeli feljegyzéseink, adataink inkább általánosítások, a korszak tárgyilagos, de a szubjektív szempontokat is jelző megértését, értelmezését nem teszik lehetővé.

Az „oral history”-t, a terepen összegyűjthető visszaemlékezések elsődleges forrásként történő használatát nem tekinthetjük a kutatások csodafegyverének, noha az etnográfusok, antropológusok körében kedvelt és elengedhetetlen módszerről beszélünk. Nem véletlen, hogy az 1940-es évekre vonatkozó ismeretanyag bővítése esetében is éppen a néprajzosok állnak ki leghatározottabban a módszer alkalmazása mellett, hangsúlyozva, hogy a mindennapi élet kutatása a tragikus események körülményeinek feltárása során is megkerülhetetlen, hiszen az esetek többségében az események kiváltó okainak magyarázata, körülményei a sokak számára jelentéktelen mondatok mögött rejlnek. A visszaemlékezések jellemzően „személyes valóságot” tárnak elénk, ugyanakkor ennek a valóságnak figyelmen kívül hagyása, alábecsülése legalább akkora botorság lenne, mint annak túlbecsülése.

A visszaemlékezések esetében azonban az érintettek önigazolási kísérletei miatt, valamint azért, mert az emlékezetben idővel megfakulnak vagy akár megszépülnek az események, szigorú forráskritikát kell alkalmazni. Az elmúlt évtizedekben és napjainkban összegyűjtött visszaemlékezésekkel egyenértékű forrásként kell kezelnünk a levéltári iratokban fellelhető tanúvallomásokat is, jóllehet sokan a dokumentumokat – a kései visszaemlékezésekkel szemben – viszonylagos egyidejűségük miatt fontosabbnak tekinthetik. Éppen ennek ismeretében kell megjegyezni, hogy az 1940-es évek tragikus eseményei vizsgálata során az oral history módszerét nemcsak a megtorlásokra vonatkozó adatok kiegészítéseként kell használni és nem csupán akkor kell élni vele, ha már „minden kötél szakad”, hanem tudatosan alkalmazni kell és fel kell használni a segítségével kialakuló adatbázist is.

Az első világháborút követő impériumváltás utáni időszak eseményeit, „kis történelmét”, a kollektív emlékezet tartalmait nem sikerült megfelelő, minden igényt kielégítő aprólékossággal rögzíteni. A kisebbségi, esetünkben kétségtelenül hátrányos megkülönböztetéstől terhelt közel egy évszázados időszakban nemcsak újabb impériumváltásokra került sor, hanem a korábbi időszak megítélése is időnként módosult, illetve a történelemről folytatott diskurzus is változó intenzitással és jelleggel folyt. Abban azonban nem volt lényegi különbség az egymást követő rendszerek között, hogy az aktuális rendszert megelőző uralmat minden esetben negatívan ítélték meg, de legalábbis negatív konnotációban beszéltek róla. Az impériumváltások helyi sajátossága, hogy nem csupán ideológiai síkon következtek be változások, hanem egyúttal a többségi-kisebbségi viszony hatalmi-ellenzéki dimenziója is megváltozott.

A hatalomhoz jutás ábrázolása is sajátos jelleget kapott. Az 1940-es évek indulatoktól és bosszútól vezérelt eseményeinek nem mindegyik részletét hozták nyilvánosságra a későbbi időszakban hatalomra kerülők, mivel azok nem minden esetben erősítették a magukról kialakítani szándékozott pozitív hős mítoszt. A hivatalos történetírás nemcsak bizonyos eseményeket hallga-

tott el, hanem a történelemábrázolás során is egyértelmű, éles határ kijelölésére és fenntartására törekedett a jó és a rossz között. Ennek egyik sikeresnek mondható eszköze a múlt elfojtása, az emlékek nyilvánosságra hozásának megakadályozása volt. A megismerést és az események feldolgozását tovább gátolta az a nyomasztó, kétoldalú hallgatás, ami a magyar kisebbséget ért megtorlások és atrocitások körül kialakult: csend övezte a győztesek és az áldozatok oldaláról is.

A magyarság az impériumváltások során az államnemzet és a fennálló politikai ideológia szempontjából – sarkosan fogalmazva – 1941-ben elnyomott kisebbségből elvben a hatalmat gyakorló többséggé lett, majd 1944 után újból bűnös, a konszolidáció időszakában pedig hűséges nemzeti kisebbséggé vált. Mindeközben azonban szívébe rejtette, emlékezetébe véste a múlt minden sebeit.

Az események tárgyilagos leírására – az elmúlt évtizedek hivatalos ideológiáját ismerve – még nagyon sokáig kell várnunk a jelenlegi szerb történetírás helyzetének ismeretében. A hivatalos jugoszláv/szerb historiográfia tendenciózusságaira, egyoldalúságaira a maga korlátozott eszközeivel csak mérsékelt eredményességgel válaszolhatott a helytörténeti kutatás, művelőit – legalábbis a kezdeti fázisban – erős belső indíttatás vezérelte. A korszak kutatását inkább a lelkes helytörténészek aktivitása, mintsem a képzett kutatók jelenléte és vezető szerepe jellemezte. A vajdasági (délvidéki) magyarság 20. századi történetének feltárása – megítélésünk szerint – korántsem kizárólag a történészek és a helytörténészek feladata, hanem a társadalomtudományok különböző ágait hivatásszerűen űzők erkölcsi kötelessége is. A helytörténeti kutatásokat éppen a második világháború végén elkövetett, majd agyonhallgatott megtorlás helyi történéseinek feltárása ösztönözte. Az áldozatok hallgatását, „bűntudatát” feloldani nem az etnográfus feladata, de a korszakkal kapcsolatos történeti kép és emlékezet kialakítása során – a történészek és a levéltárosok mellett – az egyéni életutak kutatásával és feltárásával a néprajztudomány is kiveszi a részét.

Az 1940-es évek eseményeinek feltárása a néprajz módszereivel

A negyvenes évek legjelentősebb történései – mint a magyar hadsereg bevonulása, az újvidéki razzia, az újabb impériumváltás, a válogatott eszközökkel végrehajtott, precedens nélküli megtorlás, az államosítás, a földosztás, a korábbi szövetségesekkel való szakítás (és ennek belpolitikai következményei) – mind-mind olyan események, amelyek meghatározták az egyén és a közösség életét és tudatát. Ezen sarkalatos eseményeken túl a mindennapi élet, a hétköznapok, illetve az „emlékezetes napok” magántörténelemben található lenyomatai kétségtelenül a néprajz érdeklődési körébe tartozó jelenségek. Az időszakra vonatkozó kutatások egyrészt szinkrón (egyidejű), másrészt diak-

rón (történeti) jellegűek lehetnek. Miután a szinkrón vizsgálatok viszonylag rövid időintervallumra korlátozódtak, ezek összefoglalására külön kitértünk. A diakrón kutatást az oral history – a szóbeli történelem, élettörténetek, visszaemlékezések közlése és elemzése – képviseli.

2010 után, hosszú évtizedeket követően nagyobb lehetőség nyílt az 1940-es éveknek a vizsgálatára. A Magyar Tudományos Akadémia és a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia által vezetett többretű kutatás nemcsak a tudományosság igényeinek akar megfelelni, de a közvélemény tájékoztatását is célul tűzi ki. Évtizedes, nemzedékeket megnyomorító problémákra és kérdésekre kíván – talán megnyugtató – választ adni. A levéltári feltárások mellett a terepen folyó kutatások során életútinterjúk készültek az időszakot személyesen átélő adatközlőkkel és szemtanúkkal. Az élő személyekkel történő beszélgetés értéke abból a szempontból felbecsülhetetlen, hogy nem „halott” dokumentumokat bír megszólalásra, hanem a személyes élmények legpontosabb rekonstrukciójára is kísérletet tesz. Emellett láthatóvá válik a hivatalos történetírás és a szóbeli közlések, visszaemlékezések – tehát a nem hivatalos, személyes történelmek – közötti határozott és többszörös szembenállás. A személyes történeteket és az ezekből összeálló kollektív tudatot a néprajz, szűkebben a folklór terepvizsgálati módszereivel is kutathatjuk, ezen belül pedig az élettörténeti interjúk nagy szerepet játszanak. Az eredmények megismertetése pedig módosíthatja a közvéleményben és a hivatalos történetírásban rögzült sztereotípiákat.

Kutatásunk célja az 1940-es évekre vonatkozó emlékek interjúk útján történő rögzítése, archiválása, majd feldolgozása. A negyvenes évek eseményei a vajdasági (délvidéki) magyarság, illetve a velük élő nem magyar etnikumok számára is sorsdöntőnek bizonyultak. Az egyéni történetek feltárása – amivel a vajdasági társadalom- és történetkutatás sokszor érthető és indokolható okokból adós maradt – nem tűr halasztást. Az erkölcsi jóvátételen túl a kutatás sürgősségét az adatközlők kora is indokolja.

Munkánk során az oral history módszerével egyéni élettörténeteket rögzítettünk. Az elmondottakból az egyén, illetve a település mikrotörténelme, végső soron dokumentálható szubjektív történelme rajzolódott ki. Az így összegyűjtött adatok, interjúk tehát az adatközlők saját és kisközössége (családja, illetve települése) élményeinek lejegyzését jelentik, hiszen célunk az egyéni sorsokon, a „kis” történelmeken keresztül megragadni a második világháború vajdasági eseményeit és történéseit. Más szavakkal: az egyéni történetek rögzítése és csoportosítása útján jutottunk el a közösségi történelmi emlékezethez. Kiemelt figyelemmel követtük a kutatás során a közösség életében traumatikus, egyúttal kollektív tragédiaként megélt impériumváltás körülményeinek elbeszéléseit, de nem az áldozatok konkrét számát kívántuk kideríteni (mivel az erre vonatkozó adatok nem az oral history módszerével állapíthatók meg), hanem az eseményeknek megítélését, a szemtanúk és a hozzátartozók kollektív tudatában való rögzülését kívántuk feltárni a néprajzi adatgyűjtés módszerével.

Az elsődleges feladat az átélt események emlékeinek, illetve a családi és közösségi emlékezetből táplálkozó szövegek rögzítése volt. Emellett másodlagos célként törekedtünk a korszakhoz kapcsolódó egyéb emlékek (ruhák, fényképek, levelek, naplók, hivatalos iratok stb.) gyűjtésére, archiválására (digitalizálására). Ennek a muzeológia szempontjából többszörös jelentősége lesz, hiszen az archivált szövegek mellett egy gyűjtemény alapjait is megteremtheti.

A kutatás közvetlen célcsoportját az időszakot személyesen átélő személyek képezték, akik oly módon mesélték el az 1940-es évek eseményeit, hogy egyes szám első személyben elmondva saját egyéni vagy családi életük keretében foglalták azokat. Többször előfordult, hogy az adatközlő csak mások elbeszéléséből, közvetve értesült az eseményekről, mert abban az időben másutt tartózkodott. Ezt közvetett elbeszélésnek is nevezhetjük, amit másként kell értékelnünk, mint a közvetlenül átéltek elmondását, ám az ilyen elbeszélések még első kézből származóknak tekinthetők, hiszen egy kortárs beszéli el azt. A kutatásba bevont adatközlők harmadik csoportját azok a személyek alkották, akik az 1940-es években voltak gyerekek vagy fiatalok, és akik a szülei elbeszéléséből értesültek az eseményekről, vagy a későbbiek során meséltek nekik az eseményekről.

A feldolgozást segítő vezérfonal

Az életútinterjúk, élettörténetek rögzítése során nem csupán az 1944-es megtorlásra vagy a negatív élmények rögzítésére törekedtünk, hanem az időszak más eseményeinek dokumentálását is feladatunknak tekintettük. Összesen hét nagyobb témakör meghatározására került sor, amelyek a mesélés – elméleti – kronológiai sorrendjét tiszteletben tartják.

1. Emlékek a magyar hadsereg 1941-es bejövételéről

A magyar hadsereg bevonulását, a hozzá fűződő élményeket rögzítette első kérdéscsoportunk, miként az időszakot jellemző epizódokat is itt vizsgáltuk. Kérdéseink például: volt-e országzászló, hol állt, mi lett a sorsa, hol van most? Készítettek ebből az alkalomból valamilyen magyaros ruhát (a ruha leírása, viselésének alkalmai, későbbi sorsa)? Mi változott meg ebben az időszakban? Hogyan fogadták a bevonuló csapatokat? Az anyaországiak és az itteni magyarok közötti, valamint a magyarok és a más nemzetiségűek közötti viszony kapcsán: voltak-e a környéken bukovinai székely (csángó) telepések? Milyen viszonyt alakítottak ki velük? Milyen viszonyban voltak a leventeoktatóval? Miben különböztek az újonnan jött hivatalnokok a többi magyartól? Mi lett a sorsa a településen élő dobrovoljácoknak, zsidóknak?

2. A magyar katonaévek, hadifogság

A katonasággal kapcsolatos kérdéskörben elsősorban a férfiak válaszára számítottunk. Érdeklődésünk arra irányult, hogy például a válaszadó milyen egységbe, hová lett besorozva, mikor, hol volt katona, milyen eseményekre emlékszik, hol esett hadifogságba, hol és meddig volt hadifogoly, illetve hogyan és mikor jött haza a hadifogságból. Besorozták-e újból? Az elmondottak egy részében nem a második világháború alatti hadifogságról szóló történetek domináltak, hanem első világháborúval kapcsolatos élményeket szóttek bele az elbeszélésekbe, ilyenkor a válasz nagyon gyakran a „történet a történetben” jelleget öltött és magyarázatul szolgált a későbbi eseményekhez.

3. Az 1942-es razzia

A razzia napjainkban is heves vitákat kiváltó gyászos esemény: a napi retorikában a negyvenes évek közepén bekövetkező megtorlás kiváltó okaként jelenik meg, mintegy igazolásul szolgálva a későbbi túlkapásoknak. Tekintettel arra, hogy az esemény általuk értelmezett valódi kiváltó okairól csak a Sajkásvidékről származó, de onnan elüldözött adatközlők nyilatkoztak érdemben, az esemény kollektív emlékezetben betöltött helyét szeretnénk volna meghatározni. Kérdéseink a következők voltak: milyen forrásokból (újság, rádió) értesültek a partizánok esetleges tevékenységéről? Volt-e magyarellenés hangulat a településen? Voltak-e túlkapások a településen a nem magyar lakossággal szemben? Mikor hallottak először az újvidéki razziáról? Kitől? Hogyan vélekedtek róla?

4. Az orosz (szovjet) hadsereg bejövetele

Az orosz katonákról és az eltérő szokásaikról szóló történetek ugyancsak az időszak emlékezetes eseményei (fosztogatások és egyéb bántalmazások, beköltöztetésük az itteniek házaiba, órák, gyufák megszerzése). Vizsgáltuk a szovjet katonák és a helyi lakosság viszonyát.

5. A partizánok megjelenése és a megtorlás

A jugoszláv néphadsereg katonáival – a partizánokkal – kapcsolatos történetek ugyancsak megkerülhetetlenek, miután az élmények – pozitív és negatív kontextusuk ellenére – kulcsfontosságúak, és hozzájárulnak a későbbi események megértéséhez és értelmezéséhez. Rákérdeztünk a partizánok viszonyulására a papokhoz és a tanítókhoz, a kommunistákhoz, a szegényekhez, a nagycsaládokhoz, valamint arra, hogy a helyi lakosok kit tekintettek „jó partizánnak” (mit csinált és mit nem), mivel a jó partizán toposza erősen élt a későbbiekben.

Az időszakra vonatkozó történelmi emlékezet sarokpontja a magyar lakosság ellen elkövetett megtorlások emlékezetben betöltött helye volt és ma-

radt. A kutatások kezdetén többen óva intettek attól, nehogy a majdani vezérfonal és az ennek alapján összeálló emlékezetkorpusz valójában a „szerecsenmosdatás” célját szolgálja, más vélemények pedig azt hangoztatták, hogy az anyaggyűjtés célja a bűnösök és áldozatok közti határ elmosása. A kételyeket és ellenvéleményeket csak a lehetőségekhez mérten legaprólékosabban kidolgozott vezérfonal – ami ettől kezdve már lényegesen több volt, mint azt az eredeti szándék sejtette – oszlahatta el, illetve cáfolhatta meg. A konkrét kérdések az 1944 végi–1945 eleji események kapcsán így hangoztak: kik szerkesztették a listákat, ami alapján elhurcolták az áldozatokat, minek alapján szerkesztették ezeket, hol őrizték, hova vitték az áldozatokat, mit tettek velük, mi történt az otthon maradottakkal, miként zajlott a magyarok gyűjtőtáborba zárása, széttelepítése?

6. Az 1945 utáni impériumváltás és konszolidáció

Az 1945 utáni időszak (impériumváltás és konszolidáció) eseményeire vonatkozó kérdések újabb, ideológiai szempontból kontaminált témakört voltak hivatottak pontosítani. A háború utáni periódusoknak is sajátja, hogy a mindenkor hatalom helyi embereket is felhasznál stáuszának megszilárdítására, engedményeket tesz részükre, szövetségeseket keres közöttük. A történeteket ennek megfelelően a szerkesztést követően egy-egy jelentősebbnek vélt jelenség köré csoportosítottuk. Ezzel kapcsolatban azt néztük meg, kik kapcsolódtak be az új rendszer kialakításába a településen. Vizsgáltuk a bűntettet elkövető partizánok bűnhődését (hol érte utol őket a végzetük), a névtelen feljelentéseket (volt-e olyan postaláda, ahova a névtelen feljelentéseket tették), a földreform, a földosztás lefolyását (kik jutottak földhöz, hogyan művelték azt például a líkaiak, a boszniaiak), a tapsikolt földeket (a szolgálatokért kapott – tapsikolt – földeket miért hívták így), a beszolgáltatásokat (kik voltak a beszolgáltatók, hogyan viszonyultak azokhoz, akik nem tudták a követelt mennyiséget beszolgáltatni), az 1945 után betelepülők és az itt élő lakosság eltérő szokásait (hogyan viszonyultak az elkobzott vagyonhoz), a különböző életmódokból adódó konfliktusokat.

7. Tito, élet a szocialista Jugoszláviában

Az utolsó, leginkább folklór-szemponitú kérdésfeltevés Sztálin és Tito kapcsolatára, a róluk alkotott véleményre összpontosított. A „milyen történeteket ismernek Titóról, Sztálinról?” tartalmú kérdések viszont a vártnál jóval szerényebb eredményt hoztak, miként a két vezér közti szakításból fakadó megtorlás, valamint a Goli Otok-típusú átnevelő- és gyűjtőtáborok emlékezete is csak közvetett módon került rögzítésre. A politikai elítéltekkel kapcsolatos kérdéseket is itt tettük fel, miként a magyar–jugoszláv határon történő átjutásra, valamint a kapcsolattartás lehetőségére vonatkozóakat is.

Bizonyos kérdéseket, melyek ugyan egy meghatározott időszakhoz vagy eseményhez köthetőek, nem lehetett a kronológiai sorba behelyezni. Ilyenek voltak az etnikumok megítélésével kapcsolatosak. Ez esetben arra kerestük a választ, hogy milyen sztereotípiák alapján ítélték meg az egyes etnikumokat.

Ezek a kérdések vonatkoztak:

a) a szomszéd településre. A szomszéd településsel kapcsolatos történetekben – a várákoszásokkal ellentétben – korántsem pozitív, sokkal inkább negatív megítélés mutatkozott meg: a szomszéd településről érkezőket negatív színben tüntették fel az elbeszélők az interjúk során.

b) A magyarokkal együtt élő más etnikai közösségekre, a velük való együttélésre, a kitelepítésekre és megtorlásokra, a zsidó, a német és a szerb lakosság elleni intézkedésekre, a zsidók deportálására. Megkérdeztük, hogy kik segítettek, rejtegették a zsidókat, ki őrizte meg a vagyonukat, illetve miként viszonyultak a visszatérőkhöz. A németek szervezeteire, kitelepítésére, a lágerekre, a németek vagyonának szétosztására vonatkozóan ugyancsak tettünk fel kérdéseket, valamint azzal kapcsolatban is, miként fogadta a nem szerb lakosság a szerbek meghurcolását, vagyonuk elkobzását 1941-ben, a dobrovoljacok kitelepítését. Vizsgáltuk a szerbek sorsát, mivel indokolták a velük szemben fogatosított intézkedéseket.

Az élettörténetek jellege – tapasztalatok, következtetések

A 2009 tavaszától 2010 őszéig összegyűjtött hangzóanyag legépelése után a hangzó- és a gépelt anyag összehasonlítása és osztályozása történt meg. A vezérfonal segítségével irányított életútinterjúk rögzítése során 170 adatközlő 37 településen több mint kétszáz órnyi történetet mondott el. Ebből az anyagból állítottuk össze a közel nyolcszáz tételből álló élménytörténetgyűjteményt, amelyben a rövid közlésektől a folyamatos elbeszélésekig széles palettán mozognak a történetek. Amennyiben a gyűjtőnek módjában állt az évtizedek múltán is fennálló félelmet (és szégyenérzetet) feloldania, illetve ahol „hazai” terepen mozgott, tiszteletet parancsoló mennyiségű anyag gyűjtésére került sor. Ennek jelentősége annál inkább hangsúlyozandó, mivel a gyűjtésben sajnálatos – vélhetően csak a gyűjtésből kimaradó személyek számára világos – okokból kifolyólag nem vettek részt az utóbbi évtized jeles néprajzkutatói vagy a témával foglalkozó, abban maguknak már hírnevet szerző személyek. Helyettük a helyi értelmiségiek, tanárok, egyetemi hallgatók és csupán három végzett néprajzos vállalta magára a cseppet sem kényelmes, sokkal inkább hálátlan munkát.

E rövid tanulmányban csak felvillantani lehet a visszaemlékezések tanulságait.¹¹ A magyar hadsereg 1941-es bejövételéről általában az örömteli várakozást emelik ki az adatközlők. Az, hogy a bevonulás húsvét környékén történt, tovább erősítette a felszabadulás-feltámadás érzését, egyúttal a kisebbségi sors hátrányaitól való megszabadulás örömét.

„Közben titkon mindenkinél, a magyaroknál zászló lett készítve. Mink is csináltuk a zászlót, varrtuk meg minden... akkor a magyarokból verbuváltak nemzetőrséget... ellenállás nem volt... Húsvét vót akkor... Két nagy kosár kalácsot hozott nekik. Strúdlit sütött nekik, ilyen, olyan strúdlit oszt vitte ki oda” (Magyarkanizsa, 69. sz. adatközlő).

„Sokaknak volt magyaros ruhája: piros mellény, piros-fehér-zölddel díszített blúz, szoknya, piros kötény. Párta is volt hozzá. De nekünk nem olyan volt, hanem fekete szoknya matyó hímzéssel, fekete mellény és rojtos fekete kötény. De kölcsönkaptam egy rendes magyar ruhát, hogy lefényképezkedjek” (Magyarkanizsa, 71. sz. adatközlő).

„Mindenki boldog vót, zenével, meg mindennel fogadták. Úgyhogy fogadták a magyarokat nagyon. Nagy örömmel. Hangszerök, az a trombita, az a hangos, olyan ünnepélyösen fogadták őket” (Horgos, 57. sz. adatközlő).

„...nagy várakozás volt, amikor hallottuk, hogy jönnek a magyarok negyvenegyben, és nagyon készültek a kevieiek, ahol főleg magyar lakosok laktak, kalács volt, rezesbanda húzta a talpalávalót és egy nagyot mulattak. Erre emlékszem, hogy nagy ünnepséget szerveztek” (Zenta-Fölsőhegy, 143. sz. adatközlő).

„Nem volt semmi, se szóváltás, se fegyver, én nem emlékszek, csak erre úgy, úgy megmaradt, hogy az első biciklist mintha most látnám, a honvédot, hogy bevonult” (Ada, 63. sz. adatközlő).

„Vártuk a központban, hogy jöttek a magyarok, biciklin jöttek a katonák. Majdnem a villanydrótig fölmasztak a vaskaróra, ott kiabáltak: »Horthy, Horthy, a rácokat hord ki!«” (Mohol, 77. sz. adatközlő).

„Hát, gyűttek ott a faluba, a népek meg kajabálták, hogy begyűttek a magyarok. Akkor örültek a népek, hogy hát most már magyarok vagyunk, magyarok leszünk, hát örültek akkó. Éppen így húsvétra gyűttek be, úgyhogy fogadták a katonákat tojással meg sonkával, kinek mi vót. Esetleg egy kis kalács, kinek ha jutott, ilyesmivel, hát örültek nekik” (Csantavér, 36. sz. adatközlő).

„Sütöttünk, főztünk. Hát örültünk mikor gyűttek a magyarok... Negyvennégyig vótunk magyarok” (Doroszló, 110. sz. adatközlő).

Az 1942-es razzia kapcsán megfigyelhető, hogy a Sajkásvidékről származó adatközlők történeteiben a következő visszatérő elemek szerepelnek: a bevonulókra támadó helybeli szerb lakosság ellenállása, a helyi hatalom elleni szervezkedés (partizánháború), a későbbi megtorlás vélt vagy valós okai és előkészítése (például a térképen megjelölt magyar tulajdonú házak említése), vagy a csokorból előkerülő kézifegyver motívuma, stb.

¹¹ Az életútinterjúkat a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet őrzi. Időközben megkezdődött ezek publikálása. Papp Árpád (szerk.): *Igaz történetek Mindenki földjéről. Vajdaság/Délvidék (1941–1944)*. I. köt. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2015.

„A központban, az iskola előtt vót az ünnepség. Harckocsi vót ottan. És Himnusz szólt. És eccé arra lettem figyelmes, hogy a harckocsinak a teteje fordul, az a izé. Hát én nem tudtam tizenhét éves fejjel, hogy mit jelent az. Eccé csak elkezdték lőni az iskolát, de cudarú” (Topolya, 3. sz. adatközlő).

„...és a tankból meglátták, hogy emelkedik a cserép föl. És akkó rögtön szétzavartak bennünket, minden” (Topolya, 2. sz. adatközlő).

„Csúrogon állítólag egy lány fogadta a katonatisztet, aki előjött, és rálőtt, csokorból rálőtt. [Kérdés: A lány?] Igen. Nálunk nem volt egyetlen egy letartóztatás, egyetlen egy puskalövés sem” (Bácskertes, 4. sz. adatközlő).

„A huszárok bevonultak, aztán jöttek a határvadászok, ott a mi utcánkban volt egy nagy keresztház, ott volt a laktanyájuk, azok jártak a határba őrségre, lövöldöztek a szerbek rájuk, nádasból, voltak ilyen dolgok. Akkor történt ez az összeszedés” (Bácsgyulafalva–Mozsor, 1. sz. adatközlő).

„...jött egy vagy két lovas katona elől, s kiabált az egyik: Jancsi, vigyázz, mert macska a tetőn. A Jancsi mindjárt villogott ugye, jött egy olyan kocsi, nem tank, hosszú csőve volt neki, olyan volt a kereke, mint a tanknak, avval ő úgy. Meglátta valaki, hogy a szerb templomtoronynál nyílván van a zsalugáterek és kilátszott a golyószórónak a csőve...” (Doroszló, 111. sz. adatközlő).

„És akkó aztán ugye mikor, ezt biztos a Lajos bátya is mesélte, hogy meg vót beszélve, vót térkép. Meg vótak jelölve magyar házak. Meg voltak jelölve magyar házak, akik kiszökdöstek, ugye, fegyvereket szereztek, minden. És meg volt beszélve, majd ha mit tudom én hol kezdenek lőni, akkó megindulnak befelé” (Topolya, 2. sz. adatközlő).

A szovjet hadsereg esetében a történetek egy jelentős része a szovjet katonák pozitív oldalát emeli ki. Az eredeti vezérfonalban a családokhoz kihelyezett orosz hadifoglyokról (munkaszolgálatosokról) szóló történetek, családi és baráti kapcsolatok is helyet kaptak, de az eddig feldolgozott történetek alapján korábbi ismereteinktől eltérő kép mutatkozik. A képzettársítás eredményeként a vizsgált időszakot évtizedekkel megelőző orosz hadifogság emlékezete is felbukkant, némiképpen mintaként szolgálva az orosz (szovjet) katona toposzáinak kialakításához. A partizánok esetében viszont úgy tűnik, azzal, hogy a partizánok nem távoli, hanem igen sok esetben közeli személyek: a szomszéd vagy a szomszéd település lakosai voltak, a történetekben betöltött helyük és megítélésük is eltérő a korábbi hadseregek katonáihoz képest.

A visszaemlékezések a megtorlás végrehajtóiként nemcsak és kizárólag a partizánhatalom megtestesítőit nevezik meg, hanem az esetek jelentős részében megtorlóként szerepelnek szomszéd falubeliek, esetleg a szomszéd is. A későbbi évtizedek belpolitikai viszonyainak ismeretében egyáltalán nem kell meglepődnünk azon, hogy az „áldozat büntudata” markánsan lefojtotta az 1940-es évekre vonatkozó emlékezetet. Az 1945 utáni időszak uralkodó egy pártrendszer, amely lehetetlenné tette az ártatlan áldozatok rehabilitálását és a bűnösök megbüntetését, ugyanis éppen a háború végén alakult ki. Talán ennek tulajdonítható, hogy magukban a visszaemlékezésekben az egyes me-

sélők is eufemisztikusan szólnak saját magukról, illetve hozzátartozóik, ismerőseik korábbi szerepvállalásáról, egyértelműen kódolva azt a félelmet, hogy a visszaemlékezések elmondása „visszaüthet” az emlékezőre.

A visszaemlékezésekben elmondott szubjektív értelmezésekben a megtorlás kiváltó okaiként a magyar közigazgatással való együttműködés különböző formái (a nemzetországban való részvételtől az országgyűlési képviselőségig terjed a széles skála), a magyar közigazgatás éveiben rendezett megmozdulásokon való részvétel (zászlószentelés, szaválás), a közéleti szerepvállalás különböző formái (tagság és politizálás bizonyos pártokban), a személyes indítékból vagy temperamentumból fakadó megnyilvánulások (a tettlegességtől, a gyilkosságtól kezdve a moziba késve érkezők be nem engedéséig), a jogtalan anyagi haszonszerzés módjai (a libák nevelésétől a rablásig), vélt és valós sérelmek megtorlása szerepelnek. A megtorlás lehetséges okainak megnevezései között találjuk még a nehezen meghatározható „akármiért elvitték az embert” megfogalmazást, ami – ha lehet – még félelmetesebbé tette és teszi a visszaemlékezéseket, hiszen ezek a nem egyértelműsíthető meghatározások utalnak legjobban az időszak légkörére és félelmeire. Az éjszaka alvókra törő csoportok számos esetben fedhetik az állambiztonsági szervek egységeit, jöllehet a visszaemlékezések igen sok esetben garázdálkodó szomszéd falubeliekről számolnak be, akik nem riadtak vissza – vélhetően a szabadság és a büntethetetlenség mámorától megittasulva – a legelvetemültebb cselekedetektől sem. A visszaemlékezők egyértelműen rámutatnak a megtorlás jellegére és semmivel sem igazolható túlzott voltára, és semmiképpen nem tudnak azonosulni a közösségüket ért brutalitás indokaival és végrehajtásával.

A háború utáni időszakban, a konszolidáció, az élet újraindulása idején a hagyományosan földből élő adatközlők számára a földkérdés, a földosztás kedvező megoldása vagy megoldatlansága volt a leglényegesebb. Nem véletlen tehát, hogy az ennek kapcsán tapasztalt vagy vélt igazságtalanságokról szóló történetek markáns csoportját képezik a visszaemlékezéseknek. Az elmondottak a jól gazdálkodó közép- és nagygazdák ellehetetlenítéséről, a pártalapon történő földosztásról, vagy éppen a földdel korábban nem foglalkozó, éppen ezért ahhoz nem értő „harcosok” részére adott földek művelése során tapasztalt furcsaságokról számolnak be.

„Elszedték a földesektől, meghagytak nekük, úgy mondták, hogy makszim. Kis makszim vót öt hektár vagy öt hold, meg tizenhét hold. Volt akitől elvették, volt száz hold, meg háromszáz hold, azoknak is meghagyták a tizenhét holdat. Az volt a legmagosabb. Aztán mikó vége lett a háborúnak, akkó szétszították a népeknek. Azok kaphattak földet, akik nagyon szegények vótak, vagy odavótak a háborúban” (Csantavér, 37. sz. adatközlő).

„Úgy emlékszek, hogy akik ilyen nagycsaládosok vótak... Mert mondom, mi is hatan vótunk, és még csak egy vót a családból ki, a legöregebb néném. És egyre mondták, mié nem megyünk el íratni földet? Úgy köllött íratni, jelentkezni. És aszonta apám, énnekem nem köll, már egyszé vót kapott földem. A magyaroktól kapott négy hold földet. És, hát nem nagy baj lett belőle, de majdnem. A gazdája, mert kitudódott,

hogy ki használta, és akié vót a föld, szerb, és elgyütt. Nem is egyszé vót nálunk. És követelte az árendát. Addig, míg apám használta három-négy évig a földet” (Tornyos, 38. sz. adatközlő).

„A bátyám petőfista volt, ezért följánlottak nekünk földet, de mi nem kértünk. A nagyapám földjét viszont elvették, és egy olyan kapta meg, aki mindig vidéken dolgozott, a felesége művelte a földet, de nem is tudták művelni és végül potom áron eladták. A nagyapám iparos volt, azért vették el tőle a földet, csak öt holdat hagytak meg. A földművesektől a tíz holdon felüli földet vették el. Szétaprózták, meg olyanok kapták meg, akik nem tudták művelni” (Magyararkanizsa, 71. sz. adatközlő).

„Osztották a földet, de az én apámnak nem köllött. De a Sándor bátyám, anyámnak az öccse, az kapott. Osztottak földet. Elvették a paraszoktól és akkó osztották. Most ezek, hogy kik osztották. Mer akkó azok a partizánok vótak, ugye? De nekünk nem köllött. Apám aszonta, nem köll” (Zentagunaras, 60. sz. adatközlő).

„Negyvenötben ez a földosztás is pofára ment, magyarul mondjuk meg, akik olyan helyen meg voltak, meg olyan volt az ismerős körük, azok kaptak. Például az én apám se kapott, mert volt négy hold földje, de volt, akinek volt négy holdja és még tízet kapott. Ez is, aki jó barátja volt ott bent, az hozzájutott, volt, aki többször, volt, aki kevesebbszer” (Bácskossuthfalva, 45. sz. adatközlő).

„Öreganyámnak vót egy kis földje, de azt ű nem adta a gyerekek nevékre. Akkor így mink is kaptunk egy kis földet, az apám is kapott egy kis földet. Német földet. Mert a földjeiket is fölsoztották. Tudod, a németeknek. Ezek meg, akik be voltak húzódtak a községházához, akik csavargatták a nyakainkat, a mindenkinek. Ezek Pisti olyan földet kaptak, amilyet akartak. Sokat. [Kérdés: No jó, de meg is dolgozták?] Hunnaj! Hunnaj! Makk Gazsi bácsi, első földeket megkapta. (...) A szegények, mink a szegények ki-mi, hunmi árkokat kaptunk” (Bácskertes, 15. sz. adatközlő).

A beszolgáltatásról szóló történetek is külön korpuszt képeznek: ebben a beszolgáltatás ténye és a beszolgáltatás kijátszására tett kísérletek is helyet kaptak.

„Hát az úgy történt, hogy megvót mindenkinek, hogy mennyit kő beszolgáltatni, és ha valaki nem bírta, akkó Zentára vitték el gondókozni. Becsukták. És az én apám is tudom, hogy gondókozott, és aztán, meg is tompút valamennyire. Aszt nem monta, hogy mit csináltak vele. Csak annyit tudok akkó, hogy evitték gondókozni. Hát nem, tudta, hogy nem bírja. [Kérdés: Megverték?] Nem mondta meg. De egy ismerősünk, ott a mi utcánkban, az meghalt. Utána mikó kiengedték, meg is halt. Hogy mi csináltak vele, azt se nem, nem tudom. Csak annyit tudok, hogy nagyon sajnátuk, hogy meg köllött neki halni, mer addig gondókoztatták, hát most mi vót abba a gondókoztatásba, azt én nem tudom. Hogy azt a bizonyos valamit, hogy nem bírta bevinni, és azt fogták, evitték és gondókozott. Nem vót mit. Már mindent, minálunk is mondom, mindent evittek, asztán má menni köllött az én apámnak is gondókozni. De hát mind, hiába gondókozott az ártatlan” (Adorján, 62. sz. adatközlő).

„Hát a beszolgáltatás meg olyan vót, hogy vót amikó az istállóban köllött leszúrni a disznót. Apám kiállt az utcára, én is kiskoma vótam, elég ügyes mozgású gyerek vótam. Egy kerek létrafogára rácsavartak csalánt, kapcát, megkötötték madzaggal. Vót egy ismerős, annak vót egy pörgetős pörkölője. Az gyütt, leszúrták, én meg bele a szájába,

hogy ne hallatszon messzire a sikítás. Olyan ügyesen belenyomtam a szájába a zsákkal a létrafogát. Így. Oszt megpörkötük, megmostuk, így bizony, így vágtuk. Vót olyan biz az, hogy be köllött vinni úgy, hogy neki nem is maradt. Meg a pallást is fölsöprötték, oszt elvittek mindent. Meg a bődönrugdosás ment még. Ezt mind a civilek csinálták. [Kérdés: Bődön zsírt, a húst, valamit úgyis csak el birtak dugni a házban?] Hát igen, ilyesmi vót. Vót akinek rakodmány, meg olyasmi vót, akkó ott vagy padláson, vagy mit tudom én, kazalba vagy kúp alatt. Szárkúp alatt, olyan helyt vót. Meg vót olyan, hogy nagyobb kazal alatt aláástak, oszt arra rakták a szalmát, oszt az alatt bizony vót, hogy ott nevelték a hízót, a szalmakazal alatt” (Magyarkanizsa, 67. sz. adatközlő).

A történetek jelentős része a folklór (néphit, népköltészet) szemszögéből is figyelemre méltó. Az az erkölcsi norma, miszerint a bűnös(nek vélt személy) elnyeri méltó büntetését, a szövegek némelyikében nyíltan, másutt a később bekövetkező igazságtétel képzetében van jelen. „Na, most ezt elvitték, szétrombózták, mi lett, nem tudom. Csak egyik unokatestvérem, az Adán van a család, meg akkor ő így munkaidő után nagyon szeretett építeni, építkezni. Ment, olyan gyönyörű izéket is épített, emeletes házakat, és... ott valahun Pecellón épített valami rokonának... mit tudom én, és szembe volt egy másik új ház, padlásszobásos ház, és azt mutatta nekem egyszer, mondja: nézd csak ezt a házat, nézd csak ezt a házat! Azt is le köllene azé fényképeznem. Ilyen magasságba az a ház öreg téglából van, főjebb az meg új. És azt mondja, hogy, így mondja, hogy ez a zsablyai kápolnából van. Alsó része a háznak. Még most is úgy van, úgy látszik. Na, a Feri, sajnos az unokatestvérem meghalt. És a Feri azt mondja, hogy... Mikor a készen volt a ház... A házigazdának illő hogy föltegye azt a diadalcsokrot vagy miacsudát, és úgy is vót, ű fogta a borosüveg, meg nem tudom én... És ahogy fölvitte, teszi föl, valami hirtelen kis zivatar gyűtt, és lecsapott a villám, és be-lecsapott az emberbe, és az ember halva esett le” (Bácskertes, 4. sz. adatközlő).

A haldokló addig nem tud meghalni, míg a haragosa nem bocsát meg neki: „Volt egy ember, az átvárt Csúrogra, Zsablyára, pakolta a magyarok holmiját. Ez igaz, mert az öcsém feleségének az anyja dolgozott annál az embernél, már mikor nyugdíjas lett, és küldte két helyre is, hogy menjen, mert nem bír meghalni, hogy annyira megátkozta valaki és könnyörgött, és elment az az ember, akinek az egész családját amit csinált vele. Aztán egy hétre rá meghalt, hogy azért halt-e meg, vagy nem. Ment a Julis néni, a nászasszony oda könnyörögni azoknak, menjenek már el az öreghez, mert nem bír meghalni. Egész hónapokig szenvedett. Mindig azt emlegette, hogy menjen ahhoz és hívja el, hogy bocsásson meg neki” (Mohol, 93. sz. adatközlő).

Az összegyűjtött anyag alapján is jól látható, hogy a kollektív bűnösként megbélyegezett, megtorlásnak alávetett közösség történelmi emlékezete sajátos, ugyanakkor általános vonásokat is felmutat, melynek tartalmi elemei, az ok-okozati összefüggések értelmezései merőben eltérnek a győztesek oldalán hangoztatott felfogástól, az „indokoltnak és jogosnak” mondott igazságtétel doktrínájától. A közösség az eseményeket az áldozat oldaláról mutatja be és a megtorlás túlzott voltát hangsúlyozza.

Mindkét – a győztes és az áldozat – olvasat kiindulópontja az igazságtétel kérdése. A győztesek számára a „szemet szemért” szemlélet, „a győzelem mindent igazoló tétele” ad legitimitást a történeteknek, az áldozatok hozzá-

tartozói esetében viszont ennek ellentétes megítélése tapasztalható, egyrészt a büntetés (megtorlás) mértékét aránytalannak vélik, másrészt hiányolják, hogy a túlzott méretű megtorlás után nem következett be az igazságtétel.

A visszaemlékezésekben szereplő példák, értelmezések nem illenek bele a korábbi hivatalos jugoszláv/szerb történetírás megállapításaiba, egyfajta szakadék figyelhető meg a korábbi hivatalos történetírás és a lényegesen később rögzített elbeszélések legsötétebb valósága között. A feszültség gyakran inkább csak az utalások és a ki nem mondott, csupán körülírt szavak szintjén, a „szürke zónában” tapintható. Az elhallgatás, a körülírás okát a szégyenérzet mély rétege rejt, és talán legpontosabban az „áldozat bűntudata” terminussal lehet magyarázni.

NÉMETH FERENC

Élet a Bánátban a német megszállás alatt, 1941–1944

A mindennapok és a magyarságtudat alakulása
a *Torontál* című lap tükrében

Németország még a Jugoszlávia elleni 1941. április 6-i agresszió előtt, a támadás katonai és diplomáciai előkészítése során döntött a Vajdaság sorsáról. Hitler Magyarországnak a Bácska és a Bánát megszerzését helyezte kilátásba, s emiatt vett részt Magyarország a megszállásban. A katonai akcióban való részvétel egyetlen formális akadálya a Jugoszláviával 1940. december 12-én kötött úgynevezett örök barátsági szerződés volt, amelynek megszegése komoly diplomáciai bonyodalmakat okozott volna. Kapóra jött és jó ürügynek számított, hogy 1941. április 10-én kikiáltották a Független Horvát Államot (NDH), ennek tényével próbálták igazolni, hogy az az ország, amellyel megkötötték az örök barátsági szerződést, már nem létezik, alkotóelemeire bomlott. A III. magyar hadsereg egységei már 1941. április 11-én átlépték a magyar–jugoszláv határt, s négy nap alatt megszállták a Bácskát, Baranyát, a Muraközt és a Murántúlt. Noha a jugoszláv hadsereg már a háború első napjaiban megkezdte a Bácska és a Bánát kiürítését, a magyar csapatok bevonulása nem volt atrocitásoktól mentes.¹

A Bácska magyar uralom alá került, a Bánátot pedig német egységek foglalták el. Hitler ígéretében bízva, a magyar uralkodó körök szeretnék volna a Bánátot is bekebelezni, de ezt határozottan ellenezte a romániai Antonescu-kormány, lévén, hogy maga is igényt tartott rá. Elkerülendő a román–magyar viszony további elmérgesedését, a Bánátot – noha formálisan a megszállt Szerbiához tartozott – német katonai közigazgatás alá helyezték.²

A Bánát megszállása, státusza és közigazgatási rendszere

A Bánát visszacsatolásának kérdéséről, azaz a német fél ezzel kapcsolatos álláspontjának időnkénti módosulásáról értekezve, A. Sajti Enikő alapos forráskutatók nyomán, tényszerűen tárja fel a Németország és Magyarország közötti

1 Mészáros Sándor: Vajdaság megszállása 1941-ben. *Létünk*, 11. (1981). 3–4. sz. 638–640.

2 Uo. 640.

tárgyalások, megbeszélések idevágó részét.³ A Bánát Magyarországhoz tartozásának kérdése azt követően is hosszú ideig napirenden volt, hogy a korábbi német ígéretekkel ellentétben, 1941 áprilisában a területet nem magyar, hanem német csapatok szállták meg. Az 1941. április 19-i Hitler–Sztójay megbeszélésen ismét elhangzott az ígélet, hogy mindössze néhány hónap múlva a Bánát Magyarország része lesz, majd ugyanez év májusában a Sztójay–Weizsäcker tárgyalásokon a magyar fél három fontos, Bánáttal kapcsolatos kéréssel állt elő: hozzák a lakosság tudomására, hogy a Bánátot Magyarországhoz fogják csatolni; engedjék be a magyar adminisztratív szerveket a Bánátba; határozzák meg a Bánát tényleges birtokbavételének időpontját.⁴ Az 1942. június 7–8-i Kállay–Hitler megbeszéléseken pedig, bár Kállay Miklós ekkor már nem sürgette a Bánát visszacsatolását, Hitler ismét Magyarországnak ígérte ezt a területet.⁵ Mintegy kárpótlásul a Bánátért, a német fél 1941. augusztus 6-án, Budapesten tárgyalásokat kezdeményezett a bánáti magyarok helyzetéről, amelyek részleges eredménnyel jártak: engedményeket tettek a bánáti magyarságnak a Bánát közigazgatásában való részvételével kapcsolatosan, Jeszenszky Ferencet, a bánáti magyarság egyik vezetőjét kinevezték a bánáti segédbán, Joseph Lapp helyettesévé, és újra engedélyezték a Bánáti Magyar Közművelődési szövetség működését is.⁶ A németek tehát bizonyos engedményeket tettek a bánáti magyarságnak a közigazgatás és a kultúra területén.⁷

Hogy a Bánát státuszáról folyó háttértárgyalások a megszállás első hónapjában a helyszínen milyen hatásokat váltottak ki, azt talán az alábbi két példa szemlélteti a legjobban: a bánáti népi németek arra készülődtek, hogy 1941. május 1-jén kikiáltják a „Bánát szabad államot”, ugyanakkor a bácskai magyarok Törökbecsénél, a Tiszán megkezdték egy pontonhíd építését, mivel az átkelő megkönnyítette volna a kilátásba helyezett bánáti bevonulásukat.⁸ Ám egyikük óhaja sem teljesült.

A Bánátba bevonuló *Das Reich* német hadosztály katonái 1941. április 11-én, Kikindán kivégezték a foglyul ejtett jugoszláv katonák egy nagyobb

csoportját, a megszállók katonai bírósága pedig a rákövetkező napokban még mintegy száz halálos ítéletet hozott. Kivégzések voltak Nagybecskereken, Pancsován, Kikindán, Torontálvásárhelyen, Antalfalván, Szécsányban és másutt. A vád csaknem mindenütt a csetnik alakulatokhoz való tartozás volt, ami elegendő ok volt a kivégzéshez.⁹

A német hadsereg 1941. április 9-től kezdődően, viszonylag rövid idő leforgása alatt megszállta a Bánátot. A megszállók két célt igyekeztek ezáltal megvalósítani: egyrészt hogy a Bánát gazdaságát a Német Birodalom háborús céljainak szolgálatába állítsák, másrészt hogy ezzel együtt gazdasági szempontból erősítsék és segítsék a bánáti népi németeket, akik a Német Birodalomhoz kívántak tartozni. A bánáti németek vezetője, dr. Janko Sepp már 1940-ben, Münchenben kijelentette, hogy a német kisebbség a Német Birodalom részének tartja magát. A megszállást követően a bánáti németek aktívan részt vettek a hatalomgyakorlásban és a fasiszta megszállók terveinek, céljainak megvalósításában.¹⁰

A megszállás kezdetén a Bánátnak csaknem 600 ezer lakosa volt (szerbek és horvátok 225 ezer, németek 120 ezer, magyarok 95 ezer, románok 62 ezer, szlovákok 18 ezer, cigányok 4600, zsidók 4000, oroszok 3500, csehek 2500 stb.).¹¹ Mészáros Sándor megítélése szerint e soknemzetiségű vidéken is kifejezésre jutott az elnemzetlenítő politika, s a német népcsoport politikai és gazdasági hatalma úgyszólván kizárólagos volt. A magyarok, szerbek, szlovákok, románok stb. jogi helyzete „a másodrangú polgárok státuszával volt egyenlő”. Ennek ellenére a bánáti magyarsággal szemben a fasiszta megszállók nem hoztak tömeges megtorló intézkedéseket, de csekély volt azok száma is, akik a magyarok közül nyíltan a megszállók szolgálatába álltak. A bánáti magyarság egy része eleinte a Magyarországhoz való csatlakozásban reménykedett, olyannyira, hogy aláírásgyűjtést is kezdeményeztek, amely azonban hamarosan félbeszakadt.¹²

A német megszálló hatóság a szerbek és a zsidók ellen tömeges adminisztratív intézkedéseket fogantatosított: gyűjtőtáborokba került a bánáti zsidóság nagy része, a szerb lakosság közül pedig azokat tartóztatták le, akik korábban aktívak voltak a nemzeti szervezetekben. Később a népfelszabadító mozgalom tagjaival és szimpatizánsaival is így jártak el.¹³ A bánáti zsidók le-

3 A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987. 108–116.

4 Uo. 111.

5 Uo. 115. Ljubica Šijački megfogalmazása szerint „a németek 1942 tavaszán véglegesen eldöntötték, hogy a Bánátot nem engedik át a magyaroknak”. Šijački, Ljubica: *Teror i pljačka okupatora u Banatu 1941–1944. godine. Istraživanja*, 7. (1979) 220.

6 Korábban a magyar kormány német kérésre Tallián Tibor bárót nevezte ki bánáti különmegbízottjának. Uo.

7 Korábban Magyarország sérelmezte, hogy a megszálló német hadsereg a bánáti magyarok fegyvereit elvette, a szerbekét nem, s hogy a közigazgatásból is kiszorították a magyarokat. A magyar fél erőfeszítése arra irányult, hogy a bánáti magyarság vegye át legalább a közigazgatás egy részét, azaz hogy legyen ott néhány magyar tisztviselő is. Éppen Petrovgrádon (Nagybecskerek) történt ugyanis, hogy elbocsátották a helyi közigazgatás magyar vezetőit, s ugyanezt tették az üzemekben dolgozó magyar alkalmazottakkal. A. Sajti: *Délvidék 1941–1944*. i. m. 108–116.

8 Šijački: *Teror i pljačka okupatora u Banatu 1941–1944. godine*. i. m. 221.

9 Mészáros: *Vajdaság megszállása 1941-ben*. i. m. 640.

10 Šijački: *Teror i pljačka okupatora u Banatu 1941–1944. godine*. i. m. 223.

11 Mészáros: *Vajdaság megszállása 1941-ben*. i. m. 646. Mészároستól némileg eltérő adatokkal szolgál Ljubica Šijački, aki 1941-ben közzétett német forrásokra hivatkozva írja, hogy a Bánátnak 640 ezer lakosa volt (295 ezer szerb, 120 ezer német, 95 ezer magyar, 70 ezer román, 18 ezer szlovák, 14 ezer horvát és 4000 zsidó). Šijački: *Teror i pljačka okupatora u Banatu 1941–1944. godine*. i. m. 226.

12 Mészáros: *Vajdaság megszállása 1941-ben*. i. m. 646.

13 Božidar Ivković, aki a megszállás alatti bánáti börtönök, gyűjtő- és munkatáborok történetét vizsgálta, számon tartja a Nagybecskereki Kerületi Bíróság és rendőrség börtönét (mint „kommunista lágeret”), a Kikindai Kerületi Bíróság és rendőrség börtönét (a politikai elítéltek számára), a hasonló fehértemplomi, pancsovai és törökkanizsai fogdákat, a pancsovai

tartóztatása és begyűjtése már 1941. április 14-én megkezdődött, mindössze néhány órával azután, hogy a megszálló hadsereg megérkezett Nagybecskerekre. Népi német fiatalok egy nagyobb felfegyverzett, kerékpáros csapata már az első éjjel 480 zsidó férfit és 20 nőt gyűjtött össze, akiket a Központi Állami Elemi Népiskola pincéjében meg a Megyeháza épületének egy részében helyeztek el. Azonnal kezdetét vette a zsidók kínzása, kényszermunkára való beosztása és kivégzése, valamint vagyonuk fosztogatása és a zsinagógák lerombolása is.¹⁴ 1941. augusztus 14-ről 15-re virradóra valamennyi bánáti zsidót letartóztatták és számukra három gyűjtőtábor alakítottak ki: Nagybecskerekben (ahová a nagybecskereki, szerbcsernyei és módosi zsidók kerültek), Törökbecsén (ahol a törökbecsei, törökkanizsai és kikindai zsidókat tartották fogva) és Pancsován (ahová a Pancsova környéki zsidókat gyűjtötték be). 1941. augusztus 18-án reggel 8 óra tájban indult el Nagybecskerekéről az a túlszűfolt hajó, amely Belgrádba szállította a Bánátban összegyűjtött zsidók első csoportját. A második csoportot aznap délben indították el Belgrádba. Ott a bánáti zsidókat magánházaknál helyezték el, a belgrádi zsinagógában és egyebütt, 1941. december 8-án pedig mindannyijukat a Sajmishén kialakított lágerbe hurcolták, onnan pedig Jajinci és Jabuka irányába terelték őket kivégzésre. Összesen 3113 bánáti zsidó esett áldozatul. 1941. augusztus 15. után a Bánátban – negyvenhárom zsidó nőt kivéve – már nem volt egyetlen zsidó sem.¹⁵ A számottevő ingatlanvagyon, üzem és családi ház mellett a fasiszta megszállók a bánáti zsidóktól 8422 hold földet is elkoboztak.¹⁶

A megszállók igen gyorsan kialakították közigazgatási rendszerüket, megszervezték testületeiket és intézményrendszerüket, meghozták jogszabályait, amelyek döntően befolyásolták a bánáti civil lakosság életét, hétköznapijait. A katonai közigazgatás élén Szerbia német katonai parancsnoka állt, tekintve, hogy a Bánát Szerbiához tartozott. A polgári hivatal szerveit és azok munkáját külön Közigazgatási Parancsnokság irányította. A Bánátban a katonai közigazgatás legfőbb testülete a *Kreiskommandantur I/823* volt, amely Nagybecskerekben székelt. Ennek keretében tevékenykedett a belgrádi katonai kémelhárító központ (*Abwerstelle*), továbbá a katonai titkosrendőrség és katonai csendőrség (*Feldgendarmarie*) bánáti részlege. Ugyanakkor a belgrádi né-

selyemgyárban 1941. június 22-én kialakított gyűjtőtábor, az 1942. július 20-án megnyitott, malomépületből átalakított nagybecskereki láger, a csókai, a beresztóci és a dubováci (osztrovai) munkatábor stb. Kutatásai szerint csupán 1941 júniusától és 1942 szeptemberéig tartott a Bánátban 4500 személy került lágerbe. Ivković, Božidar: *Zatvori, koncentracioni i radni logori u Banatu 1941–1944*. (Primene fašističkih metoda genocida). *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 1964. 39. sz. 109–117.

14 Šosberger, Pavle: *Jevreji u Vojvodini. Kratak pregled istorije vojvodanskih Jevreja*. Novi Sad, Prometej, 1998. 182–184. A bánáti zsidók deportálása után lebontották a nagybecskereki, a törökkanizsai, a padéi, a tiszaszentmiklósi és az oroszlámosi zsinagógát. A pancsovait raktárrá alakították, a versecit börtönként használták, a törökbecsei és a nagykikindai zsinagóga épülete pedig zsidó gyűjtőtábor volt.

15 Uo.

16 Šijački: *Teror i pljačka okupatora u Banatu 1941–1944. godine*. i. m. 228.

met politikai rendőrség a Bánátra is kiterjesztette a hálózatát azáltal, hogy a *Gestapo* öt helységben fiókot létesített (Kikinda, Módos, Pancsova, Versec, Fehértemplom).¹⁷

1942 februárjában létrehozták az önálló bánáti rendőrprefektúrát, élére Franz Rajt került. E testület keretébe tartozott (a prefektus kabinetjét leszámítva) az államvédelmi parancsnokság (*Kommando der Staatswache*), amelynek élén Ernest Pelikan állt, továbbá a közbiztonsági parancsnokság (*Kommando der öffentlichen Sicherheit*), amelyet Juraj (Georg) Špiller vezetett.¹⁸ Leggyakrabban az ő nevükhöz fűződnek a megszállás alatti kegyetlenkedések, kivégzések, kínzások és deportálások. 1941 áprilisában kilenc tömeges kivégzés volt a Bánátban, 1941. június 22-ig pedig Bánát-szerte összesen 331 személyt végeztek ki. 1941. július 31-én egyetlen nap leforgása alatt 90 politikai elítéltet gyilkoltak le a Nagybecskerek szélén húzódó Baglyaspusztán, 1941 júniusától és 1942 szeptemberéig pedig mintegy 500 bánáti polgárt. Egy másik adat szerint a Bánátban a megszállás alatt 70 tömeges kivégzés volt, amelyek során összesen 2278 fő esett áldozatul.¹⁹

Miután a megszállók kiemelten fontos kérdésként kezelték a német hadigépezet zökkenőmentes gazdasági ellátását, az élelmiszerek, nyersanyagok és termékek Németországba szállítását, zimonyi székhellyel megalakították legfelsőbb gazdaságirányítási szervüket (*Der Generalbevollmächtigte für die Wirtschaft in Serbien*), amely Szerbiában a *Kreiskommandantur* gazdasági osztályán keresztül a Bánátban is koordinálta ezt a fontos tevékenységet.²⁰

A német megszállás hatalmi rendszerének három időszakát különböztetjük meg a Bánátban: az első 1941 júniusáig tartott, s a német lakosság hatalmának megerősítése jellemezte, amit a megszálló hadsereg hathatósan támogatott. Az igazgatás a német megszállók kezében összpontosult, s a bánáti németek bizonyos autonómiát élveztek.²¹ A második időszakban, 1941 júniusától a Bánát státusza megváltozott: 1941. június 5-én önálló közigazgatással Szerbiához csatolták. Élén Joseph Lapp segédében állt, a bánáti németek egyik vezetője, akinek hatáskörébe négy ügyosztály tartozott (német ügyosztályvezetőkkel). A bánhelyettesi szervezet Nagybecskerekben székelt és onnan intézte teendőit.²² A Bánátban a hivatalos nyelv akkor a szerb és a német volt. Ebben az időszakban a bánáti magyar kisebbségnek hat képviselője volt a bánáti közigazgatási szervekben.²³

A harmadik időszak 1941 decemberében vette kezdetét, amikor is a Nedíć-kormány ismét átszervezte Szerbia közigazgatását és megszüntette a bánági rendszert. 1941. december 6-tól, Szerbia új közigazgatási felosztásától

17 Mészáros: *Vajdaság megszállása 1941-ben*. i. m. 640–642.

18 Ivković: *Zatvori, koncentracioni i radni logori u Banatu 1941–1944*. i. m. 108–109.

19 Šijački: *Teror i pljačka okupatora u Banatu 1941–1944. godine*. i. m. 229.

20 Mészáros: *Vajdaság megszállása 1941-ben*. i. m. 641.

21 Šijački: *Teror i pljačka okupatora u Banatu 1941–1944. godine*. i. m. 229.

22 A. Sajti: *Délvidék 1941–1944*. i. m. 114.

23 Šijački: *Teror i pljačka okupatora u Banatu 1941–1944*. i. m. 232.

kezdődően a Bánát Szerbia 14 körzetének (*okrug*) egyike lett.²⁴ A bánhelyettesi teendőket egy körzeti bánáti vezetőség (*Okružno načelstvo banatskog okruga*) vette át, amelynek főnöke Joseph Lapp lett. Rendelettel szabályozták a magyar lakosság részvételét a hatalmi szervekben, továbbá harmadik hivatalos nyelvként bevezették a magyart is mindazon községekben, ahol a magyarság számaránya elérte az egyharmadot. A kerületi főnök javaslatára hamarosan elvégezték a bánáti körzet helység- és utcaneveinek megváltoztatását is, s e névmódosítások német jellegűek voltak.²⁵

Az elmondottakból is kiviláglik, hogy a Bánátban a németek egy kettős, különleges közigazgatási rendszert hoztak létre, ahol a megszállók és a „hazaiak” közigazgatási szervei párhuzamosan működtek.²⁶ Azzal, hogy a megszálló német hadsereg már 1941-ben elhagyta a Bánátot, a hatalmat, a közigazgatást a bánáti népi németeknek, főképpen a *Kulturbund* tagjainak engedte át. A *Kulturbund* jelentős náci propagandatevékenységet fejtett ki a megszállás alatt, s aktivistái a községi hatalmi szervekben, a gazdasági üzemek vezetésében, a rendőrségi alakulatokban, valamint a segédrendőrség osztagaiban kaptak helyet. A *Kulturbund*ban megmutatkozó, felfokozott nemzeti érzelm és fasiszta propaganda mellett, amelyet a bánáti németiség egy része terjesztett, érezhető volt a magyar nacionalizmus terjedése is a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetségen keresztül. A bánáti magyarságnak az a része, amely szélsőjobboldali irányultságú volt, buzdításként élte meg a budapesti rádió állandó felhívásait, hogy a délvidéki magyarság legyen a német hadsereg, valamint a honvéd alakulatok segítségére, amit a propaganda azzal indokolt, hogy a Bánát és a Bácska hamarosan Magyarország része lesz. A német katonai igazgatás 1941 őszén segítette a magyar (meg a román) kultúregyesületek megalakítását, s így 1941 végére létrejött a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség (DMKSZ). A megszállók azon igyekezete azonban, hogy a bánáti magyarok SS-alakulatokba szerveződjenek, kudarcba fulladt.²⁷

A *Torontál* mint a megszállók propagandájának és a bánáti magyarság érdekeinek szócsöve

Nagybecskerek, *Torontál* megye korábbi székhelye a Bánát német megszállása idején is központi szerepet töltött be, tekintve, hogy a megszállók közigazgatási központja volt, itt összpontosultak a katonai és a civil intézmények. Emellett a városban jelent meg a *Torontál* című napilap is, a Vajdaság leghosszabb életű újságja, amely 1944. október 1-jén, a város felszabadulásá-

nak előestéjén szűnt meg.²⁸ Az 1872-től megjelenő lap életében a megszállással teljesen új fejezet kezdődött, új szerkesztési elvekkel, új munkatársakkal, új feladatokkal, s mindez a megszállók hathatós cenzúrája és ellenőrzése mellett. A lap egyik napról a másikra nevet változtatott, a *Híradó* elnevezésű helyi újságból *Torontál* című „politikai napilap” lett, a „bánáti magyarság hivatalos lapja”.²⁹ Bátran kijelentette: „büszke hirdetői vagyunk a magyar kultúrának, és zokszó nélkül viseljük magyarjainkkal a kisebbségi sorsot”.³⁰ A lap szerkesztéspolitikájának két fő ismérve volt: a megszállók iránti lojalitás, valamint az anyaországgal, Magyarországgal való kapcsolattartás és (szellemi) egység manifestálása. A megszállás alatt, 1942-ben és 1943-ban a *Torontál* naptárt is megjelentetett a bánáti magyarságnak,³¹ ám 1944-ben ezt papírhány miatt már nem tehette meg.³²

A szerkesztőség élén dr. Mara Jenőné (Mara Sára) állt, a lap szerkesztője pedig az impresszum szerint Kelemen János volt (egy másik forrás szerint Sébor Andor),³³ akinek a munkában a lap belső munkatársai segédkeztek: Kristály István, Dániel György László, K. Végh Vilma, Selmeczy János és mások. A fiatalabbak közül B. Szabó György, Korom Tibor, Szentgáli Boday József stb. segítette a szerkesztést. Csuka Zoltán volt a lap budapesti tudósítója, a vezércikket pedig gyakran a verseci születésű Herczeg Ferenc írta.

Mara Jenőné történetét egyébként – több más becskerek-i eseménnyel együtt – Várady Tibor írta meg kötetében, s abból kiderül, hogy ő sohasem volt újságíró, kényszerből, ideiglenesen vette át a lap szerkesztését. 1945. április 23-án háromévi kényszerszolgálatára ítélték és tíz évre megvonták „polgári becsületét”, mert a bíróság értékelése szerint „a *Torontál* fasiszta lap volt, tudósított hivatalos fasiszta eseményekről, ellenségesen viszonyult a népfelszabadító mozgalomhoz és a német propagandára támaszkodott”.³⁴

A megszállás alatt a *Torontál* hat, illetve négy, majd 1944 tavaszától a papírhány miatt már csak két oldalon jelent meg. Legfontosabb rovata a vezércikk volt, az rendszerint, napról napra a legfontosabb német győzelmekről meg a háború egyéb katonai eseményeiről írt, időnként pedig elmélkedő, nemzeti érzelmektől túlfűtött írásokat közölt a magyarság jelentőségéről és szerepéről. Vegyes írásai között gyakoriak voltak a DMKSZ gazdasági osztályának közleményei, volt még rádióműsor, irodalmi (Kristály István

28 A lap példányait lásd a Nagybecskerek-i Történelmi Levéltár gyűjteményében.

29 Lásd a lap impresszumát: „*Torontál*, politikai napilap. Alapítva 1871. A szerkesztésért és kiadásért felel őzv. dr. Mara Jenőné, Dr. Rajsa ul. 7. Szerkesztő: Kelemen János hírlapíró. Szerkesztőség és kiadóhivatal: Nagybecskerek, Dr. Tirs utca 3. Telefon 21.” (*Torontál*, 1941. április 16.) – „A bánáti magyarok hivatalos lapja” (lásd: *Torontál*, 1944. március 8.).

30 Veszprém városa a bánáti magyarokért. *Torontál*, 1944. április 6.

31 *Torontál* Naptár 1943. *Torontál*, 1942. szeptember 25.

32 A *Torontál* Naptára. *Torontál*, 1943. november 27.

33 Várady Tibor: *Zoknik a csilláron, életek hajszálon. Történetek az irattárból*. Újvidék, Forum Könyvkiadó–Budapest, Magvető Kiadó, 2013. 149–151.

34 Uo. 149–151.

24 A. Sajti: *Délvidék 1941–1944*. i. m. 114.

25 Šijački: *Teror i pljačka okupatora u Banatu 1941–1944*. i. m. 236.

26 Mészáros: *Vajdaság megszállása 1941-ben*. i. m. 642.

27 Šijački: *Teror i pljačka okupatora u Banatu 1941–1944. godine*. i. m. 237.

vezette), illetve sportrovat, valamint helyet kaptak az újságban a megszálló hatóságok hivatalos közleményei is. A lapot erősen cenzúrázták, a német győzelmeiről írt vezércikkek és egyéb írások is propagandát fejtettek ki a lakosság körében, rendszerint elkendőzve a valóságot. Csak a hivatalos rendeleteken keresztül lehetett következtetni arra, hogy a város polgárainak a hétköznapiak során számos nehézségekkel kellett megküzdeni (lásd például a tilalmakat, a jegyrendszert, az élelmiszerek elosztását és a beszolgáltatást stb.).³⁵ A hivatalos propagandát azonban nemcsak a Bánát (akkor) egyetlen magyar lapja, a *Torontál* szolgálta, hanem a német nyelvű *Banater Beobachter* című napilap,³⁶ valamint több más, főleg Belgrádban megjelenő, a bánáti németiség számára készült közlöny is.

Ha valaki az 1941–1944 közötti időszakról csak a *Torontál*ból próbál tájékozódni, eléggé hiányos és téves képet nyer a megszállás éveiről. A *Torontál* által megfestett bánáti „háborús kép” többnyire kimerül a műkedvelő előadásokról és sporteseményekről meg tanfolyamokról, vidéki ünnepekről, irodalmi és színházi estekről szóló tudósításokban, mintha magában a Bánátban éppenséggel nem történt volna semmi. Pedig éppen akkor zajlott a zsidók deportálása és kivégzése, a vagyonelkobzás, a népfelzabardító mozgalom tagjainak üldözése, a kötelező beszolgáltatás stb. A cenzúra olyanira nagyfokú volt mindvégig, 1944 őszéig, hogy a Bánát felszabadulásának előestéjén, október 1-jén a *Torontál* legutolsó számában semmi szó nem esik a Vörös Hadsereg előretöréséről, meg a közelebbi, órákon belül bekövetkező bevonulásáról. Mindennek ellenére a *Torontál* írásainak feltárása, elemzése fontos adatokat nyújt a bánáti magyarság helyzetéről, annak tömeglélektani állapotáról, valamint azokról az ideológiai és egyéb befolyásokról, amelyek a bánáti magyarság életére hatottak, s amelyeknek a megszállás éveiben szenvedő alanya is volt.

A megszállás a sajtó tükrében

1941. április 13-án adott hírt a *Torontál* arról, hogy „A jugoszláv hadsereg elhagyta Petrovgrádot”, s a várost egy hármass bizottság, „dr. Várady Imre, Josef Gion és dr. Pera Erdeljanov vezeti”.³⁷ A bizottság tagjai kiáltványban értesítették a város lakosságát, hogy átvették a város rendőri és közigazgatási

vezetését, polgárőrséget állítottak fel, este 8 óra után senki sem tartózkodhat az utcán, s emellett szesztilalom lépett életbe.³⁸

A város polgárságát felettébb nyugtalanította a bizonytalanság, hiszen várták a megszálló hadsereg érkezését, egyesek a magyar honvédek bevonulásában reménykedve. Nem tekinthető véletlennek, hogy a *Torontál magyar feltámadásáról* közölt cikket, amelyben a cikkíró egyértelműen a magyar honvédek érkezését várta. Kifejtette: „Az igazságtalan trianoni békeszerződés következtében elszakított és kisebbségi sorsra jutott jugoszláviai magyarság megtisztult lélekkel ünnepli nemzeti feltámadását. A megpróbáltatás huszonhárom esztendeje nemcsak szenvedéseket hozott a jugoszláviai magyarságnak, hanem nem egyszer közel volt már hozzá, hogy az erőszakos hatalom sirba taszítsa. (...) Bennünket jugoszláviai magyarokat is testvéreink, a honvédek vére vált meg a több mint két évtizedes rabságból és szenvedésből. (...) A dicsőséges magyar hadsereg óráról-órára közelebb ér Petrovgrádhhoz. Petrovgrád, igen még Petrovgrádon lakunk, de nem sokáig. (...) Már csak órák kérdése, hogy megint Nagybecskerek legyen. (...) Feltámadt a magyar szabadság! Kisebbségi sorsban megtanultuk becsülni a szabadságot, mert rabok voltunk. Most, amikor ütött a megváltás órája, fogadjuk meg, hogy kerülni fogjuk az egyenetlenséget és vállvetve küzdünk az ezeréves nagy szabad Magyarorszáért.”³⁹ De az események gyorsan peregetek tovább, és igencsak rációfoltak a cikkíróra.

Április 14-én és 15-én a *Torontál* nem jelent meg, pedig ez idő alatt jelentős dolgok történtek. 1941. április 14-én délelőtt a várost vezető hármass bizottság – háromnyelvű – felhívást nyomtattatott a lakosság tájékoztatására, az alábbi szöveggel:

„Felhívás!

A város polgárságának nyugalma, a rendet és közbiztonságot tudatlan és rosszindulatú rémhírek veszélyeztetik. A város vezetősége nagy erőfeszítéseket tesz, hogy a rendet, fegyelmet és nyugalma a megszálló katonaság érkezéséig fenntartsa. Mindent elkövetett és a jövőben is el fog követni, hogy a rendzavarásnak elejét vegye. Szükséges azonban, hogy ebben a törekvésben a polgárság is támogassa.

Ezért felhívjuk a város polgárságát:

Kerüljenek el minden csoportosulást.

Az uccákon lehetőleg ne tartózkodjanak szükség nélkül.

Ne adjanak hitelt kőszá rémhíreknek.

Fegyelmesen és türelemmel várják be a további eseményeket.

Aggodalomra és nyugtalanságra nincs semmi ok!

A város vezetősége idejekorán értesíteni fogja a polgárságot a megszálló katonaság érkezéséről.”⁴⁰

Csak hogy a megszálló hadsereg a vártnál előbb érkezett meg, s a plakát kiragasztására már nem volt idő. 1941. április 14-én 15 és 16 óra között ért a német haderő előőrse a városba egy SS-örmmester vezetésével, aki a háromtagú

38 Dr. Várady Imre, Josef Gion, dr. Pera Erdeljanov: Kiáltvány! *Torontál*, 1941. április 13.

39 Magyar feltámadás. *Torontál*, 1941. április 13.

40 Várady Imre: *Napló II. 1943–1957*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2012. 6.

35 Lásd a *Torontál* egyes számait.

36 A *Banater Beobachter* főszerkesztője dr. Ernst Keks, felelős szerkesztője pedig Franz Ruess volt. Német napilap Nagybecskereken. *Torontál*, 1941. április 22.

37 A jugoszláv hadsereg elhagyta Petrovgrádot. A várost dr. Várady Imre, Josef Gion és dr. Pera Erdeljanov vezeti. *Torontál*, 1941. április 13. – A nagybecskereki helytörténészek szerint a jugoszláv hadsereg egységei 1941. április 10-ről 11-re virradóra hagyták el a várost, és hagyták védtelenül annak lakosságát. Sikertelenül megmenteni az aláaknázott hidakat is, amelyeket nem robbantottak fel, mert a polgárok előzőleg ártalmatlanná tették a robbanószerkezeteket. Malbaški, Todor (gl. ur.): *Zrenjanin*. Zrenjanin, Skupština opštine, 1966. 178.

városvezetéstől kérte, adják át neki a hatalmat, továbbá intézzenek meghívást a megszálló német hadsereg parancsnokságához, hogy vonuljanak be a városba és vegyék azt át.⁴¹ Váradyék ezt megtagadták, s az előőrs visszavonult, hogy erről tájékoztassa parancsnokságát.⁴²

1942. április 14-én 17 óra tájban vonultak be a megszállók Fohler őrnagy vezetésével a városba, aki a háromtagú városvezetéssel közölte, hogy a német katonai parancsnokság nevében átveszi a várost.⁴³ Várady Imre erről naplójegyzeteiben az alábbiakat jegyezte fel: „Közölte velem Fohler őrnagy, hogy az egész Tiszán inneni részt, tehát egész Torontált a német hadsereg megszállotta.”⁴⁴ Még az éjjel megkezdődött és másnap folytatódott a zsidók letartóztatása és bebörtönzése (a népi németek hathatós segítségével), amiről már korábban szóltunk, de csakhamar kezdetét vették a kivégzések is.⁴⁵

Azalatt, míg a *Torontál* két napig nem jelent meg (1941. április 14–15.), a német megszállók berendezkedtek, és a népi németek segítségével megszilárdították hatalmukat, mindenekelőtt a lakosság megfélemlítésével és terrorizálásával. 1941. április 16-án az újra megjelenő *Torontál* már a címdoldalon hozta: „A német birodalmi véderő Hitler Adolf birodalmi vezér fennhatósága alá helyezte Becskereket”, illetve „a várost német katonaság szállta meg”. A tudósítás szerint „a város lakossága leírhatatlan lelkesedéssel fogadta a bevonuló német katonákat”, „zászlós-kokárdás tömeg lepte el a főteret, a házakat már előre elborították a horogkeresztes és nemzetiszínű zászlók”. A német hadsereg megbízásából a város közigazgatását Josef Gion vette át polgármesteri minőségben. Az új városvezetés is azonnal kiáltvánnyal fordult a lakossághoz, felszólítva azt, hogy „a körülményeknek vessék alá magukat”, déli 12 óráig szolgáltatassák be a német rendőrségnek az összes fegyvert és töltényt, mert „aki ezen időn túl lőfegyver vagy más fegyver birtokában van, azonnal agyonlövetik”.⁴⁶

Első intézkedésként 1941. április 16-án a megszállók a Német Birodalom területén érvényes időbeosztást vezették be a Bánátban is, azaz egy órával előrehajtották az órákat.⁴⁷ Döntés született arról is, hogy sötétedés előtt a házakról minden zászlót be kell vonni és azokat csak napfelkelte után lehet ismét kitűzni. A hatóság engedélyezte, hogy a német birodalmi horogkeresztes zászlóval együtt a polgárok a házakra kitűzhessék a magyar nemzetiszínű zászlókat is.⁴⁸

Miközben Becskereken folyamatban volt a német közigazgatás megszervezése, 1941. április 16-án, váratlanul és zavarkeltően, a város felett megjelent egy magyar repülőgép. A *Torontál* erről cikkezve fontosnak tartotta megjegyezni, hogy „a magyar repülő egészen békés szándékkal” látogatott oda, mert röpcédulákat dobott a jugoszláv hadsereg tagjainak, amelyben arra szólítja fel őket, hogy tegyék le a fegyvert.⁴⁹ Ez hamarosan meg is történt, s a *Torontál* április 19-én adta hírül, hogy „az egész szerb haderő feltétel nélkül letette a fegyvert”, és „az egész szerb haderő kapitulált”.⁵⁰

A város lakossága szempontjából fontos volt az a rendelet is, amelyet közvetlenül a hatalomátvételt követően tett közzé Wagner helyi parancsnok. A rendelet tizenöt pontban foglalta össze intézkedéseit, melyek közül a fontosabbak közé tartozott a felvonulások és csoportosulások betiltása, a fosztogatók és szabotálók halállal való büntetése, a fegyverek kötelező beszolgáltatása, a zsidó üzletek zárolása és megjelölése, a német polgárőrség feloszlátása és helyette a pótrendőrség felállítása, az üzletek nyitvatartásának szabályozása, a záróra meghatározása, valamint a márka és a dinár értékarányának előírása (1 márka = 20 dinár). A rendelet kimondta, hogy „aki ezen intézkedések ellen vét, fogházzal, fegyházzal vagy halállal bűnhődik”.⁵¹

Josef Gion polgármester két további intézkedése is komolyan befolyásolta a polgárok mindennapi életét. Az egyik elrendelte a lisztfelesleg 48 órán belül történő kötelező beszolgáltatását a város közélélmzése érdekében. A másik megismételte Wagner intézkedéseit, de kimondta még az alkoholtilalom beszüntetését, továbbá azt, hogy a tűzoltóság a polgármesternek van alárendelve, a régi közlekedési szabályok továbbra is érvényben maradnak, s az üzletek és üzemek kötelesek azonnal felvenni a munkát. Gion rendelete szerint „minden áremelés tilos, és azt a katonai hatóság teljes szigorral bünteti. Az üzletekből, a forgalomból kivont áru az üzletekbe azonnal visszaviendő és eladás céljából készen tartandó.”⁵² A bánáti lakosság mindennapi életére éppen ezek a szigorú rendeletek és megszorítások utalnak, amelyeket a megszálló hatóság rendszeresen és kitartóan tett közzé a *Torontál*ban is.

A zsidókkal kapcsolatos ügyeket a Bánátban a Nagybecskereken székelő Zsidóhivatal rendezte, s embertelen rendeleteinek megkerülése szigorú megtorlást vont maga után. 1941. május 22-től azok a zsidók, akik nem voltak a táborokban, délelőtt 9 órától kezdve intézhették élelmiszer-bevásárlásaikat.⁵³

41 Uo. Várady Imre délután fél ötre teszi a német katonaság érkezését.

42 Malbaški (gl. ured.): *Zrenjanin*. i. m. 178.

43 Uo.

44 Várady: *Napló II*. i. m. 6.

45 Malbaški (gl. ured.): *Zrenjanin*. i. m. 178–179. Már 1941. április 19-én délelőtt 10 órakor a Baglyas peremvárosi részben 17 személyt végeztek ki a megszállók.

46 A német birodalmi véderő Hitler Adolf birodalmi vezér fennhatósága alá helyezte Becskereket. *Torontál*, 1941. április 16.

47 Új időbeosztás. *Torontál*, 1941. április 16.

48 Naplementekor be kell vonni a zászlókat. *Torontál*, 1941. április 17.

49 Magyar repülőgép Petrovgrad felett. *Torontál*, 1941. április 16.

50 Az egész szerb haderő feltétel nélkül letette a fegyvert. *Torontál*, 1941. április 19.

51 Wagner: Felhívás. *Torontál*, 1941. április 18.

52 Josef Gion: Felhívás! *Torontál*, 1941. április 19. „Saját háztartásuk részére feltétlenül szükséges mennyiségként a földművesek 15 kg búzát vagy 12,50 kg lisztet, egyéb foglalkozásúak 12,50 kg búzát vagy 10 kg lisztet tarthatnak meg személyenként, havonként augusztus 1-ig számítva; a földművesek ezenkívül még 10 kg búzát vagy 8 kg lisztet tarthatnak meg holdanként mezőgazdasági munkásaik részére.”

53 A zsidóhivatal közleménye. *Torontál*, 1941. május 22.

A zsidók csak reggel 8 órától este 20 óráig közlekedhettek az utcán.⁵⁴ Miután a zsidók közül többen nem jelentkeztek, a Zsidóhivatal május 24-ig adott nekik haladékot, hogy jelenjenek meg „a koncentrációs tábor parancsnokánál adatfelvétel céljából (...), mert akik ezen a napon nem jelentkeznek, az előrelátott büntetést nem fogják elkerülni”.⁵⁵ Ezt a határidőt később július 8-ra tolták ki.⁵⁶ Egyébként a Zsidóhivatal Nagybecskerekén kizárólag délelőtt 8 és 12 óra között fogadta az ügyfeleket, s akik a lágerbe került zsidók házait bérelték, azoknak is ott kellett befizetniük a lakbért.⁵⁷ A megszálló hatóságok a szerbiai katonai főparancsnok 1941. május 30-án kelt, a zsidókra és cigányokra vonatkozó rendelete előírásai szerint intézkedtek, amely pontosan meghatározta azt is, ki tekinthető zsidónak s ki nem.⁵⁸ A Zsidóhivatal 1941 augusztusának elején ismételtén közzétette, hogy „az összes zsidók 16–60 éves korig, nemre való tekintet nélkül (...) jelentkezni tartoznak a táborban”.⁵⁹

Miután 1941 nyarán deportálták a bánáti zsidókat, rendezni kellett valamilyen módon a hátramaradt ingó és ingatlan vagyonukat. A Kerületi Gazdasági Hivatal (*Kreiswirtschaftsamt*) felhívást intézett a polgárokhoz: „Mindazok, akiknél valamilyen zsidó érték van, amely április 5. után került tulajdonukba vásárlás, valamilyen szolgálatért tett ellenértékként, vagy zsidótól megőrzésre lett átadva, kötelesek [1941.] október 10-ig bejelenteni a Kerületi Gazdasági Hivatalban.”⁶⁰ 1941 októberének végén, novemberének elején Zöller helyettes rohamvezetőt bízták meg a bánáti zsidó lakások leltárának elárverezésével.⁶¹ Zsidó ingatlant egyébként igényelni lehetett a nagybecskereki Zsidóhivatalnál.⁶² Nem részesültek jobb elbánásban a cigányok sem, akiknek „az egész Bánát területén megtiltották a vasutak használatát”.⁶³

A népfelszabadító mozgalom tagjaival, azaz a kommunistákkal is kegyetlenül jártak el. Ha elfogták őket, gyakran a helyszínen kivégezték őket. A *Torontál* hírül adta, hogy 1941 júliusában, megtorlásként „az egész Bánát területéről

kilencven kommunistát Nagybecskerekén agyonlőttek”.⁶⁴ Az év szeptemberében azt írja a lap, hogy „tizenkét kommunistát agyonlőttek Nagybecskerekén”, sőt „az agyonlőtt kommunistákat a nagybecskereki vásártéren 24 órára felakasztották”.⁶⁵ 1941 októberében ismét tizenegy kommunistát lőttek agyon.⁶⁶

A letartóztatásokat és a lágerbe hurcolásokat a bánátiak nem tudták leállítani, de a legkönnyörtelenebb intézkedése a megszállóknak az volt, hogy a hozzátartozókat még a reménytől is megfosztották. Figyelmeztették a lakosságot, hogy meg se próbáljanak a letartóztatottak érdekében közbenjárni. Mint a *Torontál*-ban olvassuk: „Mindazok, akik hozzátartozóik szabadonbocsátása érdekében bárkinek is pénzt adtak, jelentkezzenek azonnal a területileg illetékes polgármesteriüknél (községi hatóságnál) vagy rendőrfőnöknél, hogy a jogtalanul felvett pénzüket visszakapják. Felhívják továbbá a polgárság figyelmét, hogy a szabadonbocsátások érdekében senki se járjon közbe, mert ilyen eljárások eredménytelenek, pénzt ilyen közbenjárásokért senkinek se adjanak.”⁶⁷

A lakosság nehéz életéről, nélkülözéseiről tanúskodnak a lapban azok a felhívások, közlemények és rendeletek, amelyek mindennapi életüket érintették. 1941 májusában a nagybecskereki rendőrségen, büntetés terhe alatt, be kellett jelenteni a kerékpárokat,⁶⁸ megtiltották a rémhírek, azaz „különböző tendenciózus hírek” terjesztését⁶⁹ és bevezették a hústalan napokat. Ez utóbbi rendelet, amelyet a nagybecskereki polgármesteri hivatal és a rendőrség előjárósága adott ki, a csütörtököt és a pénteket hústalan napnak nyilvánította, ami abban nyilvánult meg, hogy „szigorúan tilos [volt] húst árúsítani és fogyasztani”, kivételt képeztek a kolbászfélék, illetve a füstölt hús, a belső szervek és a birkahús. Az utasítás egyébként nemcsak a vendéglőkre vonatkozott, hanem a magánháztartásokra is.⁷⁰

1941 májusában a megszállók célul tűzték ki, hogy „minden talpalatnyi földet meg kell művelni”,⁷¹ egyúttal beharangozták a közmunkák beindítását (utak, házak építését) a munkanélküliség enyhítése céljából,⁷² továbbá megkezdték a sorozást is az SS-egységekbe.⁷³ A megszálló hatóságok – csaknem hetente megjelenő – későbbi rendeletei közül kiemelhetjük azt, amely a kukorica- és gyümölcstermés megóvását, betakarítását célozta, s amelynek egyik furcsa kitétele volt, hogy „a gyümölcsfákat a rendőrség fogja ellenőrizni”.⁷⁴ A kereskedők kötelesek voltak összeírni a textilárukészleteiket,⁷⁵ szarvasmar-

54 Uo. Ezzel kapcsolatos volt az a rendelet is, miszerint a „zsidók a járdákon nem közlekedhetnek, és kötelesek a zsidó csillaggal ellátott karszalagot viselni”.

55 A zsidóhivatal közleménye. *Torontál*, 1941. május 24.

56 Holnap reggel jelentkezni kell mindazon zsidóknak, akik eddig még nem jelentkeztek. *Torontál*, 1941. július 8.

57 A zsidóhivatal közleménye. *Torontál*, 1941. május 31.

58 Holnap reggel jelentkezni kell mindazon zsidóknak, akik eddig még nem jelentkeztek. *Torontál*, 1941. július 8. – A rendelet értelmében „zsidó az, aki legalább három zsidó nagyszülőjétől származik. A nagyszülők zsidónak tekintendők akkor, ha fajukra nézve tiszta zsidók, vagy a zsidó hitfelekezethez tartoztak. Zsidókkal egyenlő elbírálásba esnek a zsidó keverékek egy vagy két zsidó nagyszülővel, akik 1941. április 5-e után valamely zsidó hitközség tagjai voltak, vagy zsidó hitközséghez csatlakoztak. Hasonlóképpen zsidónak számítanak azok a zsidó keverékek is, akik zsidó nőt vettek feleségül vagy zsidó férfival kötöttek házasságot.”

59 A zsidóhivatal közli. *Torontál*, 1941. augusztus 10.

60 Felhívás. *Torontál*, 1941. október 5.

61 Hatósági intézkedés zsidó tulajdonról. *Torontál*, 1941. október 18.

62 Zsidóházak ügye. *Torontál*, 1941. október 11.

63 A cigányoknak... *Torontál*, 1941. november 25.

64 Kommunisták kivégzése. *Torontál*, 1941. július 31.

65 Tizenkét kommunistát agyonlőttek Nagybecskerekén. *Torontál*, 1941. szeptember 21.

66 Kommunista-bandák garázdálkodása. *Torontál*, 1941. október 5.

67 Tilos a letartóztatottak érdekében közbenjárni. *Torontál*, 1941. november 25.

68 Kerékpártulajdonosok figyelmébe. *Torontál*, 1941. április 30.

69 A rendőrség közleménye. *Torontál*, 1941. május 9.

70 Csütörtök és péntek hústalan nap. *Torontál*, 1941. május 14.

71 Minden talpalatnyi földet meg kell művelni. *Torontál*, 1941. május 21.

72 Közmunkákkal igyekeznek csökkenteni a munkanélküliséget. *Torontál*, 1941. május 31.

73 Gustav Halvax: Felhívás! *Torontál*, 1941. május 4.

74 A tengeri és gyümölcstermés megóvása. *Torontál*, 1941. június 8.

75 A falusi kereskedőknek is össze kell írni a teksztílláru készleteket. *Torontál*, 1941. június 8.

hát csak hatósági engedéllyel lehetett eladni vagy levágni.⁷⁶ 1941 júniusában maximálták a húсарakat⁷⁷ és megkezdtek a cipő-⁷⁸ és ruhajegyek kiadását is.⁷⁹ Ez utóbbival kapcsolatosan a szervezetlenség, a tumultus és az elkeseredés láttán a *Torontál* újságírója nem állhatta meg, hogy cinikusan ne állapítsa meg: „Ilyen adminisztráció mellett, mire a legutolsó ember megkapja a ruhajegyét, már lejár az érvényes határidő s addig mezítláb járhat.”⁸⁰

Ugyancsak az élelmezéssel kapcsolatos, hogy rendeletet hoztak a gabonakészletek felvásárlásáról.⁸¹ Rendelet jelent meg a búzacseplésről,⁸² illetve arról, hogy „minden cséplőgépet nappal, de főleg éjszaka őriztetni kell 8–10 emberrel”.⁸³ A nagybecskereki polgármester, Josef Gion élelmiszer- és fűtőanyagjegyek kiadásáról döntött,⁸⁴ a segédbáni hivatal pedig szabályozta a Bánátból kiszállításra kerülő áruk forgalmát. Ennek értelmében élelmiszert a Bánátból Szerbiába csak különleges engedély alapján lehetett kivinni, ezalól csak a gyümölcs, a főzeléklék, a burgonya, a hagyma, a fokhagyma és a hal jelentett kivételt.⁸⁵ Külön rendelet szabályozta a kender- és lucernamag eladását is.⁸⁶

A lakosság hétköznapijait érintette, hogy kötelezővé tették a lakások bejelentését⁸⁷ és a 22 órai zárórát.⁸⁸ A rendőrség különböző rendeleteket hozott. Többek között megtiltották, hogy kerékpárral a járdára hajtsanak, utasították a lakosságot, hogy hozza rendbe a házak utcai homlokzatát, s ettől kezdve az ebeket az utcákon csak pórázon volt szabad vezetni.⁸⁹ Tilos volt a koldulás, a kereskedőknek és iparosoknak át kellett festetniük a cégtáblájukat, falragaszokat pedig csak a hatóság által kijelölt helyen volt szabad elhelyezni.⁹⁰

76 Megvédik a bánáti szarvasmarha-állományt. *Torontál*, 1941. június 15.

77 Makszimálták (!) a húсарakat. *Torontál*, 1941. június 21. Ezzel egy időben elrendelték: „A Bánátból állatot kiszállítani tilos. Kivételt képeznek a Németországba irányuló szállítmányok” a német csapatok ellátása érdekében.

78 Megkezdtek a ruha- és cipőjegyek kiadását. *Torontál*, 1941. június 20.

79 A nagybecskereki járás községeiben megkezdtek a ruhajegyek kiadását. *Torontál*, 1941. június 26.

80 A ruhajegy. *Torontál*, 1941. június 27.

81 Rendelet a gabonakészletek felvásárlásáról. *Torontál*, 1941. június 24.

82 Rendelet a búzacseplésről. *Torontál*, 1941. július 12.

83 Felhívás. *Torontál*, 1941. július 25. Ebben olvashatjuk az alábbiakat is: „Minden, a cséplőgéphez közeledő személyt fel kell tartóztatni, igazoltatni, átkutatni, és ha menekülni igyekszik, agyonlőni.”

84 Josef Gion: Élelmiszerjegyeket ad ki a nagybecskereki polgármesteri hivatal. *Torontál*, 1941. szeptember 23. A jegyrendszer a becskerekiek fejadagját az alábbiakban szabta meg: „A kenyér napi adagja 60 deka, ami lisztre is váltható, a zsírból havonta 50 dekát, cukorból 75 dekát kap egy személy, a fautalvány családunként egy köbméterre szól.” A magyarázat szerint a felesleges mennyiséget Németországba szállítják a német katonaság részére. (Hogyan biztosítja Nagybecskerek város lakosságának élelmezését? A jegyrendszer alkalmazása. *Torontál*, 1941. október 11.)

85 Szabályozzák a Bánátból kiszállításra kerülő áruk forgalmát. *Torontál*, 1941. október 2.

86 Rendelet a kender és lucernamag eladásáról. *Torontál*, 1941. október 2.

87 Be kell jelenteni a lakásokat. *Torontál*, 1941. június 24.

88 Záróra tíz órákor. *Torontál*, 1941. június 29.

89 A nagybecskereki rendőrség rendeletei. *Torontál*, 1941. június 30.

90 Tilos az uccai (!) koldulás. *Torontál*, 1941. július 9.

1941 nyarán, pontosabban július 13-án, a megszálló hatóság összeírást rendelt el Nagybecskereken,⁹¹ és kötelezővé tette a hadifoglyok bejelentését.⁹² 1941 szeptemberében hozzáfogtak a magyar polgárőrség⁹³ meg a bánáti csendőrség⁹⁴ megalakításához, s egyben felhívást is intéztek azokhoz, „akik bármily okból a kukoricásban vagy máshol elrejtve tartózkodnak”, hogy adják le a fegyvert és jelentkezzenek a hatóságnál, ellenkező esetben „bárki felelősség nélkül lelőheti [őket], sőt még jutalmat is kap érte”.⁹⁵

Egyrészt az agyonszabályozott polgári élet, másrészt az inség és nincstelenség már a megszállás első telén komoly megpróbáltatások elé állította a bánátiakat, s ezt egy-két cikk erejéig a *Torontál* sem hallgathatta el. „Nagyon hideg van erre mifelénk, s olyan terjedelmes hómezőket mint most, évtizedek óta nem látott a bánáti világ. Általános a panasz a fogvacogtató hideg ellen. (...) Bármint is legyen, igen szomorú dolog ez a rideg tél, mert mi tagadás benne, sok házban hiányzik a meleg ruha és a fűtött szoba.”⁹⁶ Egy másik, sokkal terjedelmesebb írás teljes egészében feltárja a szomorú valóságot, és átfogó képet nyújt a tarthatatlan, súlyos állapotokról: „Fűtetlen tantermekben dideregnek gyermekeink a magyar iskolákban. (...) A szegény kis csöppségek, épp úgy mint a tanítók és tanári kar, fűtetlen tantermekben, télikabátban ülve tanultak, illetve – tanítottak. (...) Dacára a hidegnek és a fűtetlen tantermeknek, az összes magyar iskolában folyik a tanítás. (...) Nagyon sok szegény szülő nem képes gyermekeit ruházni. Ennek oka részben a nagy szegénység, részben pedig az, hogy az üzletekben drága pénzért sem lehet a szükséges textilnemeket, harisnyákat és más ruházati tárgyakat megvásárolni. (...) A baromfinak – ha csak akad néha – annyira felment az ára, hogy szegények számára elérhetetlen. Elképzelhető, hogy a rossz táplálkozási viszonyok mily károsan befolyásolják a serdülő ifjúságot testi fejlődésében. (...) Gyermekeink teljesen nélkülözik a legfontosabb tápanyagokat. Nincsen zsír, szalonna, tojást és tejet alig lehet kapni. A bab, káposzta, kalarábé (!) és burgonyán kívül más főzelékléle nincs, a legnagyobb baj azonban, hogy ezek is eltűntek a piacról. (...) Hogy miért nincs tűzifa, erre a kérdésre senki sem tud határozott választ adni. (...) Ha rövidesen nem történik valami komoly intézkedés, úgy megfagyunk a télen. (...) Elég benézniünk a fűtetlen, hideg lakásokba, és látnunk a rosszul táplált rongyos gyermekeket, egyöntetűen kell megállapítsuk: mégis csak tenni kellene valamit ezeknek a tarthatatlan állapotoknak a megszüntetésére!”⁹⁷ Nagyon ritkák a lapban az efféle sötét helyzetképek, meglepő is, hogy a szigorú cenzúra mellett ezek az írások egyáltalán megjelenhettek.

91 Általános népszéírás Nagybecskereken. *Torontál*, 1941. július 12. A jelzett napon reggel nyolctól este nyolcig köteles volt egy felnőtt családtag otthon maradni.

92 A Vörös Kereszt egyesületnél be kell jelenteni a hadifoglyokat. *Torontál*, 1941. július 13.

93 Felhívás a magyar polgárőrökhöz. *Torontál*, 1941. szeptember 2.

94 Reith Ferenc: Hirdetmény a létesítendő bánáti csendőrségbe való jelentkezésre. *Torontál*, 1941. szeptember 17.

95 Hirdetmény. *Torontál*, 1941. szeptember 17.

96 -huszonhat fok C. Nagybecskereken. *Torontál*, 1942. január 24.

97 Fűtetlen tantermekben dideregnek gyermekeink a magyar iskolákban. *Torontál*, 1941. november 18.

Kibontakozó magyarságtudat

A bánati magyarság öneszmélését a megszállást követően, 1941 áprilisában több tényező is befolyásolta. Mindenekelőtt az a körülmény, hogy Magyarország Németország oldalán harcolt, annak szövetségeseiként, s hogy a Bácska magyar megszállás alá került. Az anyaországra és a Bácskára való fokozott odafigyelés jellemzi 1941 és 1944 között a *Torontál* szerkesztéspolitikáját. Noha a bánati magyarság továbbra is kisebbségi státuszban maradt (a bácskai magyarságtól eltérően), 1941 áprilisától egy új magyarságtudat, egy új magyarságkép kibontakozása is megkezdődött. A nemzeti program magában foglalta a magyar hagyományok birtokbavételét és ápolását, a magyarság jellegzetességeinek bemutatását, a magyar nyelv védelmét, a magyar iskolák felállítását stb. Egyfajta öneszmélési folyamat kezdődött, amely a térségben előállt változásokkal összhangban a bánati magyarság figyelmét fokozottan az anyaország felé irányította, s csaknem tudomást sem vett arról, hogy a Bánát ténylegesen továbbra is a megszállt Szerbia része. Így alakult, azaz bontakozott ki egy – a bácskaihoz nagyon hasonló – magyarságkép, amelynek jellegzetességeiről az alábbiakban szólnunk.

A Bánátban mindenekelőtt Dániel György László, a *Torontál* belső munkatársa volt az, aki már 1941 áprilisában egy terjedelmes programszerű cikkben értekezett „a megalázó trianoni békeszerződésről”, „a jugoszláv megszállás alatt volt országrészekről”, behatóan elemezve „a Magyarországtól elrabolt területrészeket”.⁹⁸ A szerző úgy vélte – s ez az álláspont valamiképpen „tömeglélektani következmény” is volt –, hogy a bánati magyarság csak a trianoni békediktátummal való leszámolást követően léphet tovább a fejlődésében és a kibontakozásában. Ebben az írásában Dániel, miközben számba veszi a tényeket, feltárja, hogy „*Torontál megye azon része, amelyik átesett Jugoszláviához, északon a trianoni határvonalal határos, nyugaton a Tisza–Duna, keleten az oláh határ, délen pedig megint a Duna a határ, 3768 négyzetkilométeren hetvenöt községet találunk 252.145 lakossal. Valamennyi községben van magyar, és a magyarság a németiséggel együtt 53%-os többséget alkot. (...) A többi elrabolt részek: összesen 8868 négyzetkilométer, 686.986 lakossal. (...) Így festett a statisztika, amelynek ellenére sikerült elrabolni az anyaországtól és járomban tartani közel huszonhárom évig a kisebbségben élő népek a többségét.*”⁹⁹

A „Délvidék visszatérésének” élménye abban az időszakban feltűnően (és felfokozottan) mutatkozott meg mind az anyaországi, mind a bácskai sajtóban. A Trianonnal, azaz a kisebbségi sorssal való számvetés – vagy helyesebben leszámolás – egyébként még sokáig visszatérő téma volt a lapban. Az újság sokszor hangoztatta, hogy „akkor” mi mindent nem tehetett a magyarság, s „most” mi mindent tehet. Számos olyan megmozdulást lehetett tartani, ami több mint húsz évig tilos volt a bánati magyarságnak. A megváltozott

körülmények között szabadon megrendezhetővé vált események a tudósítások hangsúlyos részét képezték a lapban. Világos és érthető volt, hogy a bánati magyarság életében 1941 áprilisában lezárult egy súlyosnak és átkosnak minősített korszak, és kezdetét vette egy felszabadult nemzeti öneszmélés, amelynek látható, kitapintható eredménye volt a bánati magyar óvodák, iskolák és középiskolák beindítása, a jeles magyar ünnepekről való megemlékezés, a népi sajátosságok kifejezése, a magyarság jelképeinek használata (népviselet, magyar zászló stb.). A kisebbségi sorsban eltöltött 23 év arra volt jó, hogy a bánati magyarság megtanulja, „milyen nehéz magyarnak lenni”, de a nemzet azonban „feltámadt a trianoni sírból”, s ennek eredményeként „a délvidéki magyarság is feleszmélt történelmi elhivatottságára”.¹⁰⁰

Az új körülmények között immár „többségi” jogokat gyakorló – de továbbra is kisebbségi státuszban élő – bánati magyarságnak 1941 nyara mindenképpen emlékezetes maradt, mert hosszú idő után először lehetett ismét magyar tanévzáró ünnepségeket tartani, Szent István ünnepét nyilvánosan megülni, stb. Ezeken az ünnepségeken tüntető volt a magyarság részvétele és fellépése is, s a sajtó is felfokozott érzelmekekkel tudósított az eseményekről. 1941 júliusában, a nagybecskereki magyar elemi iskolák tanévzáró ünnepélyéről például így számol be a lap: „*Több mint két évtized után (...) tartották Nagybecskereken az első magyar iskolaiünnepélyt. (...) Felcsendültek azok az énekek és dalok, amiket eddig csak bezárt ajtók mellett, halkan mertek dúdolni, az előadóemlévényről elhangzottak a magyar múltat dicsőítő, a szebb magyar jövőt ecsetelő buzdító versek, a költeményekben megelevenedtek nemzetünk és hazánk nagyjai.*” A rendezvény a Himnusz éneklésével ért véget.¹⁰¹

Hasonlóan meghitt volt a nagybecskereki magyar középiskola első ünnepi évzárója, amelyen Kozma Gyula tanár nem kis elragadtatással szónokolt az egybegyűlteknél, a többi között hangsúlyozva: „*Ez nem egyszerű ünnep. Hosszú szünet után gyerekeink újból anyanyelvükön tanulnak. Magyarul tanulnak imádkozni, és tanáraik felélesztették bennük a már-már szunnyadó magyar öntudatot.*”¹⁰² 1941 augusztusában a *Torontál* nem kis meglepéssel nyugtázta, hogy „huszonhárom év után az idén először ülhetette meg Bánát egész magyarsága első szent királyának, Istvánnak névünnepe”. A *Torontál* szerint az ünneplést nem csekély felbuzdulás kísérte: „*Mindenütt, ahol csak magyarok élnek itt, még a szóróanyagbeliek is megülették méltó fénnel és örvendező lélekkel a magyarságnak ezt a nagy ünnepét. A házakon vígan repdeső nemzeti színű zászlók, ünneplő magyar ruhás lányok, asszonyok, férfiak az utcákon, mindenütt zárt üzletek és minden arcon egy jobb jövőbe vetett hit reménynek fénye. (...) Nem volt település Bánátban, ahol magyar él, és ahol ne szólalt volna meg »Hol vagy István király«, az ősi magyar egyházi ének.*”¹⁰³ Az ünnep nemzeti jellegét növelte, hogy a bánati katonai pa-

98 Dániel György László: Adatok a jugoszláv megszállás alatt volt magyar országrészekről. *Torontál*, 1941. április 24.

99 Uo.

100 A DMKSZ és a gazdátársadalom. *Torontál*, 1941. október 23.

101 Lélekemelő magyar ünnepség. *Torontál*, 1941. július 1.

102 A magyar középiskola első ünnepi évzárója. *Torontál*, 1941. július 27.

103 Szent István napja a Bánátban. *Torontál*, 1941. augusztus 22.

rancsnokság kivételesen megengedte, hogy a magánépületeken csak magyar zászlók legyenek kitűzve, s ezt a lehetőséget a lakosság ki is használta.¹⁰⁴

A *Torontál* újságírója szerint a bánáti magyarság ezt az ünneplési lehetőséget 23 év után Horthy Miklósnak köszönhetette, s a cikk idézi a korabeli szlogent is: „Míg a Szent Jobb vigyáz rátok – nem vesztet el a hazátok.”¹⁰⁵ Az elhangzott ünnepi beszédek pedig a fiatalok magyar szellemében történő nevelését szorgalmazták: „Neveljétek a gyerekeket magyar hazaszeretetre, azokat a gyerekeket, akik akkor nőttek fel, amikor bűn volt a magyar szó, magyar szellem. Magyar erényre neveljétek az ifjúságot, és a mulasztást pótoljátok.”¹⁰⁶

Az ifjúság nevelése, valamint nemzeti öntudatának – vagy ha úgy tetszik, magyarságképezésének – kialakítása kiemelten fontos volt a bánáti magyarság számára, s a *Torontál* is viszonylag sokat foglalkozott vele. Az egyik korabeli megfogalmazás szerint a „Bánát magyar ifjúságának meg kell mutatnia, hogy élni akar. Élni akarását megmutatja akkor, ha dolgozik, vallási kötelezettségeinek eleget tesz és jellemes lesz.”¹⁰⁷ Ezek voltak a fiatalság nevelésének fő irányelvei.

A bánáti magyar ifjúság oktatásával és nevelésével kapcsolatosan három fontos tényezőről kell szólnunk: a magyar iskolák felállításáról, a magyar tankönyvek használatáról és a magyar anyanyelv tisztaságának védelméről. A bánáti magyarságnak lehetősége adódott, hogy a német megszállás idején magyar tannyelvű iskolákat működtessen, magyar tanerővel és magyar tankönyvekből tanítva, de saját költségén. Magától értetődően a bánátiak éltek is ezzel a lehetőséggel, szem előtt tartva, hogy „a szerbiai magyar népcsoport gyermekei csak akkor járhatnak magyar tannyelvű iskolába, ha a népcsoport maga gondoskodik iskolájának eltartásáról”. Már 1941-ben megjelent a bánáti Magyar Iskolaalap kiáltványa, amely adakozásra szólította fel a magyarságot a magyar iskolák felállítása érdekében, mondván, hogy „az iskolák fenntartásától függ az életünk, nyelvünk fennmaradása. Ezért a nagy áldozatért mindent meg kell hozni.”¹⁰⁸ Azt, hogy a bánáti magyarság hozott áldozatot, méghozzá rendkívül mostoha időkben, inség és nélkülözés közepette, bizonyítják az adakozók névjegyzékei, melyeket rendszeresen közölt a *Torontál*.

A bánáti magyar iskolák szervezete 1941. május 7-én jött létre. A Bánsági Magyar Közművelődési Szövetség Iskolafelügyelősége 1941-ben Nagybecskerekben, Kikindán, Pancsován és Törökbecsén alapított középiskolát, 1942-ben (szociális okokból) Torontálvásárhelyen és Versecen is. Nagybecskerekben egy kereskedelmi középiskola és egy vegyes polgári iskola is működött. Valamennyi bánáti magyar középiskola magánjellegű volt, de nyilvánossági joggal felruházva, bizonyítványai egyenjogúak voltak az állami iskolák bizonyítványaiával. A hatóságok a hatékonyabb munka érdekében 11 magyarországi

középiskolai tanár alkalmazását is engedélyezték. Az iskolák felszereltsége és a diákok életszínvonala sok kívánnivalót hagyott maga után, tekintettel arra, hogy „a tanulók túlnyomó része súlyos ruházati és élelmezési gondokkal küzd[ött]”. Ennek ellenére a tanulmányi eredményeket mégis kielégítőnek nevezték.¹⁰⁹ A középiskolák mellett a Bánátban állami magyar elemi népiskolák és óvodák is működtek Nagybecskerekben, Udvarnokon, Erzsébetlakon, Muzslyán, Hetényben, Szentmihályon, Lukácsfalván, Magyarcsernyén, Magyarittabén, Perlaszon, Écskán, Tóbán, Kikindán, Padén, Kisoroszon, Törökkanizsán, Oroszlámoson, Majdánon stb.¹¹⁰

A bánáti magyar iskolák munkáját támogatták a magyar nevelőintézetek, amelyeket vagy a magyarság tartott fel adományokból, vagy pedig magán-, illetve felekezeti intézmények működtettek. Itt szükséges megemlíteni a nagybecskereki Szent Imre Fiúnevelő Intézetet, a pancsovai fiú-nevelőintézetet, a törökbecsei fiú- és leány-nevelőintézetet, a kikindai és verseci fiú-nevelőintézetet, a Miasszonyunkról elnevezett szegény iskolánővérek nagybecskereki leány-internátusát, valamint a nagybecskereki Horváth Sándor-féle fiú-nevelőintézetet.¹¹¹ Napközi otthonokat létesítettek Nagybecskerekben, Udvarnokon, Erzsébetlakon, Szentmihályon, Tordán, Versecen, Kanakon, Pancsován, Bókán stb.¹¹²

A magyar iskolák rendeltetése volt, hogy „olyan magyar ifjúság nevelődjön ki, amelynek keresztény a lelke, krisztusi az erkölce és izzó hazaszeretete az érzése”.¹¹³ Korábban, a kisebbségi sors 23 évében a bánátiak megítélése szerint „a magyar tanító és nevelő szinte levegőtlenített térben maradt tanítványaiával”. Most a magyar iskolák célja „a magyar történelmiség ezeréves alapján épült fel”,¹¹⁴ s a korábbi lemaradást akarták a magyar iskolák szinte máról holnapra behozni. A magyar iskolások kezébe magyar tankönyvet kellett adni, s ezt budapesti tankönyvek behozatalával oldották meg. Mint a *Torontál* írta: „A gyermekek alig tudtak betelni az »igazi« magyar könyv átnézésével. (...) Ez a 23 évig innen kitiltott, nekünk oly sokat jelentő magyar tankönyv (...) amelynek anyaga és szelleme is a legjobban felel meg nekünk.”¹¹⁵

Szorosan kapcsolódott a magyar oktatáshoz, de a magyarságképhez is az anyanyelv tisztaságának védelme, ápolása, ami érdekében számos nyelvtanfolyamot szerveztek. A több mint két évtizedes idegen uralom ugyanis nyomot hagyott a bánáti magyarság anyanyelvismeretén. Ennek tudatában láttak hozzá már 1941-ben a különféle anyanyelvápoló és helyesírási tanfolyamok szervezéséhez Bánát-szerte. 1941 nyarán például a Magyar Közművelődési Egyesület szervezésében, dr. Könczöl József nagybecskereki tanár vezetésével

109 [A] Bánsági magyar közoktatás Értesítője az 1943/44. iskolai évre. Kiadja a Bánsági Magyar Közművelődési Szövetség Iskolafelügyelősége. Nagybecskerek, 1944. 3.

110 Uo. 65.

111 Uo. 29.

112 Uo. 68.

113 Az ifjúság kötelessége. *Torontál*, 1942. október 31.

114 A magyar iskola. *Torontál*, 1942. június 28.

115 Mit jelent a tanulóknak az új magyar tankönyv? *Torontál*, 1941. október 1.

104 Szent István napján kitűzhető a magyar lobogó. *Torontál*, 1941. augusztus 20.

105 Szent István napja a Bánátban. *Torontál*, 1941. augusztus 22.

106 Uo.

107 A magyar ifjúság. *Torontál*, 1941. október 12.

108 Élni akarunk és – élni fogunk! *Torontál*, 1941. július 27.

Nagybecskerekén magyar helyesírási tanfolyamot tartottak közel száz hallgatóval.¹¹⁶ Több vidéki tanfolyamot is rendeztek, a *Torontál* pedig ezt hathatósan támogatva cikkeiben népszerűsítette a nyelvtanulást, a helyes magyar beszéd elsajátítását szükségességét.¹¹⁷ Az alapelv világos volt: „*Anyanyelvünk kifogástalan tudása a műveltségnek egyik fő ismertetője. (...) Igen művelt ember csak az, aki jól és szépen tud anyanyelvén beszélni és írni.*”¹¹⁸ 1941 őszén a *Torontál* keretes hirdetésben közölte, hogy „a legaktuálisabb tankönyv minden magyar diák kezében *A magyar helyesírás szabályai és szótára*”.¹¹⁹

Arról, hogy a bánáti magyarság 1941–1944 között hogyan látta saját helyzetét a térségben az összetett katonapolitikai viszonyok közepette, a *Torontál* írsaiból is értesülhetünk. „*Mi bánáti magyarok a Szerbiát megszálló német hadseregnek segítő kezet nyújtunk. (...) Mi nem tekintjük a szerb népet ellenségünknek, mert azt a német csizma és a magyar bakancs legyőzte. (...) Mi magyarok a dicsőséges németeknek szövetségesei vagyunk, akikkel együtt harcolunk a keleti fronton.*”¹²⁰ Nyilván ez jogosította fel a bánáti magyarságot (is), hogy az anyaország felé forduljon és elveit, valamint igényeit is ahhoz mérten fogalmazza meg. Az egyik legfontosabb, hogy a bánáti magyarság saját „történelmi útjaként” jelölte ki azt, hogy „*minden magyar a történelmi magyarság céljaiért harcol, és mert ebben a harcban az ezeréves magyar történelmiség útján haladunk, semmi más mellékcélért el nem forgácsolva, a nemzet célkitűzéseit, igazsága diadalra jutását el is fogjuk érni.*”¹²¹

Az „ezeréves magyar történelmiséghez” való ragaszkodást a bánáti magyarság lépten-nyomon kimutatta a népviselettől, a magyar zászló használatától kezdve a *Himnusz* énekléséig meg a magyar nemzeti ünnepekről való megemlékezésig. Ennek az eszmének a népszerűsítéséhez pedig a *Torontál* is hathatósan hozzájárult cikkeivel a „magyar kenyérről”,¹²² a „magyar népről és magyar földről”,¹²³ az „élő magyarságról”¹²⁴ stb. Hogy a nemzeti érzés erősödése egyenes következménye volt a térségben történeteknek, arról a *Torontál* írásai is tanúskodnak: „*A mai sorsdöntő idők új élet kilátásait hozzák eléink. (...) A már felszabadult és a felszabaduló magyarság új erőre kap. (...) A felszabadulás eseményeinek nyomán elemi erővel nyilatkozik meg a nemzeti érzés minden magyar lélekben. A teljes egészében öntudatra ébredt magyarság megértette a történelmi helyzetet. (...) Az oly hosszú időig elfojtott nemzeti érzés külsőleg is méltó kifejezésre jut.*”¹²⁵

116 Befejeződött a magyar helyesírási tanfolyam. *Torontál*, 1941. július 20.

117 Beszéljünk jól és helyesen magyarul. *Torontál*, 1942. április 30.; Beszéljünk helyesen magyarul és magyarosan. *Torontál*, 1942. április 16.; Winter István: Beszéljünk szépen és helyesen magyarul! *Torontál*, 1942. május 16. stb.

118 Beszéljünk helyesen magyarul és magyarosan. *Torontál*, 1942. április 16.

119 A legaktuálisabb tankönyv. *Torontál*, 1941. november 6.

120 A szerb nemzet nem akar tanulni. *Torontál*, 1941. október 11.

121 K. I.: Történelmi utunk. *Torontál*, 1942. július 24.

122 K. I.: Magyar kenyér. *Torontál*, 1942. május 10.

123 Kristály István: Magyar nép és magyar föld. *Torontál*, 1942. június 7.

124 Élő magyarság. *Torontál*, 1942. november 12.

125 Uo.

Az identitás alakulása: kisebbségi sorsban többségi nemzeti öntudattal

A bánáti magyarság 1941 és 1944 közötti identitásával kapcsolatosan több dilemma is felmerül, s ezeket a *Torontál* cikkei is alátámasztják. A német megszállást követően – meg a Magyarországhoz való későbbi csatlakozás reményében – a bánáti magyarságon egy felfokozott nemzeti érzés lett úrrá, amelynek fellángolása részben érthető is volt a több mint két évtizedig tartó kisebbségi sors után. A bánáti magyarság azonban ténylegesen továbbra is kisebbségi helyzetben maradt a német megszállás alatt lévő Szerbiában.¹²⁶ Ezt a mozzanatot viszont – tekintettel a fennálló viszonyokra, a szoros német–magyar barátságra – csaknem teljesen mellőzték. Így valóban felemás helyzet alakult ki, a magyarok továbbra is kisebbségi sorsban, de többségi nemzeti öntudattal éltek és dolgoztak, s fokozott figyelemmel kísérték az anyaországban meg a Bácskában lezajló eseményeket. Sőt úgy is fogalmazhatnánk, hogy a bánáti magyarság visszaállította a kisebbségi sorsban megszakadt „ezeréves történelmiség” folyamatosságát az anyaországgal, s nemzetisége, magyarsága szabad megvallása és kifejezése révén többséginek kezdte érezni magát.

Azt, hogy a bánáti magyarság a német megszállással valóban „felszabadultnak” érezte magát, azok az újságcikkek is alátámasztják, amelyek a kisebbségi sors huszonhárom évről mint elmúlt, lezárt korszakról beszélnek. Ezt elegendő csupán két példával alátámasztani. Kristály István író, a Bánáti Magyar Közművelődési Szövetség (BMKSZ) irodalmi alosztálya vezetője *Népünk a „kisebbségi” életben* című cikksorozatában részletes elemzésnek vetette alá a bánáti magyarság kisebbségi létét, rámutatva mindazokra a negatívumokra, amelyek a magyar kisebbséget érték Trianontól a német megszállásig.¹²⁷ A másik fontos írás Bogner József tanulmánya volt arról, hogy a szerb uralom mennyire káros hatást gyakorolt a délvidéki magyarok nyelvére. Bogner megállapítása szerint abban az időszakban „*hanyatlott a magyar népcsoport műveltsége, elmaradtak tudományos próbálkozásaink, s ezek nélkül a magyar köznyelv természetszerűleg óriási hanyatlást kellett, hogy elszenvedjen.*”¹²⁸ Nyilvánvalóan a bánáti magyarság szempontjából fontos volt számot vetni a múlttal annak érdekében, hogy továbbléphessen az újonnan előállt helyzetben. Ez az új helyzet pedig az anyaor-

126 Tallián Tibor báró, a DMKSZ bánáti elnöke hosszas tárgyalások után még 1941-ben „kiharcolta, hogy a szerb minisztertanács külön rendeletben szabályozza a magyar népcsoport (nem kisebbség) részvételét a közigazgatásban”. (*Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség. Beszámoló a szövetség 1941-ben végzett munkájáról*. Újvidék, Uránia, é. n. 29.) Néhány jogot kivéve (például magyar osztályok megnyitása) a bánáti magyarság ténylegesen továbbra is kisebbségi helyzetben maradt.

127 Kristály István: Népünk a „kisebbségi” életben. *Torontál*, 1943. szeptember 3., szeptember 4., szeptember 7., szeptember 8., október 24., október 26., október 27.

128 Bogner József: A szerb uralomnak a délvidéki magyarok nyelvére tett hatása. *Torontál*, 1943. május 9.

szág felé való fordulás volt, a magyarországi kapcsolatok kiépítése, fejlesztése, meg eközben egy új nemzeti értékrendszer kialakítása. Ez volt a bánáti magyarság szellemi fogódzója mindvégig, 1944 októberéig.

Ahhoz, hogy viszonylag rövid idő alatt a bánáti magyarság erőteljesebb nemzeti értékrendszert alakítson ki, komoly propagandatevékenységet kellett kifejteni, s ennek legjobb eszköze a *Torontál* volt, amelynek nemzeti eszmétől túlfűtött cikkei, a magyarság identitását és magatartását befolyásoló írásai nap mint nap az „átnevelés” szolgálatában álltak. Hogy mennyire éles és agresszív volt ez a propaganda, az a lapban közölt (nevelő szándékú) propagandajelszavak tartalmából, megfogalmazásából is kitűnik. Példaként hadd idézzünk néhányat: „Teljesítetted kötelességedet Fajtáddal szemben?”,¹²⁹ „El ne add az ősi házat, el ne add az ősi földet”,¹³⁰ „Háborúban és békében, mindig, mindenütt igyekezz jó diplomatája és tanítója lenni nemzedeknek”,¹³¹ „Bánáti magyarok, takarékoskodjatok pénzzel, anyaggal és idővel”,¹³² „Minden magyar leány és fiú helye a DMKSZ ifjúsági alosztályában van”,¹³³ „Iratkozzál be a DMKSZ szervezetébe”,¹³⁴ „Vásároljál a DMKSZ szervezetében”¹³⁵ stb.

Cikkeken, jegyzeteken, interjúkon keresztül jutott el a bánáti magyarsághoz az, hogy mi a helyes nemzeti magatartás, hogy mit jelent magyarnak lenni, s milyen értékrendet kell kialakítani. Ennek a propaganda-hadjáratnak kettős hatása volt: egyrészt a bánáti magyarságban megerősítette a nemzeti öntudatot s a Magyarországhoz mint anyaországhoz való tartozás érzését, másrészt pedig a bánáti magyarság körében a nemzeti öneszmélés eredményeként kezdett kialakulni egy térségi magyar nemzeti identitás.

A bánáti magyarság nemzeti öntudatának kettősségét a legszembéltetesebben a *Torontál* egyik cikkírója foglalta össze: „Tömegeink magyarságtudata a regényes optimizmus és az oktan önmarcangolás reménytelensége között tévelyeg. (...) A két véglet között nagy szakadék tátong.”¹³⁶ Ugyanakkor, egy másik megfogalmazásban, Imrédy Béla szavaival ezt sugallta a bánáti magyarságnak: „Amíg vagyunk, magyarok vagyunk és országunk Magyarország. Mássá lenni nem tudunk, sem beolvadni, sem felolvadni. (...) Lenni és magyarnak lenni nálunk egy és ugyanazt jelenti.”¹³⁷

Antal István az anyaországhoz való ragaszkodást jelöli meg egyik írásában fontos nemzeti sajátossággént, nemzeti hivatásként: „Úgy töltjük be magyar hivatásunkat, ha a magyar államhoz és a magyar nemzeti gondolathoz szilárdan

ragaszkodunk.”¹³⁸ Dániel György László pedig a bánáti magyarság értéktudatáról szólva kifejezte, hogy „függetlenségünket és a magyar faj felemelését semmi körülmények közt sem adhatjuk fel”.¹³⁹

Se szeri, se száma a magyarság nemzeti öntudatával, „típusaival”, jellemzőivel foglalkozó cikknek. Így olvashatunk a *Torontál*-ban az „új magyarságról”,¹⁴⁰ amelynek a kultúra és az erkölcs tekintetében kell kiemelkedőnek lennie; az „árnyékmagyarokról”,¹⁴¹ akik „nyílt és férfias magyar kiállás helyett” sarokba állnak; a „magyarabb magyarokról”,¹⁴² akik „önzetlenül és lelkesedéssel dolgoznak (...) a nemzetért”; a „dolgozó magyarokról”,¹⁴³ akik nem állnak félre és részt vállalnak a közös munkában; a „kétféle magyarokról”¹⁴⁴ stb.

Dániel György László volt az, aki összegzésképpen, a bánáti magyarság nevében kimondta: „A mi jövőnk csak független magyar életben teljesebb lehet ki. (...) A magyar hagyományokon alapuló népi kultúrához való visszatérés elsőrendű nemzeti feladat.”¹⁴⁵ Ugyancsak fontos kitétele volt a bánáti magyarság identitástudatának a magyar nemzeti egység, azaz „az igaz nemzeti egység”, amely alatt Dániel Géza megfogalmazása szerint „egyetértést, összhangot és együttműködést értünk minden magyar között”.¹⁴⁶ A témához kapcsolódik Jagodics János írása is, aki a „magyarság tízparancsolata” mintájára megfogalmazta a „bánáti magyarok tízparancsolatát”, amelyben a nemzeti szempontok az alábbiakban jutottak kifejezésre: „III. Ne feledd, hogy magyar vagy és hogy testvéreid a magyar igazságért, a szebb magyar jövőért véreznek – érted, gyermekeidért. (...) VII. Imádkozz a magyarok Istenéhez, hogy az ellenséget vezéreink, fegyvertársaink mielőbb legyőzzék. (...) X. Helyed a DMKSZ-ben van. Érdekedet, jövődet, véredet a szövetség van hivatva védeni.”¹⁴⁷

A magyar hagyományokhoz való (ismételt) ragaszkodásról tanúskodnak a magyar történelem nagyjairól szóló tájékoztató vagy méltató jellegű újságcikkek,¹⁴⁸ akárcsak a jelesebb magyar ünnepek és évfordulók megünnepléséről szóló tudósítások.¹⁴⁹ Az anyaországhoz való kötődés mint a nemzeti egy-

129 *Torontál*, 1941. október 15.

130 Uo.

131 *Torontál*, 1943. október 2.

132 *Torontál*, 1943. szeptember 4.

133 *Torontál*, 1942. október 10.

134 *Torontál*, 1942. szeptember 13.

135 *Torontál*, 1942. szeptember 15.

136 Magyarságtudat. *Torontál*, 1944. április 8.

137 Imrédy Béla: Lenni és magyarnak lenni. *Torontál*, 1944. május 28.

138 Antal István: Magyar hivatás. *Torontál*, 1943. november 14.

139 Dániel György László: Magyar értéktudat. *Torontál*, 1943. november 14.

140 Dániel György László: Az új magyarság. *Torontál*, 1943. november 26.

141 Árnékmagyarok. *Torontál*, 1944. augusztus 27.

142 Magyarabb magyarok. *Torontál*, 1944. március 29.

143 Klár József: Merjünk dolgozó magyarok lenni! *Torontál*, 1943. november 18.

144 Dániel György László: Van-e kétféle magyar? *Torontál*, 1943. március 28.

145 Dániel György László: A mi jövőnk csak független magyar életben teljesebb lehet ki. *Torontál*, 1943. november 21.

146 Dániel Géza: Magyar nemzeti egység. *Torontál*, 1943. december 9.

147 Kernácsai Jagodics János: A bánáti magyarok tízparancsolata. *Torontál*, 1942. május 1.

148 Például: Kossuth Lajos. *Torontál*, 1944. március 15.; A Kossuth-év eszménye. *Torontál*, 1944. március 15.; Mátyás az igazságos. *Torontál*, 1943. február 25.; Dániel György László: Álmos és királyi háza. *Torontál*, 1942. május 1.; Kodolányi János: Szent István. *Torontál*, 1944. augusztus 20.

149 Például: Október 6. *Torontál*, 1942. október 6.; Széchenyi emlékünnepe. *Torontál*, 1942. október 15.; Anyák napja Párdányban. *Torontál*, 1944. június 4.; A DMKSZ rendezésében ma ünnepe-

ség kifejezője pedig legalább három vonatkozásban érhető tetten: a magyar politikai és közélet eseményeinek folyamatos követésében, a magyarországi intézményekkel való együttműködésben,¹⁵⁰ valamint Horthy Miklós születés- és névnapjának megünneplésében. Magyarország kormányzója születésnapjának megünneplését Bánát-szerte a Bánáti Magyar Közművelődési Szövetség szervezte,¹⁵¹ akárcsak a névnapjáról¹⁵² való megemlékezéseket is. Ennek egyik legérdekesebb példája a nagybecskereki magyar középiskolások nyilvános tornavizsgája volt 1944 júniusában, amely a tudósítás szerint így zárult: „A fiúk arcra borulva Nagy-Magyarország határait alkották a sportpálya egész terjedelmében, a lányok pedig, szintén arcra borulva, Horthy Miklós nevét írták ki.”¹⁵³

A bánáti magyarság körében az 1941–1944 közötti időszakban megfigyelhető egy úgynevezett *térségi magyar identitás* kialakulása, helyesebben néhány ilyen irányú kezdeményezés. Közülük három érdemel említést: az első az irodalmi életet, a második a képzőművészetet, a harmadik a műkedvelést célozta, s mindhárom közös jellemzője, hogy „bánáti” előjelű volt.

A bánáti magyar írók öneszmélését célozta 1943-ban Brájjer Lajos író, lapszerkesztő kezdeményezése, aki *Bánáti Magyar Írás* címmel egy irodalmi folyóiratot szándékozott beindítani, ebben azonban halála meggátolta. Brájjer programbeszédében azon az állásponton volt, hogy létezik bánáti magyar irodalom, s hogy ezért szükséges beindítani egy irodalmi folyóiratot is, amelyben a bánáti magyar írók publikálhatnak: „Megmozdulunk mi is, bánáti írók, hogy tanújelét adjuk annak, hogy még él a bánáti irodalom, mert, hogy a Bácska viszsza került az anyaországához s a Bánát egyedül maradt, szükségét érezzük annak, hogy bizonyítsuk: megvagyunk mi annyi balszerencse között is. (...) Megindítjuk ezt az irodalmi és művészeti folyóiratot, abban a tudatban, hogy kötelességünk bebizonyítani azt, hogy van irodalom a Bánátban, lüktet még szellemi élet is, bár az erősebb testvér elszakadt tőlünk. (...) Egy magyar nemzeti és keresztény szellemben szerkesztett szemlét akarunk olvasóink kezébe adni, bánáti írók tollából.”¹⁵⁴ Az új folyóirat szer-

lik meg egész Bánát területén a „Magyar anyák napját”. *Torontál*, 1943. május 23.; Emlékezzünk 1848. március 15-ére. *Torontál*, 1944. március 15.

150 Csuka Zoltán: Nagy sikerrel zajlott le Szegeden a Szenteleky Irodalmi Társaság első felolvasó ülése. *Torontál*, 1943. december 7.; Délvidéki írók a budapesti könyvnapon. *Torontál*, 1944. június 11. (A bánáti írók közül ott volt Csuka Zoltán, Majtényi Mihály és B. Szabó György. Majtényinek volt a legnagyobb sikere a Császár csatornája című regényével, amelyet egy erdélyi filmgyártó vállalat meg is vásárolt azzal a szándékkal, hogy filmet forgat az alapján.); Batizfalvy János: Délvidéki szellemi találkozó Szegeden. *Torontál*, 1944. április 1. (Ezen megismertették a délvidéki irodalom és képzőművészet kibontakozását, annak állapotát.)

151 Vitéz nagybányai Horthy Miklós, Magyarország kormányzója születésnapjának megünneplése. *Torontál*, 1944. május 28.

152 Harsányi Zsolt: Miklós-napi köszöntő. *Torontál*, 1943. december 5.; Horthy Miklós. *Torontál*, 1943. december 5.

153 Korom Tibor: Az új honfoglaló nemzedék díszfelvonulása volt a becskereki magyar középiskolák tornavizsgája. *Torontál*, 1944. június 1.

154 Brájjer Lajos: Programbeszéd. *Torontál*, 1944. február 17. (Ez az írása már posztumusz jelent meg a lapban.)

kesztője Kristály István lett volna, aki már 1943 májusában arra kérte fel a bánáti magyar írókat, hogy küldjék el műveiket a *Bánáti Magyar Írásnak*.¹⁵⁵ Ám rövid időn belül – mivel egyrészt a folyóirat nem kapta meg a szükséges lapkiadási engedélyt, másrészt Brájjer időközben megbetegedett, s 1943 novemberében elhunyt¹⁵⁶ – leállt minden ilyen irányú kezdeményezés, és a folyóirat-kiadás megvalósulatlan terv maradt.

Nem mindenki osztotta ugyanakkor Brájjer véleményét a bánáti magyar irodalom létezéséről. Azok, akik elismerték – Vörös István szavaival élve –, úgy hitték, hogy a „Bánát magyar irodalmából egy élni akaró, különös, csodálatos faj lelkiismerete szól”.¹⁵⁷ Azok viszont, akik tagadták az önálló térségi irodalom létjogosultságát, Kristály István véleményét osztották, miszerint „Nekiünk még irodalmi életünk sincs, csak annak éppen a gyökere: a Bánáti Magyar Közművelődési Szövetség írói alosztálya. Nincs folyóiratunk, nincs írói otthonunk, nincs könyvtárunk, nincsenek szerves kapcsolataink írói szervezetekkel, azok kiadványait nem ismerjük. Nincs irodalompartoló szervezetiünk. Világosan látszik ebből, hogy különálló bánáti magyar lelkiségről szó sem lehet irodalmunkban. Mi a magyar kultúra szerves egységébe tartozunk.”¹⁵⁸ Ennek ellenére 1944. február 17-én a nagybecskereki városi színházban telt ház előtt mutatkoztak be egy irodalmi esten a bánáti magyar írók, s tettek bizonyosságot arról, hogy „bánáti magyar irodalom igenis van”.¹⁵⁹ Ez volt „hosszú idő után az első magyar írói megnyilvánulás”.¹⁶⁰ Tegyük hozzá: egyben az utolsó is, hiszen 1944 októberéig más hasonló irodalmi rendezvényre nem került sor.

A térségi, azaz a bánáti magyar képzőművészeti élet kibontakoztatását célozta 1944 őszén – mindössze egy hónappal a felszabadulás előtt! – Nagy Sándor képzőművész kezdeményezése, aki házigazdaként Törökbecsén művésztelepet szervezett B. Szabó György és Filkovich Katalin részvételével. Ennek az „első bánáti magyar művésztelepnek” a folytatását is tervbe vették: 1945 őszén Törökkanizsán adtak volna egymásnak találkát a bánáti magyar festők, de erre már nem kerülhetett sor. A bánáti magyar képzőművészek öneszméléséről Korom Tibor az írta, hogy ők „így keresik a sajátos bánási vonásokat, a szülőföld és a hazai táj arcát, hogy új lelket öntsenek meg-megújuló testbe”.¹⁶¹

A harmadik, ugyancsak érdekes bánáti jellegű kezdeményezés a műkedvelő színjátszás fejlesztését célozta. Az amatőr mozgalomnak egyébként 1941 és 1944 között fontos szerepe volt a bánáti magyarság művelődési életében. Mondhatnánk, kiemelten fontos szerepe. Úgy tekintettek rá, hogy a bánáti ma-

155 Kristály István: Zászlóbontás. *Torontál*, 1943. május 23.

156 Dr. Brájjer Lajos. *Torontál*, 1943. december 2.

157 Vörös István: Bánát magyar irodalmából egy élni akaró, különös, csodálatos faj lelkiismerete szól. *Torontál*, 1944. február 5.

158 Kristály István: Írói est, szellemi arcvonal. *Torontál*, 1944. március 8.

159 Írói est. *Torontál*, 1944. február 10.; Írói est a városi színházban. *Torontál*, 1944. február 17.

160 Dániel György László: Pár szó a bánáti első magyar írói estről. *Torontál*, 1944. február 24.

161 Korom Tibor: Nyári piktúra a bánási magyar képzőművészet tavaszában. *Torontál*, 1944. szeptember 3.



gyarság „a műkedvelők játéka keresztül kapcsolódott bele a magyar szellemi és művészeti élet vérkeringésébe. (...) A műkedvelés egy sajátos létformája volt a kisebbségi magyarságnak.” E tevékenység jelentősége miatt állt elő 1944 nyarán B. Szabó György író, képzőművész a javaslatával, hogy a Bánátban alapítsanak egy műkedvelőszíni-képző akadémiát. Szerinte „játékstílust, színészanyagot teremtené az Akadémia egy csapásra. Ez az intézmény megkönnyítené az ismeretlenség és homályból feltörő nevek felfedezését és indítaná el az érvényesülés útján a bánáti magyar színjátszás szolgálatában. Az Akadémiából kikerülő játékerők képeznék a gerincét az első magyar állandó színtársulatnak a Bánságban, melynek hiányát nap-nap után egyre jobban érezzük.”¹⁶² Színiakadémia ugyan nem alakult a Bánátban, helyette Oláh Lajosnak, a BMKSZ nagybecskereki járási vezetőjének kezdeményezésére Nyárai Rezső, a korábbi műkedvelő gárda legjobbjaiból színtársulatot szervezett, amely Nagybecskereken és környékén játszott, „és minden faluba elvitte a magyar művelődés legértékesebb és legújabb termékeit”.¹⁶³

Az elmondottakból is kiderül, hogy a bánáti magyarság identitástudata a német megszállás alatt bizonyos kettősségben alakult, a kisebbségből a többségi identitástudatba való átmenet jegyében, tehát felemás állapotban volt. A megszállás négy éve rövidnek bizonyult ahhoz, hogy a bánáti magyarság egyértelműen magáévá tegye az „új magyarság” eszméit. Szembeötlők viszont a remények, a vágyakozások, valamint a magyar nemzethez való tartozás nacionalizmusba átsapó, tüntető külsőségei, megnyilvánulásai. A lakosság meggyőződését, tudatának alakulását azonban nehéz nyomon követni.

A civil élet minden területét átfogó intézmény: a DMKSZ

A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség „a délvidéki magyarság egyetlen elismert hivatalos szerve”-ként hirdette magát. Munkája – deklarálta – politikamentes volt, célja pedig a délvidéki magyarok műveltségi színvonalának emelése, hogy ezáltal a magyarság „műveltségben, társadalmi és gazdasági téren” visszakérüljön arra a helyre, amely őt megilleti.¹⁶⁴ Voltaképpen mint „népi művelődési szervezet”¹⁶⁵ mindenben részt vett, a csecsemőgondozástól kezdve az iskolán kívüli népművelésig.

Bánáti részlegének megalakulásáról, pontosabban tisztségviselőinek ki nevezéséről 1941 augusztusában adott hírt a *Torontál*. 1941. augusztus 28-án báró Tallián Tibor törökkanizsai földbirtokost a szövetség bánáti ügyvezető elnökének nevezték ki, pénztárosnak pedig Oláh Lajos nagybecskereki banktisztviselőt. A bánáti szervezetet hat körzetre osztották: a törökkanizsaira,

162 B. Szabó György: Beszéljünk a műkedvelésről. *Torontál*, 1944. július 9.

163 Lelkes munkát végeznek a magyar kultúra öntudatos harcosai a nagybecskereki járásban. *Torontál*, 1944. március 17.

164 A Szövetség a délvidéki magyarság egyetlen elismert hivatalos szerve. *Torontál*, 1941. október 8.

165 A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség. *Torontál*, 1941. november 5.

a nagyikindaira, a törökbecseire, a nagybecskerekire, a pancsovaira és a versecire. A számbelileg is legnagyobb szervezetnek, a nagybecskerekinek az élén dr. Várady Imre ügyvéd állt, helyettese Oláh Lajos és Ambrózy Károly volt.¹⁶⁶ A vezetőség 1941 szeptemberében, az engedélyek megszerzését követően kezdte meg a munkáját, nagyarányú szervezés és tagtoborzás kezdődött Bánát-szerte. A bánáti magyarságnak úgy mutatkozott be a szervezet, hogy „foglalkozik a magyarság minden problémájával és a magyarság sorsát igyekszik központilag irányítani”. Ezért „minden bánáti magyarnak kötelessége, hogy tagja legyen a szövetségnek”.¹⁶⁷

1941 szeptember-októberében nagy lendülettel folytak a beíratások.¹⁶⁸ 1941 októberében Ambrózy Károly nagybecskereki tanár, kiváló atléta személyében megválasztották a DMKSZ „központi főtitkárát”,¹⁶⁹ és 1941. november 30-án ünnepélyes keretek között, 9515 taggal megalakult a DMKSZ nagybecskereki fiókja.¹⁷⁰ Sorra alakultak a további helyi és körzeti szervezetek, s a DMKSZ évi jelentéséből arról értesülünk, hogy mindössze néhány hónap alatt, 1941 decemberéig a bánáti szervezetnek 88 044 tagja lett.¹⁷¹ Serényen folyt a munka. Az 1941–1942. tanévben a DMKSZ bánáti szervezete 14 olvasás- és írástanítási tanfolyamot szervezett analfabéták számára (286 hallgatóval), 33 népiskolai kiegészítő tanfolyamot (1729 hallgatóval), nyelvi pótoktatást 400 ifjú részére, amellet számos közművelődési és műkedvelő előadást, valamint sporteseményt rendezett. A DMKSZ tevékenységéről szóló jelentés kiemeli, hogy „soha annyi előadás nem volt a Bánátban, mint amennyit a Szövetség fennállása óta rendeztek”.¹⁷² 1942–1943-ban már a bánáti magyarság 98 százaléka (135 ezer tag) tevékenykedett a DMKSZ bánáti szervezetének szakosztályaiban.¹⁷³ A DMKSZ „mindent átfogó tevékenysége” többek között kiterjedt a Magyar Iskolaalapra,¹⁷⁴ könyvtáralapításra,¹⁷⁵ labdarúgó-bajnok-

166 A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség bánáti vezetősége. *Torontál*, 1941. augusztus 30.

167 Megkezdte működését Nagybecskereken a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség szervezőbizottsága. *Torontál*, 1941. szeptember 23.

168 Nagy lendülettel folynak a beíratások a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetségbe. *Torontál*, 1941. október 3.; A szervezkedő magyarság. *Torontál*, 1941. október 4.

169 Megválasztották a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség központi főtitkárát. *Torontál*, 1941. október 28.

170 Vasárnap alakul meg Petrovgrádon (Nagybecskereken) a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség. *Torontál*, 1941. november 27.; Ünnepélyes keretek között alakult meg a DMKSZ helybeli fiókja. *Torontál*, 1941. december 2.

171 Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség. Beszámoló a szövetség 1941-ben végzett munkájáról. Újvidék, Uránia nyomda, é. n. 27.

172 Jelentés a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség és a népművelési titkárságok 1941–42. tanévben végzett népművelési munkájáról. Írta és összeállította: Tolnay János, a DMKSZ Népművelési osztályának vezetője. Újvidék, Uránia nyomda, é. n. 53–54.

173 A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség Évkönyve 1942/43. Bevezetést írta: Kramer Gyula. Szerkesztette: dr. Hegedűs László. Újvidék, A DMKSZ kiadása, 1943. 90.

174 Megkezdődött az Iskola-alapra a gyűjtés. *Torontál*, 1942. október 27.

175 Selmeczy János: Könyvtármegnyitás a DMKSZ fiókjaiban. *Torontál*, 1942. szeptember 17.

ság szervezésére,¹⁷⁶ a Magyarországon tanuló bánáti diákok ügyeinek intézésére,¹⁷⁷ a bánáti magyar hírlapírók tömörítésére¹⁷⁸ és több más tanfolyam megszervezésére is. A DMKSZ tevékenységét 1944 őszén fejezte be.

Az utolsó napok

A háború utolsó néhány hónapjában a *Torontál* nemigen sejtette az olvasókkal, hogy közel van a végkifejlet. Ebben az időszakban volt a legszigorúbb a cenzúra a lap történetében. Az újság az utolsó napig, kitartóan a német győzelmekről tudósított, és viszonylag érdektelen témákról írt akkor is, amikor már hallani lehetett az orosz csapatok közeledését. Csak itt-ott bukkant fel egy-egy írás, amely a vég kezdetét jelezte. 1944 augusztusában olvashatunk egy cikket arról, hogy „ki nyeri meg ezt a háborút”,¹⁷⁹ valamivel később, 1944. szeptember elején pedig Kristály István tűnődött el írásában azon, hogy „minden órának, minden percnak történelmi jelentősége van. Nem lehet ezt eléggé hangsúlyozni. Mert minden óra, minden perc sorsdöntő jelentőségű. Kritikus napok ezek, sorsdöntő pillanatok.”¹⁸⁰

Két nappal a Bánát felszabadulása előtt, 1944. szeptember 30-án a Bánáti Magyar Közművelődési Szövetség közleményéből már sejteni lehetett, hogy komoly gondok vannak, hiszen magyarázat nélkül lemondták az egyetemi hallgatók október 2-ra és 3-ra tervezett csoportos utazását.¹⁸¹ De még akkor is azt olvassuk a lapban, hogy „Torda és a Kárpátok keleti része között súlyos veszteséget szenvedett az ellenség”.¹⁸² A legdrasztikusabb „csúsztatás” a lap 1944. október 1-jei kiadásában volt, amely egyben utolsó megjelent száma is a *Torontálnak*. A németek már visszavonulóban voltak, hosszú kocsisorok kígyóztak Bánát-szerte, a Vörös Hadsereg pedig a partizánegységekkel Nagybecskerek felé közeledett. Erről a lap semmit sem közölt, sőt nem is utalt rá, hogy itt a vég. Kristály István írásában az öntudatos gazdasági életéről cikkezett,¹⁸³ a háborús hírek között pedig azt olvassuk, hogy „Orsovánál és Turnu-Szeverinnél visszaverték az ellenség heves támadásait”.¹⁸⁴ Csak az *Őszi hangulat* című melankolikus lírai jegyzet érzékeltette, hogy „közeledik a tél, a hideg és a fagy”.¹⁸⁵ Valaképpen pedig az történt – s ezt dr. Várady Imre, a DMKSZ nagybecskereki

szervezete elnökének naplójegyzeteiből tudjuk –, hogy „a menekülő kocsik átvonulása szakadatlanul tart[ott]”, másnap, 1944. október 2-án pedig „a német katonaság a várost [Nagybecskereket] ellenállás nélkül kiűrtette”.¹⁸⁶

Mindent összevetve megállapítható: a szerbiai Bánát leghosszabb életű magyar lapja, a nagybecskereki *Torontál* (1872–1944), miután a Bánát 1941 áprilisának második felében német igazgatás alá került, egyik napról a másikra helyi közlönyből deklaráltan politikai napilap, azaz „a bánáti magyarok hivatalos lapja” lett. A német megszállás kezdetétől a Vörös Hadsereg érkezéséig erős cenzúra mellett jelent meg. Ennek megfelelően egyrészt hatékony propagandaeszközként működött, s a hatósági rendeletek és a közérdekű információk rendszeres közlése mellett leplezett vagy nyílt ideológiai befolyást gyakorolt a bánáti magyarságra: annak magyarságképére, identitásának alakulására, nemzeti öntudatának erősítésére. Másrészt rendre elhallgatta nemcsak a bánáti zsidó lakosság deportálását, hanem a lágerek felállítását, a letartóztatásokat, a kivégzéseket stb. Ugyancsak erős, napi propagandát fejtett ki a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség bánáti szervezetének népművelő munkája érdekében. Ám mindezek ellenére is a *Torontál* fontos tényanyagot szolgáltat a kutatóknak a megszállás alatti bánáti magyarság életéről, tevékenységéről, kezdeményezéseiről.

176 A DMKSZ labdarúgó-bajnoksága. *Torontál*, 1942. október 9.

177 Egyetemi hallgatók és szakiskolai iskolánövendékek figyelmébe. *Torontál*, 1944. július 12.

178 Megalakul a Bánáti Magyar Hírlapírók szövetsége. *Torontál*, 1941. december 17.

179 Hauss-Schwarz van Berk: Ki nyeri meg a háborút? *Torontál*, 1944. augusztus 8.

180 Kristály István: A mi aláírásunk. *Torontál*, 1944. szeptember 10.

181 A BMKSZ hivatalos közleményei. *Torontál*, 1944. szeptember 30.

182 Torda és a Kárpátok keleti része között súlyos veszteséget szenvedett az ellenség. *Torontál*, 1944. szeptember 30.

183 Kristály István: Öntudatos gazdasági életet. *Torontál*, 1944. október 1.

184 Orsovánál és Turnu-Szeverinnél visszaverték az ellenség heves támadásait. *Torontál*, 1944. október 1.

185 Őszi hangulat. *Torontál*, 1944. október 1.

186 Várady: *Napló II.* i. m. 50.

A szerbiai sajtó képe Magyarországról 1941–1944 között

1941. április 6-át követően az egykori első vagy királyi Jugoszlávia területén élő szerbek különböző megszálló hatalmak fennhatósága alá, vagy pedig a megszállókat kiszolgáló bábállamok keretei közé kerültek. Ebben az időszakban a szerbek legnagyobb számban a gyakran szűkebb – vagy más megfogalmazásban Kumanovo előtti – Szerbiának nevezett területen éltek. Jelentős számú szerb lakott a Magyarországhoz visszacsatolt Bácskában, valamint a közvetlenül a német birodalmi igazgatás alatt álló, de külön adminisztratív egységként kezelt Bánátban is.

Jugoszláviára az 1940-es évek elején több oldalról erős külpolitikai nyomás nehezedett. Egyrészt Németország szerette volna elérni, hogy a délszláv állam is – hasonlóan a régió többi országához – csatlakozzon a háromhatalmi egyezményhez. Magyarország (1940. november 20.), Románia (1940. november 23.) és Bulgária (1941. március 1.) csatlakozása után ugyanis a térségben csak Jugoszlávia maradt a szövetségen, azaz a német „új világrend” kívül. Másrészt a német törekvésekkel párhuzamosan az angol és az amerikai kormány is presszionálta Karađorđević Pál régensherceget, hogy Jugoszlávia a német szövetség, a háromhatalmi egyezmény helyett az angol geopolitikai elképzeléseket támogassa. Nagy-Britannia ugyanis Törökországra és Görögországra támaszkodva egy erős náciellenes szövetséget kívánt létrehozni a térségben. Az angolszász diplomáciai célkitűzéseket a régens 1941 tavaszán több ízben is visszautasította, mert meg volt győződve, hogy Jugoszlávia egy német támadás esetén egyedül is képes megvédeni magát.

Bulgáriának a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozását követően azonban Jugoszláviát teljesen bekerítették a Németországgal szövetséges államok, ennek hatására 1941. március 20-án a koronatanács ülésén döntés született, hogy Jugoszlávia is csatlakozik az egyezményhez. A csatlakozási megállapodást a jugoszláv kormányzat képviselői 1941. március 25-én írták alá Bécsben.¹ Erre reakcióként a jugoszláv katonatisztek angolpárti csoportja a március

¹ Az előzményekre lásd például: Hoptner Jacob B.: *Yugoslavia in Crisis 1934–1941*. New York, Columbia University Press, 1963; Sundhaussen, Holm: *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*. Beograd, Clio, 2008. 327–337.; Petranović, Branko: *Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar, 1992. 38–75.

26-ról 27-re virradó éjjelen államcsínyt hajtott végre. A régensherceget megfosztották hatalmától, aki rögtön el is hagyta az országot. II. Karađorđević Pétert nagykorúsították, és Dušan Simović ezredes alakított kormányt.

A világháború alatti szerbiai rendszer

Az új jugoszláv kormány törekvése, hogy elkerülje a német bosszút, sikertelen volt, és április 6-án, Belgrád bombázásával megkezdődött Németország és szövetségeseinek Jugoszlávia elleni támadása. A háborúra fölkészületlen jugoszláv hadsereg parancsnoksága április 17-én, Belgrádban kénytelen volt aláírni a feltétel nélküli kapitulációt. A szerb történetírás véleménye szerint – engedetlensége és a német haderővel szembeni ellenállása miatt – Hitler azzal büntette meg Szerbiát, hogy a szerbek által lakott területeket felosztotta szövetségesei között. 1945. április 17-től Szerbiát – az 1912-es határai között – német megszállás alá helyezték (a Bánátban ugyancsak német katonai igazgatást vezettek be).²

A délszláv állam felbomlását követően a szerbek tömegesen hagyták el az egykori Jugoszláv Királyság azon területeit, ahol megtorló intézkedéseket foganatosítottak ellenük. A Független Horvát Államban különösen súlyos intézkedéseket hoztak az ott élő szerbekkel szemben, hasonlóképpen diszkriminatív bánásmódban részesültek a Magyarországhoz került Bácskában élők is. Az egykori Jugoszláv Királyság más államokhoz csatolt területeiről több mint 200 ezer szerb érkezett Szerbiába, többségük a Független Horvát Államból, Koszovóból, a Bácskából és Macedóniából, velük egy külön állami szerv foglalkozott. A menekültek élelmiszert és elhelyezést kaptak ettől a szolgálattól.

Nem sokkal a megszállást követően megindult az ellenállási mozgalom szervezése Jugoszlávia-szerte. Az 1941 nyarán az erdőbe vonult kommunista vezetésű partizánalakulatok – részben a Szovjetunió német megtámadását követően Moszkvából érkező, felkelésre buzdító felhívások nyomán – megkezdték a németek elleni akciókat. A támadásokra a németek a civil lakosság tömeges kivégzésével válaszoltak.

Az elfoglalt Szerbiát, a német gyakorlatnak megfelelően, helytartó igazgatta tartományként kezelték. A megszállás első szakaszában, 1941. április 30-tól a helytartói poszton Milan Aćimović állt. A német érdekeket képviselő helytartó a szerb néphez intézett, a kommunista mozgalom elleni fellépésre buzdító felhívással (*Apel srpskom narodu*), amely a *Novo vreme* című lap augusztus 13-i számában jelent meg, kívánta legitimé tenni hatalmát. Ebben a felhívásban a megszálló rendszer elismerésére, a rend és a béke megőrzésére szólított fel, és határozottan elítélte a kommunista mozgalom partizánegységeinek felforgató és ellenálló tevékenységét. A felhívást számos politi-

kus és értelmiségi aláírta (orvosok, tisztviselők, a kulturális élet egyes szereplői, gazdasági szakemberek), arra hívva föl a harcban álló feleket, hogy a polgárháború elkerülésének érdekében szüntessék be a fegyveres ellenállást és az egymással folytatott harcokat.³

A partizánmozgalom felszámolásának sikertelensége miatt, a szerb ellenállás megtörésének céljával a németek megszüntették a helytartói rendszert, és helyette egy olyan kormányt kívántak felállítani, amelynek nagyobb tekintélye van a nép előtt, és így eredményesebben veheti fel a küzdelmet az ellenálló mozgalommal szemben (ugyanakkor bizonyos ügyekben nagyobb önállóságot is biztosítottak az új adminisztrációnak). Az új kollaboráns, úgynevezett Nemzeti Megmentés Kormányának élére az első világháború ideje alatt népszerűsége szert tevő Milan Nedić tábornokot, a két háború közötti vezérkari főnököt, tengerészeti és hadügyminisztert nevezték ki.⁴ Nedić a szerb politikai színtéren csak a kisszámú, ultranacionalista, Dimitrije Ljotić vezette „Zbor” nevű tömörülés támogatását élvezte. A tábornok 1941 augusztusában, Ljotić pártolónak segítségével és a német megszálló parancsnokság jóváhagyásával alakított kormányt.⁵

Milan Nedić közismerten szélsőséges nacionalista, antikommunista és németpárti magas rangú tiszt volt, aki a nemzetiszocialista eszme és a német háborús gépezet nagyságának bűvkörében élt. Az általa fölállított bábkormány, amely „nemzetmentő” kormánynak nevezte magát, állandó jelleggel agitált a kommunista mozgalom ellen, amely szerinte az „esztelen megsemmisülésbe” vezeti a szerb népet. Josip Broz Tito partizánjait Moszkva bérenceinek, Draža Mihailović ezredes egységeit pedig London embereinek nevezte. A szerbséget arra buzdította, hogy fordítson hátat a „jugoszláv szegénynek”, és saját nemzeti jellegét és saját érdekeit helyezze előtérbe. Nedić nézetei szerint a szerbeknek semmi keresnivalójuk nem volt a nagyhatalmak összetűzésében, amelyben már elvesztették államukat, a folyamatban lévő háborúban pedig veszélybe került népségük is.

3 Kis számban, de kiemelkedő értelmiségiek visszautasították a felhívás aláírását. A megtagadók között volt Ivo Andrić későbbi Nobel-díjas író, Isidora Sekulić író és Miloš N. Đurić filozófus is.

4 A Nedić-korszakra és különböző megítélésére lásd például: Borković, Milan: *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941–1944*. Knj. 1–2. Beograd, Sloboda, 1979; Pavlović, Ilija M.: *Milan Đ. Nedić i njegovo doba. Biografija i drugi istorijski podaci o srpskom stradanju u Drugom svetskom ratu 1941–1945*. Knj. 1–2. Novi Beograd, Nova Iskra, 1994; Ristović, Milan: *General M. Nedić – Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Serbiens 1941–1944*. In: Oberländer, Erwin (Hg.): *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944*. Paderborn, F. Schöningh, 2001. 633–687.; Milosavljević, Olivera: *Potisnuta istina. Kollaboracija u Srbiji 1941–1944*. Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006. (Ogledi, 7.); Nedić, Aleksandar: *Milan Nedić – majka ili maćeha*. Beograd, Beoknjiga, 2009; Ćirković, Simo C.: *Ko je ko u Nedićevoj Srbiji 1941–1944*. Beograd, Prosveta, 2009; Stojanović, Aleksandar D.: *Ideje, društveno-politički projekti i praksa vlade Milana Nedića (1941–1944)*. Doktorska disertacija. Beograd, 2014.

5 A helytartói rendszer kialakítására és Ljotić szerepére lásd: Stefanović, Mladen: *Zbor Dimitrija Ljotića 1934–1945*. Beograd, Narodna knjiga, 1984. 109–123.

2 A fordulatra és a Simović-kormányra lásd: Petranović: *Srbija u drugom svetskom ratu*. i. m. 75–96.

Nedić gyakran hivatkozott „šumadijai”, tiszta szerb származására. Mint hirdette: Šumadia a szerbség apja, a szerb állam pedig a nemzet anyja. Sze-mélyesen is nagymértékben hozzájárult saját személyi kultuszának kiépíté-séhez. Beszédeit gyakorta kezdte „Szerb testvérek!” vagy „Testvéreim, szerb parasztok!” megszólítással, illetve gyakran hangsúlyozta, hogy „én a ti cson-totok és a ti véretek vagyok”, meg hogy „Eljött a szerb hajnalhasadás, lesznek még szerb nappalok”. A nedići propaganda egyik fő eszköze a Belgrádi Rá-dió volt, melynek adásaiban a legnagyobb teret Nedić tábornok beszédei kapták. A beszédek közvetítésének idején a nyilvános helyeken kötelező volt a rádióműsorok hallgatása. A nyugati szövetségeseket, különösen Angliát súlyosan elmarasztalták a műsorokban, azt sulykolták, hogy az 1941. már-cius 27-i, a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás elleni tüntetések szervezéséért és a katonai puccs előkészítéséért az angolok a felelősek.⁶

A német geopolitikai elképzelések szerint a nedići Szerbiának szembe kellett szállnia a titói és a mihailovići ellenállási mozgalmakkal és országépí-tési koncepciókkal. Bár Szerbia Nedić kormányzása alatt nagyobb önállóságot élvezett, mint Aćimović helytartói rendszere alatt, a megszállt országra vonat-kozó jelentős döntéseket továbbra is a német katonai parancsnokság hozta. A kormányzati propaganda azt hangsúlyozta, hogy az akkori – valójában azonban quisling – kormány jelenti az egyetlen jó, békés megoldást Szerbia számára az adott nemzetközi viszonyok között. Nedić gyakran hangoztatta, hogy a szerbség számára a háború befejeződött, kormányzásának idejét pedig „háború utáni időszakként” élte meg.⁷

A nedići Szerbia hatalmi rendszerét kegyetlenség jellemezte, főképpen a különleges rendőrséget, amelynek „antikommunista osztálya” megszállottan üldözte a másként gondolkodókat. Több tízezen, zsidók, cigányok, kommu-nisták veszítették életüket az osztály által irányított, Belgrád közelében lévő jajinci és banjicai gyűjtőtáborokban.⁸ Ezeket a gyűjtőtáborokat már 1941 köze-pén létrehozták, ide zárták a nemzet számára „veszélyt jelentő” személyeket, elsősorban a zsidókat és a cigányokat.

A fő ellenségnek tartott kommunisztagyánús fiatalokat Dimitrije Ljotić ötle-te alapján 1942-től „nevelőintézetbe” zárták, ahol szerb nacionalista szellemben és a Ljotići antikommunista, antiszemita eszmék jegyében folyt az „átnevelés”. A Smederevska Palanka-i intézetet a gyűjtőtáborokhoz hasonlóan szögesdrót-tal, gépfegyverfészekkel és őrséggel vették körül. Az intézetben a fiatalok ne-héz munkát végeztek, a nehezen betörhető egyéneket gyakran testi fenytetésben is részesítették. Az intézetbe zártak közül sokakat később a banjicai vagy a jajin-

ci gyűjtőtáborba transzportáltak. A túlélők az intézetről úgy nyilatkoztak, hogy az szabályos gyűjtőtábor volt, ahol a nevelők Ljotić hívei voltak.⁹

A hatalmat, amelyet antiszemitizmus, kommunizmus- és demokráciael-lenesség jellemzett, Milan Nedić a Szerb Nemzetőrség (*Srpska državna straža*) segítségével tartotta a kezében. Az antiszemitizmus a megszállt Szerbiában akkora méreteket öltött, hogy a zsidókat azzal is megvádolták, hogy ők a hi-básak, amiért Szerbiában nem terjedtek el a nemzetiszocialista eszmék, vala-mint a szerbség „elnemzetietlenítéséért”, a nyugati ízlésvilág elterjedéséért, a „párizsi-zsidó stílus” térhódításáért is őket tették felelőssé. Hasonlóan negatí-ven viszonyultak a Nedić által vezetett Szerbiában a cigányokhoz is, akiket szintén üldözték és gyűjtőtáborokba zártak. A szerb kollaboráns rendszer ha-tározottan fellépett a kommunistákkal szemben, a rögtönítélő bíróságokról szóló rendelet (*Uredba o prekim sudovima*) felhatalmazása alapján rövid időn belül, 24 óra alatt szigorú ítéleteket lehetett hozni a kommunisztagyánúsak ügyében, akár halálra is lehetett ítélni őket, egyúttal megfoszthatták őket va-gyonuktól. Azokat, akik nyilvánosan szerepet vállaltak a kommunisták, zsi-dók és cigányok üldözésében, pénzjutalomban részesítették.¹⁰

A német nemzetiszocialista eszmék érvényesítésében az oktatási miniszté-rium ment el a legtovább. A minisztérium élén a háború alatt Vladimir Velmar Janković állt. Az oktatás célja a tiszta erkölcsű „nagyszerbek” nevelése volt, esz-mei alapját pedig a Szent Száva-kultusz¹¹ és a nacionalizmus képezte. Az isko-lákban csak „biológiai tiszta szerb tanárok” taníthattak, a gyerekeket pedig eszmei és biológiai alapokon rangsorolták. Az iskolarendszert nemcsak az ok-tatási minisztérium, hanem a belügyminisztérium és a rendőrség is felügyelte.¹²

A nedići Szerbia jellegének ártértekelése is megkezdődött az elmúlt két-három évtizedben. A szerb értelmiség egyes vezető képviselői az egyko-ri szocialista Jugoszláviával szembeni ideológiai és történelemértelmezési fenntartásaikat a Szerb Tudományos Akadémia tagjai által szerkesztett, 1986-ban nyilvánosságra került *Memorandum*ban fejtették ki először nyíltan. Kinyilvánították, hogy a korábbi jugoszláv szemléletet elvetve újra kell gon-dolni a szerbek történetét, valamint hogy elkerülhetetlen a nemzeti kérdé-sek szerb szemszögből való „revideálása” is.¹³ Ennek a nemzeti érdekeket előtérbe helyező változásnak köszönhetően került a szerb történészek fi-

9 Krstić, Miloš: *Nepokorena mladost. Koncentracioni logor u Smederevskoj Palanci 1942–1944*. Beograd, Vuk Karadžić, 1981. Az elmúlt években megkezdődött a tábor megítélésének ártérteke-lése is. Jól mutatja ezt a 2013-ban, Újvidéken rendezett kiállítás címe is, miszerint se nem kollégium, se nem börtön volt a Smederevska Palanka-i nevelőintézet (*Ni koledž, ni tamnica – vaspitni zavod u Smederevskoj Palanci od 1942–1944*).

10 Milosavljević: *Potisnuta istina*. i. m. 25–28.

11 Szent Száva (Stefan Nemanjić) a szerb ortodox egyház szentje, Stefan Nemanja szerb nagyzsú-pán fia, a szerb írásbeliség és tudomány védőszentje, a szerb ortodox egyház megalapítója.

12 Milosavljević: *Potisnuta istina*. i. m. 36–41.

13 Lásd például: Bataković, Dušan T.–Protić, Milan St.–Samardžić, Nikola–Fotić, Aleksandar: *Nova istorija srpskog naroda*. Beograd, Naš dom–L’Age d’Homme, 2002.

6 A korszak propagandájára lásd: Mraović, Marijana T.: *Propaganda vladé Milana Nedića (1941–1944)*. Doktorska disertacija. Beograd, 2015. Nedić válogatott beszédeit újabban ismét kiadták. Nedić, Milan: *Desna Srbija. Moja reč Srbima 1941–1944. Izabrani ratni govori*. Izbor i prirediovanje: Maksimović, Vladimir. Beograd, Slobodna knjiga, 1996.

7 Milosavljević: *Potisnuta istina*. i. m. 20–24.

8 Az új szerb történetírás véleménye szerint ezekbe a gyűjtőtáborokba nemcsak a kommunistá-kat, zsidókat és cigányokat zárták, hanem Draža Mihailović követőit is.

gyelmének középpontjába a második világháborús események újratárgyalása, s került sor idővel számos különböző nézetű, a korábbi marxista historiográfia eredményeit elvető mű megjelenésére. Az új írások hulláma élénk, végletekig kiélezett, szélsőséges álláspontok megfogalmazásáig menő diskurzust váltott ki a különböző nézeteket vallók között. A heves viták napjainkban is tartanak, idővel a véleménykülönbségek ideológiai töltetet is kaptak, új értelmezést nyert többek között a faszizmushoz és az antifaszizmus-hoz való viszonyulás. Szerbia 1941–1945 közötti története vonatkozásában új nézőpontok és álláspontok kerültek felszínre, ami bizonyos mértékben a szélsőjobboldali nézetek rehabilitációját eredményezte.¹⁴

A szerbiai sajtó

Jugoszlávia felbomlását követően, 1941 áprilisától a két világháború között megjelenő legolvasottabb belgrádi lapok – mint a *Politika*, a *Vreme* (Kor) és a *Pravda* (Igazság) – már nem jelentek meg. Valamennyi legális sajtótermékben megnyilvánult a Német Birodalom katonai erejének és sikereinek csodálata. Úgyszintén mindegyik újságra jellemző volt a német parancsnokság által megkövetelt bolsevikellenesség, antiszemitizmus, valamint a német megszállással szembeni fegyveres ellenállás elítélése. Az említett célok propagálása érdekében a második világháborús szerb kormányzat minden eszközt felhasználott, főleg a sajtót, illetve kisebb mértékben a rádiót és a mozielőadások előtt bemutatott filmhíradókat is.

Csak a megszálló hatalom konszolidációját követően kezdtek megjelenni a hatalom háborús céljait és érdekeit képviselő újságok, így Magyarországról és Jugoszlávia felosztásában játszott szerepéről az áprilisi napokban nem jelent meg hír, de a későbbiekben sem kommentálták a Bácska Magyarországhoz való csatolását. A Szerbia területén 1941 és 1944 között megjelent sajtótermékekben Magyarországot általában mint katonai szövetséges államot említették, s ennek megfelelően mutatták be.

A német katonai megszállás idején az újonnan alapított lapok a körülbelül 3 millió 800 ezer, túlnyomórészt iskolázatlan és jó részében írástudatlan lakossághoz szóltak, és az új „világrend” szellemében tájékoztatták a viszonylag kevés számú olvasót. A Nedić-kormányzat időszakában a *Službene novine*t (Hivatalos Újság) leszámítva a legbefolyásosabb sajtóorgánumnak a *Novo vreme* (Új Idő) című napilap számított, amely 1941 májusától 1944 őszéig jelent meg Belgrádban. A *Kolo* (Kerék) ismeretterjesztő és gyakorlati információkat közlő újság volt, amely – ha párhuzamba kívánjuk más újsággal állítani – a magyar *Rádió Újság*-hoz vagy az Újvidéken német nyelven megjelenő *Bilderwoche*hoz hasonlítható.

Szintén Belgrádban jelent meg a *Srpski narod* (Szerb Nemzet), amelyet Velibor Jonić oktatási miniszter szerkesztett, valamint a szatirikus lapként indított *Bodljikavo prase* (Tarajos Sül).¹⁵ A szélsőjobboldal újságjai közül a legjelentősebb a Ljotić-féle Zbor lapja, az *Obnova* (Megújulás) volt (főszerkesztője Stanislav Krakov), a legszélsőségesebbnek számító *Naša borba*t (Harcunk) pedig Ratko Parežanin szerkesztette. A szerb parasztsághoz a *Srpsko selo* (Szerb Falu) és a *Zemlja i rad* (Föld és Munka) című újságokkal szerettek volna közeledni. A rendeletek és parancsok a már említett *Službene novine*ben, az *Opštinske novine*ben (Községi Újság) és a *Narodne novine*ben (Népújság) jelentek meg. Jelentős hatással rendelkezett a Belgrádból sugárzott rádióműsor is, amelynek heti műsorkalauzát két nyelven, németül és szerbül is közölte a *Kolo* című hetilap. Az újságíróknak – akiknek a száma szerkesztőségenként több tízet tett ki, Szerbia-szerte több száz tudósítóval – csatlakozniuk kellett a Szerb Újságíró Egyesülethez (*Srpsko novinarsko udruženje*).¹⁶

Novo vreme

Az akkori államhatalom azzal dicsekedett, hogy a *Novo vreme* a második világháború alatt nemcsak a legnagyobb példányszámú szerb újság volt, hanem az egész Balkán egyik legkorszerűbb napilapja is. Fő- és felelős szerkesztője dr. Miloš Mladenović volt, akit 1944-ben a partizánok néparulóként golyó általi halálra ítélték. A Nedić-kormányzat egyik alapvető célkitűzése volt, hogy elnyerje a legszélesebb néptömegek támogatását, illetve elfogadtassa velük a megszállókkal való nyílt együttműködést. Ehhez igénybe vette a sajtó adta propagandalehetőségeket. A *Novo vreme* az úgynevezett „Új Szerbia eszméje” legkonzekvensebb terjesztőjének tartotta magát. A szerkesztőség feladatának tekintette, hogy hozzájáruljon ahhoz, hogy „a szerb nép biztosítsa a helyét a Nagynémet Birodalom keretein belül”. Nyíltan hirdette a kommunizmusellenességet, az antiszemitizmust, és rendszeresen közölte a kivégzett kommunisták és zsidók névsorát.

Úgy tűnik, a lapnak minden bizonnyal nem sikerült mindig meggyőzőnie olvasóit, ezért a szerkesztőségben igen gyakoriak voltak a változások. 1941 szeptemberében az újság terjedelme lényegesen csökkent. Mivel az újság hétfőn nem jelent meg, 1941 augusztusától a *Ponedeljak* (Hétfő) című újsággal helyettesítették. Mintegy három hónapig az újság utolsó oldalán a „Victoria! A német győzelem – Európa győzelme” jelszó állt. A nedići korszak kutatói szerint a *Novo vreme* feladata az volt, hogy „állandó optimizmust” sugározzon a szerb közvéleménynek, egyúttal sulykolja a társadalom „megújulásának” szükségességét és az 1941 óta megtett sikeres előrehaladást.¹⁷

¹⁵ Ez a lap nem tévesztendő össze a két világháború között ugyanott megjelent *Ježzsel* (Sün), majd *Ošišani ježzsel* (A Megnyírt Sün).

¹⁶ A korabeli sajtóviszonyokra lásd: Milosavljević: *Potisnuta istina*. i. m. 58–62.

¹⁷ Uo. 58.

¹⁴ Ezek bírálatára lásd: Bešlin, Milivoj–Atanacković, Petar (ur.): *Antifašizam pred izazovima savremenosti*. *Zbornik radova*. Novi Sad, Alternativna kulturna organizacija, 2012.

A legtöbb magyar vonatkozású hír a háború idején a szerbiai újságok közül a *Novo vreme*-ben látott napvilágot. A legnagyobb figyelem a magyar hadsereg hadmozdulatait kísérte a keleti fronton, azonban ezeknek sem szentelt különösebben nagy teret a lap. Az írások kimondottan a rövid harctéri jelentésekre korlátozódtak. Magyarországról vagy magyarokról szóló nagyobb lélegzetű cikket nem publikáltak az újságban, 1941-ben csupán egy fényképet közöltek, amelyen magyar egységek láthatók. Egyetlenegy hír sem jelent meg a Magyarországhoz visszacsatolt területekről, nem említették még az 1942. januári „hideg napok” eseményeit sem – sem a sajkásvidéki, sem az újvidéki razziákat. A belgrádi szerb sajtó részére a bácskai szerbek nem léteztek.

Magyarországról csak a német külpolitikával összefüggésben írtak. 1942 első felében a rövid hírek mellett a *Novo vreme* két hosszabb írást is közölt. Az egyik a karácsonyi szám sportoldalán jelent meg *Az első kirándulás Pestre* címmel, ebben szerb sportolók budapesti szerepléséről írt Dragan Debeljević újságíró.¹⁸ Január 11-én pedig Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter budapesti látogatásának kapcsán egy hosszabb lélegzetvételű írásban foglalkoztak a német–magyar katonai szövetséggel (*A német–magyar fegyvertestvérség ismételten bebizonyosodott*).¹⁹ A lap ekkor sem közölt kommentárt, csupán a Ribbentrop–Bárdossy találkozót említette, kivonatossan közölve mindkettőjük beszédét, és Ribbentrop Budapestről való elutazásának hírével fejezték be a cikket. Szintén csak pár soros hírt közöltek Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter budapesti látogatásáról. Január 18-án arról írt a *Novo vreme*, hogy a belgrádi amerikai nagykövetség tisztségviselői a személyzettel együtt elhagyták Szerbiát, és Budapest érintésével utaztak tovább.²⁰

Ha nem is szerepelt Magyarország gyakorta a politikai és az ismeretterjesztő hírekben a *Novo vreme* hasábjain, annál sűrűbben felbukkant a belgrádi mozik műsora kapcsán. A körülbelül tíz belgrádi filmszínház műsorán ebben az időszakban igen nagy számban vetítettek magyar filmeket. Voltak időszakok, amikor a mozikban az állandóan műsoron szereplő német filmek mellett kizárólag magyar filmeket játszottak, egyszerre több moziban is. 1942 első napjaiban valóban jelentős magyar filmet láthattak a belgrádiak. Január elsején a Balkán moziban a Mikszáth Kálmán²¹ regénye alapján forgatott *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című filmet vetítették Jávor Pállal a főszerepben (a film körülbelül egy hónapig volt műsoron). Ezt követően Bilicsi Tivadar egyik filmjét láthatták a nézők. A már említett Jávor Pál mellett Páger Antal, Csontos Gyula, Dajka Margit, Kiss Manyi, Tolnai Klári és Karády Katalin neve sem volt ismeretlen a szerb mozilátogatók előtt. Az igazi nagy sikerfilm azonban a *Halálos tavasz* volt Jávor Pállal és Karády Katalinnal a főszerepben, amelynek forgató-

könyve az újság szerint a „legmeghatóbb” regény alapján készült. Ezekről a filmekről sem írt az újság bővebben, csupán a moziműsor keretein belül adott hírt róluk. A német filmgyártással ugyanakkor háromrészes cikksorozatban foglalkoztak. Egy dolog azonban szembevetendő: a bácskai razzia napjaiban megcsappant az új magyar filmek száma, csak a régieket cserélték a mozikban.

A magyar és magyarországi témákat illetően a következő évben, 1943-ban is folytatta a *Novo vreme* az 1941-ben megkezdett irányvonalat, talán annyi változtatással – valószínűleg német sugallatra –, hogy kissé több hír került az újság olvasói elé. Ezek a hírek azonban – függetlenül attól, hogy a hadszíntéri eseményekről vagy a magyarországi politikai életéről szóltak – szinte kizárólag a német vonatkozásokra szorítkoztak. A lap arról is tájékoztatott, hogy a német birodalmi kancellár részvétét fejezte ki Horthy Miklós kormányzónak veje, Károlyi Gyula halála kapcsán. Ribbentrop is hasonló módon nyilvánított részvétet. A belgrádi lap tudni vélte, hogy Károlyi Gyula a Dunába fulladt.²²

Szeptember 6-án Walther Funk birodalmi gazdasági miniszter budapesti látogatásáról tudósított a lap, a cikk a magyar–német viszonyt „régóta tartó őszinte barátságnak” értékelte, Magyarországnak a „közös ügyhöz való hozzájárulását” pedig jelentősnek. Az eseményre szeptember 8-án az újság *Német–magyar barátság* címmel egy rövid kommentárban is kitért.²³ Szeptember 9-én arról a fogadásról is írt a lap, amelyet a Magyar Sajtó Házában a német gazdasági miniszter tiszteletére adtak, és arról a bankettől is, amelyet tiszteletére szervezett házigazdája. A belgrádi újság ezekben a napokban több kisebb hírt is közölt Funk birodalmi miniszter budapesti tevékenységéről, így szeptember 10-én nemcsak arról írt, kikkel találkozott (a Magyar Nemzeti Bank elnökével, a pénzügyminiszterrel), hanem beszámolt arról is, hogy Funk ezt követően megtekintette Budapest és környéke nevezetességeit. Szeptember hónapban több hírt is közölt a lap Magyarországról, 13-án bejelentette, hogy megtalálták Károlyi Gyula holttestét, 26-án pedig arról tudósított, hogy Budapesttől 40 kilométerre délkeletre földrengést jeleztek, amely az épületeken nem okozott jelentősebb károkat. Szeptember 25-én a Budapesten érvényben lévő kijárási tilalom idejének megváltoztatásáról is írt a belgrádi újság.²⁴

Mint az előző időszakban, a belgrádi mozik most is egyszerre több magyar filmet vetítettek. A szeptember 6-i lapszámban Karády Katalin *Ne kérdezd, ki voltam* című filmjét ismertették, *Egy jó film Karády Katalinnal* alcímmel. A filmismertető végén Karády Katalin fényképét is közölték.²⁵

A *Novo vreme* 1943. novemberi számai azzal a bejelentéssel indultak, hogy november 1-jétől Magyarországon véget ért a nyári időszámítás. November folyamán a magyar országgyűlés üléseiről jelent meg több, néhány soros rövid hír, egyikben Kállay Miklós szavait idézték, miszerint a bolsevizmus elleni „sorsdön-

18 *Novo vreme*, 1942. január 6–10.

19 *Novo vreme*, 1942. január 11.

20 *Novo vreme*, 1942. január 18.

21 Mikszáthot a szerb újság Mikšatnak írja, azzal a megjegyzéssel, hogy *A Noszty fiú esete* Mikszáth híres regénye („čuvani roman”).

22 *Novo vreme*, 1943. szeptember 4.

23 *Novo vreme*, 1943. szeptember 8.

24 *Novo vreme*, 1943. szeptember 25.

25 *Novo vreme*, 1943. szeptember 6.

tó harc” egyben önvédelmi harc is, mivel Magyarország megsemmisülne, ha a bolsevizmus győzne. Az újságíró cikkében azt írja: Magyarországnak nincsenek területi igényei, de a haza határait „az ezeréves harc szellemében” meg kell védeni. Azt is kiemeli, hogy a belső ellentéteket meg kell szüntetni, a nemzeti egység ugyanis „a fronton lévő magyar honvédek lelkét erősíti”. Itt közli a cikk azt a megállapítást is, miszerint a német haderő mellett a harctéren a magyar a legszervezettebb. Az orosz sztyeppéken elhullott magyar vér lesz majd az – szögezi le az írás –, „amely biztosítja Magyarország helyét annál az asztalnál, ahol az új világrendet készítik elő”.²⁶ November 26-án pedig arról az országgyűlési ülésről is szó volt, amelyen az 1944-es költségvetést vitatták meg. A belgrádi újság tudni vélte, hogy az értekezlet végén Kállay miniszterelnök ismertetni fogja a jövő évi költségvetéssel kapcsolatos rendeleteket is. Az újság értesülése szerint katonai ügyekkel is foglalkozik majd az országgyűlés.²⁷ Ugyanakkor az újság arra a kiszivárgó brit külügyi elképzelésre is reflektált, amely szerint a háború befejeztével Magyarországot és Csehszlovákiát egyesíteni kell. A felmerült gondolat a belgrádi lap szerint a „magyar közvélemény elkeseredését váltotta ki”.²⁸ A *Novo vreme* filmszerelmében a *Légy jó mindhalálig* című filmmel foglalkoztak, ennek keretében Dévényi László gyerekszínész fényképét is közzétették.

1944 elejétől a harctereken zajló események fokozottabban éreztették hatásukat. Az újság terjedelme minden magyarázat nélkül csökkent, a belgrádi mozik másora már nem került bele a lapba, s a harctéri jelentések mellett – amelyek mindig mindig nagy német győzelmekről és a birodalom erejéről szóltak – másfajta hangnem is megjelent. Elsősorban a bolsevizmus elleni harc került a szerkesztők figyelmének középpontjába. Egyre nőtt azoknak a cikkeknek a száma, amelyek elmarasztalóan írtak a Tito által vezetett egységek haditevékenységéről. A lap azt az üzenetet hangsúlyozta az olvasók számára, hogy a lázadók után csak rombolás és pusztulás marad.

Magyarországról január 14-én jelent meg először hír 1944-ben, a Magyar Nemzeti Szocialista Párt programjának vezérelveit közölték.²⁹ Ebben a rövid írásban a párt elveit: a bolsevizmus, a liberális szocializmus, a zsidóság elleni, valamint a nemzet becsületéért folytatott küzdelem szükségességét és az állam szociális feladatait emelték ki. Január 15-én Vajda Ferencet idézve arról adtak hírt, hogy Magyarországon számot vetettek a szovjet megszállás lehetőségével, és ha ez bekövetkezne, az országban a „temető csendje állna be”. A március 8-i számban szintén a Magyar Nemzeti Szocialista Párt bolsevizmus elleni harcáról írtak, kiemelve, hogy ebben a harcban Magyarország a Német Birodalommal küzd együtt. A bolsevizmust a zsidóság romboló tevékenységének nevezték, ami 1918-ban szerencsétlenségbe sodorta az országot, és a bolsevizmus elleni fellépés tulajdonképpen élet-halál harc.

Az 1944. márciusi magyarországi eseményekről és kormányváltásról a *Novo vreme* március 23-án közölt rövid hírt. Ebben arról számolt be, hogy az új magyar miniszterelnök Sztójay Döme berlini követ lett, aki ettől kezdve nemcsak a kormányfői posztot töltötte be, hanem a külügyminiszteri feladatokat is átvette. A cikkben úgy fogalmaztak, hogy a sikeresebb harc érdekében – az együtt vívott háborúban eredményesebben harcoljanak a bolsevizmus ellen – a német csapatok közös megegyezés alapján bevonultak Magyarországra.³⁰ A lap március 24-én bemutatta az új magyar kormány tagjait,³¹ a március 26-án megjelent *Német–magyar fegyverbarátság a bolsevizmus elleni harcban* című írásában pedig ismertette azokat a vezérelveket, amelyeket az új magyar kormány tagjai tisztségük átvételekor hangoztattak. „Győznünk kell!” – idézte a pesti újságok címét a belgrádi lap, majd a magyar elképzeléseknek megfelelően azt írta: „Magyarországnak vezető szerepe van Közép-Európában, földrajzi helyzetéből, kulturális szerepéből és természeti kincsekben való gazdagságából kifolyólag.” A francia hivatalos álláspontot is közvetítette a *Novo vreme*: „teljes az összhang Németország és Magyarország között”. A belgrádi újság arról is tudósított, hogy az új magyar kormány első ülésén „bizonyos személyek” állampolgárságáról és a hadiállapotról tárgyalt.³² Április 1-jén a szerb lap arról közölt hírt, hogy Magyarországon végrehajtják a zsidótörvényeket, méghozzá „radikálisan”.³³

1944. április 4-én *Magyarország fölött légi csaták folynak* címmel jelent meg híradás, ez a hír azonban nem a magyar hírforrásokból származott, hanem a német hírszolgálatától (*Deutsches Nachrichtenbüro*) vette át a lap. Egy újabb cikkben a Budapestet ért április 3-i légitámadás célpontjait ismertették. *Bombákkal a budapesti munkásnegyedekre és kórházakra* címmel az amerikai bombázók Budapest ellen intézett légitámadásáról és a budapesti Szent László Kórházra hullott több mint 30 nagy bombáról számoltak be.³⁴ A Magyarországot ért légitámadásokról a német hírügynökségtől átvett jelentések alapján a továbbiakban is mindig – röviden – hírt adott az újság. A *Novo vreme* április 19-i rendkívüli kiadása két oldalon – de immáron kisebb formátumban – arról tudósította az olvasókat, hogy az angolok és az amerikaiak merényletet követtek el Belgrád ellen, a szövetségesek a szerb fővárost is bombázták. Ennek a rendkívüli kiadásnak a második oldalán közölték azt az április 17-i magyar hadijelentést, amely a magyar egységeknek a Kárpátok előterének megtisztításában való részvételéről számolt be.³⁵

1944. április 21-én *Budapest a birodalom vezérének születésnapjáról* címmel arról tudósított a *Novo vreme*, miként emlékeztek meg a magyar méltóságok Hitler születésnapjáról. Eszerint a magyarok köszönettel tartoznak a birodalom vezé-

30 *Novo vreme*, 1944. március 23.

31 *Novo vreme*, 1944. március 24.

32 *Novo vreme*, 1944. március 26.

33 *Novo vreme*, 1944. április 1.

34 *Novo vreme*, 1944. április 4.

35 *Novo vreme*, 1944. április 19.

26 *Novo vreme*, 1943. november 19., 21.

27 *Novo vreme*, 1943. november 26.

28 *Novo vreme*, 1943. november 17.

29 *Novo vreme*, 1944. január 14.

rének, hálások, mert „Magyarországot megszabadította Trianon bilincseitől, és ő az új rend fennmaradásának kezeze is”.³⁶ Április utolsó napjaiban már nemcsak a Magyarországot ért légitámadásokról és az ország légterében folyó légi csatákról tudósították a szerb olvasókat, hanem a szerb fővárost ért támadásokról is. Május 5-én a Magyarországon megjelenő *Magyar Szót* idézték, amely arról adott hírt, hogy Belgrád „terrortámadásnak” volt kitéve.³⁷ Ezekben a napokban az ismétlődő légitámadásokról szóltak a hírek, amelyek során házak dőltek romba és váltak a tűz martalékává. A jelentések már az átrepülések irányát is közölték, hogy azok északról délre vagy délről északra történtek.

A *Novo vreme* májusban arról is tudósított, miszerint Magyarország visszautasította a szövetségesek követelését, hogy Magyarország, Románia, Bulgária és Finnország adják meg magukat annak érdekében, hogy megmeneküljenek a háborús rombolásoktól. A belgrádi lap szerint ezek olyan követelések, amelyek teljesítése azt eredményezné, hogy a szóban forgó országok önként meghajolnának a bolsevizmus előtt, és „ezzel államilag és nemzetileg is megsemmisülnének”. A jelenlegi harcban már nincs visszaút, a szövetségesek követelésének pedig nincs köze a valós tényálláshoz, közvetítette a szerb lap a magyar álláspontot.³⁸

A *Novo vreme* szinte folyamatosan hozta azokat a híreket is, amelyek a zsidóellenes magyar állami intézkedésekről szóltak. Május 19-én például arról, hogy elásott zsidó kincsekre bukkantak, 20 millió pengő értékű ékszerek és más értéktárgyak kerültek ekkor elő.³⁹ A Magyarországról szóló hírek a normandiai partraszállást követő időszakban megritkultak. A lap július 16–17-i kettős számában a július 14-i légitámadásról írtak, amelyet „600 ellenséges repülő hajtott végre három hullámban” Budapest és néhány nyugat-magyarországi település ellen. Arról is hírt adtak, hogy a vasárnap délelőtti istentiszteleteket a kora reggeli órákra tették át a gyakori légitámadások miatt.⁴⁰

Július 21-től a *Novo vreme* oldalszáma kétfőre csökkent, ennek ellenére a lap július 27-én németül és magyarul is közölte azt a felhívást, amelyet minden bácskai hazatérőhöz intéztek. „Minden bácskai hazatérő, aki visszatérési szándékát már a belgrádi magyar közművelődési szövetségnél és a belgrádi német Volksbundnál bejelentette, folyó hó 25-től d. e. 8-ig és d. u. 4–6-ig jelentkezzen a belgrádi m. kir. Konzuli Képviselőnél – Kneginje Zorke 74. szám alatt. Személyi okmányait hozzák magukkal. M. kir. Konzuli Képviselő, Belgrád.”⁴¹

1944 nyarán a háború a végkifejletéhez közeledett a térségben, s ez megmutatkozott a sajtó hangnemén is, uralkodóvá vált a végsőkig való kitartás szükségességének hangoztatása. Ez a változás a Magyarországgal kapcsolatos híradásokban is tetten érhető. Augusztus 22-én még közölték Hitler Horthyhoz intézett

köszöntőjét a magyar nemzeti ünnep alkalmából.⁴² Az ezt követő számokban már a Magyarországhoz közeledő frontról szóltak a hírek, valamint arról, hogy Romániában „árulás” történt. Augusztus 29-én egy rövid hír tájékoztatott arról, hogy Magyarországon nincs kormányválság. Augusztus 31-én azonban már az új magyar kormányról cikkeztek. Sztójay Döme távozásának okául betegségét hozták föl. Közölték az új kormány programját is, amelyből azt emelték ki, hogy a „háború folytatásának a célja a határok megőrzése”, valamint a belső rend és béke biztosítása „mindenáron”.⁴³ Szeptember 5-én arról tudósítottak, hogy a magyar nép a nemzeti megmaradás érdekében folytatni fogja a háborút.

A szeptember 9-i szám hírül adta, hogy a román katonai egységek a szovjet hadsereggel együtt augusztus 25-én megtámadták Magyarországot, és a hadműveletek már Magyarország területén folynak. Augusztus 30-án pedig arról cikkeztek, hogy a román csapatok átlépték Észak-Erdély határait, és „felszabadító” hadműveletekbe kezdtek. Magyarország a békés együttműködés híve volt, de ezt Románia megakadályozta, „ezért az egymás közti viszonyban beállt változásokért Romániát terheli a felelősség”, közvetítette a belgrádi lap a magyar kormány álláspontját.⁴⁴ A következő napokban a *Novo vreme* arról is tudósított, hogy a szlovák–magyar határ, amelyet néhány nappal azelőtt a szlovák partizánok tevékenysége miatt lezártak, ismét megnyílt, és beindult a Budapest és Pozsony közötti vasúti közlekedés is. Azt pedig, hogy a szlovák partizánok Magyarország területére is behatoltak, a lap álhírnak minősítette.

Összességében megállapítható, hogy a *Novo vreme* című napilap a német politika szócsöveként, a német álláspontok ismertetőjeként szinte kényszerből közölt híreket a háború idején a szövetséges Magyarországról. A Magyarországról szóló hírek a legtöbb esetben a rendszeresnek mondható hadijelentések formájában jelentek meg. A lap a német propagandához igazodott, s ily módon önálló véleményt sem alkotott. Politikai okokból, a német szándékokból következően – miszerint a német döntés nyomán létrejött területi változásokat, illetve a többi német szövetséges államot nem volt szabad bírálni – az újság nem foglalkozott a Magyarországhoz került szerbek helyzetével sem.

Kolo

A szerb sajtótermékek közül a *Kolo* című ismeretterjesztő és szórakoztató képes hetilap – ami két hetilap, a *Kolo* és a *Dom i svet* összeolvadása nyomán jött létre, és főszerkesztője Mića Dimitrijević volt – még kevésbé reflektált a külföldi eseményekre, mint a *Novo vreme*. A „szerb megújulás” szellemét hirdető, vegyes tartalmú hetilapon a sajátos „befelé fordulás” még jobban észlelhető volt, mint a *Novo vreme*-n, legalábbis ami a Magyarországra vonatkozó híreket illeti. A Ko-

36 *Novo vreme*, 1944. április 21.

37 *Novo vreme*, 1944. május 5.

38 *Novo vreme*, 1944. május 15.

39 *Novo vreme*, 1944. május 19.

40 *Novo vreme*, 1944. július 16–17.

41 *Novo vreme*, 1944. július 27.

42 *Novo vreme*, 1944. augusztus 31.

43 *Novo vreme*, 1944. augusztus 31.

44 *Novo vreme*, 1944. szeptember 9.

lóban Magyarországról a négy háborús év alatt csak elvétve és igen rövid terjedelmű írások jelentek meg. A lap beindítását követő időszakban az irodalmi mellékletben Molnár Ferenc *Ha a nők unatkoznak* című elbeszélését közölték.⁴⁵

A világ eseményeit képekben bemutató rovatban, 1942 januárjában Kállay Miklós magyar miniszterelnök berlini látogatásáról közöltek fényképet; a fotón az látható, amint éppen Ribbentrop német külügyminiszter fogadta. 1942 decemberében a Berlinben rendezett német–magyar–olasz hármass ökölvívócsapat-találkozóról jelent meg kép, a tudósításban külön kiemelték, hogy Jászay magyar versenyző már az első menetben egy erős, állra mért ütéssel a padlóra küldte Sparardi olasz boksztól, így félnehézsúlyban ő lett a győztes.⁴⁶ A következő képes tudósítás is magyar sportsikerről számol be, Pataky Ferenc tornász látható egy olyan mutatvány közben, „amely a mozdulat könnyedségét és szépségét demonstrálta”. 1943-ban egy oldalon ismertették Lehár Ferenc *Luxemburg grófja* című operettjének tartalmát.⁴⁷

1944 nyárutóján a *Kolo* kétoldalas képriportot közölt *Budapest, Prága, Bécs, Berlin* címmel a négy fővárosról. „A pullmankocsikból álló szerelvény majdnem 100 kilométeres sebességgel futott be a budapesti Keleti pályaudvarra. Budapest a három háborús év után is még mindig élettel teli város, a háború előtti ritmussal... Ez a nyüzsgés és iram zavarba hoz. Az utcák nappal és éjjel is tele vannak. Nők és férfiak, fiatalok és öregek, katonák és civilek – egy emberfolyam. A hölgyek drága bundákban, sokszínű ízléses toalettekben egy divatbemutató benyomását keltik. A kirakatok, az üzletek és a divatáruházak tele vannak áruval. Minden kapható, cipők, harisnyák, alsónemű, öltönyanyagok és kellékek, parfümök, kozmetikai szerek, kozmetikai táskák és különböző utazási kellékek. Az ékszerboltok arany és platina ékszereket és drágaköveket kínálnak. Delikatesz üzletek, amelyekben húst, kolbászt, szalámit, szalonnát, sonkát, különböző konzerveket, halat és rákot lehet kapni. Muzik és színházak, operák és operettek, hangversenytermek, a híres magyar zenekarok mulatói és a bárók, amelyekben mindig telt ház van, és nincs szabad hely. Így magától adódik a kérdés, hogy ez egy olyan ország fővárosa, amely háborúban áll?” – kérdezi a cikk írója. A Molnár Ferenc-elbeszélés után ez volt a leghosszabb szöveg, amely a belgrádi hetilapban megjelent Magyarországról. Nyilvánvalóan propagandisztikus célzattal született írásról van szó, amely hamis képet közvetített az olvasónak, hiszen 1943 szeptemberétől kezdődően Budapestet egyre több légítámadás érte, s az ellátás sem volt már évek óta zavartalan.

*

Az elmondottakat összevetve megállapítható: a különböző államokban élő szerbségnek Magyarországhoz való viszonyulása és a magyarságról alkotott képe is gyakran az államok közti viszonyoktól függően alakult. Az egymás-

hoz való viszonyulást a háborús erőviszonyok, szövetségek nagyban befolyásolták. A német megszállás alatt lévő Szerbia propagandagépezete és hírközlő eszközei a nemzetiszocialista eszméket hirdető erők kezében voltak. A háborús Szerbia sajtója is a német célok megvalósulását támogatta, ily módon végző soron egy szűk látókörű, kiszolgáltatott világot szolgált.

A fentebb említett, csekély számú cikkből is világosan kitűnik, hogy az 1941 és 1944 közötti időszakban Szerbiában megjelenő újságoknak nem volt kialakított, önálló képük sem Magyarországról, sem a magyarokról. Erre nemcsak a megjelent írások kis számából lehet következtetni, hanem abból az írásmódból is, amely a Magyarországgal kapcsolatos híreket jellemzi. A szerb közvélemény vélhetően nem is igényelte az alaposabb tájékoztatást, s az újságok szerkesztősegei sem érezték késztetést arra, hogy olvasóikat bővebben informálják. A magyar politikai életről szóló híreket és a frontjelentések magyar vonatkozásait sem írták meg oly módon, ami nagyobb érdeklődésről vagy őszinte kíváncsiságról tanúskodott volna. Magyarország a belgrádi lapokban, a német megszállókat kiszolgáló sajtóorgánumban a Német Birodalom szövetségeseiként, közvetve került a szerb közvélemény elé.

Az indifferens álláspontot a német megszállás következményeként és a szerb társadalom ideológiai megosztottságával magyarázhatjuk. A háborús helyzet, a megszálló német hadsereg állandó büntető hadjáratának körülményei közepette, a háború nyomorúságában minden bizsonnyal nem is tudott a szerb társadalom nagyobb érdeklődést mutatni sem Magyarországgal, sem pedig a magyarok iránt. Nyilvánvalóan ebből adódott, hogy a többi, ugyancsak nem nagyszámú szerbiai újságban, amely közül szinte mindegyik a nedići szerb propaganda szócsövének számított, Magyarországgal kapcsolatosan nem jelent meg semmilyen hír. Ilyen újság volt például a *Srpski narod* (Szerb Nemzet) című hetilap, amely kimondottan antiszemita, Hitlert magasztaló szellemiségéről volt ismert, vagy a Dimitrije Ljotichoz és mozgalmához közel álló *Naša borba* (Harcunk) is. Ezek a hetilapok vizuálisan is – elsősorban a szerb népi motívumokat felhasználó grafikai megjelenésükkel – a nemzeti bezárkózottságról vallottak.

Ugyanakkor úgy véljük: a szerbiai szerb közgondolkodás alakulása nem egyezik meg a Magyarországhoz visszacsatolt területeken élő szerbség tapasztalataival, a magyarokról és Magyarországról alkotott képével. Az, hogy a szerbiai sajtónak az 1941–1944 közötti időszakban a német sajtópropaganda közvetlen orgánumaként nem volt magyarságképe, talán még érthető, de az, hogy megfelelő magyarságkép a béke időszakában sem alakult ki, gondolkodásra adhat okot.

45 *Kolo*, 1942. január 3.

46 *Kolo*, 1942. december 26.

47 *Kolo*, 1942. február 14.

HALÁSZ TIBOR

Perekben írt történelem

Bírósági ítéletek a magyar közigazgatás idején

1941 áprilisában, miután Németország, Olaszország és Bulgária lerohanta az akkori Jugoszláv Királyságot, a magyar honvédség is bekapcsolódott a hadműveletekbe. 1941. április 10-én Magyarország kormányzója, Horthy Miklós kiadta a parancsot a jugoszláv állam elleni támadás megkezdésére, és egy nappal később a magyar csapatok átlépték a határt. Jugoszlávia gyors legyőzése és feldarabolása után Magyarország visszakapta a Bácskát, a baranyai háromszöget, a Muraközt és a Murántúlt. A visszafoglalt területeken a magyar állam katonai közigazgatást vezetett be. A közigazgatási feladatokat a Déli Hadsereg Katonai Közigazgatási Csoport Parancsnoksága látta el Novákovits Béla tábornok vezetésével.

Szabadkára zömében a 14. gyalogos hadosztály katonáiból álló magyar csapatok április 12-én vonultak be gróf Stomm Marcel tábornok vezetésével. Mivel a jugoszláv hadsereg alakulatai már korábban visszavonultak, komoly harcokra nem került sor. Valamennyi ellenállást csak szervezetlen csoportok, illetve egyének tanúsítottak, a magyar honvédek azonban napokon keresztül igazi hajtóvadászatot folytattak az úgynevezett „csetnikek” ellen, nem kímélve a civil lakosságot sem. A harcoknak és a kivégzéseknek legkevesebb 181 áldozata volt, míg a magyar katonaság tagjai közül hatan estek el,¹ illetve két szabadkai magyar, az úgynevezett nemzetőrség tagjai, akik a honvédekkel együtt vettek részt a harcokban.²

Szabadka város katonai parancsnoka Bittó Dezső tábornok lett, aki április 16-i kiáltványában tájékoztatta a lakosságot, hogy a városban átvette a hatalmat.³ Mindenki köteles volt tiszteletben tartani a katonai hatóságok rendelkezéseit, este 8-tól reggel 6-ig pedig kijárási tilalom lépett életbe. A bírósági hatalmat a haditörvényszékek gyakorolták, amelyek minden engedetlenséget a legszigorúbb büntetéssel sújtottak. A város irányítását a katonai parancsnokság keretében működő ügyosztályok vették át. Külön ügyosztályt kapott a sajtóügy, a pénzügy, a gazdaság, a közellátás, az árszabályozás, a tanügy, az egészségügy, a szociális ügyek stb.

¹ Szabadkai Történelmi Levéltár (a továbbiakban: SZTL), F. 60. sgt. 650/1941.

² SZTL F. 60. VIII 56269/1943.

³ SZTL F. 60. sgt. 41/1941.

A katonai közigazgatás egyik fő feladata az ellenséges érzelmű lakosság internálása, illetve az első világháború után a Bácskába betelepített délszláv lakosság kitoloncolása volt. Szabadkán 1941 tavaszán napirenden voltak a tömeges letartóztatások és internálások a Palicsi úton lévő két táborba, illetve zajlott az 1918. október 31-e után létrehozott úgynevezett „dobrovoljac” településeken lakó szerb lakosság kitelepítése. Az elűzött lakosság helyére a magyar állam bukovinai székelyeket telepített le. Bizonyos átszervezések és átnevezések után Szabadka akkori területén három székely település, Andrásfalva, Andrásföldje és Andrásnépe jött létre.⁴

A magyar kormány döntése alapján a katonai közigazgatás a Bácskában 1941. augusztus 16-án szűnt meg, a hatalmat a polgári hatóságok vették át. A magyar jogrend értelmében Szabadka visszakapta szabad királyi város státuszát. Főispánnak dr. Reök Andort nevezték ki, a polgármesteri hivatal irányítását pedig dr. Völgyi Jánosra bízta. Az új polgármester egyik első rendelete éppen a polgári közigazgatás szervezetének meghatározása, az ügyosztályok hatásköreinek, illetve vezetőinek kijelölése volt.

A polgári közigazgatás bevezetésével Szabadka nemcsak szabad királyi városi címét kapta vissza, hanem hivatalosan is törvényhatóságnak számított. A város legfontosabb testülete, a törvényhatósági bizottság, vagyis a városi közgyűlés, ünnepélyes keretek között 1942. január 24-én alakult meg. Az alakuló közgyűlésre, a Szent Teréz kegyúri templomban megtartott szentmise után, a városháza dísztermében került sor. A díszközgyűlés keretében hivatalosan is beiktatták tisztségébe Szabadka főispánját, dr. Reök Andort. A törvényhatósági bizottság ülésein a főispán elnökölt, távollétében pedig a város polgármestere, dr. Völgyi János. A bizottságnak 78 tagja volt, nagyobb részük a belügyminiszter nevezte ki, a többiek pedig vagy szakszerűség címén, vagy hivatalból voltak tagjai.⁵

A polgári közigazgatás bevezetésével egy időben, 1941. augusztus 16-án megkezdte működését a Szabadkai Királyi Törvényszék is. A magyar közigazgatás idején a Bácskában, így Szabadkán is, az akkori Magyar Királyság törvényei léptek hatályba. Többek között azok a törvények is, amelyek alapján a magyar bíróságok előtt kellett felelniük azon polgároknak, akiket azzal vádoltak meg, hogy vétséget követtek el a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen, az állami és társadalmi rend erőszakos felforgatására izgattak, valótlan hírt terjesztettek, vagy pedig megsértették Magyarország kormányzóját. A magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség esetén az akkori magyar bíróságok *Az állami és társadalmi rend hatálya-*

sabb védelméről szóló 1921. évi III. törvénycikk 7., 8. és 9. paragrafusai⁶ alapján hoztak ítéleteket. Az állami és társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló izgatás vétsége esetén ugyanezen törvénycikk 5. paragrafusa,⁷ míg a valótlan hír terjesztésének vétsége esetén az 1937. évi X. törvénycikk 2. paragrafusa⁸ alapján ítéleztek. Az *alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről* szóló 1920. évi I. törvénycikk 14. paragrafusának első bekezdése⁹ kimondta a kormányzó személyének sérthetetlenségét és büntetőjogi védelmét, valamint hogy a kormányzó ugyanolyan törvényi védettséget élvez, mint a király személye. Kormányzósértés vétsége esetén a magyar bíróságok erre a paragrafusra hivatkozva, *A király megsértéséről és a királyság intézményének megtámadásáról* szóló 1913. évi XXXIV. törvénycikk 2. paragrafusa¹⁰ alapján hoztak ítéleteket.

6 „7. § Aki olyan valótlan tényt állít vagy terjeszt, amely alkalmas arra, hogy a magyar állam vagy a magyar nemzet megbecsülését csorbítsa vagy hitelét sértse, vétséget követ el és öt évig terjedhető fogházzal büntetendő.

A büntetés tíz évig terjedhető fegyház, ha a cselekményt abból a célból követték el, hogy valamely külföldi állam vagy szervezet a magyar állam vagy a magyar nemzet ellen ellenséges cselekményre indíttassék; ha pedig ennek következtében valamely külföldi állam vagy szervezet a magyar nemzet ellen ellenséges cselekményre indított, a büntetés életfogytig tartó fegyház.

8. § Aki a magyar állam vagy a magyar nemzet ellen meggyalázó kifejezést használ vagy ily cselekményt követ el, vétség miatt három évig terjedhető fogházzal büntetendő.

9. § Az 1., 2. és 5–8. §-okban meghatározott bűncselekmények esetében a hivatalvesztést és a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztését is meg kell állapítani, külföldit az országból ki kell utasítani és a visszatéréstől örökre el kell tiltani; belföldit pedig abból a községből, ahol tartózkodása az állam és a társadalom törvényes rendje szempontjából veszedelemes, akkor is ki lehet tiltani, ha az elítéltnél illetőségi helye.” <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7459>.

7 „5. § Aki az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatását vagy megsemmisítését, különösen valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos úton való létesítését követeli, erre izgat vagy mást felhív, vétséget követ el és három évig terjedhető fogházzal büntetendő.

Aki az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására vagy megsemmisítésére, különösen valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos létesítésére irányuló bűncselekmény elkövetésére nyilvánosan vagy több – habár nem együtt levő – személy előtt egyenes felhívást intéz, vétséget követ el és öt évig terjedhető fogházzal, ha pedig a bűncselekményt elkövették, felbujtóként büntetendő.” Uo.

8 „2. § Amennyiben a cselekmény súlyosabb büntető rendelkezés alá nem esik, vétséget követ el és egy évig terjedhető fogházzal büntetendő, aki olyan hírt kohol vagy olyan valótlan hírt terjeszt, amely a közrendet vagy a köznyugalmat zavarhatja, vagy az ország külső politikájának érdekét veszélyeztetheti, avagy az ország gazdasági helyzetét vagy hitelét károsan érintheti.” <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8037>.

9 „14. § A kormányzó személye sérthetetlen és ugyanolyan büntetőjogi védelemben részesül, mint törvényeink szerint a király.” <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7416>.

10 „2. § Aki a király ellen sértést követ el, vagy a király tényeit sértő módon bírálja, vétség miatt két évig terjedhető fogházzal, a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztésével és hivatalvesztéssel büntetendő.

Aki az előbbi bekezdésben meghatározott cselekményt nyomtatvány útján, vagy pedig irat, vagy képes ábrázolat közszemlére tételeivel, vagy nyilvánosan szóval követi el, vétség miatt

4 SZTL F. 60. XX 12307/1943. Az ügyiratban megtalálhatók a Külföldi Magyarokat Hazatelepítő m. kir. Kormánybiztosság 1941 októberében a három településsel kapcsolatban hozott határozatai. A kormánybiztosság határozatai tartalmazzák a közcélokra juttatott ingatlanok jegyzékét és nagyságát, illetve a telepesek névjegyzékét és a nekik juttatott ingatlanok nagyságát, helyrajzi számát és értékét.

5 SZTL F. 60. 5339/1942.

Az említett vétségekkel megvádolt polgárok felett első fokon a királyi törvényszékek ítéleztek. A szabadkai illetőségű személyek esetében ez elsősorban a Szabadkai Királyi Törvényszék hatásköre volt, de a Szegedi Királyi Törvényszék több esetben is ítélezett szabadkai lakosok ügyében. Az ítéleteket „A Magyar Szent Korona nevében!” mondták ki. Az ítéletek tartalmazták a megvádolt személy nevét, életkorát, vallását, születési helyét, lakhelyét, állampolgárságát, foglalkozását, családi állapotát, vagyoni helyzetét, illetve férfiak esetében még azt is, hogy az elítélt volt-e katona vagy nem. Hivatkozva a megfelelő jogszabályra, a büntetés fogházbüntetésből mint főbüntetésből, illetve mellékbüntetésből – vagyis az elítélt személy politikai jogai gyakorlásának meghatározott időtartamra, általában három évre történő felfüggesztéséből – állt. A bíróságok minden esetben kimondták, hogy az elítélt köteles megtéríteni a büntetőeljárás költségeit is, viszont ha vagyontalan személyről volt szó, e költségeket egyelőre behajthatatlannak nyilvánították. Az ítéletek indoklásában mindig szerepeltek a megvádolt személynek tulajdonított kijelentések, a tényállást pedig a vádlott és a tanúk vallomásai alapján állapították meg. Az ítélet meghozatalánál enyhítő körülménynek számított a beismerő vallomás, a büntetlen előélet, ha a cselekményét ittas állapotban követte el, vagy ha a vádlott családos volt és gyermekek eltartásáról kellett gondoskodnia. Súlyosbító körülménynek elsősorban az számított, hogy a megvádolt személy tettét válságos időkben, háborús körülmények idején követte el. Márpedig ez valamennyi esetben fennállt a tárgyalt időszakban. A mellékbüntetések nyilvántartása végett az ítéletek másolatát az eljáró bíróságok megküldték az illetékes polgári hatóságoknak, vagyis az elítélt szabadkaiak esetében az akkori Szabadka Szabad Királyi Thj. Város Polgármesteri Hivatalának.

A továbbiakban ezekből a jogerős bírósági ítéletekből a vétségek típusai alapján csoportosítva mutatom be a legjellegzetesebbeket. Fontosnak tartom előrebocsátani, hogy az itt ismertetett perekre túlnyomórészt a háború első szakaszában került sor. Arra vonatkozóan ugyanis, hogy a háború utolsó két évében hány feljelentés született, illetve a bíróságok hány nemzetgyalázási ügygel foglalkoztak, nem rendelkezünk adatokkal, miután a Szabadkai Királyi Törvényszék iratanyagának nagy része egy bombatámadás következtében megsemmisült.

három évig terjedhető fogházzal, négyezer koronáig terjedhető pénzbüntetéssel, továbbá a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztésével és hivatalvesztéssel büntetendő.” <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7230>.

A magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétségek

„A szerb uralom alatt jobb volt az élet”

Mihály Etel, a fiatal, mindössze 22 éves szabadkai ápolónő 1941 novemberében Szegedre utazott. Itt, 1941. november 6-án özv. Dénes Károlyné házában vendégeskedett, amikor a következő kijelentéseket tette: „Haragszom a magyar csendőrökre és rendőrökre, mert nagyon gorombák”, továbbá azt, hogy „a szerb uralom alatt jobb volt az élet, mert nem volt nélkülözés”. E kijelentései miatt vendéglátói feljelentették, és – mint az ítélet szövegéből kiderül – a magyar hatóságok már november 10-én előzetes letartóztatásba helyezték a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség miatt.

A Szegedi Királyi Törvényszéken a nyilvános főtárgyalásra két hónappal később, január 12-én került sor. A két tanú, Dénes Ilona és özv. Dénes Károlyné vallomása, illetve maga a vádlott, Mihály Etel részbeni beismerése alapján a törvényszék azt a tényállást állapította meg, hogy a vádlott kijelentéseivel „nyilvánvalóan valótlan tényeket állított, melyek alkalmasak arra, hogy a magyar nemzet megbecsülését csorbítsa és a hitelét sértse”. A vádlott tagadta bűnösségét és azzal védekezett, hogy kijelentéseit a háborús viszonyokra értette és nem volt szándékában a szerb uralmat dicsérni. A törvényszék ezt a védekezést nem fogadta el. Súlyosbító körülményként mérlegelte azt, hogy a vádlott kijelentéseit ilyen válságos időkben követte el, „amikor mindenkinek óvakodnia kellene olyan kijelentésektől, melyek a közbékét és köznyugalmat zavarják”. Enyhítő körülményként figyelembe vette, hogy a vádlott büntetlen előéletű és részben beismerő vallomást tett. A királyi törvényszék ezért Mihály Etel vádlottat az 1921:III. tc. 7. §-ának első bekezdése alapján két hónapi fogházra mint főbüntetésre, illetve ugyanezen törvénycikk 9. §-a alapján háromévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen időtartamú felfüggesztésére mint mellékbüntetésre ítélte. Az ítélet kihirdetésével egyidejűleg a bíróság egyben szabadlábra is helyezte Mihály Etelt, mivel már az előzetes letartóztatás ideje alatt letöltötte fogházbüntetését.¹¹

„Ha a németek nem szállották volna meg Bácskát, akkor a piszok és vacak magyarok sohasem foglalták volna vissza Bácskát!”

Welker Dániel 39 éves szabadkai üvegessegéd ügyében 1942. március 14-én a Szegedi Királyi Törvényszék ítélezett a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség miatt. A vádlott tagadásával szemben a bíróság bizonyítékként fogadta el Szűcs József, Árokszállási Béla és Erdődi

11 SZTL F. 60. 3042/1942.

Sándor tanúk esküvel is megerősített vallomását. A megállapított tényállás szerint Welker Dániel Szabadkán, 1941. június 14-én a következőket mondta: „Ha a németek nem szállották volna meg Bácskát, akkor a pizok és vacak magyarok sohasem foglalták volna vissza Bácskát!”

A törvényszék véleménye szerint Welker Dániel kijelentése „azt a valótlan tényt foglalja magában, hogy a magyar állam és a magyar nemzet a maga erejéből nem lett volna képes az idegen uralom alól Bácskát felszabadítani, s ez a tényállás feltétlenül alkalmas arra, hogy a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülését csorbítsa és hitelét sértse”, és ezért a vádlottat az 1921:III. tc. 7. §-ának első bekezdése alapján három hónapi fogházra mint főbüntetésre, illetve mellékbüntetésként ugyanezen törvénycikk 9. §-a alapján háromévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen tartamú felfüggesztésére ítélte.¹²

„Szemét magyarok, tönkretették Jugoszláviát”

Kopunovics Etel, a fiatal, mindössze húszéves szabadkai pincérnő 1941. december 11-én Pálinkó Viktória kocsmájában tartózkodott és – saját bevallása szerint is – sok bort és pálinkát fogyasztott. Ilyen állapotban a következő kijelentéseket tette: „Szemét magyarok, tönkretették Jugoszláviát. Éljen II. Péter király!” Ugyancsak ekkor Magyarország kormányzóját is sértegette, mivel azt mondta, hogy „b... meg a kormányzó, az a nagyfejű, az édesanyját”. Kijelentései miatt feljelentették és másnap már le is tartóztatták a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség és kormányzósértés vétsége miatt.

A nyilvános főtárgyalásra két hónappal később a Szegedi Királyi Törvényszéken került sor. A vádlott Kopunovics Etel azzal védekezett, annyira berúgott, hogy nem tudott magáról semmit sem. A bíróság viszont a kihallgatott tanúk, Pálinkó Viktória, Rudics Péter, Vujkovics Károly és Marjanusics József vallomásait vette figyelembe, melyek szerint a vádlott erősen ittas volt, de tudta, hogy mit beszél. A szegedi törvényszék enyhítő körülménynek vette a vádlott ittas állapotát, viszont súlyosbító körülménynek azt, hogy a sértés „igen durva hangú volt”, és ezért Kopunovics Etel vádlottat az 1921:III. tc. 8. és 9. §-a és az 1913:XXXIV. tc. 2. §-ának 2. bekezdése alapján öt hónapi fogházra ítélte mint főbüntetésre, illetve mellékbüntetésként háromévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen időtartamú felfüggesztésére.¹³

„A magyarok azért jöttek ide, mert rá vannak szorulva a szerb kenyérre!”

1942. április 27-én került sor a Szegedi Királyi Törvényszéken a szabadkai illetőségű házaspár, Szvilengatyin Milán és felesége, Szvilengatyin Milánné született Dulics Zorka ellen indított per nyilvános főtárgyalására. Az elsőren-

dű vádlott, Szvilengatyin Milán mozdonyvezető Szabadkán 1942. január 7-én azt a kijelentést tette, hogy „a németek legyengültek, az angolok és az oroszok fognak rövid idő alatt győzni”. E kijelentését a bíróság úgy minősítette, mint valótlan hír terjesztésének vétsége, és Szvilengatyin Milánt száz pengő pénzbüntetésre, illetve a pénzbüntetés behajthatatlansága esetén húsznapig fogházra ítélte.

Sokkal nagyobb büntetésre számíthatott viszont a már több mint két hónapja előzetes letartóztatásban lévő felesége, Szvilengatyin Milánné, aki a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség miatt állt a bíróság előtt. A vádlott tagadásával szemben a kihallgatott tanúk, Ferró János, Ferró Jánosné, Keller Oszkárné, Pajzer Jánosné, Berényi Józsefné és Bosnyák Antalné egybehangzóan azt vallották, hogy Szvilengatyin Milánné több alkalommal, többek jelenlétében a következő sértő kijelentéseket tette a magyar államra és a magyar nemzetre: „Nem lesz ez soká így, jönnek az oroszok! A magyarok azért jöttek ide, mert rá vannak szorulva a szerb kenyérre!” Továbbá Szvilengatyin Milánné több alkalommal is leköpdöste, sértegette az utcán járó-kelő magyar embereket, azt kiabálva, hogy „bűdös k...”, „magyar pizok”, „magyar szemét”. Miután pedig feljelentették, a helyszínen megjelent két rendőrnek azt mondta, hogy „mars ki, b... meg anyádat, bűdös magyar”.

Az ítélet meghozatalánál a bíróság különösen súlyosbító körülménynek vette a vádlott sértő kijelentéseinek „feltűnő durvaságát és azt az izzó magyargyűlöletet, melytől áthatva, sorozatosan elkövette fentebbi cselekményeit, s melyet a főtárgyalás során tanúsított egész magatartásával elárult”. A szegedi törvényszék enyhítő körülménynek vette a vádlott ideges, ingerlékeny és idegbetegségre valló állapotát és mindezek figyelembevételével az 1921:III. tc. 7., 8. és 9. §-a alapján hat hónapi fogházra mint főbüntetésre, illetve háromévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen időtartamú felfüggesztésére mint mellékbüntetésre ítélte.¹⁴

„A magyarság le van sz...”

A 34 éves napszámos Bosnyák Mátyás 1941. szeptember 21-én Csubik Kálmán vendéglőjében italozott. Az ott jelen lévő és akkor katonai szolgálatát teljesítő Nagy Istvánt egy pohár borral kínálta meg. Miután Nagy István a pohár bort nem fogadta el, Bosnyák Mátyás a következő kijelentést tette: „A magyarság le van sz...”. A Szegedi Királyi Törvényszéken a vádlott beismerte e kijelentésének megtételét és azzal védekezett, hogy nagyon ittas volt. A beismerő vallomás, illetve a kihallgatott Nagy István, Karácsonyi Antal és Hajdú András tanúk vallomásai alapján a bíróság Bosnyák Mátyást bűnösnek találta a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétségben, és ezért az 1921:III. tc. 8. és 9. §-a alapján egy hónapi fogházra mint főbünte-

¹² SZTL F. 60. 10682/1942.

¹³ SZTL F. 60. 10943/1942.

¹⁴ SZTL F. 60. 18217/1942.

tésre, illetve háromévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen időtartamú felfüggesztésére mint mellékbüntetésre ítélte.¹⁵

„Most jöttek ide és máris követelik, hogy magyarul beszéljünk”

A 29 éves Katrinka Jánosné született Ruzsinszki Anna pincérnőként dolgozott ifj. Jurics Márk vendéglőjében. 1941. június 19-én a vendéglőben tartózkodó katonák egyikének azon kérdésére, hogy miért nem beszél magyarul, szerb nyelven a következőket jelentette ki: *„Phü – egyet köpve –, a magyarok piszkos, romlott szemetek, most jöttek ide és máris követelik, hogy magyarul beszéljünk.”* A Szegedi Királyi Törvényszéken a megvádolt Katrinka Jánosné mindent tagadott, de a kihallgatott Borbély György és Halász Dezső tanúk vallomása alapján a bíróság bűnösnek találta a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétségben.

A bíróság ítéletében megállapította, hogy a vádlott kijelentése *„az államot alkotó és fenntartó magyarságra és így a magyar nemzet egyetemére nézve sértő”*. A büntetés kiszabásánál a törvényszék súlyosbító körülményként mérlegelte azt, hogy a vádlott kijelentését feltűnően sértő módon, válságos időkben tette, és ezért őt az 1921:III. tc. 8. és 9. §-a alapján négy hónapi fogházra mint főbüntetésre, illetve háromévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen idejű felfüggesztésére mint mellékbüntetésre ítélte.¹⁶

„Sz...ok az egész magyar hadsereg, mert én horvát altiszt vagyok”

Vukusics Dánielt, a 41 éves szabadkai vendéglőst a Szegedi Királyi Törvényszék meglehetősen hosszú, kétéves fogházbüntetésre ítélte, mivel bűnösnek találta kormányzósértés vétségében, a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétségben, valamint a magyar fegyverek sérelmére elkövetett becsületsértés vétségében is. A nyilvános főtárgyaláson a kihallgatott tanúk vallomásai alapján a bíróság azt a tényállást állapította meg, hogy Vukusics Dániel felesége kocsmájában, 1941. október 19-én az ott jelen lévő Szűcs János és Vecsey István szakaszvezetőknek azt jelentette ki, hogy *„sz...ok a szakaszvezetők és az egész magyar hadsereg, mert én horvát altiszt vagyok”*. Ugyancsak felesége kocsmájában, 1942. március 1-jén többek jelenlétében kijelentette, hogy neki sokkal jobb volt a szerb uralom alatt, és a magyarok maradtak volna ott, ahol voltak, majd Horthy Miklós kormányzó arcképére mutatva azt mondta, hogy *„b... meg a k... anyját, ez is ott maradhatott volna, ahol volt”*.

A tárgyaláson Vukusics Dániel tagadta, hogy tett volna ilyen sértő kijelentéseket, és azzal védekezett, hogy mindkét alkalommal olyan részeg volt, hogy semmire sem emlékszik. A törvényszék súlyosbító körülménynek vet-

te, hogy a vádlott cselekményét feltűnően durva szavakkal követte el, és ezért az 1921:III. tc. 7. §-a és az 1913:XXXIV. tc. 2. §-a alapján, valamint *A becsület védelméről* szóló 1914:XLI. tc. 2., 3. és 4. §-ainak¹⁷ alapján kétévi fogházra mint főbüntetésre, illetve háromévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen időtartamú felfüggesztésére mint mellékbüntetésre ítélte.¹⁸

„Nincs egy magyar sem, aki örülne annak, hogy a magyarok bejöttek a Bácskába”

Suics Tárcsics Ernőné született Niehold Ilona Budapesten született. Az 1930-as évek elején feleségül ment egy bunyevác nemzetiségű betegsegélyző intézeti tisztviselőhöz és Szabadkára költözött. 1941 júniusában Budapestre utazott meglátogatni szüleit. Egy fodrászüzletben beszédbe elegyedett az őt leánykorából ismerő Horváth Józsefnével, és a beszélgetés során szóba került a bácskai helyzet. Az ítélet szövege szerint Suics Tárcsics Ernőné ekkor a következő kijelentéseket tette: *„Nincs egy magyar sem, aki örülne annak, hogy a magyarok bejöttek a Bácskába. Tömegesen mennek át a magyarok Szerbiába, mert ott jobb a munkalehetőségek.”* A magyar katonákról pedig azt állította, hogy a bevonulásuk során *„erőszakot követtek el a szabadkai magyar lányok ellen”*. Azt is állította, hogy *„csak úgy sikerült neki az anyaországba beutazási engedélyt szerezni, hogy egy magyar őrnagynak 50 pengőt adott”*.

Kijelentései miatt Suics Tárcsics Ernőné feljelentették, a nyilvános főtárgyalásra 1942. január 27-én került sor a Budapesti Királyi Törvényszéken. A tárgyaláson a vádlott tagadta bűnösséget, azt állítva, hogy ő éppen az ellenkezőjét mondta, vagyis azt, hogy *„nagy volt az öröm a magyarok között a magyar csapatok bevonulásakor”*. Azt mondta továbbá, hogy tömegesen a szerb telepesek mennek Szerbiába, nem pedig a magyarok. A magyar katonákról és a szabadkai magyar lányokról pedig azt állította, hogy nagy barátkozás

17 „2. § Aki más ellen becstelentő, lealacsonyító vagy megszegényítő kifejezést használ, vagy pedig ily cselekményt követ el – amennyiben az 1. § esete nem forog fenn –, a becsületsértés vétségét követi el.

3. § A rágalmazás büntetése hat hónapig terjedhető fogház és négyezer koronáig terjedhető pénzbüntetés. Nyolc naptól egy évig terjedhető fogházbüntetés és száz koronától hatezer koronáig terjedhető pénzbüntetés kell alkalmazni:

1. ha a cselekményt sajtó útján vagy egyébként nyilvánosan követték el;

2. ha a törvény által alkotott testület, bizottsága vagy tagja, hatóság, közhivatalnok, törvényesen bevett vagy elismert vallásfelekezet lelkésze a sértett és a sértés hivatásuk gyakorlására vonatkozik;

3. ha a cselekményt aljas indokból követték el.

4. § A becsületsértés büntetése négyezer koronáig terjedhető pénzbüntetés. Ha a sértés feltűnően durva, úgyszintén a 3. § második bekezdése szerint minősülő esetekben a büntetés hat hónapig terjedhető fogház és hatezer koronáig terjedhető pénzbüntetés.” <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7297>

18 SZTL F. 60. 29636/1942.

15 SZTL F. 60. 25994/1942.

16 SZTL F. 60. 25995/1942.

volt közöttük, „*minek biztosan sok kis katona lesz az eredménye*”. Az ötven pengőt pedig azért említette, mert a pénzt ellopták tőle a vonaton, abban a vonagon pedig csak magyar katonák utaztak.

A tárgyaláson tanúként kihallgatott Horváth Józsefné teljes határozottsággal vallotta, hogy a vádlott a vádiratban megfogalmazott sértő kijelentéseket megtette, vallomását pedig megerősítette a másik két tanú, Klekker Kornélia és Hortobágyi János is. A védelem arra hivatkozott, hogy a vádlott Suics Tárcsics Ernőné leánykorában tagja volt a katolikus leánymozgalmaknak és különböző irredenta egyesületeknek.

A Budapesti Királyi Törvényszék azonban úgy vélte, hogy a vádlott leánykori tevékenysége nem ügyszóbaeső jelentőségű, viszont a büntetés kiszabásánál súlyosbító körülménynek tartotta azt, hogy a vádlott „*magyar nemzetisége dacára tett ilyen kijelentéseket*”. A megállapított tényállásnak megfelelően a budapesti törvényszék Suics Tárcsics Ernőné bűnösnek találta a magyar fegyveres erő elleni gyűlöletre izgatás vétségében, illetve a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétségben és az 1921:III. tc. 6.¹⁹ és 7. §-a alapján három hónapi fogházra mint főbüntetésre, továbbá háromévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen időtartamú felfüggesztésére mint mellékbüntetésre ítélte.

A Magyar Királyi Kúria a hozzá benyújtott semmisségi panaszokat elutasította, és úgy találta, hogy az elsőfokú bíróság által kiszabott büntetés arányban áll a vádlott bűnösségének fokával. A Kúria ítélete szerint is a vádlott leánykori ténykedése a különböző egyesületekben nem ügyszóbaeső jelentőségű, hiszen a „*vádlottnak a bűncselekmény elkövetése előtti magatartása az ügy eldöntése szempontjából közömbös, mert a vádlott arra való tekintet nélkül elkövethette a vádbeli cselekményeket*”. A Kúria viszont elutasította azt, hogy az elsőfokú bíróság súlyosbító körülményként mérlegelte azt, hogy a vádlott magyar nemzetisége ellenére tett sértő kijelentéseket, és végzésében hangsúlyozta: „*A magyar nemzet megbecsülése és a fegyveres erő tisztelete az állam minden polgárának, nemzetiségére való tekintet nélkül, egyforma kötelessége s így az e kötelesség ellen vétő alanyi bűnösségének a fokára pusztán a tettes nemzetiségéből sem hátrányos, sem kedvező következtetés nem vonható le.*”²⁰

19 „6. § Aki a katonaság intézménye, a magyar fegyveres erő, a m. kir. csendőrség vagy a m. kir. államrendőrség ellen gyűlöletre, vagy ezeknek szolgálati fegyelme ellen izgat vagy alakilag és tartalmilag egyaránt törvényes rendelkezésük ellen engedetlenségre hív fel, vétséget követ el és öt évig terjedhető fogházzal büntetendő.

A büntetés öt évig terjedhető börtön, ha a cselekményt abból a célból követték el, hogy a szolgálati fegyelmet megbontassák; ha pedig ennek következtében a szolgálati fegyelemben ütköző büntetést követtek el, a büntetés öt évig terjedhető fegyház.” <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7459>.

20 SZTL F. 60. 30856/1942.

„*A szegény szerbeknek nincs már semmijük sem*”

Baka István 28 éves szabadkai fogtechnikus 1942. január 25-én Budapestre készült utazni. A szabadkai pályaudvaron tartózkodó gyorsvonaton beszélgetés közben, több utas jelenlétében, a következőket állította: „*Amióta bejöttek a magyarok, sokkal rosszabb lett a helyzet, mint a szerbek alatt volt. Mi délvidékiek a jegyrendszerről nem is hallottunk, és a jugoszlávok ideje alatt nem is volt, és most jegyre adnak mindent.*” A szerb nemzetiségű lakosság helyzetéről pedig a következőket mondta: „*A szegény szerbeknek nincs már semmijük sem, ami maradt, azt elviszik az anyaországba. Van maguknak fogalmuk a szegénységről? Akkor nézzék meg azokat a szegény szerb tisztviselőket, akiket a magyarok elbocsátottak a hivatalból azért, mert nem bírják a magyar nyelvet. Ott van szegénység.*”

A magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség miatt feljelentett Baka Istvánnak 1942. október 31-én kellett megjelennie a Szegedi Királyi Törvényszéken. A nyilvános tárgyaláson a vádlott tagadta bűnösségét, de a bíróság a két tanú, Hantos József és Vasas József vallomását fogadta el. A bíróság szerint Baka István azzal, hogy összehasonlította „*a délvidéki állapotokat a szerb megszállás alatti állapotokkal*” és azt a megállapítást tette, hogy általában, de főleg a közellátás terén sokkal rosszabb a helyzet, és „*ennek okát nem a jelenlegi háborús helyzet által megkövetelt korlátozásokban, hanem abban jelöli meg, hogy az anyaországbeliek mindent kihordanak a Délvidékről*”, illetve azzal, hogy azt mondta, a magyar államhatalom igazságtalan a szerb nemzetiségű polgáraival szemben, „*olyan valótlan tényeket állított, amelyek alkalmasak arra, hogy a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülését csorbítsák, vagy hitelét sértsék*”. A megállapított tényállásnak megfelelően a szegedi törvényszék Baka Istvánt bűnösnek találta a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétségben, és ezért őt az 1921:III. tc. 7. és a 9. §-a alapján kétszáz pengő pénzbüntetésre mint főbüntetésre, továbbá egyévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen időtartamú felfüggesztésére mint mellékbüntetésre ítélte. A pénzbüntetés behajthatatlansága esetén pedig a büntetést húsznapra kell átváltoztatni.²¹

„*Megálljanak, majd kapnak maguk, mert nagy magyarok*”

A 22 éves Koczó Ferencné született Kusner Ilona 1941. április 11-én csúnyán összeveszett a férjével és ilyen feldúlt állapotban eldöntötte, hogy elutazik Szabadkáról. Egyetlen gyermekét özv. Gáspár Istvánnéra hagyta és kiment a vasútállomásra. Itt tudta meg az állomásfőnöktől, hogy a rendkívüli, háborús viszonyokra való tekintettel a vonatok nem fognak közlekedni. Koczó Ferencné ekkor szerb nyelven a következő szavakkal kezdett el szitkozódni: „*A piszkos magyarok, disznó németek öt nap alatt tönkretették az országot. Mit akarnak itt a piszkos magyarok, majd elintézzük, próbálják csak a lábukat betenni!*” Mivel nem

21 SZTL F. 60. 37756/1942.

tudott elutazni, visszament a gyermekére vigyázó özv. Gáspár Istvánné lakására, akinél éppen veje és lánya, Huszák Pál és Huszák Pálné vendégeskedtek. A nagyon is ingerült állapotban lévő asszony ekkor fenyegetőzni kezdett: „Megálljanak, majd kapnak maguk, mert nagy magyarok. Jönnek a szerbek és az angolok, három vagon gépfegyvert hoznak.”

A Szegedi Királyi Törvényszéken a perbe fogott Koczó Ferencné mindent tagadott, de a bíróság a megjelent tanúk egybehangzó vallomásai alapján a vádlottat bűnösnek mondta ki, megállapítva ítéletében, hogy a „vádlottnak a tényállásban megállapított és az állomáson tett kijelentései kétségtelenül a magyar nemzetre meggyalázóak, és mert a »magyarok« megjelölése alatt az állandó bírói gyakorlat szerint a magyar államot alkotó és fenntartó magyarság egyetemes egésze értendő, ily értelmezés mellett pedig a vádlott idézett kijelentésével a magyar népből álló magyar nemzetet sértette meg”. A törvényszék enyhítő körülményként mérlegelte a vádlott feldúlt lelkiállapotát, illetve azt, hogy a Délvidék területén a magyar büntetőjogi szabályok éppen 1941. április 11-én léptek hatályba. A megállapított tényállásnak megfelelően a szegedi törvényszék Koczó Ferencné bűnösnek találta a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétségben, valamint valótlan hír terjesztésének vétségében. Az 1921:III. tc. 7. és 9. §-a, illetve az 1937:X. tc. 2. §-a alapján ötszáz pengő pénzbüntetésre mint főbüntetésre, továbbá háromévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen idejű felfüggesztésére mint mellékbüntetésre ítélte.²²

„Ha bejönnek az oroszok, akkor magyar vért fogok inni”

Lausev Dánielnek, a 31 éves felsőtavankúti lakosnak is a Szegedi Királyi Törvényszék előtt kellett felelnie kijelentései miatt. A vád szerint Lausev Dániel 1942 januárjában Felsőtavankúton, Sztipics Erzsébet vendéglőjében a következőket jelentette ki: „Ha bejönnek az oroszok, akkor felülök a Berger plébános lovára, a plébánost a lófarokhoz kötöm és úgy lovagolok be a városba, s akkor magyar vért fogok inni.” Egy hónappal később pedig Sztipics Erzsébet lakásán azt mondta, hogy „b... a magyar anyjukat, (...) akármi is lesz, én magyar vért fogok inni”.

A feljelentést követően a vádlott Lausev Dániel előzetes letartóztatásban volt március 7-től május 26-ig, az ítélethozatalra pedig augusztus 29-én került sor. A nyilvános főtárgyaláson a vádlott tagadta az ellene felhozott vádak. A kihallgatott tanúk, Sztipics Erzsébet, Bulyovcsics Alajos, Godár József és özv. Crnkovics Péterné viszont igazolták, hogy a sértések elhangzottak. Az ítélet indoklásában a törvényszék azt állapította meg, hogy Lausev Dániel kijelentéseivel „annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy a jelenlegi uralkodó állami és társadalmi renddel ellentétes kommunista rendszernek a híve és ennek a rendszernek a megvalósítását nemcsak kívánatosnak tartja, hanem annak megvalósítása esetén maga is hatékony eszközökkel venne részt e rendszer célkitűzéseinek megvalósí-

22 SZTL F. 60. 39810/1942.

tásában”. A bíróság továbbá azt is megállapította, hogy a vádlott az idézett kijelentéseivel „az államalkotó magyar nemzet egészére kiható durva és meggyalázó kifejezést használt”. A szegedi törvényszék Lausev Dánielt bűnösnek találta az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására irányuló vétségben, illetve a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétségben és az 1921:III. tc. 5., 8. és 9. §-a alapján négy hónapi fogházra mint főbüntetésre, továbbá háromévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen idejű felfüggesztésére mint mellékbüntetésre ítélte.²³

„A magyarok menjenek az anyjuk p...ba, úgylis már csak 13 napig lesznek itt”

Polyákovich Antal 47 éves szabadkai kisbirtokos 1942. október 11-én a saját lakásán borozgatott Vigoda Lukács, Rudics Martin, Tonkovics István és Kollár Katalin társaságában. Ekkor a következő kijelentéseket tette: „A magyarok menjenek az anyjuk p...ba, úgylis már csak 13 napig lesznek itt. Horthy is menjen rendelkezni az anyja p...ba.” Már másnap, Németh Imre és Varga József rendőrök bekísérték a fogdába és előzetes letartóztatásba helyezték. Polyákovich Antal az sem segített, hogy öt pengőt akart fizetni a két rendőrnek, hogy őt ne jelentsék fel. A Szegedi Királyi Törvényszéken kihallgatott vádlott és a tanúk vallomásai alapján a bíróság bűnösnek találta Polyákovich Antalt, és ítéletében kimondta, hogy kijelentésével „egyrészt olyan valótlan tényt állított, mely alkalmas arra, hogy a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülését csorbítsa, másrészt Magyarország Kormányzója ellen sértést követett el”. Azáltal pedig, hogy a rendőröknek öt pengőt ígért, hogy ne jelentsék fel, „szolgálatukban kötelességszegésre indítani törekedett”, és így a megvesztegetés büntetést követte el. A szegedi törvényszék Polyákovich Antalt az 1921:III. tc. 7. §-a és az 1913:XXXIV. tc. 2. §-a, valamint Az egyes közéleti visszaéléseket büntető rendelkezésekről szóló 1942:X. tc. 1. §-a²⁴ alapján öt hónapi fogházra mint főbüntetésre, illetve mellékbüntetésként háromévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen idejű felfüggesztésére ítélte.²⁵

„Sokkal rosszabbul bánnak most velünk, mint a szerbek alatt”

Vukovics Károlynak, az 56 éves, hétgyermekes ácssegédnek a Szabadkai Királyi Törvényszéken kellett felelnie a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség miatt. A kihallgatott tanúk, illetve maga a vádlott beismerő vallomása szerint 1942. november 27-én azt jelentette ki, hogy „sokkal rosszabbul bánnak most velünk, mint a szerbek alatt”. A bíróság ezért Vu-

23 SZTL F. 60. XX 62/1943.

24 „5. § Aki közhivatalnokot (1940:XVIII. törvénycikk 3. §) a neki vagy másnak adott vagy ígért, személyes vagy vagyoni előnnyel hivatalos hatáskörében vagy szolgálatában kötelességszegésre indítani törekszik, büntetést követ el, és büntetése öt évig terjedhető börtön, hivatalvesztés és a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztése.” <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8183>.

25 SZTL F. 60. XX 13622/1943.

kovics Károly vádlottat az 1921:III. tc. 7. §-a alapján, a Btk. 92. §-a alkalmazásával ötven pengő pénzbüntetésre ítélte, a hivatalvesztést és politikai jogok gyakorlásának felfüggesztését pedig mellőzte a Btk. 54. §-a alapján.²⁶

„Mindegy akárhányan ugatnak körülöttem magyarul, akár egy kutya, akár három kutya”

Az 51 éves Jurics Istvánné született Ivanics Viktóriának is a Szabadkai Királyi Törvényszéken kellett megjelennie a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség miatt. A bírósági tárgyaláson megállapított tényállás szerint a vádlott veszekedés közben 1942. május 1-jén azt jelentette ki, hogy *„piszkos magyarok”*, majd 1942. június 20-án azt mondta: *„Mindegy akárhányan ugatnak körülöttem magyarul, akár egy kutya, akár három kutya.”* A szabadkai törvényszék a vádirattól eltérően, a bizonyítási eljárás során azt állapította meg, hogy Jurics Istvánné a *„szemtelenek, ide jöttetek rabolni”* kijelentést nem az egész magyarságra, hanem kifejezetten csak Tóth Antalra és nejére, Tóth Antalnéra értette. A szabadkai bíróság bűnösnek mondta ki, de egyben enyhítő körülménynek vette a vádlottnak az előzetes szóváltásból eredő felindultságát, és ezért az 1921:III. tc. 8. §-a alapján, a Btk. 92. §-a alkalmazásával kétszáz pengő pénzbüntetésre ítélte, a hivatalvesztést és a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztését pedig mellőzte a Btk. 54. §-a alapján.²⁷

„Maguk magyarok én előttem levizsgáztak”

Lovas Pál, a Magyar Államvasutak 49 éves lakatososa is a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétséget követte el. A vád szerint 1942. január 15-én Szabadkán azt jelentette ki, hogy *„maguk magyarok én előttem levizsgáztak”*, majd úgy folytatta, hogy *„b... meg az Isten, le vannak sz... a magyarok, így kitoltak velem, elhelyeztek”*. A Szabadkai Királyi Törvényszék enyhítő körülménynek vette a vádlott részbeni beismerését, családi állapotát, büntetlen előéletét, illetve azt, hogy kijelentéseit az áthelyezése miatti ingerült állapotban tette. A bíróság Lovas Pált bűnösnek nyilvánította és az 1921:III. tc. 8. §-a alapján, a Btk. 92. §-a alkalmazásával, száz pengő pénzbüntetésre ítélte, a hivatalvesztést és a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztését pedig mellőzte a Btk. 54. §-a alapján.²⁸

„Nem vagytok mások, mint gyilkosok, rablók, piszkok”

1941. szeptember 30-án Korcsmáros Imre és neje Korcsmáros Imréné született Szlucska Erzsébet piaci árusként dolgozó szabadkai házaspár Újvidéken tar-

tózkodott a Tisza Kálmán utca 12. szám alatti vendéglőben. Erőszakos viselkedésük miatt Miklós János és Tari Ferenc magyar királyi rendőrök bekísérték őket a rendőrkapitányságra. A házaspár ekkor szidalmazni kezdte a két rendőrt, és a következő, szó szerint el nem különíthető kijelentéseket tették: *„Menjetez innét az anyátok bűdös k... kib...ott p...ba. Le vagytok sz... ti is és az egész rendőrség, csendőrség, vezetőitekkel együtt. Azért visztek be, mert nem hagyom magam megb...ni. Nem vagytok mások, mint gyilkosok, rablók, piszkok. Majd mi levetkőztünk titeket, holnap már mehetek az ököristállóba sz...t szedni, nyálhassátok a p...jukat, mert míg ide nem jöttetek, azzal is foglalkoztatok tisztjeitekkel együtt. Csak volna nálunk kis pisztolyunk, azzal lelővöldöznénk benneteket, mint a kutyát. Annyiban sem nézünk benneteket, mint a szombati sz...unkat. Köpedelem az egész magyar karhatalom, ami szégyen rátok nézve.”* Ezenkívül Korcsmáros Imréné egy késsel megakarta szúrni Tari Ferenc rendőrt, és így egy hatósági közeget hivatásának jogszerű gyakorlásában erőszakkal próbált akadályozni.

A Szegedi Királyi Törvényszék a vádlottak tagadásával szemben a kihallgatott Miklós János, Tari Ferenc, Matejin Dragityné, Dubrovski Jakabné, Lázár Sámuel és Boros József tanúk vallomása alapján bűnösnek mondta ki a már egy hónapja előzetes letartóztatásban lévő házaspárt a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség miatt, illetve Korcsmáros Imrénét még hatósági közeg elleni erőszak vétségében is. Korcsmáros Imrét az 1921:III. tc. 8. és 9. §-a alapján két hónapi fogházbüntetésre ítélte mint főbüntetésre, illetve háromévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen idejű felfüggesztésére mint mellékbüntetésre. Feleségét, Korcsmáros Imrénét pedig az 1921:III. tc. 8. §-a, illetve *A hatóságok büntetőjogi védelméről* szóló 1914:XL. tc. 4. §-a²⁹ alapján szintén két hónapi fogházbüntetésre ítélte mint főbüntetésre, illetve mellékbüntetésként háromévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen időtartamú felfüggesztésére.³⁰

„Az embernek még enni sem adnak, el kell hogy pusztuljunk”

A 71 éves Kunyi Szilveszter a magyar állam által meghatározott lisztmennyiséget szolgáltatva be a Futura raktárába 1942. június 18-án. Míg a liszteszákokat vitte be a raktárba, anélkül hogy őt bárki kérdezte volna, Székelyhidi

29 „4. § A csoportosulás, amelynek célja az, hogy a hatóságnak közegét akár erőszakkal, akár veszélyes fenyegetéssel hivatásának jogszerű gyakorlásában akadályozza vagy intézkedésre kényszerítse, vagy hivatásából folyó eljárása alatt vagy pedig bosszúból hivatásának gyakorlása miatt tette bántalmazza, vétség, amely öt évig terjedhető fogházzal és kétezer koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.

Aki csoportosulás esetén kívül a hatóságnak közegét akár erőszakkal, akár veszélyes fenyegetéssel hivatásának jogszerű gyakorlásában akadályozza vagy intézkedésre kényszeríti, vagy hivatásából folyó eljárása alatt vagy pedig bosszúból hivatásának gyakorlása miatt tette bántalmazza, vétség miatt három évig terjedhető fogházzal és ezer koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő. A kísérlet büntetendő.” <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7296>.

30 SZTL F. 60. XX 53920/1943.

26 SZTL F. 60. XX 38932/1943.

27 SZTL F. 60. XX 38934/1943.

28 SZTL F. 60. XX 43687/1943.

Mihály, Szenczi András és Balogh Antal jelenlétében hangosan a következőket mondta: „B... meg az Isten a jó magyar testvéreket, az embernek még enni sem adnak, el kell hogy pusztuljunk, jobbak voltak a szerbek, azok legalább enni adtak az embernek.” A figyelmeztetés ellenére, hogy ilyet nem szabad mondani, mert ezért őt megbüntethetik, Kunyi Szilveszter tovább folytatta: „De b... meg a k... Isten a magyar testvéreidet, nem félek én az ő büntetésüktől, ott mutassák meg kint az orosz fronton, hogy mit tudnak, de még ott sem tudnak eleget tenni.”

A feljelentett idős Kunyi Szilveszternek meg kellett jelennie a Szabadkai Királyi Törvényszéken. A főtárgyaláson tagadta, hogy a vádiratban megfogalmazott kijelentéseket megtette volna, és arra hivatkozott, hogy semmire sem emlékszik. Az eseménynél jelen lévő tanúk viszont igazolták azt, hogy a vádlott a vádbeli kijelentéseket tényleg megtette. A bíróság azt a tényállást állapította meg, hogy „a vádlott kijelentése alkalmas arra, hogy a magyar nemzet megbecsülését csorbítsa, illetve annak hitelét sértse”, továbbá azt is, hogy a vádlott Kunyi Szilveszter cselekményével elkövette „a Btk. 190. §-ába ütköző Istenkáromlás vétségét is”. A büntetés kiszabásánál a királyi törvényszék enyhítő körülményként mérlegelte a vádlott idős korát, törődöttebb testi állapotát és büntetlen előéletét is. A nemzetgyalázás és a vallás elleni vétségben bűnösnek talált Kunyi Szilvesztert a bíróság az 1921:III. tc. 7. és a 9. §-a, valamint a Btk. 190. §-a alapján tizenöt napi fogházra mint főbüntetésre, továbbá egyévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen időtartamú felfüggesztésére mint mellékbüntetésre ítélte. Vagyoni elégtétel címén pedig a királyi törvényszék az 1921:III. tc. 10. §-a³¹ alapján arra kötelezte a vádlottat, hogy tizenöt napon belül fizessen be száz pengőt a magyar államkincstárnak.

A fellebbezés után másodfokon a Szegedi Királyi Ítéltábla foglalkozott Kunyi Szilveszter ügyével, és úgy találta, hogy a szabadkai törvényszék által kiszabott főbüntetés túl enyhe. Az ítéltábla „súlyosítónak vette még azt a kitartást, amellyel a vádlott cselekményét elkövette”, hogy kijelentéseit a „figyelmeztetés után még meg is ismételte”, és ezért a fogházbüntetést felemelte egy hónapra. Tekintettel Kunyi Szilveszter vagyoni viszonyaira – ugyanis Szabadkán tíz lánca föld és egy lakóház volt a tulajdonában – a szegedi ítéltábla a pénzbüntetést megötszörözte, azaz 500 pengő befizetésére kötelezte, „azért is, mert úgy találta, hogy, figyelemmel egyéniségére, a pénzbüntetés alkalmazásával őt újabb bűncselekmény elkövetésétől hatályosabban lehet visszatartani”.³²

31 „10. § Azokkal szemben, akik az 1–2. és az 5–7. §-okban meghatározott valamely büntetett követtek el, bíróság ítéletében az államkincstár javára belátása szerint megállapítandó összegű és az elítélt vagyoni viszonyaihoz mért, az elítélt egész vagyonának elkobzásáig terjedhető vagyoni elégtételt állapíthat meg.” <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7459>.

32 SZTL F. 60. XX 55461/1943.

„Én pedig a magyarokat csak sülvé és paprikásnak szeretem látni!”

A magyarkanizsai, izraelita vallású apa és fia, az 57 éves Szekeres (Schlézinger) Gyula és a 32 éves Szekeres (Schlézinger) Miklós felett a Szegedi Királyi Törvényszék ítélt nemzetgyalázás és nemzetragalmazás vétsége miatt. A vád szerint Szekeres Gyula 1940 júniusában, tehát még a Jugoszláv Királyság idején, feles haszonbérlijének, Papp Lajosnak a következőket mondta: „Talán azért nem akarjátok a szénát összegyűjteni, mert várjátok a magyarokat? Én pedig a magyarokat csak sülvé és paprikásnak szeretem látni!”

A Szegedi Királyi Törvényszék öttagú külön tanácsa kimondta: „A vádlott idézett kijelentése a magyarság ellen táplált gyűlöletéről tesz bizonyosságot és nemcsak a magyarok pusztulása iránti óhaját fejezte ki, hanem a »sülvé« és a »paprikás« kifejezéseknek a magyarsággal a vádbeli módon való kapcsolatba hozatala a magyarságra nézve kétségkívül meggyalázó.” A tanúk állítása szerint a másik vádlott, Szekeres Miklós 1941 júniusában, aratás idején, szintén Papp Lajossal került szóváltásba. Azon kérdésre pedig, hogy: „Azt hiszi, hogy még mindig Jugoszláviában vagyunk?”, Szekeres Miklós azt válaszolta: „Még lehetünk Jugoszláviában!”

A bíróság szerint a vádlott e kijelentése „értelemszerűen azt a valótlan tényállítást foglalja magában, hogy a magyar államban és a magyar nemzetben nincs meg sem az erő, sem pedig a készség ahhoz, hogy a szerbek Délvidékkel szembeni igényeinek ellenálljon és ősi földjének ezt a darabját bármily természetű ellenséges szándékkal szemben megvédelmezze”. A vádlottak tagadásával szemben a törvényszék a tanúk, Papp Lajos, Papp Lajosné, Nagy Miklós, Nagy Ferenc, Nagy István és Holló István esküvel is megerősített vallomása alapján mindkét Szekereset, apát és fiát bűnösnek mondta ki. A bíróság enyhítő körülményként mérlegelte, hogy a vádbeli cselekmények elkövetése óta hosszabb idő telt el, illetve azt, hogy mindketten a szóváltás hevében, erősen felindult lelkiállapotban használták a vádbeli kifejezéseket. Súlyosbító körülménynek számított viszont az, hogy „cselekményeik mélyen sértik a magyarság önérzetét, ekként azokban a magyarsággal szemben táplált ellenséges érzületüknek nagyobb foka nyilvánul meg”. A királyi törvényszék ezért Szekeres Gyulát az 1921:III. tc. 8. és 9. §-a alapján két hónapi fogházra mint főbüntetésre, továbbá háromévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen időtartamú felfüggesztésére mint mellékbüntetésre ítélte. Fiát, Miklóst pedig az 1921:III. tc. 7. és 9. §-a alapján egy hónapi fogházra mint főbüntetésre, továbbá háromévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen idejű felfüggesztésére mint mellékbüntetésre ítélte.

Mivel a két Szekeres védője semmiségi panaszt nyújtott be, ezzel az ügygel a Magyar Királyi Kúria is foglalkozott. A Kúria ítélete szerint az elsőfokú bíróság helyesen állapította meg, hogy Szekeres Gyula kijelentése, miszerint a magyarokat sülvé és paprikásnak szeretné látni, a magyar nemzet iránti gyűlöletéről tesz bizonyosságot, és „azt jelenti, hogy a vádlott a magyarokat lealázza, leverve, legyőzve szeretné látni”, és így megvalósította a nemzetgyalázás vétségét.

A Kúria, hivatkozva az 1921:III. tc. 11. §-ára,³³ elutasította a védelem azon jogi álláspontját is, hogy Szekeres Gyula nem büntethető, mert a cselekmény elkövetése idején külföldi volt. Enyhítette viszont a vádlott fogházbüntetését, azt két hónapra leszállította egy hónapra, továbbá mellékbüntetésül egyezer pengő pénzbüntetést ítélt meg a magyar államkincstár javára.³⁴

„Piszok, szemét banda, majd Sztálin elintézi az egészet”

Farkas Józsefnek, az 1876-ban született szabadkai illetőségű hirdetési ügynöknek 1943. december 11-én kellett megjelennie a Szegedi Királyi Törvényszéken nyilvános szóval elkövetett kormányzósértés, a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség és az állami és társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló folytatólagosan elkövetett izgatás vétsége miatt. A nyilvános főtárgyaláson a megállapított tényállás szerint Farkas József Szabadkán a városi kávéházban 1940 őszén és 1941 elején a magyar nemzetről több alkalommal is a következőket állította: *„Piszok, szemét banda, majd Sztálin elintézi az egészet. Mit akarnak a magyarok? Mit ugrálnak, úgylis kommunizmus lesz az egész világon.”* Magyarország kormányzójáról, Horthy Miklósról azt jelentette ki, hogy *„csirkefogó kismiska”,* a magyar hadseregről pedig azt, hogy *„a magyar hadsereg nem számít semmit, nem hadsereg, hanem züllött társaság”.*

A megvádolt Farkas József a bíróság előtt tagadta bűnösségét. Azzal védekezett, hogy az őt feljelentő személyek mind bunyevácok, akik már a szerb uralom alatt is haragudtak rá magyar érzelmei miatt. Azt is állította, hogy ő *„annyira jó magyar volt, hogy a szerb uralom alatt is kémszolgálatot teljesített a magyarok részére, s emiatt a szerbek kiverték a fogait és agyon akarták löni”.* A vádlott védekezésével szemben a szegedi törvényszék a kihallgatott Hevér Pál, Tilly Ádám, Jurics Gergely, Szádecki István és Péics István tanúk vallomását fogadta el. A törvényszék ítéletében ki is hangsúlyozta, hogy a *„vádlott magyar állampolgárnak mondotta magát, de nem úgy beszélt és nem úgy viselkedett sohasem, mint magyar ember”,* kijelentései pedig *„a magyar államra és magyar nemzetre nyilvánvalóan meggyalázóak”.*

A bíróság megítélése szerint szavaiból az is kitűnik, hogy *„Sztálintól és a kommunista rendszertől várja és reméli Magyarországon a jobb rend kialakulását, ami pedig csak a jelenlegi állami és társadalmi rend felforgatása útján valósítható meg”.* A szegedi bíróság *„súlyosbító körülménynek vette a halmazatot, a folytatólagosságot, a kijelentések durvaságát, és hogy hasonló bűncselekményért már egy ízben büntetve volt, enyhítőnek vette családosi állapotát, azt, hogy gyermekeit a háborúban veszítette el, és hogy a bűncselekmény elkövetése óta hosszabb idő telt el”,* és ezért Farkas Józsefet az 1913:XXXIV. tc. 2. §-a és az 1921:III. tc. 5. és 8. §-a alapján egyévi fogházra

mint főbüntetésre, továbbá háromévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen időtartamú felfüggesztésére mint mellékbüntetésre ítélte.

Mivel maga a vádlott, illetve a közvádló is semmisségi panaszt nyújtott be, Farkas József ügyével a Magyar Királyi Kúria is foglalkozott. Döntésével a Kúria helyben hagyta az elsőfokú bíróság ítéletét, megállapítva, hogy *„a vádlott csak állította, bizonyítani azonban meg sem kísérelte azt, hogy a megtámadott ítéletben a megnevezett tanúk kizárólag ellenséges érzületből vallottak ellene”,* viszont kijelentéseinek *„sértő, illetőleg izgató jellegével a koránál, iskolázottságánál és foglalkozásánál fogva megfelelő élettapasztalattal rendelkező vádlott föltétlenül tisztában volt”.* A Kúria ítéletében azt is hangsúlyozta, hogy nem enyhítő körülmény az, hogy *„a vádlott a gyermekeit a háborúban veszítette el, mert ez a körülmény a vádbeli bűncselekményekkel összefüggésbe nem hozható”.*³⁵

„Még ki fogják nyalni a magyarok a zsidók p...ját!”

Ádám Aladár 48 éves izraelita vallású gazdasági intéző 1942. április 7-én Szabó Cz. Mátyás Szabadka melletti tanyáján tartózkodott. Itt összeveszett Szabó Cz. Ilonával és veszekedés közben azt a kijelentést tette: *„Még ki fogják nyalni a magyarok a zsidók p...ját!”* Majd a földre mutatott és azt mondta: *„Itt fogják ki-nyalni a magyarok a zsidók p...ját!”* A magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség miatt Ádám Aladárnak meg kellett jelennie a Szabadkai Királyi Törvényszéken. A bíróság a vádlott tagadásával szemben a tanúk vallomása alapján állapította meg Ádám Aladár bűnösségét. A törvényszék enyhítő körülménynek vette, hogy a vádlott cselekményét szóváltás közben, felindult állapotban követte el, és ezért az 1921:III. tc. 8. §-a alapján, a Btk. 92. §-a alkalmazásával, háromszáz pengő pénzbüntetésre ítélte, a hivatalvesztést és a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztését pedig mellőzte a Btk. 54. §-a alapján.³⁶

Elítélve két jugoszláv ércpénz miatt

Déri János, az 56 éves izraelita vallású lakatossegéd 1942. október 8-án Plancsik Pál és annak kiskorú, István nevű fia társaságában tartózkodott. A gyermek két darab volt jugoszláv ércpénzzel játszadozott, amikor apja, Plancsik Pál azt mondta neki, hogy ne játszadozzon velük, hanem inkább dobja el. Ekkor Déri János a következőket jelentette ki: *„Őrizd meg, mert még erre szükség lesz!”* A magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség miatt perbe fogott Déri János a Szabadkai Királyi Törvényszéken tagadta bűnösségét, de a tanúk vallomása alapján a bíróság bűnösnek mondta ki és az 1921:III. tc. 7. §-a alapján, a Btk. 92. §-a alkalmazásával százötven

33 „11. § A jelen törvényben meghatározott bűncselekményekre a Btk. 7. §-ának rendelkezéseit kell alkalmazni.” <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7459>.

34 SZTL F. 60. XX 3559/1944.

35 SZTL F. 60. XX 12986/1944.

36 SZTL F. 60. XX 14684/1944.

pengő pénzbüntetésre ítélte, a hivatalvesztést és a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztését pedig mellőzte a Btk. 54. §-a alapján.³⁷

„Minek jöttek ide, mi nem a magyarokat vártuk, hanem a németeket”

Matkovics Antal 57 éves nyugalmazott városi altisztnek a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség, illetve a Btk. 190. §-ába ütköző vallás elleni vétség miatt kellett megjelennie a Szabadkai Királyi Törvényszéken. A vádlott tagadásával szemben a bíróság a tanúk vallomása alapján vette bizonyítottanak Matkovics Antal bűnösségét. A megállapított tényállás szerint 1942 tavaszán a következőket jelentette ki: *„B...om az anyjuk Úr Istenét a magyaroknak, minek jöttek ide, mi nem a magyarokat vártuk, hanem a németeket. Ki hívta őket?! Nemsokára úgyis elmennek, mert Hitler csak azért adta át Bácskát, hogy legyen, aki megőrizze neki, mire a háború véget ér. B...a meg őket Hitler, hogy ide beengedte. A szerbek engem annak idején bezártak, mert rádió Budapesten hallgattam. Akkor a magyarokért éltem, mert akkor a magyarok mások voltak, nem mint most, ilyen szemtelenek és disznók. Állásomtól megfosztottak, de nem sokáig pávásokodnak itt, csak győzzön a német, majd ki lesznek zavarva Bácskából.”*

Ugyancsak 1942 tavaszán Pusztai Dezsőnek azt mondta egy szentkép mellé tűzött magyar nemzeti színű zászlócskára mutatva: *„Minek ez a zászló oda, dobja a p...ba!”* Matkovics Antalt tagadása ellenére a tanúk vallomásai alapján a Szabadkai Királyi Törvényszék bűnösnek mondta ki, és az 1921:III. tc. 7. és 8. §-ába ütköző, a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség, illetve a Btk. 190. §-ába ütköző vallás elleni vétség miatt összbüntetésül tizennégy nap fogházbüntetésre ítélte. A hivatalvesztést és a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztését a bíróság mellőzte a Btk. 54. §-a alapján.³⁸

„Itt már büdös a magyar szótól a levegő”

Az orosz nemzetiségű Miszakov Vazul mint katonatiszt menekült el a cári Oroszországból és költözött Szabadkára. Új hazájában tejkereskedőként dolgozott és vadházasságban élt Losoncz Rozáliával, akitől két fiúgyermeke született. 1941 novemberében eladta a kocsiját, a lovát és a tej kihordásához szükséges egyéb felszerelését Ódri Ferencnek. A vád szerint ekkor a következő kijelentést tette: *„Testvér, átadom a kocsit, a lovat és az egész üzleti dolgokat, én megyek Oroszországba, ott van földem, mert itt már büdös a magyar szótól a levegő.”*

A feljelentett Miszakov Vazul a Szabadkai Királyi Törvényszéken tagadta, hogy az idézett kijelentéseket megtette volna, és arra hivatkozott, hogy a tanúk, többek között a volt élettársa, Rozsumberszki Rókusné született Losoncz Rozália csak bosszúból vallottak ellene. A bíróság elismerte, hogy a vádlott volt élettársát elfogultnak lehetne tekinteni, de megállapította azt,

hogy a *„vádlottnak a magyarsággal szemben tanúsított magatartását esküvel megerősített vallomásukban igazolják a teljesen érdektelennek tekintendő Vancsura József és Zvorényi Jenő tanúk is”*. Zvorényi Jenő azt vallotta, hogy a vádlott még a Jugoszláv Királyság idején olyan kijelentéseket tett, hogy *„legjobban szeretne minden magyart felakasztani, és hogy inkább nézne egy kutyára, mint egy magyarra”*. A másik tanú, Vancsura József pedig azt állította, hogy Miszakov Vazul előtte többször is mondta, hogy *„büdös itt a levegő a magyar szótól”*.

A bíróság – a tanúk egybehangzó vallomása alapján – megállapította, hogy *„a vádlott a magyarsággal szemben gyűlölettel viseltetik és hogy ennek az érzelmének gyalázkodó kitételekkel többször kifejezést adott”,* és így kijelentéseivel elkövette a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétséget. A büntetés kiszabásánál a Szabadkai Királyi Törvényszék súlyosbító körülményként mérlegelte azt, hogy *„amikor a vádlott állampolgársága tisztázatlannak tekintendő s a magyar államban megtalálja megélhetését és élvezi a magyar nemzet nyújtotta biztonságot, akkor ő a magyar állammal és a magyar nemzettel szemben meggyalázó kifejezéseket használ”,* és ezért az 1921:III. tc. 8. és 9. §-a alapján egy hónapi fogházra mint főbüntetésre, továbbá egyévi hivatalvesztésre és a politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen időtartamú felfüggesztésére mint mellékbüntetésre ítélte. Mivel Miszakov Vazul mint orosz menekült már 1921 óta Szabadkán lakott, a királyi törvényszék nem találta megállapíthatónak, hogy a vádlott külföldi állampolgár lenne, ezért *„az 1921:III. tc. 9. §-ában előírt országból való kiutasításnak és a visszatéréstől örökre való eltiltásnak kimondását mellőzte”*. A fellebbezések után Miszakov Vazul ügyével foglalkozott a Szegedi Királyi Ítéltábla, majd a Magyar Királyi Kúria is, de mindkét bíróság alaptalannak minősítette a panaszokat és helybenhagyta az elsőfokú bíróság ítéletét.³⁹

„Adjanak a katonának elég kenyeret, akkor nem jönnek majd hozzám kenyérért”

Pék Gáspár, a 39 éves szabadkai sütőmester 1944. április 18-án péküzletében egy katonának jegy nélkül, a maximális árnál drágábban adott el kenyeret. Tóth Sándor főhadnagy ezért felelősségre vonta, és ekkor Pék Gáspár a következőket jelentette ki: *„Adjanak a katonának elég kenyeret, akkor nem jönnek majd hozzám kenyérért.”* Amikor pedig Tóth Vince magyar királyi rendőr előállította, a kapitányságon azt mondta: *„Ha kiveszik a kezemből a lapátot, internálnak vagy falhoz állítanak, akkor sem lesz rosszabb.”*

A Szabadkai Királyi Törvényszék a vádlott beismerése és a tanúk vallomása alapján Pék Gáspár bűnösségét mondta ki ítéletében. A törvényszék enyhítő körülménynek vette a vádlott beismerését, illetve a megbánást tanúsító magatartását, és ezért őt a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétségért az 1921:III. tc. 7. és 9. §-a alapján tizennégy napi fogházra

37 SZTL F. 60. XX 14685/1944.

38 SZTL F. 60. XX 17235/1944.

39 SZTL F. 60. XX 42349/1944.

mint főbüntetésre, továbbá egyévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen időtartamú felfüggesztésére mint mellékbüntetésre ítélte.⁴⁰

Valótlan hír terjesztése miatti vétségek

„Újvidéken a razziák során hullahegyek vannak”

Az 1942. januári Újvidéken és a környékén végrehajtott razziák során a magyar katonai alakulatok és a csendőrség által elkövetett tömeges kivégzéseknek a híre gyorsan elterjedt, ezt bizonyítja Reiner Nándor esete is. A vád szerint Reiner Nándor, aki 54 éves, izraelita vallású, nőtlen és állás nélküli magántisztviselő volt, valótlán hír terjesztésének vétségét követte el. A Szabadkai Királyi Törvényszéken a részben zárt, részben nyílt főtárgyalásra 1942. március 3-án került sor. A vádlott részbeni beismerése és a tanúk vallomása alapján a törvényszék azt a tényállást állapította meg, hogy Reiner Nándor 1942. január hó 25. napján a városi kávéházban azt a valótlán hírt koholta és terjesztette, hogy *„Újvidéken a folyamatban lévő razziák során hullahegyek vannak”*. A bíróság súlyosbító körülményként mérlegelte, hogy a vádlott *„bűncselekményét háborús viszonyok közepette követte el, amely a közrendet veszélyeztetheti és nyugtalaníthatja”*, és ezért a királyi törvényszék Reiner Nándor vádlottat az 1937:X. tc. 2. §-a alapján egy hónapi fogházra ítélte mint főbüntetésre. Egyben elrendelte a szabadlábra helyezését is, mivel a vádlott a szabadságvesztés büntetését az előzetes letartóztatásával már kitöltötte.⁴¹

„Jaj lesz a magyaroknak!”

A Szabadkai Királyi Törvényszék valótlán hír terjesztésének vétsége miatt a 30 éves, szerb állampolgárságú Nikolics Borivoj szabadkai lakost is elítélte. A nyilvános főtárgyalásra 1941. szeptember 23-án került sor. A vádlott tagadásával szemben a bíróság a tanúk vallomása alapján mondta ki bűnösnek. A megállapított tényállás szerint Nikolics Borivoj vádlott Szabadkán még 1941 júliusában Tárnoki Jánosné született Horváth Teréz, Oláh Jolán és Purics Gizella előtt azt a kijelentést tette, hogy *„úgysem nyeri meg a háborút a büdös sváb, azt az oroszok fogják megnyerni, ez még Szerbia, és akkor jaj lesz a magyaroknak”*. A törvényszék súlyosbító körülményként mérlegelte Nikolics Borivoj büntetett előéletét, valamint azt, hogy kijelentését az akkori háborús időkben tette, és ezért az 1937:X. tc. 2. §-a alapján két hónapi fogházbüntetésre ítélte.⁴²

„Szerbia még mindig feltámadhat”

A Szabadkai Királyi Törvényszék szigorát a 39 éves, horvát állampolgárságú Bermanec József szabadkai lakos is megtapasztalhatta. Az 1942. február 13-án megtartott nyilvános főtárgyaláson a törvényszék a vádlott tagadásával szemben a tanúk vallomásának adott hitelt. A megállapított tényállás szerint Bermanec József 1942. január 6-án Nagyfénypusztán, a Mikuska-féle vendéglőben azt jelentette ki, hogy *„Magyarország lesz még Szerbia”*, majd ugyanazon nap délután Végh Anna nagyfénypusztai lakos lakásán azt mondta, hogy *„Szerbia még mindig feltámadhat”*. A bíróság szerint így megvalósult az 1937:X. tc. 2. §-a alapján a valótlán hír terjesztésének vétsége, és a vádlottat bűnösnek mondta ki. Annak ellenére, hogy a királyi törvényszék enyhítő körülménynek vette a vádlott büntetlen előéletét, ittas állapotát, valamint hogy egy gyermek eltartásáról kell gondoskodnia, két hónapi fogházra ítélte, amelyből 29 napot már le is töltött az előzetes letartóztatása során.⁴³

„Az oroszok már közel járnak Pesthez”

Bódi Márkné született Hatvani Katalinnak, a 40 éves, elvált, ötgyermekes anyának a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló, illetve valótlán hír terjesztésének vétsége miatt kellett megjelennie a Szegedi Királyi Törvényszéken. A nyilvános főtárgyaláson megállapított tényállás szerint Bódi Márkné 1941. július 2-án Szabadkán találkozott Fátyol Jánosnéval és azt mondta neki, hogy *„b... meg az Isten a magyar anyját”*. Ugyanazon nap találkozott Czvitkó Jánosnéval is, akinek azt jelentette ki, hogy *„az oroszok már közel járnak Pesthez”*. Miután Czvitkó Jánosné erre azt válaszolta: *„hogyan járhatnának közel, amikor a németek oly sok száz kilométerre visszaverték az oroszokat”*, a vádlott azt felelte: *„lehetséges, hogy arra haladnak a németek, de erre már közel vannak az oroszok Pesthez”*. A bíróság előtt Bódi Márkné beismerő vallomást tett, és ezt megerősítette a két megjelent tanú is. A királyi törvényszék végül a vádlottat az 1921:III. tc. 8. és 9. §-a, illetve az 1937:X. tc. 2. §-a alapján egy hónapi fogházra mint főbüntetésre, illetve egyévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen időtartamú felfüggesztésére mint mellékbüntetésre ítélte.⁴⁴

40 SZTL F. 60. XX 43621/1944.

41 SZTL F. 60. 8348/1942.

42 SZTL F. 60. 10087/1942.

43 SZTL F. 60. 10088/1942.

44 SZTL F. 60. 27106/1942.

Kormányzósértés miatti vétségek

„Horthyt is a lábánál fogva kellene felakasztani”

Bukvics Antalné született Kovács Katalin 1941 szeptemberében költözött vissza Belgrádból szülővárosába, Szabadkára. Férjétől különváltan élt, ezért két gyermekével édesanyjához költözött. 1941. szeptember 16-án Bukvics Antalné két személlyel, Szűcs Imrével és Molnár Istvánnal arról beszélgetett, hogy most, miután visszakerültek Magyarországra, jó volna valamilyen állás után nézni. A vádlott ekkor jelentette ki: *„sz...ok Magyarországra és a magyarokra, Horthy szájába”,* majd Magyarország kormányzójáról még azt is mondta, hogy *„Horthyt is a lábánál fogva kellene felakasztani, hogy én mint belgrádi menekült nem tudok munkát kapni”.* Néhány nappal később Bukvics Antalné szintén Szűcs Imrével vitatkozott össze, akinek arra a megjegyzésére, hogy vigyázzon, most már nem Szerbiában van, hanem Magyarországon, azt felelte, hogy *„sz...ok Magyarországra és a magyarokra”.*

Miután feljelentették nemzetgyalázás és kormányzósértés vétsége miatt, Bukvics Antalné ügyét a Szegedi Királyi Törvényszék tárgyalta 1942. február 21-én. A nyilvános főtárgyaláson a vádlott tagadta a sértő szavak használatát és azzal védekezett, hogy a tanúk csak bosszúból jelentették fel. Bukvics Antalné védekezését a bíróság nem fogadta el. A tanúk vallomását fogadta el, mert *„a tanúk által vallott és a vád tárgyává tett kijelentések mindenkor az előzőleg folytatott beszélgetés keretében illenek és azzal összefüggő egységet képeznek”.* Továbbá a bíróság szerint *„bővebb indoklásra nem szorul, hogy a vádlottnak kijelentései Magyarország Főméltóságú Kormányzójára és az egyetemes magyarságra súlyosan sértők”,* és a büntetés kiszabásánál súlyosbító körülményként értékelte a sértő kijelentések *„feltűnően durva voltát”.* Ezért a szegedi törvényszék Bukvics Antalné vádlottat az 1921:III. tc. 8. §-a és az 1913:XXXIV. tc. 2. §-ának 2. bekezdése alapján hat hónapi fogházra ítélte mint főbüntetésre, illetve háromévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen időtartamú felfüggesztésére mint mellékbüntetésre.⁴⁵

„Horthy hazaáruló, mert ő adta el a hazát a zsidóknak”

Jakab Istvánnak, a 46 éves szabadkai fodrásznak kormányzósértés vétsége miatt kellett a Szegedi Királyi Törvényszéken megjelennie. A vád szerint Jakab István, meglehetősen ittas állapotban, Szabadkán 1942. április 21-én Tomasics József vendéglőjében a következő kijelentést tette: *„Horthy hazaáruló, mert ő adta el a hazát a zsidóknak.”* A főtárgyaláson Bognár József, Szkendervics István és Tomasics József tettek vallomást mint tanúk, és maga a vádlott is beismerte tettét.

⁴⁵ SZTL F. 60. 25165/1942.

A törvényszék bűnösnek mondta ki Jakab Istvánt, mivel a *„Kormányzó Úr ellen nyilvánosan, szóval sértést követett el”,* és így cselekménye a jogszabályokban meghatározott *„kormányzósértés vétségének összes törvényes tényálladási alkatelemeit kimeríti”.* A büntetés kiszabásánál a bíróság enyhítő körülményként mérlegelte a vádlott büntetlen előéletét és a majdnem a beszámíthatatlansággal határos ittas állapotát, ezért a szegedi törvényszék az 1913:XXXIV. tc. 2. §-a alapján egy hónapi fogházbüntetésre ítélte mint főbüntetésre, illetve háromévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen időtartamú felfüggesztésére mint mellékbüntetésre.⁴⁶

Az állami és társadalmi rend erőszakos felforgatására
irányuló izgatás vétsége

*„Ha a kommunizmus 1919. évben fennmaradt volna,
akkor ma az egész világ boldogabb lenne”*

Balázs Sándor 41 éves szabadkai kereskedősegéd 1943. október 1-jén a Mendler-féle vendéglőben iszogatót és politizált. A jelen lévő tanúk vallomása szerint a következő kijelentéseket tette: *„Én magyar vagyok és mi örültünk, hogy a magyarok felszabadítottak, de most már csalódtunk, mert azt vártuk, hogy jobb sorsba jutunk és ennek dacára sokkal rosszabbá vált a helyzet. Ha a kommunizmus 1919. évben fennmaradt volna, úgy ahogy kezdődött, akkor ma az egész világ boldogabb lenne. Én a gyermekemet Pesten járatom iskolába, és ha nem marad meg Magyarország, akkor Horvátországban fogom taníttatni.”*

A feljelentett Balázs Sándort még aznap letartóztatták, és a következő hónapokat kénytelen volt előzetes letartóztatásban tölteni. A nyilvános főtárgyaláson a vádlott Balázs Sándor tagadta, hogy tett volna ilyen kijelentéseket, csak annyit ismert be, hogy annyit mondott: *„Többet vártunk a felszabadítástól.”* A Szegedi Királyi Törvényszék viszont a kihallgatott tanúk, Mendler János, Tikviczki János, Vörös Mihály, Beszédes Tibor és Kovács Ferenc esküvel is megerősített vallomását vette figyelembe.

A bíróság véleménye szerint Balázs Sándor idézett kijelentéseivel *„a kommunizmus hívének vallotta magát”,* és azzal, hogy a kommunizmust mint világboldogító rendszert dicsérte, *„hangulatot és vágyódást kívánt irányítani a társaság többi tagja előtt és így az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására izgatott”.* További kijelentései – melyek szerint sokkal rosszabbá vált a helyzet, mint a korábbi jugoszláv uralom alatt, illetve ha a magyar állam nem marad meg, a most Budapesten tanuló gyermekét Horvátországban fogja taníttatni – a bíróság ítélete szerint *„olyan tényállítást foglalnak magukban, amely a valóságtól eltérően foglalkozik a magyar állammal és csorbítja annak megbecsülését”.* Az állam és társadalom törvényes rendjének

⁴⁶ SZTL F. 60. XX 41388/1943.

erőszakos felforgatására irányuló izgatás vétségében bűnösnek talált Balázs Sándort a szegedi törvényszék az 1921:III. tc. 5. és 9. §-a alapján négy hónapi fogházra mint főbüntetésre, továbbá mellékbüntetésként egyévi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen időtartamú felfüggesztésére ítélte.⁴⁷

Összegzés: a perek és az ítéletek általános vonásai

A második világháború alatt az akkori Magyar Királyság a visszafoglalt délvidéki területein igyekezett megvédeni a magyar állam és a magyar nemzet becsületét és tekintélyét. A magyar bíróságok törekedtek is eleget tenni ennek az elvárásnak és példásan megbüntetni azon polgárokat, akik sértő, gyalázó szavakkal illették a magyar államot, a magyar nemzetet vagy a kormányzó személyét, illetve kétségbe vonták, hogy a visszaszerzett Bácska megmarad Magyarország területének.

A jogerőre emelkedett bírósági ítéletek alapján a következők állapíthatók meg. A bíróságok a tényállást elsősorban a feljelentők, vagyis a tanúk vallomásai alapján állapították meg. A vádlottak többnyire tagadták kijelentéseik megtételét, illetve arra hivatkoztak, hogy kijelentéseiket félreértették.

A vétségnek számító kijelentések elsősorban ismerősök előtt vagy kocsmában, italozgatás közben hangzottak el. A bíróságok ítéleteikben mindig ki is hangsúlyozták, ha a vádlott kijelentéseit ittas állapotban tette meg, és ez általában enyhítő körülménynek számított.

A bíróságok elítélték azon személyeket, akik sértő kijelentéseket tettek, de emellett büntetésre számíthattak azok a polgárok is, akik valamilyen formában nemtetszésüket fejezték ki a magyar állammal szemben. Így vétségnek számított, ha valaki olyan kijelentést tett, hogy a szerb uralom alatt jobb volt az élet (Mihály Etel esete), hogy a magyarok saját maguk nem tudták volna a Bácskát visszafoglalni (Welker Dániel esete), hogy a Bácskában még a magyar lakosság sem örül annak, hogy ez a terület visszatért Magyarországhoz (Suics Tárcsics Ernőné született Niehold Ilona esete).

Ugyancsak vétségnek számított, ha valaki kétségbe vonta, hogy a Bácska megmarad magyar területnek. Az ilyen esetek közül kirívó Déri János bírósági pere, akinek azért kellett a vádlottak padjára ülnie, mert kijelentette, hogy nem kell eldobni a régi jugoszláv ércpénzeket, mert még szükség lehet rájuk.

Vétséget követtek el azok a személyek is, akik különböző bűncselekmények elkövetésével vádolták meg a magyar állam hatóságait vagy a hivatalos személyeket. A bíróságok elítélték Reiner Nándort, mert olyan kijelentést tett, hogy a magyar katonaság tömegesen végezte ki az embereket 1942 januárjában Újvidéken, illetve Suics Tárcsics Ernőné, mert azzal vádolt meg

egy magyar katonatisztet, hogy meg kellett vesztegetnie azért, hogy utazási engedélyt kapjon.

Elemézve a bírósági ítéleteket, az is kiderül, hogy az elítéltek között egyaránt voltak magyarok, horvát-bunyevácok és szerbek, sőt egy orosz nemzetiségű személy is,⁴⁸ jól tükrözve a Szabadka területén élő lakosság nemzetiségi összetételét.

48 Az októberi forradalom után sok ezer orosz állampolgár menekült az akkori Szerb–Horvát–Szlovén Királyságba. Közülük sokan Szabadkán telepedtek le, elsősorban jogászok, tanárok és a volt cári hadsereg katonái.

47 SZTL F. 60. XX 31071/1944.

A második világháború áldozatai adatbázisának forrásai a vajdasági és szerbiai levéltárakban

A Magyar–Szerb Akadémia Vegyes Bizottság megalakulásakor a közösen kidolgozott alapelvekben a következőket fektették le 2011-ben: *„Tevékenységeinek középpontjában a II. világháború és az azt követő időszak (1941–1948) áll, foglalkozik mind a magyar közigazgatás szerb és zsidó, mind a jugoszláv kommunista hatóságok magyar áldozataival.”*¹ A munka vége felé megállapítható, hogy a bizottság ennek a célkitűzésnek alapjában véve eleget is tett. 86 500 áldozat neve került be a szerb nyelvű adatbázisba,² s folyamatban van a magyar nyelvű adatbázis kiépítése is. Most azonban elsősorban nem az áldozatokról szeretnék beszámolni, hanem arról a hatalmas mennyiségű forrásanyagról, amely alapján az adatbázis felépült.

Az adatfeltáró munka feltételei kapcsán előjáróban meg kell jegyezni, hogy mindkét állam, mind Magyarország, mind pedig Szerbia támogatta a kutatást, s nemcsak anyagilag, hanem erkölcsileg is. A szerb kormány és törvényhozás is hozzájárult ahhoz, hogy ezt a tudományos kutatómunkát sikerre tudjuk vinni. A 2010. április 29-i határozattal az Igazságügyi Minisztérium feloldotta azoknak a dokumentumoknak a titkosságát, amelyek az 1944 szeptemberét követő időszak törvénytelen kivégzéseire vonatkoznak.³ Ugyanúgy ösztönözte a kutatómunkát a rehabilitációról (2011) és a vagyon-visszaszámaztatásról (2011) szóló törvény is.

Ekkora feladatot csak jól szervezett munkával lehetett ennyi idő alatt elvégezni. A Vajdaság összes levéltára részt vett a munkában, mindegyik regionális levéltárból legalább egy szakembert bevontunk a kutatómunkába. Ilyen összefogásra addig sohasem volt példa, emellett megfelelő szakemberek közreműködésével belgrádi levéltárakban is folyt az adatgyűjtés. Átvizsgáltuk a múzeumok dokumentumait, az egyházi és állami anyakönyvek százait nézték át a kutatók. Mindaz, amit fellelt, amihez hozzáfért a kutatócsoport, bekerült az adatbázisba, még hozzá olyan formában, ahogyan az eredeti dokumentumban szerepel, mivel lehetetlen volt, hogy minden adatot ellenőrizzünk.

1 A szerb–magyar történelmi megbékélés programjának alapelvei (Elfogadta a szerb–magyar akadémiai bizottság 2010. december 15-i ülése). <http://www.magjarszerbmult.hu/wp-content/uploads/2011/04/Alapelvek.pdf>.

2 <http://vojvodinakom1941.org.rs>.

3 Odluka Vlade RS o skidanju oznake poverljivosti. <http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/articles/o-nama/akta/>.

A levéltári forrásoknál a dokumentumban leírt név szerepel az adatbázisban, ha a könyvekből vettük át az adatokat, akkor a szerző által leírt formát tüntettük fel mi is. Egy-egy név mögé, ha volt rá lehetőségünk, több forrást is felsorakoztattunk. Ily módon próbáltuk bizonyítani azt, hogy biztosan áldozatról van szó, és ennek nyomán lehetővé vált, hogy a hozzátartozók is több forrásból juthatnak hozzá a számukra fontos adatokhoz. Itt kell még megjegyezni azt, hogy vannak nagyon fontos dokumentumok, amelyek a kutatók minden erőfeszítése ellenére a kutatás folyamán egyetlen levéltárból sem kerültek elő, noha azok létezéséről biztos tudomásunk van. Ilyen dokumentum például az újvidéki likvidáltak névsora, és vannak egyéb olyan iratok, amelyekről feltételezhető, hogy léteznek, de hollétükről nincs adat (például az azt igazoló irat, amelyik bizonyítaná, hogy Tito tudott az 1944–1945-ben történt tömeges kivégzésekről).

Az adatbázisban felhasznált források a következőképpen oszthatók fel: 1. levéltári források; 2. másodlagos irodalom; 3. tanúvallomások.

Levéltári források

Mielőtt kitérnék a forrásokra, néhány szóval utalnék a kutatás körülményeire. 2009-ben indult meg az úgynevezett impériumváltás időszakának civil áldozatait feltáró kutatómunka. Először a belgrádi Sírfeltáró Bizottság kezdte meg a munkáját a szerb Igazságügyi Minisztérium kezdeményezésére. A bizottság feladata az 1944. szeptember 12. utáni civil áldozatok összeírása volt. Ugyanabban az évben a Vajdasági Levéltárban én kezdtem meg azoknak a fondoknak az átvizsgálását, melyekből információkat kaphatunk az 1944-es vajdasági eseményekről. Az adatfeltárás után igazgatói engedéllyel az áldozatok nevének összeírásához is hozzáfogtam. Ezt követte a Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság megalakulása 2011 elején. A vegyes bizottság a kutatás időhatárait kiterjesztette az 1941–1948 közötti időszakra, vagyis a feltáró munka a második világháború valamennyi vajdasági civil áldozatára kiterjedt. Ekkor merült fel az az igény, hogy írjuk össze azokat a fondokat, amelyekben adatokat lelhet úgy a feltáró munkát végző levéltáros, mint a témában érdekelt kutató. Így született meg a *Fondjegyzék a Bánát, Bácska és Baranya katonai közigazgatása tanulmányozásához* című kötet.⁴ Ebben a könyvben megtalálható a kilenc vajdasági körzeti levéltár, a Vajdasági Levéltár, a Vajdasági Múzeum és a belgrádi székhelyű levéltárak azon fondjainak jegyzéke, amelyek adatokat tartalmaznak e viharos korszak történéseire.

A Vajdaságban a levéltári anyagot az 1974-ben megjelent módszertani utasítás szerint három főcsoportba (A, B, C) soroljuk. Az A főcsoport csoport-

okra és alcsoportokra tagolódik, a B csoportokra, míg a C nem tagolódik kisebb egységekre. A továbbiakban csak azokat a fő fondfőcsoportokat és azok csoportjait és alcsoportjait mutatom be, melyekben a Vegyes Bizottság által megjelölt időszakra vonatkozó információkat találhatunk.

Az A főcsoport az állami szervek, intézmények, szervezetek és egyéb közfeladatot ellátó szervek iratait foglalja magában.

1. A közigazgatási és közfeladatokat ellátó szervek iratai
 - 1.4. A levéltári fondok 1941 és 1944–1945 között
 - 1.5. A levéltári fondok 1944–1945 után
2. A jogszolgáltatás szervei
 - 2.1. A levéltári fondok 1944–1945-ig
 - 2.2. A levéltári fondok 1944–1945 után
3. Katonai szervek, szervezetek és intézmények
 - 3.2. A levéltári fondok 1941 után
7. Társadalmi-politikai szervezetek, társulatok és testületek
 - 7.1. Politikai pártok és társadalmi-politikai szervezetek
 - 7.1.1. Politikai pártok
 - 7.1.2. Polgári és politikai célú társulatok
 - 7.2. Szakmai szervezetek, testületek, egyesületek
 - 7.3. Jóléti és segélyező egyesületek.

Az előbb említett kötetben körülbelül 650 fondot soroltak fel. A kutatás során rajzolódott ki, hogy melyek azok, amelyeket részletesen át kell vizsgálni, és melyek azok, amelyeket csak tájékozódás céljából kell átnézni.

Az A fondcsoport legjelentősebb fondjai

Ide azok az irategységek tartoznak, melyek a népfelszabadító bizottságok működésével kapcsolatosak, a közigazgatás minden szintjén, kezdve a helyi bizottságoktól egészen a vajdasági főbizottságig. Ezek teszik ki a fondjegyzék több mint 50%-át.

A népfelszabadító bizottságok már a háború folyamán megalakultak, csak illegalitásban működtek. Amint egy-egy helység felszabadult, előjöttek az illegalitásból, és átvették a hatalmat. A népfelszabadító bizottságok működése az élet szinte minden területére kiterjedt, mind a háborús években, mind a hatalomváltást követően. A katonai közigazgatás bevezetése után viszont ezeknek a szervezeteknek csak tanácsadói és végrehajtói szerep jutott a Bánát, a Bácska és Baranya területén, tényleges hatalmat csak a Szerémségben gyakorolhattak, mivel ott nem volt katonai közigazgatás. A katonai közigazgatás megszüntetését (1945. február 15.) követően a népfelszabadító bizottságok

⁴ Fodor István (szerk.): *Fondjegyzék a Bánát, Bácska és Baranya katonai közigazgatása tanulmányozásához* = *Spisak fondova za poučavanje Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju*. Zenta, Történelmi Levéltár–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2012.

vették át a hatalmat, valamint a helyi közigazgatási feladatokat, és ekkor megalakították a különböző ügyosztályokat (belügyi, közoktatási, mezőgazdasági és erdőgazdasági, pénzügyi, népegészségügyi, népjóléti, építési, kereskedelmi és iparügyi osztály). Minden ügyosztálynak különböző alosztályai voltak.

Számunkra a belügyi osztály kereteiben működő bűnügyi alosztály a legfontosabb, és különösképpen azok a nyilvántartások, amelyek a háború alatt, valamint a felszabadulás utáni napokban eltűnt személyekre vonatkoznak. A belügyi osztálynak ugyanis a rábízott feladatokból következően fel kellett jegyeznie, hogy milyen körülmények között tűntek el az egyes személyek (például letartóztatás, kivégzés következtében), ki hajtotta végre a letartóztatást vagy a kivégzést, annak pontos dátumát és helyét, valamint az eltűntek lakhelyét és pontos lakcímét. A helyi népbizottságtól – és sok esetben a bejelentő merészségétől – függött, hogy mennyire tényyszerű és részletes adatok maradtak fenn. Voltak olyan bejelentések, amelyekben csak azt írták le, hogy az eltűnt személyt ismeretlen egyenruhás személyek elvezették, és azóta senki sem látta, de akadtak olyanok is, ahol teljes részletességgel rögzítették az eseményeket, megnevezve a végrehajtókat is. Az is előfordult viszont, hogy a megfélemlített emberek nem mertek bemenni a hivatalba, hogy bejelentsék hozzátartozójuk eltűnését. Az eltűntek regisztrálását minden helységben el kellett végeznie az arra kijelölt bizottságnak, de a vajdasági levéltárakban az ezzel kapcsolatos dokumentumok elég tarka képet festenek, mert nem mindenütt lelhetők meg vagy pedig hiányosak ezek a nyilvántartások. A kutatás során mindazonáltal a vajdasági regionális levéltárak mindegyikében azok a fondok kerültek az érdeklődés középpontjába, melyek az eltűntekre vonatkozó adatokat tartalmazzák.

Külön meg kell említeni a Vajdasági Levéltárban található 183-as fondot, a *Megszállók és Támogatóik Bűntetteit Kivizsgáló Vajdasági Bizottság* anyagait. A bizottságot a Vajdasági Népfelszabadító Főbizottság hozta létre a háborús bűnöket vizsgáló országos bizottság részeként. A bizottság a hatalomváltást követően kezdte meg munkáját, és kerületi, járási és helyi kirendeltségei által működött a népfelszabadító bizottságokon belül. „Célja a megszállók és segítőik által elkövetett bűncselekmények felelőseinek megállapítása, megtalálása és az igazságszolgáltatás elé állítása volt.”⁵ Ebben a fondban található meg mind az 1941–1944-es időszak, mind az azt követő partizánhatalom civil áldozatainak adatai. Sajnos a névsorok sok esetben nem teljesek, főleg a hatalomváltás utáni áldozatok adatai hiányosak, mégis az adatbázis egyik legfontosabb forrásának tekinthetők. A fond nagyobb része a Vajdasági Levéltárban, a többi irat a Vajdasági Múzeumban található.

A katonai szervek iratai

Mielőtt áttérnék a jogszolgáltatás szerveinek fondjaira, a katonai szervek, szervezetek és intézmények fondjait kell megemlíteni, mivel a katonai szervek párhuzamosan működtek a népbizottságokkal. A szovjet Vörös Hadsereg és a partizánok bevonulását követően a partizánhadsereg bevezette a katonai közigazgatást a Bánát, a Bácska és Baranya területén, ami 1944. október 17-től 1945. február 15-ig volt érvényben. A katonai közigazgatás azt jelentette, hogy a civil hatalom helyett mindenhol a partizánhadsereg hatalmi szervei vették át az irányítást, azok működtették az adminisztrációt. Ez az az időszak, amikor a kommunista hatalom a politikai ellenfelei mellett leszámolt az 1941–1944-es időszakban megtörtént események felelőseivel, valamint a bűnösnek vélt elemekkel is, így a német és a magyar kisebbséggel is. A jogszolgáltatás is a hadbíróóságok kezében volt. Ebben a néhány hónapban, az 1944. október–decemberi időszakban mondták ki a legtöbb halálos ítéletet, ekkor olyan bűnökért is halálbüntetés járt, amiért néhány hónappal később már csak pár hónapos szabadságvesztést kapott az elítélt. Sok esetben az is előfordult, hogy olyan személyekre mondták ki a halálos ítéletet, akiket már korábban likvidáltak, hogy ily módon utólag igazolják a kivégzést.

A vajdasági levéltárak mindegyikében vannak iratok ebből a csoportból, 55 fondot számoltam össze mintegy 33 iratfolyóméternyi mennyiségben, de ugyanakkor nagyon hiányosan maradtak fenn az iratok, helyenként csak egy-egy doboznyi anyag van belőlük. A legnagyobb irategyüttes a Bácskai, Baranyai Katonai Körzet fondja (13,72 iratfolyóméter),⁶ de ebben döntően általános kérdésekről van szó, mint például az élet minden területének megszervezése a háború sújtotta területeken, és kevés olyan adat található, ami konkrétan a megtorlásokra vonatkozik.

A bírósági ítéletek iratainak csak töredéke maradt meg, ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy a katonai közigazgatás megszűntével a katonai egységek ezeket az iratokat magukkal vitték. Sajnos a Vajdasági Levéltárban is csak egydoboznyi hadbíróági ítélet van, de az sem a katonai szervek és intézmények csoportban, hanem a 183-as fondban, a *Megszállók és Támogatóik Bűntetteit Kivizsgáló Vajdasági Bizottság* iratai között található. A fondok iratai általában a katonai állomások, városparancsnokságok, térségparancsnokságok (Nagykikinda, Pancsova, Szabadka, Újvidék, Óbecse, Zombor) működésére vonatkoznak. A városparancsnokságok iratai is alig haladják meg az egy iratfolyómétert, kivétel Szabadka (2,14 iratfolyóméter), Újvidék (1,7 iratfolyóméter) és végül Zenta (1 iratfolyóméter). Kivételt képez a Szerémségi Történelmi Levéltár, ahol a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg Szerémségi Katonai Körzete Hadbíróságának iratait őrzik.

⁵ Vajdasági Levéltár (a továbbiakban: VF), F. 183. Beleška o arhivskom fondu, Novi Sad, 1992.

⁶ VL F. 171

A jogszolgáltatás szerveinek fondjai

A katonai közigazgatás megszüntetése után nem jött létre azonnal a polgári bíróságok hálózata, ezért a hadbírók folytatták a munkát. Közvetlenül a háború befejezése előtt a polgári jogszolgáltatás szerveit járási, körzeti bíróságokra tagolták, a legfelsőbb igazságszolgáltatási szervek feladatait a Vajdasági Legfelsőbb Népbíróság látta el. Kutatásaink egyik legfontosabb forrásait a járásbírók fondjai képezik, mivel a kutatott időszakban két fontos feladatot kellett ellátniuk: a vagyonelkobzást és a holtta nyilvánítást.

A vagyonelkobzás a halálos és egyéb ítéletek, valamint a likvidálások mellett kirótt mellékbüntetés volt. Annak ellenére, hogy a vagyonelkobzásról szóló törvényt csak 1945. június 9-én hozták meg, már előtte is folytak elkobzások. Gondoljunk csak a csúrogiak, a zsablyaiak és a mozsoriak esetére, akiket kitoloncoltak a házukból, a falujukból, táborba vitték őket, és az otthonaikba hamarosan az ország más részeiről érkezőket telepítettek be. Ezeket az eseteket a törvény meghozatala után legalizálták.

A vagyonelkobzások ügyében összefonódik a népbizottságok munkája a bíróságokéval, mivel – amint már említettem – a népbizottságok feladata volt az eltűnt, likvidált, illetve megszökött személyek összeírása. A népbizottságok belügyi osztályai továbbították az érintett személyek nevét és vagyonleltárjait a járásbírók számára, amelyek elindították a vagyonelkobzási eljárást. A hadbírókat pedig arra kötelezték, hogy ítéleteiket juttassák el a járásbírókhoz, amelyek alapján azok meghozták a végzést a vagyonelkobzásról. Kutatásaim alatt többször találkoztam azzal a felhívással, melyben sürgették a hadbírókat az ítéleteik továbbítására, mert a bíróság nem tud eljárni az ügyben, amíg nem áll a rendelkezésére a vagyonelkobzásról született ítélet. A vagyonelkobzást az eltűnt (*nestao*), elmenekült (*pobegao*) vagy olyan személy esetében végezték el, aki elhagyta birtokát (*napustio imanje*). Az „eltűntek” legtöbb esetben azok az emberek voltak, akiket 1944. október–november hónapban likvidáltak. „Elmenekült” alatt legtöbbször azokat a magyarokat és németeket értették, akik még a felszabadulás előtt elhagyták az országot. Az adatbázisunk számára az eltűntekről készült végzések voltak igazán fontosak.

A vagyonelkobzás mellett a járásbírók között történt – peren kívüli eljárásban – a holtta nyilvánítás is. Míg a vagyonelkobzás az állam érdeke volt, a holtta nyilvánítás elsősorban a családé. A holtta nyilvánítás sok esetben nem ment zökkenőmentesen, mert sok eltűnt személyről nem volt elég adat, például azok esetében, akik fogolytáborban voltak, és a családjuk évekig nem tudott róluk semmit, vagy a zsidók esetében, akik a haláltáborokban haltak meg, vagy éltek túl a borzalmakat. A Megszállók és Támogatók Büntetett Kivizsgáló Vajdasági Bizottság – a feljelentések begyűjtése során – sok zsidó családról nem tudott semmit sem megállapítani, és semmilyen más adatot nem tudott azonkívül feltüntetni, hogy vagy a razzia alkalmával, vagy a deportálásukkor elvezették őket. Sokszor a zsidó egyházközségek segítettek

a névsorok összeállításában, mert nem volt olyan rokon, aki bejelenthette volna az egyes személyek eltűnését. A holtta nyilvánítási kérelmekben találhatók olyan adatok, amelyek az ítélet nélkül kivégzett személyekre vonatkoznak, ami szintén segített a névsorok összeállításában.

A jogszolgáltatási szervek közül a Vajdasági Legfelsőbb Bíróság anyaga nyújt értékes információkat kutatásainkhoz.⁷ 1945–1946-ban a halálos ítéletekkel szembeni fellebbezések túlnyomó többségét elutasította a Legfelsőbb Bíróság, sőt az is előfordult, hogy a többéves börtönbüntetést halálos ítéletre változtatta. 1947-ben és 1948-ban azonban már nem követte automatikusan ezt a gyakorlatot, megtörtént, hogy eljárásbeli hibákra hivatkozva megsemmisítette az ítéletet vagy enyhítette a büntetést.

Itt még egy fontos adatra kell felhívni a figyelmet. Ha a haláleset tényleges dátumát nem lehetett pontosan megállapítani, a törvény értelmében 1946. május 16-át tüntették fel a halál időpontjaként,⁸ ami nagyon sokszor zavart kelt az adatbázis használóinál, illetve a rehabilitációs folyamatokban, főleg ha a család, a közösség pontosan tudta, mikor történtek a kivégzések, de bizonyíték hiányában azt a bíróság nem fogadta el.

Az adatbázison dolgozó kutatók tapasztalatai azt mutatják, hogy a legtöbb adat az igazságszolgáltatás fondjaiban található. Meg kell még azt is említeni, hogy először történt meg, hogy a kutatók a bíróság épületeiben olyan anyagokban is kutathattak, amelyek még nem kerültek be az illetékes levéltárakba. Az adatbázisban nem szerepel a *Vajdaság Népeinek Nemzeti Becsülete Elleni Bűncselekmények és Kihágások Elítélését Végző Bíróság* neve, de érdemes megemlíteni, mert – habár csak néhány hónapig működött – nagyon sok magyar felett mondott ítéletet: többéves szabadságvesztést, vagyonelkobzást és a nemzeti becsület elvesztését meghatározott időre. Iratanyagát a járásbírók vették át, és egyúttal folytatták a be nem fejezett ügyeket is.

Belgrádi levéltárak

Külön szólnék a belgrádi székhelyű levéltárakról. A fondjegyzékben négy levéltár szerepel, de a kimutatások szerint a legtöbb adatot a Szerbiai Levéltárból (*Arhiv Srbije*) és a Szerb Köztársaság Védelmi Minisztériumának Katonai Levéltárból (*Vojni arhiv Ministarstva odbrane Republike Srbije*) vitték be a belgrádi kollégák.

A Szerbiai Levéltár dokumentumai közül, amelyek egy kormányhatározat jóvoltából hozzáférhetővé váltak, a Biztonsági Információs Ügynökség (*Bezbednosno-informativne agencije*) Vajdaságra vonatkozó anyagai a legfontosabbak kutatásunk szempontjából, és körülbelül 300 000 rendezetlen állapotban lévő iratot foglalnak magukban. A belgrádi kutatók a következő tematikájú anyagokat vizsgálták át, és írták ki belőlük a civil áldozatok nevét.

⁷ VL F. 207

⁸ Zakon o proglašenju nestalih lica i o dokazivanju smrti. *Službeni list FNRJ*, 24/1952.

- A magyarok ellenséges tevékenysége a háború előtti időszakban és a háború alatt.
- A magyarok ellenséges tevékenysége a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság területén a második világháború alatt.
- Politikai helyzetkép, politikai pártok, mozgalmak, a lakosság összetétele, a gazdaság és az ipar helyzete Magyarországon 1918–1945 között.
- A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség mint fasiszta szervezet tevékenysége.
- A magyar kisebbség története 1919–1944 között.
- A magyar kisebbség a Vajdaságban a Balkánra való letelepedésétől kezdve 1955-ig.
- Elaborátum a bánáti magyar kisebbségről.

A Katonai Levéltárban a hadbíróságok iktatókönyveit vizsgálták át (az ítéleteket nem), és ezek alapján kerültek be az adatbázisba a halálbüntetéssel sújtott vajdaságiak adatai. Szembetűnő, hogy a katonai közigazgatás alatt meghozott halálos ítéletek száma sokkal nagyobb, mint a rákövetkező időszakban. A halálos ítélettel kivégzetteket is áldozatoknak tekintette a vegyes bizottság, és ezért azok is bekerültek az adatbázisba.

A magyar hatalom alatti iratok

Minden regionális levéltár rendelkezik olyan fondokkal, amelyek a magyar hatalom alatt keletkeztek, és amelyeket a visszavonuló hadsereg nem vitt magával. Habár ezek töredékesen maradtak fenn, mégis ki kellett volna ezekre is terjeszteni a kutatást, főleg azokra, amely a jogszolgáltatás szerveinek anyagát őrizték meg. A következő fondok érdemelnek figyelmet:

Vajdasági Levéltár

- F. 149. Déli Hadsereg Katonai Közigazgatási Csoport Parancsnokság – Újvidék (1941–)
- F. 163. Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara kirendeltsége – Újvidék (1941–)
- F. 155. Tárcaközi Bizottság – Újvidék (1941–1944)
- F. 154. Magyar Királyi Folyammérnöki Hivatal – Újvidék (1941–1944)
- F. 153. Magyar Királyi Kerületi Iparfelügyelő – Újvidék (1941–1944)
- F. 159. Újvidéki Királyi Ügyészség (1941–1945) teljes
- F. 158. Újvidéki Királyi Törvényszék (1941–1945) teljes
- F. 152. Újvidéki Első Fokú Tanügy-igazgatási Kirendeltség (1941–1945)
- F. 151. Újvidéki Másod Fokú Tanügy-igazgatási Kirendeltség (1941–1945)
- F. 165. Magyar Vöröskereszt Délvidéki Kirendeltsége (1941–1945)

Szabadka

- F. 60. Szabadka szabad királyi város polgármesteri hivatala, Szabadka (1941–1944)
- F. 61. Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium birtokpolitikai kirendeltsége, Újvidék (1941–1944)
- F. 63. Bajmok község (1941–1944)
- F. 64. Bajsa község (1941–1944)

Újvidék

228. Újvidék városparancsnoksága (1941–1944)
257. Újvidék szabad királyi város járásbírósa (1941–1944)
260. Újvidék szabad királyi város főszolgabírója (1941–1944)
263. Királyi járásbírósa, Újvidék (1941–1944)
264. Királyi járásbírósa, Titel (1941–1944)
265. Királyi járásbírósa, Újvidék (1941–1944)

A többi regionális levéltárban is a községek, városok iratai, illetve a járásbíróságok és a szolgabíróságok, kerületi bíróságok, ügyészségek iratai lelhetők meg magyar, horvát, német nyelven, attól függően, melyik megszállási területhez tartozott akkor a terület. A levéltári kutatás fondjainak elemzését annak hangsúlyozásával szeretném lezárni, először fordult elő, hogy az adatbázis kiépítésénél a fő hangsúlyt a levéltári forrásokra helyeztük, és a Vajdaságban kivétel nélkül mindegyik levéltár bekapcsolódott a munkába és kivette a részét az adatbázis sikeres feltöltésében.

Felhasznált irodalom

A második világháborúról nagyon sok könyvet írtak a szocialista Jugoszláviában. A világháború vajdasági történetének gazdag szakirodalma van, de ezek a források csak a népfelszabadító háború és a szocialista forradalom eseményeivel foglalkoznak. Szinte minden településnek van saját monográfiája a korszakról, amelynek a címe általában így hangzik: „X. Y. helység a háborúban és a békében.” Az 1990-es évekig szinte senki sem vette magának a bátorságot, hogy a felszabadulás árnyoldalát is bemutassa.

A népfelszabadító háború emlékét különböző módon ápolták a szocialista korszakban. Minden községben felállítottak egy emléktáblát az elesett harcosok tiszteletére, ahol a község felszabadulásának napján megemlékezéseket tartottak. Volt egy központi múzeum, a Vajdasági Forradalmi Múzeum, amelyben a népfelszabadító háború tárgyi emlékeit őrizték, és a múzeum keretében működött egy könyvtár is. Ebben a könyvtárban az 1919 utáni korszakról szóló műveket gyűjtötték, túlsúlyban azok a könyvek voltak, amelyek a népfelszabadító háború eseményeit, illetve gyakorta egy-egy katonai egység történetét dolgozták fel részletesen, számba véve az áldozatokat is. Ma ez

a könyvtár a Vajdasági Múzeumhoz tartozik, és a Forradalmi Múzeum anyaga is átkerült ugyanebbe a múzeumba.

Az adatbázisban – tekintettel a korábbi kiterjedt kutatómunkára – sok szakirodalmi forrást használtunk fel az 1941–1944-es időszak áldozatainak összeírásához. A felszabadulás utáni időszak szakirodalmi termése már sokkal szegényebbnek mondható, egy-két kivétellel szinte mindegyik munkának vajdasági magyar történész, helytörténész, újságíró a szerzője, akik megpróbálták összeírni a magyarság veszteségeit. Habár nemcsak magyar áldozatai voltak az 1944–1945-ös eseményeknek, mégsem jelentek meg más nemzetiségű szerzők tollából ezzel az időszakkal foglalkozó könyvek. Kivételt képeznek a *vajdasági németek*, akiknek sorsát szintén igyekeztek megörökíteni különböző könyvekben, nagy hangsúllyal az 1944–1948-as időszakra, amikor is több tízezer német vesztette életét a Vajdaság területén a németek számára felállított táborokban. Ezek a könyvek szinte kivétel nélkül külföldön, Ausztriában, Németországban jelentek meg. Ezeket a tudományos szakmunkákat is felhasználtuk az adatbázis kiépítésénél. A vajdasági zsidóság meghurcoltatásáról és tragédiájáról is számos könyv született. Ezek az írások azért fontosak, mert a fellelhető levéltári anyag nagyon szűkös, a háború alatt és a felszabadulást követő közvetlen időszakban nem foglalkoztak a zsidók veszteségeinek feldolgozásával, mivel még nem voltak információk arról, ki élte túl a gyűjtőtáborokat, a kényszermunkát.

Az alábbi táblázatban felsoroljuk azokat a könyveket, amelyekből a legtöbb adatot felhasználtunk az adatbázis összeállítása során (1. táblázat). A felhasználás száma azt jelenti, hányszor fordul elő a könyv mint forrás az adatbázisban.

1. táblázat

Az adatbázis összeállítása során felhasznált könyvek

Szerző	A könyv címe	Felhasználás száma
Mészáros Sándor	Holttá nyilvánítva, Holttá nyilvánítva II.	1996
Teleki Júlia	Keresem apám sírját, Hol vannak a sírok?	1198
Dr. Aleksandar Kasaš	Mađari u Vojvodini 1941–1946	737
Dr. Bogner István– Sinkovics Ferenc	Memento 1944–1994–2001–2003	680
Pintér József	Szenyves diadal	541
Matuska Márton	Hová tűntek Zsablyáról a magyarok?, A megtorlás napjai, Három mártírunk	357

Szerző	A könyv címe	Felhasználás száma
Ádám István–Csorba Béla– Matuska Márton– Ternovác István	A temerini razzia	271
Baranyi István	Az 1944/45-ös moholi eseményekről, jegyzeteim	168
Forró Lajos	Jelöletlen tömegsírok	124
Dr. Balla Ferenc– Dr. Balla István	Bezdan története (1944–1953)	116
Szloboda János	Zentán történt '44-ben	108
Horváth M. Orbán	Eltévedt hősök téves csatáit	30

Tanúvallomások

A tanúvallomásokat két csoportra osztottam. Az elsőbe azok a helytörténészek tartoznak, akik a Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság felhívásának eleget téve az összegyűjtött helybéli áldozatok listáját elküldték nekem és megengedték, hogy az adatok mellé az ő nevüket írjuk be tanúként. A másik csoportba azok tartoznak, akik saját hozzátartozóikat jelentették be, mivel a szerb nyelvű adatbázisban van egy olyan opció, hogy bejelentést tehet bárki, ha megadja az adatait, és vannak olyan esetek is, amikor a felhatalmazott ügyvéd tett bejelentést, amikor elindította a rehabilitációs eljárást. Az adatbázisban levő körülbelül 86 500 névhez viszonyítva nem számottevő az az ezernyi bejelentés, ami beérkezett a bizottsághoz. Az embereket vagy nem tájékoztatták megfelelően erről a lehetőségről, vagy még mindig félnek a nevüket adni egy ilyen bejelentéshez.

*

A szerb nyelvű adatbázis jelenleg 86 500 nevet tartalmaz. Az adatok elemzése nemzetiségi hovatartozás, nem, foglalkozás és egyéb szempontok szerint folyamatban van. Idővel az is ki fog derülni, hogy az 1941–1944-es vagy pedig az ezt követő időszak követelt több áldozatot. Ami az 1944–1945-ös magyar áldozatokat illeti, az adatbázis összeállítása során a kutatók átnézték az összes fellelhető levéltári forrást, megjelent könyvet, jegyzetet, majd az adatokat rögzítették az adatbázisba. A magyar áldozatok adatbázisa is lehetővé fogja tenni, hogy egyedi bejelentést követően gyarapítani lehessen a névsort. Így módon a felhasználók is hozzásegíthetnek az összes áldozat nevének összeírásához.

FORRÓ LAJOS

Az 1944–1945-ös magyarellenese- atrociásokkal kapcsolatos irattípusok a Vajdasági Levéltárban

Különös tekintettel Magyar-kanizsa községre

Az 1943-as év több szempontból is fordulópontot jelentett a Jugoszlávia területén zajló polgárháború és felszabadító harc vonatkozásában. Egyfelől Olaszország kapitulációja után egy fontos megszálló hatalom esett ki a küzdelemből, másfelől a szövetséges hatalmak elismerték a Jugoszláv Kommunista Párt vezette partizánmozgalmat szövetségesüknek, s ezzel meghatározták a rivális politikai nézetek mögé felsorakozott délszláv fegyveres szervezetek közötti harc kimenetelét. Hivatalosan 1943 novemberében a partizánmozgalom legfőbb szerve, a Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács új alapokra helyezte az ország politikai és társadalmi berendezkedését, s egyúttal magát Jugoszlávia legitim vezető szervének deklarálta.

A Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács 1943. november 29–30-án tartotta ülését Jajcában. A király trónfosztásáról és a népi kormány megalakításáról szóló döntés mellett a tanács életre hívta a Megszállók és Támogatóik Büntetteit Kivizsgáló Állami Bizottságot is, amelynek feladata: „A Jugoszláviában a háború során a megszállók és segítők által elkövetett bűncselekmények felelőseinek megállapítása és megtalálása az igazságszolgáltatás elé állítás céljából...”¹

A 13 pontból álló szabályzat a Jugoszláv Népfelszabadító Bizottság 1944. május 6-i ülésén készült el. A 9. cikkely kimondta: „Az Állami Bizottság önállóan vagy a föderális egységek bizottságaira támaszkodva dolgozik, amelyek e célból azonnal kinevezik végrehajtó bizottságaikat (elnökségeiket), ezek pedig létrehozzák a munka [végzéséhez] szükséges szerveket. Az Állami Bizottság egyesíti, koordinálja és kontrollálja a föderális bizottságokat. A föderális bizottságok az összes összegyűjtött anyagot az Állami Bizottság rendelkezésére bocsátják további intézkedésre.” A 11. cikkely pedig úgy rendelkezett: „A megszállók és támogatóik büntetteinek megállapításán végzett munkájáért az Állami Bizottság Jugoszlávia Nemzeti Felszabadítási

1 A határozat arról is rendelkezett, hogy „Jugoszlávia Nemzeti Felszabadítási Bizottsága fogja kinevezni a bizottság tagjait és elkészíteni a munkaszabályzatát”. Zečević, Miodrag–Popović, Jovan P. (prired.): Dokumenti iz istorije Jugoslavije: državna komisija za utrdživanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata. T. 1–2. Beograd, Arhiv Jugoslavije–ZAD, 1996. 21.

Bizottságának [tartozik] felelősséggel, amelyet munkája során tájékoztat." Az iratot Josip Broz Tito, a bizottság elnöke látta el kézjeggyel.²

A szabályzat elkészítését követően a belgrádi egyetem professzorát, dr. Dušan Nedeljkovićot³ nevezték ki a bizottság elnökévé. A titkár dr. Vlada Jokanović szarajevói ügyvéd, a tagok pedig dr. Svetozar Rittiga, dr. Maks Snuderla, Jakova Avsić, Pero Krstajić, Pavel Sateva és Pero Mijačević lettek.⁴ A bizottság Viš szigetén működött, és csak 1944. október 20., a főváros felszabadítása után tette át székhelyét Belgrádba. Ezután sikerült a hatáskörét kiterjeszteni, illetve kialakítani végleges szervezetét. A munkamegosztás érdekében különböző – jogi, nyomozati, közzétételi, végrehajtói, regisztrációs és személyügyi – albizottságok jöttek létre, és 1945 végén 439 személy dolgozott a bizottságban.⁵

Jugoszlávia Népfelszabadító Bizottságának döntése, illetve az 1944. május 6-án hozott szabályzat értelmében 1944 februárja és novembere között a köztársaságok és a tartományok területén megalakultak a háborús bűnöket vizsgáló bizottság föderatív egységei. Elsőként 1944. február 19-én a szlovén jött létre, majd ezt követte a Crna Gora-i (május 19-én), a horvát (május 19-én), a bosznia-hercegovinai (július 1-jén), a macedón (augusztus 14-én), a vajdasági (szeptember 18-án) és végül a szerbiai bizottság (november 18-án) megalakulása. Az állami bizottság, a föderatív egységek és a különböző nyomozati szervek 938 828 feljelentést gyűjtöttek össze országszerte a háborús bűnökről és támogatóikról. A feltáró munka során a tanúk és a vádlottak kihallgatását követően 550 ezer jegyzőkönyv készült: összegyűjtötték a bűntényekről készült fotókat, plakátokat, áldozatokat exhumáltak, illetve megtaláltak körülbelül 20 ezer eredeti iratot, amit a kivonuló hadsereg és közigazgatás hagyott hátra. Ezek alapján az állami bizottság 120 ezer határozatot hozott és 66 420 háborús bűnöst, illetve megszállókkal együttműködő személyt regisztrált.⁶

A Megszállók és Támogatóik Bűntetteit Kivizsgáló Vajdasági Bizottság 1944. szeptember 18-án alakult meg a szerémségi Miškovcin. Tagjai Spasoje Čobanski, Petar Mijačević, Andrija Kardelis, Milan Gavranov, Milka Mijatov, Stevan Ilić, Milorad Balač, Aleksandar Jovanović, Stevan Pavlekić és Isailo Ivančević voltak. A szervezeti és működési szabályzat 1944. november 21-én készült el. A bizottság alá körzeti, járási és helyi bizottságokat rendeltek.⁷ A szabadkai körzeti bizottság alá három járási statisztikai tanács tartozott:

2 Uo. 445–446.

3 Nedeljković, Dušan (Isakovo, Čuprija, 1899 – Beograd, 1984). Filozófiából doktorált Párizsban. A kommunista párt és a népfelszabadító hadsereg tagja 1941-től. A *Borba* című újság egyik szerkesztője. A háború után a belgrádi Bölcsészettudományi Kar professzora. Az OZNA aranycsillag kitüntetésének birtokosa.

4 Zečević–Popović (prired.): *Dokumenti*. i. m. 21.

5 Cvetković, Srđan: *Između srpa i čekića: represija u Srbiji 1944–1953*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2006. 250.

6 Uo. 251.

7 Zečević–Popović (prired.): *Dokumenti*. i. m. 27–28.

a szabadkai, a zentai és a topolyai.⁸ A Topolyai Statisztikai Tanácshoz tartozott Topolya, Bajsa, Bácsfeketehegy, Kishegyes, Pacsér, Bácskossuthfalva és Csan-tavér. A Szabadkai Statisztikai Tanács alá a szabadkai helyi bizottság mellett további 21 helyi bizottság⁹ volt alárendelve. A Zentai Statisztikai Tanács alá Zenta mellett Ada, Mohol, Magyarkanizsa, Martonos és Horgos tartozott.

A 183-as fond: a Megszállók és Támogatóik Bűntetteit Kivizsgáló Vajdasági Bizottság iratai

A Vajdasági Levéltár kutatható anyagai között több fond is tanúskodik az 1944–1945-ben elkövetett magyarellenés atrocitásokról, egyúttal korpépet adva a titói éra korai szakaszáról. A legfontosabb a 183-as számot viselő, a Megszállók és Támogatóik Bűntetteit Kivizsgáló Vajdasági Bizottság fondja, amelynek iratai tükrözik azt a folyamatot, melynek során a partizánhatalom meghatározta az ellenségeire vonatkozó jogi kategóriákat (háborús bűnös vagy népellenesség), illetve a velük történt leszámolást ideologizálta és megvalósította. A fond azokba a bűncselekményekbe is bepillantást enged, amelyet Tito partizánjai követtek el Vajdaság-szerte.

A fondban található iratokat csak kevesen használhatták eddig. Mindössze néhány kutató – közöttük Aleksandar Kasaš – kapott engedélyt, hogy betekinthesen a dokumentumokba, illetve csupán néhány szerb nyelvű könyv – többek között Drago Njegovan munkái – tartalmaz eredeti dokumentumokat, így például a feljelentések alapján háborús bűnössé nyilvánított személyek névsorát. Ezeket az iratokat azonban sajnos forráskritika nélkül veszik át a szerzők, azt sugallva ezzel, hogy mindenki háborús bűnös, akit 1944 végén, 1945 elején megvádoltak. Ezért e művek nem számítanak az objektív múltfeltárás mérföldköveinek. Meg kell említenünk Mezei Zsuzsanna munkásságát is, aki a Vajdasági Levéltár munkatársaként az áldozati névsorok összegyűjtését és elemzését végzi.

A Vajdasági Levéltár említett fondja tartalmazza a háborús bűnöket vizsgáló bizottságok iratait, melyek jelenleg kutathatók. A dokumentumok között az újvidéki háborús bűnöket vizsgáló bizottság iratain kívül a régió településeinek az anyaga is – több-kevesebb hiányossággal – megtalálható. A fond iratanyagában emellett számos helység esetében fellelhetők a likvidáltakról készített listák. Óriási hiányossággént könyvelhetjük el, hogy az Újvidéken likvidált személyek névsora nincs meg. De hasonló a helyzet más településekkel kapcsolatban is. Az iratok – főképpen a likvidálási lajstromok – egy része

8 Vajdasági Levéltár (A továbbiakban: VL) F. 183. Kut.: 501. 1945. Prepiska. 1–100. Broj: 1.

9 A helységek szerb elnevezéseikkel: Subotica, Ludaš, Bajški Vinogradi, Zapadni Vinogradi, Majšanski vinogradi, Zobnatica, Radanovac, Gornji Tavankut, Dolnji Tavankut, Zapadne ugar-nice, Istočne ugar-nice, Kelebija, Hajdukovo, Čavolj, Šebešić, Čikerija, Palić, Đurđin, Pavlovac, Verušić, Bikovo, Žednik.

a Vajdasági Múzeumba került. Ez irányú kutatásaink során eddig jó néhány ilyen névsort sikerült megtalálni. Itt találhatók például Palánka,¹⁰ Szilbács,¹¹ Verbász,¹² Torzsa¹³ áldozatainak névsora is. Minden bizonnyal a múzeumban tárolt iratok között volt/van az Újvidéken és környékén likvidáltak listája. Az irat meglétére utaló jelzettel sikerült megtalálni (K-3008/111), a dokumentum azonban nem volt a helyén.

A névsorok mellett egyéb érdekes, értékes iratokat is találunk. Ilyenek például a háborús bűnösség kérdésével foglalkozó akták. A dokumentumokat vizsgálva megállapítható, hogy a háborús bűnök, illetve a népellenesség kategória megállapítása az egész régióban hasonlóképpen folyt. Az iratokból kiderül, hogy a partizán ítélkezés mechanizmusában a mai, illetve az európai normákkal ellentétes gyakorlat érvényesült. Az esetek döntő többségében a likvidálás megelőzte a bizonyítási eljárást, tehát mindenképpen elmondható, hogy a megtorlás ártatlanokat vagy olyan személyeket érintett, akiket megilletett volna az ártatlanság vétele.

A bizottság a következő eseményekhez, illetve szervezetekhez kötve sorolta be a a vélt bűnöket: 1. bevonulás (ulazak) – a magyar hadsereg bevonulása során a helyi magyar lakosság által elkövetett bűnök; 2. hadsereg (armija) – a magyar hadsereg által elkövetett bűntények; 3. razzia (racija) – az Újvidéken és környékén 1942-ben elkövetett bűnök; 4. táborok (logori) – a különböző táborokban elkövetett bűnök; 5. erőszakos mozgósítás (prisilno mobilisanje) – a katonai mozgósítás során elkövetett bűnök; 6. kényszermunka (prisilni rad) – a kényszermunka során elkövetett bűntények; 7. kitelepítés (iseljivanje) – a kitelepítéssel kapcsolatos bűntények; 8. vagyon elleni bűncselekmények (protiv imovine). Külön kategóriába kerültek a népellenességek. A népellenességnek minősített személyek névsora a *Népellenességek regiszterében* található, benne 8640 névvel.¹⁴ A nevek és az adatok – név, megjegyzés, esetleg ítélet – egy kartonra kerültek, ennek alapján állították össze az említett kétkötetes művet.¹⁵

A háborús bűnösök, illetve népellenességek listájára felkerültek mindazok a személyek, akikről 1944 őszén kiderült, hogy a magyar időszak alatt közhivatalat viseltek, leventeoktatók, turáni vadászok vagy a nyilaskeresztes párt tagjai voltak (függetlenül attól, hogy az illető ténylegesen bűnös volt vagy sem), magyar katonaként szolgáltak, vagy egyszerűen csak lelkesen fogadták az 1941-ben bevonuló magyar honvédeket. Mindemellet sokan estek áldozatul szerb polgártársaik személyes bosszújának is. A listákra került helyi magyarok döntő többsége valójában azonban nem követett el olyan bűnt, amiért halálbüntetés járt volna. Ezt bizonyítja, hogy akiket a feljelentettek közül a

vérengzés napjaiban nem sikerült megtalálni, azokat később sem vonták felelősségre, vagy csupán néhány hónap, esetleg pár év börtönbüntetést kaptak.

A partizánhatalom – az utólagos önigazolás céljából is – igyekezett a törvényesség betartásának látszatát kelteni. Az eljárás a feljelentések gyűjtésével, illetve névsorok összeállításával kezdődött. (A névsorokban az embereket az „elkövetett” bűnök szerinti csoportba sorolták.) Ezt követte a jegyzőkönyvek készítése, majd a háborús bűnössé nyilvánítás (F-határozat), illetve esetenként bírósági tárgyalásra is sor került.

Feljelentések

A fond iratanyagának egyik legnagyobb részét – 284 dobozban, helységek szerint, ábécérendben – a feljelentések dobozai teszik ki. A háborús bűnöket vizsgáló bizottság szinte minden délvidéki településen gyűjtötte a feljelentéseket, amelyek alapján háborús bűnössé vagy népellenességgé nyilvánítottak helyi lakosokat. A 183-as fond egy jelentős részét ezek az iratok képezik. A feljelentések döntő többsége megtalálható településekre lebontva, a hiányzók egy része elveszett, más része pedig más iratokhoz csatolva lelhető fel, például a határozatok, bírósági ítéletek iratcsomagjába helyezték át őket.

A feljelentéseket egyszerű bemondás alapján rögzítették, így elég volt a vádat csupán ráfogni valakire. Sok esetben a feljelentések tartalma a jelentéktelen ügyeknek minősíthető polgári peres eljárások kategóriájába tartozik. Ilyenek a martonosi és a magyarkanizsai feljelentések között tömegével megjelenő vagyoni viták, ahol a feljelentők azt nehezményezik, hogy jószágaikat, ingóságait áron alul vásárolta meg a feljelentett. Mivel a feljelentések alapul szolgáltak a Jugoszlávia elleni károk és a háborús jóvátétel megállapításához, illetve az eljárás jó lehetőséget nyújthatott kárpótlás igénylésére (esetleg könnyű pénzszerzésre), elképzelhető, hogy az iratokba szándékosan felnagyított adatok kerültek. Átvizsgálva Magyarkanizsa, Martonos és Horgos települések idevonatkozó dokumentumait, megállapítható, hogy a feljelentések sokszor minden alapot nélkülöztek.

A feljelentéseket a háborús bűnöket vizsgáló bizottságtól kapott formanyomtatványon lehetett megtenni. A nyomtatványok döntő többségét géppel töltötték ki, csak elvétve van kézzel írott feljelentés. A feljelentőlapon a következő adatokat kellett kitölteni: 1. A bűnelkövető neve, apja neve, anyja leánykori neve, kora, nemzetisége, születési helye, beosztása, foglalkozása, utolsó tartózkodási helye.¹⁶ 2. A bűntény sértettjének neve, apja neve, anyja leánykori neve, kora, nemzetisége, születési helye, vallása, nemzetisége és családi állapota, tartózkodási helye, eltartottjainak száma.¹⁷ 3. Hol történt a bűntény:

10 Vajdasági Múzeum Újvidék (a továbbiakban: VM). K-3001/2.

11 VM K-3001/3.

12 VM K-3001/17.

13 VM K-3001/19.

14 VL F. 183. 65. és 66. doboz. Registar Narodnih Neprijatelja.

15 Zečević-Popović (prired.): *Dokumenti*. i. m.

16 Az általam vizsgált területen a feljelentett személyek adatainál az utolsó tartózkodási hely rovatban gyakran az I. betű szerepel, ami azt jelentette, hogy az illetőt már likvidálták.

17 A feljelentő legtöbb esetben maga a sértett.

körzet, járás, helység. 4. A bűntény fajtája, végrehajtásának ideje és helye, végrehajtásának módja és a felhasznált eszközök, bizonyítása. 5. Az okozott anyagi kár: fajtája, értéke dinárban. 6. Megjegyzés. 7. A bejelentő aláírása.

Martonoson 1944. december 6. és 1945. november 5. között a lakosság részéről összesen 843 feljelentés érkezett a háborús bűnöket vizsgáló bizottsághoz. (Ez a lakosság létszámához viszonyítva igen magas szám. A településnek az 1948-as adatok szerint 3361 lakosa volt, míg Magyarokanizsának – ahol a feljelentések száma 577 – ugyanekkor 11 139 fő, Horgoson, amelynek szintén nagyobb volt a lakossága Martonosénál, 432 feljelentést tettek.) A feljelentettek között számos olyan martonosi is található, akit 1944. november 21-én likvidáltak. Ez történt például egy helyi rendőr – Sáfrány Kálmán – esetében is, akinek a feljelentéséhez 1944. december 10-én mellékeltek, hogy ügyét a szabadkai katonai bíróság elé utalják további intézkedésre.¹⁸ A nevezett rendőrt azonban már 19 napja likvidálták. Az iratok valóságtartalma ennek ismeretében erősen megkérdőjelezhető, hiszen az ítélet megelőzte a feljelentést. Mivel az említett iratok a gyilkosságok után íródtak, elképzelhető, hogy bizonyos személyeket csupán azért jelentettek fel, hogy a már elkövetett gyilkosságokat megindokolják.

A 843 iratból 173 nincs meg, viszont a martonosi helyi bizottság egy összesítő iratban közli a feljelentettek névsorát, illetve az ellenük érkezett feljelentések sorszámaát.¹⁹ Ennek alapján pontosítható, hogy a faluban kiket vádoltak meg különféle bűnök elkövetésével. A legtöbb feljelentés a falu főjegyzője, Fehér Mátyás ellen íródott (309 darab). Itt kell megjegyeznünk, hogy az eredeti iratokban sok helyen eleinte nem nevesítették az elkövetőket, hanem például a megszálló, a magyar hadsereg stb. jelzést használták (58 esetben). Ezeket a nyomtatványokat később egy 1945. február 26-i parancs értelmében javították.²⁰ A javított feljelentéseken többnyire Fehér Mátyás neve jelenik meg, gyakori még Sörös János községi bíró, Katona Kálmán aljegyző és Szél Sándor nevesítése is. A fent nevezettek ellen érkezik a legtöbb feljelentés: Katona Kálmánra 87, Sörös Jánosra 63, Szél Sándorra 60, illetve Werner János orvosra 43, Nagy Gábor községi pénztárosra pedig 22. 152 személyre érkezik csupán egy feljelentés, 22 személy esetében pedig két feljelentést iktattak. A Martonoson likvidáltak közül 14 személyre érkezik feljelentés. Sörös Jánosra 63, Nagy Gáborra 22, Gruik Jánosra 8, Sörös Sándorra 7, Sáfrány Kálmánra 5, Varkulya Pálra, Józsa Károlyra és Werner Mihályra 2-2, míg Kéri János, Fejős Ferenc, Forró Lajos, Szabó Antal, Török János, Ózsvár Péter esetében csupán egy feljelentést iktattak. A likvidáltakra

később tett feljelentések vádpontjai közül egyik sem olyan horderejű, amely a halálbüntetést indokolná.

A martonosi feljelentések iratkezeléséhez képest a magyarokanizsai kaotikus. Itt összesen – mint már említettük – 577 feljelentést iktattak.²¹ A 176. sorszámu feljelentésig a számozás nem időrendi sorrendben történt. Az első sorszámu 1944. december 8-i keltezésű, a második 1944. október 22-i, a harmadik 1944. december 12-i, és így tovább. Dátum szerint az első két feljelentés Magyarokanizsán 1944. október 19-én történt (13. és 14. sorszámu). Két helyi magyart jelentettek fel ekkor: Cseszko Istvánt és Remete Pétert. Közülük Cseszko neve szerepel a Magyarokanizsán likvidáltak listáján. Dátum szerint az utolsó feljelentést (558. sorszám) Magyarokanizsán 1945. december 10-én adták le. A legtöbb feljelentés Kulay Oszkár, Lehel Pál, Mály Sándor, Nagy Péter, Szommer Károly, Bata Lajos ellen (egy úrlapon mind a hatan szerepelnek) íródott (194 darab). Emellett Lehel Pál polgármester ellen külön további 31 feljelentés érkezett. Martonoshoz hasonlóan itt is sok esetben a korábbi bejegyzést, ahol a „megszálló” szerepelt feljelentettként, javították át a fent említett nevekre. Megállapítható Magyarokanizsával kapcsolatban is, hogy a likvidált személyek elleni feljelentések döntő többsége a gyilkosságok után történt.

A Magyarokanizsán és környékén²² az eddig ismert 127 likvidált személy közül 16 ellen van feljelentés, összesen 24. Almási János ellen 5, Cseszko István, Kossányi Ferenc, Takács Pál, Vajda József ellen 2-2, Apró István, Bagi Antal, Bicskei János, Bicskei József, Koncz István, Kostyán Antal, Kovács János, Nagy György, Rekecki János, Remete-Rajics Sándor, Szecsei István ellen 1-1 feljelentés található. A legtöbb Almási János földművesre: 5 feljelentés, amelyből mindegyikben erőszakos vásárlás a vád; a feljelentők szerint nevezett áron alul vásárolta meg az eladásra kínált háziállatot.

A feljelentésekről, feljelentőkről szólva idekivánczozik egy jellemző eset. Az 1945-ben bírósági ítélettel elítélt Apró István ellen egyetlen feljelentés érkezett, amelyben azzal vádolták, hogy nevezett 1941. április 13-án a házatól a börtönig fizikailag bántalmazott egy letartóztatott személyt. A feljelentést az a Milutin Preradović tette 1944. november 4-én, akit a magyarok elleni atrocitások miatt a Szabadkai Hadbírószági Tanács 1945. június 28-án elítélt.²³ A fentiekből látszik, hogy Apró István elítélése – mivel más vád, feljelentés nem lelhető fel – minden bizonnyal Milutin Preradović feljelentése alapján történt. Így az ítélet tulajdonképpen egy olyan személy tanúvallomása alapján született, aki maga is részt vett a magyarok elleni kegyetlenkedésekben. A Magyarokanizsai Népfelzabardító Bizottság 1945. július 1-jén kiadott jellemzése szerint a nikšići Milutin Preradović „általánosan ismert parazita, szerb sovínisz-

18 VL F. 183. Kut.: 320. Prijave Martonoš. Broj: 146.

19 VL F. 183. Kut.: 541. 1944–1948. Mesta: K-M. Martonoš. Azbučni spisak i br. prijave.

20 VL F. 183. Kut.: 505. Veće Statističara za srez Subotica. Mesno povereništvo Martonoš. Broj: 22. Lásd a Zentai Statisztikai Hivatalnak a martonosi helyi bizottság számára küldött parancsát: „Csatolva küldjük vissza a jelentéseket azzal, hogy azokban az esetekben, amikor az elkövetőként a megszálló, a katonaság stb. van feltüntetve, javítani kell, mégpedig úgy, hogy a megszállók jelzés helyett a parancs kiadóját kell nevesíteni, esetleg a jegyző vagy más tisztségviselő neveivel.”

21 VL F. 183. Kut.: 421., 422. Prijave Stara Kanjiža.

22 Idetartozott: Oromhegyes, korabeli nevén Uzunovičevo, Tóthfalu, Adorján.

23 Forró Lajos–Molnár Tibor: *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében. Magyarokanizsa község*. Szeged, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára–Zenta, Zentai Történelmi Levéltár, 2013. 106–111. (A titói Jugoszlávia levéltári forrásai = Arhivski izvori Titove Jugoslavije, 3.)

ta”, aki a kapott földjét két-három alkalommal is eladta szegény parasztnak. A telepesektől pénzt zsarolt ki annak fejében, hogy földet intéz nekik. Sem földet nem szerzett, sem a pénzt nem adta vissza.²⁴

Horgoson 432 feljelentést tettek. Az első 1944. december 19-én iktatták. Az első napokban jellemző volt a személyek elleni feljelentés, viszont a későbbiek során – kevés kivétellel – feljelentésként a magyar állam, a megszálló, illetve a helyi megszálló hatalom szerepel. A legtöbb feljelentés – 42 darab – Tillinkó István községi elnökre érkezett. A Horgoson tett feljelentések között számosan a vád gyilkosság volt. A rendelkezésre álló iratok szerint az impériumváltást követően valóban sor került a szerb lakosság ellen ilyen jellegű atrocitásokra. A horgosi eseményekre vonatkozóan is egy külön iratcsoportban, az úgynevezett *Áldozatok és sértettek* eseteivel foglalkozó anyagban találhatunk adatokat. Ezekben a dokumentumokban helységekre bontva összesítették az 1941 és 1944 közötti áldozatokat.

A szabadkai körzeti bizottság 1945. június 15-i jelentésében tájékoztatja az újvidéki népbizottságot, hogy az 1945. április 28–29. között végzett exhumálás során Királyhalmán²⁵ hat sírt tártak fel, amelyekben összesen 24 holttestet találtak, és ebből 16-ot sikerült azonosítani.²⁶

A Vajdasági Levéltár 183-as fondjában található *Áldozatok és sértettek* listája a Zentai járásban (*Spisak žrtava i oštećenika Srez Senta*) című irat Magyar-kanizsával kapcsolatban 13 személyt jegyez áldozatként az 1941–1944 közötti időszakban, ebből 12 szerb, egy zsidó. Ezek az áldozatok név szerint vannak megemlítve a dokumentumban. Ugyanezen irat Martonos kapcsán nem említi áldozatot, viszont az irat szerint egy személy, bizonyos Aleksandar Brankov²⁷ az erőszakos katonai besorozást követően eltűnt a fronton. Az irat végén található összesített lista viszont – nevek nélkül – hét áldozatot említi Martonoson. Ebből négy személy – egy férfi, két nő és egy gyermek – bombázás áldozata, két férfit és egy nőt pedig kivégeztek.²⁸

Martonoson az iratok, illetve a visszaemlékezők szerint nem volt bombázás. A helyiek viszont elmondták, illetve egy későbbi – a második világháború áldozatait – összefoglaló munkában meg is jelent, hogy a szovjet előrenyomulás következtében a Vörös Hadsereg aknavetővel támadta a falut, és ennek esett áldozatul Börcsök Mátyás, Börcsök Verona, Luncz Emília és Luncz

Mihály.²⁹ Valószínűsíthető, hogy az összesített listában ők szerepelnek a bombatámadás áldozataiként. Az állítólag kivégzettekről – két férfi és egy nő – további adatok nem állnak rendelkezésre.

A martonosi háborús bűnöket vizsgáló helyi bizottság jelentése szerint az erőszakos besorozás kapcsán Fehér Mátyás jegyzőt terheli a felelősség Radomir Rajić³⁰ és Kajica Petric³¹ haláláért, akik a kötelező magyar mozgósítás miatt kerültek ki a frontra, és ott eltűntek.³² A jegyző fel is került emiatt a háborús bűnösök listájára. A későbbi vizsgálatok szerint a környékben néhány helyen sor került túlkapásokra a magyar hadsereg részéről, de ezekben csak nagyon csekély mértékben vettek részt helyi magyarok. Akik hasonló bűncselekményt követtek el, azoknak döntő többsége távozott a kivonuló magyar hadsereggel.

A kutatások igazolják, a likvidálások gyakran és sok helyen megelőzték a feljelentéseket. A likvidálást követően feljelentett áldozatok feljelentési formanyomtatványán a jelenlegi tartózkodási helyként az L jelzés van megadva. Az L jelenti a likvidáltakat – ez több iratban visszaköszön.

Érdekes, ezzel kapcsolatos dokumentum az a levelezés, amelyben a martonosi háborús bűnöket vizsgáló helyi bizottság tájékoztatja a Zentai Községi Statisztikai Tanácsot, hogy nincs minden kivégzett személy esetében feljelentés a birtokukban; ezeket a személyeket valószínűleg az OZNA-nál jelentették fel.³³ Igazán sokatmondó a válasz, ami röviden annyi, hogy a kivégzetteket úgyis háborús bűnösnek nyilvánították, és ha nincs ellenük feljelentés, akkor azzal nem kell foglalkozni, mert az ügyük ezzel lezárult. Az irat gyakorlatilag elismeri, hogy a kivégzettek egy része esetében nincs is feljelentés!³⁴

Ami a feljelentések formanyomtatványát illeti, az is egy kordokumentum. A korabeli partizán iratkezelés nem ismerte a gyanúsított fogalmát, a nyomtatványokon a beírandó nevek elé a bűnöző (*zločinac*) szó kerül mintegy megelőlegezve azt, hogy akit feljelentének, biztosan bűnös is.

29 Vukov, Nestor G.: *Žrtva fašizma sa teritorije opštine Kanjiža 1941–1945*. Kézirat a Zentai Történelmi Levéltárban, 1975. A kézirat tartalmazza a községhez tartozó valamennyi település adatait.

30 A honvédség veszteségajstromán Bajić Rado (helyesen: Radomir) néven szerepel, aki repesz-találat következtében hunyt el a keleti fronton 1942. július 24-én. In: Molnár: *Zenta és Magyar-kanizsa*. i. m. 133.

31 A honvédség veszteségajstromán Petrics Károly néven szerepel. 1944. április 28-án esett el Peczenizymnél. Molnár: *Zenta és Magyar-kanizsa*. i. m. 156.

32 VL F. 183. Kut.: 541. 1944–1948. Mesta: K–M. Martonoš. Masovna grupa „prisilna mobilizacija” V. grupa.

33 VL F. 183. Kut.: 505. Veće Statističara za srez Subotica. Mesno povereništvo Martonoš. Broj: 13.

34 VL F. 183. Kut.: 505. Veće Statističara za srez Subotica. Mesno povereništvo Martonoš. Broj: 17.

24 Történelmi Levéltár Zenta (TLZ) F. 127. Járásbíróság, Zenta. Hadbírósi iratok. 1945. S. 1139/45. Preradović Milutin magyarkanizsai lakos elleni büntetőeljárás. A magyarkanizsai Népfelzabardító Bizottság Biz. 552/45 számú irata.

25 Királyhalmi közigazgatásilag Horgoshoz tartozott.

26 VL F. 183. Kut.: 502. 1945. Prepiska. 111–217. Broj: 168.

27 Brankov Sándor honvéd a 17/III. zászlóaljban. 1920. március 25-én született Martonoson, anyja L. Olga. Eltűnt 1943. május 18-án. Molnár Tibor: *Zenta és Magyar-kanizsa községek II. világháborús hősi halottjai*. Zenta, Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre–Újvidék, Verzal, 2003. 139.

28 VL F. 183. Kut.: 546–548. Žrtve i oštećenici.

A háborús bűnök megállapítása

A feljelentések begyűjtését követően a helyi bizottság összeállította a háborús bűnösnek vélt személyeknek az elkövetett bűnök szerint csoportokba sorolt névsorát és megküldte a felsőbb szerv számára, Martonos, Magyarkanizsa és Horgos esetében a Zentai Járási Statisztikai Hivatalnak. A háborús bűnöket vizsgáló bizottság a feljelentések összegyűjtése mellett kihallgatásokat vezetett, tanúvallomásokat gyűjtött, exhumálásokat végzett (az 1941 és 1944 közötti időszakban kivégzett – többnyire szerb – áldozatokat exhumálták), számba vett minden olyan eseményt, ami a szláv lakosság ellen irányult, összegyűjtötte – olykor hatalmas túlzásokkal – az 1941 és 1944 közötti áldozatok névsorát, átvizsgálta a magyar közigazgatás hátramaradt iratait; összegyűjtötte a magyar időszak éveit alatt tartott ünnepségek – így a bevonulás kapcsán rendezettek – képanyagát, és azonosította a rajta szereplő személyeket; pártlisták után kutatott; számba vette a megrongált kulturális értékeket stb.

A magyarkanizsai, martonosi és a horgosi helyi háborús bűnöket vizsgáló bizottság is összeállította, büntettek szerint csoportosítva, a háborús bűnnel vádolt személyek névsorát. Az iratanyag minden bizonnyal – főképpen Horgos esetében – hiányos, mert vannak esetek, amikor csupán a kiegészítő lista került elő.

A „büntettek” csoportosítása:

1. *Bevonulás.* A magyar hadsereg bevonulása során elkövetett állítólagos büntettek miatt a magyarkanizsai jelentésben 54 név található,³⁵ majd egy kiegészítő listán további 43.³⁶ A bűnök megnevezése között letartóztatás, rablás, verés, ütlegetés, kínzás, gyilkosság, gyilkossági kísérlet, letartóztatás, kényszerítés, feljelentés és fenyegetés szerepel. A listán nemcsak helyiek szerepelnek, hanem a magyar hadsereghez tartozó személyek is, így Kulay Oszkár alezredes, a város katonai parancsnoka is. Hat személyt vádolnak gyilkossággal, illetve gyilkosságban való részvétellel (Beszédes József, Bagi Antal, Gubás János, Bata Lajos, Kocsis Ferenc, Mihaljkovity Kálmán).

A martonosi iratban 44 név található,³⁷ illetve egy kiegészítő listán újabb hét.³⁸ Mivel Sörös Sándor és Kabók Lajos neve mindkét iratban szerepel, így a bevonulás kapcsán 49 személyt vádolnak a legkülönbözőbb bűncselekményekkel: rablással, visszaéléssel, vagyonelkobzással, letartóztatással, veréssel, kínzással, feljelentéssel, nemzeti alapú sértegetéssel, gyújtogatással és lövöldözéssel, erőszakkal, internálással, illetve azzal, hogy a szerbek letartóztatását

35 VL F. 183. Kut.: 544. 1944–1948. Mesta: Sremske Laze–T. Stara Kanjiža. Spisak zločinaca srez Senta. Mesno povereništvo St. Kanjiža, grupa I.

36 VL F. 183. Kut.: 544. 1944–1948. Mesta: Sremske Laze–T. Stara Kanjiža. Naknadni spisak zločinaca iz Stare Kanjiže, grupa I.

37 VL F. 183. Kut.: 541. 1944–1948. Mesta: K–M. Martonoš. Spisak zločinaca srez Senta, mesno povereništvo Martonoš, grupa I.

38 VL F. 183. Kut.: 541. 1944–1948. Mesta: K–M. Martonoš. Naknadni spisak zločinaca Martonoš, grupa I.

nak és internálásának értelmi szerzői voltak. Az iratok szerint senkit nem vádolnak gyilkossággal. A névsorban szereplők közül tíz személyt 1944. november 21-én már likvidáltak.

A horgosi jelentésben 28 személyt vádolnak háborús bűnök elkövetésével, köztük 13-at – egy nőt is – gyilkossággal vagy gyilkosságra való felbujtással. További bűnökként feljelentés, letartóztatás, verés, lopás, erőszak, rombolás szerepel az iratokban. A gyilkossággal vádolt személyek esetében szinte mindenkinél megemlítik, hogy tettüket a magyar hadsereggel együtt követték el. A szerb áldozatokkal kapcsolatban már jeleztük, hogy a magyar hadsereg részéről valóban voltak Horgoson túlkapások, de ebben a helyi lakosság részvétele nem bizonyítható egyértelműen.³⁹

2. *Hadsereg.* A magyar hadsereg által elkövetett bűntényekkel kapcsolatban Magyarkanizsán a 45 éves Körmöczy Lászlót vádolják azzal, hogy feljelentette Nevenka Trnajićot, aki 1941. március 27-én a paktum elleni tüntetés élén vonult. Ezért nevezett a magyar katonák túsul ejtették. Martonoson és Horgoson e kategóriájú bűnténnyel az iratok között nem találkoztunk.⁴⁰

3. *Razzia.* Az Újvidéken és környékén 1942-ben elkövetett bűnökkel sem Magyarkanizsáról, sem Martonosról, sem Horgosról ebben az iratban senkit nem vádolnak. Itt jegyezzük meg érdekességként, hogy *A kivégzett háborús bűnösök könyvében* Holló Ferenc esetében a razziában való részvétel van feltüntetve.⁴¹ Az eddigi kutatások szerint Holló Ferenc semmiféle szerbellenes cselekedetben nem vett részt, és sem feljelentés, sem terhelő jegyzőkönyv nem készült vele kapcsolatban. Esetében egyértelmű, hogy jogtalan meggyilkolását hamis vádakkal igyekeznek indokolni.

4. *Táborok.* A különböző táborokban elkövetett bűnökkel kapcsolatban Magyarkanizsán egy kiegészítő lista található, melyen hét név szerepel – négy magyarországi, három pedig helyi illetőségű.⁴² Martonoson és Horgoson esetében nem található jelentés.

5. *Erőszakos mozgósítás.* Katonai mozgósítás során elkövetett bűnökkel Magyarkanizsán és Horgoson ezen iratok között senkit nem vádolnak, míg Martonoson Fehér Mátyás főjegyző és Katona Kálmán került fel a listára. Fe-

39 VL F. 183. Kut.: 545. 1944–1948. Mesta: U–Š. Horgoš. Spisak zločinaca srez Senta, mesno povereništvo Horgoš, grupa I.

40 VL F. 183. Kut.: 544. 1944–1948. Mesta: Sremske Laze–T. Stara Kanjiža. Spisak zločinaca srez Senta, mesno povereništvo St. Kanjiža, grupa II.

41 VL F. 183. Knjiga: 73. Knjiga evidencije streljanih ratnih zločinaca 1944–45. Itt kell szólnunk arról, hogy az említett könyv elnevezése a levéltárban eltérő. Míg a *summarni inventar*, vagyis a leltárkönyv szerint *likvidirani*, azaz likvidált háborús bűnösök szerepelnek a címben, addig a könyvre – látszólag az események után jóval később – ragasztott matrica szerint a cím kivégzett háborús bűnösökre változott. A továbbiakban – annak ellenére, hogy meggyőződésünk szerint a likvidált szó a helyénvaló – a kutathatóság megkönnyítése érdekében a könyvön szereplő formulát használjuk.

42 VL F. 183. Kut.: 544. 1944–1948. Mesta: Sremske Laze–T. Stara Kanjiža. Naknadni spisak zločinaca iz Stare Kanjiže, grupa IV.

hér Mátyás az irat szerint szökésben van Magyarországon, míg Katona Kálmán öngyilkosságot követett el a partizánok bevonulása előtt.⁴³

6. *Kényszermunka.* Kényszermunka során elkövetett bűnnel Magyarokanizsa esetében nem találtunk elkövetőt a helyi bizottság papírjai között. Martonossal kapcsolatban a listán 9 név szerepel. A névsorban vegyesen vannak martonosiak és magyarországiak is, mint például a bajai Simonyi Imre, a kényszermunkaegység parancsnoka.⁴⁴ Horgos esetében nincs ilyen jelentés.

7. *Kitelepítés.* A kitelepítéssel kapcsolatban Magyarokanizsán egy kiegészítő listán négy személyt vádolnak lopás büntetével, miszerint a kitelepítettek vagyonát eltulajdonították.⁴⁵ Martonos esetében nincs ezzel kapcsolatos névsor. Horgossal kapcsolatban egy kiegészítő listán négy személy neve szerepel. Két személyt kitelepítések miatt vádolnak, másik két magyar esetében pedig a hatóságok morális támogatása szerepel bűnként az iratban.⁴⁶

8. *Vagyon elleni bűncselekmények.* Erőszakos jószágvásárlással, rombolással, erőszakos eltulajdonítással egy kiegészítő listán 15 személyt – ebből 12 helyi magyart – vádolnak Magyarokanizsán.⁴⁷ Martonoson ezzel a bünténnel senkit nem vádolnak. Horgoson nyolc személy neve található az iratban,⁴⁸ a konkrét bűnök helyett azonban csupán utalások vannak további iratokra. Az iratok egy része a feljelentések felhasználásával készült, míg néhány a feljelentések mellett a jegyzőkönyveket is alapul veszi a listák elkészítéséhez.

A Zentai Háborús Bűnöket Vizsgáló Bizottság átvizsgálta az iratokat, majd elkészített egy új névsort, amelyre a helyi listához viszonyítva új nevek kerültek fel, illetve nevek tűntek el róla. Esetünkben az anyag Zentáról Szabadkára került, majd az előbbihez hasonló iratmozgatás során Újvidékre. Érdekes, hogy néhány likvidált esetében hiányzik a feljelentés, ők a későbbiekben felsőbb szinteken (Szabadka, Újvidék) mégis feltűnnek a listán, nemegyszer képtelen – olykor sablonszerű – vádakkal illetve őket (például besúgó, részvétel a razziában, nemzetőr – mindezek mindenféle bizonyítás nélkül). Több likvidált személy esetében pedig felsőbb szinteken sor kerül a vádak/bűnök felnagyítására, hogy az eredeti – többnyire jelentéktelen – feljelentések mellett igazolást találjanak a gyilkosságokra.

A fenti iratok, illetve a Vajdaság más területéről érkező jelentések összegzéseként készültek el az úgynevezett elaborátumok, amelyek minden bűnkategó-

riában tartalmazták az egész Vajdaság területén bűnösnek mondott személyek névsorát. Míg a feljelentések esetében a már likvidált áldozatoknál gyakran feltűntetik az L betűt, jelezve, hogy nevezettet már likvidálták, a háborús bűnösökről készült névsorokban, így az elaborátumokban, a népellenesek könyvében is a *presuđen* (bíróági eljárás nélkül elítélt) jelző volt hivatva ezt jelezni. Itt kell azonban elmondanunk, hogy az előzetes megállapítások és publikációk ellenére a *presuđen* szó nem minden esetben jelenti, hogy az illetőt likvidálták.⁴⁹ Két elaborátum 1946-ban könyv formájában is megjelent.⁵⁰ Drago Njegovan szerkesztésében pedig folytatódik a forráskiadás.⁵¹ Azonban itt csak iratközlésről beszélhetünk, mert a munkák nélkülöznek bármiféle forráskritikát. Ráadásul a kötetek így azt a benyomást kelthetik, hogy mindenki, akinek a neve rajta van e névsorokon, bűnös, holott közülük már több személyt rehabilitáltak azóta.

Jegyzőkönyvek

Az említett ügymenet során azoknál a személyeknél, akiknél szükségesnek találták a további nyomozást, tanúk kihallgatásával úgynevezett *zapisznik*ok, vagyis jegyzőkönyvek készültek, amelyek a feljelentett polgárok tetteit részletebben vizsgálták. Jellemző, hogy ezekben a jegyzőkönyvekben nem található meg minden feljelentett neve, tehát a feljelentésekhez képest lényegesen kevesebb személyt érint. Időnként pedig a jegyzőkönyvekben olyan nevek is megjelennek, akik ellen egyáltalán nincs feljelentés.

43 VL F. 183. Kut.: 541. 1944–1948. Mesta: K–M. Martonoš. Spisak zločinaca srez Senta, mesno povereništvo Martonoš, grupa V.

44 VL F. 183. Kut.: 541. 1944–1948. Mesta: K–M. Martonoš. Spisak ratnih zločinaca koji se pojavljuju u zapisnicima Expoziture Anketne komisije u Subotici, grupa VI.

45 VL F. 183. Kut.: 544. 1944–1948. Mesta: Sremske Laze–T. Stara Kanjiža. Naknadni spisak zločinaca iz Stare Kanjiže, grupa VII.

46 VL F. 183. Kut.: 545. 1944–1948. Mesta: U–Š. Horgoš. Naknadni spisak zločinaca iz Horgoša, grupa VII.

47 VL F. 183. Kut.: 544. 1944–1948. Mesta: Sremske Laze–T. Stara Kanjiža. Naknadni spisak zločinaca iz Stare Kanjiže, grupa VIII.

48 VL F. 183. Kut.: 545. 1944–1948. Mesta: U–Š. Horgoš. Spisak ratnih zločinaca koji se pojavljuju u zapisnicima Expoziture Anketne komisije u Subotici, grupa VIII.

49 Erre példa Bata Lajos magyarokanizsai polgár esete, aki a Népellenesek könyvében a 647. sorszám alatt mint *presuđen* szerepel, viszont a 2340. sorszám alatt ismét a Bata Lajos név szerepel, mint akit három év kényszermunkára ítélték. Hasonló Bagi Vince magyarokanizsai hentessegéd esete is, akit „csupán” három hónap kényszermunkára ítélték, a kötetben viszont neve mellett „*presuđen*” áll.

50 *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini. III. grupa masovnih zločina, Racija (Ubistvo i pokolji; sistematski teror; mučenja građanskih lica; silovanja; pljačke).* Novi Sad, Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, 1945; *Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini 1941–1944.* Knj. 1. Bačka i Baranja. Knj. 2. Srem. Novi Sad, Predsedništvo Narodne skupštine Autonomne pokrajine Vojvodine, 1946.

51 Njegovan, Drago (prired.): *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini. III grupa masovnih zločina: racija.* Novi Sad, Prometej–Malo istorijsko društvo, 2009; Njegovan, Drago (prired.): *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini. V grupa masovnih zločina u Sremu: akcija Viktora Tomića i Pokretni preki sud u Sremu, 1942.* Novi Sad, Prometej–Malo istorijsko društvo, 2009; Njegovan, Drago (prired.): *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini protiv Jevreja (istrebljenje, deportacija, mučenje, hapšenje, pljačka).* Novi Sad, Prometej–Malo istorijsko društvo, 2011; Njegovan, Drago (prired.): *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini. I grupa masovnih zločina: ulazak mađarske vojske u Bačku i Baranju, 1941.* Novi Sad, Prometej–Malo istorijsko društvo, 2011; Njegovan, Drago (prired.): *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini 1941–1944. VII grupa masovnih zločina: deportacija.* Novi Sad, Prometej–Malo istorijsko društvo, 2014; Njegovan, Drago (prired.): *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini 1941–1944. II grupa masovnih zločina (Bačka i Baranja): armija.* Novi Sad, Prometej–Malo istorijsko društvo, 2015.

A Vajdasági Történelmi Levéltár 183-as fondjának nagy részét ezen iratok teszik ki.⁵² Az 1-től 33 904-ig – az 1944 és 1947 közötti időszakot felölelő – sorszámozott jegyzőkönyvek egy része nincs meg, de így is 94 doboznyi anyag kutatható. A kutatást nehezíti, hogy az iratok egy részén kétféle számozás található. Egyik az iktatás, a másik a keltezés szerint, így némelyik dokumentum nehezen fellelhető. A kutatást egy helységekre lebontott lista segíti.

Átvizsgálva a magyarkanizsai, martonosi és horgosi személyek kapcsán felvett jegyzőkönyvek egy részét kijelenthetjük, hogy a feljelentésekhez hasonlóan ezek az iratok is a likvidálásokat követően készültek, illetve néhány esetben a jegyzőkönyvek tanúi között olyan személyeket találunk, akik előtte közvetve vagy közvetlenül részt vettek a likvidálásokban. Ezekben az esetekben nem kizárható, hogy bizonyos személyek csupán azért kerültek elkövetőként a jegyzőkönyvekbe, hogy a már megtörtént gyilkosságokat indokolják.

1945. március 8. és március 31. között hat jegyzőkönyvet rögzítettek Martonoson, amelyben helyi magyarok – Gruik András, Szél Sándor, Betyák Boldizsár, Habi Ferenc, Sáfrány János és Kasai Vendel – vallanak az 1941-es impériumváltást követő időszakról. A jegyzőkönyvekben nevezettek nem is annyira bűntényekről számolnak be, inkább csak felvázolják az impériumváltást követő helyzetet, illetve megnevezik a helyi közigazgatás és a népőrség tagjait. A jegyzőkönyvekből kiderül, hogy 1941. április 12-én dr. Werner Jánost választották meg helyi parancsnoknak, helyettese pedig Nagy Gábor lett, majd néhány nap elteltével Nagy Gábort jelölték ki parancsnoknak. 8–10 nap múlva a község elnöke Sörös János lett, helyettese pedig Gubi Ferenc. Esküdtek: Kiss Péter, Sáfrány János, Habi Ferenc és mások, míg a nemzetőrök: Mészáros István, Dömötör Mátyás, Dömötör András, Dencs Márton, Józsa Károly, Dukai Illés, Kabók Lajos, Túrú Frigyes, Berényi József, Barany Ferenc, Mészáros Mihály, Szarapka Péter, Lendvai Antal, Dani József voltak. A jegyzőkönyvek szerint a szerbek verésében Kabók Lajos, Dukai Illés, Józsa Károly, Csikós Lajos, Tót Ferenc és Galgóczi Pál vettek részt. Kasai Vendel szerint minden szerbellenes cselekedet Fehér Mátyástól származott. Rajta kívül felelős még Katona Kálmán, Németh József és Nagy Gábor községi pénztáros, aki letiltotta a szerbeknek adandó segélyeket.⁵³ A bűnelkövetőként említettek közül az 1944-es impériumváltáskor elmenekült Kabók Lajos, Galgóczi Pál, Csikós Lajos és Fehér Mátyás, Katona Kálmán pedig öngyilkosságot követett el. Martonoson is jellemző tehát, hogy a kisebb-nagyobb bűntényeket elkövető személyek távoztak a magyar hadsereggel együtt, és helyettük ártatlanok veszték oda. E vallomások valóságtartalma azonban így is kétségbe vonható, mivel valószínűsíthető, hogy nevezettek vallomásaikat erős nyomásgyakorlás hatására tették. Közülük Gruik Andrásról és Betyák Boldizsárról tudjuk, hogy

1944. október–novemberben – a később likvidáltakkal együtt – be voltak zárva a városháza pincéjébe, ahol brutálisan bántalmazták a foglyokat.⁵⁴

A későbbiekben viszont a helyi szerb lakosokkal készített jegyzőkönyvekben is feltűnnek a szerbek bántalmazásában állítólag részt vevő helyi magyarok. Összehasonlítva ezeket a jegyzőkönyveket, van néhány olyan név, amely a jegyzőkönyvek nagy részében szerepel. Ezek: Dukai Illés, Kabók Lajos, Sörös Sándor. Többen megemlíti még Bagi Kálmánt, Csikós Lajost, Józsa Károlyt is. Érdekes külön szemügyre vennünk Veljo Šećerov 1945. március 29-én, Martonoson tett tanúvallomását, mert az ügy kapcsán már 1944 decemberében hadbíróági tárgyalást tartottak. Hogy mi szükség volt a bírósági tárgyalást követően négy hónappal újra jegyzőkönyvet felvenni az esetről, rejtély számunkra. A jegyzőkönyvben Šećerov elmondta, hogy amikor éppen a jugoszláv hadseregből tért vissza, a falu határában Koncz István⁵⁵ és Fodor Ferenc, jelenleg szökésben lévő nemzetőrök megtámadták. Ő megküzdött velük, mire feljöttek még 15-en a faluból segíteni. Különösen Dencs Márton verte, majd beledobták a Tiszába, ahonnan Török János⁵⁶ mentette ki. Innen a fogdába kísérték, és 20 szerbvel együtt volt bezárva, akiket Sörös Sándor, Dukai Illés, Kabók Lajos, de legfőképpen Csikós Lajos vert.⁵⁷

Živoljin Putnik, aki több visszaemlékező szerint részt vett a magyarok elleni megtorlásokban, 1945. április 1-jén tett tanúvallomást. Ebben kifejtette, hogy a megszállás alatt 64 szerbet erőszakkal soroztak be,⁵⁸ amiért az akkori városvezetést – Sörös János községi elnököt, Fehér Mátyás jegyzőt, Katona Kálmán aljegyzőt és Németh József katonai előadót – terheli a felelősség. A tanácsadók pedig Werner Mihály, dr. Werner János, Szél Sándor, Kovács F. István, Kovács Jakab István, Salamon Lajos voltak.⁵⁹

A leghitelesebb tényeket a szerbek elleni atrocitásokról talán Dongó Ferencről tudhatjuk meg. Szerinte a nemzetőrség a magyar bevonulást követően letartóztatásokat hajtott végre a magyarok elleni korábbi atrocitások kivizsgálása céljából. Dongó – aki ellen a későbbiek során három feljelentés érkezik – elmondása szerint a nemzetőrök között voltak olyanok, akik a lehetőségeikhez mérten védelmezték a fogvatartottakat, mint például Dömötör Mátyás, Kukkli András, Berényi József. Voltak, akik a korábbi sérelmeiket torolták meg, néhányan mások „embergyötrő természetüket igyekeztek kiélni a foglyok bántalmazásában”. Ilyenek voltak Farkas Károly, Csikós Sándor, Galgó-

54 Forró Lajos: *Jelöletlen tömegsírok Magyarkanizsán, Martonoson és Adorjánon, 1944.* Szeged, Hálózati és Szabad Információért Alapítvány, 2007. 64.

55 A jegyzőkönyv állítása nem helytálló, mert Koncz Istvánt 1944. november 21-én Martonoson likvidálták.

56 Török Jánost 1944. november 21-én likvidálták.

57 VL F. 183. Kut.: 100. Inv. broj: 680.

58 A besorozások ugyanúgy érintették a magyar lakosságot is, hiszen ekkor ez a terület Magyarország része volt.

59 VL F. 183. Kut.: 102. Inv. broj: 1630.

52 VL F. 183. Kut.: 99–192. Anketne komisije, dokumentacija o ratnim zločinima. Inv. predmeta.

53 VL F. 183. Kut.: 505. Veće Statističara za srez Subotica. Mesno povereništvo Martonoš. Broj: 43.

czy Pál.⁶⁰ Farkas Károly ellen két, Galgóczi Pál ellen három feljelentés érkezett, míg Csikós Sándor ellen egy sem. Az ő nevével további iratokban nem találkozunk, viszont egy Csikós Lajos nevezetű személy többször is szerepel az iratokban, illetve a jegyzőkönyvekben, mint aki részt vett a szerbek elleni atrocitásokban, és ellene is érkeznek két feljelentés. Elképzelhető, hogy itt nével-írásról van szó.

A martonosi helyi háborús bűnöket vizsgáló bizottság jelentésében beszámol az elmenekült háborús bűnösökről.⁶¹ Név szerint: Gruik Orbán, Takács István, Kapás Ernő, Csikós Lajos, Bata Péter, Bite István, Kovács István, Szárics Károly, Kriszt Dezső, Gubi István, Szarapka István, Bagi Kálmán, Bettyák Gyula, Dongó Ferenc, Csikós Kálmán, Csík Imre, Gubi Ferenc, Kabók Lajos, Galgóczi Pál, Farkas Károly, Túrú Frigyes, Bite Lajos, Döringer József. Az említettek közül többen – Galgóczi, Farkas, Csikós, Kabók, Bagi – a visszaemlékezők és a jegyzőkönyvek szerint is részt vettek a szerbek bántalmazásában. Az iratokat átvizsgálva megállapíthatjuk, hogy – a többi helységhez hasonlóan Martonosról is – azok, akik – vélhetően – bármiféle bűnt követtek el, távoztak a magyar hadsereggel.

Egy Magyarokiszán 1945. április 11-én 10 óra 30 perckor kelt jegyzőkönyv tanúsága szerint Andrija Stefanović 55 éves vendéglős vallomásaiban a szerbek tömeges letartóztatásáról és fizikai bántalmazásáról számolt be.⁶² Állítása szerint a bántalmazások következtében a börtönben elhalálozott Milovan Savelić és Bogdan Radivojev. A fizikai bántalmazásokban a tanú szerint a honvédek mellett Bata Lajos, a nemzetőrök parancsnoka, valamint Koncz József vettek részt.⁶³ Andrija Stefanović a fent említett napon, 14 órakor még egy vallomást tett ugyanazon bizottság előtt. Ebben a szerbek kitelepítéséről tett említést, amivel 21 helyi magyart vádol. Nevezettek között számos olyan személy van, akiket már korábban likvidáltak. Néhány név mellett az *umro*, vagyis meghalt jelző olvasható.⁶⁴ Több helyi visszaemlékező állítása szerint a nevezettek valóban bántalmazták a szerb fogvatartottakat, majd a partizánok bevonulása előtt elmenekültek Magyarokiszánról, Bata Szegeden élt, Koncz pedig Monoron.⁶⁵ A későbbi partizániratok szerint Bata Lajost mint elmenekült háborús bűnöst háromévi kényszermunkára ítélték.⁶⁶ Az ítélet nem található, illetve arról sincs tudomásunk, hogy távollétében ítélték el, vagy végül sikerült elfogni.

Egy Szabadkán 1945. július 2-án felvett jegyzőkönyv az oromhegyesi eseményekről számol be.⁶⁷ Dane Basarić 44 éves földműves, aki mint telepes 1924-ben érkezett a faluba, a 27 helyi szerb családot érintő kitelepítés történetét mondta el vallomásaiban. Eszerint a magyar hatóságok 1941. április 24-én a magyarkanizsai laktanyába zárták a 16 év feletti szerb férfiakat, ahol gyakran bántalmazták őket. Később a többi családtaggal együtt Sárvarra kerültek, ahol a felszabadulásig fogva tartották őket. Elmondása szerint a kitelepítési parancsot Kulay Oszkár, Magyarkanizsa katonai parancsnoka írta alá. A tanú több gyilkosságról is beszámolt, így Đuro Polovina és Jovo Ciganović meggyilkolásáról is, akiket állítása szerint az adorjáni nemzetőrök gyilkoltak meg. A tanú úgy tudja, hogy ebben az ügyben még a magyar hatóságok is nyomoztak, és neki erről írásos dokumentuma is van, amit a jegyzőkönyvhöz csatol.⁶⁸

Basarić szerint Mile Teslić felsőhegyi lakost a helyi nemzetőrök gyilkoltak meg. Oromhegyesen pedig megölték Savo Maravić 19 éves magyarkanizsai tanuló, Milan „Pilje” Mandarić 50 éves földművest és egy Nikola nevű személyt, aki Boszniából származott. A tanú szerint az egész falu magyar lakossága ellenséges volt a telepesekkel szemben, és az elűldözésükön fáradozott. A dokumentum végül felsorolja 75 bűnösnek mondott ember nevét. 34 esetben a nevek mellett egy kis leírásban közli az elkövetett bűntettet, a többieket csak felsorolja, és a végén megjegyzi, hogy vagy nemzetőrök, vagy turáni vadászok, vagy nyilasok voltak, vagy esetleg egyszerre mindhárom. A bűnösök közül kiemeli Koncz Dezső plébánost, aki szerinte üldözte a szerbeket.

1945. július 3-án készült el Ignjat Borisavljević 48 éves földműves vallomása, amelyben a zimonići⁶⁹ telepesek deportálását mondja el. Állítása szerint 1941. április 14-én a helyi magyar nemzetőrök bekísérték a 12 évnél idősebb férfiakat Magyarokiszára, és ott pincébe zárták őket. Gyakoriak voltak a fizikai bántalmazások. A 24 családot – összesen 123 személyt – először Zentára, majd Begecsre, onnan pedig Szerbiába és Hercegovinába toloncolták. A tanú állítása szerint ő maga Szerbiába, családja pedig Horvátországba került. Megemlíti, hogy az internálási parancs végrehajtásában Faragó Lukács, Koncz József, Bata Lajos és Kostyán Antal működött közre. Koncz és Bata több helyen feltűnik a szerbek elleni atrocitások elkövetőjeként.⁷⁰ A jegyzőkönyv érdekessége a szöveg tökéletes megfogalmazása, látványos szófordulatai, különösen annak ismeretében, hogy a feljelentő analfabéta, aki aláírását egy kereszttel jelezte.

A jegyzőkönyvek jellemző mozzanata, hogy a tanúk egy része a magyar hatóságok intézkedéseit (például a kitelepítést) a helyi lakosság bűnének igyekszik beállítani. Ez egyébként gyakori jelenség más hasonló iratoknál is. Sok esetben a városi/falusi vezetés összes tagját éri a vád a szerbséget sújtó

60 Dongó Ferenc–Kovács József–Gulyás M. Fulgencia–Savelin Zoltán–Bagi M. Romarika: *A martonosi egyházközösség története*. Szerk.: Dr. Kancsó János–Tandari Erzsébet. Martonos, 2011. 50.

61 VL F. 183. Kut.: 505. Veće Statističara za srez Subotica. Mesno povereništvo Martonoš. Spisak domaćih ratnih krivica koji su izbegli u inostranstvo. Broj: 67.

62 VL F. 183. Kut.: 100. Inv. broj: 683.

63 Bata Lajost helytelenül Barta Lajosként említi Cseres Tibor is a *Vérbošszú Bácskában* című munkájában a szerbek elleni atrocitások elkövetőjeként. Cseres Tibor: *Vérbošszú Bácskában*. Budapest, Magvető, 1991. 164.

64 VL F. 183. Kut.: 102. Inv. broj: 1767.

65 Forró: *Jelöletlen tömegsírok*. i. m. 39., 88.

66 VL F. 183. Registar narodnih neprijatelja. 1–4340.

67 VL F. 183. Kut.: 150. Inv. broj: 12705.

68 Az iratok között nem található az említett jegyzőkönyv.

69 Közigazgatásilag Magyarokiszához tartozó település, magyarul Ilonafalu.

70 VL F. 183. Kut.: 150. Inv. broj: 12706.

állami intézkedések miatt. Mint ismeretes, az 1918. október 31. után betelepült szerbeket állami rendelkezés alapján telepítették ki, ebbe a helyi hatóságoknak nemigen volt beleszólásuk.⁷¹ Mégis sokakat emiatt likvidáltak, és ők később bekerülnek a háborús bűnösök lajstromaiba is.

Határozatok

A következő iratanyag az úgynevezett F-odluka, vagyis a *határozatok*. 19 dobozban 7900 határozatot őriznek a Vajdasági Levéltárban. Ezekben az iratokban a jegyzőkönyvekre, feljelentésekre hivatkozva gyakorlatilag háborús bűnössé nyilvánítanak embereket. Jellemző, hogy nem minden jegyzőkönyvben említett név mellett van határozat, tehát valamiféle szelektálás alapján egyesek ellen születik határozat, míg mások ellen nem. Itt is jellemző az utólagos iratgyártás, hiszen a likvidáltakról jóval a meggyilkolásuk után hoznak határozatot. Nevezettek a határozatok számával megegyező sorszámmal bekerültek a Háborús Bűnösök Nyilvántartásába.⁷² A két könyvben összesen 7739 név található.

Kartonok

A levéltár anyagai között találhatók az úgynevezett „karticák”, vagyis a háborús bűnösök kartonjai. Ezekre a körülbelül 10 × 7 centiméteres kartonlapocskákra a Bácska, a Bánát és a Szerémség háborús bűnöseinek neve, esetleg adatai kerültek. Három csoportba vannak sorolva. Az I, vagyis a vizsgálat alatt (*pod istragom*), az O, vagyis az elítélt (*osuđen*) és a P, vagyis a bírósági ítélet nélkül likvidált (*presuđen*).⁷³ Az ítélet nélkül likvidáltak kartonjain általában a néven és a helysége kívül más adat nem szerepel. Ritka esetben feltüntetik az F-határozat számát. A vizsgálat alatt lévők és az elítéltek kartonjain több adat található, sőt az elítéltek kartonjairól legtöbbször az ítélet száma is leolvasható.

Népelleneségek

A népellenesség külön kategória. A „nép ellenesége” szakkifejezés a Szovjetunióból származik. Elméletileg a kisebb büntettek elkövetői kerültek a népelleneségek lis-

tájára. A háborús bűnösöket legtöbbször halálra, míg a népelleneségeket börtönbüntetésre ítélték, de ahogy múlt az idő, úgy csökkent a börtönbüntetés hossza is.⁷⁴ Mindenesetre a népellenességnek titulált személyek nem követtek el főbenjáró bűnöket, de szükség volt a megbélyegzésükre, mert korábbi tevékenységüket az új hatalmi elit ideológiája elítélte. Az egykori csetnikek vagy usztasák tömegével kerültek ebbe a kategóriába. A népellenesség terminus így sokkal inkább ideológiai töltetet kapott: „aki ellenünk van – tehát a kommunizmus ellen –, az a nép ellenesége”. A kifejezést a kisebb bűnök elkövetőivel szemben azért is használták, hogy – mint a háborús bűnösök esetében – velük szemben is megindulhasson a vagyonekobbzás. Emellett sokan azért váltak népellenességgé, mert már likvidálták őket, és szükséges volt a kivégzés utólagos igazolása. A két kategória – háborús bűnös és népellenesség – között vékony határ húzódott. Bizonyítja ezt, hogy vannak olyan személyek, akiket mindkét kategóriába besoroltak. A népellenességnek bélyegzés és a vagyonekobbzás különösen Szerbia területén – a szerbség, főként a királpártiak körében – volt gyakori jelenség.⁷⁵

A népelleneségekről készített nyilvántartás szintén megtalálható a levéltár 183-as fondjában. Ugyanúgy, mint a háborús bűnösökről, a népelleneségekről is készültek kartonok.⁷⁶ Összesen 8640 név szerepel ebben a nyilvántartásban, ebből 371 név Magyarországi község területéről. Több név különböző sorszám alatt, kétszer is megtalálható az anyagban. Ellentétben a háborús bűnösök kartonjaival – ahol semmiféle konkrét összefüggést nem találtunk más összefüggésekkel –, a népelleneségek kartonjain lévő nevek azonos sorszámmal bekerültek a Népelleneségek Regiszterébe (*Registar narodnih neprijatelja*).⁷⁷ E kartonokon, illetve a könyvekben is a népellenességnek tartott személyek neve mellett általában megtalálható az életkoruk, foglalkozásuk és a vélt bűnük is. Néhány esetben jelezték, hogy az illetőt már likvidálták.

Ítéletek

Vannak olyan személyek, akiket a határozatok értelmében bíróság elé állítanak, vagy a távollétükben – sok esetben a likvidálásukat követően – indítanak ellenük eljárást. Az ilyen esetek jelentős részében nem születik bírósági határozat, hanem egyszerűen ezen a ponton leáll az ügy. Néhány esetben születik csak ítélet, sokszor maga a tárgyalás anyaga nem is hozzáférhető, csupán az ítélet, illetve sok esetben csak egy hivatkozás van az adott személy elítélésére. A listákra felkerült helyi magyarok döntő többsége nem követett el olyan

71 A magyar csapatok már a bevonuláskor a telepések kiutasítására kaptak parancsot. A Legfelsőbb Honvédelmi Tanács rendelete tartalmazta az internálás általános szabályait és elveit. Bővebben: A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió és kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947*. Budapest, Magvető, 2004. 187–198.

72 VL F. 183. Knjige: 63–64.

73 A *presuđen* szó jelentette az ítélet nélkül likvidált személyeket, míg az *osuđen* szóval jelölték az elítélt személyeket. Kutatásaim során talákoztam olyan esettel, amikor a *presuđen* jelzés nem likvidálást jelentett.

74 Bővebben lásd: Mitrović, Momčilo: *Narodni i državni neprijatelji u Srbiji posle Drugoga svetskog rata*. In: Fleck, Hans Georg–Graovac, Igor (ur.): *Dijalog povjesničara–istoričara*. Knj. 4. Zagreb, Zaklada Friedrich Naumann, 2002. 249–266.

75 Bővebben lásd: Cvetković: *Između srpa i čekića*. i. m.

76 VL F. 183. Kut.: 589. A–G; Kut.: 590. H–M; Kit.: 591. M–C; Kut.: 592. C–Ž.

77 VL F. 183. Knjiga: 65. *Registar narodnih neprijatelja*. 1–4340.; Knjiga: 66. *Registar narodnih neprijatelja*. 4341–8640.

bűnt, amelyért halálbüntetés járt volna. Ennek bizonyítéka, hogy akiket a feljelentettek közül, a vérengzés napjaiban nem találtak meg, később zömmel elkerülték a felelősségre vonást, vagy csupán rövidebb, néhány hónap, esetleg néhány év börtönbüntetést kaptak.

Magyarkanizsa községhez kapcsolódóan csupán két halálos ítéletről tudunk. Az egyik Apró István magyarkanizsai kereskedőé, akit 1945. február 26-án ítélt halálra az elsőfokon eljáró Szabadkai Hadbírószági Tanács. Apró ítélete megtalálható a Zentai Történelmi Levéltárban.⁷⁸ A másik halálraírt Kiss Pál László martonosi személy. Vele kapcsolatban kitartó kutatásunk nem hozott eredményt, sem az ítéletet, sem egyéb iratot nem találtunk a Magyar-kanizsa községhez tartozó anyagban. Elképzelhető, hogy a Martonosról időközben elköltözött Kisst új lakóhelyén ítélték el.

A jegyzőkönyveknél tárgyalt és bemutatott Veljko Šećerov ügyében is sor került bírósági tárgyalásra. Az ítélet 1944. december 27-én született,⁷⁹ melyben Bús Józsefet, Kovács Károlyt és Kaszermajer Károlyt 3-3 hónap, Sörös Mátyást és Holló Istvánt 4-4 hónap, míg Sáfrány Antalt 6 hónap kényszer-munkára ítélték. Az ítélet szövegében szerepel Koncz István és Galgóczi Pál elkövetők neve is, de róluk azt állapítja meg a bíróság, hogy szökésben vannak, ezért nem lehet őket elítélni. Koncz Istvánt azonban korábban, 1944. november 21-én már likvidálták. Erről a bíróságnak bizonyosan tudomása volt, hiszen a per anyagában megtalálható az a jelentés, amelyben a Martonosi Népőrség beszámol a Szabadkai Katonai Bíróságnak, hogy Koncz Istvánt az OZNA elítélte.⁸⁰ E tény arra enged következtetni, hogy a partizánhatalom időnként megpróbálta eltüntetni a törvénytelen likvidálások nyomait.

Ugyanebben a peranyagban Dencs Márton neve is megtalálható, de az ítéletben a neve nem szerepel. Vele kapcsolatban csupán vádirat születik. Egy későbbi jelentésből kiderül, hogy nevezettet is börtönbe zárták. A bíróságnak küldött, Sremska Mitrovicáról írt jelentés szerint Dencs Mártont 1945. szeptember 21-én elbocsátották a börtönből, miután letöltötte a kilenc hónap kényszer-munkát.⁸¹

A korábbi – főként oral history módszerével végzett – kutatások bizonyítják Adorjással kapcsolatban, hogy a helyi népiirtást végzők közül többeket elítéltek. A bírósági ítéletek anyagában valóban fellelhető az az ítélet, melyben Aleksandar Oluškit, Nikola Radakovićot és Svetozar Kneževićet az adorjáni öldöklésben való részvételéért elítéli a bíróság.⁸²

Ítélet

Jugoszlávia népének nevében!

Bácska és Baranya Katonai Körzet hadbírószági tanácsa Pavle Gerenčević őrnagy – elnök, Brankov Lazar és Opačić Milan tagok, [valamint] Potkonjak Milka jegyzőkönyvvezető [összetételben], Oluški Aleksandar zentai, Radaković Nikola morići és Knežević Svetozar magyarkanizsai [lakosok] elleni büntetőügyben, Starčević Svetozar hadbírószági ügyész [által képviselt] vádirat alapján, [melynek tárgya] hatalmi helyzettel való súlyos visszaélés, az 1945. február 5-én megtartott szóbeli tárgyalást követően meghozta a következő

Ítéletet

Oluški Aleksandar I. [rendű] vádlott, volt magyarkanizsai rendőrhivatalnok, 36 éves, szerb [nemzetiségű], Zentán született, nő, két gyermek apja, büntetlen előéletű,

Radaković Nikola II. [rendű] vádlott, volt községi napidíjas, született 1914-ben Morić faluban, Medak község, Gospići járás, szerb [nemzetiségű], nő, egy gyermek apja, vagyontalan, büntetlen előéletű,

Knežević Svetozar III. [rendű] vádlott, volt községi írnok, született 1921-ben Magyarkanizsán, szerb [nemzetiségű], pravoszláv vallású, nőtlen, büntetlen előéletű

bűnös

Oluški Aleksandar I. [rendű] vádlott,

aki mint a népfelszabadító mozgalom ellensége Magyarkanizsán közvetlenül a fel-szabadulást követően befurakodott [annak] soraiba, ahol alávaló képmutatásával elérte, hogy bizonyos felelős beosztást ruházzanak rá, gonoszul visszaélt a neki [megelőlege-zett] bizalommal Adorján falu átkutatása alkalmával, amelyet a Népőrség egy magyar-kanizsai szakasza hajtott végre, [és] amelynek az volt a feladata, hogy átkutassa [a falut] rejtgetett fegyverek és a vétkesek letartóztatása végett. A vádlott, habár ez nem volt kö-telessége, csatlakozott a milícia ezen szakaszához, és a feladat végrehajtását megelőzően javasolta és rábeszélte a II. és III. [rendű] vádlottat, hogy színleljenek támadást maguk ellen, hogy a letartóztatottakat megtorlásként azonnal a helyszínen megölhessék, ahe-lyett hogy – a parancsnoktól kapott utasítás szerint – Magyarkanizsára kísérnék őket. Gonosz terve alapján színlelt támadást hajtottak végre, rálőttek Radaković II. [rendű] vádlottra, amit követően 50 helybeli magyart letartóztatottak, akiket a Magyarkanizsára való kísérés során, a Tisza melletti úton, fasiszta módon megöltek;

Radaković Nikola II. [rendű] vádlott,

hogy mint a magyarkanizsai Népőrség politikai biztosa és mint a feladat végrehaj-tásával megbízott [személy] hagyta, hogy az I. [rendű] vádlott, Oluški rábeszélje a bűn-cselekmény végrehajtására, amelyben ő maga is részt vett annak ellenére, hogy utasítása volt [arra vonatkozóan], hogy a letartóztatott vétkeket Magyarkanizsára kísérje;

Knežević Svetozar III. [rendű] vádlott,

mert beleegyezett az I. [rendű] vádlott, Oluški gonosz tervébe, és maga is részt vett annak végrehajtásában, amivel elkövették a hadbírószágokról szóló rendelet 15.

78 TLZ F. 127. Járásbíróság, Zenta. Vp. 480/1945. Apró István magyarkanizsai lakos elleni vagyoni-elkobzási eljárás. Hadbírószági ítélet br. 229/44.

79 VL F. 183. Kut.: 593. 1944–1945. Presude vojnih sudova. Broj: 176/44.

80 Uo.

81 Uo.

82 1944. október 31-én Magyarkanizsáról érkezett fegyveresek 50 emberrel végeznek Adorjánon a Tisza partján. Bővebben lásd: Forró: *Jelöletlen tömegsírok*. i. m. 73–78.

szakaszában előlátott hivatali helyzettel való súlyos visszaélés bűncselekményét, amiért a hadbíróság Oluški Aleksandar I. [rendű] vádlottat golyó általi halálra, [állam] polgári becsületének elvesztésére és vagyonekrobzásra, Radaković Nikola II. [rendű] vádlottat egy év kényszermunkára, és Knežević Svetozar III. [rendű] vádlottat 6 havi kényszermunkára ítéli.

Magyarázat

A gyanúsítottak beismerése alapján bebizonyosodott, hogy a magyarkanizsai Népfőrség egy szakasza utasítást kapott parancsnokától, hogy kutassa át Adorján falut rejtgetett fegyverek és a bűnösök elfogása végett, akiket Magyarkanizsára kellett kísélni. A feladat végrehajtásának felelősevé a Népfőrség politikai biztosát, Radaković Nikolát jelölték ki. Csatlakozott hozzájuk Oluški Aleksandar I. [rendű] vádlott, aki abban az időben a lakásügyi osztály főnöke volt. Adorján faluba érve Oluški a népfelzabardító mozgalom harcosaihoz méltatlan gonosz tervet szőtt, amely módszereket csak a fasiszta gonosztevők használtak, [és] sikerült neki erre rábeszélnie Radaković Nikola II. és Knežević Svetozar III. [rendű] vádlottat [is]. A [falu] átkutatása során lövöldözéssel támadást színeltek Radaković ellen, ami a gonosztevő Oluškinak indítékul szolgált a bosszúra, az 50 letartóztatott magyar legyilkolására. A tervet véghezvittek: a Magyarkanizsára való kísérés során, a Tisza melletti úton mind az 50 letartóztatott személyt lemészárolták.

A bűncselekmény értékelése és a büntetés kiszabása során a bíróság Oluški I. [rendű] vádlottnál súlyosbító körülményként értékelte annak rossz hírét, amelyet a nép körében szerzett mint néhai rendőrtisztviselő, és [annak] mind ellenségesebb hozzáállását a népfelzabardító mozgalomhoz, amiért is végrehajtotta ezt a büntényt, enyhítő körülményt [a bíróság nem talált]. Radaković Nikola II. [rendű] vádlott [esetében] mint súlyosbító körülményt azt, hogy nem akarta teljes mértékben beismerni bűnösségét, mint enyhítő [körülményt] azt, hogy a gonosztevő I. [rendű] vádlott Oluški félrevezette, illetve előző jó magaviseletét, és Knežević Svetozar III. [rendű] vádlottnál azt, hogy beismerte bűnösségét és hogy Oluški I. [rendű] vádlott rábeszélte, így a kirótt büntetés indokolt.

Halál a fasiszmusra, szabadság a népnek!

Jegyzőkönyvvezető:

[aláírás]

Milka Potkonjak

A Tanács elnöke:

[aláírás]

P. Gerenčević őrnagy

Megszállók és Támogatók Haborús Bűncselekményeit Vizsgáló

Vajdasági Bizottság

[Iktató]szám: 1372

1945. március 12.

Újvidék

Ez a dokumentum tulajdonképpen 1945-ben kimondta, hogy az adorjáni embereket mindenféle ítélet nélkül, törvénytelenül likvidálták 1944. október 31-én. Az adorjáni áldozatok az irat szerint nem lehetnek semmiképpen háborús bűnösök, hanem inkább a háború ártatlan áldozatai.

Megbízható információ az ítéletek végrehajtására nincs. A Zentai Járási Népbíróság 1945. október 15-én érdeklődött a Magyarkanizsai Helyi Népbizottságtól, hogy Aleksandar Oluškit az illetékes hatóság valóban kivégezte-e, illetve ha nem, akkor nevezett hol tartózkodik.⁸³ A Magyarkanizsáról érkezett jelentés szerint a népbizottság előtt ismeretlen ifjabb Aleksandar Oluški tartózkodási helye. Csupán arról van tudomásuk, hogy nevezett szerepelt februárban a nyilvános plakátokon mint halálraítélt, de hogy az ítéletet végrehajtották-e, arról nincs tudomásuk.⁸⁴

Likvidálási névsorok

A további vizsgálandó iratok között megtalálhatók azok a jelentések, amelyek tartalmazzák a likvidált személyek névsorát. Ezekből a jelentésekből sokféle van, a partizán iratkezelés kezdeti szakaszára jellemző rendezetlenséggel, sok elírással, tárgyi tévedéssel. Ezek az iratok valószínűleg nem az utókor számára készültek, hanem azért, hogy alapot szolgáltatassanak a meggyilkoltak vagyonekrobzására.

Az általunk vizsgált terület – Magyarkanizsa község – likvidálási listái több állomáson keresztül kerültek Újvidékre. Az újvidéki Tartományi Bizottság 1945. október 15-én kérte a Szabadkai Körzeti Haborús Bűnöket Vizsgáló Bizottságot, hogy sürgősen küldje meg a likvidáltak és a más módon halálraítéltek névsorát.⁸⁵ Ezután az adatokat a szabadkai körzeti bizottság a zentai járási bizottságtól, az pedig a helyi bizottságoktól gyűjtötte be.

A magyarkanizsai jelentés 1945. október 18-án készült, és a községben 96 eltűntről tett említést.⁸⁶ A martonosi helyi bizottság október 19-én készíti el a névsort, és 24 likvidált személyt sorol fel az iratban.⁸⁷ Ugyanezen a napon a horgosi helyi bizottság 37 eltűntet jelentett, hozzátéve: „Ezeket a személyeket valószínűleg a fasiszta megszállás alóli felszabadulás után likvidálták. Erről semmiféle valós bizonyíték nincs. A személyek nagyobb része horgosi, míg egy részük a fent

83 TLZ F. 127. Járásbíróság, Zenta. K. 406/1945. Aleksandar Oluški és társai elleni büntetőügyi eljárás.

84 TLZ F. 127. Járásbíróság, Zenta. K. 406/1945. Aleksandar Oluški és társai elleni büntetőügyi eljárás. A Magyarkanizsai Helyi Népbizottság Bűntügyi Alosztályának 812/1945. számú válasza a bíróság megkeresésére.

85 VL F. 183. Kut.: 503. 1945: 218–429. Broj: 303.

86 A lista tartalmaz adorjáni, tóthfalusi, oromhegyesi áldozatokat is. VL F. 183. Kut.: 505. Veće Statističara za srez Subotica. Mesno povereništvo Stara Kanjiža. Broj: 171.

87 Az iratból hiányzik a partizán bevonulást követően meggyilkolt Németh József leventeoktató neve. VL F. 183. Kut.: 503. 1945: 218–429. Broj: 303.

említett nevek alapján ismeretlen. Erről a későbbiek során egy részletesebb átvizsgálás történik, és akkor közelebbi adatokat közlünk.”⁸⁸

A Zentai Statisztikai Hivatal – érdekes módon – a Szabadkára szánt névsort 1945. október 17-én kezdte írni, pontosabban az irat ekkori keltezésű. Azonban jól látható, hogy több helyen letakarják, újraírják, bővítik az iratot. Valószínűsíthető, hogy a közben megérkezett helyi jelentések alapján javítják, és csak később küldték el a 391 nevet felsoroló névsort Szabadkára.⁸⁹ Az irat tartalmazza a moholi, zentai, magyarkanizsai (benne Adorján, Tóthfalu, Oromhegyes), martonosi, horgosi likvidáltak 391 névből álló, minden bizonynyal hiányos névsorát.⁹⁰

A szabadkai körzetben likvidáltak névsorát a Szabadkai Körzeti Háborús Bűnöket Vizsgáló Bizottság 1945. december 4-én küldte meg a Megszállók és Támogatóik Büntetéseit Kivizsgáló Újvidéki Népbizottságnak.⁹¹ Az iratban összesen 829 nevet említenek.⁹² A különböző jelentésekben közölt listák mellett a Vajdasági Levéltár 183-as fondjában található az 1944–1945-ben kivégzett háborús bűnösök könyve,⁹³ amely 1105 likvidált magyar nevet tartalmazza.⁹⁴ A legtöbb helyen közli a gyilkosság dátumát is, de a helytörténeti kutatásokból az derül ki, hogy sok helyütt tévesen.

*

Mint a fentiekből kiderül, a partizánhatalom megpróbálta utólag indokolni tetteit, ezért a likvidálásokat követően megkezdődött a magyarírtást igazoló iratok gyártása. Az iratok utólagos készítésére bizonyíték, hogy a martonosi magyarokat 1944. november 21-én likvidálták, a feljelentéseket ellenük pedig 1944. december 6-án kezdték el gyűjteni. Rengeteg ellentmondással is találkozunk az iratok átvizsgálása során. Megállapítható, hogy sok személy esetében a háborús bűn megnevezése, amivel vádolják őket, gyakorta változik az iratokban. Ugyanazon személyek a különböző iratokban más-más bűncselekménnyel szerepelnek. Holló Ferenc például először mint nemzetőr, később mint a razzia résztvevője tűnik fel. A vádak Holló esetében bizonyítottan hamisak,⁹⁵ ugyanis a magyar érában Budapesten dolgozott. Idekíváncosít Filiszter Kelemen esete is, akinek bűnösségére semmiféle írásos nyom nem utal, a *Kivégzett háborús bűnösök könyvében* a neve mellett mégis az áll,

88 A lista tartalmaz királyhalmi áldozatokat is. VL F. 183. Kut.: 503. 1945: 218–429. Broj: 303.

89 A martonosi és horgosi névsorokról készült helyi iratok alján kézírással odaírták a zentai irat iktatószámát és alá az 1945. október 22-i dátumot.

90 VL F. 183. Kut.: 504. 1945: 150–247. Broj: 240.

91 VL F. 183. Kut.: 80. 1944–46. Strogo poverljivo. 1946: 1–16. Broj: 3.

92 Szabadka 273, Bajmok 26, Zenta 79, Ada 21, Martonos 36, Horgos 42, Magyarkanizsa 103, Mohol 159, Topolya 42, Pacsír 8, Moravica 4, Zsednik 6, Kishegyes 2, Radanovac 9, Királyhegy 8, Hajdúkovó 5, Tavanút 4, Verusic 1, Mélykút 1.

93 VL F. 183. Knjiga: 73. Knjiga evidencije streljanih ratnih zločinaca 1944–45.

94 A könyv Bácska, Bánát és Baranya területéről tartalmaz neveket. A magyar nevek döntő többsége a Bácskából kerül ki.

95 Holló Ferencet 2010-ben a Szabadkai Körzeti Bíróság rehabilitálta.

hogy részt vett a rablásokban és a gyilkosságokban.⁹⁶ A kiemelt két eset mellett számos hasonló példa bizonyítja, hogy gyakran csupán kényszerből írják a személyek neve után a minden bizonnyal kitalált bűncselekményt. Ezeket az iratokat éppen ezért komoly forráskritikával kell kezelni, és óva intünk mindenkit, hogy e dokumentumok tartalmát kritika nélkül elfogadva kész ténynek vegye.

Az iratok átvizsgálása után még egy fogalmat kell átértékelnünk. A magyarok, de akár a más nemzetiségek meggyilkolását nem szerencsés az oly gyakran használt kifejezéssel kivégzésnek nevezni. Véleményem szerint – és remélem, erre sikerült rávilágítanom – a gyilkosságok az esetek többségében megelőzték a büntetőeljárást, márpedig bírósági ítélet nélkül aligha beszélhetünk kivégzésről, sokkal inkább a likvidálás a megfelelő terminus.

96 VL F. 183. Knjiga: 73. Knjiga evidencije streljanih ratnih zločinaca 1944–45. Redni broj: 648.

MOLNÁR TIBOR

Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsa

Adalékok a vajdasági közigazgatás működéséhez,
1944–1945

A szovjet Vörös Hadsereg alakulatai – jelen esetben a 2. Ukrán Fronthoz tartozó 46. hadsereg – 1944 októberének első napjaiban elérték a háború kirobbanása előtti román–jugoszláv országhatárt. Nem ütköztek különösebb ellenállásba, így napokon belül birtokukba vették a Bánátot és október 6-ra eljutottak a Tisza vonalához. A folyón átkelve október 8-án elfoglalták a bácskai Tisza-mentét is (így Zentát és Óbecsét). A szovjetek nyomában vonuló jugoszláv partizáncsapatok október 10-én „felszabadították” Horgost és Szabadkát, október 18-án Topolyát, október 19-én Szenttamást, október 21-én Zombort, végül október 23-án Újvidéket is. Baranya Jugoszláviához tartozó része pedig 1944 novemberében került a Népfelszabadító Hadsereg fennhatósága alá.¹

A szovjetek tartották magukat Tito és Sztálin moszkvai megállapodásához, miszerint csupán átvonulnak a jugoszláv területen, nem építik ki saját ellenőrző rendszerüket, és a jugoszláv hatóságok gyakorolják a közigazgatási funkciókat. A megegyezés értelmében a szovjetek nem avatkoztak bele a belügyekbe, így abba sem, hogy ki veszi át a hatalmat a vajdasági településeken. Szinte minden helységben a még 1944 tavaszán illegalitásban megalakult, a Jugoszláv Kommunista Párt irányvonalát követő bizottságok kaparintották kezükbe a hatalmat. A frissen létrehozott városi és helyi népfelszabadító bizottságokba – amelyek a forradalmi néphatalom egyedüli letéteményesei voltak, és amelyek kezében összpontosult a teljes végrehajtó hatalom – a kezdetekben a baloldaliak mellett bekerülhettek tekintélyes szerb nemzetiségű, kiráypárti személyek is, akik a háború idején nem kompromittálták magukat.²

A jugoszláv katonai közigazgatás

A visszafoglalt vajdasági/délvidéki területeken bonyolult katonai, politikai, gazdasági és nemzetiségi helyzet alakult ki. A Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács (*Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije*, AVNOJ) és

1 Molnár Tibor: *A zentai Városparancsnokság válogatott iratai 1944–1945. = Odabrani spisi Komande grada Senta 1944–1945.* Szeged, Csongrád Megyei Levéltár–Zenta, Történelmi Levéltár, 2011. 5. (A titói Jugoszlávia levéltári forrásai = Arhivski izvori Titove Jugoslavije, 1.)

2 Uo. 5–6.

a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg Legfelső Parancsnoksága úgy ítélte meg, hogy a politikai, katonai és biztonsági állapot a Bánátban, a Bácskában és Baranyában nem megfelelő. Ennek fő oka véleménye szerint az volt, hogy a kialakult körülmények között a hatalmi szervek nem voltak elég erősek és érelyesek, valamint nem élvezték a széles tömegek támogatását. Emellett aggasztónak találták, hogy a területen élő nemzetiségek – magyarok, németek, románok – passzív magatartásukkal nem járultak hozzá, hogy a végső győzelem érdekében mozgósítsák a háterszág tartalékait, amivel veszélyeztették a további háborús erőfeszítéseket. 1944. október 17-én Versecen a legfelsőbb jugoszláv vezetés a katonai közigazgatás bevezetéséről határozott a Bánát, a Bácska és Baranya területén. (1944. október közepén a bánáti Versecen rendezte be főhadiszállását a legfelső parancsnokság, és innen irányították Belgrád ostromának hadműveleteit.) A rendeletben az általános közbiztonsági helyzet mielőbbi normalizálását, a gazdasági kapacitások és a termelés háborús erőfeszítések szolgálatába állítását nevezték meg célként, de egyúttal utaltak arra is, hogy el kell háritani minden szerencsétlenséget, amit „idegen elemek” okoztak.³

A Bánát, Bácska és Baranya katonai közigazgatása két katonai körzetre oszlott: a nagybecskereki székhelyű Bánáti Katonai Körzetre, valamint az újvidéki székhelyű Bácskai és Baranyai Katonai Körzetre. A katonai közigazgatás a rábízott hatalmat ügyosztályain keresztül gyakorolta.⁴ A katonai közigazgatási körzetekben térparancsnokságok alakultak: egy-egy ilyen parancsnokság 2-3 közigazgatási járást felügyelt. A térparancsnokságot az illetékes katonai parancsnok irányította helyettese, valamint a politikai biztos/kommisszár segítségével.⁵ A Bácskai és Baranyai Katonai Körzetben öt térparancsnokság alakult, ennek székhelyei Újvidéken, Zomborban, Óbecsén, Szabadkán és Dárdán voltak. A Bánáti Katonai Körzetben négy térparancsnokság működött Nagybecskerek, Nagyikinda, Pancsova és Versec székhellyel. A városokban, valamint a járások székhelyén, járásonként legfeljebb három településen, városparancsnokságok működtek.⁶

3 Uo. 7.

4 Vajdasági Levéltár (a továbbiakban: VL) F. 170. Bácska, Bánát és Baranya Katonai Közigazgatása, Újvidék (1944–1945). 1. napiparancs, 1. sz. nyomtatványlap.

5 VL F. 170. Bácska, Bánát és Baranya Katonai Közigazgatása, Újvidék (1944–1945). 1. napiparancs, 3. sz. nyomtatványlap.

6 VL F. 170. Bácska, Bánát és Baranya Katonai Közigazgatása, Újvidék (1944–1945). 1. napiparancs, 4. sz. nyomtatványlap. Az Újvidéki Katonai Térparancsnokság területén városparancsnokság működött Újvidéken, Bácspalánkán és Titelen. A Szabadkai Katonai Térparancsnokság területén Szabadkán, Topolyán és Zentán, a Zombori Katonai Térparancsnokság területén Zomborban, Hódságon és Apatinban, az Óbecsei Katonai Térparancsnokság területén Óbecsén, Zsablyán és Kulán, a Dárdai Katonai Térparancsnokság területén Dárdán és Batinán, a Nagybecskereki Katonai Térparancsnokság területén Nagybecskereken, Törökbecsén, Perlaszon és Szerbcsernyén, a Nagyikindai Katonai Térparancsnokság területén Nagyikindán, a Pancsovai Katonai Térparancsnokság területén Pancsován, Torontálalmáson és Kevevárán, a Verseci Katonai Térparancsnokság területén pedig Versecen, Fehérteplomon, Mariolánán és Uljmán.

A városparancsnokságok a hozzájuk tartozó településeken katonai állomásokat hoztak létre. A többségében délszláv lakosságú falvakban a katonai állomás személyzete szorosan együttműködött a helyi népfelszabadító bizottsággal.⁷ A katonai közigazgatás bevezetésével az addig már megalakult helyi fegyveres rendfenntartó alakulatokat, milíciákat vagy faluőrségeket egységesen népőrségnek nevezték át és reguláris katonai alakulatokká szervezték őket, irányításuk a helyi katonai parancsnok hatáskörébe került. Legfontosabb feladataik közé tartozott a közrend fenntartása, az állami vagyon és a közintézmények őrzése, a munkaszolgálatosok és az internálótáborok felügyelete, valamint a gyanús személyek letartóztatása.⁸

A katonai közigazgatás bevezetése azt jelentette, hogy a bírói és a végrehajtói hatalom is teljes egészében katonai ellenőrzés alá került, a „civil” hatalmat képviselő népfelszabadító bizottságoknak, valamint az általuk létrehozott szerveknek csupán tanácsadói, illetve végrehajtói szerep jutott. A katonai közigazgatás bevezetését ideiglenes intézkedésnek tekintették, annak működését legfeljebb az ország teljes felszabadulásáig vélték célszerűnek.⁹ A katonai közigazgatás élére Ivan Rukavina tábornok¹⁰ került, aki közvetlenül Titónak tartozott felelősséggel. Rukovina első, október 22-i keltetésű napiparancsában kinyilvánította, hogy mindenáron meg kell őrizni, illetve vissza kell állítani a katonai igazgatás alá került terület délszláv nemzeti jellegét.

A nemzeti kisebbségekkel szembeni kollektív fellépés deklarált módját jelentette bizonyos nemzetiségű és társadalmi csoportok internálótáborba küldése, illetve mozgósítása munkaszolgálatra. A Bácskai és Baranyai Katonai Körzet munkaszolgálatért és internálótáborokért felelős ügyosztálya 1944. november 17-én értesítette a Szabadkai Térparancsnokságot, hogy kezdje meg területén a lakosság kijelölt csoportjainak internálását. A Topolyán felállított táborba gyűjtötték össze a németeket 16-tól 60 éves korig, továbbá azokat a magyar nemzetiségűeket, akik bármilyen magyar szervezet tagjai voltak, a háborús bűnökkel gyanúsított személyeket, valamint a „csángónak” nevezett székelyeket, akiket a magyar hatóságok telepítettek a Bácskába.¹¹ A táborok őrzését a népőrség tagjai látták el. Azt, hogy az őrség viselkedése a topolyai táborban nem felelt meg az „érvényes előírások szellemé”-nek, bizonyítja a Szabadkai Térparancsnokság november 20-i utasítása, amely hangsú-

7 Molnár: *A zentai Városparancsnokság válogatott iratai*. i. m. 235–238.

8 Uo. 10.

9 Uo. 7.

10 Rukavina, Ivan Josip (Otočav, 1912–Zágráb, 1992) a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg, majd a Jugoszláv Néphadsereg tábornoka. A háború előtt orvostanhallgató, 1933-tól a Jugoszláv Kommunista Ifjúsági Szövetség, 1935-től a Jugoszláv Kommunista Párt tagja. A spanyol polgárháború résztvevője, az 1941-es jugoszláv népfelkelés horvátországi szervezője. A második világháborút követően hadseregparancsnok, hadügyminiszter-helyettes.

11 Történeti Levéltár, Zenta (a továbbiakban: TLZ) F. 109. Városparancsnokság, Zenta, 1944–1945. 3. d. 245/1944. ikt. sz.

lyozta, hogy „az ilyen viselkedés nem méltó a népfelszabadító hadsereg harcosaihoz”, valamint az örök „nem a nép gumibotozására vannak feljogosítva, hanem az a kötelességük, hogy óvják a nép érdekeit és a népfelszabadító harc vívmányait”.¹² A 16–50 éves korú magyar nemzetiségű férfiakat munkaszolgálatos alakulatokba hívták be. Munkászászlóaljakba, illetve munkásszázadokba szervezték őket, és előírták, hogy ideiglenesen lakóhelyükön teljesítsenek munkaszolgálatot. Az alakulatokban szigorú katonai fegyelem uralkodott, és tilos volt az oda besorozottak számára mindenféle érintkezés a polgári lakossággal.¹³

A Bánát, Bácska és Baranya katonai közigazgatásának 1944. december 1-jei 69. számú utasítása nyomán megváltozott – legalábbis papíron – a magyarság helyzete és a magyarsághoz való viszonyulás is. A dokumentumot a katonai közigazgatás valamennyi szervének elküldték, és a benne foglalt utasítások végrehajtásának elmulasztását szigorú büntetéshez köthették. Az irat egyértelműen fogalmaz: „A magyarokkal és a németekkel szembeni eljárás során számos településen és faluban történtek szabálytalan eljárások, amelyek szégyenfoltot vetnek katonai szerveinkre, és ártanak népünk és államunk érdekeinek.” Rukavina tábornok kinyilvánította továbbá, hogy az AVNOJ döntéseinek értelmében a nemzeti kisebbségek Jugoszlávia egyenrangú polgárai, kivételt csupán azok képeznek, akik háborús bűncselekményeket követtek el, őket viszont katonai bíróság elé kell állítani. Ezt követően elrendelték azoknak a táboroknak a feloszlását, amelyekbe magyarokat internáltak. Egyúttal megengedték, hogy magyarok is harcoljanak a Népfelszabadító Hadseregben. Azokat a 18–30 éves magyar férfiakat, akik nem léptek be a harcoló alakulatokba, munkaszolgálatos egységekbe sorozták, de ezeket a harcoló alakulatokkal egyenértékűvé tették.¹⁴

A katonai közigazgatás bevezetésével a háborús bűnöket kivizsgáló és a háborús bűnösöket felkutató bizottságok munkája is intenzívebbé vált az egész térségben. A Népfelszabadító Bizottság úgy határozott, hogy a gyanúsítottakat letartóztatják, az ügyek kivizsgálására bíróságot szerveznek, amely majd ítélezni fog. Később – feltehetően felsőbb utasításra – eltekintettek a bírósági eljárástól. A feljelentések alapján névsort állítottak össze, amelynek alapján a népörség a megvádoltakat letartóztatta. Voltak olyanok, akiket nem találtak meg, de néhányan, mivel nem érezték magukat bűnösnek, önként jelentkeztek.¹⁵ A letartóztatottak sorsáról a civilekből és partizánokból álló bizottság döntött. Az egyik zentai túlélő, akit nem találtak bűnösnek, visszaemlékezése szerint a bizottság munkája a következőképpen zajlott: „Az asztalnál ülők szerbül beszéltek egymással, amiből én egy szót sem értettem. Csak ennyit mondtak az örnök: »Mozse« (lehet). Ez az életet jelentette, amint

az később kiderült, de abban a pillanatban én ezt nem tudtam, és nem is éreztem. Akinek azt mondták: »Ne mozse« (nem lehet) – az jelentette a halált!”¹⁶

A háborús bűnösnek minősített személyek likvidálásával a háborús bűnöket kivizsgáló bizottságok tevékenysége korántsem ért véget, hiszen megindultak a kivizsgálások a feljelentések alapján.¹⁷ Jó alkalom volt ez arra, hogy a kommunista hatalom megkezdje a leszámolást egyrészt a vélt vagy valós ideológiai, politikai és osztályellenségekkel, másrészt pedig arra, hogy nyomást gyakorolva a nemzeti kisebbségekre biztosítsa a térség délszláv jellegét. A bizottságok előszeretettel alkalmazták a gyanúsítottakra a népellenesség megbélyegzést, ami meglehetősen képlékeny fogalom volt: gyakorlatilag mindenkire rászűthették, aki bármilyen módon együttműködött a magyar hatóságokkal. Különösen igaz volt ez a vagyonosabb emberekre, tekintet nélkül nemzetiségükre, valamint a nemzeti kisebbségek csekély lélekszámú értelmiségére, tanítókra, tanárookra, orvosokra, lelkészekre, akiket kollaboránsnak minősítettek.¹⁸

A katonai közigazgatás idején állami igazgatás alá vonták a népelleneseknek minősített, illetve az elmenekült és elhurcolt személyek, továbbá egyes vállalatok vagyonát. Az intézkedés a későbbi államosítás első lépése volt. Az AVNOJ 1944. november 21-i rendelete már tartalmazta a vagyonelkobzás legfontosabb elemeit (az ellenséges vagyon állami tulajdonba való vétele, a távol levő személyek vagyona feletti állami igazgatás és a megszálló hatóság által erőszakkal elidegenített vagyon feletti vagyonzár).¹⁹ 1945 tavaszán újabb rendelkezések tágitották ki az állami tulajdonba vétel eseteit (törvény a tiltott spekuláció és a gazdasági szabotázs megakadályozásáról, az ellenséges megszállás idején szerzett hadi nyereség elkobzásáról),²⁰ majd pedig a háború befejezését követően, 1945. június 9-én a Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács Elnöksége meghozta a vagyonelkobzásról és az annak végrehajtásáról szóló átfogó törvényt.²¹ A törvény értelmében a vagyonelkobzás a vagyon teljes vagy részleges államosítása volt bírósági ítélet alapján. A vagyonelkobzási ügyek a járásbírók illetékességébe tartoztak: a vagyonelkobzási határozat meghozatalát követően a legrövidebb időn belül, sürgősségi eljárással végezték el az elkobzandó vagyontárgyak – ingatlanok és ingóságok – összeírását, leltározását.

12 TLZ F. 109. Városparancsnokság, Zenta, 1944–1945. 3. d. 248/1944. ikt. sz.

13 TLZ F. 109. Városparancsnokság, Zenta, 1944–1945. 3. d. 245/1944. ikt. sz., 240/1944. ikt. sz.

14 TLZ F. 109. Városparancsnokság, Zenta, 1944–1945. 5. d. 627/1944. ikt. sz.

15 Mészáros Sándor: *Holtta nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–45.* 1. köt. Bácska. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 1995. 72–73.; Szloboda János: *Zentán történt '44-ben. Történelmi esszé.* Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2005. 151–152.

16 Szloboda: *Zentán történt.* i. m. 117.; Molnár: *A zentai Városparancsnokság válogatott iratai.* i. m. 13.

17 TLZ F. 109. Városparancsnokság, Zenta, 1944–1945. 3. d. 217/1944. ikt. sz.

18 TLZ F. 109. Városparancsnokság, Zenta, 1944–1945. 3. d. 171/1944. ikt. sz., 225/1944. ikt. sz., 8. d. 1632/1944. ikt. sz.

19 Odluka Predsedništva AVNOJ-a o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprijateljske imovine, i o sekvstru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile. *Službeni list DFJ*, 2/1945.

20 Zakon o suzbijanju nedopustene spekulacije i privredne sabotaže. *Službeni list DFJ*, 26/1945.; Zakon o oduzimanju ratne dobiti stečene za vreme neprijateljske okupacije. *Službeni list DFJ*, 36/1945.

21 Zakon o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije. *Službeni list DFJ*, 40/1945.

1944. december elejére a Vörös Hadsereg alakulatainak zöme elhagyta a jugoszláv területet. A frontvonalak eltávolodtak ugyan, de még fennállt egy esetleges német ellentámadás lehetősége, így ettől tartva elrendelték a vajdasági németek internálását.²² A Vörös Hadsereg sikeres magyarországi hadműveleteinek köszönhetően 1945. január közepére jelentősen megváltozott a hadi helyzet: a magyar Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. január 20-án Moszkvában fegyverszüneti egyezményt írt alá.

Mindeközben a Bánátban és a Bácskában is megszilárdult a közrend és a közbiztonság, a baloldali politikai tömegszervezetek létrejöttével megerősödött a népfelszabadító bizottságok hatalmi pozíciója. Ezt elősegítette az is, hogy megszaporodtak a kommunista pártszervezetek. A katonai közigazgatás alatt álló vidékekre tömegesen tértek vissza a délszláv telepesek, akiket a magyar hatóságok 1941-ben kitelepítettek. Ennek eredményeként, valamint annak következtében, hogy sok német és magyar elmenekült, a nemzetiségi arányok kezdtek eltolódni a jugoszláv vezetés által óhajtott irányba. A nemzetiségi arányok megváltozásához hozzájárult az is, hogy az OZNA-alakulatok, együttműködve a helyi erőkkel, számos háborús bűnösnek minősített személyt bármiféle ítélet nélkül likvidáltak. Internálótáborokba kerültek a háborús bűnösöknek vélt, valamint a megbízhatatlannak minősített személyek.

Az állami felügyeletnek köszönhetően beindult az ipari és a mezőgazdasági termelés, ami elsősorban a hadsereg szükségleteinek kielégítésére korlátozódott, de a hatóságok megszervezték a lakosság alapvető ellátását is. A katonai közigazgatás fenntartása és működtetése okafogyottá vált, ezért Tito 1945. január 27-i keltezésű parancsa értelmében a Bánát, Bácska és Baranya katonai közigazgatását 1945. február 15-ével felszámolták.²³

Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának megalakulása

A Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács (az ideiglenes nemzetgyűlés) 1943. november 29-én és 30-án a boszniai Jajcában tartotta II. ülését. Sok egyéb határozat mellett – például megfosztják trónjától a királyt és megalakítják a népi kormányt – egy külön testület, a Megszállók és Támogatóik Háborús Bűntetteit Kivizsgáló Állami Bizottság létrehozásáról is döntöttek. Az életre hívott állami bizottság feladata a háború során elkövetett háborús bűncselekmények feltárása, valamint azon személyek felkutatása és felelősségre vonása volt, akik Jugoszlávia területén háborús bűntetteket követtek el.

1944 februárja és novembere között Jugoszlávia-szerte megalakultak az egyes föderális egységek háborús bűnösök kivizsgáló bizottságai. A Megszállók és Támogatóik Háborús Bűntetteit Kivizsgáló Vajdasági Bizottság 1944. szeptember 18-án állt fel, működési szabályzata 1944. november 21-én készült

el. A vajdasági bizottság alá körzeti, járási és helyi bizottságokat rendeltek, és a járási szinten megalakult szervek a statisztikai tanács elnevezést kapták.²⁴

Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsa (*Veće statističara sreza starobečejskog*) a katonai közigazgatás időszakában, a hivatalos iratok szerint 1944. december 8-án alakult meg (ekkor keltezésű az 1/1944. iktatószámú irat). Első iratában az óbecsei tanács 2000 feljelentési úrlap kézhez vételét nyugtázta. Tájékoztatta a Megszállók és Támogatóik Háborús Bűntetteit Kivizsgáló Vajdasági Bizottságot, hogy a járásban egyelőre csak az óbecsei kirendeltség jött létre, amely azonnal hozzálátott a munkához, és megkezdte a feljelentések összeállítását.²⁵ A jogrend értelmében a – főképpen a szerb nemzetiségű – lakosság által megtett feljelentések nyomán meg kellett indítani a vizsgálatokat, majd ezek eredményeként megállapítani az egyes személyek háborús bűnösségét. A feljelentéseket követően indult meg a háborús bűnössé vagy népellenességgé történő minősítés folyamata. A valóságban azonban az OZNA-egységek²⁶ – karöltve a helyi szláv lakosság egy részével – már 1944 októberében–novemberében törvénytelen, ítélet nélküli kivégzéseket hajtottak végre Vajdaság-szerte, s már lezajlott az itt maradt – joggal mondható, hogy ártatlan – magyar és német lakosság tömegeinek likvidálása. Ezekben az esetekben így már csak a „bizonyítási” eljárás maradt hátra, azaz a vagyonelkobzáshoz nélkülözhetetlenül szükséges dokumentáció legyártása.

Az óbecsei tanács első irata arról tanúskodik, hogy Sever Tatić, a járási statisztikai tanács elnöke a legrövidebb időn belül hozzálát a kirendeltségek megalakításához a járás többi településén is.²⁷ 1944. december közepére a több mint 60 ezer lakosú Óbecsei járás²⁸ valamennyi településén megalakultak a kirendeltségek.²⁹ A járási statisztikai tanács ezt jelezte is a vajdasági bizottságnak, valamint igényelt még 3–4 ezer feljelentési úrlapot, mert a korábban kapott formanyomtatványok már elfogytak – ami a feljelentési „kedv” fokozódását mutatta.³⁰

A központ 1944. december 26-án sürgősen – háromnapos határidővel – jelentést kért a háború során keletkezett anyagi károkról. A jelentésnek ki kellett terjednie az elpusztult és megrongálódott ipari és mezőgazdasági vállala-

24 Forró Lajos–Molnár Tibor: *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében*. Szeged, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára–Zenta, Zentai Történelmi Levéltár, 2013. 39–41.

25 TLZ Óbecsei Részleg (a továbbiakban ÓR) F. 130. Járási Népbizottság iratai, Óbecse. Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának 1/1944. sz. irata.

26 Odeljenje za zaštitu naroda. A jugoszláv Népvédelmi Osztály, a „forradalmi hatalom ökle”.

27 TLZ ÓR F. 130. Járási Népbizottság iratai, Óbecse. Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának 1/1944. sz. irata.

28 A népszámlálási adatok szerint az Óbecsei járás településein 1941-ben összesen 56 825, 1948-ban pedig 57 208 lakos élt.

29 A települések: Óbecse, Szenttamás, Péterréve, Bácsföldvár, Turja, ezek mai szerb neve: Bečej, Srbobran, Bačko Petrovo Selo, Bačko Gradište, Turija.

30 TLZ ÓR F. 130. Járási Népbizottság iratai, Óbecse. Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának 2/1944. sz. irata.

22 Molnár: *A zentai Városparancsnokság válogatott iratai*. i. m. 179–181.

23 Uo. 245.

tokra, lakóépületekre, az elbitorolt mezőgazdasági földterületekre, valamint az eltulajdonított jószágállományra. A kárt természetben kellett megnevezni, illetve háború előtti dinárban megbecsülni annak értékét.³¹ A beérkezett jelentések alapján elmondható, hogy a helyi statisztikusok nem nőttek fel teljes mértékben az első bonyolultabb feladathoz: válaszaikat csak fenntartásokkal lehet egyöntetűnek minősíteni – de ez talán betudható annak is, hogy az utasításokat sem részletezték kellőképpen (1. táblázat).³²

1. táblázat
Az óbecsei statisztikai tanács jelentése a háborús károkról

Település	Vállalat		Lakóépület		Földterület		Jószág	Ember- áldozat
	Objek- tum	Érték (dinár)	Ház	Érték (dinár)	Nagyság (kataszteri hold)	Érték (dinár)	Érték (dinár)	
Óbecse	6	1 552 863	5	135 000	3127	5 315 900	8 060 400	kb. 250
Péterréve	10	3 800 000	50	1 600 000	2871	5 744 000	51 250 200	kb. 300
Turja	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	1624	2 520 000	csak természetben	23
Bácsföldvár	1	350 000	11	400 000	2500	5 700 000	csak természetben	15
Szenttamás	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.

A statisztikai tanács részvétele a háborús bűnösök feltárásában

1944. december 28-án a vajdasági bizottság utasítása értelmében sürgősen el kellett készíteni a hatóságok által háborús bűnösnek minősített személyek vagyonleltárát is: „A Belgrádban székelő Megszállók és Támogatóik Bűncselekményeit Kivizsgáló Állami Bizottság 245/944 sz. 1944. december 9-ei keltezésű utasítása értelmében a helyi bizottságoknak ki kell szállniuk a terepre, ahol össze kell írniuk a hábo-

31 Itt kell megjegyezni, hogy 1944. december elején 1 pengőt 40 jugoszláv dinárra lehetett átváltani. Molnár: *A zentai Városparancsnokság válogatott iratai*. i. m. 192.

32 TLZ ÓR F. 130. Járási Népbizottság iratai, Óbecse. Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának 5/1944. sz. irata.

rús bűnösök és támogatóik vagyonát. Ezt a feladatot elsősorban a helyi bizottságoknak és statisztikusoknak kell elvégezniük. Ezeknek a szerveknek mindazon esetben, ahol ismert a háborús bűnös személye, ellenőrizniük kell, hogy van-e vagyona, mi képezi azt, [illetve] erről a vagyonról leltárt készíteni és a Bizottsághoz eljuttatni azt. Ezt a feladatot végre kell hajtani azokban az esetekben, amelyekben már megtörtént a feljelentés, de azokban is, amelyekben a feljelentést majd csak az elkövetkezőekben teszik meg. (...) A vagyonleltárnak minél részletesebbnek és konkrétabbnak kell lennie, lehetőség szerint tartalmaznia kell telekkönyvi kivonatokat, cégbejegyzési adatokat és hasonló [iratokat] az ingatlanokra és a [tulajdon]jogokra vonatkozóan, az ingóságok pedig összeírva és azonosítva legyenek. (...) A vagyontárgyakat meg kell találni mindenhol, ahol feltételezhető, hogy az elítélt háborús bűnös rendelkezik velük, különösen születési és lakóhelyén. Vagyontárgyak alatt kell érteni: ingó és ingatlan tulajdont és jogokat, valamint a földbirtokot, lakóházat, bútort, erdőt, vállalatokat, értékpapírokat, kincseket, hasznélvezetet, mindenféle fizetőeszközt és egyébeket.”³³

A hatáskörök átfedése, illetve a háborús bűnös pontos fogalmának tisztázatlansága miatt az újvidéki körzeti bizottság végül is 1945. március 24-i átiratával az elrendelt összeírást kivette a járási statisztikai tanácsok hatásköréből.³⁴

1945. január elejétől a háborús bűncselekményeket vizsgáló vajdasági bizottság megkezdte az 1941–1944 közötti időszakban – a korabeli szóhasználat szerint a megszállás idején – keletkezett fotóanyag összegyűjtését. Ebben az esetben is átfedés volt a hatáskörökben, mivel ezt a fényképanyagot – elsősorban a háború során a magyar hatóságok által kivégzettek, elhurcoltak, illetve eltűntek fotóit – a jugoszláv katonai közigazgatás szervei már korábban begyűjtötték. Ezeket a fotókat – nem titkolt szándékkal – propagandacélokra kívánták felhasználni.

A gyűjtést január végén kiterjesztették a településeken lévő fényképszemlékben tárolt fotók lefoglalására és áttanulmányozásra, illetve a magyar közigazgatás idején közszerepet játszó személyek elhagyott lakóépületeiben fellelhető fényképekre is. A kutatás eredményeként az óbecsei járási tanács 1945. április 17-én 11 olyan fotót küldött meg a vajdasági bizottságnak, amelyek „a megszállók és támogatóik kegyetlenségeit bizonyítják”.³⁵

Azt, hogy az egyes szervek hatáskörei nem voltak teljesen meghatározva és elválasztva, igazolta az az átirat is, amelyet az óbecsei statisztikai tanács a járás területén működő kirendeltségekhez 1945. január 27-én intézett. A tanács körlevélben rámutatott arra, hogy egyes kirendeltségek – tekintet nélkül a háborús bűncselekmények súlyára, illetve az elkövető személyére – valamennyi begyűjtött feljelentést egyenesen az OZNA-hoz továbbítottak. Ezért felhívták a kirendeltségek figyelmét, hogy az OZNA egyéb fontos feladatai miatt csak a kiemelkedően fontos személyek – fő- és alispánok, rendőrfőnö-

33 TLZ ÓR F. 130. Járási Népbizottság iratai, Óbecse. Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának 2/1945. sz. irata.

34 TLZ ÓR F. 130. Járási Népbizottság iratai, Óbecse. Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának 7/1945. és 16/1945. sz. irata.

35 TLZ ÓR F. 130. Járási Népbizottság iratai, Óbecse. Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának 6/1945., 8/1945., 12/1945. és 13/1945. sz. irata.

kök – esetében tud eljárni, mert „...tőlük tudhatják meg, és foghatják össze a szervezett gonosztevő banda, amely a világ közvéleménye szerint rejtőzködik, és már most a III. világháborút készíti elő, kapcsolatait”.³⁶

A vajdasági bizottság 1945. február 7-i keltezésű körlevele a magyar karhatalom által 1942 januárjában a Dél-Bácskában végrehajtott razziával kapcsolatosan tájékoztatta a járási statisztikai tanácsokat. Ebben leszögezték, hogy a razzia során eltűnt személyeket megölték, ezért az ilyen ügyekben felvett feljelentésekben – eltűnés helyett – minden esetben a gyilkosság kifejezést kell használni: „...1941 decemberében, [valamint] 1942 januárjában és februárjában a megszállók az Újvidéki, a Zsablyai, a Titeli és az Óbecsei járásban tömegesen üldözték népünket, amely [cselekmény] razzia név alatt vált ismertté. Az áldozatokat a házakban vagy az utcákon gyilkolták meg, de többségüket elhurcolták. Ezt követően az elhurcoltak soha nem tértek vissza, illetve nem adtak életjelt magukról. Másrészt kétségtelenül megállapítható, hogy az elhurcoltak jelentős részét a Duna vagy a Tisza [partjára] terelték, ahol megölték őket, a holttesteket pedig a jég alá dobták. (...) Ezért a [háborús] bűncselekmények fajtáinak statisztikai nyilvántartásában, függetlenül attól, hogy a bejelentésekben hogyan jelölték meg (elhurcolt, eltűnt), meggyilkoltként kell számolni és nyilvántartásba venni.”³⁷

A vajdasági bizottság 1945. február elején külön bekérte azoknak a személyeknek – megfogalmazásuk szerint a háborús bűnösöknek – a névjegyzékét, akik elkövetőkként, bűnsegédeként vagy felbujtókként legalább tíz feljelentésben szerepeltek. Külön névjegyzéket kellett összeállítani azokról a „bűnösökről” is, akik szökésben voltak. Az óbecsei kirendeltség 1945. február 27-i keltezéssel megküldött névjegyzéke 27 személy adatait tartalmazta: egyetlen személy kivételével – aki a katonai börtönben raboskodott – valamennyien szökésben voltak. A börtönben lévő Helmer Bélát az újvidéki hadbíróság – az 1942-es razziában való tevékenysége miatt – 1945. március 29-én halálra ítélte, és 1945 áprilisában Óbecsén nyilvánosan kivégezték.³⁸ A péterrévei kirendeltség 1945. március 10-i keltezéssel egy tíz személyt felsoroló jegyzéket küldött. A felsoroltak közül hárman – Tereczki Márton, Kiss Péter és Százi Péter – ekkor már nem éltek. Tereczki és Kiss neve mellé azt írták, hogy az „OZNA halálra ítélte” őket, Százié mellé pedig azt, hogy „életét veszítette”. Az óbecsei statisztikai tanács Szenttamásról 1945. március 20-án azt a választ kapta, hogy mivel a már begyűjtött 9628 feljelentést 1945. március 8-án leadták, ezért nem áll módjukban összeállítani a kért névjegyzéket.³⁹

1945. február 15-én a vajdasági bizottság sürgősen bekérte azoknak a magyaroknak a névjegyzékét, akik 1941 áprilisa után települtek be a járás területére.⁴⁰

Ezt az összeírást – feltehetően – nem kellően megfelelő módon készítették el, mert 1945. augusztus közepén megismételtették. Külön ki kellett mutatni azokat a személyeket, akik 1944 októberét követően elhagyták a járást, önként kitelepültek, vagy kitelepítették őket.⁴¹

Az újvidéki körzeti bizottság – amely csak 1945 februárjában alakult meg – első intézkedéseként 1945. február 23-án átfogó jelentést kért a helyi kirendeltségek addigi munkájáról. A beérkező jelentések imponáló munkabírásról tanúskodnak (2. táblázat). Az óbecsei kirendeltség jelentése szerint Óbecsén, amelynek 1941-ben 21 200 lakosa volt (ebből 14 576 magyar), 2917 feljelentést állítottak össze. Adatai szerint a megszállás során 234 személy vesztette életét, ami „...elégedetlenséget és gyűlöletet váltott ki a megszállók ellen, ezért még hosszasan kell a szerb lakosságnak magyarázni, hogy [szükség van] az együttműködésre a becsületes magyarokkal, mert ők [a szerbek] minden magyarban a vétkeket látják”.⁴² Turján – amelynek 1941-ben 4336 lakosa volt, ebből magyar 119 és 11 német – 1645 feljelentést vettek fel.

Szenttamásról – amelynek 1941-ben 13 938 lakosa volt, közülük 6915 magyar – összesen 9866 feljelentés összeállításáról számoltak be. A szenttamási feljelentések közül 630 gyilkosságra, 82 gyilkossági kísérletre, 146 gyilkossággal való fenyegetőzésre, 13 internálótáborban bekövetkezett halálesetre, 57 internálótáborban bekövetkezett megbetegedésre, 1738 internálásra, 717 bántalmazásra, 642 rablásra, 999 letartóztatásra, 14 nemi erőszakra, 242 zsarolásra, 395 fegyveres támadásra, 457 házkutatásra, 341 erőszakos mozgósításra, 847 kényszermunkára való mozgósításra, 46 hazaárulásra, 1311 ingatlan elkobzására, 31 iparengedély megvonására, 364 ingóság elkobzására, 24 munkahelyről való elbocsátásra, 316 erőszakos kilakoltatásra, 131 ingóság megrongálására, 92 gyilkosságra való felbujtásra, 6 hamis tanúzásra, 8 csalásra vonatkozott. A gyilkosságok magas számának némileg ellentmond a jelentés azon része, amely az 1941-es bevonulás során, amikor a honvédsapatokat támadás érte a faluban, a szerb nemzetiségű áldozatok számát pontosítás nélkül „több mint 100 személyre” teszi, az 1942-es razzia során pedig két megölt személyről – Isidor Šijački hentesről és Fleischmann Károlyról tanítóról – tesz említést, valamint „több mint száz bántalmazott személyről” beszél. A jelentés végezetül kiemeli: „Mivel a felsorolt bűncselekményekben a bizottság által begyűjtött adatok alapján a helybéli magyar polgári személyek is tevékenyen részt vettek mint végrehajtók és mint felbujtók is, ezért a szerbek hangulata a magyarokkal szemben kedvezőtlen. Településünk népe bízik a néphatalmi szervekben, és hisz abban, hogy minden bűnöst utoléri a méltó büntetése, de türelmetlenség tapasztalható, hogy a főbűnösöket eddig még nem fogták el és büntették meg. Ezen bizottság tevékenységét a nép és a helyi hatóság is kedvezően fogadta, és tá-

36 TLZ ÓR F. 130. Járási Népbizottság iratai, Óbecse. Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának 14/1945. sz. irata.

37 TLZ ÓR F. 130. Járási Népbizottság iratai, Óbecse. Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának 18/1945. sz. irata.

38 TLZ ÓR F. 505. Járásbíróság, Óbecse. R. 42/1959.

39 TLZ ÓR F. 130. Járási Népbizottság iratai, Óbecse. Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának 20/1945. sz. irata.

40 TLZ ÓR F. 130. Járási Népbizottság iratai, Óbecse. Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának 22/1945. sz. irata.

41 TLZ ÓR F. 130. A Járási Népbizottság iratai, Óbecse. Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának 44/1945. sz. irata.

42 TLZ ÓR F. 130. Járási Népbizottság iratai, Óbecse. Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának 23/1945. sz. irata.

mogatja is azt, ami a begyűjtött feljelentések számából is látszik. Ezen bizottság azon a véleményen van, hogy szükséges lenne egy OZNA-egység Szenttamásra vezénylése, amely alaposan kivizsgálhatná a feljelentésekben megnevezett bűnösöket, mert e bizottságnak a begyűjtött feljelentések alapján nem volt módja kellőképpen felderíteni minden bűncselekmény végrehajtóját, mert népiünk a megszálló hadsereg bevonulásakor és a razzia idején súlyosan meg volt félemlítve, és sok adat ismeretlen maradt [a bizottság] számára, amelyek véleményünk szerint maguktól a háborús bűnösöktől alapos kivizsgálás alkalmával beszerezhetők lennének.”⁴³

2. táblázat
A feljelentések száma az Óbecsei járásban

Település	Lakosság létszáma (fő)		Feljelentések száma
	1941	1948	
Óbecse	21 200	22 944	2 917
Szenttamás	13 938	13 747	9 866
Péterrétve	10 739	10 224	n. a.
Bácsföldvár	6 612	6 512	n. a.
Turja	4 336	3 781	1 645
Összesen	56 825	57 208	14 428

Az újvidéki körzeti bizottság 1945. március 1-jén sürgősen bekérte az Óbecsei járás területéről a menekülésben lévő háborús bűnösnek minősített személyek névjegyzékét, amelynek a következő adatokat kellett tartalmaznia: „Az elmenekült háborús bűnösök 1. vezeté- és keresztnévét, valamint a bűncselekményben betöltött funkcióját, 2. apja nevét, valamint anyja leánykori vezetéknévét és nevét, 3. életkorát, nemzetiségét és születési helyét (illetőségét), 4. sajtóságára, szolgálatára, tisztségére, foglalkozására [vonatkozó adatokat], 5. utolsó (ismert) tartózkodási helyét. A járás valamennyi településére külön jegyzéket kell összeállítani.”⁴⁴

A szenttamási helyi bizottság 150 személy adatait tartalmazó listát küldött: legtöbb ember esetében azt tüntették fel, hogy szökésben van, vagy esetleg Magyarországon tartózkodik. Egyeseknél azt írták be, hogy az újvidéki OZNA tartja őket fogva, de voltak olyanok, akik a Vajdaság különböző településein tartózkodtak. Péterrétvéről öt személy nevét tartalmazó jegyzék érkezett, köztük volt Százi Péter is, akinek a neve mellé ismételt a „meghalt” szót írták. Turjáról azt jelentették, hogy nem tartanak nyilván szökésben lévő háborús bűnöst.⁴⁵

43 TLZ ÓR F. 130. Járási Népbizottság iratai, Óbecse. Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának 23/1945. sz. irata.

44 TLZ ÓR F. 130. Járási Népbizottság iratai, Óbecse. Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának 29/1945. sz. irata.

45 TLZ ÓR F. 130. Járási Népbizottság iratai, Óbecse. Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának 29/1945. sz. irata.

Az újvidéki körzeti bizottság 1945. március 24-én utasította az Óbecsei Járási Statisztikai Tanácsot, hogy sürgősen állítsa össze azon személyek névjegyzékét, akik a Nyilaskeresztes Párt, a német Kulturbund, a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség és egyéb szervezetek tagjai voltak, illetve német SS-alakulatokban szolgáltak. Ezt követően a listára került valamennyi személy esetében a feljelentési űrlapot is ki kellett tölteni. A feljelentésekben – az utasítás értelmében – sértettként „Jugoszlávia népét” kellett feltüntetni, elkövetett bűncselekményként pedig a „hazaárulást”.⁴⁶

1945. augusztus első napjaiban a helyi németekről, az úgynevezett volksdeutcherokról is adatokat kellett gyűjteni, különös tekintettel arra, hogy a háború, illetve a magyar közigazgatás idején miként viszonyultak a szerbséghez, milyen volt a kapcsolatuk a hatóságokkal, valamint hogy hányan léptek be a német haderőbe, különös tekintettel a Waffen-SS-re. A Turjáról beérkező jelentés szerint a községben a háború előtt mindössze öt német élt, akik még a háború előtt költöztek oda: „Schaffhausenék 1937-ben vették meg a malmot, ideköltöztek, és a megszállás idején is tulajdonukban volt az. Katolikus vallásúak, politikailag nemzetiszocialista beállítottságúak voltak. Johann Kerch malommunkás/segéd katolikus vallású, politikailag elkötelezetlen. Julius Roth gyógyszerész 1937-ben vette meg a gyógyszerterát és a háború előtt és ideje alatt is dolgozott. Evangélikus vallású, politikailag kiemelkedő nemzetiszocialista volt.”⁴⁷ A turjai németek közül 1944 októberében csupán egy személy – Julius Roth gyógyszerész – menekült el, négyen viszont – Jakob, Barbara és Sebastian Schaffhausen, valamint Johann Kerch – még 1945. augusztus végén is gyűjtőtáborban raboskodtak.⁴⁸ A Szenttamásról beérkezett jelentés szerint a háború előtt a községben 99 német élt, közülük a háború során – 1944 októberében – nyolcvan elmenekültek. Egy személyt, a Kulturbund itt maradó elnökét, Jakab Gyula fakereskedőt megölték.⁴⁹ A jelentés szerint a Bácskában maradt szenttamási németek közül 1945 augusztusában nyolcan internálótáborban tartózkodtak, tízen pedig szabadlábban voltak. Szenttamásról 33-an vonultak be a Waffen-SS-hez: a németek mellett magyarok, valamint egy szerb nemzetiségű is.⁵⁰

Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsa iratai között fellelhető két – iktatószám és dátum nélküli – névjegyzék. Az első 74 olyan óbecsei személy nevét tartalmazza, „akiket a vagyonelkobzás[i eljárás] fenyeget”. A másik névjegyzék

46 TLZ ÓR F. 130. Járási Népbizottság iratai, Óbecse. Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának 36/1945. sz. irata.

47 TLZ ÓR F. 130. Járási Népbizottság iratai, Óbecse. Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának 43/1945. sz. irata.

48 TLZ ÓR F. 130. Járási Népbizottság iratai, Óbecse. Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának 43/1945. sz. irata.

49 Pintér József ezt írja Jakab Gyuláról: „55 év körüli fakereskedő, metodista prédikátor. 1944 őszén feleségével (...) együtt fegyveres partizánok elhurcolták, s nyomtalanul eltűnt. Vagyonát szétlopták, házáat telepeseknek adták.” Pintér József: Szennyos diadal. Magyarirítás Szenttamáson 1944–45-ben. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2014. 377.

50 TLZ ÓR F. 130. Járási Népbizottság iratai, Óbecse. Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának 43/1945. sz. irata.

286 személy nevét tartalmazza és az egész járásra vonatkozik.⁵¹ Összehasonlítva más forrásokkal – az Óbecsei Járásbíróság vagyonekbevételei és holtta nyilvánítási irataival, valamint Aleksandar Kasaš,⁵² Teleki Júlia⁵³ és Pintér József⁵⁴ kutatásaival – megállapítható, hogy a két névjegyzéken szereplő valamennyi személyt 1944 őszén likvidálták.

1945 őszére az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsa létrehozói megítélése szerint elvégezte küldetését. A Megszállók és Támogatóik Háborús Büntetteit Kivizsgáló Vajdasági Bizottság 1945. október 2-i keltezéssel – az újvidéki körzeti bizottság közvetítésével – értesítette az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsát, hogy feloszlatták a Bácska, a Bánát és Baranya területén működő statisztikai tanácsokat és azok helyi kirendeltségeit.

Összegzőképpen megállapítható: a statisztikai hivatal a béketárgyalások előkészítése során hozták létre, többféle megbízatással. Egyrészt feladata volt az 1941–1944 közötti megszállók által okozott károk megállapítása (áldozatok, anyagi károk), másrészt leltárba kellett vennie a háborús bűnösök vagyont. A hivatalnak azonban nem csak kifejezetten statisztikai feladatai voltak, a háborús bűnösök felkutatása érdekében össze kellett gyűjtenie a háborús időszakban készített fényképeket, mivel azok bizonyító erejűek lehettek a megtörtént eseményeket illetően. A szervezetnek adatokat kellett gyűjtenie az elmenekültekről, arról, kik álltak be a németek közül a Waffen-SS-be, valamint az 1945 után a járásba betelepült személyekről. Ezek mellett azt is figyelemmel kellett kísérnie a hivatalnak, miként viszonyultak a nemzetiségiek a szerbekhez. Az említett, nem csak statisztikai jellegű adatok teszik fontossá a korszak megismerése szempontjából a statisztikai tanács dokumentumainak sokrétű vizsgálatát. Az iratok kiegészítik, pontosítják eddigi ismereteinket, sok esetben pedig olyan tényeket is tartalmaznak, amelyekről nem maradtak fenn más források.

51 TLZ ÓR F. 130. Járási Népbizottság iratai, Óbecse. Az Óbecsei Járás Statisztikai Tanácsának sz. nélküli iratai.

52 Kasaš, Aleksandar: *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad, Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, 1996.

53 Teleki Júlia: *Hol vannak a sírok?* Óbecse, 2007.

54 Pintér: *Szennyos diadal*. i. m.

Egy köztisztelőben álló zentai személy életpályája és likvidálásának dokumentumai

Felsőhegyi András (1885–1944)

Tíz éve vagyok a Zentai Történelmi Levéltár munkatársa, és tíz éve találkozom rendszeresen Felsőhegyi András nevével a zentai városi közigazgatás legkülönbözőbb irataiban. Már az első „találkozás” pillanatától érdekelt, ki az a Felsőhegyi András. Minden egyes alkalommal közelebb intett magához, szinte hívott, hogy ismerjem meg. Hol anyakönyvvezetőként, hol adóügyi tanácsnokként, hol polgármester-helyettesként bukkant fel a neve. Legutóbb az 1944–1945-ös délvidéki események feltárásakor, az áldozatok felkutatásakor, a Zentán kivégzettek listáján került elő. Ez volt az a pillanat, amikor eldöntöttem, hogy megpróbálom feltárni és megismerni életét, élettörténetét. Igyekeztem a levéltári források minél szélesebb skáláját felhasználni (anyakönyvi kivonatok, iskolai értesítők, korabeli helyi újságok, bírósági iratok stb.), melyek segítségével végigkövethetjük egy falusi parasztcsalád gyermekének sorsát, akit szülei kitanítottak, s aki iskolai elvégzése után – nem felejtve gyökereit – hazatért szülőföldjére, és magyar értelmiségiként mindvégig, a halála pillanatáig kiállt nemzettársai mellett.

Családi helyzete, tanulmányai, katonai pályája

Annus András 1885. november 23-án született a Zentához közeli Felsőhegyen, római katolikus szülők gyermekeként.¹ Apja Annus Béla, édesanyja Tormási Erzsébet. Nős, 1918. október 14-én vette feleségül a szabadkai Nemes Marcella Juliannát. A házasságkötéskor felvett tárgyalási jegyzőkönyv szerint a „front-ról jött” haza szabadságra. Általános iskolai tanulmányait Zentán végezte, Kolozsváron államtudományi, majd később Szegeden jogi doktorátust szerzett. Tanulmányai befejezése után 1910. szeptember 1-jétől 1911. április 1-jéig mint ideiglenes díjnok, 1911. április 1-jétől 1912. február 12-ig mint ideiglenes helyettes irodatiszt, 1912. február 12-től 1913. július 31-ig mint ideiglenes minőségű alszámvevő állt Zenta rendezett tanácsú város szolgálatában.²

1 Történelmi Levéltár Zenta (a továbbiakban: TLZ) F. 005. [Római Katolikus Plébániahivatal, Zenta (1795–1895)] 11. kötet 870/1885. bejegyzés.

2 TLZ F. 108. [Zenta város (1941–1944)] 13011–13165. doboz 13157/1944. (1944. július 17.)

A Magyar Királyi Belügyminisztérium Annus András vezetéknévénél Felsőhegyire kért átváltoztatását a 82652. számú belügyminiszteri rendelettel engedélyezte 1912-ben. Felsőhegyi András részt vett az első világháborúban, ahol hősiess helytállásáért többször kitüntették. 1914-ben a mozgósításkor vount be a 86. közös gyalogezredhez. 1915. júniustól egyszeri megszaktítással az orosz fronton küzdött, a Bug és a Pavlov melletti nagy ütközetekben hősiességével kitüntette magát. Egyszer géppuskagolyótól súlyosan megsebesült. 1918. december 16-án tartalékos állományú zászlósként szerelt le. Kitüntetései: Károly Csapatkereszt (I. osztály) és a Sebesültek Érme.³

A szabadkai császári és királyi 86. gyalogezred állományába tartozó Felsőhegyi András 1915. július 28-án a galíciai fronton Kamionka Strumilovától délkeletre szakaszvezetőként egy tartalékos század parancsnoka volt, amikor a saját állásokba történt orosz betörés alkalmával, a veszélyt érzékelve csapataival az ellenségre támadt, akiket menekülésszerű visszavonulásra kényszerített. Felsőhegyi szakaszvezető a visszavonulókat üldözve meglehetősen sok foglyot is ejtett. E tetteért parancsnoka I. osztályú Ezüst Vitézségi Éremre (Nagyezüst) terjesztette fel, amelyet meg is ítéltek a számára.

Amikor 1941-ben a Délvidék visszatért Magyarországhoz, Felsőhegyi András valószínűleg első világháborús teljesítménye alapján kérte felvételét a vitézi rendbe. Ehhez szüksége volt első világháborús kitüntetési javaslatára, amelyeket az akkori Hadilevéltár útján megkért a bécsi Kriegsarchivból. 1942-ben az ottani levéltári kirendeltség meg is küldte a budapesti Hadilevéltárnak a fenti kitüntetési javaslatot.⁴ Neve szerepel a vitézi rend iratai alapján összeállított adatbázisban a tiszti tagok között, de sorolási és irattári szám megadása nélkül. A Honvédségi Közlöny 1944. évi 23. száma szerint az ekkor már vitéz dr. Felsőhegyi Annus András tartalékos hadnagyként szerepel.⁵

A zentai közigazgatásban a két világháború között

Hazatérte után azonnal munkába állt. 1918. december 4-től 1922. január 31-ig mint ideiglenes minőségű helyettes földadó-nyilvántartó vett részt Zenta közigazgatásában, majd 1922. február 1-jétől 1924. április 1-jéig az ideiglenesen nyugdíjazottak névsorában találjuk a nevét. Az iratokból kiderül, miként szinte mindenütt, úgy Zentán is elbocsátásokra kerül sor az új hatalom részéről. Zentán több városi tisztviselőt – köztük Felsőhegyi Andrást is – elbocsá-

tottak állásából, miután megtagadták, hogy a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság hadseregében teljesítsenek szolgálatot.⁶

Maga Felsőhegyi András így ír minderről: „Az utolsó magyar polgármester néhai Szárich Géza, az utolsó magyar főjegyző Czabafi János volt. A magyar tisztviselőket a szerb uralom csak addig tartotta meg állásukban, míg helyükre befolyásos politikusok pártfogoltjai nem pályáztak. A magyar tisztviselők gerincesen megállották helyüket a tisztviselői esküt kívánó szerb törekvésekkel szemben. Az eskütételre való első felhívás alkalmával mindnyájan megtagadták az engedelmességet. Majd a fogadalomtételre való felhívás következett. Ezt letették a képviselők. Utána jött az a kísérlet, hogy a fogadalmat minősítsék írásban eskünek. Erre sem voltak hajlandók a magyar tisztviselők. Erre felfüggesztették állásukból az engedetlenkedőket 1919. február 19-én és helyüket betöltötték az utcáról toborzott szerbekkel. Már április hónapban a főispán hatályon kívül helyezte a felfüggesztő határozatot azokra nézve, akiket megfelelő szerb alkalmazottal pótolni nem tudtak. Ezek továbbra is állásban maradtak és a trianoni gyásznapi előestéjén, amikor már minden remény vesztve volt – ismételt felszólításra 3 kivételével letették a hivatali esküt. Ez azonban nem akadályozta meg őket abban, hogy 1921. év november havában meg ne tagadják a katonai szolgálatra való jelentkezést, amire felhívták őket. Ugyanakkor arra a kérdésre is nemmel feleltek, hogy akarnak-e S. H. S. állampolgárok lenni. Ennek a kettős nemmel való feleletnek, amit a szerb hatóságnál aláírásukkal is meg kellett erősíteniök, meg is lett az a következménye, hogy mindannyiukat elbocsátották 1922. február 1-ével, és illetményeiket is csak egy év letelte után rendezték nyugdíj, vagy végkielégítés alakjában.”⁷

1924. április 1-jétől 1925. május 1-jéig ideiglenes minőségű kórházgondnok, 1925. május 1-jétől 1928. május 1-jéig mint ideiglenesen nyugdíjazott, 1928. május 1-jétől 1931. január 10-ig mint adóügyi tanácsnok, 1931. január 10-től 1938. április 4-ig mint anyakönyvvezető, 1938. április 4-től 1938. december 22-ig mint helyettes adóügyi tanácsnok, 1938. december 22-től 1941. augusztus 16-ig mint adóügyi tanácsnok dolgozik a zentai városházán.⁸ A város társadalmi életében is szerepet vállalt, így egyebek mellett pénztárosa volt a zentai Olimpiai Bizottságnak.⁹

A magyar uralom visszaállítását követően megjelent kötet kiemelte magyar érzelmű elkötelezettségét és tartását: „Az elnyomatás alatt minden fegyvert felhasznált, hogy a magyar ügyet támogassa és előbbre vigye. Munkatársa volt min-

3 De Sgardelli Caesar (főszerk.): *A Délvidék hadtörténete, 1914–1918*. Budapest, Hadtörténeti Kiadványok Kiadóhivatala, 1941. 106. (1918. december 16-án szerelt le.) Lásd még: Gaksch József: *A volt szabadkai cs. és kir. 86. gyalogezred története 1882–1918*. Budapest, 1940.

4 Dr. Bonhardt Attila ezredes szíves közlése.

5 *Honvédségi Közlöny*, 52. (1944) 23. sz. 435. Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy a korabeli helyi sajtóból kiderül, hogy ő volt megbízva a vitézi rendbe való felvételhez szükséges beadványok begyűjtésével.

6 TLZ F. 108. 13011–13165. doboz 13157/1944. (1944. július 17.)

7 Felsőhegyi András: Zenta. In: Gyimesy Jenő Balázs (összeáll.): *Délvidéki emlékkönyv. Megtörténetek...!* Újvidék, Délvidéki Emlékkönyv szerkesztőbizottsága, 1942. 121.

8 TLZ F. 108. 13011–13165. doboz 13157/1944. (1944. július 17.)

9 A Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban 1923-ban rendelet látott napvilágot, hogy minden nagyobb városban Olimpiai Bizottság alakuljon. Zentán 1923. augusztus 1-jén történt meg. Elnöke Milivoje Tešić lett, alelnöke Ferenczi Pál, titkára Simon Mihály, pénztárosa dr. Felsőhegyi András, egyik választmányi tagja dr. Keceli Mészáros Ferenc, aki 1953-ban az özvegyet képviselte a holták nyilvánítási eljárásban. Táborosi László: Zentai olimpikonok, 1927–2008. In: Molnár Tibor–Pejin Attila (szerk.): *Helyismereti Almanach*, 5. Zenta, Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre, 2010. 68.

den számításba jöhető zentai újságnak, szaklapnak és szépirodalmi lapnak. Leközölt cikkeiben bátran foglalt állást a magyar ügy mellett. »Szétforgácsolási törekvések« címen erős magyar fajvédelmi cikket írt, amiért sajtópert zúdítottak a nyakába, ami súlyos pénzbírsággal végződött. 1931-ben mint városi tanácsnok megtagadta, hogy a magyar földeket eladják a szerb telepeseknek, amiért tanácsnoki állásából elmozdították. A Magyar Pártnak erős agitátora és vezetőségi tagja volt. Majd végleg állás nélkül maradt, amikor a szerb hatóságok feltett kérdésére nyíltan és bátran hangoztatta, hogy nem akar és nem is lesz szerb állampolgár. Áldásos munkájával sok elnyomott magyar helyzetén könnyített a keserves esztendőkhöz.¹⁰

Az impériumváltások idején

1941. április 12-én a magyar hadsereg bevonult Zentára, s április 18-án bevezették a katonai közigazgatást. A katonai parancsnokság ideiglenesen Vámos János tanácsnokot (volt gimnáziumi tanárt) nevezte ki polgármesternek, főjegyzőnek pedig dr. Felsőhegyi Andrást. Mivel – egyelőre – katonai igazgatás volt érvényben, a város tényleges vezetője Baumann István alezredes, a város katonai parancsnoka volt.

A magyar királyi belügyminiszter 148517/41 sz. végzésével 1941. augusztus 9-én ideiglenes hatállyal kinevezte a város tisztviselői karát: dr. Gusáth György lett a polgármester, a főjegyző pedig dr. Felsőhegyi András. A polgármester előtt az új tisztviselői kar augusztus 15-én tette le a hivatali esküt, másnap elfoglalták hivatalukat, amelyet a háború végéig megtartottak.

1944. május 24-én dr. Gusáth György polgármester felsőbb utasításra adta át hivatalát dr. Lengyel János rangidős tanácsnoknak, míg dr. Felsőhegyi András helyettes polgármester és főjegyző pozícióját május 27-én dr. Bálint Lajos gazdasági tanácsnok foglalta el. A személycserék indoklását néhány nappal később, a városi képviselő-testület május 31-i ülésén hozták nyilvánosságra, amikor dr. Bálint Lajos felolvasta Bács-Bodrog vármegye alispánjának véghatározatát, amely Gusáth György polgármester és Felsőhegyi András főjegyző ellen engedetlenség címén fegyelmi vizsgálatot rendelt el, és felfüggesztette őket állásukból. A képviselő-testület július 22-i ülésén a közgyűlés elfogadta Felsőhegyi András volt főjegyző nyugdíjazási kérelmét, és július 31-ével őt nyugállományba helyezte.¹¹ Felsőhegyi a döntés ellen fellebbezést nyújtott be, amelynek Bács-Bodrog vármegye alispánja vizsgálat után helyt adott és véghatározatával visszahelyezte állásába. A vizsgálatból egyértelműen kiderült, hogy Felsőhegyi András felsőbb utasításra adta be nyugdíjazási kérelmét.¹²

¹⁰ Gyimesy (összeáll.): *Délvidéki emlékkönyv*, i. m. 257.

¹¹ Tari László: *Zenta előjárói, polgármesterei és elnökei*. Zenta, Dudás Gyula Múzeum- és Levéltár-barátok Köre, 2001. 33–35.

¹² TLZ F. 108. 13011–13165. doboz 13157/1944. 41429/alisp. 1944. számú irat.

1944. október 8-án a Vörös Hadsereg bevonulásával Zenta újabb impériumváltáson esett át, s rövidesen megalakultak az új ideiglenes néphatalmi szervek, s megkezdődtek a háborús bűnökkel vádolt személyek elleni eljárások.¹³ Az első napokban közel száz embert lefoglaltak háborús bűntett vádjával. Azokat a foglyokat, akiknek volt olyan bátor, szabadon mozgó, befolyásos ismerőse, aki jótállt értük, ki tudták szabadítani. A többségre azonban más sors várt. Egy leginkább önjelöltekből álló, rögtönzött rögtönítélő bíróság 1944. november 9-én este 65 zentai polgárt ítelt halálra. Az államvédelmi osztály (OZNA) parancsára egy osztag katona érkezett Óbecséről, hogy az ítéletek alapján végrehajtsák a kivégzéseket.¹⁴

Másnap, november 10-én, elkészült a likvidált személyek névsora. A listán 31.-ként szerepel dr. Felsőhegyi András, akit – tévesen – 1886-ban Zentán született, római katolikus vallású, magyar nemzetiségű, nő, gyermektelen, vagyonos személyként tüntettek fel.¹⁵ Halálára vonatkozóan ellentmondások a források. Egy az 1990-es években felvett adatközlés szerint a bebörtönzöttek eltűnése után néhány héttel a Tiszában bukkantak rá a holttestére. „Egy felsőhegyi asszony dr. Felsőhegyinél előtt megemlítette, hogy a Tisza kivetette egy férfi pizsamás holttestét. Dr. Felsőhegyinél elájult: férje pizsamában ment ki utcát söpörni, amikor elhurcolták.”¹⁶

Nem tűnik valószínűnek, hogy egy közismertségnek örvendő, nyugdíjig folyamatosan magas, befolyásos, felelősségteljes állást betöltő személy megengedte magának, hogy pizsamában az utcát söpörje. Inkább hihető az özvegy által elmondott, és a holtta nyilvánítási eljárás alatt a bíróságon lejegyzett vallomása, mely szerint Felsőhegyi Andrást 1944. november 9-én este 21 óra 30 perckor három polgári személy (akik közül kettőt az özvegy személyesen ismert) a lakásáról elkíserte a Városházára azzal, hogy „érkezett egy valamilyen bizottság” és kihallgatásra viszik. Szóbeli ígéretük ellenére, miszerint a kihallgatás után azonnal hazaengedik, Felsőhegyi András soha többet nem tért haza. Az özvegy másnap, november 10-én reggel a néphatalom minden szervénél érdeklődött férje után, mire kérdésére az a válasz érkezett, hogy elvitték munkára.¹⁷

¹³ Részletesen: Zečević, Miodrag Đ.–Popović, Jovan P. (prired.): *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*. Tom. IV. *Saopštenja, odluke i spiskovi pripadnika okupacionih snaga Nemačke i Mađarske koje je Državna komisija proglasila za ratne zločince i spiskovi lica koje je Komisija Ujedinjenih nacija proglasila za ratne zločince ili osumnjičila za zločine vršene u Jugoslaviji*. Beograd, Arhiv Jugoslavije, 2000.

¹⁴ Cséres Tibor: *Vérbosszú a Bácskában*. Budapest, Magvető Kiadó, 1991. 192.

¹⁵ TLZ F. 109. [Helyőrség-parancsnokság, Zenta (1944–1945)] 12. doboz.

¹⁶ Idézi az adatközlőt Szloboda János. Szloboda János: *Zentán történt '44-ben*. Újvidék, Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, 1997. 64.; Szloboda János: *Zentán történt '44-ben*. Történelmi esszé. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2005. 130.

¹⁷ TLZ F. 127. [Járásbíróság, Zenta (1945–1962)] R 196/53. 1/9.

Amiről a Vajdasági Levéltár iratai árulkodnak: ítéletek, határozatok

A kutatások során már több esetben is kiderült, a likvidálások gyakorta megelőzték a feljelentéseket. Ilyen esetekben a feljelentési formanyomtatványon a tartózkodási helynél az „L” betű is szerepel. Ez azt jelzi, hogy a személyt már likvidálták.¹⁸ A likvidált háborús bűnösökről készült kartonokon is megtaláljuk Felsőhegyi Andrást. A kartonon a név alatt a betöltött tisztség szerepel (p. *pretsednik opštine* – polgármester-helyettes), a helység, illetve a *presudjen* felirat, ami az ítélet nélküli likvidálásra utal.¹⁹

A likvidáltakról készült névsorokban is több helyen feltűnik Felsőhegyi András neve. A *Kivégzett háborús bűnösök könyvében* 607-es sorszámmal szerepel, mint akinek a hibájából két embert kivégeztek. Arra vonatkozóan, hogy konkrétan milyen hibákról volt szó, nem tartalmaz több információt a forrás. Ahogy kutatásaik alapján Forró Lajos és Molnár Tibor is utal rá, az utólag összeállított listákon több esetben nem valós a kivégzés időpontja,²⁰ így itt is tévesen van feltüntetve a likvidálás dátuma. A forrás szerint az óbecsei OZNA által végrehajtott kivégzés 1944. november 27-én történt.²¹ A következő listán újabb bűntettek és vétkek sorakoznak Felsőhegyi András neve mellett: eszerint szellemi vezető és minden bűntettek felbujtója, aki a megszállás első napjaiban a rögtönítélő bíróság tagjaként százakra hozott halálos ítéletet.²²

A Szabadkai Körzeti Bizottság 1945. december 4-én küldte el az összegyűjtött likvidált háborús bűnösök listáját a Megszállók és Támogatók Bűntetteit Kivizsgáló Állami Bizottság részére Újvidékre: a 79 likvidált zentai között 57.-ként szerepel dr. Felsőhegyi András neve.²³

A Háborús Bűnösök Nyilvántartásában 549-es sorszámmal szerepel a következő bűntettekkel: 1. deportálás, gyilkosság és módszeres terror, polgári személyek kínzása, nemi erőszak, rablás; 2. polgárok kényszermunkára való küldése; 3. a „bevonulás” kapcsán elkövetett bűncselekmények.²⁴

Ugyanezt a sorszámot viselik azok a határozatok (*F-odluka*), melyeket a Háborús Bűnöket Megállapító Állami Bizottság hozott jegyzőkönyvekre, feljelentésekre hivatkozva, akár a likvidáltak meggyilkolása után. Felsőhegyi András esetében négy határozat született, különböző bűntettek feltüntetésé-

vel. Feltűnő, hogy két iraton hiányzik a dátum, míg a másik kettőn lévő keltezés időrendje ellentmond az iratok sorszámanak. Az 549/I-es határozat a deportálások vádjában találta bűnösnek. Az Újvidéken 1945. december 18-án született határozat szerint Felsőhegyi András polgármester-helyettes 1941 áprilisában és májusában együttműködve a megszállókkal részt vett a szerb telepések tömeges deportálásában. Az irat szerint viszont Felsőhegyi Andrást ekkor már likvidálták. A keltezés nélküli 549/II-es határozat a kényszermunkára küldött áldozatokért teszi felelőssé. A formanyomtatványon eredetileg úgy szerepel, mint aki Magyarországon tartózkodik, ceruzával írták oda, hogy *presuđen*. Az 549/II-es iratnak ugyanakkor létezik egy másik változata is, melyen utolsó tartózkodási helyként „Zenta, szökésben” van feltüntetve. A rovatot szintén ceruzával pontosították (*presuđen*). A dátum 1946. február 18. 1945. november 19-én keletkezett az 549/III-as határozat a tömeges bűncselekmény, „bevonulás” tárgyában. Bűnösnek találták gyilkosság, mészárlás, módszeres terror, civilek kínzása, szándékos pusztítás és ingatlanrombolás, vallási és történelmi épületek, emlékművek szándékos rombolása, lopás vádjában. „Nevezett a magyar megszálló csapatok 1941 áprilisában Zentára történő bevonulásakor a rögtönítélő bíróság tagja volt, melynek meghallgatások és bizonyítási eljárások nélkül hozott döntései miatt száz szám végeztek ki ártatlan polgárokat” – olvasható az indoklásban.²⁵ Talán felesleges felhívnom a figyelmet arra, hogy mindegyik irat a kivégzés után készült.

A Zentai Járási Népbíróság iratai: vagyonelkobzás és holtta nyilvánítás

Felsőhegyi András sorsának alakulására vonatkozóan a Zentai Járási Népbíróság iratai is fontos adatokat őriznek, mivel ezek tartalmazzák Felsőhegyi András vagyonelkobzási perének anyagát, valamint ezek nyomán rekonstruálható, hogyan zajlott holtta nyilvánítása.

A Zentai Járási Népbizottság és a Zentai Városi Népbizottság 1945. május 8-i együttes ülésén nevezték ki a Zentai Járási Népbíróság elnökét és bírát. A népbíróság munkáját május 22-én kezdte meg, de ténylegesen csak június 5-től működött. Az 1944–1945-ös megtorlások szempontjából a polgári bíróságokra, különösképpen a járásbíróságokra két fontos eljárás típus lefolytatása hárult: a vagyonelkobzás, ami a likvidált személyek esetében másodlagos büntetésnek számított, illetve az eltűnt, likvidált személyek holtta nyilvánítása, ami elsősorban a hozzátartozók érdeke volt, ugyanis csak a halotti anyakönyvbe való bejegyzést követően lehetett megindítani a hagyatéki eljárást.²⁶ A hozzátartozók a jogerős végzést továbbították az illetékes anyakönyvi hivatalnak, hogy a haláleset ténye ennek alapján a halotti anyakönyvbe is bekerüljön.

25 VL F. 183. 561. doboz 549.

26 Forró–Molnár: *Tragikus emberi sorsok*. i. m. 25.

18 Vajdasági Levéltár [Arhiv Vojvodine, Novi Sad] (a továbbiakban: VL) F. 183. Elaborat, Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, I. Grupa masovnih zločina „Ulazak”. broj 8668. i broj 8842.

19 VL F. 183. [Megszállók és Támogatók Bűntetteit Kivizsgáló Vajdasági Bizottság (1941–1950)] 583. doboz. Kartoteka ratnih zločinaca (Presuđeni Bačka i Baranja).

20 Lásd bővebben: Forró Lajos–Molnár Tibor: *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében*. Magyarkanizsa község. Szeged, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára – Zenta, Zentai Történelmi Levéltár, 2013.

21 VL F. 183. 73. kötet. Knjiga evidencije streljanih ratnih zločinaca 1944–1945. 607.

22 VL F. 183. 543. doboz. Spisak zločinaca Srez: Senta Mesno povereništvo: Senta Grupa: I. 50.

23 VL F. 183. 80. doboz. Strogo poverljivo 1944–1946. 3/46.

24 VL F. 183. 63. kötet. Registar ratnih zločinaca. Odnosi se na odluke o utvr. rat. zloč. 549.

A Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács Elnöksége 1945. június 9-én hozta meg a vagyonek kobzásáról és az annak végrehajtásáról szóló törvényt.²⁷ A vagyonek kobzás a vagyon teljes vagy részleges államosítása volt bírósági ítélet alapján. A Járási Népbizottság Belügyi Osztálya 1945. szeptember 12-i keltezésű átiratában megküldte a Zentai Járásbíróságnak annak a 271 személynek a névsorát, akiket vagyonek kobzási eljárás alá kellett vonni. Ezen a listán is szerepel Felsőhegyi András.²⁸ Ennek értelmében a Zentai Járási Népbíróság megkezdte a vagyonek kobzási eljárást Felsőhegyi András ellen, mely eljárás végén a következő határozat született: „A Jugoszláv Föderatív Népköztársaság javára elkobzásra kerül Dr. Felsőhegyi András városi főjegyző, háborús bűnös vagyona, melyet a zentai fele részben tulajdonában lévő ingatlan (ház telekkel) képez. A határozat alapján nem esnek a vagyonek kobzás alá a következő ingóságok: egy sárga szekrény, egy fekete kredenc, egy kis fekete kredenc, egy nagy fekete asztal, hat szék fekete bőrhuzattal, egy filcszőnyeg, egy zöld ruhásszekrény, egy íróasztal, egy ottomán, három kép.”²⁹

A Jugoszláv Föderatív Népköztársaság képviselőháza 1952. március 31-én megtartott ülésén hozta meg az eltűnt személyek holtta nyilvánításáról és halálesetének bizonyításáról szóló törvényt,³⁰ amelynek életbe lépését követően az eljárásokat már e jogszabály alapján folytatták. A törvény 1. szakaszának 4. pontja kimondta, mindazon személyeket holtta lehet nyilvánítani, akik a háború során a háborús cselekményekkel kapcsolatban tűntek el, és akiknek hollétéről az ellenségeskedések befejezését követő egy éven belül nem érkezett hír.³¹

Felsőhegyi András özvegye 1953. március 20-án adta be kérelmét a holtta nyilvánítás ügyében, és az első tárgyalásra folyó év április 22-én került sor. Tanúként ekkor hallgatták meg az özvegy által személyesen ismert személyt, aki egyike volt Felsőhegyi András november 9-i kísérlőinek. A tanú kijelentette, hogy ismerte Felsőhegyit már korábban is, és valóban részt vett annak elhurcolásában „valamilyen szerv parancsára, valamilyen meghallgatásra”. Miután a városházán átadták az illetékeseknek, nem tudja, mi történt vele, és azóta nem látta, nem hallott felőle. Másodikként Győri János, a Zentai Járási Népbíróság bírója tett tanúvallomást. „Jól ismertem dr. Felsőhegyi Andrást, és ismert számomra, hogy a nevezett személyt 1944 novemberének egyik estjén némely személyek által a saját lakásából elvezették. Attól az időtől fogva eltűnt, többet soha haza nem tért, és az ő életéről a mai napig semmit nem tudtam

meg. Végére is, valami ilyesmi történt még sok más zentai személlyel, akik eltűntek, tehát ez nem egy egyedi eset.”³²

1953. szeptember 7-én született meg a végzés, amit éppen az a Győri János bírósági elnök hozott meg, akit az eljárás első tárgyalásán tanúként hallgattak meg. Mivel a holtta nyilvánítási eljárás során nem sikerült a haláleset napját megállapítani, valamint azt a napot sem, amit az eltűnt minden valószínűség szerint nem élt túl, a bíróság a fent említett törvény 5. szakasz 3. bekezdésének értelmében a haláleset napjának 1946. május 9-ét állapította meg.³³ A halotti anyakönyvbe való bejegyzés – a fenti bírósági végzés alapján – 1953. október 8-án történt meg 281/1953 sorszám alatt. A halál helye ismeretlen.

Felsőhegyi András csak egyike volt annak az 57 embernek, akik – Győri János imént idézett helytálló szavai szerint – 1944. november egyik estjén eltűntek Zentáról és soha nem tértek vissza. Az egykori polgármester-helyettes életének utolsó napja és sorsának dokumentálása kitűnően mutatja a korabeli „jogszolgáltatás” menetét. Az egyes levéltárakban előkerült források alapján megállapítható: az OZNA-iratok és a háborús bűnösöket vizsgáló bizottság dokumentumai eltérő időpontot rögzítettek a likvidálás dátumaként, és a kivégzést követően hozott ítéletek is különböző bűnöket jelöltek meg. Holtta nyilvánításáról csak 1953 szeptemberében született végzés, addig családjának számos hátrányt kellett elszenvednie. Felsőhegyi András esetét rangja, beosztása és a helyi magyar közösségben betöltött szerepe teszi kiemeltté a többiek hasonló sorsa közül.

27 Zakon o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije. Službeni list DFJ, 40/1945.

28 TLZ F. 127. Vp. 1046/1945.

29 „A városi népbizottság belügyosztályának 18263/1945. számú átiratával megküldte jelen bíróságnak javaslatát és a megnevezett háborús bűnös, népellenségnek, aki a háború folyamán eltűnt/elszökött, vagyonek kobzását, akinek vagyonát mostanáig nem kobozták el, hogy a vagyonek kobzásáról és a vagyonek kobzás végrehajtásáról szóló törvény 28. szakasza értelmében fogalmazza meg a vagyonek kobzási határozatot.” TLZ F. 127. Vp. 2120/1945-ös irat. Forrás: TLZ F. 127. Dn. 759/1954-ös iratcsomó.

30 Zakon o proglašenju nestalih lica za umrla i o dokazivanju smrti. Službeni list FNRJ, 24/1952.

31 Forró-Molnár: Tragikus emberi sorsok. i. m. 33.

32 TLZ F. 127. R 196/53. 6/9.

33 TLZ F. 127. R 196/53. 13/17.

III.
SZEMLELETVÁLTÁS ÉS ÚTKERESÉS:
KISEBBSÉGEK A VILÁGHÁBORÚ UTÁN



HORNYÁK ÁRPÁD

Határkijelölés, határsáv és a magyarországi délszlávok

Vitás kérdések a magyar–jugoszláv
kapcsolatokban a második világháború után

A Magyarország és Jugoszlávia közti határt a második világháború után is a trianoni határ mentén vonták meg, ám korántsem volt magától értetődő, hogy a határ mindenhol követni fogja az első világháború után kijelölt vonalat.¹ A változtatás lehetősége nem a magyar fél oldaláról merült fel, bár ott is hallatszottak bátorítan hangok, amelyek módosítást javasoltak, hanem a délszláv állam, helyesebben szólva a jugoszláv kormányhoz közeli szerb és horvát körök részéről, amelyeket változó intenzitással a belgrádi kormányzat is támogatott. A jugoszláv diplomácia gyakran hivatkozott arra, hogy elégedetlen a magyarországi délszláv kisebbség helyzetével, és a határkérdés, illetve egyéb ügyekben is támogatóként fellépve céljai érdekében nem egyszer felhasználta a délszláv közösség igényeit. Jugoszlávia és a szovjet tömb szakítása után a határ újabb problémákat vetett fel a két szomszédos ország között. Mind a kettő megerősítette a határvédelmet, számos nehézséget okozva ezzel az ott élőknek.

Határmódosítást sejtető elképzelések

Ami a hivatalos államközi szintű kapcsolatokat illeti, Jugoszlávia a világháború alatt minden olyan területi követelésről lemondott Magyarországgal szemben, ami túllépett volna az első világháború után megvont határokon, és területi kérdéseket hivatalosan nem is vetett fel Magyarország képviselőinek. A Jugoszlávia javára történő határkiigazítás lehetősége azonban ennek ellenére időről időre felmerült a legmagasabb belgrádi kormányzati szinten is. A jugoszláv kormányt ugyanis korántsem lehet minden tekintetben egységes, monolit tömbnek tekinteni, különösen nem az 1945-ös esztendőben, a rövid koalíciós kormányzás idején. Amellett, hogy egyes pártok eltérő politikai orientációt képviseltek, megjelentek a szerb, a horvát és a szlovén nemzeti érdekek, még a kommunista párton belül is.

¹ A tanulmány az OTKA K 101 629 projekt keretében készült.

A határváltoztatás lehetőségének lebegtetése komoly kártya volt a jugoszláv vezetés kezében Magyarországgal szemben. Ezt számos forrás, a nyomásgyakorlás különböző formáira vonatkozó információ bizonyítja. Ezek közül a legfontosabb Ivan Subašić jugoszláv külügyminiszter 1945. januári távirata, amelyben arra utasította Stanoje Simić moszkvai jugoszláv követet, hogy igyekezzen biztosítani Jugoszlávia számára a jogot, hogy a magyar fegyverszünet véglegesítése előtt területcserét kérhessenek, illetve bizonyos területeket azonnal megszállhassanak.² A Vajdaságba bevonuló partizánerek parancsnoka, Kosta Nađ tábornok ugyancsak szükségesnek tartott bizonyos korrekciókat a magyar–jugoszláv határon a délszláv állam javára. Azt nem lehet tudni, hogy az egyébként részben vajdasági magyar származású Nađ mennyiben a saját véleményének adott hangot, és mennyiben felsőbb körök álláspontját fejezte ki, amikor konkrét területeket nem említve megjegyezte Fitzroy Maclean tábornoknak, a Vajdaságban tartózkodó brit összekötő tisztnak, hogy a magyar–jugoszláv határ Baranyában nem megfelelő, és kijelentette, ennek kiigazításán túl Jugoszlávia nem fog területi követeléssel élni Magyarországgal szemben.³

Baranya felszabadításával egy időben jugoszláv partizánalakulatok érkeztek a térségbe, amelyek nemcsak a vidék felszabadításával voltak elfoglalva, de egyúttal igen aktív propagandatevékenységet is folytattak e területek Jugoszláviához kerülése érdekében.⁴ A jugoszláv hadsereg alakulatainak megjelenésével párhuzamosan megkezdődött a magyarországi délszlávok szervezkedése is. A jugoszláv Népvédelmi Osztály (OZNA) szervei, a jugoszláv csapatok parancsnokságának tagjai, illetve azok a magyarországi délszlávok, akik a jugoszláv partizánok között harcoltak, majd visszatértek Magyarországra, az egyes településeken népfelszabadító bizottságokat alakítottak és őrséget szerveztek.⁵ A magyar és a román határ menti szerb lakta településekről küldöttségek érkeztek Belgrádba, és a területek Jugoszláviához csatolását kérték. A magyarországi

délszláv küldöttségek érkezéséről szóló híreket azonban nem verték nagydobra a jugoszláv sajtóban, noha egyik-másik látogatásról a Tanjug, a hivatalos jugoszláv hírügynökség is beszámolt.⁶ Nem foglalkoztak az 1945 elején a garai népi író és parasztgazda, Antun Karagić vezetésével Titónál járt Baja környéki sokácok és bunyevácok küldöttségével sem.⁷

Annak, hogy a helyi kezdeményezések által és az alsóbb politikai-katonai szervek részéről megnyilvánuló határmódosításokat célzó törekvések nem kerültek a hivatalos politika szintjére, egyik lehetséges magyarázata az, hogy Moszkva óva intette a jugoszláv vezetést a területi követelések megfogalmazásától Magyarországgal szemben. Mégpedig vélhetően azért, mert a szovjet vezetés már ekkor számított arra, hogy Magyarország is a szovjet érdekszféra része lesz, és nem akarta „alattvalóit” egymás ellen fordítani olyan „apróságokkal”, mint pár száz vagy néhány ezer négyzetkilométernyi terület elcsatolása. Ennek a feltevésnek azonban számos dokumentum ellentmond.⁸ Többek között az, hogy a Baja és a város környéki települések délszláv lakosságának nevében, a már említett Antun Karagić vezetésével 1945. január 10-én Belgrádba érkezett delegáció kérte, hogy ezek a területek kerüljenek Jugoszláviához.⁹ S bár a jugoszláv sajtóban nem kapott nagyobb hírverést a felvetés, vélhetően mégis szerepet játszott abban, hogy Tito egy hónappal később,

6 TNA FO 371/44402, R20925/20925/92. Maclean jelentése, 1944. december 13.

7 A küldöttség Belgrádba érkezéséről lásd: Pavlović, Radoslav: O nepoznatom „odboru Baranjaca i Baranjskih optanata” i neuspelim pokušajima da Baranja ostane u sastavu Vojvodine 1945. godine. In: Medaković, Dejan (ur.): *Sentandrejski zbornik*. Tom 2. Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti, Sentandrejski odbor, 1992. 224.

8 Ennek ellentmond az az 1945. január 9-én készült szovjet feljegyzés, amely a jugoszláv delegáció vezetője, Andrija Hebrang és Sztálin között folytatott beszélgetésről számolt be. A feljegyzés szerint Hebrang úgy vélte, hogy Pécsét a környező bányákkal és a bajai háromszöget, a Baja–Szabadka–Duna vonal határolta magyarországi területeket a történelmi hagyomány, az etnikai érvek és a gazdasági megfontolások alapján Jugoszláviához kell csatolni, s kilátásba helyezte e területek katonai megszállását. Sztálin reakciója erre a feljegyzés szerint az volt, hogy a jugoszlávok ne sokat késlekedjenek: „A jugoszlávoknak, akik az említett vidékeken élnek, maguknak kell felvetni a Jugoszláviához való csatlakozás kérdését, döntést hozni, lármát csapni. A csatlakozásért körömszakadtáig kiüzdeni kell.” Vida István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október–1948. június. Dokumentumok*. Budapest, Gondolat, 2005. 89–90. A jelen tanulmány elkészítéséhez használt jugoszláv iratpublikációban ugyancsak szerepel az erről a beszélgetésről készült feljegyzés: Petranović, Branko (ur.): *Odnosi Jugoslavije i Rusije (SSSR) 1941–1945. Dokumenti i materijali*. Beograd, Savezno ministarstvo za inostrane poslove, Vojnoistorijski institut, Ministarstvo inostranih poslova Ruske Federacije, 1996. 652–659. Ebből azonban hiányoznak a Magyarországgal szembeni jugoszláv területi követeléseket tartalmazó részek. A Hebrang–Sztálin-beszélgetésről készített feljegyzés levéltári jelzetei sem azonosak a magyar és a jugoszláv iratpublikációban. A tartalmi különbségek mellett a két közölt dokumentum terjedelmében is jelentősen eltér, a magyar kiadványban mindössze két oldal, miközben a jugoszlávban majdnem nyolc. A jugoszláv kötetben szereplő feljegyzésben Magyarország csak a jövőtétel, valamint a jugoszláviai szénhiány enyhítésében Magyarországtól remélt szénszállítmányok kapcsán került megemlítésre.

9 Karagićot visszatérése után a magyar hatóságok letartóztatták és csak a jugoszlávok közbenjárására engedték szabadon. Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (Beograd, a továbbiakban: Diplomatski arhiv), Mađarska 1946. LIIV/487. pov. br. 2472/45.

2 Muzej istorije Jugoslavije. Arhiv Josipa Broza Tita (Beograd), I-3-b/412. Šubašić jelentése Titónak, 1945. január 13.

3 The National Archives Foreign Office (a továbbiakban: TNA FO), Political Departments, General Correspondence from 1906–1966 (FO 371), 44040, R20605/20605/92. Fitzroy Maclean tábornok jelentése. Bár az eredeti jelentésben nem szerepelt, egy későbbi táviratban, amely szintén a kérdéssel foglalkozik, Maclean ugyanerre a beszélgetésre hivatkozva idézte Nađot, aki remélte, hogy ez az ügy békés, tárgyalásos úton rendezhető Magyarországgal.

4 A Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg 3. Hadseregének politikai biztosa 1945. január 5-i jelentésében a lakosság és a jugoszláv hadsereg közötti jó viszonyról számolt be a JKP Központi Bizottságának, amiben meglátása szerint szerepet játszott az is, hogy igen élénk magyar nyelvű propagandát fejtettek ki. Krstić, Miloš (ur.): *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. Tom IX. Knj. 8. *Partijsko-politička dokumenta 1945*. Beograd, Vojnoistorijski Institut, 1969. 77.

5 Egy 1945-ben készült részletes jugoszláv jelentés beszámolója szerint mindenütt jugoszláv zászlók lengtek, az emberek partizánsapkát (*titovka*) hordtak, és a nép szentül hitte, hogy a határ menti területek Jugoszláviához kerülnek. Arhiv Jugoslavije (Beograd, a továbbiakban: AJ), 507–IX. 75/III–1. 92.

február 11-én a 3. Ukrán Front parancsnokának, Fjodor Tolbuhin marsallnak küldött táviratában 50 ezer magyarországi délszlávról tett említést a határ menti övezetben, a bajai háromszögben, Pécsen és Aradon (sic!), és jelezte, hogy Jugoszlávia a történelmi jogra hivatkozva kérni fogja e területek Jugoszláviának ítéletét.¹⁰

A következő esemény is azt mutatja, hogy a jugoszláv kormányzat nem vetette el a területi követelések napirenden tartását. 1945. január 25-én baranyai származású politikusokból és vezető értelmiségiekből megalakult a Baranyai Kezdeményező Bizottság, amelynek tagjait március elején fogadta a jugoszláv kormány külügyminisztere. Ivan Šubašić arra biztatta őket, hogy minden erejükkel folytassák a megkezdett munkát, amely arra irányul, hogy a baranyai területek Jugoszláviához kerüljenek. A külügyminiszter a Sztálin által javasoltakkal összhangban hangsúlyozta,¹¹ hogy a kezdeményezésnek a délszláv néptömegektől kell kiindulniuk, ugyanakkor ígéretet tett arra, hogy a külügyminisztérium minden erejével azon lesz, hogy a nemzetközi fórumokon képviselje és tolmácsolja a baranyai délszláv népesség óháját. A megbeszélésen szintén részt vevő Stojan Gavrilović külügyminiszter-helyettes, valamint Vladimir Velebit tábornok pedig arra szólították fel a baranyai délszlávokat, hogy mielőbb alakítsanak népfelszabadító bizottságokat a baranyai területeken.¹²

Hasonlóképpen ebbe a politikába illeszkedik, és szintén a baranyai területekre vonatkozó jugoszláv határmódosítási törekvések megletékeként lehet értékelni a Petőfi-brigád hivatalos megalakítása körüli elképzelést is. A Petőfi-brigádot ugyanis – amely a jugoszláviai magyaroknak az új délszláv államba történő beilleszkedését, valamint azt szolgálta, hogy ne tekintsék az egész magyarságot kollektíven bűnösnek – Magyarország területén, Pécsen kívánták hivatalosan, ünnepélyes keretek között megalakítani, noha az egység ekkor már de facto két hónapja fennállt.¹³ Egy jelentősebb jugoszláv katonai egység Magyarország területén történő megalakulásának lehetett olyan üzenete az ott élők, elsősorban a délszláv lakosság számára, hogy a katonai jelenlétet politikai változás és határmódosítás követheti.

Az esetleges területi változtatások előkészítését szolgálta az is, hogy 1945. június 1-jén megalakították a horvát határkijelölő bizottságot, amelynek feladatai közé sorolták egyfelől a horvát föderatív köztársaság a többi jugoszláviai közigazgatási egység közti határok, másfelől a külső, így a Magyarországtól elválasztó határvonal kijelölését, illetve az ezek meghúzásával kap-

csolatos tervek kidolgozását. A munkálatokat, akárcsak a többi hasonló bizottság működését, a belgrádi külügyminisztérium Nemzetközi Kérdéseket Tanulmányozó Intézete koordinálta.¹⁴ Érdekes módon a Magyarországgal kijelölendő határvonal összefüggésbe került a belső határok megvonásával, nevezetesen a Vajdaság határával kapcsolatban. Jogosan vetődhetett fel ugyanis az az igény, hogy Szabadkát és környékét – tekintettel horvát többségére, legalábbis ami a délszláv lakosságon belüli arány esetében fennállt – csatolják a horvát föderatív egységhez. A felvetést azonban jórészt gazdasági érvekre hivatkozva elutasították, mondván, hogy ezek a területek mind gazdaságilag, mind közlekedési szempontból nem nyugat felé, hanem inkább dél felé gravitálnak, s a közigazgatási átszervezés esetén a térség teljesen periferikus helyzetbe jutna. „Amennyiben azonban ez a térség ki lenne terjesztve északi irányba, úgy ezt a kérdést ismét megfontolás tárgyává lehetne tenni.”¹⁵

Előre kell bocsátani: végeredményben sem a horvát bizottság, sem a belgrádi kormányzati háttérintézet munkájának nem lett gyakorlati haszna. Magasabb politikai szinten, más megfontolások alapján döntöttek végül is a határokról és a területi követelésekről. Ennek ellenére érdemes figyelmet szentelni az ügynek, mivel jól tükrözi, hogy milyen volt a horvát és a szerb értelmiségi, akadémiai körök vélekedése a szempontjukból ideálisnak vélt jugoszláv–magyar határvonalról, s mivel támasztották alá követeléseiket. Továbbá nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a bizottságok és az intézet létrehozása mögött központi politikai akarat állt, a központi vezetés nyomásgyakorlásra használta fel munkájukat.

A horvát bizottság az első ülésén megfogalmazta az alapelveit. Eszerint az északi határokat tárgyilagos követelésekre kell alapozni, amelyeket nem hat át a sovinizmus.¹⁶ Ezt szem előtt tartva, a nemzeti elvre hivatkozva javasolták benyújtani a területi követeléseiket, aminek legjelentősebb elemét jelentette, hogy elképzelésük alapján a Dráva bal partja jugoszláv fennhatóság alá került volna.¹⁷ A horvát bizottság magától értetődő módon időről időre

14 Bagarić, Petar: The Croatian Contribution to Plans for Revision of the Yugoslav–Hungarian Border in 1945–1946. *Review of Croatian History*, 8. (2012) 1. sz. 152.

15 Az AVNOJ elnöksége által a jugoszláv föderatív egységek belső határainak megállapítására létrehozott bizottság jelentése. Zečević, Miodrag–Lekić, Bogdan: *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*. Beograd, Građevinska knjiga, 1991. 129.

16 Bagarić: *The Croatian Contribution*. i. m. 157.

17 A Muravidék Jugoszláviához tartozását vitán felül állónak tekintették. Fontosnak tartották ugyanakkor, hogy arra is gondoljanak, miként biztosíthatnák a délszláv állam számára a Murán túli horvát falvakat, amelyek közvetlenül Nagykanizsa környékén fekszenek (Molnári, Semlyénháza, Fityeház, Bajcsa, Murakeresztúr és mások). A határt a következőképpen gondolták kiigazítani: Belezna kerüljön Jugoszláviához, majd a határ ereszkedjen le Gyékényesig és a Dráva menti vasútvonal mentén folytatódjon, oly módon, hogy a Dráva egész bal partja jugoszláv kézbe kerüljön. A Jugoszláviához csatolandó rész magában foglalta volna a horvát falvakat Barcstól északra és a határ mentén Siklóstól északkeletre Harkányig, felölve az összes horvát és szerb települést Pécsről és Pécsudvardtól délre, így Sombereket és Dunaszekcsőt szintén a jugoszláv állam határai közé juttatva. A határ a továbbiakban a Duna főmedrét követve folyta-

10 Arhiv Josipa Broza Tita, KMJ I-3-b/400 1945. 02. 11.

11 Erre lásd a 8. lábjegyzetet.

12 Diplomatski arhiv, Madarska 1945. XXIII/436. 1945. március 12.

13 A brigád 1945 januárjában már 1500 főt számlált, és további 2500 magyar harcos volt a zombori mozgósítási központban, akiknek azonban csak egy részét kívánták a Petőfi-brigádhoz beosztani, mondván, hogy „nincs szükség egy önálló magyar hadosztály felállítására, egyfelől a hiányzó káderek miatt, másfelől mert a brigád is elegendő ahhoz a politikai szerephez, ami miatt egyedül létrehoztuk”. Muzej Vojvodine. Istorijski arhiv (Novi Sad), PK SKS 223. A Harmadik Jugoszláv Hadsereg politikai biztosának jelentése.

egyeztetett a belgrádi koordináló intézettel. A megbeszélések alkalmával hamar kiderült, hogy igen nagyok a véleménykülönbségek a belgrádiak és a zágrábiak között. A történelem újfent ismételte önmagát, s a határok megvonása tekintetében az első világháború utánihoz hasonló helyzet alakult ki. A szerbek ugyanis most is, mint az a horvát bizottságot képviselő – magyaros vezetéknévű – Juraj Andrassy beszámolójából kiderült, arra az álláspontra helyezkedtek, hogy mindenütt erős természetes határokat kell követelniük. Ennek tudható be, hogy a bajai háromszög mellett Baranya nagy részére is igényt formáltak: a Mecsektől délre eső területekre, Péccsel együtt. A délszláv állam határain belül szeretnék volna látni Nagykanizsa környékének jelentős részét, amely magában foglalt számos Nagykanizsától délre fekvő települést a jelentősebb köolajlelőhelyekkel együtt. Ezeket még kiegészítették a Szeged melletti háromszögre és a Rába mente szlovének által lakott területeire vonatkozó igényekkel. Ugyanakkor az intézet nem javasolta, hogy olyan követelésekkel álljanak elő, amelyek a Dráva bal partján lévő településekre vonatkoznak, mert ez nem egyezett volna a stabil határok elvével.

A horvát bizottság a nemzetiségi elvre hivatkozva elutasította ezeket a belgrádi javaslatokat, mondván, hogy a szerbek által követelt területeken nem délszláv népesség él. Figyelemre méltó azonban az erre adott belgrádi válasz: „...vannak ott németek, akiket most kitelepítenek, úgyhogy a már ott élő délszlávok a németek helyére oda betelepítendő délszlávokkal együtt többséget fognak alkotni”.¹⁸ A szerb álláspont azokon az elképzeléseken alapult, miszerint a magyarországi délszláv kisebbség megmaradása, gazdasági, politikai és kulturális fejlődése érdekében a magyar kormány engedélyezze a szegény, nincstelen délszlávok részleges elköltöztetését olyan vidékekre, ahol volt elegendő föld, és nagyobb számban éltek délszlávok. Konkrétan Vas, Győr-Moson, Sopron és Zala megyékből a Bácskába és Baranyába kívánták telepíteni az átköltözésre hajlandó öntudatos délszláv lakosságot. Ily módon remélték elősegíteni egyrészt a szegények földhöz és megélhetéshez juttatását, másrészt kompakt délszláv egység létrehozását a határ mentén.¹⁹ Vagyis azt, amelynek pandanja, a jugoszlá-

viai összefüggő magyar tömb ellen eltökélten küzdöttek. Olyannyira elszántan, hogy 1946 tavaszán a következő közös belgrádi tanácskozás alkalmával Aleksandar Belić akadémikus, a szóban forgó intézet vezetője egyfelől teljes kompenzációt követelt a magyar emberek (sic!) által a délszlávokon elkövetett bűnökért, másfelől felvetette a teljes magyar lakosság kiűzését a jugoszláv területekről, valamint azokról a vidékekről is, amelyeket majd a határkorrekció során Jugoszlávia megkap.²⁰

Az 1946-os esztendő első három hónapjában a jugoszláv kormány fokozott nyomás alá helyezte Magyarországot, aminek első számú eszköze a Magyarországon élő délszláv kisebbség volt, de diplomáciai fronton is érzékelhetővé vált ez a törekvés. A Belgrádban akkreditált diplomatáknak is feltűnt Aleš Bebler jugoszláv külügyminiszter-helyettes, egyben a béke-előkészítést végző osztály vezetőjének szembevető érdeklődése a Magyarországgal kötendő békeszerződés iránt.²¹ 1946. január 17-én háromhasábos cikk jelent meg a *Politika*, a *Borba* és a *Glas* aznapi számában, amelyben az állítólagos magyarországi szlávellenes terrortól számoltak be.²² Mindez érthetően felkeltette a nagyhatalmak érdeklődését is a kérdés iránt.²³

Az angolok helyesen ítélték meg a helyzetet, amikor úgy vélték, hogy az egyre gyakrabban megjelenő Magyarország-ellenes írások hátterében valójában a magyarországi választási eredmények és a kisgazdapárt győzelme állt, s a Magyarország elleni kirohanásokban a kommunistáknak a kisgazdapárttal szembeni ellenszenvre jutott kifejezésre. Nem tartották kizártnak, hogy azok akár a jugoszláviai magyar kisebbség elleni lépések előjátékai is lehetnek,²⁴ mint ahogy az is elképzelhetőnek tűnt Londonból nézve, hogy a jugoszlávok valamilyen területi követeléssel állnak elő Magyarországgal szemben, újabb ürügyet szolgáltatva a szovjeteknek arra, hogy fokozzák a nyomást a magyar kormányra abban az esetben, ha az nem teljesíti elég készségesen a követeléseiket.²⁵

tódott volna Bajáig, onnan pedig a Baja–Szabadka vonal lett volna a határ, így a jugoszláv államhoz került volna az egész bajai háromszög, ahol 35–40 ezer horvát (bunyevác) élt. Uo. 159.

18 E kérdés legjobb megoldásának a Magyarország határain belüli összes délszláv áttelepítése tűnt Bács és Baranya megyék területére, mert így nemzetileg kompakt egység jönne létre, aminek köszönhetően megvalósulhat a magyarországi délszlávok teljes szabadsága, olvashatjuk a budapesti jugoszláv követség ismeretlen munkatársa feljegyzésében. Abban az esetben, ha a délszlávok áttelepülésére, lakosságcserére kerülne sor, miként arról Párizsban megállapodtak, akkor a fentiek ismeretében először a gradišcei horvátok, illetve a szörványban élő délszlávok (Pest és Zala megye) áttelepülését kell szorgalmazni. Amennyiben mégis kell, hogy továbbra is maradjanak délszlávok Magyarországon, úgy a nemzetileg legöntudatosabbak, a Bács megyeiek maradjanak. A feljegyzés szerint Zala megyéből önkéntességi alapon mintegy 2500, Vas megyéből 5000 fő körüli, Győr-Moson és Sopron megyéből 10 ezer fő körüli, míg Pest megyéből 5000 délszláv áttelepülőre lehet számítani. Csanád megyéből pedig az ott élő szerbek 90%-ára. Diplomatski arhiv, 1947. F-70. pov. br. 427352/47.

20 „A magyarok embertelen magatartása a megszállás idején további alapot nyújt igényeink alátámasztására, úgyhogy csak rajtunk múlik, hogy bizonyos területi kompenzációt kapjunk azért a vérontásért, amit a magyarok elkövettek rajtunk.” Bagarić: *The Croatian Contribution*. i. m. 160.

21 TNA FO 371/59524, R5795/844/92. A belgrádi brit követ, R. C. Skrine Stevenson jelentése, 1946. március 29.

22 TNA FO 371/59524, R1422/844/92. Stevenson jelentése, 1946. január 17.

23 A Foreign Office arról érdeklődött budapesti képviselőjétől, van-e bármilyen jele annak, hogy Magyarország határkiigazítást kíván, ami indokolhatná a jugoszlávok heves magyarellenes kirohanásait (TNA FO 371/59524, R1178/844/92. A Foreign Office távirata Belgrádba és Budapestre, 1946. január 26.). A budapesti brit misszió vezetője, Alvary Frederick Gascoigne azonban semmi jelét nem látta annak, hogy Magyarországon bármilyen agitáció folya a határ e szakaszának a megváltoztatása érdekében. TNA FO 371/59524, R1516/844/92. Gascoigne távirata, 1946. január 28.

24 TNA FO 371/59524, R1516/844/92. A Foreign Office egyik vezető diplomatája, John Colville feljegyzése, 1946. január 31.

25 TNA FO 371/59524, R1516/844/92. J. R. Williams, Foreign Office-tisztviselő feljegyzése, 1946. április 16. Itt kell megjegyezni, hogy hasonlóan vélekedtek a magyarországi kommunista vezetők is. Rákosi Mátyás a magyarországi délszlávokat ért sérelmek kapcsán úgy nyilatkozott

Azt, hogy mennyire jól látták a britek a tényleges helyzetet, bizonyítja Jože Brilej, a jugoszláv külügyminisztérium politikai osztálya vezetőjének 1946. február 9-i utasítása a Magyarországon tartózkodó jugoszláv delegáció-nak, amelyben felhívta a figyelmet a magyarországi délszláv kisebbség jelentőségére a jugoszláv külpolitikai célok elérésében. *„Tekintettel a közlő békekötésre Magyarországgal, számunkra nagy jelentősége van a vele szembeni kívánságaink teljesülése szempontjából a jugoszláv kisebbséggel folytatott munkának. E tekintetben a Külügyminisztériumnak van szerencséje megkérni a delegációt, hogy azonnal lépjen kapcsolatba a Szlávok Antifasiszta Frontjával, hogy erősítse aktivitását a tekintetben, hogy a délszláv kisebbségek mind gyakrabban és határozottabban fejezzék ki kívánságukat, hogy Jugoszláviához kívánnak tartozni.”*²⁶ Belgrádban ekkortájt, 1946 nyarán készült el egy memorandumtervezet, amelyet a Szovjetuniónak, Nagy-Britanniának és az USA-nak címeztek, de amelyet hivatalos formában mégsem juttattak el a nagyhatalmakhoz. Ebben a jugoszláv kormány etnikai, stratégia, vízügyi érvekkel támasztotta alá Magyarországgal szembeni – a bajai háromszögre, a földrajzi Északkelet-Baranyára és a Rába mente szlovének lakta vidékeire vonatkozó – területi követeléseit. Legnyomósabb érvként pedig leszögezték, hogy a tartós baráti kapcsolatok kialakítását Magyarországgal csak e területek Jugoszláviához csatolása esetén tartják elképzelhetőnek.²⁷

A határok végül magasabb politikai játszmák eredményeként változatlanok maradtak, ami látszólag nem jelentett gondot a két hasonló berendezkedésű és politikai hitvallású állam között, amelyek önként vagy kényszer hatása alatt ugyanannak a nagyhatalomnak a védőszárnyai alá kerültek. A helyzet azonban korántsem volt ennyire rózsás.

a jugoszláv követ előtt, hogy sürgősen rendezni kell ezt a kérdést, mert ha ők nem rendezik, akkor majd Tito intézkedik. *„Igen, ha mi nem teszünk semmit, akkor Tito területi követelésekkel fog előállni, teljesen jogosan.”* (AJ 507–IX. 75/I–1–67. Karlo Mrazović beszámolója Rákossal folytatott beszélgetéséről, 1946. április 16.) Rákosi ilyen irányú félelmeit a magyar pártküldöttség áprilisi belgrádi tartózkodása alkalmával Tito is megerősítette, amikor közölte Anatolij Joszifovics Lavrentyev belgrádi szovjet nagykövettel, hogy a magyarok tudomására hozta: csak abban az esetben kerülhetik el azt, hogy a jugoszláv területi követelések a békekonferencia napirendi pontjai közé kerüljenek, ha ugyanolyan jogokat biztosítanak a szláv népeknek, mint amelyet Jugoszlávia adott a magyar nemzeti kisebbségnek. Vida (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez*. i. m. 206–208.

26 *„Emellett arra kérik a delegációt, hogy kérje el ettől a Fronttól a pontos adatokat a délszláv kisebbségekről a kisebbségi vidékeken, túl azon, amit a delegáció maga kidolgozott. Végezetül arra kérik a delegációt, hogy minden eseményről, ami a kisebbségeinket érint, azonnal tájékoztasson minket.”* Diplomatski arhiv, 1946. F-55. pov. br. 1368. 1946. 02. 09.

27 Arhiv Josipa Broza Tita, I-3-4/462. Dátum és aláírás nélkül, de mindenképpen 1945 decembere után készült a memorandum.

A délszláv kisebbség mint a nyomásgyakorlás eszköze

A magyar–jugoszláv határövezet sorsának alakulása természetesen a háttérrel volt az ott élő lakosság, azon belül a magyarországi délszláv kisebbség helyzetére is. A magyarországi délszlávok délen a Marostól a mai határ, a Dráva és a Mura partja, illetve az osztrák határ mentén egészen Sopronig húzódó, nem teljesen összefüggő sávban éltek és élnek mindmáig. A délszláv összefoglaló név különböző – horvát, szerb, bunyevác, sokác, szlovén, vend – népcsoportokat takar. Számukat sem lehetett pontosan tudni. A jugoszláv kormányzati szervek előszeretettel hivatkoztak Teleki Pál miniszterelnöknek, mint legautentikusabb személynek, az 1940. decemberi örök barátsági szerződés megkötése kapcsán tett kijelentésére, miszerint mintegy 200 ezer délszláv élt Magyarországon.²⁸ Az 1949-es magyarországi népszámlálás ugyanakkor csak 30 504 délszlávot mutatott ki. A drasztikus csökkenés mögött nyilván döntő szerepe volt a kor hangulatának, a két állam közötti növekvő feszültségnek.²⁹

Mielőtt rátérnék a délszláv kisebbség helyzetének tárgyalására, mindenképpen szükséges előre bocsátani, hogy a magyarországi délszláv kisebbséghez való jugoszláv viszonyulás tekintetében radikális változásra került sor a második világháború után, a nemzetiségi/kisebbségi kérdés jelentősége a magyar–jugoszláv államközi kapcsolatokban megváltozott. Míg a jugoszláv külpolitikában a két világháború közötti korszakban a magyarországi délszláv kisebbség teljesen elhanyagolható szerepet töltött be – elvértve foglalkozott a kérdéssel egy-egy memorandum, az is inkább lexikon jellegű összeállítás volt az 1930-as években –, a második világháború után Belgrád határozott érdeklődést kezdett mutatni az északi szomszédságában élő nemzetrészei iránt. Hogy ez mennyiben fakadt a nemzeti összetartozás érzéséből és/vagy mennyiben volt reálpolitikai megfontolás, nehéz megítélni. Akkor járunk talán a legközelebb az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy ezek jelentősége a körülményektől függött. Ahogy a két háború közötti időszakban, Magyarország első sorban külpolitikai céljai alátámasztásakor szánt fontos szerepet a kisebbségi kérdésnek, úgy a második világháború utáni első években Belgrád is első sorban külpolitikai céljai elérését elősegítő eszközként tekintett a határain kívül élő délszláv nemzetiségre. S nemcsak rövid távú, gyorsan megszerezhető előnyök eléréséhez használta fel, mint például a határváltoztatás Jugoszlávia javára, hanem adott esetben távlati céljai megvalósításához, így a Szovjetunióhoz való igazodásban, illetve a Csehszlovákiával való kapcsolatainak szorosabbá fűzésében.

A délszláv kisebbség kérdése 1944 végétől 1946-ig, mint láthattuk, a határmegvonás problematikájának részeként jelent meg. Ezt bizonyítják a ju-

28 Diplomatski Arhiv, 1957. F-61. br. 425837.

29 Egyébiránt a források is ellentmondanak egymásnak, a jugoszlávok általában a 150 ezres létszámmal operáltak a második világháború után.

goszláv partizánok „határon átívelő” tevékenységét kifogásoló magyar panaszok éppúgy, mint a vonatkozó jugoszláv iratok. A határzónában elkövetett jugoszláv túlkapásokról tömegével állnak rendelkezésünkre források, ugyanakkor nincs hiány olyan jugoszláv beadványokból és feljegyzésekből sem, amelyek a magyar hatóságoknak a magyarországi délszlávokkal szemben tanúsított visszaéléseit tették szóvá. A magyar hatóságok délszlávellenes megnyilvánulásaiiban kétségtelenül jelentős szerepet játszott az a körülmény, hogy a délszláv népcsoportokat az ország integritását veszélyeztető tényezőnek tekintették. Ezt voltaképp jugoszláv részről sem vitatták. Obrad Cicmil ezredesnek, a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz delegált jugoszláv misszió vezetőjének beszámolója szerint a baranyai délszláv lakosság a Vörös Hadsereg és a partizánegységek megérkezése után antifasisztának deklarálta magát és kinyilvánította szimpátiáját Jugoszlávia iránt, vagyis elkötelezte magát az elszakadás és a Jugoszláviához csatlakozás mellett. A falvakban népfelszabadító bizottságokat alakítottak, falusi, lényegében partizánőrségeket hoztak létre, s ily módon átvették a hatalmat. Ezeket a bizottságokat és őrségeket ugyan idővel megszüntették, és a hatalmat újra átvették a magyar állam hivatalos szervei, ám ez nem minden esetben ment zökkenőmentesen. Egyes bizottságok ugyanis nem kívánták beszüntetni tevékenységüket, és dacára annak, hogy a magyar közigazgatási szervek az ideiglenes kormány utasítása alapján átvették az országban a hatalmat, több helyen immár illegálisan folytatták tevékenységüket, amit Jugoszláviából is gyakran támogattak.³⁰

Mindez azt eredményezte, hogy a magyar hatóságok rendkívül bizalmatlanok voltak a délszláv lakossággal és a Jugoszláviából érkező magyar emigránsokkal szemben.³¹ Ilyen helyzetben a németek tervbe vett kitelepítéséről szóló hírek, valamint annak a több ezer magyarnak az érkezése Jugoszláviából – akiket azon a jogcímen, hogy kolonisták és a „fasiszta Magyarország” tisztviselői voltak, dobtak át a határon – érthetően izgalmat váltott ki a határsávban élők között, a délszlávok és a magyarok körében egyaránt.³² A jugoszláv misszió több alkalommal felszólította a magyar államigazgatási szerveket, hogy biztosítsák a délszlávok részére az azonos állampolgári jogokat, beleértve a gyülekezési szabadságot és az anyanyelvi oktatást. Belgrádba küldött jelentésük summázata pedig egyenesen az volt, hogy a magyar hatóságok a bajai háromszögben szisztematikus terrort alkalmaztak a délszláv

kisebbséggel szemben. Ugyanakkor ennek a megállapításnak ellentmondva elismerték, hogy nem rendelkeznek komolyabb konkrét bizonyítékokkal, amelyekre alapozva határozottabban felléphetnének a SZEB-nél.³³

A délszláv nemzeti kisebbségekkel szembeni magyar magatartásnál még aggasztóbbnak találta Jugoszlávia azt, hogy megítélése szerint Magyarországon 1945 végétől mind érzékelhetőbbé vált a „revizionizmus tendenciája”, ami a Független Kisgazda Párt győzelmével végződő választások után felerősödött. Belgrádban több újságcikk alapján úgy értékelték, hogy a magyar külpolitika álláspontja szerint a békekötés során a határok megállapításakor arra kell törekedni, hogy az államhatár és az etnikai határ egybeessen.³⁴

A Magyarországon bekövetkezett változásokra és az állítólagos revizionista folyamatokra válaszul 1945 végén Magyarország-ellenes sajtóhadjárat indult, amelynek középpontjában a magyarországi délszláv kisebbségeket ért sérelmek és diszkrimináció, illetve Magyarország állítólagos revizionizmusa állt. A Tanjug 1946. január 12-én *A nagymagyar revizionisták folytatják* című hosszú, két és fél hasábos tudósításának végkövetkeztetése az volt, hogy Jugoszlávia Magyarország iránti jóindulata attól függően alakul, hogy a magyar kormányzat milyen mértékben kész likvidálni a revizionista elemeket.³⁵ Ezt az üzenetet tulajdonképpen a jugoszláv kormány álláspontjának is tekinthetjük az adott időszakban, amely e két kérdésen keresztül – a „revizionizmustól való félelem” és a délszláv kisebbségekért érzett „aggodalom” hangoztatásával – igyekezett nyomást gyakorolni Magyarországra, és törekvése, mint látni fogjuk, sikerrel járt.

A jugoszláv sajtótámadások érthetően nyugtalanságot keltettek Magyarországon. Bár az első napokban senki sem reagált azokra, kivéve a kommunista párt vezérszónokát, Révai Józsefet, aki a miniszterelnök beszámolója alkalmával a parlamentben megállapította, hogy a magyar revizionizmus térnyerése miatt hidegült el a viszony Magyarország és szomszédjai között. Révai ugyan nem nevezte meg Jugoszláviát, ám mindenki számára egyértelmű volt, melyik szomszédra gondolt. A magyar külügyminisztérium igyekezett megismerni a jugoszláv hangnem gyökeres megváltozásának okát. Sebestyén Pál, a minisztérium adminisztratív államtitkára előbb 1945. december 19-én a jugoszláv misszió fontos tagjával, Lazar Brankov kapitánnyal, majd december

30 „...ám nem kellő mértékben megszervezve és a központi vezetőség tudta és iránymutatása nélkül.” Diplomatski arhiv, 1945. F-23. pov. br. 14. Obrad Cicmil ezredes Titónak írt beszámolója, 1945. május 19.

31 Egyéb okok mellett emiatt is bizalmatlanság övezte az 1945 tavaszán Pécsre érkező Linder Bélát, akit a város vezetése, Boros István főispánnal az élen azzal gyanúsított, hogy Baranya Jugoszláviához kerüléséhez kívánja előkészíteni a terepet. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (Budapest), 876. f., 4. ő. e. Linder Béla feljegyzése.

32 Diplomatski arhiv, 1945. F-23. br. 3639. A belügyminiszter átirata a külügyminisztériumnak, 1945. szeptember 6.

33 A jugoszláv diplomatákban az a benyomás alakult ki, hogy a SZEB szovjet vezetése, amely ezekkel az ügyekkel foglalkozott, mindenáron meg akarta őrizni a nyugalmat és kerülni kívánta az összetűzéseket, ezért hajlott arra, hogy mindazon esetek felett, amelyek nem kirívóan súlyosak, átsiklik, segítve az ideiglenes magyar kormányt, hogy saját maga oldja meg a helyzetet. Diplomatski arhiv, 1945. F-23. pov. br. 14. Obrad Cicmil ezredes Titónak írt beszámolója, 1945. május 19.

34 A jugoszláv indoklás szerint ennek lett a szószólója az *Igazság*, a választásokon győztes kisgazdák hetilapja. Ez azonban nyilvánvaló túlzás volt, mert maguk a jugoszlávok is elismerték, hogy egyetlen felelős magyar politikus sem állt ki mellette, igaz, nem is határolódott el tőle.

35 TNA FO 371/59524, R1178/844/92. Stevenson jelentése, 1946. január 15.

31-én a misszió vezetőjével, Obrad Cicmil ezredessel beszélt a jugoszláv részről Magyarországgal szemben beállt változások indítékairól. Mindketten ugyanazokat a tényezőket sorolták fel: eszerint túlzottan elhúzódik a háborús bűnösök kiadatása, a délszláv nemzetiségeket bántalmazás éri Magyarországon, valamint hogy a magyar hatóságok akadályozzák a délszláv iskolák működésének engedélyezését. Az oktatás ügyében ragaszkodtak ahhoz, hogy legalább olyan kulturális jogokkal és iskolarendszerrel rendelkezzenek a magyarországi délszlávok, mint a jugoszláviai magyarok.³⁶

Néhány nappal később Cicmil ezredes a magyar külügyminiszterrel is hosszabb beszélgetést folytatott, melynek során Gyöngyösi János jelezve, hogy szavai a magyar kormány hivatalos álláspontjaként értendők, a következőket szögezte le: 1. a magyar kormány nem áll elő semmilyen követeléssel Jugoszláviával szemben, mert az az álláspontja, hogy a magyar kisebbség helyzete Jugoszláviában teljesen kielégítő; 2. cserébe Magyarország is azt kéri a jugoszláv kormánytól, hogy Jugoszlávia se támasszon követeléseket, s így módon segítse a fiatal magyar demokráciát; 3. megígéri, hogy a magyar kormány, miként a magyarországi délszláv kisebbségek esetében, minden más esetleges kérdésben kész teljesíteni Jugoszlávia kéréseit.³⁷ Ennek az ígéretnek megfelelően – a folyamatos jugoszláv sajtótámadások kivédése és a jugoszlávok jóindulatának megnyerése céljából – a magyar kormány 1946 januárjában népszámlálást végzett a délszlávok lakta országrészben, hogy megállapítsák a nemzetiségek pontos lélekszámát.³⁸ Emellett több kedvezményt is biztosítottak a részükre, elsősorban az iskoláztatás területén tapasztalt visszaélések orvoslásával, aminek szinte azonnal pozitív visszhangja lett Jugoszláviában.

Azt követően, hogy 1946 tavaszán egyértelműen eldőlt, a jugoszláv vezetés lemond a területi korrekciókról Magyarország irányában, a délszláv kisebbség kikerült a jugoszláv politikai nyomásgyakorlás eszköztárából, ám az

iránta tanúsított figyelem továbbra sem lankadt.³⁹ Alig két évvel később azonban újfent elő lehetett venni a panaszjegyzékeket, mivel a jugoszláv–szovjet szembenállást hűen követő magyar–jugoszláv viszonyban beállt elhidegülés, majd a határozottan ellenségessé váló kapcsolatok egyik fő szenvedő alanya a magyarországi délszláv kisebbség lett.

A budapesti jugoszláv követséghez már 1948 első felében, az ominózus Kominform-határozat előtt is naponta érkeztek panaszok a magyarországi délszlávok köréből arról, hogy a magyar hatóságok a délszláv lakosság kitelepítését tervezik Németországba, amit úgy készítenek elő, hogy a kitelepíteni kívánt németek névsorába a délszlávokat is beírják, mondván, hogy német nemzetiségűek, volksbundisták vagy a hitleri katonaság tagjai voltak.⁴⁰ Azt, hogy miként kerülhettek délszlávok német nemzetiségűként nyilvántartásba, azzal magyarázták, hogy az 1941. márciusi összeíráskor a délszláv kisebbségek által lakott településeken a tanítók 80%-ban németek voltak, akik fenyegetést és terrort alkalmazva a délszlávokat németeknek tüntették fel.⁴¹

A jugoszláv források a délszláv kisebbségek helyzetét nagyon sötét színben ábrázolták, nem is ok nélkül.⁴² Közvetlenül a Kominform elítélő határozata

39 Bizonyítja ezt egyebek mellett az, hogy a horvát kormány tájékoztató igazgatóságán belül 1948. február első napjaiban megalakult egy osztály a magyar kisebbségekkel való kapcsolattartás céljából, különösen a Horvát Népköztársaság területén. Ennek az osztálynak a feladatai közé tartozott a magyarországi délszláv – többségében horvát – kisebbségek segítése mellett a magyarországi propagandatevékenység is. Diplomatski arhiv, 1948. F-101. br. 44601.

40 Különösen súlyosnak tűnt e tekintetben a helyzet Vas és Sopron megyében, de voltak hasonló esetek Baranya, Pest és Fejér megyében is. Az összlétszám megközelíti a 300-at, s ebből csak Felsőszölnökön 196 volt. Diplomatski arhiv, 1948. F-101. br. 424185. A budapesti követség jelentése, 1948. június 14.

41 A budapesti jugoszláv követségen teljesen egyértelműnek vélték, hogy az új demokratikus hatalomnak nem lenne szabad a döntéseit ezekre a korábbi statisztikákra alapoznia. (Érdeemes megjegyezni, hogy ugyanezt, vagyis a régi rendszer összeírásra támaszkodva intézkedéseket és elítélő határozatokat hozni a magyarokkal szemben a Vajdaságban teljesen megengedhetőnek tartották.) Annál is kevésbé látták a korábbi összeírások felhasználását elfogadhatónak, mert több ok befolyásolta a háború előtt a nemzetiség és az anyanyelv megvallását. Azok a vidékek, ahol a délszlávok éltek, különösen Vas és Sopron megyék, nagyon szegények, a Rába menti szlovének és a gradišcei horvátok földnélküliek vagy törpebirtokosok voltak, rossz minőségű földekkel, akiknek többsége sváb nagybirtokosok földjén dolgozott, és gazdaságilag és politikailag teljes mértékben függött tőlük. A Horthy-rendszer nem tett semmit a védelmükért, és hozzájárult ahhoz, hogy a Volksbund a délszláv kisebbség körében toborozzon, gyakran 15-16 éves gyerekeket, az SS és más német katonai egységek számára. A délszlávok választani kényszerültek az állandó éhezés vagy a németek csábító ajánlatainak elfogadása között. Utóbbi esetében, amennyiben beléptek a német hadseregbe, földet kaptak és más kedvezményekben részesültek. A fent említetteket figyelembe véve a budapesti jugoszláv követségnek az volt az álláspontja, hogy a délszláv kisebbség esetében nem szabad különbséget tenni a német fasiszta hadseregben és a horthysta hadseregben teljesített szolgálat között, mert mindkettő részt vett a Szovjetunió és szövetségesei területén folyó harcokban, rablásokban és gaztettekben, és a délszláv kisebbség számára mindkét hadsereg idegen és fasiszta volt. Uo.

42 A jugoszláv követség felhívta a magyar kormány figyelmét, hogy elégtelennek tartja a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége ellen irányuló propagandatevékenységgel

36 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), XIX.-J-1-k. 4/af.

37 Diplomatski arhiv, 1946. F-55. str. pov. br. 2. 1946. 01. 14.

38 Az összeírással a belgrádi *Politika* is részletesen foglalkozott, mégpedig igen elmarasztaló hangnemben. A lap idézte a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja lapja, a *Sloboda* március 16-i cikkét, amely bírálta az összeírás módját. Egyúttal idézte Nagy Ferenc március 19-i kijelentését is, amelyben a miniszterelnök elismerte, hogy gondok vannak az összeírással. A *Politika* arra a megállapításra jutott, hogy a népszámlálást nem készítették elő megfelelően, s a szláv lakosság nem kapott határozott garanciát arra vonatkozóan, hogy nem esik bántódása nemzeti hovatartozásának vállalása miatt, márpedig a németek folyamatban lévő kitelepítése elbátortalaníthatja a délszláv kisebbséget. Hangoztatta továbbá, hogy szabad önmeghatározás nem lehetséges reakciós közigazgatás, reakciós papok és tanárok jelenlétében, s hogy a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontjával való teljes együttműködés nélkülözhetetlen lett volna az összeírás lebonyolításánál. Végezetül arra a következtetésre jutott, hogy a magyarok most is a régi politikájukat folytatják, amikor a szlávokat kis csoportokra osztják, és szerb, horvát, bunyevác, sokác, szlovén, vend stb. identitást kínálnak fel, továbbá külön kezelik az anyanyelvet és a nemzetiséget, arra törekedve, hogy minél nagyobb számú magyar nyelvű szlávot mutassanak fel.

után, miután a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségétől nem sikerült egyhangú elítélő nyilatkozatot kicsikarni Jugoszlávia ellen, megkezdődött a szervezet szisztematikus leépítése, az elítélő határozattal szembehelyezkedő vezetők leváltása.⁴³ Magyarországon szinte minden délszláv kisebbséget ellenségesként tartottak nyilván, és annak megfelelően is kezelték, zaklatták őket. Teljesen hihetőnek és logikusnak tűnik ezért az az állítás, miszerint a kisebbség körében messze nagyobb mértékű ügynöki munka folyt, mint a magyar lakosság körében.⁴⁴ Mindazokban a járásokban, ahol délszláv nemzeti kisebbség élt, különösen aktívan figyelték őket mint ellenséges csoportot és a jugoszláv hírszerzés potenciális bázisát. Az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) tömeges ügynökhálózatot épített ki közöttük. Mindennaposak voltak a letartóztatások, és általánossá vált az a gyakorlat, hogy mindenféle mondvacsínált kompromittáló anyag alapján szervezték be a délszlávokat, döntés elé állítva őket: vagy az ÁVH szövetségesei lesznek, vagy az internálást választják.⁴⁵

A kettősbirtokosok helyzete

A két állam kapcsolataiban bekövetkezett elhidegülés után, 1949 elejétől látványosan megszorodtak a határátkelés bizonyos kérdéseivel és a határincidente-kkel kapcsolatos magyar tiltakozó jegyzékek. A magyar hatóságok min-

szembeni intézkedéseit, valamint hogy minden délszlávot, aki annak vallja magát, a svábokkal együtt ki akarnak telepíteni. Figyelmeztette továbbá a magyar kormányt arra is, hogy az iskolák és tanítók nélkül hagyott, jelentős arányban írástudatlan és elmaradott, értelmiség nélküli délszlávokat ily módon a Mindszenty-féle klerikális fasiszta reakció pusztító befolyása alá vetik. Diplomatski arhiv, 1948. F-101. br. 181/48. 1948. június 14-én íródott jelentés. Figyelemre méltó ugyanakkor a budapesti jugoszláv követség első beosztottjának jelentése, mely szerint „A Magyar Dolgozók Pártjának sejtjeiben referátumokat és vitaesteket tartottak a jugoszláviai magyarság üldözéséről. A sajtóban ennek semmi nyoma sincs.” Diplomatski arhiv, 1948. F-101. br. 282.

43 A déli határsávról vonatkozó biztonsági intézkedések kidolgozásával megbízott bizottság javasolta a délszláv szövetség határ menti megyékben működő helyi szervezeteinek akár jogszabály nélküli elszorvasztását. MNL OL XIX-B-10. IV./1,3,4-5-18/1952. 13. d. Idézi Orgoványi István: Déli határsáv 1948–1956 között. *Bács-Kiskun Megye Múltjából*, XVII. (2001) 259.

44 Egy 1952. októberi belgrádi összefoglaló szerint, amely jelentős részben bizonyos Újhelyi adataira épült, Magyarországon mindennap külön jelentettek a délszláv kisebbség hangulatáról, s arról, hogy mit beszéltek köreikben. Havonta részletes jelentést küldtek az elhárítás megyei ügyosztályának a nemzeti kisebbségről. A Baranya megyei hivatal második osztálya a legnagyobb létszámú és a legalkalmasabb káderekkel rendelkező, akik a délszláv nemzeti kisebbség kérdésével foglalkoznak. A Baranya megyei szervezet második osztálya számára nyolc operatív személy volt előirányozva, de bizonyos értesülések szerint ezt 22 főre tervezték növelni. Diplomatski arhiv, 1950. F-50. br. 417330.

45 A jugoszláv elhárítás birtokába került egy olyan magyar utasítás, amely hangsúlyozottan kiemelte: a Jugoszláviában folytatott tevékenységet a magyarországi délszláv nemzeti kisebbségre kell alapozni, olyan személyekre, akiket Jugoszláviában menekülteként kell beállítani, mert kisebbségiként a kitelepítés veszélye fenyegette őket, s csak hosszabb idő elteltével kell működésbe lépniük. Uo.

denféle jelentéktelen dolgot felhasználtak, a magyar külügyminisztérium „elviselhetetlennek” jellemezte a helyzetet a határon, és ellenlépésekkel fenyegetőzött.⁴⁶ A jugoszláv külügyminisztérium alighanem közel állt a valósághoz, amikor úgy vélekedett, hogy Magyarország a jegyzékek révén azt a benyomást akarta kelteni, hogy a délszláv hatóságok ellenségesen viszonyulnak Magyarországhoz, s Magyarország ezt a Jugoszlávia elleni politikai kampányban kívánta kiaknázni, illetve a határokon esetlegesen bevezetni tervezett lépések indokoltságának alátámasztására akarta felhasználni. Válaszul a jugoszláv vezetés szükségesnek ítélte a határvédelmi szervek éberségét fokozni, elkerülendő azt, hogy Magyarország kihasználhassa akár a legkisebb mulasztásukat is céljai eléréséhez. Belgrád, amely ekkor még a nyílt konfrontáció elodázását remélte, döntő jelentőségűnek tartotta a határincidenteokról való mielőbbi tájékoztatást, hogy azonnal válaszolni tudjanak a magyar jegyzékekre.⁴⁷ Aligha kell mondani azonban, hogy ez az „éberség” vajmi kevésbé tudta megakadályozni a magyar kormányt terve végrehajtásában.

Magyarországon 1949 tavaszán megkezdtek a határsáv megtisztítását. Először a szlovéniai, majd a horvát, végül a szerbiai szakaszon elrendelték a fák 50 méter mélységben történő kivágását és a növényzet eltávolítását. A Kapronca–Gyékényes körzetben már 1949. április végére megtisztították a határt a növényzettől, kivágták a fákat és a bokrokat, a magas fűvet pedig felgyújtották.⁴⁸ A tereprendezés a jugoszláviai kettősbirtokosokat is érintette, mivel jelentős részben az ő birtokukat kellett megtisztítani. Az ügy további bonyodalmakat okozott, mert amikor a jugoszláviai kettősbirtokosok átmentek a határon, hogy eleget téve a magyar hatóságok felhívásának kivágják a fákat a határsávban fekvő birtokaikon, visszafelé a határon a magyar határőrségi szervek letartóztatták őket.⁴⁹

A kettősbirtokosok egyébként is mindig megszenvedték, ha a két szomszéd állam között nőtt a politikai feszültség. A két világháború között általában

46 Diplomatski arhiv, 1949. F-69. br. 42750.

47 „A korábbi gyakorlat túlságosan lassúnak bizonyult, ezért fontosnak tartjuk megtenni a szükséges lépéseket ennek az eljárásnak a felgyorsítására.” Diplomatski arhiv, 1949. F-69. br. 42750. Aleš Bebler átirata a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságának, 1949. január 19. A jelentéktelen határincidente-kre legmagasabb államközi szinten is kitértek, például a budapesti jugoszláv ügyvivő és a magyar külügyminisztérium politikai osztályának vezetője között élénk vita bontakozott ki arról, vajon – miként a jugoszlávok fogalmaztak – az, hogy a határon 20 méterre átmenő golyó megijesztett egy attól 300 méterre dolgozó asszonyt, elegendő ok-e az éles hangú magyar jegyzékre. A magyar diplomata erre megjegyezte, amennyiben a jugoszlávoknak nem tetszik a magyar jegyzékek stílusa, a következőkben majd stilisztikailag átnézi őket. Uo.

48 A határsáv megtisztításával egy időben megfigyelőállásokat is építettek a már korábban létező jugoszláv megfigyelőállásokkal szemben, valamint négyzetletű őrbódékat is emeltek, amelyek minden oldalán voltak nyílások. Diplomatski arhiv, 1949. F-69. br. 47408. Belügyminisztériumi tájékoztató a külügyminisztériumnak, 1949. április 30.

49 Diplomatski arhiv, 1949. F-69. br. 47094. Összefoglaló külügyminisztériumi jelentés, 1949. április 18.

a jugoszláv hatóságok, míg a második világháború után, különösen a szóban forgó években, főleg a magyar hatóságok gördítettek akadályokat az egyébként kétoldalú egyezményekben garantált szabad határátlépésük és vámmentes terményszállításuk elé. A kettősbirtokosok jogairól és határátlépésük szabályozásáról a két állam szakértői bizottsága még 1947. november 28-án állapodott meg, a szakítás után azonban mindkét fél, de különösen a magyar, sűrűn megsértette az egyezményt. A kettősbirtokosokkal szembeni magyar akadékoskodás már 1948-ban, közvetlenül a Tájékoztató Iroda határozata után megkezdődött. A vízumok kiadása – a kettősbirtokosok határátlépési engedélyének láttamozása – egyre hosszabb időt vett igénybe, s mind gyakoribbá váltak a vegzálások, a határátkelő lezárása, a termények elvétele a magyar–jugoszláv határon.⁵⁰ Az intézkedések háttérében egy olyan aspektus is állhatott, hogy azon a határszakaszon jugoszláv területen lényegesen nagyobb számban éltek kettősbirtokosok, mint a magyar oldalon, következésképpen a jugoszláv felet sokkal súlyosabban érintette a határzár, mint a magyart.⁵¹

A magyar hatóságok ahol csak tudtak, igyekeztek akadályt gördíteni a kettősbirtokosok szabad határátkelése elé. A sok eset közül az egyik legtöbb gondot okozó a Mura-híd lezárása volt magyar részről 1948 augusztusában Letenyénél, arra való hivatkozással, hogy a híd farésze leomlott. A híd egyébként nemzetközi forgalomra szolgált, vagyis helyi viszonylatban elsősorban a kettősbirtokosok áruszállítására. Lezárása rendkívül hátrányosan érintette a jugoszláv kettősbirtokosokat, hiszen a legközelebbi átkelő 16 kilométerre volt, így a kerülőút oda-vissza 32 kilométer kitérőt jelentett számukra. Nem csoda tehát, hogy a mintegy 1500 jugoszláv kettősbirtokos kész volt saját költségére megjavíttatni a hidat. Ugyanakkor a magyar hatóságok elérkezettnek látták az időt, hogy behajtsák a háború óta elmaradt adót, amit a jugoszláv kettősbirtokosoktól addig nem szedtek be. Nemcsak az 1948-ra esedékes adót kérték tőlük, hanem visszamenően az előző háromévit is, mégpedig évente holdanként 90 kilogramm búzát. Ráadásul amíg nem fizettek, nem engedélyezték részükre a gabona kiszállítását, amivel tovább károsították őket, mivel helyben történő cséplésre kényszerültek, aminek következtében a szalma egy részéről is le kellett mondaniuk. Mindez különösen a baranyai kettősbirtokosokat érintette súlyosan, akiknek birtokai nagyobb része magyar területen volt. A baranyaiak delegációt küldtek a magyar hatóságokhoz, kérve annak engedélyezését, hogy csak az 1948-as évre fizessék meg az adó egészét, a korábbi

50 Az összes, 6432 határátlépő engedélyből 1948 októberében még csak 850 körülit láttamozták és adtak vissza a magyar hatóságok, így csak ennyien mehettek át a határon. Diplomatski arhiv, 1948. F-100. br. 426201. Jelentés a belügyminisztériumnak, 1948. október 9.

51 A jugoszláviai kettősbirtokosok számát a szlovéniai határszakaszon a belgrádi hivatalos szervek 6000-re becsülték, ezzel szemben a magyarokét csak 120-ra. Diplomatski arhiv, 1949. F-69. br. 45064. Bebler számjeltávirata a budapesti jugoszláv követségre, 1949. március 29. A magyar adatok szerint Magyarországról 1850 fő járt át Jugoszláviába összesen 2772 hold földet művelni, míg Jugoszláviából 4397 fő 5913 holdat művelni. MNL OL 276. f. 84. cs. 13. ő. e.

évek elmaradt adótartozását pedig részletekben fizethessék, részben búzában, részben kukoricában. Talán nem meglepő, hogy a magyar hatóságok ezt elutasították.⁵²

A saját kezdeményezések egyébként is jellemzőek voltak ezekre a hónapokra, nem csak a „civiliek” részéről. Gyakran a határ mindkét oldalán a helyi igazgatási szervek úgy döntöttek, hogy helyi szinten próbálják meg rendezni a vitás kérdéseket, elsősorban a kettősbirtokosok határátlépésének ügyében.⁵³ A kettősbirtokosok határátlépésének kérdését végül Magyarország kérésére az 1949. május 19-én megkötött úgynevezett szegedi jegyzőkönyvben szabályozták államközi szinten.⁵⁴ Ez sem hozott azonban hosszú távon megoldást. Továbbra is napirenden voltak a zaklatások, és a határátkeléseket is gyakran megnehezítették.⁵⁵ A kettősbirtokosok helyzetét azonban a jugoszlávok vélekedése szerint nemcsak a közvetlen magyar hatósági intézkedések nehezítették, de a magyar szervek közvetve is hozzájárultak helyzetük súlyosbításához. Legalábbis elnézték – ha ugyan nem bátorították –, hogy a magyar parasztok – visszaélve a helyzeti előnyükkel – a jugoszláv kettősbirtokosok által megtermelt javaknak a felét elvették. Ez olyan méreteket öltött, hogy a horvát határszakasz határforgalmi parancsnoka szerint előbb-utóbb bekövetkezik, hogy a jugoszláv kettősbirtokosok önként felhagynak a határ túloldalán lévő földjeik művelésével, ami szemmel láthatóan nem csupán a magyar parasztok, de a magyar hatóságok célja is.⁵⁶ A jugoszláv parancsnok helyesen ítélte meg a magyar hozzáállást a kettősbirtokossághoz. Amiként a két világháború közötti időszakban a jugoszlávok láttak biztonsági kockázatot a kettősbirtokosok folyamatos, tömeges és szinte kontroll nélküli határátlépésében, most a magyar hatóságok vélték szükségesnek ennek az intézménynek a felszámolását, hiszen „a reakció elsősorban a kettősbirtokost szervezte be”. Ennek érdekében kívánatosnak tartották az átjárók számának csökkentését, illetve az átjárási engedélyek kiadásának szigorítását és elszabotálását.⁵⁷

52 Kérték továbbá a magyar hatóságok engedélyét, hogy a Magyarországon lévő birtokaikon kivághassák a fákat. Diplomatski arhiv, 1948. F-100. br. 422412. 1948. augusztus 21.

53 1949. május 24-én Pélmonostor (Beli manastir), 23-án Verőce (Virovitica), Kapronca (Koprivnica) és Perlak (Prelog), május 10-én Csáktornya (Čakovec) községben tartottak egyeztetést. Diplomatski arhiv, 1949. F-69. br. 410025. A belügyminisztérium beszámolója a külügyminisztériumnak, 1949. május 23.

54 Diplomatski arhiv, 1949. F-69. br. 49427. A szegedi tárgyalásokról készített jegyzőkönyv, 1949. június 4.

55 1948. július 21. és 1950. július 22. között a jugoszláv kormány összesen 38 tiltakozó jegyzéket adott át Bulgáriának, Magyarországnak és Romániának, ebből 14-et a magyar kormánynak. *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*. Beograd, Ministarstvo inostranih poslova Federativne narodne republike Jugoslavije, 1951. 205.

56 Diplomatski arhiv, 1949. F-69. br. 1949. augusztus 11-i jelentés.

57 „A kettősbirtokos rendszer és az ezzel kapcsolatos kihatárszéli forgalom csak Közép-Európában divatos. Másutt ilyen már nem létezik. Ezért szükséges volna a kettősbirtokos rendszer megszüntetésére a szükséges lépéseket megtenni.” MNL OL 276. f. 84. cs. Idézi Orgoványi: *Déli határsáv*. i. m. 274.

A határsáv kialakítása

A felfokozott, már-már háborús hisztériára emlékeztető helyzetben mindkét fél számára elsődleges fontosságú volt a határ biztosítása, amihez „klasszikus” és újszerű eszközöket egyaránt felhasználtak. Alig fél évvel a Kominform határozata után, a Magyar Dolgozók Pártjának Központi Vezetősége 1948. december 2-i ülésén elfogadta a határvédelem átalakításáról szóló javaslatot, és a határvédelmet az ÁVH hatáskörébe utalták. Az indoklás szerint a jugoszláv oldalon a magyar határvédő egységeknek a sokszorosa állt a határon, ami szinte lehetetlenné tette a magyar hírszerzés bejutását Jugoszláviába, miközben a magyar erők elégtelen volta miatt a jugoszlávok könnyedén bejuthattak Magyarországra. *„Ma nem határőrizet van, csak határmegfigyelés”* – állapították meg, miért is szükséges a határőrizet megerősítése.⁵⁸

1949 szeptemberében született a végleges döntés, ami egyúttal arról is rendelkezett, hogy a déli határszakaszt műszaki zárral kell lezárni és aknamezőt kell telepíteni. Megkezdődött a határőrség állományának növelése, a korábbi 11 493 főről 1954-re közel 19 000 főre nőtt a létszáma, amelyből 6400 fő szolgált a 630 kilométeres déli határszakaszon, ami körülbelül tíz főt jelentett kilométerenként. A határozat elfogadásával egyidejűleg javasolták a határőrség és a rendőrség fegyverhasználati jogának kiterjesztését, hogy bizonyos esetekben figyelmeztetés nélkül is löhessenek. *„Pár ember agyonlövése és ennek újságokban való közzététele, illetve ilyen híreknek a lakosság körében való elterjedése meggondolásra fogja késztetni a határon átlépni szándékozókat”* – hangzott az indoklás.⁵⁹

Az ország biztonságának szavatolására 1950 nyarán létrehoztak egy 15 kilométer mélységű határsávot, amely a Jugoszláviával érintkező hat megye 15 járására terjedt ki, s összesen 310 települést érintett (elkerülve az 50 ezer főnél nagyobb városokat), mintegy 290 000 lakossal. Átlagosan 14 kilométeres szakaszonként működött egy-egy határőrs 22 fős legénységgel. A legfontosabbnak ítélt szakaszokon mintegy 105 kilométer hosszúságban kétsoros drótkadályt emeltek, 120 magasfigyelőt állítottak fel fényszórókkal, géppuskákkal és telefonnal felszerelve. A Tiszán, a Dráván és a Murán rohamcsónak-állomásokat hoztak létre, hogy így növeljék a határőrizet akcióképességét. Ebben a határsávban 1950. július 1-jétől csak külön igazolvánnyal lehetett tartózkodni. A határvonaltól számított egy kilométer mélységben tilos volt vadászni, 500 méteren belül csak külön engedéllyel lehetett dolgozni, napnyugta után tilos volt ott tartózkodni, 50 méteres sávon belül pedig tilos volt tartózkodni, épületet emelni és növényt termesztetni.⁶⁰

58 Uo.

59 Orgoványi István: Kitelepítés a déli határsávból 1950–1953 között. In: Bánkuti Gábor–Varga Szabolcs–Vértesi Lázár (szerk.): *A 20. század egyház- és társadalmi történetének metszéspontjai. Tanulmányok a pécsi egyházmegye 20. századi történetéből*. Pécs, Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2012. 173–174.

60 Uo. 174–176.

1951 nyarán elkezdődött a Déli Védelmi Rendszer, a magyar „Maginot-vonal” kiépítése egy esetleges és valószínűsített Jugoszláviából érkező támadás feltartóztatására. Ennek keretében 1955-re harckocsi- és gyalogsági támadás elleni védekezéshez alkalmas vasbeton bunkerok rendszerét építették ki (összesen több mint 5000 bunkert, óvóhelyet, tüzelő- és megfigyelőállást), s a magyar haderő élét is átirányították dél felé. Az építési munkálatokhoz több ezer holdat sajátítottak ki, ami összesen közel tízezer gazdaságot érintett.⁶¹ A határ őrizetét tehát jelentősen megnövelt erővel, illetve egy esetleges támadás feltartóztatására alkalmasnak ítélt védelmi rendszer kiépítésével kívánták biztosítani. Kiegészítette mindezt a határvonal folyamatos figyelése, amit az éj leple alatt lehetett a legkönnyebben kijátszani. Ennek kivédésére a magyar határőrizet nagy teljesítményű fényszórókat is „hadrendbe” állított, ami úgy tűnik, hatékonynak bizonyult, mivel 1950 tavaszán a jugoszláv szervek már arról panaszkodtak, hogy a magyar határőregységek állandóan megvilágítják a határövezetét. 1950. január 1. és március 16. között hatvan alkalommal világították meg a jugoszláv területet mintegy 200 méter mélységben, amivel a jugoszláv határőrizet munkáját nehezítették, és a jugoszláv katonák szerint egyúttal sértették az ország szuverenitását.⁶²

A határ megvilágítását és a Magyarországról Jugoszláviába irányuló határátlépéseket elemezve, a jugoszláv katonai vezetés arra a következtetésre jutott, hogy a magyar határőrszervek nem azért világították meg a határövezetét, hogy azt biztosítsák, hanem éppen ellenkezőleg. A megvilágítással, a személyzet elvakításával és a már kialakított biztonsági intézkedések feltárással a jugoszláv határőrizet munkáját akarták megnehezíteni. Nagyon valószínűnek tartották ezért, hogy a magyar szervek a megvilágítás ideje alatt dobták át a kémekeket és a diverzánsokat, amit a fent említett okok miatt nagyon nehezen lehetett megakadályozni.⁶³ A megvilágítás ugyanakkor egyebek mellett a kémekekkel való kapcsolattartást és kommunikációt is szolgálhatta. A jugoszláv hadügyminisztérium hatékony lépéseket helyezett kilátásba arra az esetre, ha ezek a megvilágítások folytatódnak.⁶⁴ Figyelemre méltó körülmény, hogy egyedül a magyar határszakaszon került sor ilyen jellegű határc incidensekre, 1949 júliusa és 1950 májusa között összesen 104 alkalommal.⁶⁵

61 MNL OL 276. f. 53. cs. 144. 6. e.

62 Diplomatski arhiv, 1950. F-60. br. 423953. Vlado Bajić vezérkari főnök átirata a külügyminisztériumhoz, 1950. március 22.

63 Megállapították ugyanis, hogy azok a szakaszok, amelyeket a magyarok a leggyakrabban világítanak meg, vagyis Bácsszőlős, a Gyálai-Holt-Tisza, a magyar–román–jugoszláv hármashatár egyik irányból sem rendelkezik jó feltételekkel az illegális határátlépésre. Uo.

64 A megvilágítás ugyanakkor jogi problémaként is felmerült, mert nem voltak bizonyosak afelelől, vajon ez sérti-e a Magyarországgal kötött békeszerződés rendelkezéseit, nevezetesen hogy a reflektorokat lehet-e olyan hadieszköznek tekinteni, amelyet a katonai szaktudományban „katonai műveletek megjelölésére, elvakításra és megfélemlítésre alkalmasnak” tekintenek. Diplomatski arhiv, 1950. F-60. br. 49910. Milan Bartoš, a külügyminisztérium jogi főtanácsosa, meghatalmazott miniszter átirata a hadügyminisztériumnak, 1950. május 25.

65 *Bela knjiga*. i. m. 435.

A magyar állami vezetés számára az sem volt mellékes, hogy a határsávban élő közel 300 ezer főt kitevő lakosság milyen összetételű, és mennyire megbízható személyekből áll. Az ÁVH egyik első feladata lett a megbízhatatlannak ítélt személyek összeírása. Megbízhatatlannak minősültek mindazok, akik általában az egész országban is megkülönböztetett figyelemben részesültek a hatalom részéről, az előző rendszer tisztjei, a csendőrök, az egykori polgári pártok tagjai, a nyugati fogságból hazatért személyek stb. A legveszélyesebbnek tartott 1500 főt három hónapon belül át akarták telepíteni az ország belsejébe, majd az összes megbízhatatlannak ítélt személy is erre a sorsra jutott volna. Politikai tisztogatást hajtottak végre a közigazgatás helyi vezetői, illetve a különböző vendéglátó-ipari egységek tulajdonosai körében (így a kocsmárosok között is).⁶⁶

Aligha meglepő, hogy miután Jugoszlávia barátból és példaképből a legfőbb ellenséggé vált, a magyarországi délszláv nemzetiségeket is a megbízhatatlank közé sorolták, mégpedig kollektíven. A délszlávokkal vegyes házasságban élők, a Jugoszláviában rokonokkal és baráti kapcsolatokkal rendelkezők, valamint a rádiókészülékkel és fegyvertartási engedéllyel rendelkezők is a gyanús és megbízhatatlan elemek közé soroltattak. Ezeknek a személyeknek egy részét kitelepítették, ami összességében ugyan nem érintette az ott élő lakosság jelentős részét – 1950 és 1952 között mintegy 3500 16 év feletti személyt –, de az intézkedés arra kétségtelenül alkalmas volt, hogy az ott élők körében, elsősorban a délszlávok között azt a hitet keltse, hogy bármikor rájuk is sor kerülhet. A kitelepítettek házaiba párt- és állami szervek funkcionáriusai, határőrök, államvédelmisek stb. költöztek, ingóságait, állataikat pedig a helyi állami gazdaságok és termelőszövetkezetek kapták meg. Földjeik tulajdonjogát ugyan megtarthatták, de azok a község kezelésébe mentek át.⁶⁷ A célt, hogy a határ menti lakosságot megfélemlítsék, messzemenőig sikerült elérni ezekkel a rendszabályokkal és intézkedésekkel. A kialakult helyzet ugyanakkor hátrányokat okozott a területnek: elmaradtak a szükséges fejlesztések és beruházások, ami viszont minden ott élő – nemzetiségtől függetlenül – egyformán érintett.

Jugoszláviában viszont ekkor kisebb mértékben került sor magyar kisebbséggel szembeni fellépésre, bár voltak ilyen esetek. A legjelentősebb ezek közül a petesházi magyarok kitelepítésének ügye, ami főképpen amiatt következett be, mert ez a kis település hirtelen stratégiai jelentőségre tett szert. A második világháború alatt ugyanis Petesházán kőolajat találtak, s itt volt a titói Jugoszlávia legfontosabb kőolajtermelő helye.⁶⁸ Jugoszlávia a szovjet blokkal való szakítást követően átmenetileg kizárólag saját tartalé-

kaira és nyersanyagforrásaira volt kénytelen hagyatkozni, így a petesházi kőolajlelőhely kiemelt jelentőségűvé vált. Ennek ismeretében döntött úgy a jugoszláv kőolajtermelő vállalat, karöltve a helyi járási népbizottsággal, hogy Petesháza lakosságát kitelepítik. A lakosoknak felajánlották, hogy megvásárolják az otthonaikat és elköltöztetik őket Radgona környékére.⁶⁹ Az intézkedés indokaként a tűz- és robbanásveszélyt – ami miatt nem garantálható a helyi lakosság biztonsága – nevezték meg.⁷⁰ Valószínű azonban, hogy a döntés igazi oka abban keresendő, hogy Petesháza lakossága 85%-ban magyar nemzetiségű volt, és a jugoszláv vezetés úgy értékelte: fennáll a szabotázs veszélye, amit semmiképp sem akartak megkockáztatni ennél a kiemelt jelentőségű vállalatnál.⁷¹ A kitelepítésre, amelynek során összesen 215 petesházi családot űztek el, 1948 decembere és 1951 között került sor, a kitelepítettek csak az enyhülést követően költözhetek vissza otthonaikba. (Az 1950-es évek végén viszonylag elfogadható kártérítésben részesültek a jugoszláv állam részéről.)⁷²

A korszakban aktív propagandatevékenység folyt mindkét ország részéről. Nem véletlen, hogy a propaganda döntően a határsávban élőkre koncentrált, hiszen ebben a térségben lehetett „legkönnyebben” sikerrel kém- és ügynöki tevékenységet folytatni. Ugyanakkor az információszerzés – meglepő módon – nem volt túl sikeres, amiben nyilvánvalóan szerepet játszott az a körülmény, hogy mindkét fél részéről rendkívül szigorú határőrizetet építettek ki.⁷³

A frontviszonyokat idéző állapotokban csak 1953-ban, Sztálin halálát követően állt be változás a magyar–jugoszláv határon. A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa 1953. július 26-án határozatot hozott az internálások és a kitelepítések megszüntetéséről, majd 1956 januárjában döntés született a déli határsáv eltörléséről is, csak egy 500 méteres örsávot és azon belül egy 100 méteres szigorított zónát hagyva meg. Ez a rendelkezés 1956. március 12-én lépett hatályba, hogy aztán 1957 februárjában az 1956-os forradalmi események miatt a korábbi szabályozás életbe léptetésével ideiglenesen visszaállítsák a déli határsávot. Ezt 1960-ban annyiban változtatták meg, hogy 15 kilométerről 8 kilométerre csökkentették a határsáv mélységét ott, ahol a határt folyóvíz képezte, majd 1965 májusában véglegesen megszüntették.⁷⁴

69 A lakosság azonban határozottan tiltakozott ez ellen, mert készpénzben fizették volna ki a kártérítést, építőanyagot viszont csak utalványra tudtak volna vásárolni. Nem mellékesen pedig az új lakhelyükön teljesen szlovén környezetbe kerültek volna. Uo. 129.

70 Vida István: A petesházi kitelepítés. In: Hari, Stefan–Vida, Stefan–Szabó, József et al. (ur.): *Naftno rudarjenje = Kőolajbányászat*. Lendava, Kulturna skupnost občine = Lendva, Lendva Község Kultúrközössége, 1990. 25. (Lendavski zvezi = Lendvai füzetek.)

71 Uo. 29.

72 Kovács: *Jugoszlávia Kominformból való kizárásának (ki)hatásai*. i. m. 131.

73 Ritter László: Titkos háború Magyarország és Jugoszlávia között. Jugoszláv és magyar hírszerzés, 1948–1953. *História*, 32. (2010) 1–2. sz. 50–51.

74 Orgoványi: *Kitelepítés a déli határsávból*. i. m. 182.

66 Orgoványi: *Kitelepítés a déli határsávból*. i. m. 176.

67 Munda Hrnök Katalin: *Deportálások Magyarország nyugati határszélén az 1950-es években*. In: Kupa László (szerk.): *Görbe háttal. Interetnikus konfliktusok Közép-Európában a múltban és a jelenben*. Pécs, Virágmandula Kft., 2011. 141.

68 Kovács Attila: Jugoszlávia Kominformból való kizárásának (ki)hatásai a jugoszláviai magyar és a magyarországi szlovén kisebbségre. Muravidéki és Rába-vidéki példák. In: Kupa (szerk.): *Görbe háttal*. i. m. 127.

TÓTH ÁGNES

A „nagypolitika” erőterében

Délszlávok Magyarországon,
1945–1948

A második világháború utáni első években a magyar–jugoszláv viszonyt alapvetően két körülmény határozta meg. Egyrészt az, hogy Magyarország a vesztesek, míg Jugoszlávia a győztesek oldalán fejezte be a háborút, ami utóbbi érdekérvényesítő lehetőségeit a kétoldalú tárgyalásokon jelentősen megerősítette, míg Magyarországot szűk keretek közé szorította. Másrészt az, hogy a háború végére kialakult katonapolitikai helyzet, valamint a győztes nagyhatalmak érdekkonfliktusait feloldani hivatott kompromisszumok eredményeként Magyarország – északi, keleti és déli szomszédjaival együtt – a szovjet érdekszféra részévé vált. A Szovjetunió a térségben meghatározó szerepre tett szert, gyakorlatilag ellensúlyok, korlátok nélkül érvényesíthette saját törekvéseit, elképzeléseit az egyes országok belső hatalmi viszonyainak, valamint ezen országok egymáshoz való viszonyának alakításában is.

Az 1945. január 20-i fegyverszüneti szerződés értelmében a békeszerződés aláírásáig (1947. február 10.) Magyarország elveszítette szuverenitásának egy részét. Az alapvetően a fegyverszüneti szerződés betartásának ellenőrzésére hivatott, megszűnéséig szovjet vezetés alatt álló Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) azonban számos kérdésben – így külpolitikai tekintetben is – meghatározta Magyarország mozgásterét. Nyilvánvalóan a nyomásgyakorlás eszköze volt a szovjet csapatok magyarországi állomásoztatása is (ezt ugyan az ausztriai utánpótlási útvonalak biztosításával indokolták). Jugoszlávia pozícióit ugyanakkor erősítette, hogy a nagyhatalmak – Csehszlovákia mellett – elismerték Magyarországgal szembeni jóvátételi igényeit, így hozzájárultak ahhoz, hogy Jugoszlávia missziót működtessen a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság mellett.¹ A missziók jelenléte e két ország számára lehetővé tette, hogy a magyarországi belpolitikai folyamatokról a helyszínen tájékozódjon, s a konkrét jóvátételi igényeken túlmutató, így a kisebbségi vagy a határkérdésekben is közvetlenül és haté-

1 A jugoszláv misszió Obrad Cicmil ezredes vezetésével 1945. március 20-án érkezett Budapestre. A SZEB jugoszláv missziója, illetve egyes tagjai tevékenységére vonatkozóan lásd Feitl István (szerk.): *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947*. Budapest, Napvilág, 2003; Földesi Margit: *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon 1945–1947*. Budapest, IKVA, 1995; Vukman Péter: „Tito legszívósabb ügynöke.” *Lazar Brankov Magyarországon (1945–1956)*. In: Bárdi Nándor–Tóth Ágnes (szerk.): *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Zenta, Zentai Magyar Művelődési Intézet, 2012. 291–313.

konyan képviselhesse saját érdekeit. Megerősítette Jugoszlávia pozícióit az is, hogy a térségben – még ha csak rövid időre is – Sztálin első számú szövetségesevé vált.

Az egyenlőtlen tárgyalási pozíciók, valamint a két ország kapcsolatait alapvetően meghatározó és megterhelő közelmúlt – az 1941. évi terület-visszacsatolás, az 1942. évi bácskai és újvidéki razzia, valamint az 1944. őszi–1945. év eleji megtorlások – eseményeinek ellenére a háború után mindkét ország a kapcsolatok normalizálására törekedett. Ennek alapját azonban éppen azzal teremtették meg, hogy ezeket az eseményeket, atrocitásokat, az egyes kormányok abban játszott szerepét és felelősségét elhallgatták, tabusították. Mindkét ország rövid távú érdekei alapján határozta meg az együttműködés tartalmát. Magyarország ígéretet tett Jugoszlávia Triesztre vonatkozó követelése támogatására, cserébe azt várta, hogy Jugoszlávia a béke-előkészítés során és a béketárgyaláson minden olyan kérdésben támogassa, amelyek nem ütköznek saját érdekeivel. 1945 nyarán megállapodás született arra vonatkozóan is, hogy a jugoszláv kormány közbenjár Prágánál – amit több ízben meg is tett – a szlovákiai magyarok jogfosztásának, üldözésének mérséklése érdekében. S bár Jugoszlávia kissé lenézően, vállveregetően fogadta a magyar közeledést, nemcsak a kapcsolatok rendezéséhez fűződött érdeke, hanem ahhoz is, hogy Magyarországon kommunista hatalmi fordulat következzen be.

A két ország háború utáni viszonyával foglalkozó szakmunkák részletesen elemzik az aszimmetrikussá vált tárgyalási pozíció okait, a két fél részéről különböző súllyal megjelenített, a kapcsolatok alakítását befolyásoló kérdések – Jugoszlávia területi követelése, a vajdasági magyar, illetve a magyarországi délszláv kisebbség helyzete vagy a jóvátétel – kapcsán elfoglalt álláspontokat, illetve azt, hogy a rendelkezésre álló mozgástérrel a felek milyen mértékben és módon tudtak élni.² A második világháború utáni magyar-jugoszláv kapcsolatokkal foglalkozó szakmunkák nagy része azonban csak érintőlegesen foglalkozik a magyarországi délszlávok³ helyzetével, a közösség önszerveződésével, anyaországához fűződő viszonyával, illetve annak támogató, ugyanakkor saját céljai érdekében e közösséget felhasználó, mozgósító törekvéseivel. Tanulmányomban egyrészt a magyarországi délszlávok

2 A. Sajti Enikő: *Bűntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskola Modernkori Program, 2010; A. Sajti Enikő: *Impériumváltás, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004; Vékás János: *Magyarok a Vajdaságban 1944–1954. Kronológia*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2011.

3 Magyarországon a szerb, horvát, bunyevác, sokác, szlovén, vend közösség együttes megnevezésére egészen az 1980-as évek végéig a „délszláv” megnevezést alkalmazták. A különböző létszámú és helyzetű csoportok egyetlen közösségként való láttatása nyilvánvalóan a politikai instrumentalizáció eszköze volt, mint ahogyan az is, hogy az egyes népszámlálásoknál mely csoportokhoz tartozás lehetőségét kínálták fel a megkérdezettnek. Tanulmányomban arra törekedtem, hogy azokban az esetekben, amikor megállapítható, hogy mely közösségről van szó, azt megnevezem, egyébként átvettem a dokumentumok fogalomhasználatát.

második világháború utáni helyzetének bemutatására vállalkozom, másrészt azt vizsgálom, hogy kulturális, politikai törekvéseiket milyen mértékben határozták meg a közösség igényei, az anyaország elvárásai, valamint a magyar-jugoszláv kapcsolatok erőviszonyai.

A délszláv közösség társadalmi, gazdasági helyzete

A különböző délszláv nemzetiségi csoportok Magyarországra való betelepülése alapvetően a törökök balkáni terjeszkedésével függött össze. A 14. század végétől jelentősebb, de a hadi események függvényében változó intenzitású volt. A törökök elől Magyarországra menekülő szerb, horvát csoportok egy része aztán a későbbi századokban állandó megélhetést és otthont talált magának új lakóhelyén, s nem költözött vissza korábbi hazájába.⁴ Az eltérő kultúrával, hagyományokkal, vallási kötődéssel rendelkező délszláv (horvát, szerb, szlovén) népcsoportok számarányukat tekintve nem tartoztak a trianoni Magyarország meghatározó nemzetiségei közé. Az ország össznépességének mintegy 0,5–0,7%-át tették ki, kiterjedtebb tömböt sehol sem alkottak. 1920–1930 között, tíz év alatt a magukat nem magyar anyanyelvűnek vallók száma több mint 145 ezer fővel csökkent, ezzel párhuzamosan a magyarok aránya 2,5%-kal nőtt.

1. táblázat

Magyarország népességének anyanyelvi megoszlása, 1920, 1930

1920			1930		
Nemzetiség	Fő	Arány (%)	Nemzetiség	Fő	Arány (%)
Magyar	7 147 053	89,56	Magyar	8 001 112	92,09
Német	551 211	6,91	Német	478 630	5,51
Tót	141 882	1,78	Tót	104 819	1,21
Oláh	23 760	0,30	Oláh	16 221	0,19
Horvát	36 858	0,46	Horvát	27 683	0,32
Szerb	17 131	0,21	Szerb	7 031	0,08
Rutén	1 500	0,02	Bunyevác-sokác	20 564	0,24
Egyéb	60 748	0,76	Egyéb	32 259	0,37
Kisebbségi együtt	833 090	10,44	Kisebbségi együtt	687 207	7,92
Összesen	7 980 143	100,00	Összesen	8 688 319	100,00

4 A magyarországi délszlávok betelepülésére vonatkozóan bővebben lásd: Uroševics Danilo: *A magyarországi délszlávok története*. Budapest, Hazafias Népfrent Országos Tanácsa, 1969; Bottlik Zsolt: *A szerb etnikai tér változásai a XX. században a mai Magyarország területén. Kisebbségkutatás*, 14. (2005) 2. sz. 222–228.

A délszláv nemzetiségek esetében egyrészt megállapítható, hogy a horvát és a szerb anyanyelvűként nyilatkozók számát mindkét népszámlálás esetében külön közölték, míg a szlovének létszáma más kisebbségi csoportokkal összevontan az egyéb kategóriában jelent meg. Másrészt figyelemre méltó a szerb anyanyelvűek létszámának nagyarányú csökkenése, amit elsősorban a Jugoszlávia javára történt optálások magas száma magyaráz (1. táblázat).⁵

Az 1941. évi népszámlálás során Magyarországon a népszámlálások történetében először a nemzetiségi kötődésre is rákérdeztek (2. táblázat).⁶ Az anyanyelvi és nemzetiségi adatokat összevetve azt tapasztaljuk, hogy a terület-visszacsatolásokkal megnagyobbodott országterületen mintegy 520 ezerrel volt nagyobb azoknak a száma, akik anyanyelvűként valamely

2. táblázat

Magyarország népességének anyanyelvi és nemzetiségi megoszlása, 1941

Népesség	Fő		Az össznépességen belüli arány (%)		A kisebbségen belüli hányad (%)	
	Anyanyelv	Nemzetiség	Anyanyelv	Nemzetiség	Anyanyelv	Nemzetiség
Magyar	11 364 839	11 884 947	77,40	80,94		
Német	720 291	532 868	4,91	3,63	21,71	19,04
Szlovák	270 467	173 514	1,84	1,18	8,15	6,20
Román	1 100 290	1 052 067	7,49	7,17	33,16	37,60
Ruszin	563 910	547 177	3,84	3,73	16,99	19,55
Horvát	128 740	12 630	0,88	0,09	3,88	0,45
Bunyevác-sokác	78 994	55 532	0,54	0,38	2,38	1,98
Szerb	164 755	159 346	1,12	1,09	4,96	5,69
Szlovén	70 315	20 343	0,48	0,14	2,12	0,73
Cigány	57 776	76 738	0,39	0,52	1,74	2,74
Zsidó	132 325	139 455	0,90	0,95	3,99	4,98
Egyéb	30 621	28 706	0,21	0,20	0,92	1,03
Kisebbségi együtt	3 318 484	2 798 376	22,60	19,06	100,00	100,00
Összesen	14 683 323	14 683 323	100,00	100,00		

5 Vékás János: Színeképek. Magyarország nemzeti és etnikai kisebbségei a népszámlálások tükrében. In: Kántor Zoltán–Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005. 512–513.

6 Uo. 516.

3. táblázat

Magyarország népességének anyanyelvi és nemzetiségi megoszlása a trianoni Magyarország területére átszámítva, 1941

Népesség	Fő		Arány (%)	
	Anyanyelv	Nemzetiség	Anyanyelv	Nemzetiség
Magyar	8 655 798	8 918 868	92,91	95,74
Német	475 491	302 198	5,10	3,24
Szlovák	75 877	16 677	0,81	0,18
Román	14 142	7 565	0,15	0,08
Ruszin	4 573	3 464	0,05	0,04
Horvát	21 395	2 663	0,23	0,03
Bunyevác-sokác	16 490	1 511	0,18	0,02
Szerb	5 442	3 632	0,06	0,04
Szlovén	4 816	2 058	0,05	0,02
Cigány	18 640	27 033	0,20	0,29
Zsidó	1 579	–	0,02	0,00
Egyéb	21 831	30 405	0,23	0,33
Kisebbségi együtt	660 276	397 206	7,09	4,26
Összesen	9 316 074	9 316 074	100,00	100,00

kisebbség nyelvét jelölték meg, azokhoz képest, akik kisebbségi nemzeti-ségűnek mondták magukat. Tíz-szer több horvát anyanyelvűt írtak össze, mint horvát nemzetiségűt, és a szlovének esetében is az anyanyelvet vallók három és félszer annyian voltak, mint a nemzetiség szerint magukat a szlovénekhez sorolók. A szlovákoknál 56, a németeknél 35%-kal volt magasabb az arány az anyanyelv javára.⁷ Hasonló tendenciák figyelhetők meg a trianoni országterületen is (3. táblázat).⁸ A trianoni országterületen 37 885 horvát-bunyevác, 5442 szerb és 4816 szlovén anyanyelvű személyt írtak össze.

A második világháborút követő népszámlálás során a németek elűzése, a szlovák–magyar lakosságcsere következtében, valamint a rossz történelmi tapasztalatok és a nyomasztó politikai légkör hatására a magukat kisebbségi anyanyelvűnek vagy nemzetiségűnek vallók száma minden korábbinál kisebb mértékűre zsugorodott (4. táblázat).⁹ Mindössze 128 ezer személy vallotta magát nem magyar anyanyelvűnek, vagyis a népesség 1,4%-a. Magyar-

7 Uo. 515.

8 Az 1941. évi népszámlálás. 3./a Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat–Magyar Országos Levéltár, 1983. 23–30.

9 Vékás: *Színeképek*. i. m. 518. Megjegyzés: a sokác anyanyelvűként összeírt 10 477 személyt a horvát anyanyelvűekhez soroltuk. A magyar külügyminisztérium által a béketárgyalásokra készített áttekintés az 1938-as határok között 1930-ban 60 742 főre, 1941-ben 49 019 főre teszi a

4. táblázat
Magyarország népességének anyanyelvi
és nemzetiségi megoszlása, 1949

Népesség	Fő		Az össznépességen belüli arány (%)		A kisebbségen belüli hányad (%)	
	Anyanyelv	Nemzetiség	Anyanyelv	Nemzetiség	Anyanyelv	Nemzetiség
Magyar	9 076 041	9 104 640	98,60	98,91		
Szlovák	25 988	7 808	0,28	0,08	20,18	7,80
Román	14 713	8 500	0,16	0,09	11,43	8,49
Horvát	20 423	4 106	0,22	0,04	15,86	4,10
Szerb	5 158	4 190	0,06	0,05	4,01	4,18
Szlovén	4 473	666	0,05	0,01	3,47	0,66
Német	22 455	2 617	0,24	0,03	17,44	2,61
Cigány	21 387	37 598	0,23	0,41	16,61	37,54
Egyéb	14 161	34 674	0,15	0,38	11,00	34,62
Kisebbségi együtt	128 758	100 159	1,40	1,09	100,00	100,00
Összesen	9 204 799	9 204 799	100,00	100,00		

országnak ezen a területén 1941-ben még több mint 660 ezer kisebbségi anyanyelvűt írtak össze, akik a népesség több mint 7%-át képezték.

Áttekintve tehát a népszámlálások 1920–1949 közötti adatait, látható, hogy a magyarországi délszlávok anyanyelvi bevallásainak száma folyamatosan csökkent. A közösségen belül a vizsgált három évtizedben a legnagyobb arányt a horvátok – a bunyevácokkal, sokácokkal együtt – képviselték, míg a szerbek és a szlovének aránya lényegesen kisebb volt a közösségen belül. A horvát, szerb, szlovén népesség Magyarország területén nem egy tömbben,¹⁰ hanem kisebb-nagyobb szigeteket képezve, főként a déli határ mentén,

magyarországi délszlávok számát. Az eltérés – ami egyik esetben sem éri el az ezret – valószínűleg a vendek és rutének számának be kalkulálásából, illetve a népszámláláskor az „egyéb” kategória alatt való szerepeltetéséből adódhat. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Külügyminisztérium Béke-előkészítő Osztályának iratai (a továbbiakban: XIX-J-1-a) IV/115.

¹⁰ Az Államtudományi Intézet, valamint a külügyminisztérium munkatársai 1945 második felében és 1946 első hónapjaiban több elemzést, illetve összefoglaló feljegyzést is készítettek a hazai délszláv lakosság helyzetére vonatkozóan. Az alábbiakban ezen dokumentumok alapján foglalom össze a délszláv nemzetiség legfontosabb társadalmi, gazdasági jellemzőit, ezért minden egyes megállapítást külön nem jegyzetek. A területi elhelyezkedésüket a korabeli közigazgatási beosztás alapján ismertetem. A dokumentumok megtalálhatók a MNL OL XIX-J-1-a IV/115. tételben.

az úgynevezett baranyai háromszögben (Bács-Bodrog, Baranya), valamint Zala és Vas vármegyékben, illetve ettől északra Győr-Moson és Sopron vármegyékben élt, illetve még ma is itt él. Szórványokban megtaláljuk őket a Duna mentén Pest-Pilis-Solt, Fejér és Tolna vármegyékben, valamint Csongrád vármegye, korábban Csanád és Torontál vármegyék Magyarországon maradt északi csücskében.

A háború után a délszlávok az össznépességhez viszonyítva a legmagasabb arányt az egykori Bács-Bodrog vármegyében képezték (6,8%). Ezen belül különösen a Bajai (11,2%), illetve a Bácsalmási járásban (7,7%), valamint Baja városában (3,3%) volt magas az arányuk. Baranya vármegyében az arányuk 3,6% volt, de egyes járásokban ennél lényegesen magasabb arányt – így a Pécsi járásban 9,5%-ot – mutattak, és viszonylag nagy számban éltek a Siklói (3,5%), a Mohácsi (2,6%) és a Pécsváradi járás (1,4%) területén is. Somogy vármegyében a Barcsi (8,4%) és a Szigetvári (2,4%) járásban képviselték nagyobb arányt. Az ország nyugati peremén Győr vármegye Magyaróvári járásában (6,0%), Sopron vármegye Csepregi (8,9%), és a Kapuvári járásban (6,0%) éltek nagyobb számban. Vas megye nyugati szélén a Szentgotthárdi és a Szombathelyi járásban, valamint Zala megyében a Letenyei és Nagykanizsai járásban volt számárányuk említésre méltó. A Duna mentén az egykori Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Ráckevei és Kalocsai járásában, illetve Szentendrén és környékén éltek a délszláv nyelvek valamelyikét anyanyelvüknek vallók nagyobb számban. Nagy többségük, mintegy 90%-uk katolikus vallású volt (horvátok, bunyevácok, sokácok). Csak a Szentendrén és környékén, valamint a Baranya, illetve Csanád, Arad és Torontál vármegyék területén élő szerbek tartoztak a görögkeleti egyházhoz (a délszláv anyanyelvű népesség 10,6%-a).

A délszláv népesség legnagyobb része hagyományosan falun élt, földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozott (5. táblázat).¹¹ Körükben nemcsak a többi hazai nemzetiséghez, de az ország össznépességéhez viszonyítva is igen magas volt – különösen a bunyevácok körében – az agrárnépesség aránya. Legkisebb ez az arány a szerbeknél. Ők nagyobb számban kereskedelemmel (3,6%) foglalkoztak, valamint a közlekedési ágazatokban (3,2%) dolgoztak, valamennyi kisebbség közül a legnagyobb arányt képviselve ezekben az ágazatokban, megközelítve az összlakosság arányait (5,4% és 3,8%) is. Az összlakosság 5,1%-a dolgozott közzolgálati és szabadfoglalkozású pályán, a szerbek 3,4%-os aránya mind a többi délszláv, illetve valamennyi kisebbségi csoporthoz viszonyítva is jelentősnek tekinthető.

A délszlávok kedvező társadalmi rétegződését, illetve vagyoni helyzetét jelzi az is, hogy valamennyi nemzetiség közül körükben volt a legmagasabb az önállók aránya – a horvátoknál 50,4%, a bunyevácoknál 49,7%, a szerbeknél 48,7% –, ami az össznépességben 39,3% volt. A teljes magyar lakosságban

¹¹ MNL OL XIX-J-1-a IV/115. tétel. Délszláv nemzetiség Magyarország területén. Snyder Árpád, 1945. szeptember 21.

5. táblázat

A magyarországi délszláv anyanyelvű népesség
foglalkozás szerinti megoszlása, 1930 (%)

Nemzetiség	Östermelő	Bányászat, kohászat	Ipar	Kereskedelem, hitel	Közlekedés	Közfoglalat, szabadfoglalat, közás
Horvát	78,2	0,4	9,2	1,9	2,4	1,4
Bunyevác, sokác	83,3	0,0	7,3	0,9	2,1	1,4
Szerb	66,5	0,3	15,5	3,6	3,2	3,4

a munkások ekkor a foglalkoztatottak 47,7%-át adták, míg ez az arány a horvátoknál 33,3%, a bunyevácoknál 38,9%, a szerbeknél 38,7% volt. A délszláv anyanyelvűek viszont nemcsak az összlakossághoz, de más kisebbségi közösségekhez, így a németekhez viszonyítva is kisebb számban töltöttek be tisztviselői, hivatalnoki állásokat.

Ehhez az időszakhoz kapcsolható a földbirtokviszonyokat föltérképező 1928-as összeírás, amely az 50 kataszteri holdnál nagyobb birtokok tulajdonosait anyanyelv és állampolgárság szerint is számba vette. Ez az összeírás 98 olyan délszláv anyanyelvű magyar állampolgárt tüntet föl, akik 50 kataszteri holdnál nagyobb földbirtokkal rendelkeztek. Ezeknek a birtokoknak a nagyobb része (57) az Alföldön feküdt, nagysága 8638 kataszteri hold, míg a Dunántúlon lévő birtokok nagysága 3065 kataszteri hold volt. A fentebbi területek nagy részét, 80%-át szántóként használták, míg 989 kataszteri holdat (8,4%) legelőként, 558 kataszteri holdat (4,8%) erdőként műveltek, a többi művelési ág részesedése teljesen elenyésző volt.

A délszláv kézben lévő ingatlanvagyon értékét mutatja, hogy országosan 62,9% volt a szántóterületek aránya a művelési ágak között, amelynek holdankénti tiszta jövedelme 8,6 aranykorona volt, míg a délszláv tulajdonban lévő szántóföldeké 12,2 aranykorona. Az 50 kataszteri holdnál nagyobb délszláv tulajdonú birtokok túlnyomó többsége – 83 birtok 5135 kataszteri holddal – az 50–99 kataszteri holdas birtoknagyságba esett, míg 6 birtok 100–200 kataszteri hold, 7 birtok pedig 200–400 kataszteri hold nagyságú volt. Ezenkívül az Alföldön volt egy 516 kataszteri hold és egy 3328 kataszteri hold nagyságú, szerb tulajdonossal rendelkező birtok is.¹²

12 „A délszlávok kedvező társadalmi és anyagi helyzetét mutatja továbbá, hogy száz 20 évesnél idősebb férfira a szerbeknél 56,2, a horvátoknál 48,0, a bunyevácoknál pedig 43,7 ház- és házföldtulajdonos jutott, míg országos átlagban csak 37,2. Földtulajdon szempontjából szintén kedvező a helyzetük, amennyiben száz 20 évesnél idősebb férfi közül a szerbeknél 56,2, a horvátoknál 47,8, a bunyevácoknál

Az önszerveződés kezdetei

Az első világháború után kidolgozott kisebbségvédelmi rendszer kudarca az 1930-as évek végére nyilvánvalóvá vált. A második világháború után a nagyhatalmak a kisebbségvédelem területén gyakorlatilag teljes *tabula rasát* teremtettek, elvetették a kisebbségi jogok közösségi jogként való értelmezését. S bár a nyugati nagyhatalmak szorgalmazták a kisebbségvédelem újragondolását, azt az egyetemes emberi jogok, illetve az állampolgári jogegyenlőség szempontjából közelítették meg. Ugyanakkor a háborút követően hallgatólagosan maguk is elfogadták a kollektív bűnösség elvének alkalmazását, ezáltal a kelet-közép-európai országokban kiszolgáltatottak az egyes kisebbségi közösségeket a politikai hatalom és a többségi társadalmak nemzetállami törekvéseinek. Ennek következtében az egyes kisebbségeknek a kollektív büntetés széles skáláját kellett elszenvedniük (állampolgári jogoktól való megfosztás, vagyonelkobzás, kitelepítés, elűzés vagy a legsúlyosabb esetekben fizikai megsemmisítés).

Magyarország nemzetiségi politikájában Trianont követően kettősség figyelhető meg. Egyrészt a szomszéd országok magyar közösségei érdekében támogatta a kisebbségvédelem nemzetközi szabályozását, ugyanakkor az ország területén élő nemzetiségek helyzetét maga is belügynek tekintette. A második világháború után az egyes pártok programja e tekintetben gyakorlatilag megegyezett, azaz mindegyikük egyenjogúságot, szabad fejlődést és jogaik részletes kidolgozását ígérte az itt élő nemzetiségeknek. A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy sem a pártok, sem a kormány nem törekedett egy általános, az ország összes nemzetiségére vonatkozó elvi állásfoglalás megfogalmazására, illetve az azon alapuló valóságos cselekvési program kidolgozására, sokkal inkább ad hoc jellegű, rövid távú kül- és belpolitikai érdekeket szolgáló reagálásokat figyelhetünk meg. Míg a hazai délszlávok Jugoszlávia által is ösztönzött erőteljes politikai szerepvállalását, helyenként túlzó hatalmi, gazdasági, kulturális követeléseit elnéző jóindulattal kezelte, addig a németiséget, kollektív bűnösnek bélyegezve, jogi és gazdasági szankciókkal sújtotta. A hazai szlovákoknak tett gesztusok pedig inkább a Szlovákiában folyamatos jogszérelmet szenvedő és sok helyütt fizikai létében is veszélyeztetett kisebbségi magyarság helyzetének javítását célozták, semmint az itt élők igényeinek figyelembevételét jelezték.

Az egyes nemzetiségek második világháborút követő önszerveződését, a hazai politikai életbe való bekapcsolódását figyelemmel kísérve ugyancsak megállapítható, hogy ők maguk sem törekedtek elvi rendezésre, sokkal inkább a kínálkozó lehetőségeket próbálták a maguk javára fordítani. A ma-

pedig 43,3 léleknek volt földtulajdona, míg országos átlagban csak 35,3-nek. Kimagasló a horvátok aránya a földbérlettel rendelkezők körében is, ahol száz 20 évesnél idősebb férfi közül több mint 16-nak volt földbérlete, míg országos viszonylatban csak 5,6-nek.” – MNL OL XIX-J-1-a IV/115. tétel. Délszláv nemzetiség Magyarország területén. Snyder Árpád, 1945. szeptember 21.

gyarországi délszlávok például az általuk lakott déli határ menti területeken már 1944–1945 fordulóján kihasználták a szovjet-orosz hadsereg jelenlétét, a pánszláv tudat megerősödését, valamint azt a kedvező körülményt, hogy Jugoszlávia a győztesek oldalán fejezte be a háborút. Barcsay Iván, Bács-Bodrog vármegye szociáldemokrata alispánja 1945. szeptember 6-án a miniszterelnöknek írott jelentésében a következőképpen foglalta össze tapasztalatait: „A bunyevác lakosság az elmúlt évek alatt a nemzetiségi kérdések iránt tartózkodó magatartást tanúsított, a népi szokásaik, és a nemzetiségi kultúrájuk ápolása és fejlesztése terén általában megelégedett azokkal az eredményekkel, amelyeket az akkori hatósági és kormányintézkedések részükre lehetővé tettek. A bunyevácoknak egy jelentős része ezek alatt az idők alatt, különösen Baja városban, be is olvadt a magyarság közé. Lényegesen megváltozott azonban a helyzet az orosz hadsereg bevonulása után, amikor a bunyevácok nemzetiségi öntudatát az orosz hadsereg jelenléte és a szomszédos Jugoszlávia egyes köreinek a bajai háromszögre támasztott igénye igen erős mértékben felébresztette, illetve felfokozta.”¹³

A magyar kormány a béke-előkészítés során déli szomszédjával szemben nem fogalmazott meg területi igényeket, Jugoszlávia viszont a bajai háromszögre vonatkozó területi követeléseit egészen 1946 májusáig fenntartotta, amit 1945 végéig fegyveres föllépésével is nyomatékosított. Jugoszláv fegyveres csoportok 1944 novemberében több Baja és Szeged környéki települést megszálltak. Csávolyn, Garán és Hercegszántón a helyi délszláv lakosság támogatásával, illetve tagjaiból karhatalmat hoztak létre és kikiáltották e községek csatlakozását Jugoszláviához, valamint délszláv közigazgatást szerveztek. A bajai orosz katonai parancsnok utasítására a Tompa községbe kiküldött, a magyar közigazgatás megszervezésével megbízott Harmat Albertet a szerb partizánok őrizetbe vették és másik 13 emberrel együtt elhurcolták.¹⁴ Az úgynevezett nemzeti felszabadító bizottságok az állami végrehajtó hatalom kizárólagos birtokosának tekintették magukat, s ugyancsak a szerb partizánok segítségével saját karhatalmat is szerveztek. E tekintetben egyébként többször összeütközésbe kerültek a terület szovjet katonai parancsnokával is, aki a trianoni határok megtartását igyekezett szavatolni, és többször megfenyegette a mozgalom vezetőit, hogy fegyverekkel állítja vissza a „rendet”. A mozgalom egyik vezetője Karagity István garai lakos volt, aki a fegyverszüneti szerződés megkötése előtt Baján is több alkalommal megkísérelte a polgári és a rendőri hatalmat átvenni.¹⁵ Kunbaja községből előbb 75 személyt

Szabadkára internáltak, majd 1945 januárjában újabb 71 férfit front mögötti közmunkára vittek el. A megbüntetettek kivétel nélkül német nemzetiségű személyek voltak.¹⁶

1945. január 20-át, a fegyverszüneti szerződés megkötését követően a népfelszabadító bizottságok és milíciák fokozatosan beszüntették tevékenységüket, és átengedték helyüket a magyar közigazgatási és rendőri szerveknek, ám az érintett községek helyzete egészen az év végéig nem, vagy csak részben rendeződött. Csikéria községben a partizánok 1945. január 26-ra ígérték kivonulásukat, de a községi jegyzőnek a tavaszi hónapokban írt jelentései visszatérően fosztogatásairól, garázdálkodásairól számoltak be, ami jelzi, hogy továbbra is szabad prédájuknak tekintették a községet.¹⁷ Hasonló esetekről számoltak be a Zala és Vas megyei közigazgatási tisztviselők is. Letenyén jugoszláv fegyveresek házról házra járva aláírásokat gyűjtöttek a terület Jugoszláviához csatolása érdekében, míg Zala vármegye alispánja 1945. május 11-én a honvédelmi miniszternek írt levelében arról számolt be, hogy napok óta egy 68 fős partizánalakulat „garázdálkodik” az olajtelepek körül, „naponta fosztogatnak, lovakat fognak ki a kocsikból” és a magyar rendőröket „megkötözve magukkal hurcolták”.¹⁸

A normalizálódás elhúzódását jelzi, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945 tavaszán több alkalommal is kénytelen volt foglalkozni a szerb partizánok déli határ menti akcióival, illetve a jugoszláv területi követelésekkel. Először az 1945. február 1-jei minisztertanácson Valentiny Ágoston ismertette a Baján, Szegeden és a baranyai háromszögben előfordult eseteket, majd két nappal később Gyöngyösi János adott tájékoztatást a szerb partizánok déli határ menti garázdálkodásairól, megjegyezve, hogy Georgij Puskin szovjet követet is informálta az eseményekről. A magyar kormány a rendezést a határőrség felállításától remélte. A kormány az 1945. február 9-i ülésén a déli határ mentén felállítandó határőrség konkrét lépéseiről tárgyalt. Erdei Ferenc információi szerint a kormány tervét Alekszandr Beljanov tábornok, a SZEB biztonsági osztályvezetője is támogatta. Ennek ugyanakkor ellentmond, hogy a következő hónapokban a honvédelmi minisztérium és a SZEB katonai osztálya közötti megbeszélések gyakran visszatérő kérdése maradt a határőrzés, illetve a határőrség felállítása. Egyrészt azért, mert a helyi orosz katonai parancsnokok több ízben feloszlatták a megszervezett határőr-alakulatokat, másrészt a SZEB nem járult hozzá a határőrség 5000 főnyi létszámának a felemeléséhez. Így még 1945 novemberében is kérdés volt, hogy ki és mily módon fogja őrizni a határokat.¹⁹

13 MNL OL Miniszterelnökség Általános iratai 1944–1949 (1950) (a továbbiakban: XIX-A-1-j) 7195/1945. A teljes dokumentumot lásd: Tóth Ágnes: A magyarországi délszlávok helyzete és törekvései 1945–1948. Dokumentumok. In: *Bács-Kiskun Megye Múltjából*, XII. (1993) 361–382.

14 Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BKML) Bács-Bodrog vármegye alispánjának iratai 1944–1950. Közigazgatási iratok 1944–1949 (a továbbiakban: XXI.4.) 408/1945. és MNL OL XIX-A-1-j 44/1945.

15 Ezeket a kísérleteket akkor a helyi politikai pártok és a város polgármestere megakadályozták. Karagityot egyébként később a bajai rendőrség – az orosz katonai parancsnok tudtával – tiltott fegyverviselésért letartóztatta, de egy nap múlva a szerb partizánparancsnokság köve-

telésére szabadlára helyezték. Ezt követően Karagity és még nyolc család átköltözött a jugoszláviai Regőcére. – MNL OL XIX-A-1-j. 7195/1945.

16 MNL BKML Kunbaja község iratai 1944–1949. (a továbbiakban: XXII.352.) 156/1945.

17 MNL BKML Csikéria község iratai 1945–1950. (a továbbiakban: XXII.316.) 2/1945.

18 A. Sajti: *Bűntudat és győztes fölény*. i. m. 139.

19 Szűcs László (szerk., bevez.): *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23.–1945. november 15.* Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1997. A. köt. 154–155., 174., 193., 225.

1945. március 15-én Gyöngyösi János fogadta Borisz Oszokin szovjet követet. Megbeszélésük során szóba kerültek a jugoszláv partizánok dél-magyarországi garázdálkodásai is. Gyöngyösi ismertette a magyar sérelmeket. Éppen ezekben a napokban jugoszláv partizánok és szovjet katonák Jánoshalmáról húsz vagon élelmiszert vittek el, ezért őrzészlóalj engedélyezését kérte. Oszokin arra kérte a magyar külügyminisztert, hogy írásban is foglalja össze a jugoszláv partizánok által elkövetett atrocitásokat. Gyöngyösi viszont azt szeretne volna elérni, hogy a magyar kormány képviselője is részt vehessen az eseteket kivizsgáló bizottságban. Oszokin csak a helyi közigazgatás – főispán, polgármester – részvételére tett ígéretet.²⁰ Ugyanakkor hasonló, a jugoszláv kormány által Magyarországgal szemben benyújtott panaszokat is ismertetett.

A tavasz folyamán a SZEB jugoszláv missziója több alkalommal közvetlenül is panasszal élt a miniszterelnökségen jugoszláv állampolgárságú személyeket ért atrocitások miatt. Eszerint 1945. április 29-én Tompán a határőrőrs hat jugoszláv állampolgárságú személyt tartóztatott le, Kunbaján pedig júliusban fosztottak ki jogtalanul, majd tartóztattak le jugoszláv állampolgárságú személyeket. A miniszterelnökség mindkét állítást cáfolta.²¹

A belügyminisztérium a kialakult helyzettel kapcsolatban 1945. június 28-án körlevelében tisztázta álláspontját. „Az Ideiglenes Nemzeti Kormány súlyt helyez arra, hogy a szomszédos államokkal a legzavartalanabb jóviszony tartassék fenn. Másfelől szükségesnek tartja a magyar állam területének és tekintélyének feltétlen megóvását” – állt a helyi tisztviselői kar számára készített tájékoztatóban. A magyar állam a határon túlról kiinduló cselekményeknél a viszonzosság elvét érvényesíti, azaz határzárát vagy egyéb drasztikus intézkedést a magyar határőrizeti szervek nem kezdeményeznek, viszont ha ezt jugoszláv részről rendelnék el, akkor azt azonnal viszonzónak. Magyar területen a magyar állam tekintélyének biztosítása, valamint a közrend és a közbiztonság fenntartása érdekében tapintatos, de határozott fellépésre szólított föl a körlevél. Hangsúlyozta, hogy ugyanazt a határozottságot kell tanúsítania a magyar államigazgatás képviselőinek mind a magyar, mind a „jugoszláv nemzetiségű” magyar, mind pedig a határon átlépő jugoszláv állampolgárokkal szemben. Az esetleges helyi intézkedésekkel, eseményekkel kapcsolatban azonnali jelentési kötelezettséget írt elő, hogy a SZEB „esetleges panaszára kellő tájékoztatással tudjunk szolgálni. Ezek a jelentések terjedjenek ki a szereplő személyek kiletére és magatartása pontos leírására.”²²

Bár 1945 őszére a helyzet a déli határ mentén alapvetően rendeződött, az atrocitások intenzitása csökkent, de nem szűnt meg. Ezt támasztja alá egyrészt a megye alispánjának 1945. őszi jelentése, miszerint „még mindig észlelhető elszigetelt és nem hivatalos olyan szláv megnyilatkozás, amelynek a nyilvánvaló célja az it-

teni bunyevác és magyar lakosság békés együttélésének megzavarása”.²³ Másrészt az a tény, hogy a magyar kormány 1945 végéig újabb és újabb szóbeli jegyzékekkel tiltakozott a SZEB-nél a jugoszláv fegyveres alakulatok atrocitásai és magyar területeknek Jugoszláviához való csatolására irányuló akciói miatt.²⁴

A bajai háromszögre vonatkozó területi igényeket Jugoszlávia hosszú ideig fenyegetően lebegtette. S bár Tito Csehszlovákia belgrádi követével 1945. október 13-án folytatott megbeszélésén már leszögezte, hogy amennyiben Magyarország nem lép fel területi igényekkel, Jugoszlávia sem veti fel a határkérdést és nem folyamodik a magyar lakosság egyoldalú kitelepítéséhez sem,²⁵ a kérdés véglegesen csak 1946. május 26-án, Tito moszkvai útján került le a napirendről.²⁶

A helyi közigazgatásba, politikai életbe való aktív bekapcsolódással párhuzamosan a szlovák és a délszláv kisebbség 1945. február 18-án megteremtette mozgalmának szervezeti kereteit is. Ezen a napon alakult meg Battonyán a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja.²⁷ Az eseményről és a szervezet – kisebbségi iskolákra, anyanyelvű újságra vonatkozó – követeléseiről március 9-i ülésén Erdei Ferenc tájékoztatta a kormányt. Gyöngyösi János külügyminiszter – békéscsabai révén – helyismeretere hivatkozva egyrészt bagatellizálta a szervezet létrehozását, s azt azzal magyarázta, hogy „egyes vezetők féktelen izgatással maguk akarnak felülkerülni”, a kisebbségi igényekkel kapcsolatban pedig kijelentette, hogy „a népek semmiféle ilyen kíváncsiak nincsen”. A renitenskedőket pedig vagonokkal fenyegette meg: „Meg kell nekik mondani, hogy ha ezzel a kéréssel jönnek, akkor komolyan kell gondolni a kitelepítésüket. Biztosítja a minisztertanácsot, hogy az ottani komoly tényezők ilyen javaslatokkal nem jönnek, csupán egy Francisku (sic!) nevezetű egyén, aki a múltban is több zavart okozott.”²⁸ Gyöngyösi fölvetését Molnár Erik és Nagy Imre pragmatikus és elvi megfontolásból is elutasította. A kitelepítést – ebben az esetben annak szlovák–magyar relációját – mint megoldási alternatívát elvetették, mert az „német módszer... s mert jóval több magyar lakik az ő oldalukon, azonkívül a szlovákok mindig élénk kapcsolatot tartottak fent a békési tótsággal. Ne es-

23 MNL OL XIX-A-1-j 7195/1945.

24 MNL OL XIX-J-1-k. SZEB-hez intézett szóbeli jegyzékek című dosszié. 25 030/pol.1945.

25 Balogh Sándor: Magyarország külpolitikája 1945–1950. Budapest, Kossuth Kiadó, 1988. 362.

26 „Tito tájékoztatta Sztálin elvtársat a jugoszláv–magyar kapcsolatok állásáról, és közölte vele, hogy Rákosi Belgrádba látogat. Tito elmondta, a jugoszláv kormány úgy döntött, hogy nem fogja felvetni a Magyarországgal szembeni jugoszláv területi követelést (a bajai háromszög tekintetében) a Miniszterek Tanácsában. Tito elégedettségét fejezte ki afölött, hogy Jugoszlávia jóvátételi egyezményt írt alá Magyarországgal. Sztálin elvtárs megjegyezte, ha Magyarország békés kapcsolatokra törekszik Jugoszláviával, akkor Jugoszláviának támogatnia kell e törekvéseket.” Lásd: Feljegyzés Sztálin és Tito megbeszéléséről, 1946. május 27–28. Közli: Mezei Géza (szerk.): Európa kettészakítása és a két-pólusú nemzetközi rend születése (1945–1949). Budapest, Új Mandátum, 2001. 178.

27 Lásztity S. Lyubomir: A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének története a felszabadulástól a fordulat évéig (1945–1948.) In: Mandić, Mišo–Mandić, Marin (ur.): Iz naše prošlosti = Iz naše prošlosti = Iz naše preteklosti. Studije = Múltunkból. Tanulmányok. U znaku jubileja = Az évforduló jegyében. Budimpešta, Poduzeće za izd. udžbenika, 1979. 195.

28 Dálnoki Miklós Béla kormányának minisztertanácsa jegyzőkönyvei. i. m. A. köt. 256.

20 Dálnoki Miklós Béla kormányának minisztertanácsa jegyzőkönyvei. i. m. A. köt. 255.

21 MNL OL XIX-A-1-j 9511/1945.

22 MNL OL Külügyminisztérium Általános iratai 1945–1992. (a továbbiakban: XIX-J-1-k) 16/c. 31136/pol/1945.

sünk vissza régi hibánkba és szögezzük le, hogy minden nemzetiségnek ugyanolyan joga van, mint a magyarnak. (...) Nekiünk a népek önrendelkezési jogán kell állnunk.”²⁹ Balogh István államtitkár, Gyöngyösi János és Valentiny Ágoston viszont pánszláv agitációnak minősítette a mozgalmat, és leszögezték, hogy nemzetiségi alapon nem követelhetnek gimnáziumot olyan területen, ahol a számbeli fölényben lévő magyarságnak sincs középiskolája.³⁰

A tavasz folyamán a Maros menti megyékben, a Bajai járás, valamint a dunántúli megyék horvátok, szerbek, bunyevácok lakta községeiben is megalakultak a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja helyi szervezetei, amelyek immár érdek-képviselési szervezatként fellépve jogot formáltak a helyi közigazgatásban való részvételre, sok helyütt meghatározó szerepre törekedve, határozott kulturális, oktatási jogokat követelve.³¹ A mozgalom eredményességét elősegítette a Magyar Kommunista Párt, illetve a SZEB mellett működő jugoszláv misszió támogatása is.

Noha a délszlávok által lakott vidékek lakossága túlnyomó többségében földműveléssel foglalkozott, és politikai szempontból hagyományosan a Kisgazdapárthoz kötődött, a délszlávok szószólói úgy vélték, eredményesebben képviselhetik érdekeiket a Magyar Kommunista Párton keresztül. Az érintett települések közigazgatásának újjászervezésekor az MKP delegáltjaiként kerültek a helyi nemzeti bizottságba, földigénylő bizottságba, ahol hatékonyan, sőt olykor-olykor kizárólagosan érvényesítették érdekeiket. Ezt a helyzetet Bács-Bodrog vármegye szociáldemokrata alispánja 1946. május 15-én kelt jelentésében a következőképpen jellemezte: „A szlávok nagy része a kommunista párt tagja. Azonban tevékenységét ott nem annyira a kommunista eszmék kifejtésére, mint inkább nemzetiségi, mondhatni sovíniszta céljai elérésére fordítja.”³² Ennél is nagyobb segítséget jelentett a SZEB jugoszláv missziója.

Mint a korábbiakban már utaltam rá, a második világháború utáni magyar-jugoszláv kapcsolatok normalizálásának alapját az elhallgatás jelentette. Tito nemcsak beleszólást, de bepillantást sem engedett északi szomszédjának a vajdasági magyar kisebbség helyzetébe, a kisebbségi kérdést kizárólag belügynek tekintette. Nemzetiségpolitikája kialakításához nem igényelte sem az anyaország, sem a vajdasági magyar kisebbség közreműködését. Ez azonban nem tartotta vissza attól, hogy a területi követelések mellett a magyarországi délszlávokat is a magyar kormány elleni nyomásgyakorlás eszközeként használja. A jugoszláv diplomácia a közösség gazdasági, társadalmi, kulturális helyzetét indokolatlanul sötétebbre festve, sokszor minden realitást és helyzetismeretet nélkülöző túlzó követelésekkel lépett fel.

A magyar kormány a vádak és a követelések megalapozottságának folyamatos kivizsgálására, defenzív magatartásra kényszerült. Figyelemre méltó, hogy a magyar kormánytisztviselők jelentéseikben, elemzéseikben – amelyek óhatatlanul párhuzamot állítanak a vajdasági magyar kisebbség és a hazai délszlávok helyzete között – a jugoszláviai magyar kisebbség helyzetét rendezettnek, kulturális, oktatási igényeit biztosítottak láttatják. Egyetlen szó sem esik a háború végén a magyar közösség ellen elkövetett atrocitásokról, kivégzésekről, kiutasításokról, az alapvető állampolgári jogoktól való megfosztottságról. A tények elhallgatása azonban csak részleges lehetett, hiszen ezekben a hónapokban éppen a déli határ menti községekben tömegesen éltek Jugoszláviából kiutasított vagy a megtorlások elől elmenekült magyar és német nemzetiségű személyek.

A jugoszláv misszió Obrad Cicmil ezredes vezetésével 1945. március 20-án érkezett Budapestre, ezt követően érezhetően megnőtt a Szlávok Antifasiszta Frontja tevékenységének intenzitása.³³ A szervezet vezetése 1945 májusában külön kormánybiztosságot vagy államtitkárságot követelt: „Szükségte-
lennek tartjuk részletesebben megindokolni ennek a szervnek nélkülözhetetlenségét és fontosságát. Hatalmas és győztes szláv államok veszik körül Magyarországot: Oroszország, Lengyelország, Csehszlovákia és Jugoszlávia. Természetes, hogy a Magyarország és a szomszédos szláv államok közötti jó viszony attól is függ, megadja-e a magyar kormány az itt élő több száz ezres szlávoknak (sic!) mindazt, amit egy demokratikus állam csak megadhat.”³⁴

A látszólagos egység ellenére a szervezeten belüli repedések rövid idő alatt megmutatkoztak. Hozzájárultak ehhez a szlovák és délszláv közösség vezetői között az Antifasiszta Front irányításáért vívott harc, illetve a jövőre vonatkozó stratégiai elképzelések különbségei is. Míg a hazai szlovákok képviselői az áttelepedés lehetőségeit mérlegelték, a délszlávok a SZEB jugoszláv missziójára támaszkodva az országos és a helyi politikai élet aktív szereplőiként akarták sorsukat irányítani. Így került sor 1945. december 3-án Mohácson a Front délszláv szekciójának megalakítására, illetve az I. Országos Konferenciájára. Itt megerősítették, hogy a szekció is kulturális szervezatként kíván működni, de hangsúlyozták a helyi közigazgatásban való erőteljesebb részvétel, a politikai életbe való aktív bekapcsolódás igényét is.³⁵

33 Vékás: *Magyarok a Vajdaságban*. i. m. 38.

34 MNL OL XIX-A-1-j 1703/1945. A hivatalos jugoszláv statisztika az 1930-as években is 200–300 ezerre tette a magyarországi délszlávok számát. „Radirojević belgrádi egy. tanár az 1931. évi jugoszláv népszámlálásról a belgrádi Politika c. lap 1933. évi május 16-i számában cikkezve, ha valamilyest csökkent is a magyarhoni délszlávok e féktelenül magas számát, mégis 100 000 főben állapítja meg az itt élő szerbek, horvátok és szlovének számát, illetőleg a vendekét.” MNL OL XIX-J-1-a. IV./115.

35 Nagy Emil, a Magyar Kommunista Párt bajai szervezetének titkára 1946. január 2-án a következőkről tájékoztatta pártja országos vezetőit: „Karagity Márk, a Bács-Bodrog vármegyei Antifasiszta Szövetség ügyvezetője kérése: (...) a bunyevácok és a horvátok követeli, hogy az egyes községek képviselőtestületébe, illetve a nemzeti bizottságba, ahol magasabb számban élnek bunyevácok, vagy horvátok, képviselőt küldhessenek be. (...) Egyébként egyben jelentjük, hogy az Antifasiszta Szö-

29 Uo. 256.

30 Uo. 256.

31 Bács-Bodrog vármegyében Bácsalmáson, Csávolyon, Katymáron, Csikérián, Bácsbokodon, Felsőszentivánon, Garán, Hercegszántón, Vaskúton működött a Frontnak helyi szervezete. – MNL BKML XXI.4. 65/1948.

32 MNL BKML XXI.4. 40/1947.

Az érintett helységek közigazgatási tisztviselői általában kiálltak a délszláv kisebbség által megfogalmazott, az anyanyelvi oktatásra és sajtóra, saját egyesületek megteremtésére vonatkozó igények teljesítése mellett, ugyanakkor a magyar állam érdekeinek védelme, másrészt a helyi béke fönntartása érdekében ellenszegültek a hatalmi törekvéseknek. Barcsay Iván, Bács-Bodrog vármegye alispánja 1945. szeptember első napjaiban a miniszterelnöknek küldött helyzetértékelő jelentésében a következőket írta: „A magam részéről a bunyevác lakosság nemzeti és kulturális törekvéseinek kielégítését és felkarolását a magyar állam biztonsága, a két nép zavartalan és nyugodt együttélésének bizonyítása szempontjából teljesen veszélytelennek, sőt kívánatosnak látom, ezért (...) kérem a Miniszterelnök urat, hogy (...) a bunyevác lakosságú községekbe a bunyevácok által kívánt, de a magyar állam szempontjából megbízható bunyevác tanítók kerüljenek, meglévő kultúregyesületeik megfelelő erkölcsi, sőt esetleg anyagi támogatást kapjanak egy megindítandó bunyevác (horvát) nyelvű időszaki laphoz. Megjegyzem, kezdeményeztem (...) egy jugoszláv–magyar baráti egyesület létrehozását.”³⁶

Ezekben a napokban járt a bajai háromszögben Csuka János miniszterelnöki megbízott is, aki hasonlóan értékelte a kialakult helyzetet. Jelentésében egyrészt rámutatott arra, hogy a helyi közigazgatás vezetői maguk is fölkarolták a bunyevácok és a szerbek kulturális követeléseit, másrészt elismerte azt is, hogy „a helyi hatóságok talán nem is nemtörődomségből, vagy a magyar érdekek túlzott védelméből kifolyóan, hanem mert érzéketlenek a másajkúak kívánalmaival szemben, nehézkese azok teljesítése iránt”.³⁷ Ezért olyan kisebbségi megbízott kiküldését kérte, aki „bürokrácia- és szenvedélymentesen az összekötő kapocs lehetne a kormány és a nemzetiségek között”, s aki „felül tud emelkedni a hullámozó napipolitika szenvedélyességén”.³⁸ Harmadrészt érzékelte azt is, hogy a bunyevátság maga is erőteljesen megosztott céljai tekintetében. Míg egy részük – vélhetően a többség – maga is elégedett lenne az anyanyelvi oktatással, sajtóval, egyesületeik támogatásával, addig a másik részük kifejezett hatalmi törekvésekkel állt elő, s ennek nem mindig demokratikus vagy jogszerű módon igyekszik érvényt szerezni. Csuka János a részben mesterségesen felfűtött indulatokat az oktatási, kulturális igények kielégítésével lecsendesíthetőnek vélte. Ezért azt javasolta a miniszterelnöknek, hogy még abban a tanévben hozzanak létre anyanyelven oktató elemi iskolákat, Jelich Mihály lap- és kalendáriummegjelenésére vonatkozó kérvényét, valamint a Magyar-Jugoszláv Társaság mielőbbi megalakítását támogassák, segítsék elő bunye-

vác színélőadások rendezését, valamint a kormány hasson oda, hogy a kalocsai érsekség anyanyelven tudó papokat helyezzen ezekbe a községekbe.³⁹

A helyi délszláv vezetők sokszor nem tárgyalásos úton, hanem a nyílt nyomásgyakorlás eszközeit is fölhasználva avatkoztak bele a helyi közigazgatás működésébe. Ez utóbbira jó példa az 1945. augusztus 18-án Garán eredménytelenül végződött, majd néhány nappal később, augusztus 25-én megismételt bíróválasztás. Miután Tury Ferencet, aki régi, köztisztviselőként álló bírása volt korábban is a falunak, 22 igen és 17 ellenszavazattal megválasztották községi bírónak, a bunyevácok nem akarták tudomásul venni a választás eredményét. Csatalinác Márton vezetésével, aki a kommunista párt helyi szervezetének titkára volt, főleg fiatalokból és asszonyokból álló, botokkal felfegyverzett csoport vonult a község háza udvarára, és ott a megválasztott bírót megfenyegetve lemondásra kényszerítették. Bántalmazták a szociáldemokrata párt és a kisgazdapárt elnökét is.⁴⁰

Ezekben a napokban incidensek más helységekben is történtek. Baján augusztus 20-án egy nagyobb bunyevác csoport jugoszláv és orosz zászlókkal vonult föl „Zsivó [Éljen] Tito!”, „Zsivó Sztálin!” kiáltásokkal. Bácsalmáson a járási főjegyzői hivatal előtt a Jugoszláviából időnként még mindig átjáró partizánok egy magyar rendőrt és tanítót tartóztattak le és hurcoltak magukkal. Megkönnyítette ezeket az akciókat a helyi rendőrség határozatlan és következetlen fellépése, ami talán azzal is magyarázható, hogy a testületben nagy számban voltak bunyevácok.⁴¹

Szüksége volt a kormánynak a pontos és korrekt tájékoztatásra, hiszen a SZEB jugoszláv delegációja gyakorlatilag nap mint nap, újabb és újabb kérelmekkel állt elő a hazai délszlávok helyzetén javítandó. A sérelmet szenvedettek nevében pedig azonnal panasszal élt és azok kivizsgálását követelte. Az ősz folyamán Lazar Brankov, a misszió vezetője többször jelezte Pásint Ödön miniszterelnökségi osztályfőnöknek, hogy a két ország közötti diplomáciai kapcsolat helyreállításának egyik fő akadály a Magyarországon élő délszlávok anyanyelvi oktatásának megoldatlansága, az anyanyelvüket beszélő papok hiánya. Külön szót emelt a Szentgotthárd környéki szlovének anyanyelvi iskoláinak megteremtéséért.⁴² Ezzel párhuzamosan cikkek jelentek meg a jugoszláv sajtóban is az általuk több százezerre becsült magyarországi délszlávok kulturális elnyomattatásáról.

vetség Bács-Bodrog vármegyében erős működésbe kezdett.” – Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban: PSZL), A Magyar Kommunista Párt választott vezető testületeinek és központi apparátusának iratai 1944–1948. (a továbbiakban: 274. f.) Külgügyi Osztály iratai (a továbbiakban: 10. cs.) 36. ő. e.

36 MNL OL XIX-A-1-j 7195/1945.; Tóth: *A magyarországi délszlávok helyzete és törekvései 1945–1948.* i. m. 361–382.

37 Uo.

38 Uo.

39 Uo. (A Magyar–Jugoszláv Társaság megalakítására 1945. október 1-jén Budapesten sor került. Elnöke Moór Gyula jogászprofesszor, titkára Rex József lett. 1948-ig működött. – Vékás: *Magyarok a Vajdaságban.* i. m. 71.)

40 MNL OL XIX-A-1-j 7195/1945.; Tóth: *A magyarországi délszlávok helyzete és törekvései 1945–1948.* i. m. 361–382. és MNL OL XIX-J-1-k 16/c. ad.32260/pol/1945.

41 Az eseményekről beszámoló dr. Koppány István a kialakult helyzetért felelősnek tartotta a bajai orosz katonai parancsnokot is, aki a bunyevátság hangadóit sokszor támogatja, közmunkára nem vagy jóval kisebb mértékben veszi őket igénybe, mondván, ők szlovének, nekik nem kell robotolni. – MNL OL XIX-J-1-k 16/c. ad.32260/pol/1945.

42 MNL OL XIX-J-1-k 16/c. Bassola Zoltán államtitkár beszámolója a jugoszláv–magyar bizottság délvidéki kiszállásáról, dátum nélkül.

Anyanyelvi oktatás, iskolarendszer

A panaszok valóságtartalmának, valamint a lakosság igényeinek megismerése érdekében egy magyar–jugoszláv vegyes bizottságot küldtek ki. A bizottság 1946. január 6–8. között a helyszínen tájékozódott. Munkájában jugoszláv részről Mihajlo Javorski őrnagy és Hidvégi Ferenc, a Tanjug szerkesztője vett részt. A Baranya megyei, Mohács és Baja környéki falvakban a délszláv lakosság gyakorlatilag megismételte a bizottság előtt az anyanyelvi oktatás azonnali beindítására, a nemzetiségi nyelven írt tankönyvek nyomtatására vonatkozó, illetve a Jugoszláviából küldendő anyanyelvi tanítók iránti igényét. A helyi délszláv lakosok ragaszkodtak a törvényhatóságokban való arányos részvételhez, az anyanyelv hivatalos használatának lehetőségéhez, valamint sérelmezték az anyanyelvi feliratok hiányát. Követelték a durván viselkedő határőrség és rendőrség azonnali leváltását is.

A bizottság tapasztalatairól készített jelentésében Bassola Zoltán, a Valás- és Közoktatási Minisztérium államtitkára elismerte, hogy „a felsorolt sérelmek valóban fennállnak, s a nagyobb bajok megelőzése végett a rendkívül izgatott hangulat miatt azonnali intézkedések szükségesek”.⁴³ Javasolta az 1946. január 5-én elfogadott nemzetiségi iskolarendelet⁴⁴ végrehajtási utasításának mielőbbi elkészítését, a hivatalos feliratok kétnyelvűségének biztosítását, illetve azoknak a közigazgatási tisztségviselőknek, akik ellen nemzetiségi vonatkozásban igazolt panasz merült fel, a leváltását és áthelyezését. Körültekintő, de határozott eljárást sürgetett a túlkapásokkal, durvasággal vádolt határőrökkel és rendőrökkel szemben is. Különösen súlyos esetnek minősült a január 27-én Katymáron történt incidens. Szabó Zoltán határőrparancsnok járőröket küldött a bunyevác táncmulatságban szórakozó jugoszláv katonák igazoltatására. A három, egyébként korrektül viselkedő magyar katonát a mulatság résztvevői az eszméletlenségig összeverték. Másnap Sági László hadnagy razziaát tartott azokban a házakban, ahol a támadókat sejtették. Eközben két magyar határőr megütött két fiatal bunyevác fiút. Sági László hadnagyot és a verekedő határőröket azonnal elvezényelték.⁴⁵

Jelentésében Bassola Zoltán kitért a bizottság jugoszláv tagjai részéről tapasztalt lojalításra: „Bár mindenütt felhívták a figyelmet arra, hogy a szláv lakosságot a magyarokkal teljesen azonos jogok illetik meg, mindig hangsúlyozták, hogy [a szláv lakosságnak] nemzeti érzése érintetlenül való megtartása mellett kötelessége jó magyar állampolgárnak is bizonyulnia. A bizottság jugoszláv tagjai azonban magánbeszélgetések során sejtették azt is, hogy amennyiben a szláv ajkúak jogos igényei a magyar állam részéről nem nyernének kielégítést, a jugoszláv kormány esetleg területi követeléssel lép fel a béketárgyalásokon.”⁴⁶

A délszláv közösség részéről megfogalmazott kérések, követelések visszatérő eleme volt az anyanyelvi oktatás biztosítása. Magyarországon a második világháborút követően már 1945 őszén megkezdődött a nemzetiségi oktatás újjászervezésének szabályozása.⁴⁷ Az 1945 októberében közzétett rendeletek azonban utalást sem tettek a korábban működő iskolahálózatra, a tanítás tartalmi elemeire, működésének értékelésére.⁴⁸ A szabályozás koncepciójának visszatért az 1920-as évek szabályozásához. Szülői kérésre két iskolatípus megszervezésére adott lehetőséget, az A típusúra, amelyben valamennyi tantárgyat – kivéve a magyar nyelvet és irodalmat – anyanyelven oktatták, valamint a C típusúra, amelyben az anyanyelvet rendes vagy külön tantárgyként heti néhány órában tanították.⁴⁹

csak a bizottság által tapasztaltakról kiadott közleménye lényegesen erőteljesebben, hangulati, emocionális elemeket sem nélkülözve fogalmazott: „Hercegszánton a házak falán a bizottság ilyen feliratokat látott: »Le a vadráccokkal!«.” A közlemény szerint több községben főként a jugoszláv hadseregből leszereltek, illetve volt partizánok panaszkodtak, hogy a magyar rendőrség állandó zaklatásának, házkutatásoknak, verésnek, megfélemlítésnek vannak kitéve. Sérelmezték azt is, hogy a Jugoszláviából megszökött németek között lisztet osztottak szét, míg a falu lakói nem kaptak. „A bizottság előtt – szól a Tanjug közleménye – az elnyomás és az erőszak esetei sorakoztak fel. A népnek most alkalma kínálkozott, hogy őszintén és félelem nélkül előadhassa mindazokat a szenvedéseket és kínzásokat, melyeknek ki van téve. A panaszokat mind felsorolták. Sokkal több van belőlük, mint amennyi elegendő lenne arra, hogy világos képet nyerjünk arról a »demokratikus bánásmódról«, amelyben a szomszédos Magyarországon élő jugoszláv lakosság részesül.” – MNL OL XIX-J-1-a IV./115. 232/Bé/1946.

47 Jelen tanulmányban az 1945–1950 közötti időszakra vonatkozó szabályozást és annak gyakorlati megvalósítását csak összefoglalóan, a folyamat, illetve témánk szempontjából fontos elemeit érintjük. A kérdés részletes ismertetését lásd Föglein Gizella: *Etnikum és educatio. A magyarországi nemzetiségek és alsó fokú oktatásuk állami szabályozása 1945–1985*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2006. 57–88. (Politikatörténeti Füzetek, 22.), valamint Föglein Gizella: *Nemzetiségi oktatás Magyarországon a koalíciós években (1945–1948). Új Pedagógiai Szemle*, 54. (2004) 4–5. sz. 156–165.

48 Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 10.030/1945. ME számú rendelete a nemzetiséghez tartozó tanulók nemzetiségi oktatása tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1945. 164. sz. 3., valamint a fentebbi rendelet végrehajtását szabályozó vallás- és közoktatásügyi minisztériumi (VKM) 68 800/1945. rendelet. *Magyar Közlöny*, 1945. 168. sz. 13–16.

49 A 110 478/1923. ME számú rendelet értelmében a nemzetiségi elemi népiskoláknak három különböző típusát alakították ki (A, B és C típus). Az A típusú iskolában a magyar nyelvet csupán rendes, kötelező tantárgyként tanították, míg az oktatás nyelve az illető nemzetiség nyelve volt. A B típusú, kisebbségi és vegyes tanítási nyelvűben mintegy fele-fele arányban kellett tanítani a tantárgyakat az illető nemzetiség nyelvén, illetve magyarul, míg a C típusú iskolák tannyelve a magyar volt, s a nemzetiségi nyelvet csupán kötelező tantárgyként oktatták. Az A típusú iskolákat anyanyelvű vagy tannyelvű, a B típusúakat vegyes tanítási nyelvű, míg a C típusúakat nyelvvoktató iskoláknak nevezték. Nem konzekvens a dokumentumok fogalomhasználata az A típusú iskolák esetében, amelyet tannyelvűnek, anyanyelvűnek és anyanyelvűnek is neveznek. A tanulmányban az „anyanyelvi” fogalmat a nemzetiségi – tehát nyelvvoktató és tannyelvű együttesen – intézményhálózat megnevezésére használtam.

43 Uo.

44 330/1946. M. E. sz. rendelet a nemzetiséghez tartozó tanulók nemzetiségi oktatása tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1946. január 15. 7.

45 MNL OL XIX-J-1-k 16/c. A határőrség parancsnokának, Pásint Ödönnek tett jelentése, dátum nélkül.

46 MNL OL XIX-J-1-k 16/c. Bassola Zoltán államtitkár beszámolója a jugoszláv–magyar bizottság délvidéki kiszállásáról, dátum nélkül. A Tanjug hírtígyenőrség 1946. január 17-én, ugyan-

A koncepció abból indult ki, hogy a kisebbségi közösségek egy része kiálván beszéli anyanyelvét, így képes arra, hogy anyanyelvén tanuljon, míg másik része egyáltalán nem, vagy csak nagyon korlátozott mértékben rendelkezik nyelvi kompetenciákkal, így ezeknek a gyerekeknek az anyanyelv elsajátítását kell biztosítani. Figyelmű kívül hagyta tehát a kisebbségi közösségek sok szempontú nyelvi tagoltságát, nyelvhasználatát, valamint azt a tényt, hogy a gyerekek általában nem az irodalmi nyelvet beszélték. Így a tannyelvű iskolákban még azoknak is, akik anyanyelvüket jól beszélték, előbb az irodalmi nyelv, s nem a szaktantárgyi információk elsajátítására kellett összpontosítaniuk. Az a tény pedig, hogy anyanyelvű gimnáziumban vagy szakiskolában való továbbtanulásra nem volt lehetőség, már az általános iskolában a nyelvtanító típus választására ösztönzött. Sok bírálat érte a szlovák és a délszláv vezetők részéről a szabályozást azért is, mert nem alapvető jogként, csupán a szülők külön kérésére tette lehetővé a nemzetiségek anyanyelven történő oktatását. Ez utóbbi mozzanat nem elhanyagolható korlátozó tényező a ki- és áttelepítések időszakában, valamint a kisebbségek azon korábbi tapasztalatai alapján, amikor a magyar közigazgatás alsóbb szintjei a jogi lehetőségek ellenére, helyi konfliktusokat előidézve, eredményesen akadályozták az anyanyelven történő oktatást. Miután a rendeletek tanév közben jelentek meg, az abban foglaltak bevezetésére csak 1946 szeptemberétől kerülhetett sor. Nem szabályozták azt sem, hogy a szülők szavazás eredményének meddig kell érvényt szerezni, de nem volt egyértelmű az sem, hogy a rendelet az egyházi fenntartású iskolákra vonatkozik-e.

Részen a kisebbségek, különösen a délszlávok körében kialakult tiltakozás hatására, amit a SZEK jugoszláv missziója is támogatott, az 1946 februárjában kiadott újabb szabályozás a fent jelzett hiányosságokat orvosolta. Eszerint „a nemzetiséghez tartozó tanulókat anyanyelven folyó oktatásban kell részesíteni. Az anyanyelvi oktatást állami iskolák létesítésével és fenntartásával, illetőleg államsegély nyújtásával kell biztosítani.”⁵⁰ A végrehajtás során a település népesedési adataiból, s nem a szülők kéréséből kellett kiindulni. Azaz a tanfelügyelő köteles volt a beíratást minden olyan településen elrendelni, ahol legalább 15 valamely nemzeti kisebbséghez tartozó tanuló élt. A szülők eldönthették, hogy élni kívánnak-e a beíratás lehetőségével. Elegendő számú tanuló jelentkezése esetén elrendelte a nemzetiségi tanítási nyelvű középiskolák, középfokú iskolák felállítását is.⁵¹ A magyar tanítási nyelvű nép- vagy általános iskolákban a nemzetiségi

nyelv tantárgyként való oktatását akkor kellett biztosítani, ha azt osztályonként legalább 15 ugyanazon nemzeti kisebbséghez tartozó tanuló szülei kérték. A középfokú iskolákban osztályonként 10 tanuló szüleinek kérésére heti 3-4 órában biztosították az anyanyelv oktatását. Miután a kényszermigráció – a németek kitelepítése, a szlovák-magyar lakosságcsere – hatására a kis létszámú falvakban nem volt elég nemzetiségi tanuló, a 2100/1948. VKM számú rendelettel eltörölték a 15 azonos nemzetiséghez tartozó tanköteles gyermek kritériumát.⁵²

A rendelet megjelenését követően az akkor mintegy 70 délszláv tanítási nyelvű népiskola száma és az azokban tanuló mintegy 3000 diák létszáma is folyamatosan emelkedett, jelezve, hogy a szülők éltek jogaikkal. A délszláv lakosság egy része azonban az elért eredményekkel és a biztosított lehetőségekkel továbbra is elégedetlen volt. A Front helyi vezetői a létrejött új iskolák számát kevésnek ítélték, és kifogásolták, hogy ezekben a nemzetiségi népis-
kolákban a Bácskából kiutasított magyar és német tanítókat is alkalmaznak. Ragaszkodtak ahhoz, hogy amíg nem áll rendelkezésre megfelelő számú és képzettségű anyanyelvi tanár, addig kizárólag délszláv nemzetiségű helyi lakosokat alkalmazzanak kisegítőként. Megítélésük szerint a pécsi tanítói tanfolyamra azért nem jelentkezett elegendő számú szláv nemzetiségű lakos, mert arról nem értesítették sem a Szlovák Antifasiszta Frontját, sem a lakosságot. Így fordulhatott elő – sérelmezték –, hogy a tanfolyam hallgatói zömmel ugyancsak a Délvidékről kiutasított magyarok soraiból kerültek ki.⁵³

Lényegesen árnyaltabb és elégedettebb kép rajzolódik ki a bajai tanfelügyelőnek a miniszterhez írott jelentéséből: „A lefolyt beíratások és azok eredményei általában megnyugvást keltettek, csak a Magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontja nincs látszólag megelégedve az elért eredménnyel, amint azt csatolt kiáltványában hirdeti. A délszláv lakosság higgadtan gondolkodó része azonban megnyugvással vette tudomásul a beíratások eredményét, annál is inkább, mert látták, hogy oly helyeken is biztosítva van továbbra is a bonyevác tankötelesek oktatása, ahol a beírt szláv tankötelesek száma még a minimális 15-öt sem érte el.”⁵⁴ Bajaszentistvánon például a római katolikus népis-
kolában a szülők 11 tanuló részére a teljes anyanyelvi oktatást, míg öt gyerek részére az anyanyelvnek mint tantárgynak a tanítását kérték. Bár egyik esetben sem érte el a jelentkezők száma a rendeletben előírtakat, a tanfelügyelő biztosította számukra a tanítót.⁵⁵

50 Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 330/1946. ME számú rendelete. *Magyar Közlöny*, 1946. 12. sz. 7., valamint a VKM 1200/1946. számú rendelete. *Magyar Közlöny*, 1946. 42. sz. 4–6. A miniszterelnöki rendelet végrehajtási utasításának előkészítésére egy a VKM által irányított tárca-
közi bizottságot hoztak létre, amelynek munkájába bevonták a Szlovák Antifasiszta Frontjának képviselőjét is.

51 Ehhez a jelentkezők számának el kellett érnie az azonos fokozatú magyar tanítási nyelvű iskolák országos átlagának egyharmadát. A rendelet kimondta azt is, hogy ezek az iskolák nyilvános jogúak, a magyar tanítási nyelvű iskolákkal „egyenlő értékű, államérvényes bizonyítvány kiállítására jogosultak”. Mellékleteként megjelent ezen iskolák óraterve, míg a tan-

tervről az iskola fenntartójának kellett gondoskodnia. Elsősorban a kisebbségek által fenntartott iskolákkal szembeni diszkrimináció megszüntetését szolgálta, hogy társulati és egyesületi iskolák is részesülhettek államsegélyben.

52 A VKM 2100/1948. számú rendelete az 1200/1946. VKM számú rendelet módosítása és kiegészítése tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1948. 61. sz. 579–580.

53 MNL OL XIX-J-1-a IV./115. Feljegyzés dr. Heltai György miniszteri osztálytanácsos és Brankov kapitány megbeszéléséről, 1946. március 16.

54 MNL BKML Bács-Bodrog vármegye és Baja thj. város tanfelügyelőjének iratai 1944–1950 (a továbbiakban: VI.503.). 180/1946.

55 MNL BKML VI.503. 180/1946. A Baja környéki községek iskolaigazgatóinak ezekben a napokban a tanfelügyelőnek küldött jelentéseiből is hasonló kép rajzolódik ki. Bácsbokodon „a délszláv beíratás nyugodtan folyt le. Megnyugodtak, hogy a bonyevác tagozat megma-

Még nem álltak rendelkezésre a rendelet végrehajtásának tapasztalatai, amikor a délszláv kisebbség vezetői, illetve a SZEB jugoszláv missziója ismételtlen elégedetlenségüknek adtak hangot a délszlávok anyanyelvi oktatása kapcsán. Arra hivatkoztak, hogy a közösség létszáma többszöröse a népszámlálásokon jelzetteknek, így az iskolák számának radikális emelését kérték. A magyar kormány nyilván egyrészt a folyamatos túlzó követelések, a vádak visszautasítása, másrészt az éppen kibontakozó anyanyelvi oktatás reális kereteinek megállapítása, harmadrészt a béketárgyalásokra való felkészülés – a jugoszláv–magyar viszonylatban is fölmerült a lakosságcsere gondolata⁵⁶ – érdekében elfogadta a jugoszláv–magyar vegyes bizottság által megfogalmazott javaslatot, egy külön délszláv összeírás megvalósítását. Az összeírás lebonyolítására 1946. március 17–18-i fordulónappal került sor.⁵⁷ Már a döntés megszületésekor is jól látszott azonban, hogy a pillanat sem pszichikai, sem technikai értelemben nem alkalmas egy ilyen statisztikai fölmérés elkészítéséhez.

A délszlávok összeírása: a jugoszláv–magyar vegyes bizottság tevékenysége

Bár az ország egész területére vonatkozó adatsorok nem állnak rendelkezésünkre, annyi a töredékes dokumentumok alapján is megállapítható, hogy az 1946-os összeírás révén sem a kormányzat, sem a kisebbségek vezetői nem nyertek realisabb adatokat a korábbiaknál. Minden olyan elvi és gyakorlati aggály, amit a Központi Statisztikai Hivatal munkatársai a tervezett összeírással kapcsolatban megfogalmaztak, beigazolódt. A nemzetiségi összeírásnak a teljes körű népszámlálástól elkülönített megtartása, ráadásul a hazai német lakosság kitelepítésével egy időben, amire éppen az érintettek korábbi anyanyelvi és nemzetiségi bevallásai alapján került sor, joggal keltett félelmet

rad.” Csávolról Galántai Mihály iskolaigazgató a következőket írta: „A szláv iskola felállításával ki lett véve a méregfog.” – MNL BKML VI.503. Az iskolákkal kapcsolatos vitákra vonatkozóan lásd még Tóth Ágnes: Víták a hercegszántói állami délszláv népiskoláról (1947–48). In: *Oktatás, oktatáspolitikai, iskolai élet a XX. század első felében*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1994. 114–132. (Levéltári füzetek. Bács-Kiskun megye, 11.)

56 A tervezett magyar–jugoszláv lakosságcsere hátterére, külpolitikai vonatkozásaira vonatkozóan lásd Föglein Gizella: Magyar–jugoszláv népcseraegyezmény-tervezet (1946). *Századok*, 130. (1996) 6. sz. 1553–1570.

57 Az összeírásra vonatkozóan bővebben lásd Tóth Ágnes: Adatok az 1946-os magyarországi délszláv összeírás történetéhez. In: *Bács-Kiskun Megye Múltjából*, XIV. (1998) 285–310. Az összeírás azonban még el sem kezdődött, amikor Lazar Brankov 1946. március 16-án tiltakozását fejezte ki, mert „azon megállapodást, amely szerint az összeíró bizottságokban a szláv antifasiszta front képviselői is részt vesznek, sehol nem tartották be, sőt az antifasiszta front sem meghívást, sem értesítést nem kapott. Ezzel szemben nemcsak a vidék egyes reakciónak minősített körei, hanem az összeírást végző tisztségviselők, továbbá tanítók, jegyzők mindentől azt a hírt terjesztik, hogy az összeírásra jelentkezetteket a svábokhoz hasonlóan 50 kg-os poggyással kitelepítik Magyarországról. Ezért azután a megfélemlített szlávok nem is mernek jelentkezni a bizottság előtt.” – MNL OL XIX-J-1-a IV/115. Feljegyzés dr. Heltai György miniszteri osztálytanácsos és Brankov kapitány megbeszéléséről, 1946. március 16.

a délszlávok körében is. Ebben a helyzetben – a jugoszláv misszió tagjainak vádjaival ellentétben – sem a helyi közigazgatási tisztségviselők, sem pedig a kormány nyomására, ellenpropagandájára nem volt ahhoz szükség, hogy az érintettek minél kisebb köre vallja magát valamely délszláv nemzetiséghez tartozónak. Az összeírás megtartása fölösleges munkát adott a közigazgatásban dolgozóknak, és újabb feszültségeket keltett a helyi társadalmon belül. Bebizonyította azt is, hogy a nemzetiségi konfliktusok nem oldhatók meg pusztán a számok tükrében, s bizalom nélkül az állam és polgárainak együttműködése aligha állítható helyre.⁵⁸

Az összeírással kapcsolatos tapasztalatok és a délszláv nemzetiségű lakosság egyéb panaszainak kivizsgálására a magyar kormány ismételtlen egy vegyes bizottságot hozott létre. A bizottság, amelynek munkájában magyar kérésre vett részt Brankov százados és Đurđe Smiljanić főhadnagy, a budapesti jugoszláv katonai misszió tagjai, 1946. március 28–30. között tett látogatást a bajai háromszög községeiben és Mohács körzetében. A bizottságban magyar részről a külügyminiszter felkérésére dr. Czinkotszky Jenő és Rex József vett részt. A bizottság munkáját Baján kezdte, majd a környező községekben: Felsőszentivánon, Csávolyn, Bácsalmáson, Katymáron, Garán, Hercegszántón, Versenden, majd végül Mohácson tájékozódott.

A bizottság tagjai az egyes településeken – derül ki a jelentésükből – előbb a közigazgatás vezetőivel: polgármesterekkel, jegyzőkkel, bírókkal, a tanügyi hatóság képviselőivel: iskolaigazgatókkal, tanfelügyelőkkel, illetve a Szlávok Antifasiszta Frontja helyi vezetőivel tárgyaltak. Ezt követően lakossági fórumot is tartottak, ahol tájékoztatták az egybegyűlteket a bizottság feladatáról, valamint meghallgatták az érintettek panaszait. Az egyes településeken a résztvevők száma nagyon különböző volt. Magyar részről általában először Czinkotszky Jenő szólt a jelenlévőkhöz, hangsúlyozva, hogy a kormány a hazai kisebbségeket a magyarsággal teljesen egyenrangú állampolgárnak tekinti. Kiemelte azonban, hogy ez nemcsak jogokat, de kötelezettségeket (a magyar államhoz való lojalitást, hűséget) is jelent a kisebbségek számára. Gazdasági vonatkozásban a földreformnak a délszlávok gazdasági helyzetére gyakorolt kedvező hatását, kulturális téren pedig az alig néhány hete bevezetett nemzetiségi népoktatás újrászabályozását, illet-

58 A németek kitelepítésének megkezdése után Brankov, a jugoszláv politikai misszió titkára már 1946 januárjában tiltakozott amiatt, hogy a német–délszláv vegyes házasságban élőket is kitelepítik Magyarországról, ami a két ország közötti jó viszony megromlását idézheti elő. – Vékás: *Magyarok a Vajdaságban*. i. m. 84. Az Áttelepítési Kormánybizottság Mentés Bizottsága ezért a vegyes lakosságú községekben lehetőséget adott a Szláv Antifasiszta Front vezetőségének, hogy a kitelepítendő névjegyzékét felülvizsgálja, és nem mint magánszemély, hanem mint szervezet tegyen javaslatot a kitelepítés alóli mentesítésre. – MNL OL Külügyminisztérium TÜK iratai 1944–1995. (a továbbiakban: XIX-J-1-j) 16/d. 303/pol/1948.; Vékás: *Magyarok a Vajdaságban*. i. m. 85. Hasonló panaszokat fogalmazott meg Jugoszlávia budapesti követe 1948. június 9-én is. A sérelmezett esetekről szóbeli jegyzéket nyújtott át a külügyminisztériumban. – MNL OL XIX-J-1-j 16/d. 434/pol/1948.

ve részben a kulturális jogok mind teljesebb biztosításához kapcsolódó nemzetiségi összeírást említette. Ez utóbbi kapcsán leszögezte: „Senkit azért, mert délszláv nemzetiségét bevallja, vagy bevallotta, semminemű bántódás [kitelepipítés] nem fenyeget.”⁵⁹ Elismerte azonban, hogy e tekintetben a miniszterelnök megnyugtató szavai hatástalanok maradtak. A jugoszláv fél részéről általában Brankov szólt az egybegyűltekhöz. Méltatta a magyar kormány a délszláv kisebbség jogainak biztosítására irányuló szándékát, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a kiadott rendeletek hatástalanok, eredménytelenek maradtak. Megítélése szerint elsősorban az érintettek féltelme, illetve a helyi közigazgatás vezetőinek ellenállása miatt.

A gyűléseken elhangzott konkrét panaszok nem a bizonyítható jogsérelmekkel és a rendeletek elégtelen végrehajtásával voltak kapcsolatosak, hanem sokkal inkább az egymás ellen feszülő indulatokról tanúskodtak. Az évszázadok óta együtt élő magyarság, bunyevátság, németiség politikai polarizációja és gazdasági, politikai érdekellentétei már a közigazgatás újjászervezésekor, a választott testületek – nemzeti bizottságok, földigénylő bizottságok – megalakulásakor megmutatkoztak, ami aztán a földreform végrehajtása során tovább mélyült. Különösen bonyolult volt a helyzet a bajai háromszög térségében. Az ottani községekben az indulatokat, érdekeket az újonnan érkezett telepescsoportok tovább differenciálták. Nagy számmal kerültek ide a Bácskából 1944-ben kiutasított vagy elűldözött magyar közigazgatási alkalmazottak, tisztségviselők, tanárok, tanítók. Több község közigazgatási vezetői az ő körükből kerültek ki (így például dr. Petró Béla, Katymár segédjegyzője négy évig Csonoplyán, a Hercegszántón szolgálatot teljesítő Turi József főjegyző 1942–1944 között szintén a Bácskában dolgozott). A kiutasított magyar köztisztviselőket, akiknek a határ menti falvakban való elhelyezése egyik fél szempontjából sem volt szerencsés, a helyi bunyevác lakosság eleve bizalmatlanul fogadta. Megkülönböztetés nélkül fasisztának bélyegezve ezeket a személyeket. Ezt az érvelést Brankov is átvette, és Bácsalmáson ellentmondást nem tűrően jelentette ki: „Sok Bácskából kiutasított, vagyis fasiszta dolgozik itt a községházán.”⁶⁰ A megbélyegzés még megsemmisítőbb volt, ha az illető sváb származású volt. Lehetséges ugyan, hogy a kiutasított magyar köztisztviselők az elvártnál kevesebb megértést tanúsítottak a délszláv kisebbség kérelmei iránt, differenciálatlan megítélésük azonban nem szolgálta a konfliktusok meg-, illetve feloldását.

Bizonyos mértékben megosztott volt maga a délszláv közösség is. Nagy része elhatárolódott a korábban partizánként vagy a jugoszláv hadseregben harcoló, fegyvert tartó, a határ túloldalára illegálisan visszajáró, személyes hatalmi törekvéseik érdekében a településeken agitáló, sőt fenyegetően fellépő személyektől, amit a bizottság előtt is megfogalmaztak. A nemzeti, politikai ellentétként megjelenő konfliktusok hátterében az esetek nagy részében

gazdasági érdekek húzódtak meg. Az érintett falvakban a sváb birtokok elkobzása ellenére sem állt elegendő föld és gazdasági eszköz rendelkezésre, amivel a bukovinai székelyek, a Tiszántúlról áttelepített szegény agrárproletár-családok, illetve a helyiek igényeit ki tudták volna elégíteni. A nagyszámú menekült, illetve a sváb kitelepítések 1946 nyarától való felfüggesztése, az össztelepített családok ellátása szintén nagy terhet jelentett az adott településeknek.

A jugoszláv–magyar vegyes bizottság 1946. március végi helyszíni tájékoztatókor kiemelt figyelmet fordított a nemzetiségi népiskolai beíratásokra, illetve a lezajlott délszláv összeírás tapasztalataira.⁶¹ A kilenc községben végzett vizsgálat alapján megállapították: „A lakosság a beíratással kapcsolatos teendőket (idejének, helyének meghirdetése, az ellenőrző bizottságok összeállítása, a nemzetiséghez tartozó két kiküldött bevonása) a rendeletnek megfelelően végezte el.”⁶² Garán és Hercegszántón az egyházi nemzetiségi iskola megfelelő tanítóval rendelkezett, ugyanez nem volt elmondható Csávoly, Bácsalmás, Felsőszentiván esetében. Katymáron pedig lezajlott a beíratás, de az igazgató az iskola megnyitásához külön rendeletet várt. Baján meg sem hirdették a beíratást. Mint Babics József és dr. Juhász János tanfelügyelő elmondták, a város mintegy 6000 bunyevác lakosa annyira elmagyarosodott, hogy nem akarják délszláv iskolába járatni gyermekeiket, ezért meg sem kísérelték a beíratást. Bajszentistvánban a meghirdetett gyűlésen mintegy 50 szülő vett részt, akik viszont a bunyevác tanítási nyelvű iskola megnyitása mellett foglaltak állást.

Mohácson szintén kis érdeklődés mutatkozott az anyanyelvi oktatás iránt. A beíratást meghirdették, a bizottságot kijelölték, Orsós József, a tanfelügyelő kiküldöttje azonban két napon keresztül hiába várta a jelentkezőket. Mohács külvárosában, Felsőkandán is csak hatan jelentkeztek a nemzetiségi iskolába, ők a sokác nyelvnek tantárgyként való tanítását kérték. Dr. Cserta Béla polgármester és Suput Mihály, a Szlovákok Antifasiszta Frontja helyi képviselője abban megegyezett, hogy a sokácság nagyobb és vagyonosabb része ellenzi a délszláv iskolát. A Front más vezetői és Brankov – aki szerint a Mohácson összeírt ezerötszázal szemben legalább tízezer bunyevác él – viszont úgy vélte, ha a lakosság nem félne a kitelepítéstől, és ha nem lenne megfélemlítve, elég jelentkező lenne a nemzetiségi iskolába.

Ehhez kapcsolódóan sok helyütt szóvá tették a tankönyvek hiányát is. Czinkotszky Jenő válaszában elismerte a kérés jogosságát, és azzal védekezett, hogy a megfelelő számú és színvonalú tankönyvek biztosítása nemcsak a nemzetiségi, hanem a magyar tantervű iskolákban is nagy probléma. Hangsúlyozta azonban, hogy ennek orvoslására a Vallás- és Köznevelési Minisztérium megtette intézkedéseit, ezért némi türelmet kért az érintettektől.

59 MNL OL XIX-J-1-a IV./115. 1340/Bé/1946.

60 Uo.

61 A délszláv nemzetiségi oktatásra vonatkozóan bővebben lásd Fehér Mária: A Bács-Bodrog megyei délszlávok alsófokú oktatásának történetéhez 1945–1948. In: *Bács-Kiskun Megye Múltjából*, V. (1983) 537–575.

62 MNL OL XIX-J-1-a IV./115. 1340/Bé/1946.

Nem lehetett azonban ilyen egyértelműen és határozottan állást foglalni azzal a váddal kapcsolatban, ami a nemzetiségi iskolákban tanító nem anyanyelvi tanárokkal szemben fogalmazódott meg. Általános bizalmatlanság nyilvánult meg velük szemben, mivel a helyiek szerint az oktatók nem elég demokratikus szelleműek, nem elég felkészültek és nem bírják a „délszláv” nyelvet. Különösen sok kifogás, panasz érkezett a sváb származásúak, illetve a Bácskából kiutasítottak működésére.

A hiányosságok, hibák ellenére nyilvánvaló volt azonban, hogy az 1200/1946. VKM rendelet végrehajtása egészében az előírtak szerint történt. Az érintettek, ha nem is a korábban jelzett számban, éltek az anyanyelvi oktatás lehetőségével. (Annyi mindenestre bizonyossá vált, hogy a Brankov által hangoztatottaknál jóval kedvezőbb a kép, és nem állja meg a helyét az az állítása, miszerint a délszláv nemzetiségűeknek egyáltalán nincs iskolája.)⁶³ A bizottság a délszláv összeírás kapcsán súlyos törvényteleniséget szintén nem állapított meg. Mindkét fél elismerte, hogy mind az összeírás kihirdetése, mind az összeíró bizottságok összeállítása a rendelet értelmében történt, az összeíró biztosok néhány kivételtől eltekintve nem befolyásolták a lakosságot. Ellenőrző biztosként a Szlávok Antifasiszta Frontja helyi képviselői mindent jelen voltak.

Mind Brankov, mind pedig a Szlávok Antifasiszta Frontja helyi vezetői elégedetlenek voltak viszont a nemzetiség bevallásával. Katymáron például 1342-en vallották magukat bunyevác anyanyelvűnek, de csak 294-en bunyevác nemzetiségűnek.⁶⁴ Az arány a többi községben is hasonlóan alakult. Az összeírásnak egy későbbi kitelepítéssel való összekapcsolása általános vélekedés volt a délszlávok körében, és természetesen erős félelmet keltett. Katymáron egy személy a következő bevallást tette: „árva, anyanyelve nincs, nemzetisége internacionális”.⁶⁵

Brankov hatósági pressziót emlegetett, míg a Front helyi vezetői azt állították, hogy komoly, „kiterjedt suttogó propaganda volt” a kitelepítésekkel kapcsolatban. Bizonyítani azonban egyik állítást sem tudták. Vélhetően az egyszerű embereknek elég volt a svábok példájára tekinteni, akiket 1941-ben szintén az anyanyelv és a nemzetiség szabad bevallására szólítottak föl, most viszont éppen az alapján kezdték meg kitelepítésüket. Az összeírás „lélektanilag rossz időben volt. Úgyszólván a sváb példa hatására önként kifejlődött a félelmi hangulat” – hangsúlyozta Cserta Béla, Mohács polgármestere is. De a városokban, így Baja és Mohács esetében a valóban előrehaladott asszimiláció is oka lehetett, hogy a megkérdezettek magyar nemzetiségűnek vallották magukat.

A bunyevác, horvát, sokác, szerb, szlovén, vend nemzetiség vállalásának egyébként elsősorban éppen az anyanyelvi oktatás miatt lett volna jelentősége, mivel az 1200/1946. VKM rendelet értelmében nemzetiségi iskolába csak

azok iratkozhattak, akik egy adott nemzetiséghez tartozónak vallották magukat. Félő volt, hogy emiatt sok ezer délszláv anyanyelvű gyerek marad ki az anyanyelvi oktatás lehetőségéből. Éppen ezért a vegyes bizottság azt javasolta, hogy a nemzetiségi iskolákba való beiratkozás ne a nemzetiségi, hanem az anyanyelvi bevallás alapján történjen.⁶⁶ A vegyes bizottság jelentését a külügyminisztérium elfogadta.

Radikalizálódás: az önálló érdekérvényesítő szervezet létrehozása

A délszláv közösség 1945 végén a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontján belül megalakította az önálló délszláv szekciót, s ezzel megteremtette érdekérvényesítő tevékenysége szervezeti kereteit. Valójában azonban a szervezet struktúrájának kialakítása nem történt meg. Tisztázatlan maradt a helyi szervezetek és az országos vezetőtestületek együttműködésének, a vezetők megválasztásának szabályai, a közösség képviselőiben eljárók kompetenciái. A délszláv szekciót a megalakulását követő hónapokban a *Sloboda* szerkesztőségének néhány tagja vezette, akikhez „még tartozott egypár ember vidékről”.⁶⁷

Az 1946. május 19-re Bajára összehívott kongresszus feladata tehát elsősorban a szabályok megteremtése, a legitimációs hiány főlészámolása, azaz a vezetők megválasztása volt, további célja hogy „a nagy nyilvánosság előtt panaszait főtárgyalják és ezeket egy erélyes határozatba foglalják”.⁶⁸ A kongresszus jelentőségét alátámasztandó délelőttre nagygyűlést is szerveztek. Mindkettő előkészítésére nagy médiatámogatással került sor. Az elfogadni kívánt „kiáltvány” szövegét a *Sloboda* című lap horvátul, a *Bajai Hírlap* horvátul és magyarul már hetekkel a kongresszus előtt közölte. Számos plakát és röpcédula – amelyeken jogait követelték, és harcot hirdettek a sovinizmussal szemben – mozgósította a terület délszláv nemzetiségű lakosságát a nagygyűlésre. Az eseményről beszámolók megállapításai a tekintetben egybecsengenek, hogy a nagygyűlésen a vártnál lényegesen kevesebben vettek részt, mintegy kétezer személy. A városháza balkonja, ahonnan a nagygyűlés szónokai beszéltek, magyar, jugoszláv és szovjet zászlókkal, valamint Tildy, Tito és Sztálin arcképével volt díszítve.

Nedusics Stevan, a Front ideiglenes alelnöke a nagygyűlés megnyitása után ismertette a szervezet múltját, küzdelmét és céljait. Azt „hangoztatta, hogy a Szövetséges hatalmak a háború győzelmes befejezése után kihirdették a nemzeti kisebbségek szabadságát. A Front elsősorban ezekért a nemzetiségi szabadságjogokért küzd, kulturális, gazdasági és politikai jogainak biztosításáért.”⁶⁹

66 Uo.

67 MNL OL XIX-J-1-j-Jug 4/b-1277/1946.

68 Uo.

69 Uo.

63 Uo.

64 Uo.

65 Uo.

A kormány nevében Antall József újjáépítési miniszter mindenekelőtt azt emelte ki, hogy „a délszláv nemzetiségi kérdéseket nem homályos, hanem tiszta légkörben, az ország színe-java előtt tárják elő. (...) Ebben a köztársaságban minden nemzetiségnek, így a jugoszlávoknak is egyforma állampolgári joga van. Itt a demokráciában megtalálhatjuk egymás kezét.”⁷⁰ Antall ismertette a kormányzat eddigi intézkedéseit, különösen az iskolák szervezésére vonatkozó eredményeket emelte ki. A tömeg közbekiáltásokkal, követeléseivel skandalizálással több ízben is megzavarta a beszédet. A később föl szólaló Karagics Antal a miniszternek az iskolákra vonatkozó állításait egyenesen hazugságnak nevezte. Az eseményről beszámoló külügyminisztériumi tisztviselő is úgy értékelte: „Általában Antall miniszter rosszul fogta meg a dolgot, egy izgatott tömeggel más módon kellett volna szólni.”⁷¹

Molnár Erik, aki a Magyar Kommunista Párt nevében szólt a tömeghez, általánosságban leszögezte, hogy a magyarországi délszlávoknak ugyanolyan jogokat kell kapniuk, mint amit a magyarok élveznek Jugoszláviában. A konkrétumok nélküli megállapítás azt sugallta, hogy a vajdasági magyarság helyzete lényegesen kedvezőbb, mint a magyarországi délszlávoké. Hangsúlyozta a kormánynak a közigazgatás reakciós elemeitől való megtisztítására irányuló törekvését is, ami egybecsengett a délszlávok követelésével is.⁷²

A nagygyűlésen felszólalt még Horák Alexander, a Szlávok Antifasiszta Frontjának alelnöke, aki a budapesti központ és a szlovák tagozat nevében beszélt. Kiemelte, hogy a szlovákság más utat választott, Szlovákiába való áttelepítésüket maguk is szorgalmazzák, de a délszlávoknak itt kell kiküzdeni jogaikat. A SZEB jugoszláv missziója nevében Smiljanić százados tartott beszédet, aki azt hangoztatta, hogy a délszlávok a „magyar demokratákkal közösen harcoljanak a sovinizmus és a fasiszta maradványok ellen”.⁷³

A nagygyűlést követő kongresszusról kevés információ áll rendelkezésre. A töredékes dokumentumokból a következő rekonstruálható. Az MKP-ban politizáló Anton Rob javaslatára a 250 küldött egy tíztagú munkabizott-

ságot választott, de a forrásokból nem derül ki, milyen feladat- és hatáskörrel.⁷⁴ Rob tartotta a bevezető referátumot, amelyben politikai értékelést is adott. Bár röviden méltatta a magyar kormány törekvéseit, a „fiatal magyar demokrácia eredményeit”, alapvetően saját elvárásairól beszélt. Ismételtlen leszögezte, hogy a Front nem politikai szervezet, sőt hangoztatta annak pártokfelettségét. A pártokkal való együttműködés, viszonykritériumaként azt a szempontot határozta meg, hogy melyik párt, milyen mértékben támogatja a délszlávok törekvéseit. Ennek kapcsán kitért a kommunista párttól kapott folyamatos támogatásra és a kialakított szoros együttműködésre. Bírálta a kormány iskolapolitikáját, azt hangoztatva, hogy ígéreteken kívül semmit sem kaptak.

Galics Ljubinko a délszláv szekció szervezeteiről beszélt. A helyi csoportokat területi regionális szervezetek fogták össze. Az öt regionális szervezeten belüli viszonyokat azonban nagyon különbözőképpen értékelte: „A bajai háromszögben szerinte személyi ellentétek vannak a vezetőségben. A Rába mentén elfelejtették, hogy már nincs fasiszmus, nem elég öntudatosak, sőt félnékek. Maros mentén differenciákat csinálnak a felvétel körül és pedig pártszempontokat véve alapul. Baranya vidékén rossz a szervezés. Pest környékén a procsetnik⁷⁵ elemek még mindig hallják hangjukat (Beslics).”⁷⁶ A nők munkájáról Vidákovics Mária, míg az ifjúság törekvéseiről Lásztity Ljubomir tartott beszámolót. A vitában a felszólalók a délszlávokkal szembeni megfélemlítő jelenségekről beszéltek, a kormány iskolapolitikájának kirakatjellegét hangsúlyozták, de nehezményezték a földosztás során a helyi lakossággal szemben az ország más vidékeiről érkező telepések előnyben részesítését is.⁷⁷

A kongresszus határozatában azokat a követeléseket ismételte meg, amelyeket már az előkészítés során kiadott „Kiáltvány”-ban is megfogalmaztak. Eszerint országgyűlési képviselőket, anyanyelvű népiskolák azonnali felállítását, illetve ezeknek az iskoláknak az államosítását kérték. Azzal érveltek, hogy „nem akarunk katolikus felekezeti iskolákat, amelyekben gyermekeinket sváb szerzetesnők vagy pedig Bácskából kikérgetett banditák tanítják”.⁷⁸ A Bácskából kiutasított vagy elmenekült közigazgatási alkalmazottakat egyként a „fasiszta” jelzővel illették, a délszláv községekből történő azonnali eltávolításukat követelték. A határőrség és a helyi rendőrség azon tagjainak megbüntetését is kérték, akik a partizánként harcolókkal szemben fölléptek. „És végül: sem többet, sem

70 Uo.

71 Uo. Hasonlóan fogalmazott Molnár Erik is a párt vezetőségének írott beszámolójában. Antall arról beszélt, „hogy a kormány a nemzetiségi jogokat biztosítani kívánja, iskolákat fog felállítani, de viszont megkívánja a délszláv nemzetiségű magyar állampolgár államhűségét is. Beszéde majdnem botrányba fulladt, állandó közbeszólások szakították meg, azt kiáltották a közönségből, hogy az ígéretek már elég volt. Amikor a kiscsapatpártot említette, a közönségből azt követelték, hogy adják át a kormányhatalmat a kommunista pártnak.” – PSZL 274. f. 10. cs. 36. 6. e. Molnár Erik jelentése a magyarországi délszlávok első nagygyűléséről, 1946. május 19. és Tóth: A magyarországi délszlávok helyzete és törekvései 1945–1948. i. m. 361–382.

72 „Felszólalásomat tapssal és helyesléssel kísérték. Különösen élénk tüntetés volt Tito elvtárs nevének említésekor. Felszólaltak Magyarország egyes délszláv vidékeinek kiküldöttjei. Ezek általában a kisebbségi jogok elismerését követelték. A szláv népek testvériségéről beszéltek. A beszédekben a magyar demokrácia törekvéseinek elismerése, amennyiben a szerb nyelvű beszédekből kivehettem, nemigen szerepelt” – fogalmazott Molnár Erik beszámolójában. – PSZL 274. f. 10. cs. 36. 6. e. Molnár Erik jelentése a magyarországi délszlávok első nagygyűléséről, 1946. május 19.

73 MNL OL XIX-J-1-j-Jug 4/b-1277/1946.

74 Vélhetően a bizottság a későbbiekben mint az Antifasiszta Front Délszláv Tagozatának Központi Bizottsága működött. Személyi összetételéről nincsenek információink.

75 Procsetnik: a második világháború alatt Szerbiában működött királypárti szerb nemzeti mozgalom, a csetnikek híve, támogatója.

76 MNL OL XIX-J-1-j-Jug 4/b-1277/1946.

77 Az első felszólaló Karagics Antal volt, aki „arról a megfélemlítésről beszélt, ami a szlávok iránt tapasztalható. Megemlítette, hogy több községben a bajai háromszögben a falakra van írva: »Vigyázzatok, rácok – úgy jártok, mint a svábok!«.” – Uo.

78 Uo.

kevesebbet nem követelünk, mint amennyit Titó Jugoszláviában adott a vajdasági magyar kisebbségnek” – szögezte le a határozat.⁷⁹

Az Antifasiszta Front Délszláv Tagozata a későbbiekben gyakorlatilag a Baján kialakított szervezeti keretek között működött. (A Kommunisták Magyarországi Pártja szervezési osztályán instruktorként működő Anton Robot választották meg főtitkárnak.)⁸⁰ A két ország közötti diplomáciai kapcsolatok fölvetelével⁸¹ párhuzamosan 1946 őszén a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja Délszláv Tagozata fokozta aktivitását. Az őszi hónapokban több petíciót is átnyújtott a kormánynak. 1946. november 29-i, Nagy Ferenc miniszterelnökhöz írott levelében nehezményezte, hogy korábbi beadványaikra válasz sem érkezett. Az ismételten megfogalmazott követelések között egyre hangsúlyosabban jelentek meg a politikai jellegűek.

A korábbiakhoz viszonyítva eltérést és némi radikalizálódást jelez, hogy a Front Délszláv Tagozata Végrehajtó Bizottsága a politikai területeken a pártokkal megegyező vagy hasonló – például delegálási – jogosítványokat követelt. *„Kívánjuk, hogy mindazon helységeken, ahol délszlávok élnek, a mi képviselőinket is vonják be az önkormányzati és adminisztratív testületekbe, mégpedig a következő módon: hogy az Antifasiszta Front Délszláv Tagozatának helyi szervezetei a lakosság számarányának megfelelően saját képviselőiket delegálják oda. Hogy a lakosságunk számarányához képest Magyarországon behívják a mi képviselőinket a Képviselőházba és pedig azokat, akiket (...) Délszláv Tagozatának Központi Bizottsága választ ki.”*⁸² Elismerték ugyan, hogy az iskolák szervezése, felállítása megkezdődött, de hangsúlyozták, hogy *„egyres hivatalnokok, tanítók és tanfelügyelők zavarják az iskolák megnyitását, sovíniszta gyűlöletet szítanak”*, ezért ezen személyek elbocsátását, illetve a Délszláv Tagozat által javasolt szakfelügyelő kinevezését kérték. A korábbiakhoz hasonlóan ismételten kérték a déli határ melletti községekből a különböző nemzetiségű – elsősorban magyar és német – menekült személyek eltávolítását.⁸³ Új követelésként fogalmazódott meg a délszláv nyelv hiva-

talos nyelvként való elismerése: *„s mint ilyent, azokban a helységeken, ahol népünk él, használják a hivatalokban és önkormányzati testületekben, (...) a magyar feliratok mellett a mi feliratainkat is alkalmazzák, ugyanígy, hogy a rendeleteket ezeken a helyeken a mi nyelvünkön is hirdessék ki”* – fogalmaztak.⁸⁴

A Szláv Antifasiszta Front keretén belül a délszláv és a szlovák közösség eltérő stratégiája korán megmutatkozott. Ez a délszlávokat előbb a Fronton belüli önállóság megteremtésére, egy saját tagozat felállítására (1945. december), majd 1947 októberében egy különálló országos szervezet, a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége (MDDSZ) létrehozására ösztönözte. Az új szervezet 1947. október 5–6-án Bácsalmáson tartotta meg II. országos konferenciáját, amelyen felszólalt Karlo Mrazović budapesti jugoszláv követ is, aki összehasonlította a magyarországi délszlávok helyzetét a jugoszláviai magyarság viszonyaival, és megállapította, hogy a magyarság helyzete Jugoszláviában rendezett.⁸⁵

Az országos értekezleten elfogadott határozatok gyakorlatilag a korábbi követeléseket ismételték meg. Ez egyúttal azt is jelzi, hogy az anyanyelvi oktatásra, a közösség kulturális jogainak biztosítására vagy a helyi közigazgatásban az anyanyelv használatára vonatkozó követelések tekintetében nem történt érdemi elmozdulás. Az iskolák szervezése kapcsán elismerték a pozitív változásokat, de azt nem tartották elégségesnek. Elsősorban az iskolák rossz elhelyezését, a tankönyvek hiányát és a pedagógusok képzetlenségét kifogásolták. Elégedetlenek voltak a beiratkozási eredményekkel is. Ezért a délszlávok által (is) lakott községekben az anyanyelvi oktatásnak a kormányzat részéről való kötelező előírását kérték.

A politikai követelések a kommunista frazeológiát átveve mind erőteljesebbé és határozottabbá váltak. A „Horthy-rezsim maradványainak” immár nemcsak a közigazgatásból való eltávolítását, de bíróság elé állítását is követelték. Határozottabb fellépést sürgettek a Jugoszláviából menekültekkel szemben is: *„Szégyen, hogy ilyen emberek, akik bünteteket követtek el a jugoszláv nép ellen, menedéket találjanak az új demokratikus Magyarországon.”*⁸⁶ Megismélték a hatalom különböző szervezeteiben, illetve az országgyűlésben az automatikus képviselőre vonatkozó igényüket is.⁸⁷

köteleztek. Bács-Bodrog vármegyében 16 jugoszláv állampolgár közül kettőt utasítottak ki, s három magyar nemzetiségű személynek a déli határsáv elhagyását, s Gyomán való letelepedését írták elő. – MNL. OL Belügyminisztérium Elnöki Főosztályának iratai 1945–1950. (a továbbiakban: XIX-B-1-r) 886/1946.

84 MNL OL XIX-A-1-j 24 581/1946.; Tóth: *A magyarországi délszlávok helyzete és törekvései 1945–1948.* i. m. 361–382. A beadványt Vujics Pávle elnök és Rob Antun főtitkár írták alá. A dokumentumon olvasható megjegyzés értelmében a beadványt Rákosi Mátyásnak és Szakasits Árpád miniszterelnök-helyettesnek is eljuttatták.

85 Vékás: *Magyarok a Vajdaságban.* i. m. 151.

86 MNL OL XIX-A-1-j 1362/1947.; Tóth: *A magyarországi délszlávok helyzete és törekvései 1945–1948.* i. m. 361–382.

87 Uo. Az MDDSZ-nek a közigazgatásban a kisebbségi nyelvhasználatra irányuló kérése kapcsán 1947. szeptember 6-án szakértői egyeztetésre került sor a belügyminisztérium törvény-

79 Uo.

80 Anton Rob (Rob Antal) pályájára vonatkozóan bővebben lásd A. Sajti Enikő: Egy jugoszláv kommunista karrierje a háború utáni Magyarországon. In: Bárdi Nándor–Tóth Ágnes (szerk.): *Egyén és közösség.* Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012. 277–289.

81 Gyöngyösi János és Stanoje Simić külügyminiszterek 1946. szeptember 27-én megegyeztek a diplomáciai kapcsolatok felvételéről, amit az október 16-i minisztertanácsi ülésen a magyar kormány támogatott, illetve hozzájárulását adta a SZEB is. Vékás: *Magyarok a Vajdaságban.* i. m. 105.

82 MNL OL XIX-A-1-j 24 581/1946.; Tóth: *A magyarországi délszlávok helyzete és törekvései 1945–1948.* i. m. 361–382.

83 A jugoszláv–magyar határ menti incidensek kivizsgálására, illetve a jó viszony szempontjából nemkívánatos személyeknek a határsávból való eltávolítására a magyar rendőrség jugoszláv megfigyelők jelenlétében rendszeresen razziákat tartott. Ezek eredményeként azonban viszonylag kevés személy kiutasítására vagy a határsávból való eltávolítására került sor. Az 1946. július 28–29-én Baranya és Bács-Bodrog vármegyei községekben tartott razzia eredményeként Baranya vármegyében 24 jugoszláv állampolgárságú, délszláv nemzetiségű személyt állítottak elő, közülük hét személyt utasítottak ki az országból, míg négy magyar nemzetiségű embert a déli határsáv elhagyására, Karcag megyei jogú városban való letelepedésre

A bácsalmási kongresszuson megfogalmazottakat az MDDSZ a kormányhoz is eljuttatta. 1947. november első felében a miniszterelnökségen két ízben is – november 8-án, illetve 13-án – tárcaközi egyeztetésre került sor az érintett minisztériumok képviselői és Rob Anton között.⁸⁸ A magyar kormány és a délszláv közösség vezetőinek 1947. őszi intenzív egyeztetéseit, valamint mindkét fél kompromisszumkészségét befolyásolhatta Tito küszöbönálló magyarországi látogatása. Az egyeztetés eredményeként a kormány határozatban vállalt kötelezettséget az anyanyelvi oktatás, a kulturális igények, valamint a közigazgatásban a délszláv nyelvhasználat jogára vonatkozó kisebbségi igények kielégítésére. Az anyanyelvi oktatás kapcsán már tíz fő jelentkezése esetén engedélyezték osztályok indítását. A kormány hozzájárult ahhoz, hogy az MDDSZ képviselői a beíratást végző bizottságokban részt vegyenek. Kötelezettséget vállalt tankönyvek kiadására, a pécsi délszláv tanítóképző felállítására, a szakmai munkát segítő és ellenőrző tanfelügyelő kinevezésére. A közösség kulturális fejlődése érdekében a magyar kormány százezer forint támogatást biztosított az MDDSZ által szervezett tánccsoportok, olvasóköri, színjátszó csoportok működéséhez, s utasította a helyi hatóságokat kultúrotthonok céljára alkalmas ingatlanok átengedésére is. A délszláv nyelvhasználatnak a közigazgatásban történő támogatására anyanyelvű jegyzői tanfolyamok indítását, két nyelvű feliratok elhelyezését, a Jugoszláviából menekülteknek a közigazgatásból való eltávolítását ígérte.⁸⁹

A magyar országgyűlés 1947. december 5-én ratifikálta a néhány hónappal korábban Belgrádban aláírt magyar–jugoszláv kulturális egyezményt. A pártok üdvözölték az egyezményt. Az MDDSZ nevében felszólaló Anton Rob is támogatásáról biztosította a törvényjavaslatot, majd leszögezte: *„A magyar kisebbségnek több joga van, mint eddig bármikor, ma mi is elmondhatjuk, hogy a magyarországi jugoszláv nemzetiségi kisebbség több jogot élvez, mint bármikor azelőtt.”*

előkészítő osztályán. Az értekezleten a miniszterelnökséget Csuka János, a belügyminisztérium közigazgatási főosztályát dr. Bakats Béla, a közrendészeti főosztályt dr. Bényi Tibor rendőr ezredes, míg a törvényelőkészítő osztályt dr. Benczur József képviselte. Az értekezleten alapvetően a kétnyelvű feliratok kérdését vitatták meg. A vegyes lakosságú községekben a délszlávok kérését jogosnak és teljesíthetőnek ítélték. Az egyértelműség érdekében az önkormányzatok számára egy miniszteri utasítás kiadásában állapodtak meg. Csuka János külön kérte, amit a bizottság tagjai is támogattak, hogy az utasítást a sajtóban is tegyék közzé, mivel így módon számos későbbi panaszt el lehet kerülni. – MNL OL Belügyminisztérium Törvényelőkészítő Osztály iratai (a továbbiakban: XIX-B-1-c) 12. tétel 84258/1947.

⁸⁸ MNL OL XIX-J-1-j-16/c. 483/1947. Az egyeztetéseken a miniszterelnökséget dr. Bojta Béla, Pásint Ödön, Borsa-Bauer György, Mikó Tibor, Csuka János és Molnár Jenő, a külügyminisztériumot dr. Vas Zoltán és Péter segédtitkár, a belügyminisztériumot dr. Sziklay László, dr. Windisch Ferencné, az igazságügyi minisztériumot dr. Fáy Béla, a tájékoztatási minisztériumot dr. Réczai László képviselte.

⁸⁹ MNL OL XIX-A-1-j 1362/1947.; Tóth: *A magyarországi délszlávok helyzete és törekvései 1945–1948.* i. m. 361–382. Az MDDSZ székházigényére és rendszeres éves költségvetésére vonatkozó kéréséről 1947 decemberében több egyeztetésre is sor került a miniszterelnökségen. – MNL OL XIX-J-1-k 16/c 128(4440)/1947.

Néhány nappal később, 1947. december 8-án a Budapesten tartózkodó Tito jugoszláv, valamint Dinnyés Lajos magyar miniszterelnök aláírta a húsz évre szóló magyar–jugoszláv barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést. A beszédekben kölcsönösen dicsérték egymás nemzetiségpolitikáját. Dinnyés kiemelte: *„A magyar nép elismerését és háláját kívánom tolmácsolni a teljes emberi és polgári egyenjogúságért, amit Tito Jugoszláviája biztosított a magyarságnak a Vajdaságban. A jugoszláv kormány bölcs lenini–sztálini nemzetiségpolitikájának eredménye, hogy testvéreinknek teljes egyenjogúságot biztosítottak a Vajdaságban. Igyekezni fogunk és vigyázni arra, hogy az alkotmánnyal biztosított egyenjogúság a jugoszláv és más nemzetiségek számára Magyarországon feltétlenül megvalósuljon.”* Tito visszafogottabban, de pozitívan reagált: *„Mindenki, aki az igazi népi demokrácia elvét vallja, aki a nemzetiségi kérdés helyes, sztálini megoldásának álláspontján áll, az a mi testvérünk, az a mi barátunk, legyen az magyar, cseh, lengyel, bárki más, mindegy.”*⁹⁰

A Tájékoztató Iroda 1948. június 28-i határozatát követően nemcsak a problémák elfojtásán alapuló, normalizálódó magyar–jugoszláv viszony romlott meg, de a magyarországi délszláv kisebbség helyzete is gyökeresen megváltozott. A közösség vezetőit nyilvános önkritikára, Jugoszlávia elítélésére akarták kényszeríteni. Az események gyorsan követték egymást. Anton Robot és az MDDSZ végrehajtó bizottságának tagjait kizárták a Magyar Dolgozók Pártjából. Letartóztatták Milan Ognjenovićot, az MDDSZ főtitkárát, Edvard Karagícot, a végrehajtó bizottság egyik tagját, Ljubomir Lastić és Milutin Đorđević ifjúsági vezetőket, továbbá a központi igazgatás két tagját, Milutin Brcant és Mata Babićot. Az MDDSZ működését a belügyminisztérium felfüggesztette. A *Naše Novine*t betiltották, helyette a Haraszi Sándor szerkesztette *Déli Csillagot* adták ki.⁹¹

1948. augusztus 10-én Budapesten a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége kongresszust tartott, amelyen a Tájékoztató Iroda állásfoglalását támogató határozatot fogadtak el, és leváltották az időközben külföldre távozott Anton Rob főtitkárt, aki nem volt hajlandó csatlakozni a Jugoszláv Kommunista Párt vezetőinek bírálatához. A kongresszusról a *Borba* különtudósítója a *Magyar Szó* augusztus 12-i számában a következőképpen számolt be: *„A kongresszust a titkosrendőrség védelme alatt tartották meg. A belügyminisztérium 30 000 forintot adott Gyuszkának (Gyuszkó János), a Demokratikus Délszláv Szövetség miniszteri biztosának a kongresszus megtartására. Ebből fizették az útiköltségeket és az igen ünnepélyes ebédet a kiküldöttek részére. A kongresszus kiküldötteinek választása alkalmával Gyuszkó miniszteri biztos azon volt, hogy a Demokratikus Délszláv Szövetség egyes helyi szervezetei hozzanak határozatot, amelyben az említett szervezetek megegyeznek a Tájékoztató Iroda határozatával Jugoszlávia Kommunista Pártjának helyzetével kapcsolatban. Gyuszkának ez a törekvése nem sikerült.”*⁹²

⁹⁰ A. Sajti: *Impériumváltás, revízió, kisebbség.* i. m. 381.; Vékás: *Magyarok a Vajdaságban.* i. m. 161.

⁹¹ Vékás: *Magyarok a Vajdaságban.* i. m. 184–186.

⁹² Uo. 184–188.

Összegzés: a délszláv közösség a jugoszláv–magyar kapcsolatok erőterében

Magyarország és Jugoszlávia háború utáni nemzetközi helyzete gyökeresen különbözött egymástól. Míg Magyarország a vesztesek, Jugoszlávia a győztesek oldalán fejezte be a háborút. Az ebből fakadó egyenlőtlen tárgyalási pozíciók gyakorlatilag minden területen megmutatkoztak, s 1945–1948 között a két ország kapcsolatát nagymértékben befolyásolták. Ugyanakkor megállapítható az is, hogy más-más okok miatt, de mindkét ország fontosnak tartotta a kapcsolatok mielőbbi, alapvető szintű rendezését.

A kapcsolatok kialakításánál Jugoszlávia élt a nyomásgyakorlás azon eszközeivel, amelyeket kedvezőbb nemzetközi pozíciói jelentettek számára. A háború utáni években a Szovjetunió Jugoszláviát a térségben első számú szövetségesének tekintette, számított támogatására a pánszláv mozgalom ismételt megerősítésében, a gyors kommunista hatalomátvétel miatt pedig a jugoszláv pártot példaként állította a régió kommunista pártjai elé. A Szovjetunió érdeke volt Jugoszlávia pozíciójának megerősítése, ami Tito számára azt jelentette, hogy külpolitikai törekvéseiben alapvetően számíthatott Sztálin támogatására. Ennek a körülménynek a tudatában fogalmazta meg Jugoszlávia Magyarországgal szembeni feltételeit is. Jugoszlávia a magyar féltől elvárta a területi követelésekről való lemondást, ezzel szemben a bajai háromszög területi hovatartozásának kérdését a nemzetközi diplomáciai tárgyalásokon másfél évig napirenden tartotta, aminek a területre be-behatoló, illetve Magyarország területén állomásoztatott jugoszláv fegyveres csoportokkal adott nyomatékot. A bizonytalanság fenntartásához hozzájárult az is, hogy a déli határ védelme majdnem egy éven keresztül megoldatlan volt. A szovjet vezetésű SZEB jogos kérésnek ismerte el Magyarország déli határai sérthetetlenségére vonatkozó igényét és maga is sürgette a határőrség felállítását. A helyi katonai parancsnokok ugyanakkor rendre feloszlatták a magyar határőr-alkulatokat, arra való hivatkozással, hogy létszámuk meghaladja a fegyverszüneti egyezményben megállapított ötezer főt, akadályozták munkájukat, ily módon a jugoszláv törekvéseket támogatták.

A két fél kapcsolatának másik neuralgikus pontja a kisebbségek helyzete volt. Mindkét ország alapvetően belügynek tekintette a területén élő kisebbségekkel való bánásmód kérdését, anyaországgént viszont jogot formált arra, hogy a területén kívül élő magyar, illetve délszláv közösség érdekében fellépjen.

Bár a magyar politikai pártoknak és a kormánynak voltak információi a vajdasági magyarságot ért atrocitásokról és jogfosztásáról, elfogadták Tito azon követelését, miszerint az országok közötti kapcsolatfelvétel feltétele, hogy ez a kérdés nem tárgya a diplomáciai egyeztetéseknek. Tito a magyar fél számára bepillantást sem engedett a vajdasági magyarság helyzetébe, ugyanakkor a nyomásgyakorlás eszközeként használta a magyarországi délszláv közösséget. Először a SZEB jugoszláv missziója, majd a diplomá-

ciai kapcsolatok föl vételét követően a követségen keresztül is folyamatosan tiltakozott a délszláv közösség elnyomása ellen. Jugoszlávia kéréseit, követeléseit, bírálatát nem a közösség tényleges társadalmi helyzetéből kiindulva fogalmazta meg: a problémákat, hiányosságokat fölnagyította, az oktatási, kulturális jogok érvényesülését bizonyítékok nélkül megkérdőjelezte. Minden fölmerülő kérdés esetében a magyar kormányt folyamatosan nyomás alatt tartotta.

A vajdasági magyarság helyzete a kétoldalú kapcsolatokban vagy meg sem említődött, vagy a jugoszláv fél konkrétumok nélkül hangoztatta, hogy az állampolgári jogegyenlőséget, illetve az oktatási-kulturális jogokat is biztosították a számára. A magyar fél tudomásul vette ezt a valósággal szöges elentétben álló pozitív interpretációt. A kisebbségi kérdés kapcsán a magyarországi délszlávok helyzetével kapcsolatban megfogalmazott jugoszláv panaszok vegyes bizottság általi – tehát a másik fél bevonásával történő – korrekt kivizsgálására és a jogosnak tartott kérések kielégítésére törekedett. Ez a magatartás azonban nem vezethetett eredményre, mert Jugoszlávia alapvető célja nem a magyarországi délszláv közösség társadalmi helyzetének javítása volt, a közösséget csupán a Magyarországra való nyomásgyakorlás eszközeként használták. Ezt támasztja alá a SZEB jugoszláv missziója és a magyarországi délszláv vezetők eljárása is. Egyrészt azokat a vádak sem vonták vissza, amelyekről a vegyes bizottsági kivizsgálások során bebizonyosodott, hogy alaptalanok, másrészt a különböző, így például az anyanyelvi oktatás területén hozott kormányzati intézkedéseket – meg sem várva azok hatását – folytonosan bírálták. Harmadrészt, ha a jugoszláv fél által kikényszerített intézkedések – mint például a délszláv összeírás – nem a jugoszláv elvárások szerinti eredményt hoztak, azok negatív hatásait automatikusan a magyar kormányzatnak tulajdonították. Negyedrészt, az elért eredményeket minden esetben figyelmen kívül hagyták.

Ebben az erőterben kellett megfogalmaznia saját sorsára vonatkozó elképzeléseit a magyarországi délszláv közösségnek, amely mind nemzeti, mind gazdasági, mind politikai szempontból jelentősen tagolt volt. A közösség jelentős részét képező horvátok-bunyevácok anyaországa, Horvátország a vesztesek oldalán fejezte be a háborút, ennek ódiumát a regionális kötöttségek – a dél-bácskai horvát-bunyevác tömbhöz való közvetlen kapcsolódás – hangsúlyozása révén igyekeztek kompenzálni. A szerbek számára a győztes Jugoszlávia első perctől kezdve integráló erővel rendelkezett, míg a szlovének anyaországhoz viszonyulása árnyaltabb volt. A magyarországi délszlávok önszerveződése közvetlenül a háború után megkezdődött, de országos és helyi szervezeteik nem tükrözték azt a politikai polarizációt, amely a közösség, illetve egyes csoportjainak gazdasági tagoltsága alapján joggal feltételezhető lenne.

Jugoszláviának érdeke volt egy centralizált, baloldali elkötelezettségű délszláv szervezet létrehozása Magyarországon, mivel annak segítségével hatékonyabban tudta a kisebbségi közösséget a Magyarországgal szembeni nyomásgyakorlás eszközeként használni. Kiaknázta a pánszláv tudat meg-

erősödésének hatását, a kisebbségi közösségek anyanemzetükhöz való tartozásának, kötődésének igényét. Elősegítette, hogy a szervezet vezetőinek olyan személyeket válasszanak, akik valójában a jugoszláv politikai törekvések érvényesülését támogatták, s nem a kisebbség igényeinek argumentációját szolgálták. A közvetlen és hatékony jugoszláv beavatkozást sejteti, hogy 1945–1948 között a délszláv szervezet helyi és országos vezetői kizárólag baloldali elkötelezettségű, a kommunista párthoz kötődő személyekből kerültek ki. A szervezetet kizárólag a kommunista párt(ok) erőterében pozicionálták. Nem egy alulról felépített struktúrát hoztak létre, a szervezet működése erősen centralizált volt. Vezetői legitimitását nem elsősorban a közösség, hanem Jugoszlávia és részben a magyar kommunista párt támogatása biztosította. Ez azonban csak azt jelezte, hogy a nemzetiségi közösségekben zajló folyamatok leképezték a társadalom egészében is megfigyelhető antidemokratikus eljárási módokat.

A szervezet céljai meghatározásakor kettősség figyelhető meg: egyrészt kulturális egyesületként határozta meg magát, de kezdettől fogva politikai, hatalmi célokat is megfogalmazott (például a pártok képviselőiből álló bizottságokba is követelik a delegálási jogokat, országgyűlési képviselői igénye). A közösség rövid időre sem tudta megteremteni saját, belső tagoltsága szerinti önszerveződését, vezetői az egész közösséget a jugoszláv–magyar viszony erőterében pozicionálták, ennek következtében a kapcsolatok foglyává is tettek. Nyilvánvalóan a jugoszláv–magyar kapcsolatok megromlását követően a magyarországi délszlávokat ért retorzió nem csak a közösség háború utáni, Jugoszlávia által erősen befolyásolt magatartásával magyarázható. A magyarországi délszlávok sorsát a térség más kisebbségi közösségei által is számtalanszor megtapasztalt helyzet jellemzi, amikor egy-egy kisebbségi közösség anyanemzetéhez tartozásának igényét anyaországa saját törekvései szolgáltatába állítja. Így a közösség saját sorsát alakítani akaró szubjektumból, amely természetes módon tart igényt anyanemzete támogatására (is), anyaországa eszközévé válik.

VUKMAN PÉTER

Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon, 1948–1949

A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának (Kominform, Informbüro) 1948. június 28-án nyilvánosságra hozott bukaresti határozatával Sztálin új, „mini hidegháborús” frontot nyitott Jugoszlávia ellen.¹ Mint ismeretes, a rigómezei csata évfordulójára időzített határozat élesen bírálta a jugoszláv vezetés politikáját és kizárta a Jugoszláv Kommunista Pártot (JKP) a „testvéri pártok” családjából. Sőt, egyúttal felszólította a párt „haladó erőit” Tito megdöntésére. Habár a nyilvánosság csak ekkor szerzett tudomást a szovjet és a jugoszláv pártvezetés közti ellentétekről, a színpalak mögött a feszültség már 1948 februárjától tapintható volt. Sztálin ugyanis február 10-ére Moszkvába rendelte a jugoszláv és a bolgár kommunista pártok vezetését. (Tito talán valamit megsejthetett, és betegsége hivatkozva személyesen nem jelent meg a szovjet fővárosban.) A késő este megtartott megbeszélésen Sztálin három, egymással összefüggő kérdésben hevesen bírálta a jugoszláv külpolitikát: nehezményezte, hogy az 1947-ben aláírt jugoszláv–bolgár föderációs szerződés kapcsán Belgrád és Szófia előzetesen nem kérte ki Moszkva jóváhagyását; elítélte Georgi Dimitrov bolgár miniszterelnök 1948. januári bukaresti beszédét, amelyben egy nagy kelet-európai föderáció létrehozását vizionálta az Egyesült Államok érdekszférájába tartozó Görögország bevonásával; továbbá hangot adott neheztelésének, amiért a jugoszlávok katonai egységeket kívántak küldeni Dél-Albániába. Habár Sztálin bírálatát Dimitrovnak és a bolgár küldöttségnek címezte, a jugoszlávok tudták, ők a vádak igazi célpontjai. Találóan fogalmazta meg mindezt az ülésen a jugoszláv delegáció tagjaként részt vevő Milovan Đilas *Találkozások Sztálinnal* című munkájában: „A lányomnak mondom, hogy a menyem is értse.”²

- 1 Jelen tanulmány megírásához az Országos Tudományos Kutatási Alap „A Magyarországon élő jugoszláv politikai emigránsok története (1948–1956)” című OTKA PD 108386. számú posztdoktori ösztöndíja nyújtott segítséget.
- 2 Đilas, Milovan: *Találkozások Sztálinnal*. Budapest, Magvető, 1989. 157–170.; az idézet a 161. oldalon. A moszkvai találkozóról készített jugoszláv jegyzőkönyvet legelőször Leonyid Gibianszkij orosz történész publikálta: Gibianskii, Leonid: *The Soviet Bloc and the Initial Stage of the Cold War: Archival Documents on Stalin's Meetings with Communist Leaders of Yugoslavia and Bulgaria, 1946–1948*. *Cold War International History Project Bulletin*, 10. (1998) 111–148. A dokumentum magyarul olvasható: Vukman Péter: *Sztálin és Tito moszkvai titkos találkozóján. 1948. február 10.* Szeged, JATEPress, 2004. (Documenta Historica, 64.) A Tájékoztató Iroda

Noha a konfliktus hevében mind a jugoszlávok, mind a szovjetek számos vélt és valós sérelmet, vádat fogalmaztak meg, az ellentétek hátterében valóban az húzódott meg, hogy ki legyen Jugoszlávia valódi ura. Az éleződő hidegháborús légkörben Sztálin szigorú alárendeltséget, teljes hierarchikus alávetést várt el az érdekszférájába tartozó kelet-európai országok állami és pártvezetésétől. Tito külön utas, regionális balkáni hatalmi ambíciókkal rendelkező külpolitikája túlfeszítette ezt a keretet.

A drámai módon megromló szovjet–jugoszláv és az ennek következtében elmérgesedő jugoszláv–kelet-európai viszony – a gazdasági blokád, a katonai nyomásgyakorlás, az állandósuló határincidensek, a pszichológiai és propagandaharc, a meglévő kétoldalú szerződések felmondása és a Tito-ellenes koncepciók perек – eredményeként Jugoszlávia teljesen elszigetelődött. Tito azonban szembe mert szállni Sztálinnal és „legjobb tanítványaival”. Mindeközben népszerűsége és társadalmi támogatottsága mind a JKP tagsága, mind a jugoszláv állampolgárok körében fokozatosan tovább növekedett. Jól jelzi ezt, hogy míg 1947 végén 285 ezer párttag volt, a JKP taglétszáma 1948 decemberére 482 938 főre emelkedett.³ Mindez korántsem jelentette azt, hogy mindenki egyöntetűen felsorakozott volna Tito mögött. Többekben megfogalmazódott, nincs-e igaza Sztálinnak, nem helytállóak-e a JKP vezetése ellen megfogalmazott vádak? Különösen Szerbiában és Montenegróban, a párttagság, a hadsereg és a belgrádi egyetem hallgatói körében volt erős a Szovjetunió támogatottsága, de a jelenség szélesebb társadalmi rétegeket is érintett. 1948–1963 között a Tájékoztató Iroda által képviselt irányvonal támogatásáért nem kevesebb mint 240 ezer főt zártak ki a JKP soraiból, közülük több mint 30 ezren az Adriai-tenger északi partszakaszánál található Goli otok (Kopársziget) táborában is megfordultak.⁴

A belső ellenállók mellett a Tájékoztató Iroda határozatát támogatókból politikai emigráns közösségek is kialakultak a Szovjetunióban és a korabeli szóhasználatnál „népi demokráciáknak” nevezett kelet-európai szovjet csatlós államokban. Az emigrációt általában három társadalmi csoport tagjai alkották: egyrészt azok a diákok és felsőfokú tanulmányokat folytató hallgatók, akik 1948 júniusát követően nem tértek vagy nem térhettek vissza Jugoszláviába, másrészt a jugoszláv külképviseletekről emigráló diplomaták, har-

madrészt pedig a Jugoszláviából életük kockáztatása árán, a határon illegálisan átszökő politikai (vagy köztörvényes bűncselekmény miatt elítélt) menekültekből. A jelen tanulmány ezen politikai, úgynevezett kominformista emigránsok magyarországi közösségének történetét mutatja be az első politikai menedékjogot kérők megérkezésétől az emigránsok első hazai vezetőjének, Lazar Brankovnak a letartóztatásáig (1949. június). Írásom első részében röviden áttekintem a Magyarországon megszerveződő politikai emigráció kialakulását és az emigránsok társadalmi összetételét. A második részben részletesen megvizsgálom Lazar Brankov emigrációs szervező tevékenységét, utalok a felmerülő problémákra és kitérek az emigránsok politikai tevékenységére. A harmadik, befejező egységben az emigránsok és a magyar államvédelmi hatóságok szerteágazó kapcsolatát világítom meg néhány releváns példa alapján. Tanulmányom magyarországi levéltárakban (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) folytatott alap kutatásaimra támaszkodik. Kutatási eredményeim árnyalására felhasználtam a Magyar Távirati Iroda könyomatos napi jelentéseit és a *Szabad Nép* releváns számain is.

A magyarországi jugoszláv politikai emigráció létszáma és társadalmi összetétele

A Josip Broz Tito és a jugoszláv vezetés politikájával szemben a Szovjetuniót és Sztálin politikáját támogató, úgynevezett kominformista emigránsok közül az első között kért Magyarországon politikai menedékjogot Dudás Lajos szerb (korábban jugoszláv) parlamenti képviselő.⁵ Emigrálásának körülményeiről a Magyar Távirati Iroda 1948. július 10-én adott ki közleményt, két héttel a Tájékoztató Iroda bukaresti határozatának nyilvánosságra hozatala után. A rövid híradás szerint Dudást a Tájékoztató Iroda határozatát helyeslő álláspontja miatt július 5-én, a Jugoszláv Kommunista Párt szabadkai szervezetének palicsi ülésén le akarták tartóztatni. A szerb parlament képviselőjének azonban a királyhalmi kommunisták segítségével, két másik „kommunista munkással” együtt sikerült átszöknie a határon. Magyarországon, a Távirati Iroda közlése szerint, „régii kommunista harcosnak kijáró menedékjogban részesül”.⁶

Dudás Lajos emigrálását további illegális határátlépések követték. Szeptember 5-én Đorđe Burgijasev, Žarko Ljubovjev (feleségével, Milenával) és

bukaresti határozata megtalálható: *A Jugoszláv Kommunista Szövetség a nemzetközi munkásmozgalomban 1948 és 1968 között*. Újvidék, Forum, 1968. 246–253.

3 A JKP taglétszáma ezt követően továbbra is emelkedő tendenciát mutatott. 1950 decemberében 607 443 fő, 1951 decemberében 704 617 fő rendelkezett párttagsági könyvvel, majd a párttagok száma (átmenetileg) 1952-ben 772 920 főben csúcsosodott ki. Shoup, Paul S.: *The East European and Soviet Data Handbook: Political, Social, and Developmental Indicators, 1945–1975*. Stanford–New York, Hoover Institution Press–Columbia University Press, 1981. 82–84.

4 Mitrović, Momčilo: *Tri dokumenta o ibeovcima*. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2009. 16. 6. lj. A szerbiai adatokat a szerző részletesen elemzi a 18–33. közti oldalakon. Az ismert kominformisták számát (1948–1955 között) Ivo Banac 55 663 főre teszi. Banac, Ivo: *With Stalin Against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaka–London, Cornell University Press, 1988. 150., table 2.

5 A Vajdaságot 110 fő képviselte Szerbia Képviselőházában, közülük 26-an voltak magyarok. Dudás Lajos 1945-től a tartományi kormány funkcióját ellátó Vajdasági Népfelszabadító Főbizottság szociálpolitikai ügyosztályát is vezette. Vékás János: *Magyarok a Vajdaságban. 1944–1954. Kronológia*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2011. 64.

6 *Magyar Távirati Iroda* (a továbbiakban: MTI) *Napi Hírek. Belpolitikai Szolgálat*, 1948. július 10. 5. kiadás. A Magyar Távirati Iroda úgynevezett könyomatos napi jelentései elérhetőek: <http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&a=start> (a letöltés ideje: 2014. július 15.).

Savo Novaković szökött Magyarországra.⁷ Őket október 2-án Đuro Žibreg, október 4-én Rade Tomanović, október 12-én Slavko Demeter⁸ követte. Több esetben az emigrálni szándékozók nem is egyesével, hanem kisebb csoportokba verődve, emigrálásukat eleve közösen megtervezve lépték át a jugoszláv–magyar határt. Így tett Đorđe Burgijasev is, aki feleségét és három gyermekét hátrahagyva, harmadmagával emigrált.⁹ Az átszökésének körülményeivel foglalkozó iratokból azonban egyértelműen nem derül ki, hogy társai között volt-e a szintén aznap emigráló Ljubovjev házaspár vagy Savo Novaković. Alátámaszthatja azonban mindezt, hogy valamennyien vajdasági származásúak voltak; Burgijasev a jugoszláv államvédelmi hatóság, az UDB zombori járási kirendeltségénél főhadnagyi rangban kémelhárítónak irányította a Magyarország elleni elhárítást és hírszerzést,¹⁰ míg Novaković 1948 márciusától a zombori gazdasági hivatalnál dolgozott.¹¹ Utóbbi szintén kapcsolatban állt a jugoszláv államvédelmi szervekkel: 1945 márciusától 1946 szeptemberéig a politikai rendőrség tisztje volt és leszereléséig vezette az UDB zombori kémelhárító osztályát.¹² A politikai emigránsok közé azonban csak négy hónap múlva, 1949 januárjában vették fel.¹³ Mindez arra utal, hogy egy-egy emigráns csatlakozását minden esetben az államvédelmi hatóság hosszas és alapos kihallgatása előzte meg, átvilágításuk akár több hónapig is elhúzódhatott. A folyamatba a hatóságok idővel a politikai emigránsok képviselőit is bevonták.

Harmadmagával érkezett Magyarországra 1948. december 18-án Boško Kolundia, Rade Mrđenović és Ante Rak,¹⁴ de hozzájuk hasonlóan együtt szökött át a határon 1949 márciusában Stjepan Šmit, Milivoj Krstić és Živorad Todorović is.¹⁵ Az emigrációban kifejtett tevékenységükre tanulmányom további részében még visszatérek. Itt jegyzem meg azonban, hogy az emigránsok egy része csak „átutazóban” kívánta érinteni az országot. Boško Kolundiaék (más emigránsokkal egyetemben) a Szovjetunióba kívántak továbbutazni (és mindaddig ott kívántak maradni, „míg Jugoszláviában igazi Marx és Leninizmus nem lesz”),¹⁶ míg Živorad Todorović két társával együtt Csehszlovákiát jelölte meg utazásuk végcéljának a magyar hatóságok előtt. Dönté-

sükbe belejátszott, hogy korábban már mindhárman megfordultak az országban. A repülőgép-szerelő családból származó Todorović 1946 februárjában műszaki hallgatóként került Brnóba, ahol egészen a Tájékoztató Iroda határozatáig dolgozott. A határozatot követően visszatért Jugoszláviába, előbb Belgrádban, majd a fiumei torpedógyárban helyezkedett el. Két 23 éves társával az adriai-tengeri kikötővárosban 1949. március 10-én döntöttek arról, hogy visszaszöknek Csehszlovákiába. A magyar határt három nap múlva lépték át, a hatóságok Budapestről a csehszlovák határ felé tartva vették őrizetbe őket. Az emigráns kolónia tagjai közé, Novaković esetéhez hasonlóan, viszonylag későn, háromhavi fogva tartás után nyertek felvételt. Todorović azonban később sem mondott le korábbi szándékáról. Hirtelen felindulásból 1950 novemberében ismételten megpróbálkozott azzal, hogy Csehszlovákiába szökjön. A következményektől tartva, Komáromnál meggondolta magát, visszatért Budapestre és az esetet jelentette az emigránsok vezetőségének.¹⁷ Sikerebbnek bizonyult Božidar Medić és Josip Stančić kísérlete, akik végül otthonra leltek Magyarország északi szomszédjában.¹⁸

A politikai okokból Prágába vagy Moszkvába tartó emigránsok döntésébe több tényező is belejátszhatott. A második világháborút követően számos jugoszláv középiskolás és egyetemista folytatott elsősorban műszaki, illetve katonatiszti tanulmányokat Csehszlovákiában és a Szovjetunióban.¹⁹ Részben ennek is betudható, hogy a két országban létszámában kezdettől fogva nagyobb emigráns közösség formálódott, mint Magyarországon. Politikai értelemben a prágai emigránsok egyébként az egyik legjelentősebb, egyben leginkább doktriner emigráns közösséget alkották. A csehszlovák és a szovjet fővárosban a szláv nyelvrokonságnak köszönhetően pedig bizonyára a minden napok során is könnyebben megértették magukat, mint egy teljesen idegen nyelvi közegben.

Mind a formálódó emigráns közösség létszámában, mind pedig annak minőségében és jelentőségében is fontos változást hozott, hogy 1948. október 25-én Lazar Brankov, a budapesti jugoszláv nagykövetség ügyvivője a diplo-

7 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) M–KS 276 f. 68. cs. 65. ő. e. 13–15. Đorđe Burgijasevre lásd még: MNL OL M–KS 276 f. 98. cs. 145. ő. e. 9.

8 MNL OL M–KS 276 f. 68. cs. 65. ő. e. 14.; Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) O–9698/2. 42–43. és MNL OL M–KS 276 f. 68. cs. 65. ő. e. 14.

9 MNL OL M–KS 276 f. 67. cs. 126. ő. e. 111–112.

10 MNL OL M–KS 276 f. 98. cs. 145. ő. e. 9. és MNL OL M–KS 276 f. 67. cs. 126. ő. e. 111–112.

11 MNL OL M–KS 276 f. 68. cs. 65. ő. e. 15.

12 ÁBTL 2.1. IV/30-a. 8. és 9. Novaković különböző helyeken szolgált, mielőtt Zomborba került volna. Leszerelése és a gazdasági hivatalban történő elhelyezkedése között pedig egyetemi tanulmányokat folytatott.

13 ÁBTL 2.1. IV/30-a. 45/2.

14 MNL OL XIX-B–10. 1945–1950. 26. doboz. 18. ő. e.

15 ÁBTL 2.1. IV/47. 8.

16 MNL OL XIX-B–10. 26. doboz 18. ő. e. Jegyzőkönyv, 1948. december 18.

17 ÁBTL 2.1. IV/47. 8. és 29. Szökési kísérletéért, a társadalmi tulajdon ellen elkövetett lopás büntetéseben (1952 tavaszán a Ganz Villamosági Gyárból egy elhasznált órákészítéltulajdonítása miatt) és tiltott határátlépés büntetése kísérletében a Budapesti Központi Járásbíróság 1952. szeptember 24-én megtartott zárt tárgyalásán Živorad Todorovićot főbüntetéseként 5 év börtönrre ítélte, mellékbüntetésként pedig 6 évre eltiltotta a közügyek gyakorlásától. ÁBTL 2.1. IV/47. 29–30. Todorović fellebbezését a Budapesti Megyei Bíróság 1952. október 17-én elutasította. A Legfelsőbb Bíróságon 1955. március 7-én megtartott perújítási tárgyaláson büntetését 6 hónapra mérsékeltek. A bíróság a fogva tartásban eltöltött idővel azt kitöltöttnek vette és határozatot hozott Todorović azonnali szabadon bocsátásáról (uo. 41. és 61.), 7 és fél évvel később, a Legfelsőbb Bíróság 1962. szeptember 28-án megtartott nyilvános tárgyalásán büntetethetőséget kizáró okokból felmentette a fenti vádak alól. ÁBTL 2.1. IV/47-a. 22.

18 MNL OL M–KS 276 f. 98. cs. 139. ő. e. 209.

19 1945–1948 között a Szovjetunió 65 katonai akadémiáján 5135 jugoszláv tiszt tanult, míg Csehszlovákiában több mint háromezer jugoszláv diák tanult különböző gazdasági iskolákban és 16 internátusban 1946–1948 között. Mitrović: *Tri dokumenta o ibeoćima*. i. m. 36. 45. l.

máciai testület hat másik tagjával együtt az emigrálás mellett döntött. Brankovval együtt emigrált Dušan Vidović őrnagy, a katonai küldöttség helyettes vezetője, Ozren Krstonošić, a TANJUG jugoszláv hírügynökség budapesti irodájának vezetője, Branislav Doroslovački alkonzul és Balassa Klára követségi titkárnő. Krstonošić és Doroslovački családjával együtt emigrált. Nyilatkozatukhoz két nappal később a követség további két munkatársa, Milutin Stevanović és felesége, Marija Stevanović is csatlakozott. A Doroslovački, a Krstonošić és a Stevanović házaspár öt gyerekével együtt így néhány nap leforgása alatt 14 fővel bővült az emigráns kollektíva létszáma, amely december közepére (családtagokkal együtt) már 28 főt tett ki.²⁰ Az emigránsok összlétszámában azonban ezt követően egészen 1949 tavaszáig nem történt változás. A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Titkársága számára 1949. február 24-én készített jelentés ugyanis szintén 28 politikai emigránsról tett említést.²¹

Ezt követően bő három hónap alatt megháromszorozódott a Magyarországon politikai okokból menedékkert jogot kérő jugoszláv állampolgárok száma. A Magyarországon élő jugoszláv politikai emigránsok vezetőségének nevében Bogdan Pejović által az MDP Külügyi Osztály Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya számára 1952. október 7-én készített névsorok alapján 1948. július 1-jétől 1949. június 1-jéig 80 fő kért politikai okokból menedékkert jogot (közülük 6 főt nem vettek fel az emigrációba), majd 1952 októberéig újabb 68 személy lépte át politikai okokra hivatkozva a két ország határát.²² Legtöbbször tehát a szovjet–jugoszláv konfliktus kirobbanását követő első évben, azon belül is 1949 tavaszán emigráltak. A magyar levéltári források szerint azonban a politikailag aktív emigránsok összlétszáma 1952 októberében sem érte el a 148 főt. Pero Popivoda, a jugoszláv légierő egykori főparancsnok-helyettese, a moszkvai jugoszláv politikai emigráció vezetője 1950. január 27-én a Magyar Dolgozók Pártja Központi Bizottságának és személy szerint Rákosi Mátyásnak címzett szigorúan bizalmas levelében, a magyarországi látogatásán szerzett tapasztalataival összefüggésben, 77 emigránsról és további 14 fős diplomáciai csoportról (összesen 91 fő) tesz említést.²³ Néhány hónappal később (1950 májusában) Rákosi Mátyás számára részletes, a megelőző egyéves időtartamra vonatkozó kimutatást készítettek. Ezen irat szerint lényegesen több, összesen 221 jugoszláv élt politikai emigránsként Magyarországon, közülük 107-en a fővárosban. Az emigráció vezetőségéhez hivatalos formában azonban a Budapesten élő emigránsok közül csak 102 fő kapcsolódott.²⁴ Számuk 1952–1953-ra 74–75 fő körül állandósult.²⁵

Lényegesen magasabb létszámról tanúskodnak a jugoszláv levéltári források. Az UDB 1964-ben készített, a szerb szakirodalomban általánosan elfo-

gadott kimutatása összesen 4928 politikai emigránst tartott számon a Szovjetunióban és a kelet-európai országokban. Közülük 455-en Magyarországon találtak menedéket. Az emigrálók közül 84 fő valamilyen oknál fogva „kihullott” az emigrációból, 136-an Sztálin halálát követően visszatértek Jugoszláviába, míg 235-en az országban maradtak. Összehasonlításképp, a legtöbb politikai emigráns Bulgáriában és Albániában élt (1705, illetve 1340 fő), számuk még a Szovjetunióban élő politikai emigránsokénál is magasabb volt (718 fő). Magyarország Romániával együtt (497 fő) a középmezőnyben helyezkedett el, míg Lengyelországban mindössze 24 emigránst tartottak nyilván.²⁶

A magyar és a jugoszláv számsorok közti szignifikáns eltérés további, belgrádi levéltárakban folytatott kutatómunkát tesz szükségessé. A létszámbeli különbséget részben megmagyarázhatja, hogy az UDB kimutatása nemcsak az 1948–1953 között emigrálókat, hanem mindazon személyeket összesítette, akik valamilyen politikai okból kifolyólag 1964-ig a szocialista tábor valamely országába távoztak.²⁷ A magyarországi levéltárakban általam áttekinített névsorok, kimutatások kizárólag a felnőtt, feltehetően politikailag aktív tevékenységet folytató személyeket sorolják az emigránsok közé, azokon családtagjaik csak elvéve szerepelnek. Például abban az esetben, ha férjükkel egyszerre vagy őt követve lépték át a jugoszláv–magyar határt, vagy mint a budapesti jugoszláv nagykövetség munkatársai esetében, egyszerre emigráltak. A listákon nem szerepelnek az emigránsok kiskorú gyermekei sem.

Más levéltári forrásokból azonban tudjuk, hogy többen családos emberek voltak. Például Dudás Lajos és Nyitrai Kálmán 3–3 gyermeke részesült pártsegélyben 1953 szeptemberében.²⁸ Már Magyarországon kötött házasságot Živorad Todorović (feleségét Dani Juliannának hívták),²⁹ felesége neve szintén nem szerepel az összesítő kimutatásokban, gyermekük 1952-ben született.³⁰ Az azonban csak a releváns jugoszláv dokumentumok tételes átnézését köve-

26 A kimutatást idézi: Banac: *With Stalin Against Tito*. i. m. 223.; Mitrović, Momčilo–Selinić, Slobodan: *Jugoslovenska informbiroovska emigracija u istočnoevropskim zemljama, 1948–1964. Tokovi istorije*, 2009. 1–2. sz. 34.; Mitrović: *Tri dokumenta o ibeovcima*. i. m. 35. A teljes dokumentum: uo. 57–132. A magyarországi kimutatásokhoz hasonló ellentmondásokat a jugoszláv adatokban is megfigyelhetünk. Mitrović és Selinić tanulmányukban megjegyzik, hogy egy, az 1950-es évek közepén készült kimutatás szerint lényegesen eltérő számsorokat kapunk. Ezen irat szerint például Magyarországon 650 emigráns tartózkodott, míg Bulgáriában 1500, Csehszlovákiában pedig 250. Csehszlovák viszonylatban a szerzőpáros megkérdőjelezi az adatok megbízhatóságát. Mitrović–Selinić: *Jugoslovenska informbiroovska emigracija*. i. m. 34. 11. lj. Szintén jugoszláv levéltári források alapján a bolgár emigráció létszámát Petar Dragišić 2007-ben megjelent monográfiájában 1951-re 800 főre teszi. Dragišić, Petar: *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2007. 243.

27 Mitrović: *Tri dokumenta o ibeovcima*. i. m. 35. o. 43. lj.

28 MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 143. ő. e. 48. Dudás Lajos ellátásban részesülő gyermekei 1, 2 és 15 évesek voltak, Nyitrai Kálmáné 5 és 10 év közöttiek. Uo. Egy, az MDP Központi Vezetőségének 1953. június 22-én küldött gépelt levél Dudás Lajos 17 éves lányáról, az 1936. október 10-én Szabadkán született Ilonáról is említést tesz. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 144. ő. e. 132.

29 ÁBTTL 2.1. IV/47. 4.

30 ÁBTTL 2.1. IV/30. 46.

20 MNL OL M–KS 276. f. 68. cs. 67. ő. e. 21.

21 MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 31. ő. e. 56.

22 MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 207–212.

23 MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 1.

24 MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 5.

25 MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 88–93., 178–186., valamint MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 4–12., 139. és 169.

tően dönthető el, vajon a jugoszláv források az emigránsok létszámába beleszámították-e az emigránsok családtagjait, hozzátartozóit, az emigrációban vagy azt megelőzően született gyermekeiket.

A politikai okokból menedékjogot kérők (1952 októberéig 148 fő) és a politikai emigránsok létszáma (70 fő körül) közti jelentős eltérés arra is utal, hogy a közösségen belül meglehetősen magas, szinte állandó volt a fluktuáció. Az 1949. június 1-jéig Magyarországra érkezők közül 41 fő (vagyis 51 százalék) nem tartozott az emigrációhoz 1952 októberében.³¹ Közülük többeket eleve fel sem vettek az emigránsok közé (mint például Bilo Ismajlovskit, Nikola Jančićet vagy Vladimir Šecérovot), 23 személyt a Rajk-perrel és más koncepciós perekkel összefüggésben (lásd Lazar Brankov elítélését vagy a Dušan Vidović elrablását követő letartóztatásokat),³² vagy az emigráción belül zajló hatalmi vetélkedés és személyes ellentétek miatt zártak ki a kollektíva tagjainak sorából. Öt személyt az ÁVH feladattal küldött vissza Jugoszláviába, de őket a jugoszláv hatóságok elfogták és bebörtönözték; Jure (Đure) Žibreg pedig maga szökött vissza Jugoszláviába.³³

Az 1952. október 7-én összeállított két listán szereplő személyeken túl levéltári kutatásaim során további hat olyan személyre bukkantam, akik feltehetően politikai menedékjogért folyamodtak, de mivel nevük egyik listán sem fordul elő, így feltehetően végül nem váltak az emigráns kolónia tagjaivá. Vojislav Garčević (Garević?), a belgrádi katonai körzet vezérkari századosa és Đorđe Lučić, a katonai körzet főhadnagya 1948. augusztus 8-án szökött Magyarországra, amiről a Magyar Távirati Iroda augusztus 21-én rövid

közleményt adott ki.³⁴ A Magyar Dolgozók Pártja titkári iratai között fennmaradtak augusztus 26-án és 27-én kézzel írt, cirill betűs nyilatkozataik és azok gépelt fordításai,³⁵ további sorsuk azonban egyelőre ismeretlen.

Négy másik, a határt 1948 szeptemberében és október elején átlépő jugoszláv állampolgárral összefüggésben maradt fenn Borislav Pandurović neve. A hatóságok által nem ellenőrzött önéletrajza szerint 1917. június 8-án Bottonyán született, édesapja görögkeleti lelkész volt. Pandurović maga is teológiai tanulmányokat folytatott Jugoszláviában, majd segédlelkészként szolgált szülőfalujában. Ezt megelőzően, 1941-ben délszláv származása miatt internálták; a baloldali eszmékkel is az internálótáborban került kapcsolatba. A Vörös Hadsereg megérkezésekor a szovjetek a hadsereg tolmácsaként alkalmazták. Ezt követően, 1946-ban Jugoszláviába szökött és szakítva a papi pályával, elvégezte a tanárképző főiskolát. A Tájékoztató Iroda határozatát követően ismét visszajött Magyarországra és felvette a kapcsolatot az állambiztonsági szervekkel, számukra „délszláv vonalon komoly segítséget” nyújtott. Neve ezzel összefüggésben fel is merült azon délszlávok között, akiket „politikai munkára” Csehszlovákiába kívántak küldeni.³⁶

1948. október közepén került Magyarországra az 1909-ben született és jogi képzettséggel rendelkező Andrej Džimas és a nála közel húsz évvel fiatalabb, 1927-ben született, világháborús partizánmúltnal és jugoszláv államvédelmis kapcsolatokkal rendelkező Aleksandar Maras. Az UDB-n főhadnagyi rangban elhárító tisztként szolgáló Maras közvetlenül emigrálását megelőzően (1948 júniusától) a spliti hajógyár igazgatója volt. Az MDP Titkársága számára, az emigránsok helyzetéről 1949. február 24-én készített jelentésben ugyan név szerint szerepel (az irat készítője negyedévre havi 500 forint kiutalását indítványozta számára),³⁷ Maras ezt követően egyetlen, az emigránsokról készített listán sem bukkan fel újra. Kémkedés gyanújával a magyar hatóságok 1949-ben internálták, majd szabadulását követően, 1954 júliusában az ÁVH „Milkovics Sándor” fedőnével beszervezte jugoszláv elhárítási vonalra. Politikai megbízhatatlansága és zavaros magánélete miatt 1955-ben kizárták a további hálózati munkából.³⁸

Az emigránsok összlétszámának pontos megállapítása önmagában is jól jelzi, milyen nehézségekkel kell megküzdenie a kutatónak, ha következtetéseket kíván levonni az 1949 júniusa előtt Magyarországra érkezett emigránsok társadalmi összetételét illetően. Az emigránsok életkorára, lakóhelyére, iskola végzettségére és nemzetiségi összetételére vonatkozóan kutatásaim során ke-

31 Az 1949. június 1. és 1952 októbere között emigrálók esetében 47 százalékos (31 fő) volt az arány. MNL OL M-KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 207–211.

32 Lazar Brankovot a Rajk-per harmadrendű vádlottjaként a Népbíróságok Országos Tanácsa 1949. szeptember 24-én a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés bűntettében, folytatólagosan elkövetett kémkedés bűntettében, valamint Miloš Moić meggyilkolásában felbujtói bűnrészesesség vádjában életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte. A vádiratot, Brankov vallomását és az ítéletet is tartalmazó Kék könyv hasonló kiadását Zinner Tibor tette közzé: *Rajk László és társai a népbíróság előtt. 40 év távlatából... Az ún. „Kék Könyv” hasonmás kiadása.* Budapest, Magyar Eszperantó Szövetség, 1989. Dušan Vidovićet, a politikai emigránsok magyarországi vezetőjét 1952 februárjában rabolta el és vitte vissza Jugoszláviába Bálint László és különítménye. A magyar hatóságok az emigránsokat sejtették Vidović elrablása mögött, és az emigráció több tagját letartóztatták. Miután Bálint 1952 augusztusában egy újabb emigráns, Boris Verstovšek elrablásával próbálkozott, ezúttal sikertelenül, megdőltek az emigránsok szerepével kapcsolatos vádak. A hatóságok ennek ellenére különböző koholt vádakkal hosszabb-rövidebb börtönbüntetésre ítélték a már előzetes letartóztatásban lévőket. A „Bálint-ügyre” vonatkozóan lásd: Ritter László: Titkos háború Magyarország és Jugoszlávia között. Jugoszláv és magyar hírszerzés, 1948–1953. *História*, 32. (2010) 1–2. sz. 48–51.; Dr. Jakus János: Titkos háború a déli államhatár mentén az '50-es évek elején. *Közép-Európai Közlemények*, 5. (2012) 1. sz. 42–54., különösen 17. és 18. végjegyzet.

33 MNL OL M-KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 207–208. Természetes körülmények között csak egy fővel csökkent az emigráció létszáma, Mirko Čus 1951-ben hunyt el. Uo. Đure Žibreg az UDB bizalmas munkát végző embereiről 1950. június 30-án készített listán mint a belgrádi UDB központ embere szerepel. ÁBTI 3.2.5. O-8-014/2. 30.

34 MNL OL M-KS 276. f. 67. cs. 126. ő. é. 64. és 68. és *MTI Belföldi Hírek*, 1948. augusztus 21. 13–14. kiadás.

35 MNL OL M-KS 276. f. 67. cs. 126. ő. é. 63–80.

36 MNL OL M-KS 276. f. 67. cs. 126. ő. e. 113.

37 MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 31. ő. e. 56.

38 Varga Krisztián: Politikai vagy köztörvényes? Márász Sándor és társai vizsgálati anyagából. *Betekintő*, 1. (2007) 4. sz. Elérhető: http://www.betekinto.hu/2007_4_varga_k (a letöltés ideje: 2014. szeptember 20.).

vés, gyakran nem egyértelmű vagy éppen egymásnak ellentmondó forrást találtam. Bogdan Pejović 1952. október 7-én készített listáit alapul véve, a „Magyarországon élő jugoszláv forradalmi emigránsok névsora 1953. szeptember elsején” címmel, az emigráns kollektíva akkori összetételéről készített részletes kimutatás volt segítségemre, amely az emigránsok születési helye és ideje mellett legmagasabb iskolai végzettségüket, valamint foglalkozásukat is tartalmazza.³⁹ A kimutatásban szereplő 74 személy közül mindössze 36 fő érkezett 1949 júniusát megelőzően Magyarországra. Tanulmányomhoz az ő esetükben vontam le következtetéseket. A listákat és a kimutatást az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárában végzett kutatásaim során átnézett dossziékkal és az Országos Levéltár egyéb irataival vettem össze. Vizsgálódásaim eredményeként 53 emigráns születési idejét, 46 esetben a születési helyet, 49 esetben a legmagasabb iskolai végzettséget is ismerem. Az emigránsok anyanyelvére, etnikai hovatartozására vonatkozó megállapítások megtételére azonban még így sem vállalkozom, ezzel kapcsolatban konkrét statisztikai listákkal kutatásaim során mindössze egy alkalommal találkoztam.⁴⁰ A levéltári iratok az emigránsok nevét szinte kizárólag a magyar szórend és a fonetikus kiejtés szabályainak megfelelően rögzítették, miközben az anyanyelvre vonatkozóan gyakran egy irategységen belül is felváltva használták a *horvát*, a *szerb*, a *szerb-horvát* vagy éppen a *jugoszláv* kategóriát.

A fentieket is figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy az 1949. június 1-jéig Magyarországra érkezett 80 jugoszláv menekült nagy többsége férfi volt (69 fő). Azon 46 emigráns közül, akiknek születési helye is ismert, a legtöbben a Vajdaság területéről származtak (18 fő, 39 százalék), közülük öten Szabadkán, négyen pedig Óbecsén születtek. Szerbia más vidékeiről nyolcan emigráltak, közülük hárman Belgrádban születtek. A Vajdaságban születettekhez hasonlóan viszonylag magas a Horvátország területéről származók száma is (13 fő, 28 százalék). Közöttük egyaránt megtaláljuk a magyar határ közelében (Góla, Eszék) születetteket, de a távolabbi területekről, az Adriai-tenger partvidékéről és Dalmáciából származókat (Fiume, Ogulinska Dreznica, Tijanica) is. Szlovéniában három, míg Bosznia-Hercegovinában két emigráns született. Legmesszebből Ahmed Seljahudin érkezett. A már Magyarországon agrár-egyetemet végzett fiatalember 1927-ben Prizrenben született.

Habár rendelkezett bizonyos jugoszláviai kötődésekkel, Balassa Klára és Nyitrai Kálmán, a jugoszláv légierő hadnagya nem Jugoszláviában, hanem Budapesten született. Előbbi emigrálására úgy vélem, legalább akkora hatással lehetett Lazar Brankov személyes vonzereje, mint a kommunista eszme mozgósító hatása. Egyes állambiztonsági iratok szerint Balassa Klára Brankov

39 MNL OL M-KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 237–262.

40 Az 1950 májusában Rákosi Mátyás számára készített, az 1949 májusa–1950 májusa közti egy évre vonatkozó kimutatásban említett 102 emigráns nemzetiségi hovatartozását tekintve az emigránsok fele szerb volt (52 fő), 18-an horvátok, tízen montenegróiak, öten pedig szlovénok voltak. A magyarok száma 13 főt tett ki. MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 5.

menyasszonya volt, de vizsgálati dossziéja alapján mindenképp gyengéd érzelmi szálak fűzték a követség ügyvivőjéhez, a magyarországi jugoszláv politikai emigránsok első vezetőjéhez. Sinka (más iratokban Sinkó) István pedig Nyugat felől, egyenesen Bécsből érkezett a magyar fővárosba. Az 1917-ben Kikindán (Velika Kikinda) született, vas- és fémesztergályos segéd végzettségű, 1934 óta párttag Sinka különböző párt- és állami funkciókat töltött be, mielőtt kinevezték volna a bécsi jugoszláv diplomáciai testület tagjává. Miután állást foglalt a Tájékoztató Iroda határozata mellett, a jugoszláv hatóságok erőszakkal próbálták hazatoloncolni, de szovjet segítséggel sikerült Budapestre menekülnie.⁴¹

Azon 53 emigráns közül, akik születési ideje is ismert előttem, az 1898-ban Szabadkán született Berkes Péter számít rangidősnek. Az emigránsok döntő többsége viszont a fiatalabb korosztályok közül került ki: 31-en 1918 után születtek, közülük 5-5 fő 1925-ben, illetve 1926-ban, 4 fő 1927-ben, 3 fő pedig 1928-ban. Ők tehát mindössze 20–25 évesek voltak emigrálásuk pillanatában. A legfiatalabbaknak Milivoj Krstić, Stjepan Šmit és Živorad Todorović számított. Az egyébként együtt emigráló három fiatal közül a Belgrádban 1929. március 19-én született Todorović éppenhogy betöltötte a 20. életévét, Milivoj Krstić viszont már Magyarországon ünnepelte meg ezt a kerek évfordulót (a határt 1949 májusában lépték át). Ő a Koszovótól keletre található szerbiai Donje Konjucce településen született 1929. június 9-én.

Családi háttérük mellett részben fiatal korukkal, részben a világháborús időszakokkal (többen Tito partizánjainak soraiban harcoltak) is összefügghet az emigránsok iskolai végzettsége. A 49 megvizsgált személy közül mindössze nyolc (16 százalék) rendelkezett 1953-ban főiskolai vagy egyetemi diplomával. További három személy felsőfokú tanulmányai folyamatban voltak. Gimnáziumi érettségivel újabb nyolc fő rendelkezett, hét olyan emigránrról is tudomásom van, aki bár megkezdte gimnáziumi tanulmányát, valamilyen ok miatt azt végül nem fejezte be. Nyolc emigráns mindössze elemi iskolai végzettséggel (négy vagy hat osztállyal) rendelkezett, öten mezőgazdasági, kereskedelmi, műszaki vagy technikai iskolában képezték tovább magukat, és 2-2 főt tett ki a polgári, valamint az ipari iskolát végzettek száma. A Dreznicán 1914-ben született Toda Ivošević azonban semmilyen iskolai végzettséggel nem rendelkezett. Érdekességgént jegyzem meg, hogy a parlamenti képviselőként emigráló Dudás Lajos mindössze hat elemi végzettségű. Politikai karrierje így az adott korszak hatalmi viszonyait és társadalmi mobilizációs formáit is jól tükrözi. A levéltári iratokból sajnos egyértelműen nem derül ki, hogy az emigránsok közül hányan fejezték be Magyarországon tanulmányaikat. A Magyar Dolgozók Pártja ugyanis több emigránst egyetemre, pártfőiskolára, esti egyetemre küldött. A diplomával rendelkezők közül Ahmed Seljahudin az agrár-egyetemet, Vlado Peteršić és Ljubomir Tomić a Lenin Intézetet már itt végezte el.

41 MNL OL M-KS 276. f. 67. cs. 126. ő. e. 110–111.

A származáson és az iskolai végzettségen túl mind az idősebbek, mind a fiatalabbak életrajzának visszatérő és hangsúlyos elemét képezte a második világháborús partizánmúlt, a Jugoszláv Kommunista Pártban és annak ifjúsági szervezetében (Jugoszláv Kommunista Ifjúság; *Savez komunističke omladine Jugoslavije*, SKOJ) kifejtett tevékenység. A harcok során mutatott érdemek elismeréséül, a világháború alatt vagy a harcokat követően Franjo Cvetan és Božo Glazar őrnagy, Dušan Čuić és Nyitrai Kálmán hadnagy, Gojko Petrović pedig századosi rangot szerzett. Habár az emigránsok többsége a királyi Jugoszlávia 1941-es megszűnését követően, a megszállók elleni harc során került kapcsolatba a kommunista eszmével, néhányan már a háborút megelőzően, egyetemista vagy már középiskolás korukban fogékonnyá váltak a baloldali tanokra. Dudás Lajos 24 évesen, 1926-ban lett párttag, de Žarko Ljubovljević, Nyitrai Kálmán és Sinka István is jóval a partizánharcok kezdete előtt, 1934-től rendelkezett párttagsági könyvvél.⁴²

Fiatalon, újvidéki gimnazista diákként került először kapcsolatba a kommunista tanokkal az 1912. július 17-én Óbecsén született Lazar Brankov is. A kezdeti impulzusok joghallgatói tanulmányai során tovább mélyültek, miközben aktívan bekapcsolódott a belgrádi egyetemen működő illegális kommunista csoportok munkájába. A második világháború alatt Brankov csatlakozott a partizánmozgalomhoz, és 1943-ban a bácska-baranyai partizánalakulatok politikai biztosává nevezték ki. A világháború végén századosi rangban a Vajdasági Katonai Főhatóság bácska-baranyai terület katonai főbiztosaként szolgált. Részt vett az 1944-es magyarellenés, úgynevezett „még hidegebb napok” eseményeiben is. Kommunista meggyőződése és világháborús partizánmúltja minden bizonnyal fontos szerepet játszott abban, hogy 1945-ben kinevezték a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság mellé delegált jugoszláv jóvátételi misszió tagjává, majd a katonai misszió vezetőjévé. A misszió tagjaként, majd 1947-től vezetőjeként Brankov elsősorban gazdasági kérdésekkel, a jóvátétellel, valamint a háborús bűnösök és az elhurcolt jugoszláv javak felkutatásával foglalkozott. 1947-ben a párizsi békeszerződés aláírását követően újjászerveződő budapesti jugoszláv nagykövetség követségi tanácsosává nevezték ki. Vezető diplomataként továbbra is számos fontos kérdésben járt el, és bejáratos volt a legmagasabb politikai körökbe is.⁴³ Emigrálását követően döntő szerepet játszott a Magyarországra menekülő jugoszláv politikai emigránsok szervezett keretei között történő összefogásában, a létszámában egyre gyarapodó kollektíva életének megszervezésében, valamint a Tito vezette Jugoszlávia elleni propagandakampány elmélyítésében.

42 Utóbbi kettő 17–18 éves korában lett a JKP tagja.

43 Lazar Brankov emigrálását megelőzően Magyarországon kifejtett tevékenységére lásd: Vukman Péter: Egy jugoszláv diplomata Magyarországon (1945–1949): Lazar Brankov. *Századok*, 147. (2014) 4. sz. 959–981. Az MDP vezetői közül Rajk Lászlóval való kapcsolatára: Vukman Péter: „Tito és Rankovics bizalmi emberei”: Rajk László és Lazar Brankov. In: A. Sajti Enikő (szerk.): *Magyarország és a Balkán a XX. században*. Szeged, JATEPress, 2011. 197–213.

Lazar Brankov emigrálása és emigrációs szervező tevékenysége

Lazar Brankov és a jugoszláv követség további hat munkatársának emigrálására az éleződő szovjet–jugoszláv konfliktus idején került sor. Ma már nehéz megértenünk, de az olyan meggyőződéses kommunisták számára, mint amilyen Brankov is volt, komoly dilemmát, akár erkölcsi meghasonlást is okozhatott Sztálin és Tito ellentéte. Számukra a kommunizmus hit kérdése volt, így fel sem merült, hogy addigi lépéseikkel a Szovjetunió által elvártaktól eltérően járnának el, ahogyan az sem, hogy nem a sztálini út az egyedüli helyes, „üdvözítő út”. Érthetően aggodalommal tölthette el őket az, hogy a Szovjetunió a Tájékoztató Iroda bukaresti ülésén kiközösítette a Jugoszláv Kommunista Pártot a nemzetközi munkásmozgalomból. Nem lehetséges, hogy mégis Sztálinnak van igaza? – tették fel sokan a kérdést magukban.

Talán ezt a dilemmát ismerte fel Pödör László, amikor 1948. augusztus 27-én Henri Gauquié francia nagykövetnél összefutott a jugoszláv követségi ügyvivővel. A külügyminiszteri osztálytanácsos a kialakult helyzet miatt Brankovot meglehetősen feszült hangulatban találta, de beszélgetésük során az a benyomás alakult ki róla, hogy „meglepő őszinteséggel” beszélt. A jugoszláv diplomata elismerte, hogy a JKP valóban sok „nacionalista elemet” engedett be sorai közé, de azt is, hogy a Kelet-Európában elsőként, 1947-ben bevezetett jugoszláv ötéves terv sok tekintetben irreális volt. Pödör végül úgy látta, hogy Brankov „rendkívül szeretné, ha módjában állana újból a magyar hivatalos és pártszervekkel való érintkezés”.⁴⁴ Itt jegyzem meg, hogy a Rajk-per 1954-es felülvizsgálata során az emigrálása körülményeit firtató kérdésekre Brankov legelőször (1954. szeptember 1-jén)⁴⁵ arról írt, hogy már a JKP V. kongresszusának idején (1948. július 21–28.) meghozta döntését. 1948 augusztusának elején pedig az SZKP KB-hoz intézett levelében leszögezte: „*Elítéltem Tito politikáját és kijelentettem, hogy mint kommunista, feltétel nélkül rendelkezésemre bocsátom magamat a Tito elleni harc céljából.*”⁴⁶

44 ÁBTL V–254. 28. szám alatti boríték, 3. irat.

45 Brankov 1954. szeptember 1-jén tett vallomását azért is fontos kiemelni, mert a Rajk-per felülvizsgálata során ekkor kérdeztek rá először emigrálásának körülményeire. Mint ismeretes, ahogy maga a per, később a felülvizsgálat is előre meghatározott koncepció alapján haladt. Későbbi vallomásaiban Brankov többször ellentmondásba keveredett korábbi állításaival, vagy éppen megismételte az 1949-ben a per nyilvános tárgyalásán elhangzottakat. Ellentmondásos vallomásaira magyarázatul szolgálhat, hogy a börtönévek alatt végig magánzárkában raboskodott, más elítéltekkel nem találkozhatott, látogatót sem fogadhatott. A politikai életben bekövetkező fejleményekről nem kapott tájékoztatást, így azzal sem lehetett tisztában, hogy Sztálin halálát követően (1953. március) megváltozott a politikai légkör az országban. A felülvizsgálat során kihallgatói több esetben is megjegyezték, hogy – egyébként az 1949-es időszakhoz hasonlóan – álláspontját szinte naponta változtatta, és elegendő volt néhány adat megadása ahhoz, hogy bárkire terhelő vallomást tegyen. ÁBTL 2.1. I/109-a. 72–74. és 333., valamint ÁBTL 2.1. I/1-d. 385 és 2.1. I/1-e. 291.

46 ÁBTL 2.1. I/109-a (V–143403/1). 224–225.

Mindez alátámasztani látszik a külügyminisztériumi osztálytanácsos fenti feljegyzését, sőt arra is utal, hogy Brankov dilemmájáról a szovjet vezetést is értesítette. 1954. szeptemberi feljegyzésében arról is írt, hogy emigrálása szovjet utasításra történt: „1948. október közepén a budapesti szovjet követség titkára közölte velem a döntést. Előbb megkérdezte, hogy mit kívánok, visszamenni vagy emigrálni. Azt válaszoltam, hogy nekem mindegy, használjanak engem úgy, ahogy az a legjobban szolgálni fogja az ügyet [értsd: Tito elleni propaganda]. Erre azt mondta, hogy [a] döntés értelmében emigrálnom kell.”⁴⁷ Ritka dokumentumként maradt fenn a Történeti Levéltárban az a korabeli irat, amelyben az ÁVH egyik ügynöke a Brankovval együtt emigráló Ozren Krstonošićtyel 1949. november 7-én folytatott megbeszéléséről jelentett. A Jókai eszpresszóban (a kávézó pontos helye nem derül ki a forrásból) folytatott beszélgetés során Krstonošić említést tett arról, hogy emigrálása előtt „Brankov állandóan tárgyalt Rákosi Mátyással, Kádár Jánossal, Farkas Mihállyal és a többi MDP vezetőségi tagokkal, akik őket a legmesszebbmenően támogatták.”⁴⁸

A jugoszláv vezetés politikájával kapcsolatos dilemmáit és emigrációs terveit Brankov a közvetlen munkatársaival is megbeszélte. Emigrálásukra is rábeszélésére került sor. A döntést megelőző dilemmáikról és emigrálásuk konkrét hátteréről legszemléletesebben Ozren Krstonošić számolt be, hét évvel e fontos döntésük meghozatala után. Eszerint egy nappal az emigrálás előtt Brankov a lakására hívta Krstonošićet, majd beszámolt a legfrissebb jugoszláviai élményeiről. Utazásai során saját szemével tapasztalta meg, hogy a „jugoszláv nép nyomorban él. Azt is látta, hogy az emberek hosszú sorokban várnak egy-egy fél kg. burgonyára és különböző élelmiszerekre.” Mivel úgy vélte, hogy a nélkülözésekre a „Tito kormánynak és a Párt Központi Bizottságának helytelen politikája miatt” került sor, tovább már nem volt hajlandó ehhez asszisztálni és „elhatározta, hogy ellene fordul ennek a politikának”. Tervéről ezt követően egyeztetett a magyar pártvezetéssel (Rákosi mellett Révai József népművelődés-ügyi miniszterrel és Farkas Mihály honvédelmi miniszterrel), akik „kilátásba helyezték, hogy a Magyar Dolgozók Pártja menedéket ad nekünk és lehetőséget nyújtanak a tanuláshoz”. A magyar kommunista vezetés támogatásának megemlítésével sikerült meggyőznie Krstonošićet, aki kijelentette, hogy ő is emigrálni fog. Ezt követően Brankov utasítására felkereste Dušan Vidovićet és Branislav Doroslovačkit, akik szintén a Tájékoztató Iroda határozata mellett foglaltak állást.⁴⁹

47 ÁBTL 2.1. I/109-a. 225.

48 ÁBTL 2.1. IV/27. 74.

49 ÁBTL 2.1. IV/27-b. (V-148091/1). 92. Doroslovački az emigrálás körülményeire 1950. július 16-án írt részletes önéletrajzában úgy emlékszik vissza, hogy Brankov őt is a lakására hívta, és személyesen bírta rá az emigrálásra. ÁBTL 2.1. IV/9. (V-1480/2). 1952. szeptember 17-i tárgyalásán mindez a következőképpen módosult: „Később azután [a Tájékoztató Iroda határozata után – V. P.] Brankov lakásról lakásra felkereste a jugoszláv követség és a jugoszláv misszió tisztviselőit, s emigrálásra szólított fel bennünket. Ilyen körülmények között emigráltam én is.” Uo. 18.

Az ideológiai meggyőződés mellett döntésükbe belejátszhatott, hogy mind Doroslovački, mind Krstonošić Brankov régi, gyerekkori ismerőse volt. Mindhárman Óbecsén születtek, életkorukat tekintve sem álltak távol egymástól (Doroslovački nyolc, Krstonošić mindössze egy évvel volt fiatalabb Brankovnál). Mind a három óbecsei fiatalember korán kapcsolatba került a baloldali eszmékkel és a kommunista mozgalommal. Ozren Krstonošić egyenesen Brankov támogatásának köszönhetően került be a SKOJ óbecsei helyi szervezetébe.⁵⁰ Kapcsolatuk azt követően is megmaradt, hogy 1945 márciusában Brankov visszatért Magyarországra. A követség befolyásos munkatársaként szerzett összeköttetéseit ő ugyanis arra is felhasználta, hogy óbecsei ismerőseit különböző pozíciókba helyezze el. Brankov személyes közbenjárásának köszönhetően került a budapesti jugoszláv követségre Branislav Doroslovački, aki 1946 decemberében küldte el életrajzát a jugoszláv külügyminisztériumba. Karrierjét azonban nem bírta a véletlenre: „Személyesen kifejeztem az óhajomat Brankov Lázárnak, aki már akkor Budapesten a SZEB-nél a Jugoszláv Katonai Delegáció vezetője volt, hogy szeretném, ha Magyarországra küldenének, mivel tudok magyarul.” Így helyezték Budapestre, először sajtóattasé-helyettesként dolgozott, majd később a konzuli osztály főnökének lett a helyettese.⁵¹ Brankov javaslatára került 1947 januárjában a helyi sörgyárban kereskedelmi ügynökként foglalkoztatott Krstonošić a Tanjug jugoszláv hírügynökség tudósítójaként a magyar fővárosba, valamint 1947 áprilisában az óbecsei járási pártbizottság titkári székéből a jugoszláv követségre sajtóattaséjának az egyébként szintén óbecsei Živko Boarov,⁵² aki 1951. április 5-én, a váci fegyintézetben lefolytatott kihallgatása során elismerte, hogy Brankov mindig kiállt beosztottjaiért.⁵³

Brankovék átállítását ugyanakkor nem tekinthetjük egyedi, kivételes jelenségnek. Jelentősége abban rejlik, hogy hasonlóan magas rangú diplomaták inkább Nyugatról, semmint a Szovjetunió érdekszférájába tartozó kelet-európai országokból emigráltak.⁵⁴ Példaként említem meg, hogy 1948. július 27-én Slobodan (Lala) Ivanović, a washingtoni jugoszláv nagykövetség sajtóattaséja emigrált, amit augusztus 24-én Azim Alihodžić teheráni követ lemondása követett. Szeptemberben az oslói nagykövetség több munkatársa, Momčilo Ješić követségi sajtótitkár, Zora Ješić követségi másodtitkár és Ljubomir Karinja

50 ÁBTL 2.1. IV/27. (Sz-2211). 163.

51 ÁBTL 2.1. IV/9. (V-1480/2). 7.

52 ÁBTL 2.1. I/110. (V-54381). 17. és 2.1. IV/27. (Sz-2211). 15.

53 ÁBTL 2.1. IV/27. (Sz-2211). 51. Annak ellenére, hogy maga Boarov Krstonošićet azok közé az emberek közé sorolta, akik „igen jól tudtak alkalmazkodni a mindenkorinak megfelelően”, és megbízhatatlansága miatt visszahívása többször is napirenden volt. Boarov Krstonošić mellett Branislav Doroslovačkira is utalást tesz fenti vallomásaiban.

54 2012-ben megjelent tanulmányában Ondřej Vojtěchovský cseh történész úgy véli, hogy a keleti tömb országaiból Brankovhoz hasonlóan magas rangú diplomata nem emigrált. Vojtěchovský, Ondřej: Iz diplomatije u IB emigraciju. Događaji u jugoslovenskim diplomatskim predstavništvima u SAD-u povodom rezolucije informbiroa 1948. godine. In: Selinić, Slobodan (ur.): *Jugoslovenska diplomatija 1945–1961. Zbornik radova*. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2012. 175.

könyvtáros emigrált. Mivel a Norvégiában akkreditált jugoszláv katonai attasé már korábban lemondott, Moskovljević nagykövet gyakorlatilag beosztottak nélkül maradt. Hasonló helyzet állt elő az ottawai jugoszláv követségen is, ahol október 3-án Pavle Lukin követségi tanácsos mondott le hat munkatársával együtt.⁵⁵ Néhány esetben a korabeli szóhasználat „népi demokráciának” nevezett államokban is sor került hasonló lépésekre. Radonja Golubović Bukarestben akkreditált jugoszláv nagykövet Titót és a jugoszláv vezetést bíráló lemondó nyilatkozatát már július 31-én közölte a *Scinteia*, a román kommunista párt napilapja, 1948. november 27-én pedig Blagoje Hadži Panzov követségi tanácsos mondott le Szófiában.⁵⁶

A Szovjetunió és az államszocialista országok párt- és állami vezetése minden esetben törekedett arra, hogy a magas rangú jugoszláv diplomaták, katonatisztek, pártkáderek átállását minél hangosabban exponálja és felhasználja a Tito és a jugoszláv vezetés elleni propaganda- és rágalomhadjárat során.⁵⁷ Nem volt ez másként Brankov esetében sem. Emigrálásáról a Magyar Távirati Iroda 1948. október 27-én adott tudósítást, azt a *Szabad Nép* másnapi számában a címlapon közölte.⁵⁸ Az emigrálók már a nyilatkozat bevezető részében azon meggyőződésüknek adtak hangot, hogy „a Jugoszláv Kommunista Párt központi vezetőségének Tito, Kardelj, Gyilas és Rankovicsból álló klikkje szovjetellenes politikájával visszavonhatatlanul a nemzetközi munkásmozgalom elárulásának útjára és ennél fogva népünk és országunk érdekeinek elárulásának útjára is lépett”. Csalódásuknak adtak továbbá hangot, hogy a JKP V. kongresszusán nem sikerült Titót eltávolítani a vezetésből. Ebben a helyzetben úgy érezték, hogy „tovább nem szabad hallgatnunk, és ezért felhívjuk összes kommunista elvtársainkat, minden hazafit, hogy ingadozás nélkül kezdjenek döntő harcot a munkásosztály árulói és azok ellen, akik rágalmaznak a testvéri Szovjetuniót, szabadságunk és függetlenségünk egyetlen biztosítékát”. A nyilatkozat, miután megismételte a korábban emigrálók a JKP-n belüli demokráciát, a Tito és a jugoszláv vezetés szovjetellenesnek és nacionalistának vélt politikáját bíráló tipikus szófordulatait, a Tájékoztató Iroda 1948-as határozatának szellemében hitet tett amellett, hogy „híven a nemzet-

55 Vukman Péter: *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején (1948–1953)*. Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola, 2011. 86. Ivanović emigrálására lásd: Vojtěchovský: *Iz diplomatije u IB emigraciju*. i. m. 192–193. Azim Alihodžić és Pavle Lukin emigrálására lásd még: *MTI Külpolitikai Kiadás*, 1948. augusztus 24. 19. kiadás és 1948. október 5. 17. kiadás.

56 Vukman: *Moszkvától Londonig*; i. m. 85. *MTI Külföldi Hírek*, 1948. november 27. 4. és 28. kiadás. Brankov emigrálását követte Komadinović dél-afrikai jugoszláv képviselő is 1948. november 9-én. *MTI Hírkadás*, 1948. november 16. 24.

57 A jugoszláv diplomaták átállásáról hosszabb-rövidebb közlemények formájában a Magyar Távirati Iroda is rendre tudósított. Erre vonatkozólag a már említetteken felül a teljesség igénye nélkül lásd az MTI alábbi napi külpolitikai hírkadását: 1948. augusztus 8. 12. kiadás; augusztus 12. 24. kiadás; augusztus 24. 19. kiadás; szeptember 11. 9. kiadás; szeptember 14. 9. kiadás; október 4. 16. kiadás; október 9. 10. kiadás; november 16. 24. kiadás és november 27. 4. kiadás.

58 *MTI Napi Hírek*, 1948. október 27. 31. kiadás és *Szabad Nép*, 1948. október 28. 1.

köziség hagyományaihoz, Jugoszlávia hősi kommunista pártjának tagjai rendelkeznek azzal az erővel, hogy Jugoszláviát visszavezessék a világ kommunista pártjainak testvéri közösségébe”.⁵⁹

Brankov emigrálása valóságos jegyzékháborút indított Magyarország és Jugoszlávia között. 1948. október 26. és november 10. között a jugoszláv külügyminisztérium legkevesebb nyolc jegyzéket intézett a magyar külügyminisztériumhoz, amelyre két esetben kapott választ.⁶⁰ A követségi tanácsos ügyével összefüggésben a magyar külügyminisztérium október 26-án és október 28-án kelt 676. és 774. számú jegyzékében a jugoszláv követség kilenc munkatársát utasította ki az országból.⁶¹ A jugoszláv vezetés ugyanakkor Brankov emigrálását megpróbálta úgy tálalni, mint ha egy lopás kapcsán, hűtlen kezelés miatt indított eljárás következtében emigrált volna. A *Borbában* és a *Politikában* megjelent cikkek szerint Brankov 30 ezer forinttal és 508 dollárral, valamint két követségi autóval hagyta el a budapesti jugoszláv követség épületét.⁶² A jugoszláv külügyminisztérium 1948. november 10-én kelt szóbeli jegyzékének mellékleteként másnap bizonyítékként át is adta a Brankov részére kiállított azon igazolvány másolatát, amely igazolta, hogy a Brankov által eltulajdonított Mercedes típusú személygépkocsi a jugoszláv követség tulajdonát képezte. Szintén másolattal igazolták, hogy néhány órával szökése előtt aláírt átvételi elismervénnyel Brankov 10 ezer forintot vett fel a követség pénztárából, továbbá nyugta nélkül 28 ezer forintot és 508 amerikai dollárt tulajdonított el. Beck János miniszteri osztálytanácsos a belgrádi

59 *MTI Napi Hírek*, 1948. október 27. Összehasonlításképp, Pero Popivoda is hitet tett amellett, hogy a „szovjetbarát jugoszláv kommunistáknak meglesz a kellő erejük, hogy eltávolítsák az ország éléről ezeket az árulókat, megvédjék az ország függetlenségét, amelyet Titóék veszélyeztetnek. Meglesz az erejük, hogy újra rávezessék az országot a szocializmus útjára, amelyről Titóék letérítették.” *MTI Külföldi Hírek*, 1948. augusztus 25. 18. kiadás. Pavle Lukin ottawai követségi tanácsos lemondólevelében azon véleményének adott hangot, miszerint „Jugoszlávia nem juthat el a szocializmusba a Szovjetunióval és a népi demokrácia többi országával való szoros szövetséges együttműködés nélkül”. *MTI Külföldi Hírek*, 1948. október 8. 20. kiadás.

60 MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-1/a-0218/1948. (1.d.); MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-3/i-0224/1948. (1.d.) és uo.: 0269/1948; valamint MNL OL XIX-J-1-j-Jugoszlávia-3/c-796/pol/res/1948. (3.d.). A korabeli jugoszláv források mindössze három jugoszláv (október 27., november 7. és november 10.), valamint két magyar válaszjegyzékről (október 28. és december 3.) tesznek említést. *White Book on Aggressive Activities by the Governments of the USSR, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Rumania, Bulgaria and Albania towards Yugoslavia*. Beograd, Ministry of Foreign Affairs of the Federal People's Republic of Yugoslavia, 1951. 117. 8. lj.

61 A kiutasítottak név szerint: Vaso Jovanović követségi titkár, ügyvivő; Djurica Jojkić és Dušan Devedžić követségi titkárok; Alojz Zokelj katonai attasé; Stevan Sinanović, a jóvátételi delegáció vezetője; Mihajlo Ljubić helyettes kereskedelmi attasé; Lazar Torbica és Ivan Berenja követségi alkalmazottak, továbbá Karel Gercelj, a jóvátételi küldöttség technikai alkalmazottja. 1948. augusztus 6. és 1950. február 1. között összesen 40 jugoszláv diplomatát, követségi alkalmazottat utasítottak ki Magyarországról. *White Book*. i. m. 465. 12. függelék.

62 MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-3/i-022/1948 (1.d.) és Sajtószemle, 1948. október 27. MNL OL XIX-J-4-b-15/b-1947–48. (3.d.) 108.

magyar követnek december 3-án írt levelében elismerte, hogy a bizonyítékok szabályszerűek, az ügyre azonban csak jugoszláv sürgetés esetén kívántak visszatérni.⁶³

Meglepődve fogadták Brankov emigrálásának hírért a Budapesten élő jugoszlávok is, akik „meglepetésüknek és csodálatuknak adtak kifejezést amiatt, hogy pont BRANKOV LÁZÁR [kiemelés az eredeti iratban – V. P.] tanácsos volt az, aki szembehelyezkedett Tito politikájával”. Mivel róla végképp nem feltételezték az emigrálást, olyan vélemények is elhangzottak, hogy „nem-e csak provokáció az egész, és Brankov ezt belgrádi utasításra tette”, valamint az, hogy „Brankov kényszerítette a többieket arra, hogy helyezkedjenek szembe Tito politikájával”.⁶⁴ Farkas Mihály titkári iratai között maradt fenn egy keltezés nélküli feljegyzés, amely a budapesti jugoszláv nagykövetségen, Brankov emigrálását követően folytatott megbeszélésről számol be. A feljegyzés szerint a követség megmaradt munkatársai körében egyesek egyenesen úgy vélték, hogy „Brankovot Moics Milos⁶⁵ sorsára kellene juttatni”. Vladimir Gavrilović kereskedelmi attasé azonban ezt a felvetést azzal vetette el, hogy „éppen elég bajunk volt nekünk Boarovval, nincs szükségünk egy újabb ilyen marhaságra”.⁶⁶

Emigrálása körülményeiről Brankov részletes interjút adott november 8-án a Magyar Rádió munkatársának,⁶⁷ majd három nappal később a Magyar–Jugoszláv Társaság (MJT) lapjának,⁶⁸ a *Déli Csillagnak* nyilatkozott a „Tito-csoport bűnös elhajlásáról”. Nyilatkozatában, amit a társaság rendezvényén külön fel is olvastak, rámutatott arra: „A Tito-klika a jugoszláv nép érdekeit elárulva, ma Jugoszlávia és Magyarország baráti együttműködését rombolja s arra törekszik, hogy a jugoszláv népben sovíniszta szenvedélyeket lángra robbantva gyűlölködést szítson a szomszédos népi demokráciák iránt.” Hangsúlyozta továbbá, hogy „Tito a felszabadító háborúban azért vált naggyá, mert benne a jugoszláv nép azt az embert látta, aki a Szovjetunió vezetőinek bizalmát bírja”. Tito

63 MNL OL XIX–J–1–k–Jugoszlávia–3/i–0269/1948 (1.d.) és MNL OL XIX–J–1–j–Jugoszlávia–3/c–269/pol./1948 (3.d.).

64 ÁBTL A–2127/24. 25–26.

65 Mojićot 1948. július 10-én Živko Boarov lőtte le, feltehetően szerelemféltésből. Rákosi először ebből a gyilkosságból kívánt egy monstre jugoszlávellenes pert kreálni, a korai időzítés és a meglehetősen zavaros ügy miatt ettől azonban végül elállt. A Rajk-per során azonban a Brankov elleni vádiratban a felbujtás vádja is szerepelt, amit Brankov a tárgyalás során egyébként végig tagadott. Boarovot a budapesti megyei bíróság csak 1953. december 16-án keltezett ítéletében ítélték el. Brankov és Boarov kapcsolatára lásd: Vukman Péter: Négy óbecsei kommunista diplomata Magyarországon. Lazar Brankov, Živko Boarov, Branislav Doroslovački és Ozren Krstonošić politikai tevékenysége. *Bácsország*, 57. (2011) 2. sz. 136–144.

66 MNL OL M–KS 276. f. 67. cs. 126. ő. e. 117.

67 MTI Hírkiadás, 1948. november 8. 21–22. kiadás.

68 A Magyar–Jugoszláv Társaság működésére lásd Rex József visszaemlékezését: Rex József: A Magyar–Jugoszláv Társaság története (1945. október–1949. vége). Sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta és jegyzetekkel ellátta: A. Sajti Enikő. *Forrás*, 43. (2011) 2. sz. 29–56.

azonban visszaélt ezzel a bizalommal: „Titónak a dicsőség a fejébe szállt, s ez történt a hozzá legközelebb álló munkatársaival is.”⁶⁹

A budapesti jugoszláv követség egykori titkárának emigrálását a magyar politikai vezetés arra is fel kívánta használni, hogy a magyarországi délszláv kisebbség körében agitációs tevékenységet folytasson és terjessze a Jugoszláviával kapcsolatos hivatalos álláspontot. Ennek megfelelően Brankov részt vett a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének (MDDSZ) november 14-i bajai ülésén, és Ljubica Mirković, a Délszláv Nőszövetség titkára és a Brankovval együtt emigráló Dušan Vidović egykori katonai attasé mellett „szünni nem akaró lelkes tapssal és megismétlődő éljenzéssel” kísért beszédet mondott. Miután ismertette emigrálásakor tett nyilatkozatát és rituálisan elítélte a jugoszláv politikát, „intő szóval” fordult a jelenlévőkhöz: „Egyetlen út áll előttünk – mondotta –, a sztálini út. Ezen az úton vezeteti Rákosi Mátyás a magyar dolgozók millióit. Az az erő, amely megsemmisített minden ellene törő erőt, meg fogja semmisíteni Titókat is.” A beszédek követően, a szokásos koreográfiának megfelelően, a kongresszus határozat elfogadásával zárult, amelyben ismételtén elítélték a titói politikát.⁷⁰

Brankov nyilatkozatairól, közéleti szerepléseiről a *Szabad Nép* is kivétel nélkül tudósított. A fentiekén túl a Magyar Dolgozók Pártja napilapjának október 31-i számában „A jugoszláv KB vezetői az imperializmus ügynökeinek szégyenletes szerepében” címmel írt öthasábos cikket, majd néhány nappal később a Jugoszláviában szerinte tapasztalható növekvő elégedetlenségről és az első illegális csoportok megalakulásáról a Magyar Rádiónak adott interjújáról közölt összefoglalót a lap.⁷¹

A rádió- és lapinterjúk, a délszláv kisebbségi szervezetekben elmondott beszédek mellett Brankov állami rendezvényeken is megfordult. Bizonyíthatóan jelen volt a Jugoszlávia nemzeti ünnepének alkalmából 1948. november 28-án, a Madách Színházban tartott ünnepségen. Az ünnepség délelőtti 11 órakor vette kezdetét, a felkonferálást Hován András, az MDDSZ főtitkára végezte, az ünnepi beszédeket Losonczi Géza országgyűlési képviselő, a Magyar–Jugoszláv Társaság főtitkára és Lazar Brankov mondta. Miután áttekintette a világháborús eseményeket, a volt jugoszláv diplomata szónoklatában éles kontrasztot állított a Szovjetunió világháborús érdemei, háború utáni elért eredményei és a jugoszláv helyzet közé. Beszédét azonban az ünnep hangulatához méltóan és a propagandacéloknak megfelelően pozitív kicsengéssel zárta: „De a fájdalom és az elkeseredés nem fog sokáig tartani és nem szabad sokáig tartania. Jugoszlávia dolgozó népe, ha nehezen is, végül mégiscsak eljut ahhoz a felismeréshez, hogy vezetősége, amelyben annyira hitt, elárulta. Abban a pillanatban porba hullanak majd Tito csoportjának tervei és megsemmisülnek azok

69 MTI Hírkiadás, 1948. november 11. 31. kiadás.

70 MTI Hírkiadás, 1948. november 14. 21–22. kiadás.

71 *Szabad Nép*, 1948. október 31. 3. és 1948. november 9. 5.

a gátak, amelyeket Jugoszlávia dolgozó népe, a Szovjetunió és a népi demokráciák államainak népei közé emeltek.”⁷²

Brankov megnyilvánulásain túl Ozren Krstonošić egyes nyilatkozatai tartottak még számot a sajtó érdeklődésére. A Magyar Távirati Iroda ismertette a november 10-én, az MDDSZ bajai ülésén elhangzott beszédét és kivonatos formában közölte a Magyar–Jugoszláv Társaság december 2-án kultúrmisszorral egybekötött estjén elhangzott előadását is.⁷³ Ez utóbbiról „Jugoszláviára ismét ránehezedik az imperializmus sötét árnya” címmel a *Szabad Nép* is tudósított.⁷⁴ Krstonošić beszédét követően a Magyar Távirati Iroda azonban csak mintegy két hónappal később, 1949. február 19-én számolt be újabb olyan rendezvényről, ahol a szónokok között valamely emigráns neve is szerepelt.⁷⁵ A délszláv nemzetiségi tanítók előző napi pécsi értekezletén Brankov újfent összegezte a Jugoszláviában folyó „munkásáruroló” politikát, rituálisan megbélyegezte „Tito és társainak mesterkedését”, majd hangot adott azon meggyőződésének, hogy „uralmukat el fogja söpörni az igazi jugoszláv hazafiak felháborodása”.⁷⁶

A propagandacéloknak kiválóan megfelelő, jól ismert szólamok ismételtetésén túl Brankov azonnal hozzátartott az emigráció megszervezésével kapcsolatos feladatok végrehajtásához, noha Péter Gábor Farkas Mihálynak 1948. október 26-án – vagyis egy nappal Brankov emigrálását követően – írt levelében a jugoszláv diplomata munkáját még „tervszerűtlennek” nevezte, amit „bizonyos kapkodás és a kellő óvatosság hiánya” jellemezett.⁷⁷ Prágában, az

ottani emigráns csoporttal folytatott megbeszéléseit követően⁷⁸ Brankov november 12-én munkatervet készített, amelyben javasolta, hogy a *Nova Borba* címmel, Prágában megjelenő emigráns lap⁷⁹ szerkesztőségét helyezték át Budapestre; megkönnyítendő a lap jugoszláviai terjesztését, Szegeden, Pécsen és Nagykanizsán létesítsenek egy-egy technikai bázist; a budapesti rádió szerb nyelvű adását emeljék fel napi egyszeri 8 perces adásról napi kétszeri, 15 perces műsorra⁸⁰ és javítsanak az adások színvonalán. Munkatervében Brankov fontosnak tartotta továbbá, hogy a különböző sajtóorgánumokon és rádióműsorokon keresztül együttműködésük minél szélesebb legyen a magyar közvéleménnyel. Ezzel összefüggésben elengedhetetlennek vélte a Magyar–Jugoszláv Társaság „teljes mértékű” aktivizálását.⁸¹

Javaslatait Brankov a Magyar Dolgozók Pártjának is elküldte, azt az MDP Titkársága november 24-i ülésén vitatta meg. Az ülés elé került beadványában Brankov már azt is javasolta, hogy a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségét és lapját, a *Naše Novine*t jobban használják fel a Tito-ellenes munka során. E cél érdekében szükségesnek vélte mind a lap szerkesztésének, mind a szervezet vezetésének megváltoztatását. Mivel a Magyar–Jugoszláv Társaság lapja, a *Déli Csillag* 1948 novemberében a II. évfolyam 11. számával megszűnt,⁸² politikai emigráns lapot pedig csak az 1950-es évek elején

72 MTI Híradás, 1948. november 25. 19. kiadás és november 28. 11. kiadás. A rendezvényről szóló cikkében a Szabad Nép ugyanakkor nem tett említést Brankovról. *Szabad Nép*, 1948. november 30. 7.

73 MTI Napi Hírek, 1948. november 11. 34. kiadás és 1948. december 2. 35. kiadás.

74 Szabad Nép, 1948. december 3. 3.

75 Az időbeni hiátus alátámasztani játszik Kiss József, a politikai emigránsok védelmével megbízott egykori államvédelmis visszaemlékezését. Kiss szerint már két hónappal Brankovék emigrálása után megváltozott a hatóságok és a diplomata emigránsok közti viszony. Brankovéktól ugyanis megvonták színházbérletüket, Mercedes márkájú autójukhoz nem kaptak benzint, 1949 januárjától pedig a korábbi juttatások helyett fejpénzt kaptak. Mindez, úgy vélem, azzal is összefüggésben állhatott, hogy az MDP számára jelentős anyagi terhet jelentett az egyre növekvő létszámú emigráns közösség ellátása. (Erre vonatkozóan lásd jelen tanulmány megfelelő részeit.) Kiss József visszaemlékezésében azt is megjegyzi, hogy Brankov az előzetes meghívás ellenére sem vehetett részt a Partizánszövetség februári rendezvényén, államvédelmi biztosításukat pedig február közepén megszüntették, „mert Brankovék akkor már senkinek sem kellettek”. Kiss József: *ÁVO-s voltam, ÁVO-sok vertek*. Sydney, H. K., 1996. 61–62.

76 MTI Híradás, 1949. február 19. 33. kiadás. Az értekezlet természetesen egy határozatot is elfogadott, amelyben helyeselték a Tájékoztató Iroda bukaresti határozatát, elítélték Tito „üzemeit” és síkraszálltak a „magyar–jugoszláv nép barátsága mellett”. Uo. 1949 februárjában a Magyar–Jugoszláv Társaság Mohácson, Baján és Székesfehérvárott is előadásokat rendezett, az MDP Szervező Bizottságának iratai alapján Brankov ezeken a rendezvényeken nem mondott beszédeket. Ezt Mohácson Hajdú Gyula államtitkár, Baján Haraszti Sándor, Székesfehérvárott pedig Szántó György, a Vallás- és Közoktatási Minisztérium főosztályvezető-helyettese tartotta. MNL OL M–KS 276. f. 55. cs. 55. ő. e. 1949. január 31. 3. és 31.

77 MNL OL M–KS 276. f. 67. cs. 126. ő. e. 85–86.

78 Brankov nem véletlenül a prágai emigránsokkal folytatott megbeszéléseket. Annak ellenére, hogy az ottani emigráció az 1950-es évek elején mindössze 160–180 főt tett ki, jellegében az egyik legjelentősebb, legerősebb és legaktívabb emigráncsoport volt. A jugoszláv politikai emigránsok tevékenységének megszervezésével, összehangolásával kapcsolatos első lépések megtételére is itt került sor. Az első emigráns szervezet felállításáról 1948. szeptember 10-én, 30 emigráns részvételével tartott tanácskozáson döntöttek, és ebben a hónapban kezdte meg működését a prágai rádió jugoszláv műsora is. (Mitrović–Selinić: *Jugoslovenska informbiroovska emigracija*. i. m. 37.; Selinić, Slobodan: *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi, 1945–1955*. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2010. 561.) Mindez arra is utal, hogy a magyarországi politikai emigráció megszervezése csak jó két hónappal később vette kezdetét. A csehszlovákiai politikai emigránsok története viszonylag jól ismert a kutatók előtt. Erre vonatkozóan lásd: Selinić: *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi*. i. m. 547–562.; Vojtěchovský, Ondřej: *Informbiroovska emigracija u jugoslovensko-čehoslovačkim odnosima*. Nacionalni i politički identitet jugoslovenskih informbiroovaca u Čehoslovačkoj. In: Selinić, Slobodan (ur.): *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova*. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2008. 207–230.; Perišić, Miroslav: *Čehoslovačka javnost i rezolucija Informbiroa 1948*. Iskustvo jugoslovenskih studenata u Pragu. *Istorija 20. veka*, 24. (2006) 1. sz. 103–123.

79 A politikai emigránsok első lapját *Nova Borba* címmel Slobodan (Lala) Ivanović és Pero Dragić, a washingtoni jugoszláv követség két emigráns diplomatája alapította. A címválasztás korántsem volt véletlen: a *Borbára*, a Jugoszláv Kommunista Párt hivatalos napilapjára utalt. Az újság, amely 1951 májusától havi három alkalommal jelent meg, mindvégig az emigránsok egyik legfontosabb sajtóorgánuma maradt, bár vezető szerepét hamarosan átvette a Moszkvában megjelenő *Za socijalističku Jugoslaviju*. Banac: *With Stalin Against Tito*. i. m. 224.; Mitrović–Selinić: *Jugoslovenska informbiroovska emigracija*. i. m. 41.

80 Összehasonlításképpen, amíg 1948–1949 telén Budapestről és Szófiából napi két műsort sugároztak, Prágából 2–3-at, Moszkvából pedig 6–7-et. *White Book*, i. m. 476. 20. függelék.

81 MNL OL M–KS 276. f. 68. cs. 16. ő. e. 54–57.

82 Rex: *A Magyar–Jugoszláv Társaság története*. i. m. 54. 115. l.

jelentettek meg Magyarországon (egyébként a szovjet táborban egyedülként két szlovén lapot, a *Za ljudsko zmagot* és a *Slovenski borec*et), az MDDSZ lapja különösen felértékelődött az emigránsok szemében.⁸³

Brankov javaslatait Révai József terjesztette a Titkárság elé. Mind a négy esetben a kérések teljesítését javasolta, igaz, az első pont vonatkozásában, tekintettel annak elsőrendű politikai fontosságára, csak egy *ideiglenes* szerkesztőbizottság létesítését támogatta. Az *állandó* szerkesztőség felállítása előtt javasolta, hogy kérjék ki a többi szocialista ország véleményét és hozzájárulását.⁸⁴ A Titkárság végül úgy foglalt állást, hogy végleges döntését csak a megfelelő információk beszerzését követően fogja meghozni.⁸⁵ Az utolsó két pontban, mivel további információra nem volt szükség, a Politikai Bizottság másnapki ülése hozta meg a végleges döntést: elfogadta a Brankov által javasoltakat.⁸⁶

A kapcsolódó feladatok végrehajtásában Brankov kiemelten foglalkozott a délszláv nyelvű rádióadásokkal. A rádió vezetőivel azonban korántsem volt zökkenőmentes az együttműködés. 1949. január 12-én *A jugoszláv kommunista magyarországi csoportjának helyzetéről és munkájáról* címmel az MDP Titkársága számára készített rövid tájékoztatásában Brankov nehezményezte, hogy az emigránsokat nem vonták be a szerb-horvát nyelvű adásokkal összefüggő háttérmunkálatokba, érdemben kimaradtak a műsorok összeállításából, gyakran előzetesen nem is értesítették őket arról, hogy mi fog adásba kerülni. A túl tarka és szórakoztató műsor helyett pedig javasolta, hogy a moszkvai rádió adásaihoz hasonlóan inkább az emigráns sajtó cikkei, elméleti írásait olvassák be. Javasolta azt is, hogy a második világháború alatt sugárzó Szabad Jugoszlávia Rádió adásaihoz hasonlóan, a műsorok előtt rövid, lelkesítő szöveget olvassanak be, amelybe belefoglalnák „Tito árulásának alapvető megállapításait”.⁸⁷

Az emigránsok és a rádió vezetői között azonban a későbbiekben sem javult a kapcsolat. 1949. április 29-én Farkas Mihálynak írt levelében Brankov újfent sérelmezte, hogy a műsortervek összeállítása továbbra is nélküle zajlik, és nem a megbeszélte program kerül adásba. Brankov azt is szóvá tette, hogy a heti egyszeri munkamegbeszélések rövidek, a híreket rosszul fordítják le szerbre, a jugoszláv sajtót pedig még másolatban sem bocsátják az emigránsok rendelkezésére.⁸⁸ Jogosnak fogadva el Brankov kritikai észrevételeit, Rákosi Mátyás május 2-án utasításba is adta, hogy „megfelelő kontroll mellett maximális lehetőséget [kell] adni a jugó elvtársaknak”, beleértve a megfelelő szerkesztőségi helyiségek biztosítását és a Jugoszláviára vonatkozó sajtó-, rádió- és egyéb anyagokat is.⁸⁹

A rádióműsorok mellett a kominformista propaganda terjesztésének másik fontos eszközét a különböző rölapok, röpiratok és brosúrák jugoszláv területen, illegális módon történő terjesztése jelentette. A rölapok közé bekerült az emigráns lapok egy-egy száma is. November 21-i indítványában Brankov szorgalmazta is, hogy a *Nova Borba* három számát 500-500 példányban ilyen formában terjesszék Jugoszláviában,⁹⁰ és indítványozta, hogy a Magyarországon élő délszlávok körében is több feladatot végezzenek el. Fontosnak tartotta, hogy összeköttetést létesítsenek a budapesti jugoszláv követség tagjaival, a fővárosban élő jugoszláv állampolgárokkal (Brankov számukat több mint 600 főre tette), valamint azt, hogy fejlesszék aktivitásukat a titóista propaganda bástyájának tartott délszláv kisebbség körében. Ebből a szempontból a kisebbségi tanítók szerepét különösen fontosnak vélte. Már az emigrációs lét kereteinek alaposabb elmélyítése felé mutatott Brankov azon többszöri kérése, hogy kapják meg a Magyarországra érkező jugoszláv állampolgárok nyilvántartását.⁹¹

Az emigrációs szervező munka során kiemelkedően fontosak voltak azok a külföldi megbeszélések is, amelyeket Brankov a többi emigráns vezetővel, a politikai emigránsok tevékenységének jobb összehangolása céljából folytatott. Pero Popivodával, a jugoszláv légierő egykori főparancsnok-helyettesével, a kelet-európai jugoszláv politikai emigráció vezetőjével, illetve Radonja Golubović volt bukaresti jugoszláv nagykövettel január 15. és február 7. között Bukarestben folytatott megbeszélésein áttekintették mind a jugoszláviai, mind az emigránsok helyzetét és határozatot hoztak a Szovjetunióban, valamint a szovjet tömb országaiban élő emigránsok szervezeti megerősítéséről. Ennek érdekében egy általános konferencia keretében akcióbizottság (vezető testület) felállításáról döntöttek. A bizottság feladatául elsősorban az agitációs és propagandatevékenység megszervezését, a *Nova Borba* színvonalának emelését és a rádióállomásokkal kapcsolatos problémák megoldását jelölték meg. A megbeszélésekről Brankov február 10-én levélben tájékoztatta Rákosit. Levelében ismételten sürgette, hogy bocsássák rendelkezésre az emigránsok névsorát, ami alapján 4-5 fős kollektívákat kívánt szervezni. A kollektívák feladata a kötelezően bevezetendő együtt töltött órák mellett az együtt tanulás lett volna (itt feltehetően a marxi-lenini-sztálini ideológia alapos elsajátításáról lehetett szó). Élükre egy-egy megbízható vezetőt állítottak volna, akik Brankovval és Dušan Vidovićyal tartották volna a kapcsolatot. Brankov ezáltal vélte elkerülhetőnek azt is, hogy a jugoszláv kémek beépüljenek az emigránsok közé. Egy későbbi fázisban a közös emigráns klub létrehozását is elképzelhetőnek vélte. Egészen konkrétan a Magyar–Jugoszláv Társaság Andrássy úton lévő helyiségére (ekkoriban Sztálin út 77.) gondolt. Ehhez azonban a szervezet irányítását is át kellett venniük, amit rendkívüli közgyűlésen, „parlamentáris” úton (idézőjelek az eredeti iratban is!) tartott elképzelhetőnek.⁹²

83 MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 18. ó. e. 1948. november 24. 19.

84 Uo.

85 MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 18. ó. e. 1948. november 24. 3.

86 MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 15. ó. e. 1948. november 25. 3. és 18.

87 MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 30. ó. e. 1949. február 16. 29–30.

88 MNL OL M-KS 276. f. 66. cs. 35. ó. e. 71–76.

89 MNL OL M-KS 276. f. 66. cs. 35. ó. e. 71.

90 MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 30. ó. e. 1949. február 16. 31.

91 MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 30. ó. e. 1949. február 16. 31–32.

92 MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 30. ó. e. 1949. február 16. 25–27.

Konkrét javaslatait a Titkárság február 16-i ülésén vitatta meg, és úgy döntött, hogy Brankovot kinevezik a magyar rádió délszláv adásainak politikai tanácsadójának. Támogatták 3–5 tagból álló kinevezett vezetőség megalakítását, és hozzájárultak ahhoz, hogy Brankovék „alkotmányos úton” átvegyék az irányítást a Magyar–Jugoszláv Klubban.⁹³ Azt azonban kikötötték, hogy a rádióműsorokkal kapcsolatos elvi kérdéseket Brankovnak előzetesen meg kell tárgyalnia Farkas Mihállyal, a kollektívák javasolt vezetőinek névsorát pedig a megfelelő jellemzéssel együtt a Titkárság elé kellett terjeszteni.⁹⁴

Az emigránsok magyarországi vezetőségének alakuló konferenciájára azonban csak négy hónappal később, június 8-án került sor teljes titoktartás mellett, 27 hazai emigráns és Milutin (Mića) Rajković, a *Nova Borba* szerkesztőjének részvételével.⁹⁵ A megbeszélésen Brankov már nem vett részt, ő május 19. óta a szovjet fővárosban tartózkodott, hivatalosan a „Szovjetunióban élő jugoszláv emigránsok meghívására”.⁹⁶ Az ülésen mindössze három napirendi pont szerepelt. Elsőként Velimir Milutin tartott több mint kétórás politikai beszámolót, amelyben azonban – az MDP-t az ülésen képviselő és arról beszámolót készítő Fodor Zoltán megítélése szerint helytelenül – a konkrét feladatokról és a Szovjetunió szerepéről keveset beszélt. Az expozét követő hozzászólásokban a résztvevők főként a Jugoszláviában szerzett tapasztalataikat elevenítették fel, de kitértek arra is, hogy a jugoszláv lakosság körében egyre nagyobb felháborodást váltanak ki az élelmiszerellátásban megmutatkozó nehézségek. A hozzászólásokat rövidre zárva, Rajković rámutatott a konspiratív munka fontosságára, és arra, hogy elvárják a párt rendszeres és alapos tájékoztatását (ami minden bizonnyal az emigránsok rövid pórázon való tartását is szolgálta). A prágai emigráns lap szerkesztője a kritika és az önkritika gyakorlásának fontosságára sem felejtette el emlékeztetni a jelenlevőket.⁹⁷

93 A Jugoszláv Klub 1945. december 2-án tartotta alakuló ülését. Elnökévé Branko Petrovićot választották. Az 1946. július 25-én elfogadott alapszabály szerint feladata, hogy összefogja és egyesületbe tömörítse a Magyarországon élő jugoszláv állampolgárokat, végezze a rászorulóknak erkölcsi és anyagi megsegítését, valamint tevékenységével emelje Jugoszlávia tekintélyét. A jugoszláv nagykövetség 1948. november 22-én kelt átiratában tudatta a magyar hatóságokkal, hogy az egyesület felszámolása folyamatban van, helyiségeit az alapszabály 28. paragrafusának értelmében a követség veszi át. Az egyesület a 10 380/1950 BM számú rendelet értelmében önként feloszlott; az egyesületi nyilvántartásból történő törléséről a belügyminisztérium 1952. július 26-i levelében értesítette a jugoszláv követséget. MNL OL XIX-B-1-h. II. sorozat. Belügyminisztérium, Társadalmi Egyesületek. 47. doboz, 5632–445. Jugoszláv Klub és 351. doboz, 915. tétel. Magyar–Jugoszláv Társaság.

94 MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 30. ő. e. 1949. február 16. 4.

95 Összehasonlításképpen, az emigránsok első, prágai szervezete már 1948. szeptember 10-én megalakult. Mitrović: *Tri dokumenta o ibeovcima*. i. m. 38.

96 Solt Pál (szerk. biz. eln.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. I. kötet. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1992. 259. Valójában Moszkvába csalása konspiratív céllal történt, és 1949. június 21-i lefogatását készítette elő.

97 MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 104. ő. e. 15–17.

Második napirendi pontként egy bizonyos „Zsarkó” (feltehetően Žarko Ljubovjevről lehet szó) szervezeti beszámolóját hallgatták meg, majd sor került a háromtagú vezetőség megválasztására. Javaslatként merült fel az emigránsok részéről, hogy Bronislav Dobanovačkival és Božo Lazarral kiegészítve ötfős vezetőséget hozzanak létre, de Fodor Zoltán javaslatára végül az eredeti terveknek megfelelő döntést hoztak, Dobanovačkit és Lazart pedig titkos szavazáson póttaggá választották. A konferencia Sztálinnak és Rákosinak küldendő üdvözlő táviratok elfogadásával és az Internacionálé eléneklésével „igen lelkes hangulatban” ért véget.⁹⁸

A politikai szervezkedés mellett egyre sürgetőbb feladatként jelentkezett a mindennapok megszervezése. Szalai András, az MDP Központi Vezetőség káderosztályának helyettes vezetője 1948. november 29-én az MDP vezetőségének kézzel írt levelében fel is hívta a pártvezetés figyelmét ennek fontosságára. A határt illegálisan átlépő, és ezért az ÁVH őrizetében lévő, munka nélküli és demoralizált hangulatú menekültek helyzetét „tökéletesen tarthatatlannak” vélte. A politikai menedéért folyamodókat a Katonapolitikai Osztály és az MDP káderosztálya is kihallgatta, azóta viszont jogilag meglehetősen visszás helyzetben, félig „vendégségben” (a kifejezést Szalai maga is idézőjelek közé téve használja), félig fogságban tengődnek. A nyelvi hiányosságok és eredeti foglalkozásuk miatt Szalai teljesen elképzelhetetlennek tartotta – zömmel katonatisztekéről, kémelhárítókról és egyéb állambérelmis beosztottakról volt ugyanis szó –, hogy a menekülteket végzettségüknek megfelelő munkakörben helyezték el; mindössze segédmunkásként történő alkalmazásukat vélte lehetségesnek. Mindezek alapján sürgette, hogy az ÁVH és a káderosztály bevonásával azonnal hozzanak létre az ügyükben „felelősen és határozóképesen” eljárni jogosult szervet.⁹⁹

Az emigránsok többségének helyzetét gyorsan és érdemben azonban nem sikerült rendezni. Habár 1948. december közepéig 10 380 forint segélyben részesültek, 22 személynek sem lakása, sem munkája nem volt. Soron kívüli munkába helyezésüket egyébként a szakszervezetek is nehezítették. Eltérőek voltak lakásviszonyaik is. A Nyitrai család például az elegáns London Szállóban lakott, napi ellátásuk 50 forintba került. Megoldásra várt az újonnan érkező menekültek átmeneti ellenőrzése és átvilágítása is.¹⁰⁰ A párt korábbi fizetésük folyósítására sem volt képes. Brankov és a vele együtt emigráló követségi alkalmazottak 29 500 forintos összefizetése helyett 11 ezer forintot javasoltak. Brankov fizetése is a korábbi 6 ezer forintról ezer forintra csökkent volna.¹⁰¹

Visszás helyzetük csak 1949. február közepére oldódott meg. Az MDP Titkársága számára 1949. február 18-án készített feljegyzés szerint a 28

98 Uo.

99 MNL OL M-KS 276. f. 68. cs. 65. ő. e. 10. A nyomtatékosítás kedvéért Szalai az *azonnal* szót egyszer, a *határozóképesen* szót kétszer alá is húzta.

100 MNL OL M-KS 276. f. 68. cs. 67. ő. e. 21–22.

101 MNL OL M-KS 276. f. 67. cs. 126. ő. e. 124.

emigráns közül 27 fő anyagi körülményeit sikerült rendezni.¹⁰² Az emigránsok mindegyikét lakáshoz juttatták, részben Budapest környékén. Zömmel munkahelyet is sikerült találni számukra. Ellátásukra (ruhára, bútorra, ágyneműre, bérjellegű juttatásként, illetve keresetkiegészítésként) egyszeri juttatásként összesen 55 300 forintot utaltak ki. Rendszeres fizetésként Brankov számára fél évre havi 3–3 ezer forintot, Ozren Krstonošić és Dušan Vidović számára 2–2 ezer forintot, Milutin Stevanović számára pedig 2500 forintot irányoztak elő. További hét személynek keresetkiegészítésként hat hónapig havi 200–1000 forint közti összeg, 3 személynek három hónapig havi 500–500 forint folyósítását javasolták. A jövőben menedékjogot kérők előzetes ellenőrzése kapcsán az irat javasolta, hogy a kikérdezést a belügyminisztérium, a káderosztály és a Szabadságharcos Szövetség egy-egy tagjából álló bizottság végezze. Feltehetően ellátásuk jelentős költségvonzata állhatott azon javaslat mögött, miszerint az újonnan érkezők ellátása merüljön ki a munkához juttatásukban.¹⁰³

Mindeközben az emigránsok saját életüket élték. Az emigráción belül külön kasztot képeztek a Brankovval együtt emigráló diplomaták. Biztonsági okokból – mivel tartani lehetett ugyanis egy esetleges jugoszláv merényletkísérlettől¹⁰⁴ – Budapest II. kerületében, a hűvösvölgyi Szalonka út 6. szám alatti két villát utalták ki számukra. Egy 1950-ben, Brankov holmijairól készített részletes leltár szerint a későbbiekben már minden bizonnyal nem kellett szűkölködniük, hiszen a leltár tételesen több bársonyszéket, fotelt, asztalt, valamint négy nagyméretű perzsaszőnyeget is megnevezett (Brankov a 6/A szám alatti, egykor Tormay Cécile tulajdonában lévő villában lakott).¹⁰⁵ Mindennapjaik a kollektíva szellemiségének megfelelően teltek. Együtt étkeztek, együtt indultak sétálni, együtt mentek a városba, moziba, színházba, kulturális rendezvényekre. Ilyenkor az ÁVH-sok is elkísérték őket. Berán Iván és az állambiztonsági szervek négy másik embere már emigrálásukkor

csatlakozott hozzájuk, Berán Brankovot prágai és bukaresti útjára is elkísérte. Az ÁVH-s tiszteket csak 1949 tavaszán egy rövid időre, Brankov kérésére rendelték vissza.¹⁰⁶ Úgy vélem, mindez egyszerre szolgálta biztonságukat, de megfigyelésüket, kontroll alatt tartásukat is.

Ozren Krstonošić 1954 nyarán Brankovról írt részletes jellemzésében egyetlen olyan alkalomra sem emlékezett, amikor az emigránsok vezetője nélkülük, vagy az ávósok nélkül ment volna valahova. Brankovot egyébként is békésnek, higgadtnak és kiegyensúlyozottnak látta. Nőügyeiről sem tudott, bár arról igen, hogy Balassa Klára szerelmes volt az egykori követségi első titkárhoz. Csak Brankov Moszkvába utazása után tudta meg, hogy (állítólag) szexuális kapcsolat volt köztük. Felesége szerint ugyanakkor Brankov nem Balassa Klárának, hanem Marija Stevanovićnak udvarolt.¹⁰⁷ Negatív kép alakult ki a kollektíva vezetőjének személyes életéről Branislav Doroslovačkiban, aki szintén 1954 augusztusában írt feljegyzésében megközelíthetetlennek, tartózkodónak és távolságtartónak látta Brankovot, olyannak, aki „továbbra is igyekezett a diplomata kérgét megőrizni magán”, ugyanakkor „egy komoly forradalmár és kommunista magaslátán nem volt”. Doroslovački azt is nehezményezte, hogy Brankov nem szabott gátat az ármánykodások terjedésének, sőt Vidovićen keresztül maga is szította azokat.¹⁰⁸

Az emigránsok és az állambiztonság

Az emigránsok közötti súrlódások minden bizonnyal az Államvédelmi Hatóság előtt sem maradtak rejtve. A Magyarországon politikai okokból menedékjogot kapott kominformista emigránsok ugyanis sokrétű kapcsolatban álltak a magyar állambiztonsági szervekkel. Illegális határátlépésüket követően mindannyiójukat részletekbe menően kihallgatták, a jugoszláv állambiztonsági szervekre vonatkozóan is. A más összefüggésben már említett Đuro Burigijaseven és Savo Novakovićon kívül 1944–1946 között különböző beosztásokban a szlovéniai UDB-nek dolgozott Albert Svetina,¹⁰⁹ Lazar Brankov pedig a Rajk-perben ellene felhozott vádak szerint emigrálásáig az UDB ma-

102 A 28. személyt, egy bizonyos Obarbariçot sikkasztás vádjával internálták, majd döntöttek kitoloncolásáról.

103 MNL OL. M-KS 276. f. 54. cs. 31. ő. e. 56. Az emigránsok lakáshoz juttatása kapcsán az irat arra is kitér, hogy azért nem kellett fizetni. További levéltári kutatást tesz szükségessé annak eldöntése, hogy üresen álló vagy olyan ingatlanokról van-e szó, ahonnan azt megelőzően kitelepítették a tulajdonosokat. Az emigránsokkal kapcsolatos javaslatokat Kádár János terjesztette a Titkárság elé, azt a jelenlevők elfogadták. (Uo.) Brankov fizetése megközelítette a legmagasabb magyarországi párt- és állami vezetők fizetését. A tárcák vezetői 1950 januárjában 3850 forint, az államtitkárok 3300 forint illetményt kaptak. Összehasonlításképpen, a bérből és fizetésből élők havonta átlagosan 652 forintot (1949-ben 606 forintot), a mezőgazdasági munkások és alkalmazottak 406 forintot vihetek haza. Honvári János: *A hatalmi „elit” jövedelme az 50-es években*. http://archivnet.hu/gazdasag/a_hatalmi_elit_jovedelme_az_50es_evekben.html (a letöltés ideje: 2013. június 25.); Valuch Tibor: *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest, Napvilág, 2013. 38.

104 Az emigránsok félelme korántsem volt alaptalan. Lásd erre vonatkozóan Dušan Vidović elrablását. Vö.: 32. l.

105 ÁBTL 2.1. VII/37-a. 27–28.

106 ÁBTL 2.1. I/109. 166., 250. és 252.

107 ÁBTL 2.1. I/109. 253–255.

108 ÁBTL 2.1. I/109. 166–167. Ezzel egy időben Brankov sem csupán pozitív vonásokat jegyzett föl Doroslovačkiról: „Doroslovački az emigrációban is megtartotta régi »jó kispolgári« szokásait, és emiatt gyakran súrlódásai is voltak a társaival”, azt azonban hozzátette, hogy a „munkában jó volt és a titóisták elleni harcban becsületesen viselkedett”. ÁBTL 2.1. I/109-a. 235.

109 ÁBTL 2.1. IV/46. 14 és 3. 2. 4. K-750. 154. Svetina az UDB elődjével, az OZNA-val 1944 nyarán került kapcsolatba, majd 1945-ben előbb Ljubljanában szolgált, majd júniusban a szlovén tengermelléki terület vezetőjévé nevezték ki. Egy évvel később visszahelyezték a szlovén fővárosba és alezredesi rangban az UDB vezetőjévé nevezték ki. 1949. március 28-án készült kihallgatási anyagában Svetina megjegyezte, hogy felesége, Cveta Zimić alhadnagyi rangban szintén a ljubljana UDB II. osztályán dolgozott mint gépirónő. Uo.

gyarországi főrezidenseként is szolgált.¹¹⁰ A Szovjetunióban folytatott katonai tanulmányaiból Jugoszláviába visszatérve a zombori UDB Gojko Trbovićtal is pressziós nyilatkozatot íratott alá,¹¹¹ de az emigránsok vádjai szerint továbbra is a jugoszlávok kémje volt Božo Glažar és Kovács László is.¹¹²

A hatóságok és az emigránsok aggodalmai a diverzáns elemek, hírszerzők beépüléséről nem voltak teljesen alaptalanok. A szovjet–jugoszláv konfliktus és az elmérgesedő magyar–jugoszláv viszony következtében a déli határszakaszon szabályos „kémháború” alakult ki. Állandósultak a határincidensek, és számos esetben került sor illegális határátlépésre is. A határátlépők között jócskán találhatunk jugoszláv kémeket, hírszerzőket is.¹¹³ Feladatuk elsősorban Magyarország katonai, gazdasági potenciáljának és a határsáv feltérképezését, valamint az országban állomásozó szovjet haderők létszámának és csapatmozgásának felbecsülését kapták. Néhányukat a budapesti emigráns közösség soraiba is megpróbálták beépíteni.

A Történeti Levéltárban őrzött egyes iratok arra engednek következtetni, hogy esetleg közéjük tartozott Josip Sučić is. A zágrábi kereskedelemügyi minisztérium tisztviselőjét 1946-ban, katonai szolgálata alatt ezredének KOS-tisztje szervezte be, majd leszerelése után az UDB beépített embere lett. A jugoszláv politikai rendőrség 1949 márciusában vette fel vele újból a kapcsolatot, és megbízták a Magyarországon élő emigránsok belső bomlasztásával. Ennek érdekében a kolóniába történő sikeres beépülése után elégedetlenséget és ellentétet kellett szítania az emigránsok között. Amellett, hogy végre kellett hajtania a budapesti követségtől kapott utasításokat, előírták számára, hogy gyilkolja meg az emigráció vezetőit, egyes tagjait és az emig-

ránsokkal együtt élő magyarokat. Sučićnak ezt fegyverrel és véletlennek tűnő, de valójában szándékos balesetek előidézésével kellett volna elkövetnie. Miután elvállalta a feladatot, részletes, 23 alkalomból álló kiképzésnek vetették alá, majd 1949. május 17-én Alsólendvánál dobták át a határon.¹¹⁴

Sučić 1949. május 19-én Récicsnél lépte át a határt és jelentkezett a határőrségen. Kihallgatása során előadta, hogy már az 1930-as évek végén kapcsolatba került az illegális munkásmozgalommal, Jugoszlávia 1941. áprilisi megszállását követően csatlakozott a partizánmozgalomhoz. 1941 szeptemberében a buchenwaldi koncentrációs táborba deportálták, ahol tagja lett egy illegális kommunista sejtnek. Három ízben szökési kísérletet hajtott végre, ezért először Dachauba, majd Braunschweigbe szállították. Innen 1944 decemberében München, Bécs és Graz érintésével szökött vissza Jugoszláviába. 1945 áprilisában belépett a Kommunista Ifjúsági Szövetségbe, majd 1947. június 30-án felvették a JKP tagjainak sorába. Leszerelése után először különböző munkakörökben a zágrábi főpályaudvaron, majd a kereskedelemügyi minisztériumban dolgozott, utóbbi munkahelyén a baromfi- és a tojásellátást felügyelte. A Tájékoztató Iroda melletti nyilvános kiállása miatt minden pártfunkciójától megfosztották, és mint „opportunistát és trockistát” kizárták a pártból. A személyes sérelmek, hátrányos megkülönböztetések mellett emigrálási szándékában Sučićot a moszkvai és a kelet-európai rádiók műsoraiban hallottak is megerősítették.¹¹⁵

Vallomásával az államvédelmiseket is sikerült meggyőznie, annak ellenére, hogy május 20-án a Honvédelmi Minisztérium Katonai Elhárítási Főcsoportfőnökségének jelentéstevője felhívta a figyelmet arra, hogy a Sučić által bemondott munkahelyi adatok nem egyeznek a nála lévő munkakönyvbeli bejegyzésekkel.¹¹⁶ 15 napos fogva tartást követően a hatóságok Sučićot mégis szabadon engedték és a Keleti Szállóban szállásolták el. Sőt az ÁVH az általa „közepesnél jobb marxista képzettséggel rendelkező”, értelmesnek és határozott jelleműnek, „úgy anyagi, mint erkölcsi szempontból megbízhatónak” tartott emigránssal a fenti jellemvonásai, értékesnek vélt horvátországi kapcsolatai miatt megkezdte a foglalkozást. Mivel Sučić maga is vállalkozott futárszolgálatra, az ÁVH úgy tervezte, hogy megbízza, vegye fel a kapcsolatot a belgrádi hadügyminisztérium egy beszerzés alatt álló őrnagyával.¹¹⁷ Ideológiai kiképzése május 31-én meg is kezdődött, de július 13-án leállították a vele való további foglalkozást. Őrizetbe vételéig, 1949. augusztus 6-ig ellátása, élelmezési és szállásköltsége 3738 forint 30 fillért tett ki.¹¹⁸

Sučić történetéhez az is hozzátartozik, hogy kémtevékenységért 1949-ben internálták, 1953-ban hat év börtönbüntetésre ítélték, 1955. augusztus 4-én szabadult. 1956 nyarán Csehszlovákiába, majd Nyugat-Európába szökött.

110 Brankov a per nyilvános tárgyalásán, azt követően a börtönévek alatt, majd a Rajk-per felülvizsgálata során több mint 30 személyt nevezett meg, akik 1948 júniusa előtt Magyarországon a jugoszlávoknak dolgoztak. Egyes vádak szerint Péter Gáborral is szabályos kémkapcsolatban állt. Zinner Tibor jogtörténész, aki több alkalommal készített interjút Brankovval, a perről megjelent monográfiájában megjegyzi, hogy a jugoszláv követségi tanácsos egyszer sem cáfolta kapcsolatát a jugoszláv hírszerző szervekkel. Zinner Tibor: *„A nagy politikai affér.” A Rajk–Brankov-ügy.* I. köt. Budapest, Saxum, 2013. 226. Egy 1956. március 19-én keletkezett belügyi jelentés szerint rendkívül befolyásolható volt, vallomásait a „kihallgató magatartásából és a feltett kérdésekből” kiindulva a felülvizsgálat során is napról napra változtatta. A kihallgatónak elég volt egy üres papírlapot tenni Brankov elé, és néhány információ alapján is bárkiről a kívánt vallomást tette. BTL 2.1. I/109-a (V-143403/1). 332–333.

111 MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 70. ő. e. Trbović 1946-ban kezdte meg tanulmányait a Sztálinról elnevezett páncélos akadémián. Uo.

112 ÁBTL 3. 2. 5. O–8-014/4. 59–60. Božo Glažar őrnagy emigrálása előtt valóban az Isztriai-félsziget tartományi UDB főnöke volt. ÁBTL 3. 2. 5. O–8-014/2. 208.

113 Számukról az ÁVH is többször készített kimutatást. Eszerint 1950-ben 91 jugoszláv ügynököt sikerült elkapniuk, legtöbbet a zalaegerszegi (38) és a kiskunhalasi kerület (27 fő) területén. 1951-ben 66 jugoszláv ügynököt fogtak el a magyar hatóságok, közülük 40 személy magyar nemzetiségű volt. Legtöbbben a kiskunhalasi (25 fő), a nagyatádi és a pécsi kerület (18, illetve 17 fő) területén lépték át a határt. Érdekességként jegyzem meg, hogy a zalaegerszegi kerület területén ekkor mindössze öt jugoszláv ügynököt sikerült elkapni. ÁBTL A–2127/4. 170–179. és 3.2.5. O–8-014/4. 226.

114 ÁBTL 3.2.5. O–8-014/2. 161–166.

115 ÁBTL 3.2.4. K–138. 7–10.

116 Uo.

117 ÁBTL 3.2.4. K–138. 3. és 6.

118 ÁBTL 3.2.4. K–138. 3–4. Sučićot a hatóságok 1949. november 12-én internálták. Uo. 15. boríték 13.

Hosszabb-rövidebb ideig Ausztriában, Franciaországban és a Német Szövetségi Köztársaságban élt. Magyarországra magánéleti okokból 1962 októberében Ausztria felől, illegális módon tért vissza. Ügyével az állambiztonság újból foglalkozni kezdett. Habár az ekkor felvett jegyzőkönyvekben Sučić rendre tagadta kémtevékenységét és kérte rehabilitálását, arra végül nem került sor. A Belügyminisztérium III/II. Csoportfőnöksége ugyanakkor 1962. december 30-án javasolta letelepedését és a magyar állampolgárság megadását.¹¹⁹

Ahogy az Sučić esetéből is látszik, az Államvédelmi Hatóság többkevesebb sikerrel megpróbálta hírszerzőként alkalmazni a politikai menedéjogért folyamodókat. Így tettek Rade Tomanović esetében is, annak ellenére, hogy egy 1948. november 23-án készített emlékeztető nem éppen hízelgő képet festett róla. A feljegyzés névtelen készítőjében Tomanović a „félművelt ember jellegzetes típusának” benyomását keltette, aki nagyon hiányos politikai képzettséggel rendelkezett, sőt munkásmozgalmi múltját sem tudta meggyőzően bizonyítani. Mindezek alapján nem is javasolta a vele való foglalkozást.¹²⁰ A polgári családból származó Tomanović mégis felkeltette az államvédelem érdeklődését. Brankovhoz és sok más fiatalhoz hasonlóan ugyanis ő is már gimnazistaként kapcsolatba került a kommunista mozgalommal. Emiatt katonatiszt apja ki is tagadta, így tanulmányait félbeszakítva, egy szénbányában kellett dolgoznia. 17 évesen, 1929-ben lett az illegalitásban működő párt tagja. Az 1930-as évek elején letartóztatták, majd fél éves börtönbüntetése leltöltése után Nyugatra emigrált. Megfordult Olaszországban, majd Franciaországban, ahol egy nyomozó megsebesítéséért 1935-ben öt év börtönre ítélték. Kiszabadulása után Tuniszba menekült és belépett a Charles de Gaulle vezette Szabad Francia Hadseregbe. Jugoszláviába 1945-ben tért vissza és századparancsnoki rangot szerzett. A háborút követően Belgrádban, a Textilipari Főigazgatóságon a káderosztály igazgatójává nevezték ki. Az UDB 1946-ban erkölcsi alapon beszervezte, kapcsolatukat Tomanović a magyar hatóságok előtt sem titkolta. Azontúl, hogy munkahelyén a „fasiszta és profasiszta elemek” leleplezésével foglalkozott, Horgoson rábukkant az ott bujkáló Luka Knežević csetnik vezérre. Vélhetően ennek volt köszönhető, hogy 1947 nyarán megbízták, férközzön be egy illegális csetnik szervezetbe. Állítása szerint két hónapos munkával 82 személyt buktatott le. A Tájékoztató Iroda határozatát követően azonban visszautasította az újabb megbízatást és 1948. október 4-én Magyarországra szökött. 1949 elején Dézsi ezredes (esetleg Décsi Gyuláról, az ÁVH alezredeséről lehet szó) kezdett el vele foglalkozni, a jugoszláviai megbízatást azonban Tomanović nem vállalta. Habár a Történeti Levéltárban található iratok erről nem szólnak, feltehetően ellenállásának volt betudható, hogy 1949. november 2-án letartóztatták és Kistarcsára internálták.¹²¹

119 Sučić állítólagos kémtevékenységére és 1962-es visszaszökésére lásd: ÁBTL 3. 1. 9. V–147762.

120 MNL OL M–KS 276. f. 68. cs. 65. ő. e. 8–9.

121 ÁBTL 3.2.4. K–750. 72–74. és ÁBTL 3.1.5. O–9698/2. 18–19. Tomanovićot később rehabilitálták, az 1956-os forradalomban karhatalmistaként tevékenykedett. Uo.

Antun Kopic és Nyárádi Eugén is vállalkozott a hírszerző munkára, a valóságban viszont nem sok sikert értek el. A jugoszlávok mindkettejüket elfogták, előbbi 25, utóbbit 8 évre ítélték. Szintén vállalkozott a feladatra Mikor Miksa és Ladislav Posavec is, a határt átlépve azonban megszakadt velük a kapcsolat, sorsukról az emigránsok további információval nem rendelkeztek.¹²² Esetükhöz képest lényegesen jobban dokumentált az 1948. december 17-ről 18-ra virradó éjjel Magyarországra szökött Boško Kolundžia, Rade Mrđenović jugoszláv századosok és Ante Rak határőr százados esete. Mindhárman paraszti, szegényparaszti családból származtak. Az illegális kommunista mozgalommal 1941–1942 során kerültek kapcsolatba. A világháború alatt partizánnak álltak, 1943-ra mindhárman párttagságot szereztek. Kolundžia és Mrđenović különböző beosztásokban a KOS-nak is dolgozott. A Tájékoztató Iroda határozata melletti állásfoglalásuk miatt 1948 augusztusában mindhárman börtönbe kerültek, szökésüket szabadulásuk után határozták el, azt gondosan előkészítették.¹²³ Zágrábból vonattal utaztak a szlavóniai Belišćéig, ahonnan gyalog folytatták útjukat a határ mellett fekvő Torjanci községig. Magyarország területére december 18-án érkeztek, miután egy helybeli pisztollyal megfenyegetve kényszerítették arra, hogy átvezesse őket a határon. Átérve a magyar oldalra, Eperjespusztáról egy helyi lakos segítségével jutottak be Old községbe, ahonnan a határőrség szervei Siklóra szállították őket.¹²⁴

Siklósról már másnap, december 19-én Budapestre kerültek, és egészen 1949. május 12-ig házi őrizetben raboskodtak. A teljességhez hozzátartozik, hogy a gyakorlatban ez egy villában való elhelyezést jelentett. Mivel életrajzukat a hatóságok nem találták maradéktalanul meggyőzőnek, szándékaik komolyságát bizonyítandó, hosszas rábeszélés után Boško Kolundžiat és Rade Mrđenovićot 1949. március 24-én visszaküldték Jugoszláviába. Feladatukként a KOS zágrábi személyzeti osztályvezetőjének beszervezését jelölték meg. A megbízatás során ígéretet kaptak, hogy feladatuk sikeres végrehajtása esetén folytathatják útjukat az eredetileg is célul kitűzött Szovjetunióba. Habár feladatukat nem tudták maradéktalanul végrehajtani (az ismeretlen helyen tartózkodó osztályvezető helyett régi ismerősüket, Stojan Nježićet, a zágrábi tűzériskola párttitkárát szervezték be),¹²⁵ útjukról március 29-én visszatértek. Ugyan a hatóságokban felmerült a gyanú, hogy mindez csak a dezinformációt szolgálta, a Katonapolitikai Rendőrség végül helytállónak fogadta el beszámolójukat. Az információs anyag gyenge minősége miatt vélhetően nem feltételezték, hogy az UDB rendezte volna meg átszökésüket.¹²⁶

122 MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 139. ő. é. 208.

123 ÁBTL 3.2.4. K–563. 9–10.

124 MNL OL XIX–B–10. 26. doboz, 18. ő. e. Jegyzőkönyv, 1948. december 18.

125 MNL OL M–KS 276. f. 67. cs. 126. ő. e. 104. és ÁBTL 3.2.4. K–563. 9–10.

126 ÁBTL 3.2.4. K–563. 8.

Újabb küldetésre Mrđenovićék azonban nem vállalkoztak, maguk helyett harmadik társukat, a „közepes katonai és politikai felkészültséggel rendelkező”, zárkózott egyénként jellemzett Ante Rakot javasolták, aki április 25-én futárként indult Zágrábba Nježićhez. Működési költségeire 10 ezer dinárt utaltványoztak számára. Feladatát teljesítve április 29-én tért vissza Magyarországra. További megbízatást azonban már ő sem vállalt, és társaihoz hasonlóan kérte, hogy a hatóságok ígéretüket megtartva biztosítsák eljutásukat a Szovjetunióba.¹²⁷ Ehelyett június elején mindhárman másfél hétre az ÁVH őrizetébe kerültek, majd végül bekapcsolódhattak a magyarországi emigráns kolónia munkájába.¹²⁸ Rade Mrđenović a későbbiekben legalább egy feladatra mégis vállalkozott. Erről azonban nem tért vissza Magyarországra, sorsáról 1952 őszén sem az ÁVH, sem az emigránsok nem rendelkeztek bővebb információval.¹²⁹

Az Államvédelmi Hatóság azonban nemcsak Jugoszlávia ellen használta fel az emigránsokat, hanem egyeseket saját közösségükön belül, társaik megfigyelésére is be kívánt szervezni. Jugoszláv vonalon dolgozó legkiválóbb ügynököknek egyébként nem mást, mint Brankov unokaöccsét, Branislav Živkovot tekintették.¹³⁰ Živkov 1927. szeptember 7-én Óbecsén született. Nagybátyjához és emigránstársaikhoz hasonlóan fiatalon fogékonyra vált a kommunista eszme iránt. A világháború alatt az illegálisan működő SKOJ-ban kifejtett tevékenységéért 1944 júniusában őt is Németországba deportálták (a szervezetnek 1943 óta volt tagja). A munkatáborból 1944 őszén sikerült megszöknie. Ezt követően Óbecsén és a közeli tanyákon bujkált, majd 1945 októberében belépett a 7. Vajdasági Brigádba, ahol ifjúsági vezetőként is dolgozott. Megpróbálkozott az egyetemista élettel is, de nehéz anyagi helyzetére hivatkozva félbehagyta felsőfokú tanulmányait. 1949 januárjában a belgrádi Autotransport vállalatnál helyezkedett el. Az UDB újvidéki osztályán dolgozó ismerőse 1949 februárjában figyelmeztette, a jugoszláv államvédelmi hatóság a letartóztatását fontolgatja. Rokoni kapcsolatait felhasználva, 1949. március elején Brankov hozatta át Magyarországra.¹³¹

A magyar állambiztonsági szervekkel szorosabb kapcsolatba Brankov letartóztatása után, 1949 szeptemberében került. Saját későbbi vallomása szerint nagybátyja levelére kellett válaszolnia, amelyben Brankov arra kéri, vigyázzon Balassa Klárára, akit feleségül kíván venni.¹³² Az egyébként később „művelt, intelligens, éles észjárású”, ugyanakkor „szerény, szolgálatkész” tulajdonságokkal jellemzett és széles körű olvasottsággal rendelkező fiatalembert¹³³ az államvédelmisek december elején szervezték be, az emigránsok kö-

zül is különösen Balassa Klára megfigyelésével bízták meg.¹³⁴ Branislav Živkov Történeti Levéltárban található vizsgálati dossziéjából azonban az nem derül ki, hogy a hatóságok – felhasználva a Rajk-per során kémkedéssel, államellenes összeesküvéssel és Živko Boarov meggyilkolásával vádolt és ezért életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt Brankovval való közeli rokonságát – alkalmaztak-e pressziót beszerzése során.

A külvilágtól elszigetelt, egymással összezárt, a hatalomra egyszerre ráutalt, ugyanakkor annak ki is szolgáltatott közösséget számos belső konfliktus terhelte. Brankov letartóztatása és elítélése az emigráció életére is bomlasztóan hatott. A kolónia tagjai körében a félelem és a kölcsönös vádaskodás légköre vált uralkodóvá. A fegyelem teljesen szétesett, mindenki félt és gyanakodva tekintett a másokra. Általánossá vált, hogy a mindennapi problémák, a gyanakvás és a vádaskodások elől a szórakozásban próbáltak menedéket lelteni.¹³⁵ Az emigránsok élete a későbbiekben sem volt mentes a nehézségektől. A kolónia több tagját a Rajk- és egyéb perekkel összefüggésben letartóztatták, internálták vagy börtönbüntetésre ítélték. Az emigráció legmagasabb köreiből is állandóak voltak a súrlódások, ami megnehezítette a politikai tevékenység végrehajtását is. Az emigránsok sorsának további nyomon követése azonban már egy következő tanulmány részét képezi.



X 226238

127 ÁBTL 3.2.4. K-563. 11. és K-680. 1.

128 MNL OL M-KS 276. f. 67. cs. 126. ő. e. 104.

129 MNL OL M-KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 208. és ÁBTL 3.2.4. K-862. 47.

130 ÁBTL 2.1. I/109-a (V-143403/1). 335.

131 ÁBTL 3.1.9. V-51967. 4., 21–22. és 24–26.

132 ÁBTL 3.1.9. V-51967. 22.

133 ÁBTL 3.1.9. V-51967. 70.

134 ÁBTL 3.1.9. V-51967. 28. és 68. Živkov az ÁVH-val való kapcsolatát hamarosan több jugoszláv emigráns előtt is felfedte. Uo. Balassa Kláráról „Kobra” fedőnévvel 1950. január 17. és augusztus 29. között írt jelentései megtalálhatóak: ÁBTL 2.1. VII/37-a. dossziében a 32. és 237. oldalak között.

135 ÁBTL 2.1. VII/37-a. 111–112.



1941 áprilisában a német csapatok mellett az olasz, a bolgár és a magyar hadsereg egységei is bevonultak az egykori királyi Jugoszláviába. Magyarország visszaszerezte az első világháború után a jugoszláv államhoz csatolt területek egy részét, a Bácskát, a Muravidéket és a Muraközt. Az itt élő magyarság örömmel fogadta a magyar adminisztrációt, valamint hogy kisebbségből újra az államalkotó nemzet részévé vált. A magyar uralom azonban három és fél év után, 1944 őszén véget ért, amikor a jugoszláv hadsereg és a szovjet csapatok elérték a Délvidéket. A partizánok bácskai bevonulása után számos községben és városban magyarokat tartóztattak le, több ezer embert internáltak, illetve végeztek ki. A tanulmánykötet bemutatja az 1941–1948 közötti viharos évek számos vonatkozását: a mindennapi élet, a társadalmi szerveződések alakulását, számba veszi a magyarellenességet, a megtorlások fellelhető forrásait, az akkori „jogszolgáltatás” ellentmondásosságát. Az írások kitekintenek arra, milyen szerepet játszottak a kisebbségek az államközi kapcsolatokban a háború után, és milyen kép él a korszakról az egyén és a közösség emlékezetében. Végül, de korántsem utolsósorban, képet nyújtanak arról, hogy miként változott a háborús időszak értékelése a történetírásban.

Ár: 10.000 Ft

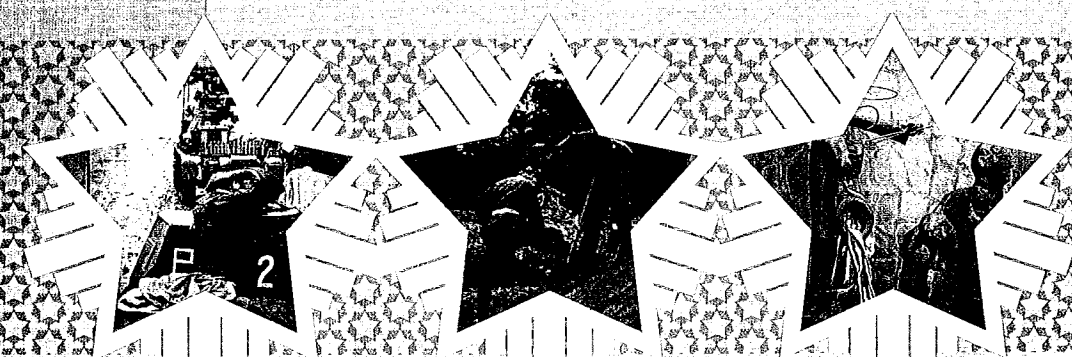


MAGYAR TÖRTÉNELMI
EMLÉKEK

ÉRTEKEZÉSEK

MAGYAROK ÉS SZERBEK A VÁLTOZÓ HATÁR KÉT OLDALÁN, 1941–1948

Történelmi és emlékezet



X 226238

941

M16



MTA
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Történettudományi
Intézet